

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj)**

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DTATE	SIGNATURE

1022

LENDING TEXT BOOK

॥ श्री. ॥

श्रीभोजराजसार्वभौमविरचितं

चम्पूरासायणम् ।

B-129
3217

लक्ष्मणसूरिविरचितं युद्धकाण्डम् ।

रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितया व्याख्यया समेतम् ।

Price 2½ Rupees

THE
CHAMPŪ=RĀMĀYAṆA
OF

KING BHOJA (15 Kāṇḍas) and LIKSMAYA SŪRI (6th Kāṇḍa)

WITH THE COMMENTARY OF RĀMACHANDRA BUDHENDRA

PREVIOUS EDITION WAS EDITED BY
WĀSUDEV LAXMAN S'ĀSTRĪ PANS'ĪKAR,

Ninth Edition

RE-EDITED BY
NĀRĀYAṆ RĀM ACHĀRYA "KĀVYATĪRTH"
WITH CO-OPERATION OF THE ŚĀSTRIMĀṆḌALĀ

PUBLISHED
BY
PĀNDURANG JĀWAJĪ,
PROPRIETOR OF THE 'NIRNAYA SĀGAR PRESS,
BOMBAY

1939

[All rights reserved by the publisher]

Publisher -Pandurang Jawaji,	}	'Nirnaya sagar' Press, 26 28, Kolbhat Street, Bombay
Printer -Ramchandra Yesu Shedge,		

श्रीभीमराजसार्वभौमविरचितं

चम्पूरामायणम् ।

लक्ष्मणसूरिविरचितं युद्धकाण्डम् ।

रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितया व्याख्यया समेतम् ।

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणात्मजवासुदेवशर्मणा पूर्वसंस्कृतस्यास्य

नवमं संस्करणम्

नारायण राम आचार्य, “काठ्यतीर्थ”

इत्यनेन शास्त्रिमण्डलसाहाय्येन
संशोधितम् ।

तच्च

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी इत्येतैः

स्त्रीये निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रालये मुद्रापयित्वा

प्राकाश्यं नीतम् ।

शके १८६१, सन १९३९,

श्रीः ।

श्रीभोजराजविरचितं

चम्पूरामायणम् ।

रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितसाहित्यमञ्जूपा-
व्याख्यासमेतम् ।

बालकाण्डम् ।

गुरवे सर्वलोकानां भिषजे भवरोगिणाम् ।
निधये सर्वविद्यानां दक्षिणामूर्तये नमः ॥
शिखान् दाश्रयगुरोश्चरणस्मरणं नमः ।
उत्साहशक्तिजं तेजस्तनोतु मुखपङ्कजे ॥
त्रिनेशविशिमतर्पण्डचन्द्रे श्रेष्ठेन्द्रानन्दित ।
नमो गगनपते तुभ्य ब्रह्मणा ब्रह्मणस्पते ॥

सीताकन्यालतान्वित दशरथान्मोराशि च सौदरो-
दारस्कन्धमभीष्टदं मुमनसा धेणीभिरामोदितम् ।
नित्यं स्वाश्रितनन्दनं किमल्यश्चापञ्चशाखोज्ज्वल
श्रीरामामरभूरुहं हृदि सदा सेवेऽथसत्तिद्धये ॥
मुधाकरमुधाकराच्छरदभास्वराभास्वरा-
क्षितरुमविपबिक्काङ्गणनसादरा सादरा ।
विरिचिनवमोहनागमविशारदा शारदा
मयीयरसनाद्वजे नटतु सर्वदा सर्वदा ॥

यत्पादाम्भोररेण विबुधकविवरा प्राप्य सिद्धाञ्जनं वा
प्रज्ञादृष्टे प्रमील्य पटुतरतमसा प्राप्तवन्त्या निजाया ।
आसाद्योन्मेषमारनिधिमिव कविता प्रापुष्यद्गुणार्थां
निष्प्रत्यूहं मुदाम्मान्तं सुरवरचुतं पातु हेरम्बदेव ॥
श्रीमास्तैल्लिङ्गदेशे स जयति विबुधश्रेणिघोटीरकोटी-
कोटीमाणिक्यभूतागणितगुणगणोऽखण्डपाण्डित्यशौण्ड ।
धीरं शाण्डिल्यगोत्रं सकलविबुलाहादिसूक्तिप्रवीणो
वीणोदाहर्त्यप्रियाविवरणनिपुणो रामचन्द्रो बुधेन्द्र ॥

निल सध्रमजृम्भिता नटति यजिह्वाद्रणे भारती
जायन्ते कविपुगवासनुसृतो यद्वकनिर्वणनात् ।
भोजशोणिमुजाजामुना विरचितश्चम्पूप्रबन्धोऽधुना
व्याख्या तस्य करोमि मञ्जुलतरा साहित्यमञ्जुषिनाम् ॥
व्याजुवन्ति निबद्धगौरवभयाच्चैव स्फुट युक्तिभि
ये तेऽध्येतृजाप्रतारणपरा का नैपुणी वा तत ।
वैरम्या यचसा कवीशहृदय प्रत्यापयजन्वय-
द्वारैरहमिहाखिल प्रविरृणोन्मुक्तिज्जोऽजृम्भितम् ॥

अथ एतु तामवान्विचित्रसरमरवितास्त्पलतामर्ज्यामोदिताशेषविबुधसमागोऽ
नवयनिखिलविद्याभिज्ञ सर्वज्ञसार्वभौमो भोजनामा महाराज समस्तसद्गुणमणिगणाभि
रामस्य तारकजङ्गहपिणस्तत्रभवत श्रीरामस्य चरितानुवर्णनं नि श्रेयसनिदानं निरान्तरे
निर्वर्ण्य 'काव्य यवसेऽर्थदृष्टे व्यवहारविदे शिवैतरक्षतये । सद्य परनिर्दृतये कान्ता
समिततयोपदेशयुजे ॥' इत्यादिरारवचनप्रामाण्यात्, काव्यस्यानेकश्रेय साधनता
'कान्यालापाश्च वर्जयेत्' इति निषेधस्यासत्ताव्यविषयता च पश्यन्, सत्कल्याणपरायण
श्रीरामायण चम्पूप्रबन्धात्मना चिकीर्षु, चिकीर्षितान् तरायपरिसमाप्तिप्रचयगमनलक्षण-
फलसाधनत्वात् 'आशीर्नमस्त्विया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्याचार्यदण्डिवाक्या-
दाशीराय-वतस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वाच्च तत्रादौ लक्ष्मीशब्दपूर्वकमाक्षिप प्रयुक्ते—

लक्ष्मीं तनोतु नितैरामितरानपेक्ष-
मद्भिद्वय निगमशाखिशिराप्रवालम् ।
हैरम्यमम्बुरहडम्बरचौर्यनिग्र
विम्राट्टिभेदशतधारधुरधर न ॥ १ ॥

लक्ष्मीमिति । आदौ लक्ष्मीशब्दप्रबोधाद्वर्णगणादिशुद्धेरभ्युच्छ्रय । तदुक्तम्—
'देवतानाचका शब्दा ये च भद्रादिवाचका । ते सर्वे नैव निन्द्या स्युर्लिपितं
गणतोऽपि वा ॥' इति । निगमा वेदास्त एव शाखिते ब्रूया । 'दृशो महीरह
शापो' इत्यमर । ग्रीष्मादित्वादिनि । तेषां शिरा उपनिषद । ता एव
शिखा अध्याणीति छिष्टरूपकम् । मौल्यश्च प्रतीयते । तासां प्रवाल नवपञ्चम् ।
वेदान्तवेद्यमित्यर्थ । 'शिखा ज्वालाकेकिमोत्यो शिखा शाखाप्रमौलिषु' इति
वेजयती । 'प्रवालो वल्कीदण्डे विडुमे नवपञ्चवे' इति शब्दाणवे । अम्बुनि रोह-
तीत्यम्बुरर पञ्च तस्य यो डम्बर सोमाभ्यातिशयसरम्भस्तस्य चौर्येऽपहरणे ।
नाङ्गणादित्वात्पञ्च । निग्रमायत्तम् । अम्बुरहसौभाग्यापहारीत्यर्थ । 'अधीने
निग्र आयत्त' इत्यमर । अत एव सादृश्यपर्यवसागदुपमा । डम्बरेत्य-
दभ्यन्ते मीरकोऽनेनेति डम्बर । 'दमु उपशमे' । औणादिकत्वाद्भ्रमत्यय
शृपोदरादित्वाद्भ्रमव्यत्ययश्च । सुबोधिनीकारस्तु—'डम्ब विज्ञेये' इति वान्तो

तुरस्तीत्याह । तन्मते ङम्ब विज्ञेय रातीति ङम्बर । 'आटम्बरोऽङ्गा सरम्भ' लम्बरशेषश्च । विहन्यन्त एभिरिति विघ्ना प्रत्यूहा । 'विघ्नोऽन्तराय प्रत्यूह' इत्यार । 'घञे कविधानम्' इति कप्रत्यय । त एवादय पर्वतास्तेषा मेदे विदग्धे शतधारधुरधर वज्राधुधसमानमारम् । अशेषभिन्नविनाशकमित्यर्थः । धूरेव धुरा । आप चेव ह्यन्तानाम्' इति वचनादाप् । ता वारयतीति धुरधरम् । 'सज्ञाया भृतृ-गृजि-' इत्यादिनाप्रत्ययः । 'विघ्नव्ययस्य' इति ह्रस्वः । 'अर्द्धिपत्-' इत्यादिना मुमागमः । हेरम्बस्येद हेरम्ब वैनायकम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । अद्धिद्वय चरणयुग्मम् । इतरेषु न विद्यतेऽप्येषा यस्मिन्वर्मणि तद्यथा भवति तपेतरानपेक्षम् । भजनीदान्तरनिरपेक्षमित्यर्थः । इदं क्रियाविशेषणम् । यदाह्निद्वयविशेषणं तदा सहकार्यन्तरमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येणैव सफलमेव न चनाभीप्सितदानममथमित्यर्थः । नितरामनिश्चयेन । 'क्वित्तिद्वय-' इत्यादिना आम्प्रत्ययः । नोऽन्माक लक्ष्मीमशेषाभिलषितार्थसंपत्तिं तनोतु करोतु । सपादयत्वित्यर्थः । तनोते 'आशिपि किल्लोटी' इत्याशीरर्थे लट् । 'शोभासपत्तिपद्मासु लक्ष्मी धारिति कथ्यते' इति शाश्वतः । अनाशीरलम्भार - 'आशीर्नामाभिलषितवस्तुन शान्तं मतम्' इति लक्षणात् । अयं चोच्चोपमाहूपक-विशेषाभ्यां निलतण्डुलवत्परस्परनेरपेक्षयात्समुच्चयेन । तथा नितरामितरेत्यादिव्यञ्जन-युग्माना तत्साररेफलसारादीनां केवलानां चासदृशादृष्ट्या दृश्यनुप्राप्तं शब्दालङ्कारः । तदुक्तं विद्यानाथेन - 'एकद्विप्रसृतीनां तु व्यञ्जनानां यदा भवेत् । आशुतिर्धनं सदमे दृश्यनुप्राप्तं इष्यते ॥' इति । अयमेकालम्भार प्रायशो भोक्तराचोक्तिवतुसधेयः । विशेषः तु वक्ष्यामः । आदां ध्रुवेवनादस्य अन्तर्लघोस्तगणस्य प्रयोगान्धुभलाभः सून्यते । तदुक्तम् - 'तो धीरन्तर्लघु शुभ' इति । लङ्कारस्य भुत्वाद्धीजप्रचयगमनसिद्धिः । प्रायेणान्द्राक्षापाक - 'द्राक्षापाकं स कथितो बहिरन्तः स्फुरदस' इति लक्षणात् । एतदादिश्लोक-पञ्चकं वसततिलकादृतम् - 'उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ ग' इति केदारलक्षणात् ॥

इदानीं तावद् 'मङ्गलादीनि मङ्गलमभ्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रयन्ते' इत्यादि-भगवद्वाक्यकारवचनं प्रमाणयन्, शिष्टाचारपरिप्राप्तं निशिष्टदेवनात्राह्वयनमस्काररूपं मङ्गलं निबध्नाति -

उच्चैर्गतिर्जगति सिद्ध्यति धर्मतश्चे

तस्य प्रमा च वचनैः कृतकेतरैश्चेत् ।

तेषां प्रकाशनदशा च महीसुरैश्चे-

त्तानन्तरेण निपतेत् कं तु मत्प्रणाम ॥ २ ॥

उच्चैरिति । जगति । जगत्स्वित्यर्थः । उच्चैरुत्तमा गतिर्गन्तव्यदेशः । स्वर्गोद्युक्त-तस्थानमित्यर्थः । 'देशे प्राप्ये गति' इति वैनयन्ती । धर्मतो ज्योतिष्टोमादिधर्मान् । पञ्चम्यास्तसि । तिष्ठति चेन्नपिज्ञा भवति यदि । तिष्ठतीति पदं सर्वत्र सन्नध्यते । तस्य धर्मस्य प्रमा यथार्थानुभवश्च । स्वर्गादिफलसाधनवह्मनमिति यावत् । प्रमाकरणं प्रमाणमित्यत्र 'यथार्थानुभवः प्रमा' इति प्रमाशब्दादयस्य तार्किकैरपवर्णितत्वात् । कृतकेतरैरकृत्रिमैर्वचनैः 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिचेदवाक्यं तिष्ठति

चेत् । ननु 'अस्य महतो भूतस्य नि शसितमेवैतद्यदवेदो यजुर्वेद सामवेद' इत्यादिवाक्याद्विद्वानामुत्पत्तिप्रवणत्वं मङ्गलकृतत्वमिति चेत् 'अनादिनिधना नित्या बहु तृष्ट्या स्वयमुवा । आदौ वेदमयी विद्या यत सर्वं प्रवर्तित ॥' इति श्रुतेः शुक्तिमत्त्ववगमात् । 'ऋच सामानि जज्ञिरे' इत्यादिषु हिरण्यगर्भे वेदाविर्भाव एव जनैर्य । एतत् 'शास्त्रयोनित्वात्' इति वेदान्तसूत्रव्याख्यानावसरे तत्रभवद्भिर्भाष्यकृद्भिः तन्निवेचितं तत्रैवानुसंधेयमित्यलमत्र शास्त्रविचारेण । तेषामङ्गत्रिमद्वयनात् प्रकृतं नदशा पाठतोऽर्थतश्च स्पृष्टीकरणप्रसारश्च । महीपुरं । ब्राह्मणैरित्यर्थः । 'क्षत्रप्रभेदो द्विजात्यप्रभेदमभूदेववाङ्मा' इत्यमरः । तानन्तरेण तान्महीपुरान्निबन्धना । 'क्षत्ररान्तरेण युक्तं' इति द्वितीया । मत्प्रणामो मङ्गलतन्मत्प्रसारः क नु कुन वा निपतेत्युक्तं । उक्तकर्मण परमश्रेयोहेतूनां वेदविदा ब्राह्मणानामेव नमस्कार्यत्वात्तेषामेवायं नमस्कारो विधीयत इत्यर्थः । तथा च श्रुति—'तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवे दिवे नमस्तुर्यात्' इति । ततो ब्राह्मणा एव नमस्कार्या इष्टदेवताश्च । तदुक्तं भगवत् श्रीकृष्णेन महाभारते—'द्विवाधीनं जगत्सर्वं मन्त्राधीनं तु दैवतम् । ते मन्त्रा ब्राह्मणा धीना ब्राह्मणो मम दैवतम् ॥' इति । अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वादेष्टा वल्लभार । तदुक्तमेतान्त्याम्—'यत्र विशेषणभावः पूर्वं पूर्वं प्रति नमेणैव । भजति परपरमेयात्कृतिरेकादली कथिता ॥' इति ॥

इदानीं स्वचिकीर्षितनिबन्धस्य स्वरूपविरूपणद्वारा सहृदयानां प्ररोचनामुत्पादयन् । तदचनाश निजरसनाया प्रवृत्तिमाश्ले—

गयानुबन्धरसमिश्रितपद्यसूक्ति-

हृद्या हि वाद्यकल्या कलितेव गीति ।

तस्माद्दधातु कविमार्गजुपा सुखाय

चम्पूप्रबन्धरचना रसना मदीया ॥ ३ ॥

गद्येति । गयानुबन्धरसमिश्रितपद्यसूक्ति- । तदुक्तम्—'अपाद पद्यसंघातो गद्य पद्य चतुष्पदम्' इति । गयानामनुबन्धेनानुबन्धेण यो रस आस्तादस्तेन मिश्रिता मिलिता पद्यसूक्ति पद्यानां सम्यग्रचना । 'आस्तादो ब्रह्मणि रसे' इति शब्दाणवे । वाद्यकल्याणीणवेणुशृङ्गादिवाद्यविषेण । 'कला शिल्पे विवृद्धौ' इति वचयन्ती । कलितमिश्रिता गीतिर्गानविधेयं हृद्या मनोज्ञा हि । सहृदयहृदयाद्वादिनी खल्वित्यर्थः । तस्माद्गद्यपद्यमिश्रितप्रबन्धस्य सर्वानन्दकरत्वाद्धेतोः । कवयन्ते रसोत्तितशब्दार्थसंघटनपरया निरा कणयन्तीति कवयस्तन्मार्गजुपा तद्भक्तानुवर्तिनाम् । कवितारसामिश्रणमित्यर्थः । सुखाय हृदयानुरञ्जनार्थं ममेय मदीया । 'उद्धाच्छ' इति छपल्य । रसना जिह्वा । चम्पूप्रबन्धरचना 'गद्यपद्यात्मकं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते' इत्युक्तलक्षणं काव्यं चम्पूप्रबन्धस्तस्य रचना निर्माणं दधातु । विशिष्टप्रबन्धरचनाया मदीया रसना प्रवर्ततामित्यर्थः । चमत्कारकारितया गद्यपद्यात्मकं काव्यं करोमीति तात्पर्यम् ।

न पूर्ववाक्य उपमानोपमेयसाधारणधर्मेमादृश्यप्रतिपादकानां चतुर्णां प्रयोगान्छ्रौत
उपमालङ्कार — 'सुतं सिद्धेन भिन्नेन समतेन च घमन । स्यादौपम्येन वर्मस्य
न्य चेदेक्योपमा ॥' इति लक्षणात् । स च शब्देनानुप्राप्तेन च समुज्ज्यते ॥

ननु वाल्मीकिरचितेनैव श्रीरामायणेन सकलजनसंतुष्टेर्वाग्मानन्वात्तव पुन कोऽयं
जनप्रबन्धनिर्माणप्रयास इत्याशङ्क्य सोपपत्तिक तत्प्रणयने स्वस्वाधिकार तावद्दीयते—

वाल्मीकिगीतरघुपुंगवकीर्तिलेशै-
स्तुतिं करोमि कथमप्यधुना बुधानाम् ।
गङ्गाजलैर्भुवि भगीरथ्यतलन्धै
किं तर्पणं न विदधाति नर पितृणाम् ॥ ४ ॥

१. वाल्मीकीति । वल्मीकस्यापल वाल्मीकि । तदुक्तं ब्रह्मवैवर्त—'अथा-
ब्रवीन्महातेजा ब्रह्मा लोकपितामह । वल्मीकप्रभवो यस्मात्तत्तद्वाल्मीकिरित्यसौ ॥'
'इति । 'अत इञ्' इतीञ् । तेन गीता उपकर्णिता ये रघुपुंगवकीर्तिलेशा । पुमानोरिव
पुंगवो वृषभध्रेष्ठ । 'श्रेष्ठोवाणा तु पुंगवो' इति वेजयन्ती । 'गोरतद्धितल्लुकि' इति
समासान्तष्टच् । रघुपुंगवस्य रघुश्रेष्ठस्य कीर्तार्दानादिगुणसमुद्भवाश्च समाख्याया
लेशा ल्वास्ते । ब्रह्मलोकप्रतिद्वयं शतरोटिविस्तृतस्य श्रीरामचरितस्य चतुर्विंशति-
'सहस्रसंख्यापरिमितप्रबन्धेन श्रीरामायणेन कथित एव वर्णितवान्कीर्तिलेशैरित्युक्तमिह
गन्तव्यम् । अनुनेदानीं कथमपि महता यत्नेन । चम्पूप्रबन्धनिर्माणरूपेणेत्यथ ।
'ज्ञातहेतुविबभाषामप्यादिकथमव्ययम् । कथमादि तथाप्यन्त यत्ने गोरववाडयो ॥'
इत्युत्पलमालायाम् । बुधानां तज्ज्ञानाम् । 'शावृचान्त्रिमुखा बुधा' इति शीरस्वामी ।
तुतिं सतुष्टिं करोमि । अत्र दृष्टान्तमाह—भुवि भूलोके भगीरथेन राज्ञा यत्नलन्धै
प्रयत्नेनानौतै । अधर्मेधीयाधान्वेषणमनये कपिलानल्दग्धानां समराम्भजानां स्वर्लोक
प्रापणाय दुश्चरतपश्चर्यादिवहुतरप्रयत्नेन विद्यन्मार्गाद्बुधः प्रापितैरित्यथ । भगीरथप्रयत्न
उत्तरन वक्ष्यते । गङ्गाजलैर्मन्दाकिनीसलिलैर्नर पितृणां तर्पणं निवापाङ्गलिदानेन
सतुष्टिं न विदधाति न करोति किम् । करोत्येवेत्यथ । अतोऽहमप्येव करोमीति
भावः । अत्र वैदर्भ्येण दृष्टान्तालङ्कार — 'अत्र वाक्यद्वये त्रिम्बप्रतित्रिम्बतयोन्यते'
'सामान्यधर्मो वाक्यद्वैतं स दृष्टान्तो नियचते ॥' इति लक्षणात् ॥

इत्थं स्वस्य ग्रन्थकरणे योग्यतां प्रसाध्य संप्रति कथां प्रस्तौति—

वाचं निशम्य भगवान् सै तु नारदस्य
प्राचेतस प्रवचसा प्रथमं कवीनाम् ।
मार्थ्यंदिनाय नियमाय महर्षिसेव्या
पुण्यामवाप तमसा तमसा निहन्त्रीम् ॥ ५ ॥

वाचमिति । प्रवचसा प्रगभवचसा कवीना व्यासदिक्वीना प्रथम आ
 सकलरविकुलगुरुरित्यर्थः । स प्रसिद्धः । अत्र न यच्छब्दापेक्षा । तदुक्तं क
 प्रकाशे—‘प्रमान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यदुपादानं नापेक्षते’ इति । नृप
 उत्कर्षार्थः । अव्ययानामनेनार्थत्वान् । भगवान् । ‘उत्पत्तिं निधनं चैव भूतनाम
 गतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च ॥ वाच्यो भगवानिति ॥’ इत्युक्तं प
 प्रचेतसोऽपत्यं प्राचेतस्यो वात्मीकिः । ‘तस्यापत्यम्’ इत्यण् । १३
 स्थान्मैत्रावरुणिश्च स । वात्मीकिश्च’ इति विश्वः । रमन्ते शरीरेन्द्रियविषयोप
 तया विवेदनयेति नरा जीवास्तेषां सन्निधौ नारमज्ञानं द्यति खण्डयति श्रीनाराय
 दिव्यनामसंकीर्तनेनेति नारदः । तदुक्तं नारदीये—‘गायन्मारायणकथां सवलो
 भयापहाम् । नारदो नाशयञ्चेति कृष्णमज्ञानजं तम ॥’ इति । अथवा ‘नरता
 नरं प्रोक्तं परमात्मा सनातनं’ इति नारदीयवचनात्तरं परमात्मा तस्य सर्वा
 नारं परमात्मविषयकज्ञानं तद्दातुमिच्छति परमशक्तिरूपेण मुमुक्षुभ्य इ
 नारदः । तेनास्य श्रद्धेयवचनरमुक्तमित्यवधेयम् । तस्य नारदस्य ब्रह्मनियोगे
 समागतस्य देवर्षिप्रवरस्य वाचं निशम्य । ‘को न्यस्मिन्स्वर्गप्रदं लोके’ इत्यादिति
 प्रधानरूपोत्तरतया ‘मुने वक्ष्याम्यहं बुद्ध्वा तैर्युक्तं श्रूयतां नरः’ इत्यादिसंक्षि
 बालरामायणोक्ता श्रीरामगुणवर्णनरूपा वाचं श्रुत्वा । ‘गुरुमुखाच्छ्रोतव्यम्’ इ
 न्यायेन सकललोकगुरोर्नारदस्य मुखान्छृण्वणविधेर्विहितत्वादिति भावः । ‘निश्च
 म्यतीति श्रवणे तया निश्चमयत्यपि’ इति भट्टमठः । ततो निश्चाम्यतेतिदं रूपम्
 अन्यथा निश्चमयेति स्यात् । अत एवाह वामनः—‘निश्चम्यनिश्चम्यशब्द
 प्रवृत्तिर्मेदात्’ इति । ननु ‘उत्पन्नात्नारदो जहो दक्षोऽङ्गुष्ठात्स्वयमुव’ इ
 भागवतप्रसिद्धं हि नारदस्य ब्रह्मपुत्रत्वम् । तथाच—‘वात्माकिरभवद्ब्रह्मा वा
 वाक्तव्यं रुपिणी । चमरं रामचरितं पावनं चरितव्रतं ॥’ इति स्वान्दे पार्व
 प्रति परमेश्वरेणोक्तत्वाद्ब्रह्मलोकप्रसिद्धं शतकोटिप्रविल्लूतं रामचरितं भूलो
 कर्तिचानुवर्ण्यतामप्यविमोचनार्थं सतिष्ठ रचयितुमुद्युक्तस्य परमकारणिकस्य ब्रह्म
 एव भूमी स्वाद्येन वात्मीकिरूपेणावतीर्णत्वादस्य प्रवृत्तं नारदस्योपदेष्टृत्वं च कथमु
 पद्यत इति चेत्, सत्यम् । मानुषलोके रूपान्तरेणावतीर्णस्य तस्य संप्रदायप्रवर्तनार्थं
 मित्यमुपयुक्तत्वाच्चानुपपत्तिरित्युक्तमितिप्रपञ्चेन । मध्ये भवो माध्यदिनः । ‘मध्य
 शब्दस्य मध्यदिनादेशो भयायप्रत्ययश्च स्यात्’ इति न्यासकारः । ‘मध्याह्नवार्ति
 मध्यदिनशब्द एवोत्सादिषु पठितः’ इत्यन्ये । तथा च—‘उत्सादिभ्योऽङ्’
 मा’यदिनाय नियमाय । माध्याह्निकक्रिया कर्तुमित्यर्थः । महर्षिभिर्ऋषिप्रचरं
 सेव्यां ज्ञानसंयासन्दानाद्यनुष्ठानार्थमाश्रयितुं योग्याम् । महर्षिलक्षणं तु—‘तप
 शौचपरा दान्ता सत्यवाचो बहुश्रुताः । वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञां ऋषयः परिकीर्तिताः ॥
 इति । उक्तः । पुण्या पावनीम् । अत एव तमसामज्ञानानां निहन्त्री विनाशिनीम्
 स्वसेवातत्पराणामशेषपापनिवर्तनेन ज्ञानप्रदात्रीमित्यर्थः । तमसा तमसानदीमवाप
 रक्षणया तत्तारिप्रापेत्यर्थः । अत्र तमसा तमसामिति व्यञ्जनत्रितयस्यावृत्त्या वृत्त्यनुप्रास
 शब्दालम्बरः । लक्षणं सूक्तम् ॥

तत्र कंचन ऋश्मिधुनादेक पञ्चशरविद्धमपि व्याधेनानुविद्धं
यायतो वद्वानुरुम्पस्य भगवतो वाल्मीकेर्नदनारविन्दाच्छन्दोमयी
चेदेव नि ससार सरस्वती ॥

तत्रेति । तत्र तमसातीरे । पञ्च शरा यस्य तेन पञ्चशरेण स्मरेण विद्ध प्रहृ-
। काममोहितमिति यावत् । 'काम पञ्चशर स्मर' इत्यमर । पञ्चभि
विद्धमिति गम्यते । 'अरविन्दमणिक च चून च नवमहिका । नीलोत्पल च
ते पञ्चबाणस्य सायसा ॥' इत्यमर । तथामृतमपि व्याधेन लुब्धकेन । निपादे-
। यावत् । 'व्याधो मृगवधाचीयो मृगयुर्लुब्धकश्च स' इत्यमर । अनु पश्चा-
। सप्रहृतम् । परमशोन्यतरमित्यर्थ । 'व्यग्र सप्रहारे' इति धातो कर्मणि क्त ।
मिधुनात्कौश्वी च ऋश्मश्च मोक्षो वक्षविशेषा । 'शूद्र नौबोऽथ वर वह'
मर । 'पुमान्निष्ठा' इत्येकशेष । तयोर्मिधुनाद्वाङ् । तन्मिधुनादित्यर्थ ।
रारणे पञ्चमी । 'लोपुनो मिधुन द्वन्द्वम्' इत्यमर । कंचनक पुमास निध्या
पद्यत । 'निर्वणन तु निध्यान दर्शनलोभनेन्यम्' इत्यमर । अत एव
तानुरुम्पस्योत्पलकरुणस्य । मैत्री मुदिता करुणा उपेक्षा चेति चतसृणा मह-
तदृष्टिचैन विद्धवेदनदर्शनस्य करुणोत्पादकत्वादिति भाव । 'हृषा दयातुकम्पा
त्' इत्यमर । भगवतो बान्माके । पदद्वय व्याख्यानम् । वदनमरविन्दमिवे-
रमितसमास । न तु वदनमेवारविन्दमिति रूपकमनास । तत्रा सत्यरविन्दस्य
वान्येन तस्मान्सरस्वतीनि मरणायोगात् । छन्दोमयनुष्टुप्छन्दोनिम्ब । 'द्वात्रिं-
त्परानुष्टुप्' इति छान्दसा । छन्द ऽब्दात्ताद्रूप्ये मयट् । 'टिङ्गणम्-' इत्यादिना
३ । कचिदपूर्वव वक्ष्यमाणप्रकार सरस्वती बान् ससार निष्प्रयत्न विनेव निर्ण-
म । 'गीर्वाण्वाणी सरस्वती' इत्यमर । 'ह गती' इति धातोर्लिट् ॥

तामेव सरस्वतीमाह—

मा निपाठ प्रतिष्ठा त्वमगम शाश्वती समा ।

यत्क्रौञ्चमिधुनादेकमगधी काममोहितम् ॥ ६ ॥

मा निपादेति । हे निपाठ, त्व शाश्वती समा अनन्तसर्वान्तरान् । 'सर्वान्तरो
सरोऽब्दो हायनोऽब्दा शरत्समा' इत्यमर । अलन्तसयोगे द्वितीया । प्रतिष्ठा
प्रति मा गमो मा प्राप्नुहि । त्रिप्रमेव त्रियस्त्रैल्यर्थ । गमेर्लुङि पुषादित्वाच्छरेरहादेश
माहयोगे' इत्यगमप्रतिषेधे वक्ष्येऽध्याप्यत्वात्तदभावप्रतिषेध । यद्यस्मात्क्रौञ्च-
धुनादेक काममोहित नाजतत्परमवधीर्हतवानसि । हन्तेलुङि हनो वधादेरा ।
य शापत्वेन प्रवृत्त श्लोक । वा मीनेर्महर्षेरीश्वरानुग्रहेण कृष्णकायाधसग्रहो
सुत । सप्रहृथायम्—मानिपाठ मा लक्ष्मीनिधीदति तिष्ठत्यस्मिन्निति मानिपाठ
स्मिन्निवास श्रीराम, त्व शाश्वती समाश्चिरकाल प्रतिष्ठामगम । अखण्डितैश्वर्या-
न्दसपञ्चो विनयी भवेत्यर्थ । यद्यत कारणान्क्रौञ्चमिधुनात् 'क्रुञ्च गतिर्घटित्या-
तीभावयो' इति धातो क्रुञ्चा राप्सी वैक्सी तस्या अपल कौश्वो राप्सो रावण ।

‘तस्यापलम्’ इत्यण् । तस्य पत्नी नौधी मन्दोदरी । अत्रापि पूर्ववदेकशेष । तयो-
र्मिथुनादेक काममोहित लोकविद्विष्टकर्माण राजणमवधी । एतेन महर्षिणा वाल्मीकिना
सप्रदायप्रवर्तकेन लक्ष्मीपतिरूपश्रीरामस्सरणरूप मन्त्रल काव्यादाववश्य कर्तव्याशीर्वचन
कृतमित्यवगन्तव्यम् । इत्येव सरस्वती नि ससारेति पूषण सवन्ध । श्लोकारयमेतदा-
नुष्टुभ वृत्तम्—‘पद्मम लघु सवपु सप्तम द्विचतुर्थयो । गुरुपरञ्च च सवपाभेतच्छ्रोत्रस्य
लक्षणम् ॥’ इति वचनात् । ‘मानिपाद प्रतिष्ठा त्वमगम्’ इत्यत्र ‘प्रतिष्ठा तु अम गम्’
इति च्छेद । न विद्यते मा यस्येति विग्रह । तस्य सनुद्धिर्हे अम निर्भाग्य । इति नारदणीये ॥

तदनु समयोचितकृत्य निर्वर्त्य स्वाध्रमं प्रति गतवति भगवति
वाल्मीकौ ।

तदन्विति । तदनु ‘मा निपाद’ इत्यादिच्छन्दोनिबद्धवाङ्मनि सरणान्तरम् ।
भगवति पूज्ये वाल्मीकौ । समयोचित ॥ यादृशलोचितम् । ‘समया शपथाचार
कालसिद्धातसविद’ इत्यमर । इत्य आनसप्याव र्नादि कम निर्वर्त्य कृत्वा स्वाध्रम
स्नानिकेतन पणशाला प्रति गतवति प्रविष्टे सति ॥

तत किं प्रवृत्तमित्यत आह—

वाणीविलासमपरञ्च कृतोपलम्भ-

मम्भोजभूरसहमान इवाविरामीत् ।

आभाति यत्कृतिरनेकविधप्रपञ्च-

व्याजेन्द्रजालविधिसाधकपिच्छिकेव ॥ ७ ॥

वाणीति । अम्भोज नारायणनाभिकमल तत्र भवतीत्यम्भोजभूर्भ्रा । तदुक्त
भागवते—‘यन्नामिजातादरवि दमोशाद्रक्षाविरासीद्यत एष लोक’ इति । ‘अन्येभ्यो
ऽपि हृदयते’ इति क्रिप् । अपरञ्च पुरुषान्तरे वाल्मीकौ कृतोपलम्भ विहितानुपमम् ।
तत्रोपलम्भमानमित्यर्थ । वाण्या ‘मा निपाद’ इत्यादिवाच । सरस्वतीदेव्याश्चेति
गम्यते । विलास लीलामसहमानोऽमृष्यमाण इवाविरासीत्प्रादुरभूत् । निजपरिग्रहस्य
पुरषान्तरासक्तिं नो वा सहेवेति भाव । वस्तुतस्तु परमसारणिनतया महर्षेर्वाङ्मोके-
र्व्याधिबद्धकौश्लदर्शनानन्तरजनितशोभापनोदनार्थं निजज्ञया प्रथमतो नारदोक्तमेवार्थं
पुन स्वयमप्युपदेष्टु तत्प्रमञ्च प्रत्यजोऽभूदिति तात्पर्यम् । युक्त चैतदित्याह—आभा-
तीति । यत्कृतिर्यस्याम्भोजभुव कृति क्रियाशक्ति कर्त्री । अनेकविधो देवतिर्यङ्मनुष्या-
दिभेदेन बहुप्रसारो य प्रपञ्च सर्ग स इति व्याजोऽपदेशो यस्य ॥ तथोक्तो य इन्द्र-
जालविधि । ‘अदेशकालपारोक्ष्य परोक्षस्यैव वस्तुन । यत्रौपवादिभिः सोऽयमैन्द्रजाल-
विधि स्मृत ॥’ इत्युक्तलक्षण । तस्य साधनपिच्छिकेव निष्पादकपिच्छविशेष इवा-
भाति प्रकाशते । अत एव तद्युक्त नौजहनन तद्दर्शनेन महर्षेरपि शोकोत्पादन तदपनो-
दनार्थं स्वस्याविर्भावश्चेति भाव । पिच्छिकेयत्र पिच्छेव पिच्छिका । स्वार्थे कप्यत्यय ।
वात्पूर्वस्येकारादेश । यद्यपि ‘पिच्छनर्हे नपुसके’ इत्यमर , तथाप्याचन्तोऽय पिच्छ-

शब्दो निघण्टुन्तरेषु मृग्य । अथवा महाविप्रयोगदर्शनात्समाधेयम् । यथोक्त कृष्ण-
कर्णामृतस्तवे मङ्गले—‘नवशिखिपिच्छालान्छितम्’ इति । तथा ज्ञानवाप्तिष्ठे शाम्बरिको-
पारयाने—‘इत्युक्त्वा पिच्छिका तेन भ्रामिता प्रथम मभा । नानाविरचनावीज मायेव
परमामना ॥’ इति निरङ्कुशा खलु कवय सारपथीना इत्यलमनिप्रमत्तेन । अत्र
पूर्ववाक्ये वाप्योर्वाङ्मयप्रतीयमानयो स्तेयमिति कायवसायमृग्यतिशयोक्तिर्निर्व्यूढा ।
असहमान इति जातिस्वप्नोत्प्रेक्षा । उत्तरवाक्ये तु प्रपञ्चे व्याजशब्देन तत्त्वमपहु-
त्येन्द्रजालस्वारोपणादपहवालकार । ‘छलादिज्ञन्दैरसत्तन्वप्रतिपादनमपहुति’ इति
सर्वम्बसूत्रम् । तदुज्जीविता चेय पिच्छिकेत्युपमा । सा चोचोत्प्रेक्षया परस्परनेरपेक्ष्या-
त्संसृज्यते । वसन्तातिलसामृतम् । लक्षण तृप्तम् ॥

तत परमहर्षेण महर्षिणा विधिवदभ्यर्चित परमेष्ठी मध्यलो-
केऽपि स्ववृत्त प्रकाशयितुं किल भवन्तमेवोपतिष्ठमानयानया भारत्या
रामचरितं यथाश्रुतं व्याक्रियतामिति व्याहृत्यान्तरधात् ।

तत इति । तत प्रादुर्भावानन्तरम् । परमहर्षग । पितामहोऽयमेवभूते मायि
दययाविरभद्दहो कृत्वायतेति परमानन्दभरितेनेत्यथ । महर्षिणा ‘ऊर्ध्वरेतास्तपस्युप्रो
नियताशी च सयमी । शापानुग्रहयो शक्त मलयसधो भवेत्पि ॥’ इत्युक्तलक्षणा-
लङ्घितेन ऋषिप्रवरेण वाल्मीकिना । विधिवद्वि यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । अभ्य-
र्चितोऽर्घ्यपाद्यासनादिभिः पूजितः । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ब्रह्मा कर्ता । ‘परमे
स्थ किम्’ इति किन् । इतिप्रत्यय ओणादिश्च । ‘तत्पुरवे कृति बहुलम्’ इति सप्तम्या
अउक् । ‘स्थास्थिन्तृणाम्’ इति वक्तव्यात्पञ्चमः । मयलोके भूलोकेऽपि । लोक-
त्रयपक्षेऽप्यस्य मयत्वादिति भावः । अपिशब्दो लोकान्तरप्रस्थातिं द्योतयति ।
स्ववृत्तं निजचरित्रं प्रकाशयितुं प्रख्यापयितुम् । निरेत्यलीके । वस्तुतस्तु मच्छन्दादे-
वेति भावः । भवन्तं त्वामेव । अन्यव्यवच्छेदाद्यभेदकारः । तवेव योग्यत्वादिति
भावः । एवमारोऽयं भारत्या वा संबध्यते । उपतिष्ठमानयानुवर्तमानयानया भवन्सु-
खान्निर्गतया भारत्या ‘मा निपाद—’ इत्यादिमरस्वत्या । ईदृशरेव श्मेदैरेत्यथ । राम-
चरितं श्रीरामचरितम् । श्रुतमनतिक्रम्य यथाश्रुतम् । नारदमुखतः श्रुतमनतिक्रम-
णेनैवेत्यर्थः । ‘यथा सादृश्ययोग्यत्ववीज्यास्वार्थानतिक्रमः’ इति शब्ददर्शने । व्याक्रियता
व्याख्यायतामित्येव व्याहृत्योक्त्वोपदिश्य । ‘व्याहार उक्तिर्लपितम्’ इत्यमरः । अन्तर-
धाददृश्योऽभूत् । अत्रेदं श्रीरामायणबालकाण्डवचनम्—‘मच्छन्दादेव ते ब्रह्मप्रवृत्तेय
सरस्वती । रामस्य चरितं कृत्वा कुरु त्वमृषिसत्तम ॥’ इत्यारभ्य ‘इत्युक्त्वा भगवा-
न्ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत’ इत्यन्तम् ॥

अथ सरसिजयोनिराज्ञया रामवृत्तं

वरवदरसमानं प्रेक्ष्य दृष्ट्या प्रतीच्या ।

शुभमतनुत काव्यं स्वादु रामायणारय

मधुमयफणितीनां मार्गदर्शी महर्षि ॥ ८ ॥

अथेति । अथ ब्रह्मनिरोधानानन्तरम् । ‘मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकाव्यवधो अथ’

इत्यमर । मधुमायोऽमृतस्राविष्यस्तासा षण्तितीना रसालकारोऽसितशब्दार्थसंघटना
विशेषाणाम् । मधुमयेत्यत्र 'स्त्रिया पुवत्-' इत्यादिना पुवद्भाव । मार्गं पद्धतिं दर्श-
यतीति ताच्छीत्येन कवीनामिति मार्गदर्शी । सकलकविकुलगुरुरित्यर्थ । दृशेर्ष्यन्तात्ता
च्छीत्ये णिनि । महाश्वासौ ऋषिश्च महर्षि । 'तपोनिर्धूतपाप्मानो याथातथ्यामिवा-
यिन । वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञा ऋषयः परिकीर्तिता ॥' इत्युक्तलक्षण ऋषिश्रेष्ठो वाल्मीकि
सरसिज योनि कारण यस्य तस्य ब्रह्मण आज्ञया श्रीरामचरित व्याक्रियतामित्येवमप्य-
नियोगेन हेतुना । रामवृत्त श्रीरामचरित प्रतीच्या दृष्ट्या योगदृष्ट्या । बदर्या फल
बदरम् । 'फले लृक्' । फरे हस्ते यद्बदर तेन समान तत्तुल्यमित्यर्थो उपमा, क्रिया-
विशेषण वा । नि शेषमित्यर्थः । प्रेक्ष्य दृष्ट्वा । शुभं वक्तृणा श्रोतृणा च कल्याणकरम् ।
स्वादु पाठनो गानतश्च मधुरम् । 'त्रिविष्टमधुरौ स्वादू' इत्यमर । रामन्यायन स्थान
वर्णकत्वेनैरन्वयसहा । रामायणमित्यारब्धा यस्य तत्तथोक्तम् । 'पूर्वपदासंज्ञायामग'
इति णत्वम् । उत्तरायणवत् । काव्यं प्रगन्धमत्तनुताकरोत् । कवयते षण्यतीति कवि
स्तस्य कर्म काव्यम् । ब्राह्मणादित्वात्प्यञ् । तस्य पङ्कजादिवद्भूटत्वाद्रसोऽसितशब्दार्थ-
संघटनात्मकमेव, न तु कर्ममात्रम् । तत्काव्यं रचितवान् । तथा च श्रीरामायणे—'तत्
पश्यति धर्मात्मा तत्सर्वं योगमास्थित । पुरा यत्तत्र निर्जित पाणवामलम् यथा ॥'
इत्यारभ्य 'रघुवशस्य चरितं चकार भगवानृषि' इत्यन्तम् । मालिनीवृत्तम्—'ननमय-
ययुतेय माप्तिनी भोगिलोत्रै' इति लक्षणम् ॥

तदनन्तरवृत्तान्तमाह—

एन प्रबन्ध प्रयोक्तुं के समर्थ इति चिन्तामुपगतवति सति
भगवति वाल्मीकी ।

एनमिति । भगवति वारमीकावेन प्रबन्ध श्रीरामायणारब्धमेतत्काव्यं प्रयोक्तुमध्या-
पयितुं पठितुं वा क पुमान्समर्थाऽधिगरीत्येवरूपा चिन्ता पर्यालोचनमुपगतवति सति ।

तत् किं जातमित्यत आह—

उपागतौ मिलितपरस्परपौ

बहुश्रुतौ श्रुतिमधुरस्वरान्वितौ ।

विचक्षणौ विविधनरेन्द्रलक्षणौ

कुशीलवौ कुशलवनामधारिणौ ॥ ९ ॥

उपागताविति । मिलिता सगता परस्परपौगम्योन्यसादृश्यं ययोस्तौ । यमल-
त्वात्परस्परतुल्यरूपावित्यर्थः । बहुश्रुतौ वेदवेदाङ्गादिसकलविद्याविशारदौ । 'शास्त्रं
श्रवणयोः श्रुतम्' इति विश्व । श्रुतिमधुरेण श्रवणानन्दकरेण स्वरेण श्रुत्यारब्धानुर-
णनलक्षणेनान्वितौ । आर्व्यग्रन्थस्वरसपञ्चावित्यर्थः । स्वरलम्पणमुक्तं संगीतरत्ना
करे—'श्रुत्यनन्तरभावी यः शब्दोऽनुरणनात्मकः । रमाद्रज्यति श्रोतृचित्तं स स्वर
उच्यते ॥' इति । विचक्षात इति विचक्षणौ विद्वत्तौ । 'कर्तारं रघुम्' इति न्यासकारः ।

‘असनयो प्रतिपेक्षो वक्तव्य’ इति चक्षिष्ठ रत्नानादेशामाव । विविधानि बहु प्रकराणि नरेन्द्रलक्षणाभ्याजानुबाहुत्वादिराजचिह्नानि ययोस्तौ । महाराजकुमारत्वान्महाभाग्यसूचकराजलम्पणलक्षिताविलय । कुशो लवश्चेति नाम धारयत इति कुशलव-नामधारिणौ । कुशलैवैवैश्च गर्भरूढमार्जनात्कुशलवाविरन्वर्थसज्ञाविलय । उक्तं च कालिदासेन—‘स तां कुशलवोन्मृष्टगर्भेदो तदाख्यया । कवि कुशलवावेव चकार किल नामत ॥’ कुशीलवौ गायसौ । पृषोदरादित्वात्माधु । उपागता । चिन्तासमकालमेव विशिष्टगुणसंपन्नौ मैथिलेयौ कुशलवौ । समीप प्राप्ताविलय । ‘अव्याज्ञेपो भविष्यन्त्या कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम्’ इति भाव । अत्रोदात्तता नाम गुण । तदुक्तं विद्यानाथेन—‘श्राव्यैविशेषणैयागो यत्र सा स्यादुदात्तता’ इति । हचिरुदात्तम्—‘चतुर्ग्रहेरिह रचिरा जभस्जगा’ इति लक्षणात् ॥

एतौ मुनि परिगृह्य स्वा कृत्तिमपाठयत् ।

एताविति । मुनिर्भननशीलो बाल्मीकि । मुनिलक्षण तु—‘निर्वित्त सर्वतत्त्वज्ञ कामकोऽविबर्जित । ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुत्यमृत्कायनो मुनि ॥’ इति । एतौ कुशलवौ परिगृह्य शिष्यत्वेन परिगृह्य स्वा खनीयाम् । ‘स्वो ज्ञातावानमनि स्व निष्वात्नीये स्वोऽद्विया वने’ इत्यमर । कृत्ति श्रीरामायणाय प्रबन्धमपाठयदध्यापयामास । पठेर्न्यन्तात् । ‘गतिषुद्धि-’ इत्यादिनाणि कर्तुं कर्मत्वम् ॥

तौ पुनरितस्ततो गायमानौ दृष्ट्वा राम प्रहृष्टमना स्वभजनमानीय भ्रातृभिः परिवृतौ निजचरितं गातुमन्वयुङ्क्त ।

ताविति । इत्यतः । नत्र तत्र प्रदेश इत्यर्थः । गायमानौ गानेनैव श्रीरामायण पठन्तौ तौ कुशीलवो कर्म । पुन गन्दो बाल्यालक्षरे । दृष्ट्वा । राम प्रहृष्टमना रूपगानसंपत्तिभ्यां सनुदान्त कर्ण सन्, स्वभजन निजमन्दिरमानीय मूले प्रापय्य भ्रातृमिलनमणादिभिः परिवृत परिवेष्टितो निजचरितं स्वचरित्रं गतुं गानेन परिकर्तुमन्वयुङ्क्तापृच्छत् । प्रबन्धमेव पठतमिति नियोजितवानित्यर्थः । ‘प्रश्नोऽनुयोग पृच्छा च’ इत्यमर ॥

ततश्च ।

तत इति । ततोऽनुयोगानन्तरम् । चक्षन्दो वक्ष्यमाणक्रियायां सवध्यते ॥

छन्दोमयीनां निलयस्य वाचामन्ते वसन्तौ मुनिपुगवस्य ।

एतौ कुमारौ रघुवीरवृत्तं यथाक्रमं गातुमुपाक्रमेताम् ॥ १० ॥

छन्दोमयीनामिति । छन्दोमयीनामनुष्टुपादिछन्दोनिबद्धानां वाचाम् । निलयस्य । पद्यप्रपञ्चनिर्माणवातुर्यैकनिकेतनस्येत्यर्थः । ‘छन्दः पद्ये च वेदे च’ इति विश्व । छन्दः शब्दान्मयटि छीप् । मुनिपुगवस्य मुनिभ्रेष्टस्य बाल्मीके । अन्ते वसन्ताव तेषां सिन्धोः । एतेनानयोरखण्डितवचनत्वं सूच्यते । ‘छान्तान्तेवासिनौ शिष्ये’ इत्यमर । एतौ कुमारौ मैथिलेयौ कुशलवौ रघुवीरवृत्तं श्रीरामचरितं यथा

क्रमम् । रूपदेशानुसारेणैवेत्यर्थः । गातुं गानेन पठितुमुपाक्रमेतामुपक्रान्तवन्तौ ।
 चशब्दोऽयमनुयोग समुच्चिनोति । एतेन प्रधानन्तरमेवावितम्बेन प्रारब्धगानयोर-
 नयो धीरामस्य चान्योन्य दैववशात्स्वयमेवोत्पन्ना प्रातिरिति सूच्यते । इन्द्रोपेन्द्रमिश्र-
 णादुपजातिवृत्तम् । 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ।
 अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयादुपजातयस्ता ।' इति केदारणोक्तत्वात् ॥

उपक्रमप्रभारमेवाह—

अस्ति प्रशस्ता जनलोचनानामानन्दसदायिषु कोसलेषु ।

आज्ञासमुत्सारितदानवाना राज्ञामयोध्येति पुरी रघूणाम् ॥११॥

अस्तीति । जनलोचनानामानन्दसदायिषु । समस्तवस्तुसमृद्धतया सखलजननय-
 नानन्दसरेधित्वार्थः । कोसलेषुत्तरकोसलेषु जनपदेषु । बहुवचनान्तैव देशविशेषस्य
 सज्ञा । प्रशस्ता प्रख्याता । आज्ञयैव समुत्सारिता निरस्ता दानवा येषां तेषाम् । चण्ड-
 शासनानामित्यर्थः । रघूणा रघुवशोद्भवानां राज्ञां प्रजानुरक्तकानां नृपाणाम् । रघु-
 शब्देन यदुशब्दवत्तदपत्ये लभणा । जनपदशब्दानामतश्चजन्तवाद्गुणेषु कृपासम्भवाद्भु-
 राजसर्वाधिनीत्यर्थः । योद्धुमक्षम्या अयोध्येत्यन्यसज्ञा पुरी राजधान्यस्ति । इन्द्र-
 वज्रावृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् । 'सधायिषु' इत्यपि पाठः । उगताल्भारः ॥

तामावसदशरथ सुरबन्दिनेन

सक्रन्दनेन विहितासनसविभागः ।

वृन्दारकारिविजये सुरलोकलब्ध-

मन्दारमाल्यमधुवासितवासभूमि ॥ १२ ॥

तामिति । मरुबन्दिनेन सुरसेव्येन सक्रन्दनेनेन्द्रेण । 'सक्रन्दनो दुःस्थवनस्तु-
 रापाग्नेषवाहनः' इत्यमरः । विहित आसनसविभागो दत्तार्थासनः । इन्द्रस्यापि मान-
 नीय इत्यर्थः । तथा वृन्दारकारीणां दानवानां विजये सति । दानवेषु विजितेषु
 सत्त्वित्वार्थः । सुरलोके स्वर्गलब्धानि परितोपात्सुरैर्दीयमानतया प्राप्तानि मन्दाराणां
 माला एव माल्यानि पारिजातकुसुमसज्जलेषां मधुना पुष्परसेन वासिता सुरमिता वास-
 भूमिर्निवासस्थानं यस्य स तथोक्तः । भूलोकेऽपि स्वर्गसुरानुभावक इत्यर्थः । 'मधु
 मये पुष्परसे' इत्यमरः । दशरथो राजा तामयोध्यामावसदधिवसति स्म । 'उपान्व-
 ध्यात्वासः' इति कर्मत्वम् । तत्र वर्तमानो निजकार्यनिर्वाहकतया सुरे पूज्यमानश्चिर-
 काल साम्राज्यश्रियमनुबभूवेत्यर्थः । अनुप्रासोऽल्लकारः । वसन्तातिलकावृत्तम् ॥

अथासिन्ननपत्यतया दृश्यमानमानसे पुत्रार्थं क्रतुमश्वमेध विधातुं
 मन्त्रिभिः सैम मन्त्रयमाणे दशरथे सुमन्त्र प्रदृष्टमता महर्षेरङ्गदेश-
 सगतावग्रहनिग्रहशौण्डस्य विमण्डकसूनोरवश्यमृष्यभृङ्गस्य प्रसादा-
 त्प्रभवो भविता कुमारणामिति सनत्कुमारोदीरित पुरावृत्तमस्मै
 दशरथाय कथयामास ।

अथेति । अथानन्तरमस्मिन्दशरथेऽनपत्यतयाऽपुत्रतया दूयमानं परितप्यमानं मानसं यस्य तस्मिन् । 'न ह्यपुत्रस्य लोकोऽस्ति तत्तमे' पशवो विदुः' इति, 'अपुत्रस्य गतिर्नास्ति' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । 'दून् परितापे' इति धातो कर्तरि शानच् । अत एव पुनात्रो नरकाद्वायन्त इति पुनास्तदयम् । पुनलाभायमित्यर्थः । अथेन सह निरुपममामो सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । अध्वमेव क्लृप्तमध्वमेधयागं विधातुं कर्तुं मन्त्रिमि सम सचिवै साक मन्त्रयमाणे विचारयमाणे मति । तदा सुमन्त्रं कुलं क्रमागतो मन्त्रिप्रवरं वर्गा । अङ्गदेशेऽङ्गराष्ट्रे सगता प्राप्तो योऽग्रहो वृष्टिप्रतिबन्धः । 'अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' इत्यप्रत्ययः । 'वृष्टिर्षं तद्विधातेऽवग्रहावग्रहो समौ' इत्यमरः । तस्य निग्रहे निवर्तने शाण्डम्य दक्षस्य । निग्रहानुग्रहसमर्थस्येत्यर्थः । 'सप्तमो शाण्डै' इति सप्तमः । विमण्डकभृनोविमण्डकारयमुनिपुत्रस्य श्रयश्शत्रुस्य महर्षे प्रसादादनुग्रहान् । 'प्रभावात्' इति पाठे नामधेयान् । अवश्यं निश्चितं कुमारानां पुत्राणां प्रभव उत्पत्तिर्भविता भविष्यति । अनद्यतो ह्यहम् । दशरथ इति शेषः । इत्येव सनत्कुमारेण परापरविदा ब्रह्ममानसपुत्रेणोदीरितं ब्रह्ममभाया कथितं पुरावृत्तं पूर्ववृत्तान्तमत्से दशरथाय वक्ष्यामास । पूर्वमिच्छाकुमारस्येन ब्रह्ममभा गतस्तत्र भूलोकराजप्रस्तावतत्परदेवै पृष्टेन सनत्कुमारेण त्रेमाल्यविदा कथितस्य दशरथवृत्तान्तस्य मनसि स्थितत्वात्तदानीमेतत् सर्वं निवेद्यामासेत्यर्थः ॥

सोऽपि सुमन्त्रवचनाच्छान्ताधि शान्ताकुटुम्बिन सवन्धिन मुनिमानीय वसिष्ठादिष्टमध्वमेधाध्वर सरयूरोऽसि विधाय तत्र पुत्रीयामिष्टं विधिवत्कर्तुमारभत ।

स इति । स दशरथोऽपि सुमन्त्रस्य वचनात्तत्रैवाक्यादेतो शान्तं क्षमं गत आधि पुत्राभावजातमनोभ्यधा यस्य स तथोक्तं सन् । 'पुस्याभिर्मानसी व्यथा' इत्यमरः । शान्ता नामाद्देशाधीश्वरस्य पुत्री रोमपादनाभ्रस्तनया तया कुटुम्बिन कुटुम्बवन्तम् । शान्तानामित्यर्थः । अवग्रहनिवारणानन्तरं पारितोषिकतया निजपुत्रिकाया वृत्तत्वादिति भावः । अत एव सवन्धिन बन्धुम् । रोमपादस्य दशरथस्य च सौहार्दसबन्धसोदरभावस्य प्रियमानत्वादिति भावः । मुनिं मननशीलमप्यशङ्कनीयम् । स्वयमेवेति शेषः । वसिष्ठेन निजकुलगुरुरादिष्टमुपदिष्टमध्वमेधाध्वर सरयूरोऽसि सरय्यास्थानशीरीरे । 'कूल रोवश्च तीरं च' इत्यमरः । विधाय विधिवो धितक्रमेण कृत्वा तत्र सरयूरो वस्येव, न त्वध्वमेधे । 'न हि कमणि कर्मरम्भ' इति शास्त्रनियेधात् । पुत्राणामेव पुत्रीया ताम् । पुत्रोत्पादनहेतुमित्यर्थः । 'वृद्धान्' इति छप्रत्ययः । इष्टिं यागं पुत्रकामेष्टिं विधितद्विध्यैर्मन्त्रम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । 'तदर्हम्' इति वतिप्रत्ययः । कर्तुमारभतोपाक्रमतः ॥

तदनु हविराहरणाय धरणौ कृतावतरणा सर्वे गीर्वाणगणाः शैतमध्वप्रमुखाश्चतुर्मुखाश्च दशमुखप्रतापग्रीष्मोष्मसङ्क्षोषणमावेद्य

तेन सह शरणमिति शार्ङ्गधन्वानं मन्वाना नानाविधप्रस्तुतस्तुतय
क्षीराम्बुराशिमासेदु ।

तदन्विति । तदन्वारम्भानन्तरं हविराहरणाय हविर्भागानाहुतुं वरणौ कृताव-
तरणा भुव प्रत्यागता क्षतमसप्रमुखा इन्द्राद्या सवे गीर्वाणगणा देवगणाश्चतुर्मुखाय
ब्रह्मणे दण्डमुखस्य रावणस्य प्रताप कोशदण्डज तेन । 'स प्रताप प्रभावश्च यत्तेन
कोशदण्डजम्' इत्यमरः । स एव श्रीष्मोष्मा श्रीधर्तुजनितसतापस्तेन यत्सङ्कोपण
दाहः । 'दुप दाहे' इति धातोर्ल्युट् । तदावेद्य विज्ञाप्य तेन सह चतुर्मुखेन सारम् ।
शृङ्गस्य विहारः शार्ङ्ग धनुर्यस्य त शार्ङ्गधन्वान श्रीमहाविष्णुम् । 'धनुपश्च' इत्यनदा-
देशः । तद्धितसमामन्त्रात् । शरणं रक्षितारम् । 'शरणं गृह्यरक्षिणो' इत्यमरः । इति
मन्वाना अनुप्यमाना । शरणपदस्य कर्मत्वेऽपि निपातेनेति शब्देनाभिहितत्वाच्च
द्वितीया । तिङाद्युपसर्गानाम्योपलक्षणत्वात् । यथाह वामनः — 'निपातेनाप्यभिहिते
कर्मणि न कर्मविभक्तिः परिगणनस्य प्रायिकत्वात्' इति । नानाविधा बहुप्रकारा
प्रस्तुतास्तानालोचिता स्तुतयः स्तोत्राणि येषां ते तथोक्ताः । यद्वा नानाविधं यथा तथा
प्रस्तुता उपनान्ता स्तुतयो येषां ते तथोक्ताः सन्ति । क्षीराम्बुराशि क्षीराणवमासेदु ।
श्रीमहाविष्णो क्षीराब्धिशायित्वात्तत्तीरं प्रापुरित्यर्थः । अम्बुराशिश्चक्ष्य हृदयार्णवपर-
त्वानानार्थान्तरायोगापेक्षया रुडिर्वलीयसीति भीमासमा । एवमुत्तरत्रापि स्पष्टव्यम् ।
'प्रदूळं विशरणगल्यवसादनेषु' इति धातोर्लिट् ।

अथ त्रिमि कुल्वेन श्रीमहाविष्णुं वणयति—

सतापघ्नं सकलजगता शार्ङ्गचापामिरामं
लक्ष्मीविधुल्लसितमतसीगुच्छसच्छायकायम् ।
वैकुण्ठाय मुनिजनमनश्चातकानां शरण्यं
कारण्यापं त्रिदशपरिपत्कालमेव ददर्श ॥ १३ ॥

सतापघ्नमिति । सकलजगता समस्तलोकानां सताप तापत्रयजनित श्रीष्मा-
दिजनित च सङ्घर्षं हन्ति नाशयतीति सतापघ्नम् । 'हो हन्ते —' इति कुत्वम् ।
शार्ङ्गमेव चापमिन्द्रधनुस्तेनामिरामं मनोज्ञम् । लक्ष्मीरेव विधुल्लसितामिनीं तथा
लसितं लसन्तम् । कर्तरे क । 'गतिबुद्धिः—' इत्यादिसूत्रे चकाराद्वर्तमानाश्चात् ।
अतसी नाम क्षुमापरपर्यायो वृक्षविशेषः । 'अतसी स्यादुमा क्षुमा' इत्यमरः । तस्मा
गुच्छस्य पुष्पस्तम्बस्य समानं छाया कान्तित्यस्य तादृशः कायो देहो बभूव तमित्यु-
पमा । 'छाया त्वनातपे कान्तौ' इति वैचयन्ती । 'समानस्य च्छन्दसि—' इत्यादि
सूत्रे समानस्येति योगविभागात्समासः । छायादिषु समानश्चन्दस्य सभावः । मुनयो
मननशीलास्त एव 'जनास्तेषां मनास्तेव चातमा पक्षिविशेषास्तेषां शरणे रक्षणे
साधु शरण्यम् । 'सर्वसहापतितमम्बु न चातमानाम्' इत्यादिना तेषां तदेकशरणं
त्वादिति भावः । 'तत्र साधु' इति यत्प्रत्ययः । अपा समूहः आपम् । 'तस्य समूहः'
इत्यण् । कारुण्यं दयैव आप यस्य तम् । अथवा कारुण्यमेवापो यस्य ॥ कारुण्यपाम् ।

‘कम्पू —’ इत्यादिना समागन्त । विकुण्ठ एव वैकुण्ठे विष्णु । स्वार्थेऽणप्रत्यय । स इत्यारया यस्य त कालमेघ नीलाम्बुद । त्रिदशपरिपद्मोन्मादिदेवसमाजो ददर्श । त्रिदशेत्यत्र तिस्रो दशा अवस्था बाल्यशौवनकामाराणि जन्ममत्तावृद्धयो येषा ते । यद्वा त्रिदश परिमाणमेयमिति । ‘बहुव्राह्मै सरयेये’ इति ङच् । अत्रोपमात्पक्षयोरनुप्रासस्य च परस्परनिरपेक्षयात्सृष्टिः । एतदादिश्लोकत्रय मन्दाक्रान्तावृत्तम्—‘मन्दाक्रान्ता जलविपङ्गमेभौ नतौ तो गुरु चेत्’ इति लक्षणात् ॥

क्षीराम्भोधेर्जठरममितो देहभासा प्ररोहै
कालोन्मीलत्कुचलयदलद्वैतमापादयन्तम् ।

आतन्धान भुजगशयने कामपि क्षौमगौरे
निद्रामुद्रा निखिलजगतीरक्षणे जागरूकाम् ॥ १४ ॥

क्षीरेति । पुनर्देहभासा निजशरीरकातीना प्ररोहैरङ्कुरै क्षाराम्भोधे क्षार समुद्रस्य । ‘रुडिर्योगमपहरति’ इति न्यायेन योगाद्देवलीयस्त्वादिति भाव । जठरममित । मध्यप्रदेशस्य ममन्तादित्यथ । ‘सलिलममित’ इत्यपि पाठ । ‘अमित परित —’ इत्यादिना द्वितीया । काले चन्द्रोदयकाल उन्मीलन्ति विक्रमन्ति आनि कुचलयदलानि नीलोत्पलपत्राणि तैरद्वैतममेदम् । तत्तादृशमित्यर्थः । आपादयन्त सपादयन्तम् । कालग्रहण दलानामम्लानन्वशेत्यथम् । निजदेहकान्ति-च्छाभि क्षीरार्णवस्य नीलवणता जनयन्तमित्यर्थः । एतेन श्रीमहाविष्णुदेहसेन्द्र-नीलसादृश्य सूच्यते । तदुक्तम्—‘क्षीरमध्ये क्षिपेन्नील क्षार चेन्नीलता व्रजेत् । स इन्द्रनीलो विज्ञेय सर्वसौरयकर शुभ ॥’ इति रत्नशास्त्रवचनम् । अत एव क्षीरस्य स्वधवलमपरित्यागेनायनीलिमस्वीकरणोक्तेस्तद्गुणालंकारः । ‘तद्गुण स्वगुणत्यागा दन्योत्कृष्टगुणाहति’ इति लक्षणात् । तथा क्षौमवदङ्गुलगद्गोरे सित इत्युपमा । ‘गङ्गोऽरुणे सिते पीते’ इति विश्वामरो । भुजगशयने शेषपर्श्वे निखिलजगतीना सकललोसना रक्षणे पालनं जागरूका जाग्रतीम् । सावधानामित्यर्थः । ‘जागतकम्’ इत्युक्तप्रत्ययः । अत एव कामप्यनिवाच्याम् । लोकविलक्षणत्वादिति भावः । निद्रामुद्रा योगनिद्रावस्थामातन्धानमनुकुर्वाणम् । तनोते शानच् ॥

अथ नृसिंहावतार वणयति—

प्रह्लादस्य द्युसनममित दैत्यवर्गस्य दम्भ
स्तम्भं वक्ष स्थलमपि रिपोर्योगपथेन मेचुम् ।
वद्धध्वज पुरपवपुषा मिश्रिते विश्वदृष्टे
दंष्ट्रारोचिर्जिशदभुवने रहसा सिंहवेपे ॥ १५ ॥

प्रह्लादस्येति । अमितमपार प्रह्लादस्य हिरण्यवशिषुतनयस्य निजभक्तप्रेमरस्य व्यमन समुद्रपातनसर्पदण्डादि तपितृप्तविपदम् । ‘व्यसन विपदि भ्रशे’ इत्यमरः । तथा दैत्यवर्गस्य हिरण्यवशिषुमुत्तामुरनिकरस्य दम्भ मायाडम्बर स्तम्भमयोमय-स्तम्भ च रिपोर्वध स्थलमप्युर म्थलमपि । अपिशब्द समुच्चये । योगपथेनैकवारमेव ।

१ ‘क्षीराम्भोधे’ इति पाठ

न तु कालक्रमेणेत्यर्थः । भेतु विदारयितुं पुष्पवपुषा नरशरीरेण मिश्रिते मिलिते
अत एव विदग्धेऽस्याथर्वतया विश्वजनालोभिते दृष्टाणो दन्तविशेषाणां रोचिर्भिः कान्ति
भिर्विशदानि शुभ्राणि भुवनानि कुक्षिस्थलेषां यस्य तस्मिन्सिंहवेषे सिंहान्तरे रहसा
वेगेन बद्धः विहितादरम् । नरसिंहरूपेणावतीर्णमित्यर्थः । ददर्शेति पूर्वेण संबन्धः ।
उक्तं च श्रीभागवते—‘मक्षप्रतिज्ञापरिपालनाय सर्वात्मताव्याप्तिविवर्तनाय । दैत्यैश्च
क्षोदलनाय विष्णुः स्तम्भाञ्चसिंहान् विरासीत् ॥’ अत्र कमिष्य स्तम्भादिविदार-
णस्य योगपदासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तिरतिशयोक्तिभेदः ॥

नारायणाय नलिनायतलोचनाय

नामावशेषितमहाबलिवेभवाय ।

नानाचराचरविधायकजन्मदेश-

नाभीपुटाय पुरुषाय नमः परस्मै ॥ १६ ॥

नारायणायेति । नारायणाय परमात्मने । तदुक्तम्—‘नारायणः परोऽथ
कादण्डमव्यक्तसंभवः’ इति । यद्वा नरस्य सुवर्णीनि नाराणि तत्त्वानि तान्ययन
स्थानं यस्य नारायणः । तदुक्तम्—‘नराज्जाताणि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः ।
तस्य तान्ययनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥’ इति । अथवा नारा आपोऽयनं यस्य
तथा । ‘अत एवार्णवे तस्मिन्वत्तदस्यायनं गता । नारास्तां सृष्टिर्नराणां तेन नारा-
यणः स्मृतः ॥ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो यै नरसूत्रवः । तस्य तास्त्वयनं पूर्वं
तेन नारायणः स्मृतः ॥’ इत्यादिना । नारा इत्यनाजदित्वात्सिद्धं आपा वा
वपुर्भावः । तस्मै नारायणाय । नलिनायतलोचनाय पुण्डरीकविद्यालाभाय । नाम्ना
नाममात्रेणावशेषितमवशेषवत्कृतं महद्भूविष्टं बलिवन्भवः वैरोचनी सप्त येन तस्मै ।
वामनावतारे धर्मे पादेनामस्य पाताले निक्षिप्तवत् इत्यर्थः । नावा बहुप्रकारा-
चरं स्थानरज्जुमानस्य जगत् । ‘चराचरं स्याज्जगति’ इति विश्वः । तस्य विधायकी
निर्माता ब्रह्मा तस्य जन्मदेशो जन्मस्थानं नाभीपुटं नाभीपदकोशं यस्य तस्मै परस्मै
पुरुषाय परमपुरुषाय नमः । ‘नमः स्तुतिः’ इत्यादिना चतुर्थी । तथा च श्रीभागवते—
‘नतोऽस्म्यहं त्वास्मिन्हेतुभूत नारायणं पूज्यमाद्यमव्ययम् । यन्नाभिनातादरनिद-
कोधाद्ब्रह्माविरासीद्यत एव लोकः ॥’ इत्युक्तत्वात् । वसन्ततिलकादृतम् ॥

इति प्रणम्योत्थितानेतान्स्तुतिरवमुखरितहरिन्मुखाह्रित्यप्रमुखा-
नखिलानेमरानरुणारुणतामरसविलासचोरैर्लोचनमैरीचिसतानैरान-
न्दयन्नरविन्दलोचनं स्फुटमभाषत ।

इतीति । इत्युक्तप्रसारेण प्रणम्य साष्टाङ्गप्रणामं कृत्वोत्थितानुत्थानं प्राप्तान्स्तु-
तिरवेन्तारतरस्तोत्रध्वनिभिर्मुखरितानि प्रतिध्वनिवशान्मुषरीकृतानि हरितां दिशां
मुखाणि प्रदेशा एव मुखाणि वदनानि येषां तान्तरिह्यप्रमुखानिन्द्रादीन् । ‘जम्भ-
मेवी हरिहयः’ इत्यमरः । एतान्पूर्वोक्तानखिलानेमरान्शेषसुरानरुणारुणमरुणप्रकारम् ।
अत्यन्तलोहितमित्यर्थः । ‘प्रसारे शुणवचनस्य’ इति द्विर्भावः । कर्मधारयबद्धावा-

त्सुपो लुक् । तादृश्यतामरस पद्म तस्य मिलासचौरै । तत्तुल्यैरित्यत्र । महाभाग्य-
लक्षणसपन्नम्यास्य रत्नान्तनयनन्वादिति भाव । तदुक्त सामुद्रिमहाब्जे—‘पाणिपादतले
रक्ते नेत्रान्तौ च नखान्तया । तालुजिह्वाधरोष्ठ च सप्तरक्त सुखी भवेत् ॥’ इति ।
लोचनमरीचिसतानैर्गण्डप्रभापरम्पराभिरानन्दय सतोषयन् । अरविन्दलोचनो विष्णु ।
अरविन्दग्रहण दृष्टीना मुखनिमालनन्वयोत्तनाथम् । स्फुट व्यक्तमभापतावोचत् ॥

अपि कुशलममर्त्या स्वागत साग्रत व

शमितदनुजदम्भा किं नु दम्भोलिकेलि ।

अपि धिपणमनीपानिमिता नीतिमार्गा-

स्त्रिदशनगरयोगक्षेमकृत्ये क्षमन्ते ॥ १७ ॥

अपीति । हे जमर्त्या इन्द्रादिदेवा, वो युष्माक कुशलमपि क्षेम दिम् । ‘कुशल
क्षेममस्त्रियाम्’ इत्यमर । अपिशब्द प्रश्ने । तथा च आग्रतमिशाना गोभनमागत
स्वागत सुस्वागमन किम् । कर्तरि क । दम्भोलिकेतिर्विज्ञायुवविलाम शमितो विदा-
रितो दनुजाना दानजाना दम्भ कपटोपायो यया मा तपोक्षा किं नु । विध्वस्तशनवा
किमेत्यर्थ । तथा धिपणस्य बृहस्पतेमनीयया बुद्ध्या निर्मिता रचिता । ‘बृहस्पति
सुराचार्या गीष्पतिधिषणो शुर’ इत्यमर । नीतिमार्गा नीतिमार्गपद्धतयस्त्रिदशनगर
स्यामरावल्या योगक्षेमकृत्ये सरक्षणकर्मणि क्षमन्तेऽपि समर्था भवन्ति किम् । पूर्वव
दपि प्रश्ने । ‘गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासभावनाम्पि’ इत्यमर । अलब्धलाभो योग,
लब्धम्य परिपालन क्षेममिति निवेक । मालिनीकृतम् । ‘कृत्ये’ इत्यपि पाठ ।
निष्पादनायेत्यर्थ ॥

एवं भगवत कुशलानुयोगपुर सरीममृतासारसरसा सरस्वतीमा
रुण्य सपूर्णमनोरथाना सुमनसा ससत् पुंसे परस्मै विज्ञापयामास ।

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण कुशलानुयोगपुर मरी कुशलप्रश्नपूर्विकाम् । ‘पुरो
ऽप्रतोऽप्रेषु सत्’ इति ट्प्रत्यय । टित्वाच्चाप् । ‘प्रश्नोऽनुयोग पृच्छा च’ इत्यमर ।
अनृतासारेणामृतधारासपातेन सरसा रचिराम् । ‘वारासपात आमार’ इत्यमर ।
भगवत ‘ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य वृत्तस्य त्रिय । ज्ञानवैराग्ययोश्चापि पण्णा वगा
भगो मन ॥’ इत्युक्तलक्षणपङ्कणैश्वर्यसपन्नस्य विष्णो सरस्वतीं वाणीमाकर्ण्य श्रुत्वा
संपूणमनोरथाना ‘यदर्थं वयमागतास्तदेव भगवानपि पृष्टवान् । अतोऽस्यकारं जात-
प्रायमेव’ इति परिपूणवाञ्छिताना सुमनसा ससत् सभा । ‘सुमन । पुण्यमाल्लो स्त्री
देवबुधयो पुमान्’ इति वृत्तयन्ती । ‘सभासमितिसमद’ इत्यमर । परस्मै पुंसे
परमपुरुषाय विष्णवे विज्ञापयामास विज्ञापितवती ॥

किमिति विज्ञापयामासेत्यत आह—

देव, कथमकुशलमाविर्भवेद्व्यता कृतावलम्बानामस्माकम् ।

देवेति । हे देव योतमान स्वामिन्, भवता महामना कृतावलम्बानाम् । युष्म-
दधीनानमित्यर्थ । अस्माकमकुशलमश्नुम कथमाविर्भवेदुपयेत । नाविर्भवेदेवेत्यर्थ ।

तथोपि विचिद्विज्ञापनीयमस्तीत्याह—

नक्तु ।

किं त्विति । त्वा शरणं गत्वा पुरतोऽवस्थानमेवास्यकार्यसाधनम् । तथाप्यार्थंति शयेन विचिदुच्यत इति भावः ॥

अस्ति प्रशस्तविभवैर्विबुधैरलङ्घ्या

लङ्घेति नाम रजनीचरराजधानी ।

माणिक्यमन्दिरभुवा महसा प्ररोहै-

स्तेजस्वयाय दिनदीपदशा दिशन्ती ॥ १८ ॥

अस्तीति । प्रशस्तविभवैः प्रख्यातवस्तुसंपद्धिपलङ्घिता विबुधैरलङ्घ्या लङ्घितुम-
शक्या । देवानामप्यसाध्येत्यर्थः । माणिक्यमन्दिरभुवा मणिमयगृहप्रभवानाम् । 'तृती-
यादिषु भाषितपुष्क-' इति पुनर्द्वावादुवगदेशः । महसा तेजसाम् । 'तेजोवाम
महो विना' इत्यमरः । प्ररोहैरङ्कुरैर्मेजसा भानुशीतभानुदृशानुरूपानां धाम्ना त्रयाय
दिनेऽहि यो धीपस्तस्य दशमवस्थाम् । निस्तेजस्कतामित्यर्थः । 'दशा वर्ताववस्थायाम्'
इति विश्वः । दिशन्ती । इत्यस्यवन्धेऽपि सन्धिरूपातिशयोक्तिः । लङ्घेति नाम लङ्घेति
प्रतिष्ठा । लङ्घानाम्ना प्रसिद्धेत्यर्थः । रजनीचराणां राक्षसानां राजधानी नगरी पधान-
नगरीति । राजानो धीयन्तेऽस्यामिति राजधानी । 'करणाविकरणयोश्च' इत्यधिकर-
णार्थे ल्युट् । एतददिशोऽन्वचनुष्टयं वसन्ततिठकाट्टम् । प्रशस्तो विभवो येषां तैरिति
विबुधविशेषणवै व्याख्यानतरम् ।

एता पुराणनगरीं नगरीतिसाला

सालाभिरामभुजनिर्जितयक्षराज ।

हेलाभिभूतजगता रजनीचराणां

राजा चिरादवति रावणनामधेय ॥ १९ ॥

एतामिति । सालः सर्वदृक्कालाद्दभिरामेरायतत्वादिगुणसंपन्नत्वात्तत्पुल्यैर्भुजै-
र्विशतिसरयाकनिजबाहुभिर्निर्जितो यक्षराजः कुबेरो येन स तथोक्तः । 'साले तु सर्ज
कादर्याश्चकणिका' इत्यमरः । विश्रवसोऽपत्यं रावणः । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'विश्र-
वसो विश्रवणरवणो' इति प्रकृते रवणदेशः । पौराणिनास्तु रावयतीति रावण इति
व्युत्पादयन्ति । तदुक्तमुत्तररामाष्टके—'यस्माद्वेकत्रयं चैतद्वितं भयमागतम् ।
तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना वीरं भविष्यसि ॥' इति । रतेर्ष्यन्तात्त्वतीरे ल्युट् । रावण
इति नामधेयः यस्य स तथोक्तः । हेल्या विलासेन, अवज्ञया वा अभिभूतानि तिरस्कृ-
तानि जगन्ति यैस्तेषाम् । 'हेलावज्ञाविलासयो' इति विश्वः । रजनीचराणां राजा
चक्रवर्ती नगस्य पर्वतस्येव रीतिरकृतिर्यस्य स तयामूतः सालः प्रान्तरो यस्यास्ताम् ।
गिरिदुर्गप्रायप्राकाराट्टत्वादतिदुर्गममित्यर्थः । 'प्राकारो वरणं सालः' इत्यमरः । एना
पूर्वोक्ता लङ्घानाम्ना प्रसिद्धा पुराणनगरीं पुरातनपुरीं चिराच्चिरकालमारभ्य । विभक्ति-
प्रतिरूपकमव्ययम् । अवति रक्षति । अनुप्रासः ॥

अथ द्वाभ्या तन्महिमानं वर्णयति—

यद्वाहुराहुरसनायितशस्त्रधारा

दिक्पालकीर्तिमयचन्द्रमसं प्रसन्ति ।

यैद्वैरिणा रणमुखे शरणप्रदायी

नैवास्ति कश्चिदमुमन्तकमन्तरेण ॥ २० ॥

यदिति । यस्य रावणस्य बाहवो विंशतिसस्याका मुपास्त एव राहवो विधुतु-
दास्तेषा रसनायिता रसनावदाचरिता शस्त्रधारा आयुधधेणयः । रसनायितेभ्यः
आचारव्यवन्तात्कर्तरि क्तः । दिक्पालानामिन्द्रादिदिगीश्वराणां कीर्तिमयो दशोरुपः ।
ताद्रूप्ये मयद् । यश्चन्द्रमाश्चन्द्रः । 'हिमाशुचन्द्रमाश्चन्द्र' इत्यमरः, तम् । प्रसन्ति
गिलन्ति । रणरोविदोऽयं रावणो निजग्राहवत्सेन दिक्पालान्निर्जित्वा तन्कीर्तिं उम्पती-
त्ययः । एकस्य चन्द्रस्यानेकराहुसमर्द्धे विमन्यन्तरे वक्ष्यमिति भावः । तत्रा यस्य
वैरिणा शत्रूणां रणमुखे रणाग्रे । अमुमेनमिति हस्तनिर्देशः । अन्तकमन्तरेण यम-
विना । 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया । कश्चिदोऽपि देवः शरणप्रदायी रक्षण-
तत्परो नास्त्येव । अन्यव्यवच्छेदशब्दमेवकारः । रणपरायणान्वैरिणो विजित्वा यमनय-
नयतीत्यर्थः । रसनायितेभ्यस्तत्रैव अलोपात्तोपमा । सा चोक्तरूपेण सङ्गीर्यते ॥

एतादृशसामर्थ्यं रावणस्य कुत आयातमित्यत आह—

अम्भोजसम्भवममु बहुभिस्तपोभि-

राराधयन्धरमवाप परैर्दुरापम् ।

तस्मादंशेषभुवनं निजशासनस्य

लक्ष्मीकरोति रजनीचरचक्रवर्ती ॥ २१ ॥

अम्भोजेति । अपकान्तत्वात्तुत्तरत्र तच्छब्दस्य विद्यमानत्वाच्चान्न यच्छब्दोऽ-
ध्याहर्तव्यः । यो रजनीचरचक्रवर्ती राक्षसमावभातो रावणो बहुभिरनेकस्यपोभि-
पद्माग्निमध्यमेकपादावस्थानादिस्त्वपोग्रन्थधर्याभिः । अमुमिति पुरोवर्तिनिर्देशः ।
अम्भोजसम्भवं ब्रह्माणमाराराधयन्संभानयन्परैर्दुरापं दुर्लभम् । अनन्यमाधारणमित्यत्र ।
इषह मुष्टु—' इत्यादिना स्वप्रत्ययः । वरं मुरामुरावध्यत्वस्त्वमवाप प्राप । पूषमिति
शेषः । तस्मात्कारणादंशेषभुवनम् । अंशेषलोभानित्यर्थः । निजशासनस्य निजज्ञाया
लक्ष्मीकरोति विजयीकरोति । चण्डागमनोऽयं निजज्ञानेनैवांशेषभुवनानि शास्तीत्यर्थः ।
अभूततद्भावे च्छ्वि । 'अयं च्छ्वि' इति दीर्घः ॥

ततः किमिलत आह—

तेन वयं पराधीना इव भवामः ।

तेनेति । तेन रावणेन वयं पराधीना परतन्त्रात्मन्यामिका इव भवामः ।
इदानीमिति शेषः । वस्तुनस्तु मवन्परतन्त्रा एवेति इवशब्दाद्यः । 'परतन्त्रं पराधीनं
परवान्नाथवानपि' इत्यमरः ॥

पराधीनत्वमेव प्रतिपादयति—

तथा हि । सोऽयं कदाचित्क्रीडाधराधरमोरह सावरोधवधूजन
श्चरणाभ्या संचरेत् चेदागमिष्यत्याग इत्यनाविष्कृतातपो भयेन
भगवान्सहस्रभानुरपि सकुचितभानुरेव तत्सानूनि नून संध्रयते ।

तथा हीत्यादिना । सोऽयमिति । सोऽय रावण कदाचित्कस्मिंश्चित्समये ।
अवरोधवधू एव जनस्तेन सह सावरोधवधूजन । अन्त पुरस्त्रीजनसहचर सञ्चि-
त्यर्थ । 'शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमर । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुवाहि ।
'धोपसर्जनस्य' इति सहभावस्य सत्वम् । क्रीडाधराधर क्रीडाशैलम् । दिवाविहारदे-
मित्यर्थ । तदुक्त भावप्रकाशे—'सरित पुलिन बेलाशान्तारारामभूधरा । कृता-
गृहाणि चित्राणि शय्या निपलज्जोचिता ॥ दिवाविहारदेगा स्तु' इति । आरह्या-
धिष्ठाय । चरणाभ्या यान विहाय पादाभ्या संचरेत् चेद्विहरेत् यदि । आगच्छरण-
तलसतापोत्पादरूपोऽपराध । 'आगोऽपराधो भन्तुश्च' इत्यमर । आगमिष्यति
ममापतेत् । तथा सति दण्डन कुर्यादिति भाव । इति । मत्वेति शेष । 'इतिनैव
गम्यमानाधत्वादप्रयोग प्रयोगे पौनरुक्त्यम्' इत्यालङ्कारिका । भयेनानाविष्कृता-
तपोऽप्रकटीकृतघोत । 'प्रसातो द्योत आतप' इत्यमर । भगवान्पूज्य । अथवा
ऐश्वर्यादिपङ्कणसपन । मूर्तिनयमयत्वादिति भाव । सहस्र भानवो मरीचयो यस्य
सहस्रभानुरपि सूर्य सकुचितभानुरूपसहस्रतमरीचिरेव सन् । 'भानु करो मरीचि-
स्त्रीपुंसयोर्दोषिति स्त्रियाम्' इत्यमर, तस्य क्रीडाधराधरस्य सानूनि प्रस्थान् ।
अथ प्रदेशानित्यथ । 'स्तु प्रस्थ स्त्रनुरस्त्रियाम्' इत्यमर । संध्रयते । साध्वनव-
ज्ञातत्र निलीय वसतीत्यर्थ । लोकत्रयप्रवाशकस्यापि भगवत किरणमालिन ईदृ-
श्यवस्थेति महत्प्रमाणादिति भाव । नूनमिति निश्चये न तु प्रेम्नायाम् । अत एव
सहस्रभानो सानुसमाश्रयेणासबन्धेऽपि तत्सबन्धाभिधानादसबन्धे सबन्धरूपाति-
शयोक्ति । एवमुत्तरत्र गद्यत्रयेऽप्यनिशयोक्त्यनुप्राणाव्यूहौ ॥

एव सूर्यावस्थामुक्त्वा सप्रति चन्द्रावस्था निवेदयति—

एव मृगाङ्कोऽपि मृगयायासपरिश्रान्तिविश्रान्त्यै ससंभ्रमं नमज्ज-
नपरिवृत्ते मज्जनगृहाभिमुखे देशमुखे तत्रत्यविचित्रतरशातकुम्भ
स्तम्भाग्रप्रत्यग्रप्रत्युत्सुस्फटिकशिलाशालभञ्जिकापुष्करतलरुलितनि-
जोपलमयकलशमुखादच्छाच्छर्मविच्छिन्नधारामभ्युधारा निजकरा-
भिमर्शादापादयंस्तस्य प्रसादपिशुनाना शुनासीरचिरकाङ्क्षिताना
विशंतिविधवीक्षणाना क्षणमात्रं पात्र भवति ।

एव इति । एव मृगादश्च द्रोऽपि । सल्लगेमशास्योदयतया श्लाघ्योऽपीति
भाव । मृगया आखेट । 'आखेटो मृगया स्त्रियाम्' इत्यमर । तत्र तथा वा आमान
खेदस्तेन या परिश्रान्ति खेदातिरेकानुभव परिश्रम । स्त्रिया किन् । तस्या

१ 'कदाचन' इति पाठः २ 'अधिरूढ' इति पाठः ३ 'तत्र इत संचरेत्' इति पाठः
४ 'समाश्रयते' इति पाठः ५ 'निर्जितशतमुखे दशमुखे' इति पाठः ६ 'अविच्छिन्नपा-
ताम्बुधारा' इति पाठः ७ 'विशंतिवीक्षणाना' इति पाठः

विश्रान्त्य विश्रमाथम् । तदपनोदनाथमित्यर्थः । 'श्रम मेदोऽध्वरत्नादेर्नात सेदादि-
भूमिकृत्' इति लक्षणात् । सप्तश्रम समाध्वस मन्त्रं यथा भवति तथा नमस्त्रिर्नम-
स्त्वर्वाणैर्न पारितो परिवेष्टिते दशमुखे रावणे मञ्जनगृहाभिमुखे क्षानगृहमण्डपो
मुखे मति । तत्र मञ्जनगृहे भवास्तत्रत्या । अव्यथात्त्यप् । विचित्रतरा अत्यन्ता
श्चर्यकराश्च ये शातकुम्भस्तम्भा हिरण्यगृहाधारदारमिशेषा । 'हिरण्य हेम हाट-
कम् । तपनीय शातकुम्भम्' इत्यमरः । तेषामग्रेषूपरिप्रदेशेषु प्रत्यम नूतन यथा
तथा । अत्र प्रत्यग्रहणमविलम्बेन निष्पद्योतनार्थम् । प्रत्युप्त कीलितो म
स्फटिर्नशिलाक्षालभजिष्यपुञ्जधन्द्रान्तमणिप्रतिमाश्रेणिस्तस्य करतलेषु कृतिता सध-
टिता निचोपलमयाश्चद्रमणिविसाराश्च ये स्तम्भा कुम्भान्तेषां मुखात् । मुखाकार
विवरेभ्य इत्यर्थः । 'उपल प्रन्तरे मणा' इति विश्वः । विस्तरार्थे मयद् । अच्छा
च्छामच्छप्रकाराम् । अनिनिर्मलमित्यर्थः । 'प्रसारे गुणरचनस्य' इति द्विर्भावः ।
कमधारयवद्भावास्तुपो लुक् । अविच्छिन्नसारामखण्डितसपातम् । 'धारसपात
भाम्बर' इत्यमरः । अम्बुधारा मल्लिधारा निचराराभिमर्शात्त्वन्निरणसपर्कादापा
दयस्तुपादयन् । तस्य रावणस्य प्रसादपिशुनानामनुग्रहमूचकानाम् । 'दणेश्वर
सूचक म्याप्तिगुणो दुर्जन खल' इत्यमरः । 'सु पञ्चायाम्' इति गणव्याख्यानम् ।
अत एव 'शु पूजायाम्' इति श्वणुर इति । शोभना नासीरा अग्रेमरा यस्य तेन
शुनासीरेण पुरदरेण चिरकाङ्क्षितानां चिरसाल्मारभ्याभिलषितानाम् । न तु प्राप्ता
नामित्यर्थः । एतेनात्यन्तदुर्लभं च सून्यते । 'वृद्धश्वा शुनासीर' इत्यमरः । विगति
विधवीक्षणानां विंशतिसरयाकर्षणारुढानवीक्षणानाम् । न तु विदनामेवेति भावः ।
तथापि क्षणमात्रमसालमेव पात्र योग्यो भवति । 'मात्र साल्यैऽवधारणे' ।
'योग्यभाजनयो पत्रम्' इति चामरः । शुनासीरचिरकाङ्क्षितानामित्यनेन पात्रशासनस्य
कारागृहप्रवेगेन दुःखं श्रद्धावाक्येन मोचनं च सूचितं भवति ॥

अथ माहताम्या विषापयति—

तेन पुलस्त्यनन्दनेन सकन्दननन्दनात्समन्दिरोद्यानमानीतस्य
मन्दारप्रमुखस्य वृन्दारकतरुवृन्दस्य वन्दीकृतसुरसुन्दरीनयनेन्दीय-
रद्वेन्द्राच्च करारन्दिफलितकनककलशाच्च मन्दोष्ण स्येन्दमानैरम्बु-
भिर्जम्बालितालालस्य पचेलिमानामपि कुसुमाना पतनभयमाशङ्क-
माना पत्रमाना पैरिस्पन्दितुमपि प्रभवो न भवन्ति ।

तेनेति । पुलस्त्यनन्दनेन विश्रवस पुत्रेण तेन रावणेन सकन्दननन्दनादिन्द्रो-
द्यानात् । उद्धत्येति शेषः । समन्दिरोद्यानं निगृह्याराममानीत्यप्रापितस्य ।
निनाशोक्त्वनिश्चया प्रत्यारोपितस्येत्यर्थः । तथा वन्दीकृता उपमहीकृता । कर-
गृहनिक्षिप्ता इत्यर्थः । 'प्रग्रहोपग्रहौ वयाम्' इत्यमरः । तामा सुरसुन्दरीणां देवता

१ 'नन्दनवनाद्' इति पाठः २ 'द्वन्द्वात्करारवि' इत्येवम् इति पाठः ३ 'सन्दमान'
इति पाठः ४ 'सतत परित्यजितु' इति पाठः
३ च० रा०

स्त्रीणां नयनेन्द्रीवरद्वन्द्वजेत्रोत्पल्युगलाच्च । करारविन्देषु तासामेव हस्तपद्मेषु कलितो
 य वनककलशो हिरण्यनारिकुम्भस्तम्भाच्च । उभयत्रापि जातवेम्बचनम् । नय
 नारविन्दद्वन्द्वेभ्य वनककलशेभ्यश्चेत्यर्थः । तासामारामतरुमूलक्षेकव्यापारे नियो
 जितत्वादिति भावः । मन्दोष्णमीषदुष्ण यथा तथा स्यन्दमानं प्रसवद्विरम्बुभिः ।
 बाष्पोदरे कलशोदरैश्चेत्यर्थः । कलशोदरानां शीतलत्वेऽपि श्लोकानलसतप्तबाष्पो
 दस्मिन्मण्डोष्णमित्युक्तमित्यवगन्तव्यम् । जम्बालवत् कृतानि जम्बालितानि ।
 पङ्क्तिवृत्तानीत्यर्थः । 'तत्करोति—' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । तान्याल्लालानि जल-
 धारमल्ललयानि यस्य तस्य । 'निषद्वरस्तु जम्बाल' इति, 'स्यादाल्लालमावालम्'
 इति चामरः । मन्दारप्रमुखस्य मृन्दारवत्तरुमृन्दस्य पारिजातादिमुत्तमनिर्गम्य स्रज
 निधनाम् । स्वयमेव ण्यन्त इति पञ्चेतिमानि । पतनोन्मुखानीत्यर्थः । कर्मकर्तरि
 क्तेतिमर्शश्च । तेषामपि कुसुमानां पतनभयमाशङ्कमाना अधः पतन्नुप्रेषमाणा । तथा
 मतिः कुसुमानां पङ्क्त्येवमहापराधेन निरुद्धीयादिति भावः । पवमाना मरुतः परिरुपन्दिषु
 चलितुमपि । विमुक्त यथेच्छं प्रवर्तुमिति भावः । प्रभवः समर्था न भवन्ति ॥

अथाश्वक्वथा निवेदयति—

एतेऽपि पात्रका रुढिशङ्काग्रहा हुतवहारया बहन्तस्तद्गृहे गार्हप-
 त्यपुंरोगा पौरोगवधुरदधते ।

एत इति । गार्हपत्यं पुरोगोऽप्रेसरो येषां ते तयोक्ता एते परिदृश्यमाना
 पात्रका गार्हपत्याहवनीयदक्षिणान्वाहार्यावपग्यादिरूपा अग्रयोऽपि । रुढिगन्ध-
 कर्णशिवदवयवार्थाभावेन समुदायप्रमिद्धिः । तदुक्तमाचार्ये—'अस्तस्त्वयवयवेषु
 योऽयग्राध प्रयुज्यते । तत्रान यगतित्वेन समुदायः प्रमिष्यति ॥' इति । तच्छङ्काग्रहा
 तद्गोचरबुद्धिजननीं हुतवहारया हुतवहाभिधानं बहन्तः सन्तः । पूर्वं हुतं यजमा
 नं हुयमानं हविर्व्यहर्तानि हुतवहा इति योगसिद्धेर्यथायातामेवेदानीं लोकविद्विष्ट
 कर्मणा रावणेनाध्वराणां विध्वंसितत्वाद्दविधामलाभेन तादृक्शङ्काग्रहा दधाना
 इत्यर्थः । तद्गृहे रावणमन्दिरे पौरोगवधुरं महानसाध्यभाविमरं दधत्वे वारयन्ति ।
 'समानां रसत्रया तु पात्रस्थानमहानसे । पौरोगवत्तदव्यक्षः' इत्यमरः ॥

सर्गज्ञस्य भगवतः पुरस्तात्त्रिमवस्थान्तरं विज्ञापनीयमिति गमयन्ति—

किं बहुना ।

किं बहुनेत्यादिना । बहुभिः कालथापनमरैर्वाक्यैरलमित्यर्थः ॥

किंतु वक्तव्याशमेव विज्ञापयाम इत्यत आह—

स एष मौनुपादवमाननमागमिष्यतीत्यमन्वानस्तदितरेरवध्यत्य
 चतुराननवरालम्ब्या समुद्धत संप्रति सप्रहारसमाक्रान्तदिगन्त
 दन्तावलदन्तकुन्तघ्नणकिणस्थपुटितवक्षःस्थलः स्थलकमलिनीं वन-

वारण इव रावणस्त्रिलोकीमभिभवन्मवदीयानित्यसाध्र जातु किञ्चि-
दपि जानातीति ।

स इति । स एष रावण । मानुषान् । मनुष्येभ्य इत्यर्थः । जातावेकवचनम् ।
अवमानन अवज्ञा । परिभव इति यावत् । 'रीडावमाननावज्ञावटेल्नम्' इत्यमरः ।
आगमिष्यति समापतेदित्येवममन्वानोऽनवबुध्यमानः । तेषां तृणप्रायत्वादिति भावः ।
तदितर मुरामुरादिभिरवध्यत्वमहिंसा चतुराननवरान्ध्या प्राप्य । अत एव समुद्रतो
द्वपाद्रिक्त सन् । सप्रतीदानीम् । सप्रहितेऽनेनेति सप्रहारो युद्धम् । 'सप्रहाराभिस-
पातकलिसस्त्रोटसयुगा' इति सप्रामपर्यायेष्वमरः । तत्र समाक्रान्ता समवरद्धा ये
दिगन्तदन्तावला ऐरावतादिदिग्गजास्तेषां दन्ता रदना एव बुन्ता प्रासान्तेर्यानि व्रणानि
क्षतानि तेर्ताता ये विणा शुष्कप्रथयः । 'तृतीया तन्वृत-' इत्यादिना
समाप्तम् । ते स्थपुटित निम्नोन्नत वप स्थम्भुर म्थल यस्य तथोक्तं सन् । अत एव
वनवारणो वनगणः । वनप्रहण निर्जलत्वद्योतनायम् । स्थम्भमलिना स्थलप्रन्टपत्रिनी
मिव । त्रयाणां लोकाणां समाहारस्त्रिलोकी । 'तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति
समाप्तम् । 'सुरयापूर्वो द्विगु' इति द्विगुसन्ता । 'अधिकारोत्तरपदो द्विगु क्रियामिष्यते'
इति क्रीत्वम् । 'द्विगो' इति ङीप् । 'द्विगु-' इत्येकवचनम् । तां जगन्नयीमभिभव
शाकमन् । पीडयन्नित्यर्थः । अस्मान्मवदीयास्तावकीनान् । निग्रहानुग्रहसमधम्य भवत
सुरन्विन इत्यर्थः । जातु कदाचिदपि किञ्चिदपि न जानाति । सरल्लोककण्टकेन
दर्पाधेन रावणेन त्वन्महिम्नं न ज्ञायते । अस्माकं तु का कथेति भावः । इति
विनापयामासेति पूर्वेण सप्तम्य ॥

ततः किमत आह—

अथ भगवानाकर्ण्य गीर्वाणगणवाणीम् ।

अथेति । अथ विज्ञापनानन्तरम् । भगवान्विष्णुः । भगवच्छब्दो व्याख्यातः ।
गीर्वाणगणस्येन्द्रादिसुरमन्त्रस्य वाणीं वाचमाकर्ण्य श्रुत्वा ॥

किमकरोदित्यत आह—

इन्द्रनीलचलोदञ्चच्चन्द्रिकाधवलस्मितः ।

वाचमूचे सुधाधारा मधुरा मधुसूदन ॥ २२ ॥

इन्द्रनीलेति । मधु सूदयतीति मधुमूत्रो विष्णुः । कर्तारि ल्युट् । अत्र
मधुप्रहण मध्वादिमहद्वैतसहर्तुरस्य विशान्तावगवध इति द्योतयितुमित्यवगन्तव्यम् ।
इन्द्रनीलचल इन्द्रनीलपर्वतः । इन्द्रनीललक्षणमुक्तम् । तत्रोदञ्चन्युत्सन्ती या
चन्द्रिका कौमुदी तद्गद्गल शुभ्र स्मित यस्य । स्मितपूर्वाभिमाषित्वाकृतमदहास
सन् । यद्वा दुर्मता बोऽयं राक्षसभावोऽयं निग्रहशिष्टपरिपालनदक्ष मा जातु न
राज्ञोतीति सावहेलनमन्दहासः सन्नित्यर्थः । अत्र मधुमूदनस्येन्द्रनीलसदृशाद्वाद्वासस्य
च शुभ्रत्वेन वनिममयसिद्धत्वादियुक्तम् । सुधाधाराममृतम्यान्दिनीमत एव मधुग
माधुर्यगुणयुक्तम् । 'मधुर रसवद्वाचि स्वादुन्यपि मधुसूतिः । येन मायन्ति विबुधा

मधुनेव मधुवता ॥' इति वचनात् । वाचमूच उक्तवान् । श्लोकारम्भमेतदानुष्ठुभं वृत्तम् ।
लक्षणं तूक्तम् । इदमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

वाचमेव विवृणोति—

भवतामपराधविधायिनस्तस्य यातुधानस्य निधनमधुनैव विधातुं
शक्यम् ।

भवतामिति । हे देवा इत्यध्याहर्तव्यम् । भवता शुष्मारम्भपराधविधायिन
उक्तरीत्या अपमर्तुमस्य पूर्वोक्तस्य यातुधानस्य राक्षसस्य रावणस्य । 'यातुधान
पुण्यवत्' इति राभसपर्यायेष्वमर । निधनं विनाशमधुनेवेदानीमेव विधातुं कर्तुं
शक्यं युक्तम् ॥

तर्हीगिनीमेव क्रियतामित्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाह—

किंतु सरसिजासनशासनमप्यमोघीकुर्वन्नुर्वीतले पुत्रीयत सुभ्राम
मित्रस्य दशरथस्य मनोरथमपि पूरयितुमाहृतमानुषवेप सन्नहमेव त
हंनिष्यामीति व्याहृत्यान्तरधात् ।

किंतु सरसिजेति । किंतु सरसिजासनस्य ब्रह्मणः शासनं सुरासुरावप्यत्व-
रुपाज्ञानचनमपि । 'शासनं राजदत्तोर्व्यां रेखाणां शास्त्रशान्तिषु' इति विश्वः ।
अमोघीकुर्वन् । ब्रह्मणः स्यान्न्ययान्तरणानां चित्यादिति भावः । अभूततद्भावे च्चि ।
'अस्य न्वा' इति दीर्घः । तयोवातले भूमण्डले । पुत्रानात्मन इच्छतीति पुत्रायन् ।
'सुप आमन क्यच्' इति क्यच् । 'सुपो वातु—' इत्यादिना सुन्नुकि 'क्यच्चि च' इति
दीर्घः । तस्य । पुत्राधिन इत्यर्थः । सुभ्राममित्रस्य इन्द्रमखस्य । दैत्यविनाशनाखण्डित
बभ्रवाभ्यां तत्सुहृद् इत्यर्थः । 'मित्रं सुहृदि मित्रोऽङ्' इति वैजयन्ती । दशरथस्य
राज्ञो मनोरथं वाञ्छितमपि पूरयितुं सफलैकतुमाहृतमानुषवेपो गृहीतमानवाकार
सन् । अहमेव तं रावणं हनिष्यामि विनाशनिष्यामि । मदयस्य यस्यकम्यचिद्धननेऽ
सामर्थ्यादिति भावः । इत्येवप्रसारेण व्याहृत्योक्त्वाऽन्तरधान् अन्वयेऽभूत् । 'व्याहार
उक्तिर्लपितम्' इत्यमरः ॥

ततः सा परिपदनिर्मिषाणामुन्मिषितहर्षा हृषीकेशादेशात्प्रशमित
तुर्दशानि निर्दशाननानि चतुर्दशभुवनानि बुद्ध्वा दुग्धसागराच्चिरगात् ।

तत इति । ततोऽन्तर्धानानन्तरं सा पूवाक्का । न निमिषतीत्यनिमिषा । पचा-
यच् । 'अनिमिषाणाम्' इति वा पाठे न विद्यते निमिषा पचयता येषां तेषाम् ।
परिपदेवतासङ्गः । हृषामाणां विषयेन्द्रियाणामीशो हृषावेश इन्द्रियस्वाभी तस्य भग-
वत आदेशादहमेव तं हनिष्यामीत्याज्ञावचनादेवोन्मिषितहर्षा समुत्पन्नानां दा मती
चतुर्दशभुवनानि भूगर्दिचतुर्दशसुरायाम्लोमाञ्चिर्दशाननान्यरावणानि । तेष्वपि सचार-

सभगादिनि भाव । अत एव प्रसमिता प्रशान्ता दुर्गा दुर्गस्था गेया तानि तयोक्तानि बुद्धा । सत्प्रतिग्रस्य भगवतोऽस्तन्तविश्वमनीयवचन्यात् प्रावगम्येत्यथ । दुग्धमागरा-
त्क्षीरान्मोघे मसाक्षान्तिरगान् निर्जगाम ॥

ततस्तानमरान्प्राह स पितामह ।

तत इति । ततो निर्गमनानन्तर पितामहो ज्ञा तानमगनिन्द्रादीन्प्राह स ब्रूते स्म । उवाचेलथ । 'लृ स्वे' इति भूतार्थो लृट् । 'ब्रुव पञ्चानामादित आहो ब्रुव' इति णलन्देशो ब्रुव आहोदेसश्च ॥

तदेव विदुगोति—

भवन्तस्तावद्वचनरिप्यतो लक्ष्मीसहायस्य साहाय्यार्थमप्सर प्रभृ-
तिषु युवतिषु वानराच्छभङ्गगोपुच्छनीलमुखवेद्यभृत प्रथितप्रभावा
प्रजा प्रजनयेयुरिति ।

भवन्त इति । हे देवा इत्यप्याहार । भग्नो यूय तावदिदानीमवनरिप्यतो दाशरपिरपेणोत्पन्नो लक्ष्मीमहायस्य भ्रामहाविष्णो साहाय्यार्थं सहायकम् कर्तुम् । 'गुणवचन-' इत्यादिना प्यन । अर्थन सह नित्यसमाम सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । अप्सरस स्वदया । 'क्षिया बहुष्वप्सरस स्वर्दया' इत्यमर । तप्रभृतिषु तस्यासु युवतिषु गन्धवयक्षादिभ्यासु । 'यूनमि' इति तिप्रत्यय । वानरा मर्कटा, अन्छमगा भङ्गा, गोपुच्छा गोलान्दूला, नीलमुखा वीर्यपुच्छाश्च मर्कटमेदास्तद्वेष नृतलद्रुमिनाधारिण । 'मर्कटो वानर कीशो वनोका अथ भृङ्गे । अभान्छ भम्भङ्का' इति चामर । प्रथितप्रभावा जगद्भिरयातप्रतापा । प्रजायन्त इति प्रजा सतती । पुत्रानित्यर्थे । 'प्रजा म्यासतता जने' इत्यमर । 'उपमग च सहायाम्' इति डप्रत्यय । प्रजनयेयुरन्यादयेयुरिति । 'शेषे प्रथम' इति प्रथमपुरय । भवन्च्छब्दस्य युष्मदस्मद्यतिरिक्तत्वेन शेषत्वादिति ॥

पुरैव फिल मम जृम्भारम्भे सभूतवाचाम्भवानिति ।

पुरेति । किंच पुरा पूर्वकाले । सृष्ट्यादावित्यर्थः । मम जृम्भारम्भे जृम्भणसमये । 'जृम्भ स्याद्विषु जृम्भणम्' इत्यमर । जाम्बवान्नाम भूत्वाधिपति । सभूतवान्किल उत्पन्नः किल । सोऽयमिदानीं वर्तते । सहायकम् करिष्यतीति भावः । इत्येवमाह स्मेति पूर्वाग्नः सवन्धः ॥

ततस्ते गीर्वाणास्तथाकुर्वन् ।

तत इति । ततो ब्रह्मनिदेशवचनानन्तर ते पूर्वाक्षा गीर्वाणा इन्द्रादिदेवास्तथा-
कुर्वन् । अप्सर प्रभृतिषु युवतिषु पुत्राञ्जनयामासुरिलयः ।

अथ चैतानाद्वैश्वानराच्च राजापत्य सहेमपात्र कश्चिदुत्थाय
पुत्रीयते दशरथाय पायसममृतप्राय प्रायच्छत् ।

१ 'वानरगोपुच्छभङ्गवेद्यभृत', 'वानरभङ्गोपुच्छवेद्यभृत' इति पाठौ २ 'पुरा खडु' इति पाठ ३ 'सभूत' इति पाठ ४ 'दशरथाय पुत्रीयते' इति व्युत्क्रमेण पाठः

अथेति । अत्रानन्तरं पितृान् व्रतु । पुत्रेष्टिरेति यावत् । तत्प्रयोजनमस्य
वैतानिकम् । 'व्रतुविस्मारयोरस्माद्वितानम्' इत्यमरः । 'प्रयोजनम्' इति ठर् ।
तस्माद्वैतानरादमे सवाशात् । 'अग्निर्वैतानरो वह्नि' इत्यमरः । सहेमपात्रम् ।
हिरण्यपात्रपाणिरेतत्तथै । नन्विददृष्टपूर्वं । प्रजापते सखी प्रजापत्य । प्रजापतिना
प्रेषित इति यावत् । 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाभ्य' इति ष्यप्रत्ययः । पर
पुस्तकविशेषः । उन्वाय निर्गल्य । पुनायते पुनानामन इच्छते । 'मुप आमन
क्यन्' । दशरथाय राज्ञे यजमानावाप्तुनप्रायममृत्तस्य पयसा ससृजत पायस
परमाजम् । 'परमाजं तु पायसम्' इत्यमरः । 'ससृजन् भक्षा' इत्यण् । प्रायच्छपुती
यमेतादिति दत्तवान् । 'पात्राभ्याम्' इत्यादिना दाणो यच्छादेशः ॥

पायसं तत्किमनरोदित्यत आह—

ततः ,

कौसल्यायै प्रथममदिशद्भूपतिः पायसार्धं

प्रादादर्थं प्रणयमधुरं केकयेन्द्रस्य पुत्र्यै ।

एते देव्यो तरलमनसः पत्युरालोच्य भावं

स्वार्थाशाभ्यां स्वयमकुरुता पूर्णकामा सुमित्राम् ॥ २३ ॥

तत इति । कौसल्याया इति । ततः पायसप्रदानानन्तरं भूपतिर्दशरथः
कौसल्यस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कौसल्या । 'रुदेन्कोसलादादन्वद्' इति व्यङ्ग्यप्रत्ययः ।
तस्यै कौसल्यायै अग्रमहिष्ये । 'यद्व्याप्' इति चाप् । 'कर्मणा यममिप्रति स सप्र-
दानम्' इति सप्रदानत्वाच्चतुर्थी । प्रथममायं पायसस्यार्धं समविभागम् । 'पुत्र्यार्धोऽर्थ
समेऽर्धके' इत्यमरः । अदिशत् दत्तवान् । केकयेन्द्रस्य केकयाधीश्वरस्य पुत्र्यै केक्ये
प्रणयेन प्रेम्णा मधुरं माधुर्यगुणयुक्तम् । तस्या अत्यन्तप्रेमास्पदत्वादिति भावः ।
अर्धमनशिष्टभागं प्रादादितवान् । ततः किं तत्राह—एते देव्यो कौसल्यावैकेन
तरलमनसः सुमित्रायै पायसांशप्रदानात्परावलचित्तस्य पत्युः भर्तुर्दशरथस्य । 'पति
समास एव' इति घिसत्ताभावः । 'स्वयत्यात्मरस्य' इति टस अन्तरस्योक्तः । भावः
कथं वा सुमित्रा लब्धपायसभागा अभिष्यतीत्यभिप्रायमालोच्य । परशुमेरप्रत्यभस्या
न्मुखचिह्नैरनुनीयेत्यर्थः । स्वयं स्वे । उमे इत्यर्थः । स्वार्थाशाभ्यां स्वयोः स्वकीययोः
राज्ञा दत्तयोरर्थयोरर्थाशाभ्यामर्धभागभ्यां सुमित्रा पूर्णकामा सफलमनोरथामकुरुता
कृतवत्स्यौ । स्वार्धभागौ प्रत्येकं साम्येन द्वेधा विभज्यस्मेकं भागमात्मार्थं निक्षिप्या
वशिष्टभागो सुमित्रायै ददतुरित्यर्थः । अयं च विभागो न रामायणसमतः । तत्र
चतोरर्धं कौसल्यायै अवशिष्टार्धार्धं सुमित्रायै, शिष्टार्धं केक्ये, शिष्टं पुनः सुमित्रायै,
इत्यभिधानान् । किंतु पुराणान्तरसवादो द्रष्टव्यः । उक्तं च नरसिंहसहितायाम्—
'ते पिण्डप्राप्तान् काले सुमित्रायै महीपति । पिण्डाभ्यामतपमस्य तु स्वसपत्न्यै प्रय-
च्छत ॥' इति । उक्तं च कालिदासेन—'अर्चिता तेन कोऽन्या प्रिया केकय
वराजा । अतः समाविता त्वाभ्यां सुमित्रामैच्छदीश्वर ॥ ते बहुहस्यं चित्ते पश्यौ

पत्युर्महीरित । चरोरर्धार्धभागाभ्या तामयोनयतामुमे ॥' इति । एवमन्यत्रापि मति विरोधे पुराणान्तरात्समाधातव्यम् । मन्दान्तावृत्तम् ॥

अनन्तरकृत्यमाह—

अवभृथेऽवसिते सरयूतटादय यथाययमुच्चलिते जने ।

दशरथ परिपूर्णमनोरथ पुरमगात्पुरुहतपुरोपमाम् ॥२४॥

अवभृथ इति । अमृथे वीक्षान्तस्नानादिकृत्ये । 'वीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे' इत्यमर । अवसिते परिसमापिते सति । 'धोऽन्तर्मणि' इति धातो र्मसर्तरे क । अधानन्तर जने यज्ञार्थमागते जनममाजे सरयूतटाययाय यथास्वम् । स्वदीयदे-
गमननिक्रम्येत्यथ । 'यथास्व तु यथायधम्' इत्यन्यथेत्वमर । 'यथास्वे यथायधम्'
इति निपातनाद्भिर्भावो नपुमकत्वं च । 'ह्रस्वो नपुमके प्राणिपदिसस्य' इति ह्रस्वत्वम् ।
उच्चलिते प्रस्थिते मति । स्वन्वितयतश्चान्द्राति गतगति सतीत्यर्थः । तथा दशरथो
राजा परिपूर्णमनोरथ पुत्रास्त्युपायगमात्सफलाभिलाष सन् । उपमीयत इत्युपमा ।
'आतथोपसर्गे' इत्यङ् । पुरुहतपुरमुग्रमापमान यस्यान्ता पुरुहतपुरोपमामिन्द्रनगरीतुत्या
पुरमयोध्यामगात्प्रविवेश । पुर भग्निष्ठ हूयते यज्ञोविति पुरहत इति विग्रहः ।
हतविलम्बितकृतम् । हतविलम्बितमाह नभो भर्ग' इति लभणात् ॥

अथ तासा गर्भोत्पत्तिं प्रस्तोति—

अपाटवात्केवलमङ्गकाना मनोज्ञकान्तेर्महिषीजनस्य ।

शनै शनै प्रोज्झितभूपणानि चकाशिरे दौहदलक्षणाणि ॥२५॥

अपाटवादिति । मनोज्ञा गर्भाभिर्भावापूर्वापेक्षयायत्यन्तमनोहरा कान्तिर्लज्जय
यस्य तस्य । कृताभिषेका रात्रयस्यो महिष्यन्ता एव जनस्तस्य । कौमन्याकनेयी-
मुमित्राणामित्यर्थः । 'कृताभिषेका महिषा इत्यमर । अन्यन्यत्रा यद्वकानि तेषा हस्ताद्य-
वयवानाम् । अन्यार्थे क । अन्यन्वमत्र कादर्य गर्भिणीगरीगा तत्सम्भवादिति भावः ।
केवलमत्यन्तमपाटवात्पटुत्वाभावादेतो प्रोज्झितानि परित्यक्तानि भूपणानि बहुगात्रा-
भरणानि येषु तानि । तेषा स्वस्थानस्थितसम्भवाद्भारायमाणत्वाच्चेति भावः । दौहदलक्ष-
णाणि शरीरसादमुखगण्डमङ्गलचूचकृत्वादीनि गर्भचिह्नानि शनै शनै । दिनक्रमेणे-
त्यर्थः । वीप्साया द्विर्भावः । चकाशिरे । सुव्यक्तानि बभूवुरित्यर्थः । स्वहृदयेन गर्भहृद-
येन च द्विहृदया गर्भिणी । यथाह बाहद —'मातृजन्यस्य हृदय मातुश्च हृदयेन यत् ।
सबद्ध तेन गर्भिण्या नेष्ट श्रद्धावमाननम् ॥' इति । तत्सन्नधिक्त्वाद्गर्भो दौहदमित्युच्यते ।
मा च तयोगोदौहदिनी । तत्तुक्त सप्रहे—'द्विहृदया नारी दौहदिनीमाचक्षते' इति ।
उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

अयाग्रमहिष्या कौसत्याया प्राधान्येन मध्यगोरवरूप दौहदलक्षण वगयति—
मन्दमन्दमित्यादिभिस्त्रिभि ब्रुल्लेन—

मन्दमन्दमपयर्द्धलित्रया गाधताविषयनाभिगह्वरा ।

कोसलेन्द्रदुहितु शनेरभूमध्ययष्टिरपि दृष्टिगोचरा ॥२६॥

१ प्रोषित' इति पाठ २ 'दौहद' इति पाठ ३ 'अपयाव' इति पाठ ४ वलित्रयी
इति पाठ

मन्दमन्दमिति । मन्दमन्द मन्दप्रसारम् । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भावः । 'कर्मधारयादुत्तरपदेष्वपि' इति स्मृधारयवद्भावात्सुपो लोपः । अपयदपगच्छद्वत्तना मध्यरेखाणां त्रयस्या सा तत्रोक्ता । 'वलिमध्यमरेखोभिनीणत्वगृहदारुणु' इति विश्वः । गाधताया उत्तानवस्य । 'गाढता' इत्यपि पाठः । विषय गोचर नाभिगह्वर नाभिमुत्तर मस्या सा । 'अत्र नाभिस्तु जन्तव्ये यस्य सञ्जा प्रसारिणः' इत्यमरः । अत्र पूर्वविश मानयोर्महाभाग्यलक्षणत्वेन सामुद्रिकपात्रोक्तोवन्नित्रयनाभिगह्वरयोरिदानीं गर्भगौरवादपगम इत्यवगन्तव्यम् । अत्र एव कोसलेन्द्रदुहितु कौसल्याया सवन्निनी मध्ययष्टि-यष्टिरूपमभ्यमपि ज्ञान कालक्रमेण दृष्टिगोचरा चक्षुर्विषयाभूत् । अपिशब्दान्केकेयीसु-मित्रयोरपि मध्ययष्टि समुचीयते । अदम्यार्थादिगर्भलक्षणे बाह्य — 'क्षामता गरिमा कुर्क्षा मृच्छा छदिररोचनः । जृम्भावसेकः स्खलन रोमराज्या प्रकाशनम् ॥' इति । रजोद्धतावृत्तम् — 'राजराविह रजोद्धता रगा' इति लभणान् ॥

न्यग्रोधपत्रसमता क्रमशः प्रयाता-

मङ्गीचकार पुनरप्युदर कृशाङ्गा ।

जीवातवे दशमुखोरगपीडिताना

गर्भच्छलेन घसता ग्रन्थमेन पुसा ॥ २७ ॥

न्यग्रोधेति । वृक्षानि वार्ध्यावस्थामापन्नान्यज्ञान्यवयवा यस्यान्तस्या वास-थाया । 'अङ्गगानरुण्ठेभ्यश्च' इति वक्तव्यान्गीप् । उदर उक्षि । 'पिचण्डदुष्टी जठरोदर तुन्दम्' इत्यमरः । कमणो दिनक्रमेण प्रयातामपगता न्यग्रोधपत्रसमता वटपत्र-मादृश्यम् । 'वटपत्रसम आणामुदर पुनदावकम्' इति सामुद्रिके । 'न्यग्रोधो बहुपाद्वट' इत्यमरः । दशमुखो रावण एव उरय सर्पः । दशमुखवान्सर्पश्च प्रती-यते । तेन पीडिताना दुःसितानाम् । लोकानामिति शेषः । जीवातवे जीवनौषधा-धमः । रावण निहृष्ट तत्पीडिताञ्जावयितुमिच्छति । 'जीवानु जीवनौषधम्' इत्यमरः । गर्भच्छलेन कुक्षिस्थार्भनव्याजेन । 'गर्भोऽपवरकेऽन्तस्थाग्रो कुक्षिस्थार्भके मतः' । 'छल तु स्खलिते व्याजे' इति शब्दार्णवविश्वप्रसारणो । वसता तिष्ठता ग्रन्थमेन पुसा-दिपुरुषेण विष्णुना हेतुना पुनर्भूयोऽप्यङ्गाचकार । पूर्वं महाभात्यलक्षणतया विद्यमाने वटपत्रसाम्ये निर्भरगर्भभारवशादिदानीमपगतेऽपि वटपत्रशास्त्रिण श्रीमहाविष्णोर्नि-वामत्वेन पुनस्तन्ताम्य वभारेत्यर्थः । 'ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुत प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः । 'ऊर्यादिच्चिञ्चश्च' इत्यङ्गीशब्दस्य गतिसज्ञाया वातो प्राक्प्रयोगः । विष्णोर्वटपत्रशास्त्रिविमुक्त श्रीमहाभागवते तृतीयस्कन्धे कपिलदेवहृतिसवादे — 'स त्वं मृतो मे जठरेण नाय कथं नु यस्योदर एतदासीत् । विश्व युगान्ते वटपत्र एक शेते स्म मावाशिञ्जुरद्विपान् ॥' इति । अत्र च — 'अम्भोधिशायी वटपत्र-शायी श्रीरद्रशायी रमता मनो मे' इति । अत्र दशमुखोरगेति रूपक गर्भच्छलेन तत्र छलच्छलेन नाय गर्भं किंतु साक्षाद्वटपत्रशायीति गर्भस्यासत्यप्रतिपादनाच्छ

लादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनलक्षणोऽपत्यमेद । तदुज्जाविता चेत् पुनरेतदप्यस्य
भरणोल्लेखा । सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्रम्या । स चोक्तरूपकेण ससृज्यते । वमन्तति-
त्कारुतम् ॥

अपि च,

मध्य तनुत्वादविभाव्यमानमाकाशमासीदसितायताक्ष्या ।

गर्भोदये विष्णुपद्मापदेशात्कार्श्यं विहायापि विहाय एव ॥ २८ ॥

[अपि च] मध्यमिति । अनिते आयते चाग्निर्णी यस्या सा । उत्पलपत्रा
यतास्या कौसल्याया सवन्नि । बहुनाहौ मध्यस्थो स्वादात्यच । 'पित्रार-
दिभ्यश्च' इति लीप् । मध्यमवल्गु [कर्तृ] 'मयम चावन्म च मयोऽब्दा'
इत्यमर । तनुत्वात्स्मृत्वाद्धेतोरविभाव्यमानमनायमानम् । अपरिदृश्यमान सति
भावत् । आकाशमासीदाराशच पनभूत् । पूरमिति शेष । तथा कृत्स्नमयनिद्व-
त्वादिति भाव । गर्भादये गर्भोत्पत्तो सत्याम् । इगानीमिति शेष । कार्श्यमाकाशमा-
वनिमित्त मौक्ष्य विहाय त्यक्त्वापि विष्णोगर्भरूपेण विद्यमानस्य पद निष्पदम् ।
आकाश चेति प्रतीयते । तदपदेशान् तद्व्याजागच्छापदेशाद्वा विहाय आकाशमेवासीदिति
समर्थ । 'वियद्विष्णुपद वा तु पुन्यकाशविहायसी' इत्यमर । अत्र पूर्वाध मया-
काशयोर्भेदेऽपि तदेवासीदित्यभेदोर्भेदेऽभेदस्यातिशयोक्ति । तथा च तन्माम्य
गम्यत इत्यल्लकारेणाल्लकारध्वनि । उग्राय तु आकाशभवननिमित्तकार्श्यं विहायापि
तत्वासीदिति विरोध । स च निष्पदमिति शेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयो-
क्त्यनुप्राणितापदेशाशब्दापेक्षापहजोज्जीवित इति सूकर ॥

अत्र भ्राविष्णुगविरभूदित्याह—

तत ,

उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरो सेन्दौ नभस्या तिथौ

लभे कर्कटके पुनर्वसुयुते मेघ गते पूषणि ।

निर्दग्धु निखिला पलाशसमिधो मेघ्यादयोध्यारणे-

रानिर्भूतमभूतपूर्वमपर यत्किञ्चिदेक मह ॥ २९ ॥

तत इति, उच्चस्थ इति । तनो दाहदग्धप्रसाधानन्तर ग्रहाणा स्यादीना
पञ्चके उच्चेषु स्थानेषु निश्चीनुच्चस्थे । मुपि स्थ' इति क । सूर्यादारगुरुशुक्र
रानिषु पञ्चसु ग्रहेषु मेघादिस्वतुङ्गस्थानसंगतेषु सत्त्वित्वेन । सुरगुरा वृत्स्पता सेन्दा-
विन्दुयुक्ते सति । पूषणि सूर्ये । 'विभाषा द्विष्यो' इति विक्रयादलोपाभाव । मेघ
गते मेघराशिं प्रविष्टे सति । पुनर्वसुयुते पुनर्वसुनक्षत्रयुक्ते । नवाना पूरणी नवमी
तस्याम् । तत्सन्निव इत्यर्थ । 'तस्य पूरणे उद' । 'नान्तादसरादेमद्' इति उटो
मडागम । टिबान्वाप । तिरा दिने । अत्र तिपिशब्द पुलिङो प्रात्य । यथाह

१ 'पूर्वविभव यत्किञ्चि', 'पूर्वममत्रयत्किञ्चि' इति पाठा

अमरगिह — 'तदायासिधयो द्वयो' इति । कर्कटके कर्कटमनाग्नि लप्ते राशुद-
यकाले । 'राशीनामुदयो लग्नम्' इत्यमर । निखिला समस्ता । पल मासमश्र-
न्तीति पलाशा राक्षसास्त एव समिध, किंशुकममिधश्च । अरणिजन्यस्याग्नेनयत्ये-
पलाशसमिदाहकृत्वादिति भाव । निर्दग्धु विनाशितु भस्मीकर्तु च । मेध्यात् पवि-
त्रात् । अथवा मेध कतु, तदर्हादागयोभ्यादित्यर्थ । अयोध्येवारणिरग्निमन्थनदारु
विशेषस्तस्मात् । 'मेध्यान्' इति पाठेऽयोध्यारणेर्मेध्यात् । मेध्यदेशादित्यर्थ ।
'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । 'यूपाय तमे निर्मेन्ध्यदारुणि त्वरणिर्द्वयो' इत्यमर ।
अभूतपूर्वमविद्यमानत्वमटशम् । सजातीयमेदरहितमित्यर्थ । न विद्यते पर यस्मात्
दपरमद्वितीयम् । विजातीयमेदरहितमित्यर्थ । एत खगतमेदरहितमत एव यत्किं
चित्रिविद्यमेदरहिततयाऽनिर्वाच्य महत्तेज । पर ज्योतिरिति यावत् । ब्रह्मेत्यर्थ ।
'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुते । तदेव महोऽग्निरिति श्लिष्टरूपम् । आविर्भूत-
स्वयमेवाभिष्यक्तम् । अभ्रदिति शेष । एतेनान्यवन्मानृसबन्धराहित्य सूच्यते । गर्भ-
वासादिक्रमन्यत्सर्वं प्राप्तीति नमेव न पारमाथिकमिति भाव । उक्तगुणयुक्ते शुभदिने
श्रीरामादिनूतिचतुष्टयरूपेणायोध्याया परमात्मा श्रीविश्वराविरभूदिति फलिताय ।
अत्र समस्तवस्तुवर्तिश्लेषसक्तीणसावयवरूपनालमार । अत्रेदमनुसधेयम्—'अजटपम
मृगाङ्गनाडुलीरा क्षपवणिचा च दिवाऽरादितुङ्गा । दशशिखिमनुयुनतिधीन्द्रियाशैस्त्रिन
वर्कविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचा ॥' सूर्यादीना सप्ताना ग्रहाणा मेपादयो राशय श्लोकोक्ता
ऋग्विदिष्टा उच्चस्थानानि । स्वन्वतुङ्गापेक्षया सप्तमस्थानानि नीचानि । अत्र उच्चेष्वपि
दशमादयो राशिः त्रिंशशा यथानममुषेपु परमोच्चा नीचेपु परमनीचा इति जातक-
श्लोकार्थ । अत्राशस्त्रिंशो भाग । यथाह नारद — 'त्रिंशद्भागात्मन लग्नम्' इति ।
तेऽपि श्लोचस्था फलन्ति नास्तगा नापि नीचगा । तदुक्त राजमृगाङ्गे—'श्लोच-
पूर्णं स्वर्गोऽर्धं सुहृद्भि पाद द्विर्द्भिर्वाग्भुव खेचरेन्द्रा । नाचस्थायी वास्तवो वा न
किंचित्पादाभ्यून स्वप्तिरोणे ददाति ॥' तदित्यमाह ऋषि — उच्चस्थ इति । यस्य जन्म-
काले पञ्चमनृतयो ग्रहा श्लोचस्था स देवतुल्यो भवतीति । तदुक्त कृष्णीये—'सुखिन
प्रकृष्टकार्या राजप्रतिरूपमाश्च राजान । एतद्विनिचतुर्भिर्जायन्तेऽत पर दिव्या ॥'
इति । तदिदमाह—ग्रहपञ्चक इति । यदपि 'उच्चस्थे ग्रहपञ्चके' इत्यनेनैव सूर्यस्य
श्लोचस्थानगत'वोक्तं पुन 'मेघ गते पूषणि' इति पौनरुक्त्यदपण प्रसज्यते, तथापि
गोऽलीवर्दन्यायेन समाधेयमित्यलमिति प्रसङ्गेन । शार्दूलविक्रीडित इत्यम्—'सूर्या वर्मस-
जस्तता सगुरव शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् ॥

एव तावत्तारकग्रहणोऽनन्यत्वेनाविर्भावमुक्त्वा सप्रति लेखिनीरित्या प्रायिकम-
वतारमाह—

अपि च,

अथ रामाभिधानेन कवे सुरभयनिर्गर ।

अलक्षकार कारुण्याद्गघूणामन्वय हरि ॥ ३० ॥

अपि चेति । अपि च । किं चेन्नर्थः ॥ अथेति ॥ अत्र महं प्रादुभावानन्तरम् । हरति भक्तजनदुरितानीति हरिर्विष्णुः । रमन्ते योगिनोऽत्रेति रामः । 'रमन्ते योगिनोऽनन्ते सदानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनासौ परब्रह्माभिधीयते ॥' इति श्रुते । 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकरणाथ घञ् । स इत्यभिधानेन रामनाम्ना स्वैर्वाल्मीकिर्गोत्रो वाचः सुरभीमनोज्ञः कुर्वन्सुरमयन् । सुरभीररिष्यन्नित्यर्थः । 'सुगन्धो च मनोज्ञश्च सुरभिर्वाच्यलिङ्गवत्' इति विद्वत् । 'तत्करोति-' इति णन्ता-न्ट् शब्दादेशः । वर्तमानव्यामीष्ये वर्तमानप्रत्ययः । तन्मन्तरमेव महान्विना वाल्मीकिना श्रीरामचरितस्य नियमेन वर्णयिष्यमाणत्वादिति भावः । कारुण्यात्करुणा-हेतोः । 'कारुण्यं कर्दणा घृणा' इत्यमरः । करुणैव काम्यमिति विग्रहः । स्वार्थे ण्यन् । रघूणामन्वयः रघुवक्त्रमल्लकारालङ्घनान्मथितवान् । प्रकाशितवानित्यर्थः । परमकारुणिकोऽयं हरिः श्रीरामरूपेणवर्तीर्य रघुवक्त्रमनुजग्राहेत्यर्थः । ज्येष्ठः श्रीरामः कोमल्या-यामननीति फलितार्थः । परमकारुणिकः किं न कुर्वन्तीति भावः । 'अलं भूपण-पर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । एतदादिश्लोकेननुष्ठयमानुष्टुभ इत्युक्तम् ॥

अथ भरतादि कुमारत्रयोदयमाह—

तमेनमन्वजायन्त त्रयस्त्रेताम्रितेजसः ।

अग्रजस्यानुकुर्वन्तस्तेल्लोकोत्तरैर्गुणैः ॥ ३१ ॥

तमिति । त्रेताम्रितेजसः आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाभिन्नय त्रेताम्रितम्य तेज इव तेनो येषां ते तथोक्ताः । तेनस्मिन् इत्यर्थः । 'वर्चसः' इति पाठोऽप्ययमेवाथ । उपमालङ्कारः । 'अभिन्नयमिदं त्रेता' इत्यमरः । त्रेतागण्डेनेवामिश्रश्चदप्रतीतेः पुनर-मिश्रश्चद करिकल्मष-कर्णवत्स-वत्सरीरादिपदवद्वग-तव्यः । एक एवामिश्रीप्राहव-नीयादिरूपाणि इति प्राप्तत्वेना । तदुक्तम्—'एक एवावस्थाभिरप्यप्यधेयेन कर्मणा । ससृष्टतन्त्राणि रूपाणि ततस्त्रेतेति शब्दवत् ॥' इति आहवस्थाभिरुपासनाभिः । क्लीब-लोकात् । 'ल्लिङ्गमशिष्यः लोकाश्रयवालिङ्गस्य' इति । पृषोदगादिवाङ्मण्डलस्येन इकार-स्थाने एकदरे सति त्रेतेति रूपनिधिः । तत्रा तेस्तः । वीर्याया द्विर्भावः । लोकोत्तर-ल्लोकोत्तरैः । लोकेष्वन्ताधारणेति यावत् । गुणैर्विद्याविनयादिभिः त्रयादार्जगन्मी-यादिभिर्वा । अग्रजस्य अग्रजः राममित्रस्य । 'कर्तृकर्मणो कृति-' इति कर्मणि षष्ठी । अथवा सङ्घसामाये षष्ठी । भगवतो नारायणस्यानुकरोतीतिनन् । अनुकु-र्वन्तोऽनुवर्तमानाः । तन्मन्त्रा इत्यर्थः । तदुक्तं दृष्ट्या—'तद्वैल्लभ्यनुब्रूति तच्छीलं तन्निषेधति । तस्य वातुकरोत्ताति तद्वा सादृश्यवाचकाः ॥' इति । त्रयः कुमार-रामेनमनु । तन्मन्त्राय त्रारामस्य पश्चादित्यर्थः । 'अनुलक्षणे' इति कर्मप्रवचनीय-त्वाद्वितीया । अजायन्त जाताः ॥

भरतस्तेषु कैकेय्यास्तनयो विनयोज्ज्वलः ।

अन्यौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राया कृतोदयौ ॥ ३२ ॥

भरत इति । तेषु त्रिषु कुमारेषु । केकयस्य राज्ञोऽपत्य स्त्री कैकेयी । 'तस्या पत्न्यम्' इत्यण् । 'केकयस्यैतद्युप्रलशाना यदेरिय' इति यञ्बन्धस्येयादेशः । कैकेयाति तस्या विनयेन प्रश्रयेण विशिष्टनीतिसपत्न्या वा उज्ज्वल । विनयभूषण इत्ययम् । भरतो नाम तनयः । ज्ञात इति शेषः । तथा लक्ष्मणश्चतुष्प्रनामानावन्त्या भरतापेक्षया इतरौ कुमारौ सुमित्राया वृत्तोदया समुत्पन्नौ ॥

एते ववृधिरे वीरा ब्रह्मक्षेमाय दीक्षिता ।

लोकानन्दमुकुन्दस्य चत्वार इव बाहवः ॥ ३३ ॥

एत इति । ब्रह्मक्षेमाय ब्राह्मणपरिपालनं कर्तुम् । 'त्रयस्य विप्रः प्रजापतिः' इत्यमरः । दीक्षिता सजातदीक्षा । वृत्तसङ्कल्पा इत्ययम् । 'तदस्य सजात तारकादिभ्य इतच्' इतीतच् । तारपादिरावृत्तिगणः । चत्वार एते पूवाका वीरा दानदयायुद्धेषु शरा श्रीरामलक्ष्मणभरतश्चतुष्पा लोकानन्दो लोसना भुवनानामानन्दकर कार्यकारण योरभेदोपचारात् । स चासौ मुकुन्दस्य । कमनीयत्वान्मुकुन्द इति विग्रहः । तस्य चत्वारो बाहव उक्तविशेषणविशिष्टाश्चतुर्भुजा इव ववृधिरे प्रदिग्गता । पूर्णोपमालम्भारः ॥

अथ रामसविनाशनाटकस्य पूर्ववद्भूत विश्वामित्रागमनं तावदाह—

अथ कदाचिदपरिमेयमायाभयानकयुद्धसमुद्धतदैत्यगलाघस्कन्द कादिशीकवृन्दारकानीकपरिवार्यमाणरथ पङ्क्तिर्यस्तपश्चर्याजातानामाश्चर्याणामायतनं त्रिशङ्कुयाजिन भगवन्त पद्यप्रबन्धमिव दर्शितसर्गभेद प्राकृतव्याकरणमिव प्रकटितवर्णव्यत्यास बुधमिव सोमसुत कुशिरुसुतमैत्राक्षीत् ।

अथेति । अथानन्तरं नदाबिन्वस्त्रिंशदिने अपरिमेया अपरिमिता या माया शाम्बरीविद्या । विचित्रैषट्पटृत्तय इति यावत् । 'स्यान्माया शाम्बरी विद्या' इत्यमरः । तामिर्भयानकानि भयकराणि । 'घोर भीम भयानकम्' इत्यमरः । युद्धसमुद्धतानि युद्धोद्धतानि च यानि देवगलानि देवसेनास्तेषामवस्कन्दाशक्मणात्कात्क्षीकैर्भयहृतैर्वृन्दारकानीकैर्देवसैन्यैः परिवार्यमाणो निरीक्ष्य परिवेक्ष्यमाणो रथो यस्य तथोक्तः । देवानामपि शरण्य इत्यर्थः । अथवा परिपान्यमानं सरक्ष्यमाणो रथो यस्य स तथोक्तः । एतदावत्तमस्मज्जीवनमिति मत्वा ते परिरक्षितस्यन्दन इत्ययम् । 'कादिशीको भयद्रुतः', 'बनीविनी बल सेय चक्र चानीकमस्त्रियाम्' इति चामरः । पङ्क्तिरथो दशरथः । 'पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमम्' इत्यमरः । तपश्चर्याजाताना वसिष्ठः स्पर्धया ब्रह्मत्वसंपादनार्थं विरचितव्रतोपवासादितपोनुष्ठानाज्जनितानामाश्चर्याणामङ्कुतानामायतनमास्पदम् । कारणमित्यर्थः । चेत्यत्र 'मदमदन्तरः' इत्यादिना यक्यतर्भावितव्यर्थः । त्रिशङ्कुर्नाम राजा हरिश्चन्द्रपिता त याजयति सदेहस्वर्गगमनार्थमिति

त्रिशङ्कुयाजिनम् । यजतेर्ष्यन्तात्ताच्छीत्ये णिनि । पञ्चप्रबन्धमिव ओरनिबद्धकाव्यमिव दक्षित गर्गमेद कथाविच्छेदरूप सृष्टतर च येन तम् । प्राकृतव्याकरणमिव प्ररटित प्रकाशितो वणव्यत्यासोऽक्षरव्यत्यय सत्रियत्वपरित्यागेन ब्राह्मणवर्णस्वीकार-
रूपव्यत्यासश्च येन तम् । यथा 'आजित' इति सस्कृतपन्थ्य 'आजेविडप्प' इति कर्मणि विटप्पादेशो विडप्पन्तीति वणव्यत्यासामिवायिनी प्राकृतव्याकरणरीति । 'वणो द्विजादौ शुक्लादो स्तुतो वणं वागरे' इत्यमर । बुधमिव सौम्यमिव सोममुत चन्द्र-
स्तुत सोमयाजिन च । सोम मुनोतीति सोमसुत् । विप् । भगवन्त पूज्य कुशिकमुत विश्वामित्रमश्विनीदृढ । दशोर्लुह । 'इरितो वा' इति विकल्पादजभावपक्षे सिचि वृद्धि ।
'न दश' इति निषेवात्कसादेशाभाव । सञ्छेपसरीणमुपमात्रयमयोन्यनैरपेक्ष्यात् सृष्टम् । त्रिशङ्कुयाजनकथामुत्तरत्र वक्ष्यति ॥

तदनु यथाविधिंकृतसपर्येण मर्यादातीतमहिम्ना महितेन गाधेतर हृदयेन गाधिनन्दनेन सन्नपरित्राणार्थमित्थमभ्यर्थितोऽभूत् ।

तदन्विति । तदनु दर्शनानन्तरम् । विधिमनतिक्रम्य यथाविधि यथाशास्त्रम् । 'अव्ययम्-' इत्यादिनाव्ययाभाजममाम । कृता दशरथेन विरचिता मपया अर्यपाद्या दिरूपा पूता यम्य तेन । 'पूजा नमम्यापचिनि सपर्याचाहणा समा' इत्यमर । मर्यादातीतमहिम्नापरिमेयमाहात्म्येन महित पृजितस्त्वेन गाधेतरहृदयेन गम्भारचेतसा
गाधिनन्दनेन विश्वामित्रेण सन्नपरित्राणार्थं यत्सरक्षणार्थम् । 'सन्मानच्छादने यज्ञे' इत्यमर । इत्थं वक्ष्यमाणप्रसारेण । 'इदमम्यमु' इति शमुप्रत्यय । अभ्यर्थितो याचितोऽभूत् । दशरथ इति शेष । 'यात्रायामभिमाने च प्राधना कथ्यते बुधे' इति केशव । 'अधमर्धयत्तेरथादाने यात्रावगेवयो' इति वचनाच्च ॥

प्रार्थनाप्रकारमाह—

राजन्, भवतस्तनयेन विनयाभिरामेण रामेण शौरासनमित्रेण सौमित्रिमात्रपरिजनेन क्रियमाणक्रतुरक्षो रक्षोदुरितमुत्तीर्य कृतान भूयो भवितुमभिलपामीति ।

राजन्निति । हे राजन्निति सरोधनम् । यतो रज्जनाद्राजा त्वमतोऽस्मद्बुद्धय रज्जनमपि करिष्यसीति विज्ञापयितुमित्यवगन्तव्यम् । भवतस्तनयेन पुत्ररूपेण । अव तीर्णेनेत्यथ । विनय प्रथयस्तेनाभिरामेण रमणीयेन । एतेन यथोक्तकारित्व सूच्यते । शरासनमेव मित्र सहयम्य तेन । धनुर्मात्रमहायेनेत्यथ । सौमित्रिमात्र लक्ष्मण एव परिज्जो मूलवग्ग यम्य तेन । अत्र मात्रशब्देन परिज्जनान्तरव्यवच्छेदकनास्यासहाय-
शरत्वं सूच्यते । एतभूतेन रामेण रक्ष सहननार्थं श्रीरामरूपेणवतीर्णेन त्रिष्णुना क्रियमाणा विधीयमाना क्रतुरक्षा यागपरिपालन यस्य तथोक्तं सन् । अहमिति शेष । रक्षोदुरितं मुनाहुमारीचादिराक्षमरूपविघ्न तन्मृतविघ्न वा । अथवा तद्विरचितयागद्वयण-

१ 'प्रतिष्ठन्', 'परिगृहीत्' इति पाठौ २ 'महिम्ना गाधेतर' इति पाठ ३ 'अभ्यर्थितं पार्थिवोऽभूत्' इति पाठ ४ 'तव कुमारेण' इति पाठ ५ 'शरासनमात्रमित्रेण' इति पाठ
४ च० रा०

लक्षणदुष्टतम् । 'अहो दुरितदुष्टतम्' इत्यमर । उत्तीर्य तीर्त्वा वृतावमृथोऽतिवर्ति
तदीधान्तो भवितुमभिलषामि वान्छामि । इत्येवप्रकारेण प्रार्थितोऽभदिति पूर्वेण
सबन्ध । 'दीधान्तोऽवमृथो यज्ञे' इत्यमर ॥

एतदारूप्यं कर्णपरुषं महर्षिभाषितमतिमानुपुत्रवात्सल्यात्कौस
ल्याजानि सशल्यान्त करणोऽभूत् ।

एतदिति । वणपरुषमेतपूर्वोक्तं महर्षे । 'ऊर्ध्वरेतास्तपस्युग्रो नियताक्षी च
सयमी । शापानुग्रहयोश्चक सत्यसधो भवेदधि ॥' इत्युक्तलक्षणश्रुतिधेष्टस्य विधा
मित्रस्य भाषित 'ध्रीराम प्रेषणीय' इत्येवरूप वचनभाष्यं श्रुत्वा । महर्षिप्रहण
मनतिस्मणीयवचनत्वद्योतनायम् । 'भाषित वचन वच' इत्यमर । अतिमानुपु
त्रवात्सल्यादतिवेलपुनस्नेहादेतो । 'अतिवेलमृशाल्यार्थानिमानोद्गाढनिर्भरम्' इत्यमर ।
सत्यान्त करणो विदीर्णहृदयोऽभूत् । तद्वचनस्य दान्प्रत्ययत्वादिति भाव । अत्र
मुनिवचने शाल्यत्वरूपणाद्रूपशालकार ॥

ततस्तस्मिन्नुग्रहैरैरैवार्थनिश्चये भगवति विश्वामित्रे दशरथस्त
पनकुलहितेन पुरोहितेनैवमभिहितोऽभूत् ।

तत इति । ततस्तदनन्तर तस्मिन्भगवति विश्वामित्रे बहुप्रवर्ध । 'अहमेव
नामिष्यामि योऽनु तै वृटयोविभि । रामस्यास्य न पश्यामि मुनेऽह युद्धयोग्यतान् ॥
पष्टिर्वैपसहस्राणि जातस्य मम काशिक । यज्ञेनोपादितश्चाय न राम नेतुमर्हसि ॥'
इत्याद्युत्तानेकोपायैरित्यथ । अगार्यो निवारयितुमशक्यो निश्चय श्रीरामप्रेषणरूपो
यस्य तस्मिन्सति तदा दशरथस्तपनकुलस्य सूर्यवशस्य हितेन हितकारिणा । योगक्षेमा
नुसधानतत्परेणेत्यथ । अनोऽस्य वचनमवश्यमङ्गीकरणीयमिति भाव । पुरोहितेन
वसिष्ठेनेव वक्ष्यमाणप्रशारेणाभिहितोऽनुगासितोऽभूत् ॥

तत्प्रशारेमेवाह—

पर्याप्तभाग्याय भवानमुष्मै कुर्यात्सपर्यां कुशिकात्मजाय ।

निर्यातुधाना वसुधा विधातु निर्यातु राम सह लक्ष्मणेन ॥ ३४ ॥

पर्याप्तेति । हे राजत्रितयाहार । भवान् पर्याप्त परिपूर्ण भाग्य प्रद्ववर्चम-
प्राप्तिरूप भागधेय यस्य तस्मै । एतेन तु नायववर्चममधक्य महात्मनो न
विमप्यसाध्यमस्तानि सृज्यते । अत पूज्यायेति भाव । अमुष्मै कुशिकात्मजाय सपर्यां
श्रीरामप्रदानरूपा पूजा कुर्यात्करोतु । भवच्छब्दयोगे प्रथमपुरुष एव न सयमपुरुष
इति भाष्ये स्थितत्वात् । 'विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसप्रश्रणधनेषु लिङ्' । अत्र
वसुधा भुव निर्गता यातुधाना यस्यास्ता निर्यातुधानामराभसाम् । 'यातुधान पुण्यनतो
नैर्ऋतो यातुरक्षसी' इत्यमर । एव विधातु कर्तुं लक्ष्मणेन सह रामो निर्गता
निर्गच्छतु । प्राप्तमात्रे लोद । श्रीरामस्य राभससहारायै निर्गन्तु काल प्राप्त इत्यर्थ ।
इन्द्रवज्रावृत्तम् । लाटानुप्रास ॥

१ 'एवविधमावप्य' इति पाठ २ प्रवारेरसि' इति पाठ ३ 'अपरिहाय' इति पाठ .
४ 'पर्याप्तभाग्याय' इति पाठ

एवं वसिष्ठेन प्रतिष्ठापितधृतिर्दशरथ सुतप्रदानेन कुशिकसुतम-
नोरथमेव पूरयामास ।

एवमिति । एवमुक्तरीत्या वसिष्ठेन प्रतिष्ठापिता पुनः संस्थापिता धृतिर्धैर्यं यस्य
स तथोक्तः । 'धृतिर्योगान्तरे धैर्यं वारणाध्वस्तुष्टिषु' इति विश्वः । दशरथः सुतप्रदानेन
श्रीरामसमर्पणेन कुशिकसुतमनोरथं विश्वामित्राभिलाषमेव पूरयामास सपत्नीचमारः ।
न त्वप्रदानरूपं निजमनोरथमियेष्वस्य गाय ॥

योगेन लब्धो य पुमा ससारापेतचेतन्माम् ।

नियोगेन पितु सोऽय राम कौशिकमन्धगात् ॥ ३५ ॥

योगेनेति । यो राम ससारात्पुनर्मित्रकलत्रबन्धुरपादपेतं निवृत्तचेतो येषां
तेषां पुसाम् । वीतरागाणां योगीश्वराणामित्यर्थः । योगेन लब्धो यानेन गम्यः ।
'ध्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यामितम्य' इति श्रुतेः । 'योगः सनह्नोपायध्यासगत-
युक्तिषु' इत्यमरः । सोऽयं श्रीरामः पितुर्नियोगेन निदेशेन । नितरां योगेन चेतो
गम्यते । कौशिकमन्धगादनुत्तमम् । लोभानुग्रहदयारूपं किं न विदुर्भवन्तीति भावः ।
'इणो गा छुटि' इति छुटि गादेशः । एतद्वदिश्वेकत्रयमानुष्टुभ छन्दः ॥

तत्र सत्र परित्रातु विश्वामित्रो महामुनिः ।

सौमित्रिसहित राम नयन्नयमबोचत ॥ ३६ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समयेऽयं महामुनिमुनिश्रेष्ठः । विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रः ।
'मित्रे चया' इति विश्वानन्दस्य वीर्यदृष्टान्दसः । लोकेऽपि शिष्टप्रयोगात् । मन्त्रं परित्रातुं
यज्ञं परिपालयितुं सौमित्रिसहितं तस्मिन्नुत्तमं रामं नयन्नप्रापयन्बोचतोच्चवान् ॥

तदेवाह—

यलेन तपसा लब्धे बलेत्यतिबलेति च ।

विद्येते मयि काकुत्स्थ विद्ये ते वितरामि ते ॥ ३७ ॥

बलेनेति । ककुत्स्थ इत्यस्य निष्ठतीति ककुत्स्थः । अत्रेति पौराणिकी कथा—पुरा
किल पुरातनो नाम साक्षाद्भगवतो विष्णोरशावतारः कश्चिदक्ष्वाको राजा देवसह
समयनश्चेन देवाभ्युदये देवसहायार्थं महोन्नरूपधारिणो महेन्द्रस्य ककुत्स्थं स्थित्वा
पिनाविलीलया निशाचरकुलं निहत्य ककुत्स्थसंज्ञामलभतेति । तस्यापत्यं काकुत्स्थः ।
तस्य सवुद्धिर्देवकाकुत्स्थः श्रीरामः । तपसा बलेन तपःशक्त्या । तपसामिति बहुवचनं
विययोरसुलभशोतनायम् । लब्धे प्राप्ते बलेति अतिबलेति च नाम्ना प्रनिद्धे विद्ये
मन्त्रौ मयि विद्येते वन्देते । ते विद्ये ते तुभ्यं वितराम्युपदिशामीत्युच्यतेति
संनयः । उपदिदेशः चेति वाक्यशेषः । अत्र बलानिबले प्रसूय्य ब्रह्मनामलेऽभिहिं-
तम्—'उत्साहबलयोगेन परात्सहसिष्णुता । न बाधा क्षुन्निपासाम्या यतः सा
कथिता बला ॥ यतः परस्य स्मृन्तिल दृष्ट्वान् कायकमणाम् । स्तोपाये च ह्यमोघन्व
भवेत्साऽतिबला मता ॥ इदं विशदय ज्ञातमात्रं सिद्धिंकरं नृणाम् । विष्णुरेतद्वच-

स्मृत्वा जितवान्मुमुक्षुः ॥' इति । तथा रामायणं लोके — 'क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम । बलमतिबलं चैव पठत पथि राघव ॥' इति ।

अथ मुनी राममनोविद्यसार्थं कथां कथयितुमुपचरन्म इत्याह—

ततो गृहीतविद्यस्य दाशरथ्ये प्रदेशमेकं प्रदर्श्य भगवानित्थमकथयत् ।

तत इति । ततो गृहीते विद्ये बलातिबलकथ्ये येन तस्य दाशरथ्येर्दशरथेन दनम्यधीरामस्य । 'अत इन्' इतीन्द्रस्य । एकं कमपि प्रदेशं जनपदं प्रदर्श्य दर्शयित्वा [भगवान्] इत्थमकथयत्कथयामास ॥

तदेव विवृणोति—

अस्मिन्पुरा पुरभिदं परमेश्वरस्य

फालान्तरालनयनज्वलने मनोभू ।

सद्यः प्रपद्य शलभत्वममुश्चदङ्गं

तस्मादमुं जनपदं विदुरङ्गसङ्गम् ॥ ३८ ॥

अस्मिन्निति । पुरा पूर्वकालेऽस्मिन्प्रदेशे मनोभू मन्मथ पुरभिदक्षिणपुरान्तकम् । अस्यान्यानन्तरुत्वं किमु वक्तव्यमिति भावः । परमेश्वरस्य त्र्यम्बरस्य फालान्तराले निटिलतटे यन्नयनं तृतीयं नेत्रं तदेव ज्वलनोऽग्निः, तज्ज्वलनो वा, तत्र सद्योऽविलम्बेन शलभत्वं पतङ्गभावम् । 'समौ पतङ्गशलभो' इत्यमरः । प्रपद्य प्राप्य । भस्मीभूत्वेत्यर्थः । अङ्गं शरीरममुष्यकथनम् । 'क्षे मुचादीनाम्' इति मुमागमः । तस्मात्त्वारणादमुं जनपदं देशम् । अङ्ग इति सङ्गा नामधेयं यस्य तं तथोक्तं विदुर्जानन्ति । पुराविद इति शेषः । अङ्गमोचनमेवाङ्गशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं कृत्वा तथा कथयन्तीत्यर्थः । 'नीलजनपदो देशविषया तूपवर्तनम्' इत्यमरः ॥

तदनु मानससरं प्रसृता सरयूमतिरुम्य धृषवधप्रवृद्धबुद्धश्रवणपङ्कक्षालनलब्धमलयोर्मलदकरुशनाम्नोर्जनपदयोः सीम्नि कृतपदयोर्दाशरथ्यो पुनरप्येवमग्रवीत् ।

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं मानससरं प्रसृता मानमारयसासारादुपपन्ना सरयू नाम नदीमतिरुम्यं तीर्त्वा वृषधेन वृषानुरहस्यया प्रवृद्धो गृद्धि गतो यो वृद्धध्रुवस इन्द्रस्य पङ्क पाप्मा स एव पङ्क इदं दति लिष्टरूपम् । पङ्कोऽस्त्री कश्मेनमो' इति निघण्टुः । तस्य आलनेन लब्धमलयो प्राप्तकित्त्विययोः । समान्तमालिन्ययोरिति यावत् । अत एव मलदकरुशनाम्नोर्मलदं करुशयेति नाम यथोक्तयोर्जनपदयोर्देशविशेषयोः सीम्नि र्भूतमुच्यते । दाशरथ्यो रामलक्ष्मणयोः कृतपदयोर्विन्यस्तपादयोः । प्रविष्टपादयोः सतीत्यर्थः । पुनर्भूयोऽप्येवमग्रवीदुवाच । मालिन्ययोगान्मलदं, करुशं क्षुत्कार्शं वा तद्योगोन्मत्त इति सङ्गानिर्णयः ॥

यक्ष सुकेतुर्दुहिणप्रसादाहेमे सुता कामपि ताटकार्याम् ।

सुन्द क्रिलैना परिणीय तस्या मारीचनीच जनयावभूव ॥ ३९ ॥

यक्ष इति । सुकेतुर्नाम यक्षो देवयोनिविशेष । 'विद्याधराप्यारोयक्षरक्षोगन्धर्व-
किंनरा' इत्यमर । दुहिणस्य तपसा मयाराकितस्य ब्रह्मण प्रसादानुग्रहात् ।
'वानान्नयोनिर्दुहिण' इत्यमर । ताटकेत्यार्या नाम यस्यास्ता कामपि काचित्सुता
पुत्रिका लेभे प्राप । जनयामासेत्यत्र । अथ मुन्ने नाम कश्चिदक्ष एना ताटका
परिणीय उपयम्य । भार्यात्वेन परिगृह्येत्यर्थः । क्रिलेति वार्तायाम् । 'वार्तासभाव्ययो
किल' इत्यमर । तस्या भार्याया ताटकाया मारीच इति नाच क्षुद्रम् । मारीचनामान
वृक्षतनयमित्यर्थः । जनयावभूव उपादयामास ॥

तदनन्तरं दृष्टान्तमाह—

एकदा सुन्दे निहते मारीच कुम्भसम्भवमभिभूय तस्य शापाड-
द्याप कोणपताम् । ताटकोप्यभूत्पुरुषादिनी ।

एकदेति । एकदेकस्मिन्मयं सुन्दे निहते सति । अगस्त्येनेति शेषः । मारीच
कुम्भसम्भवमगस्त्यम् । 'अगस्त्य कुम्भसम्भव' इत्यमर । अभिभूय पितृव्य
जनितरोपात्तिरस्त्वस्य तस्य कुम्भसम्भवस्य शापाकोणपता राक्षसम्भवमाप प्राप्तवान् ।
'राक्षस कोणप कव्यान्' इत्यमर । तथा ताटकापि पुरुषादिनी नरमासमोजिनी
राक्षसभूत् । अत्रेदं रामायणवचनम्—'अगस्त्य परमकुदस्ताटकानामभिगतवान् ।
पुरुषाक्षी महायक्षी विहृता विद्वतानना । इदं रूपं विहाय त्वं दारुणं रूपमाप्नुहि ॥' इति ॥

तत्र किमित्यादिवाक्यस्य त्वयेयं हन्तव्येत्याह—

सेयमञ्जासनसिद्धसिन्धुगन्धर्वप्राणात्मजेन सह जनपदविपदं
विदधाना ध्यापादनीया त्वयेति ।

सेति । अञ्जासनस्य तपःपरितोषितस्य ब्रह्मणो वरात्मिन्दो निपन्नं सिन्धुरा
गजाश्लेषा सहस्रस्य प्राणं परान्नमो यस्य सा । ब्रह्मवरप्राप्तमहानल्पपक्षेत्तनं ।
'सिन्धुरं मामनं कुम्भी' इति गजपर्यायेष्वमर । अत एवामजेन सह जनपदविपदं
निजाश्रमदेगोपय्य विदधाना कुर्वाणा सेयं ताटका त्वया ध्यापादनाया हन्तव्या
इत्येवमब्रवीदिति पूर्वेण संबन्धः ॥

रामस्तमाकर्ष्य स्त्रीवधशङ्कामकरोत् ।

राम इति । रामस्तं विश्वामित्रोक्तं ताटकादृत्तान्तमाकर्ष्य श्रुत्वा स्त्रीवधस्य
ताटकाहननस्य शङ्का भयमकरोत् कृतवान् ॥

ह्लाह्लाया शालनिषिद्धत्वात्ताटकावधसंशयं श्रीराममनसि मिश्रमानं पूर्वदृष्टान्त-
वधनेन निरस्यति—किंचेत्यादिना ।

१ 'एकदा तु सुन्दे' इति पाठः २ 'निहते' इति पाठः ३ 'कुम्भसम्भवमुनिमभिभूय'
इति पाठः ४ 'चामूय', 'अप्यासीय' इति च पाठौ ५ 'आनमसिद्ध' इति पाठः
६ 'प्राणा जनपद' इति पाठः ७ वाक्यं चैतत्त्वचिद्वि पठ्यते

किं च, वैरोचनीं मन्थरा वसुंधरापराधधुरधरां पुरदरेण निहतां जनार्दनकृतमर्दना च भार्गवजननीं प्रदर्श्य दाशरथेरमन्दा सुन्दवधू यधविचिकित्सामुत्सारयामास ।

किं चेति । यमनि वारयतीति वसुधरा भूमिः । 'सङ्गया मृतृजि-' इत्यादिना सञ् । 'अरद्विपद्-' इत्यादिना मुमागमः । तस्या अपराध उपद्रवाचरणरूपे धुरवरा समर्थम् । तदुपद्रवाचरणतत्परमित्यर्थः । भूरेव धुरा ता वारयतीति पुरवराति विग्रहः । प्रक्रिया तु पूर्वम् । अतएव पुरदरेण पुर शत्रुपुत्राणि वारयतीति पुरदर इन्द्रः । 'यू सर्वेयोदारिसहो' इति खञ् । 'सचि हस्त' इत्युपवाहस्तः । 'वाचयम पुरदरौ च' इति निपातनान्मुमागमः । तेन निहता व्यापादिता वैरोचनीम् । विरोचनो नाम राक्षसस्तस्यापत्यं स्त्री वैरोचनी ता विरोचनपुत्राम् । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्-' इत्यादिना ङीप् । विरोचनमेतत्तन्वैकीदासीसदेहिनिवृत्त्ययम् । मन्थराम् । तथा जनार्दनेन जामदग्न्यरूपेण विष्णुना कृतं विरचितं मर्दनं विदारणं यस्यास्ताम् । छिन्नशीर्षमित्यर्थः । भार्गवजननीं परशुराममातरं रेणुमा च प्रदर्श्य दृष्टान्ततया निर्दिश्य दाशरथे श्रीरामम्यामन्दामनन्त्या सुन्दवधू यधविचिकित्सा ताटकावधगो चरसहायमुत्सारयामास निरस्तित्वात् । 'विचिरित्सा तु सशव' इत्यमरः ॥

आश्रुत श्रुतघृत्तेन तेन सुन्दप्रियावधः ।

तमेवान्ववदत्तस्य चाप शिञ्जारयच्छलात् ॥ ४० ॥

आश्रुत इति । श्रुतघृत्तेन प्रग्यातचरित्रेण । अथवा श्रुत विश्रामिनमुखादा कणितं कृतं मन्थरावधादिपर्ववृत्तान्तो येन तेन तयोकेन । 'उत्त पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढवर्तुले' इत्यमरः । तेन श्रीरामेण सुन्दप्रियायाम्नाटकाया वध आश्रुतोऽङ्गीकृतः । 'जरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः । अथ तस्य श्रीरामस्य चापो यनुरपि शिञ्जारवो गुणश्रुतिः स इति छलः कपटस्तस्मात् ताटकावधमेवान्ववदददु सत्योक्तत्वात् । ताटकावधमनन्तरमेव उपाटनारं चकारेत्यर्थः । 'मौवा ज्या शिञ्जिनी गुण' इत्यमरः । अत्र छलशब्देन नायः शिञ्जारवः किंत्वनुवाद इत्यारवस्यामत्यप्रतिपादनादपह्नवभेदः । 'छलादिशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनमपह्नव' इति सर्वस्वसूत्रम् ॥

तदा ताटकाभ्यभ्युज्जगामेत्याह—

तत्काले पिशिताशनाशपिशुना संध्येव काचिन्मुने-

रध्यान तरसा ररोध रुधिरक्षोदारुणा दारुणा ।

स्वाधीने हन्ने पुरीं विदधती मृत्यो स्वैरुत्यात्यय-

क्रीडत्किंकरसधसरुटमहाशृङ्गाटका ताटका ॥ ४१ ॥

तत्काल इति । तत्काले शिञ्जारवसमये पिशितं मासमश्नन्तीति पिशिताशा राक्षसास्तेषां नाशस्य पिशुना सूचकाः । श्रीरामवध्यानां राक्षसानां स्वयं प्रथमत्वादिति भावः । अन्यत्र पिशिताशनानामशनस्य भोजनस्य पिशुनाः । सध्यायां अमुर-

भोजनशालेन प्रसिद्धत्वादिति भावः । 'स्पर्शतप सूचकं स्यापिगुणो दुर्जन-
शाल' इत्यमरः । अत्र जनुस्पर्शकच्छब्दयोरेव श्रुत्यन्तच्छब्दश्चेति । रुधिरक्षोदेना-
सृक्पट्टेन । अन्यत्र रुधिरक्षोदकबुडुमरज इव । अस्या रक्तवर्णा । एकत्र हिंसितया
वीभत्तिसत्त्वात्, अन्यत्र स्वाभायाच्चेति भावः । 'रुधिर बुडुमासृजो' इत्युभयत्रापि
विधुः । 'क्षोदो रजसि पेपणे' इति नानार्यरत्नमाला । दास्या भयकरी । एकत्र
तया भीषणासारत्वात्, अन्यत्र पिशाचादिसंचाराच्चेति भावः । 'दारुण भीषण
भीष्म घोर भीम भयानकम्' इत्यमरः । तथा हनने हिंसाकर्मणि स्वाधीने स्थायत्वे
मति मृत्तो पुरीं यमपुरीम् । सयमिनीमेति यावत् । स्वेषा यन्मृत्यु प्राणिमृत्य-
व्यापारस्तस्यात्ययेन विपर्ययेण काटङ्गिर्भवेच्छ विहरद्भिः किंकरसर्पैर्मृतनिवहे
स्रष्ट स्रुलम् । 'सशोदश्च कटच्' इति कटच् । महद्विपुल शृङ्गाटक चतुष्पथ
यस्यास्ता तथोक्ता विदधती विदधाना । दधाते गतरि 'उगितश्च' इति ङाप ।
'नान्यस्ताच्छतु' इति नुमभावः । 'शृङ्गाटश्चतुष्पथे' इत्यमरः । राचित्तादरा नाम
रा रसी तरमा धलेन रहमा वा । 'तरसी जलरहसी' इत्यमरः । सध्येव सासमध्येव
मुनेर्विधामित्रस्वाध्वान मार्गं हरोध निरुद्धवती । स-यायानपि नैष्ठिकानां नात्मानि-
ष्ठादिनियमनेन निरोधमर्तुमसमशायियमुपमा श्रेयसक्रीणाः । अन्यथाकरणे वा
प्रत्यवायाप्तेरिति भावः । शार्ङ्गविनाशितं वृत्तम् ॥

अथ दशरथे कर्णमविशत्ताटकागुणः ।

यथा धनुर्गुणस्तूर्णं प्राविशत्तज्जिघासया ॥ ४२ ॥

अथेति । अथानन्तर ताटकाया गुण उच्यते । सिंहनाद इति यावत् । दश-
रथे श्रीरामस्य कर्णं श्रोत्रमविशत् । 'कणशब्दग्रहा श्रोत्रम्' इत्यमरः । यथा येन
प्रसारेण तस्यास्ताटकाया जिघासया हन्तुमिच्छया । हन्ते सज्जन्तास्त्रियामप्रत्यये
टाप् । धनुषश्चापस्य गुणो ज्या । मोर्वीति यावत् । तूर्णं शिघ्रं दशरथे कर्णं प्रावि-
शत् । तथेति सूचकः । ताट्वानिर्हार्दध्वजममकालमेव श्रीरामो मौर्वीमाकणमाच-
र्यैत्यर्थः । अत एवासवन्धे सवन्धरूपानिशयोक्तिः । 'गुणस्त्वावृत्तिगन्धादिज्येन्द्रि-
यामुख्यतन्तुषु' इति वेत्तयन्ती । एतदादिपञ्चमयमानुषुभ छन्दः ॥

ततो भाविनि सत्रामे यद्धध्रदस्य ताटका ।

स्वप्राणान् रामवाणस्य वीरपाणमकल्पयत् ॥ ४३ ॥

तत इति । ततस्ताटका भाविनि भविष्यति सत्रामे सुराहादिराक्षससहरणे
यद्धध्रदस्य विहितादरस्य रामवाणस्य स्वप्राणान्स्वमीयप्राणवायून्वीरपाणमकल्पयन्-
ल्पितवती । वीरपाणं नाम युद्धोपक्रमे उत्साहवर्धनार्थं वीरे कियमाणं पानम् ।
श्रीरामामोघराणविद्धा सती प्राणास्तस्यानेत्यर्थः । 'वीरपाणं नु कल्पान् वृत्ते भाविनि
वा रणे' इत्यमरः । 'वा भावकरणयो' इति विक्रियात् ण्यम् । वीरपाणं पानं वीर-
पाणमिति विग्रहः । नान्नोऽप्यथ शब्दो वर्तते । पूर्ववदतिशयोक्तिः ॥

मुनिर्भृशाधोपज्ञानि ताटकामाथिने ददौ ।

अस्त्राणि जृम्भकादीनि जम्भशासनशासनात् ॥ ४४ ॥

मुनिरिति । मुनिविद्यामित्रो जम्भनामान राक्षसः शास्तीति जम्भशासन इन्द्र ।
वनरि त्युद् । तस्य शासनात् 'महात्मने थारामायास्त्ररूप देहि' इति नियोगाद्
तोर्भृशाधो नाम कश्चिदपिन्तस्योपज्ञायन्त इत्युपज्ञानि । 'आतधोपमगे' इति कर्मण्य
प्प्रत्ययः । भृशाधोपज्ञानि । भृशाधेनादौ ज्ञातानीत्यर्थः । 'उपज्ञोपक्रमम्-' इत्यादिना
नपुसाम्ब्यम् । 'उपज्ञोपक्रमान्ताश्च तदादित्वप्रशसनम्' इत्यमरश्च । जृम्भकमादियथा
तानि जृम्भकादीन्यस्त्राणि । अस्त्रमन्त्रानित्यर्थः । ताटका मग्राति हन्तीति ताटका
माथिने श्रीरामाय ददौ अदान् । उपदिदेशेत्यर्थः । 'कर्मणा यमभिपेति स सप्रदानम्'
इति सप्रदानत्याच्चतुर्थी । तद्गुणसविज्ञानो बहुवाहि ॥

तत्र कचन विरिञ्चिलोरुप्रत्यादेशः प्रदेशः प्रदर्शयन्नवोचत ।

तत्रेति । तत्र कने विरिञ्चिलोरुस्य ब्रह्मलोकस्य प्रत्यादेशम् । प्रत्यादिश्यत इति
प्रत्यादेश इति विग्रहः । ब्रह्मलोकस्त्वमित्यर्थः । कचन कमपि प्रदेशं विषयं प्रदर्श
यन्निर्देशयन्नवोचत उक्तवारः । मुनिरिति शेषः ॥

तदेवाह—

प्रतिदिनमवदातैर्ब्रह्मभिर्ब्रह्मनिष्ठे

प्रशमितभयखेदे सादर सेव्यमाने ।

बलिनियमनहेतोर्बामन काननेऽस्मि-

न्बलिनियमपर सन्ब्रह्मचारी चचारः ॥ ४५ ॥

प्रतिदिनमिति । अवदातैः प्रसन्ने । विषयवैराग्यसफलतया निर्मलान्तःकरणे
रित्यर्थः । अत एव ब्रह्मैव निष्ठा विश्रान्तिपदं येषां ते । अथवा ब्रह्मणि निष्ठा नियमो
येषां ते । निदिध्यासनतत्परैरित्यर्थः । अत एव प्रशमिता शान्तिं गमिता भय-
खेदा सासारिकहेता येषां ते । तापत्रयविनिर्मुक्तैरित्यर्थः । ब्रह्मभिर्ब्रह्मणिभिः ।
'ब्रह्मनिर्द्वैतहृद्भिः' इति पाठे महद्भिर्महानुभावैः । ऋषिभिरित्यर्थः । प्रतिदिनम् ।
निरन्तरमिति यावत् । 'अव्यय विभक्तिः-' इत्यादिनाव्ययीभावसमाप्तः । सादर
सन्नेह सेव्यमानेऽभिष्टीयमाने [अस्मिन्कानने] पुण्यारप्ये वामनो ब्रह्मचारी उपेन्द्र-
तयावतीर्णा मायाबहुविष्णुर्बलैरौचनेनियमनहेतोः । बलिबन्धनार्थमित्यर्थः । 'पृथ्वी
हेतुप्रयोगे' इति पृथ्वी । इष्टदेवतापूजोपहारा बल्यः, शौचसुतोपतपः स्वाध्यायेश्वरप्रणि-
धानानि नियमाः, तत्परस्तदामकः सन् । चचारः । ब्रह्मचर्यनिष्ठापारतन्त्र्येण प्राव-
र्ततेत्यर्थः । 'बलि पूजोपहारे च करे देवान्तरेऽपि च' इति नानार्थरत्नमाला ।
एतदादिश्लोकत्रयं मालिनीवृत्तम् ॥

अपहृतविवुधार्तेर्बामनस्याजमूतं

रखिलभुवनमिक्षोराश्रमानोकहानाम् ।

१ 'भृशाधो' इति पाठः २ 'प्रदेशमेकं प्रदर्शयन्नवोचतुपचर्यमानपरमहर्षो महर्षिः'
इति पाठः ३ 'सेव्यमान' इति पाठः ४ अत्र 'अपि च' इत्यधिकः पाठः ५ 'वामन-
व्याजमूर्ते' इति पाठः

ततिरियमतिनीला व्याप्तदिग्ब्योमसीमा

स्वयमपि परिमातुं लोकमभ्युद्यतेव ॥ ४६ ॥

अपहृतेति । अपहृता निरस्ता विपुधानामिन्द्रादिवृन्दारक्षणाभाति पीडा येन
तस्य । 'अति पीडाधनुष्कोट्यो' इत्यमर । न जायत इत्यजो विष्णु । 'अन्ये
भ्योऽपि दृश्यते' इति टप्रत्यय । तन्मूर्ते । श्रीविष्ण्ववतारस्येति । अगिल्भुवन-
भिक्षो । पादनयपरिमितभूतलनया । यात्रापदेशेन त्रिभुवनभिधातत्पगस्येत्यथ ।
'सनाशसभिध उ' । वामनस्याश्रमे तपोवने येऽनोक्तहा वृक्षा । अनस शकटस्यान-
गति घृतीत्यनोक्ता इति विग्रह । 'अनोक्त कुट साल' इति वृक्षपर्यायेत्यमर ।
तेषामपि परिदृश्यमाना अति तीलात्यन्तश्यामलानारा तथा व्याप्ता आहृता दिग्ब्यो
मसीमा दिशा व्योम्रश्च सीमा पर्यन्तभुवो यथा । आनन्तदिङ्मनोऽन्तगल्ब्वेना
तिसमुन्नतेत्यथ । 'सीमसीमे स्त्रियामुमे' इत्यमर । नान्तपाठेऽसीमन इति
नियेबाह्व स्त्रीत्वम् । इदं च विशेषणद्वय विभक्तिविपरिणामेन वामनेऽपि योज्यम् ।
तति श्रेणि । स्वयमपि लोकम् । त्रिभुवनमित्यर्थः । जातावेत्स्वनम् । परिमातुमित्य
तावधारणेन परिच्छेत्तुमभ्युद्यता समुद्युक्तेव प्रतिभाति । पश्येति शेषः । 'सम
गजा पुष्यगुणा भवन्ति' इति न्यायेन त्रिभुवनपरिमातुमन्तर्भवतो वामनस्य महवान-
वद्यातद्वत्स्वयमपि तथा वर्तुमुद्युक्तेव प्रतीयते इत्यर्थः । अत्रोन्नतगुणनिमित्ता अभ्युद्यत
त्वनातिस्वरपोत्प्रेया व्यञ्जकमद्भावाद्वाच्या ॥

इति विविधरसाभि कौशिकव्याहृताभि

श्रुतिपथमधुराभि पावनीभि कथाभि ।

गलितगहनरुच्छ गच्छतोर्दाशरथ्यो

समकुचदिव सद्यस्तादृश मार्गदैर्घ्यम् ॥ ४७ ॥

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण विविधा बहुप्रकारा रसा आस्तादा वासा तात्पर्योक्ता-
स्ताभि श्रुतीना पथा श्रुतिपथम् । 'रथम् —' इत्यादिना समानान्तः । तस्य
मधुराभि । धवगानन्दनरीभिरित्यथ । पावनीभि पवित्राभि कौशिकव्याहृताभि
विश्वामित्रकथिताभि वक्त्राभिस्फारयानर्हेतुभि । 'चिन्तिपूजिस्त्रिभुव्यचक्षुः' इत्य
टप्रत्ययः । गतिरुपपन्न गहनरुच्छ काननसञ्चारजवितकृष्ट यस्मिन्कमणि तद्यथा
भवति तथा । 'स्यान्कृष्ट कृन्तुमाभीत्यम्' इत्यमर । गच्छतोर्दाशरथ्यो रामलक्ष्मण
योस्तादृश तथाविवम् । अत्यधिकमित्यर्थः । 'तदादिषु दृशोऽनालोचने रथ' इति
कन्प्रत्ययः । 'आ सननाम्' इत्यान्वम् । मार्गदैर्घ्यं मार्गायाम सद्यः समदूर्चादिव
सङ्कोचमगमदिवेत्युपेया । विश्वामित्रकथितमपुरतरकथाश्रवणकातृल्लपारवद्याद्वीयानपि
मार्गो नेदीयानिव प्रत्यभादित्यर्थः ॥

तत सिद्धाश्रम प्रविश्य विश्वामित्र सनमारमत ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं विश्वामित्र सिद्धाश्रमं निजतपोवनं प्रविश्य सन-
मारमतः । क्रतुदीक्षितोऽभूदित्यर्थः ॥

तदनन्तरमन्तरिक्षान्तरालादापतन्तमन्तकानीकभयानकं तं पला
शगणमवलोक्य पलायमाना कैरगलितसमित्कुशाः
न्तेवासिनः ससभ्रममभिलषिताहवाय राघवाय न्यवेदयन् ।

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं सत्रप्रारम्भान्तरमन्तरिक्षान्तरालभोविकरादापत-
न्तमुपसर्गन्तमन्तकानीकभयानकं यमर्षिः रसेनाभयकरं तं प्रसिद्धं पलाशानां सुबाहुमारी
चादिराक्षमानां गणं समूहमवलोक्य दृष्ट्वा पलायमानां प्रवृत्तमाणाः । अतएव करेभ्यं
गलितं स्रस्तं ममिन्पुच्छं ममिधं कुशां दर्भांश्च यज्ञियां येषां ते तथोक्ताः । 'अस्मीं कुश-
पुञ्जो दर्भः' इत्यमरः । 'जातिरप्राणिनाम्' इति द्वन्द्वेऽन्वद्वाबाहुमुवाहि । कुशिकं
सुतां तेषां वासिनो विधामित्रशिष्याः । अतः समीपे वसन्तीत्युक्ते वासिनः । 'छान्दोग्ये
वासिनो शिष्ये' इत्यमरः । 'शयवासग्रासिष्वक्काल्नात्' इत्यलुक् । अभिलषिताहवाय
समरोत्सुस्येत्यर्थः । राघवाय श्रीरामाय ससभ्रमं सोद्वेगं न्यवेदयन्व्यजिज्ञपन् ॥

निवेदनप्रकारमेवाह—

हृत्पात्रे शिखराणि तानि परितः क्षिप्त्वा हसित्वा कुधा

कृत्वा हस्तविघट्टनं तत इतः स्थित्वा नटित्वा मुहुः ।

सिक्त्या क्षमासृजा स्रजान्नकृतया यद्वा कचान्धेचरा

न्दग्ध्याग्ने सदृशा दृशा निशिचरा रन्ध्रं दिवः ॥४८॥

हृत्वेति । अत्र शिखराणि गिरिशृङ्गाणि हृत्वाणीय तानि शिखराणि परितः
क्षिप्त्वा समन्ताद्विकीर्य । तथा हसित्वादृष्ट्वा कृत्वा । कुधा क्रोधेन । 'वोपक्रोधा-
मर्षरोपप्रतिषा रुद्रकुधौ क्रिया' इत्यमरः । हस्तविघट्टनं करतलस्फालनं कृत्वा ।
तत इतः स्थित्वा । समन्तादप्येत्यर्थः । मुहुर्नटित्वा पुनः पुनरुत्साहनाद्यं कृत्वा ।
क्षमा भेदिनीमसृजा रक्तेन सिक्त्याश्लव्यः । 'क्षमाविर्मेदिनी मही', 'रविरेऽसृग्लो-
हितासरक्तभतजशोणितम्' इति चामरः । तथाऽनृतया स्रजान्ननिर्मितया मालया
कचाञ्जितोदहान्बद्धा सप्रथ्यः । तन्नामै सदृशा अग्निज्वालाकल्पया दृशा निज-
दृष्ट्या । खे चरन्तीति खेचरा अन्तरिक्षचारिणधारणादयः । 'तत्पुरषे कृति बहुभूम्'
इत्यलुक् । तान्दग्ध्या सृताप्य निशिचरा राक्षसा दिवो रन्ध्रं नभोऽन्तरालं रन्ध्रं
वृण्वन्ति । आच्छादयन्तीत्यर्थः । एव न्यवेदयन्निति पूर्वेण सवन्धः । शार्दूल-
विक्राडितं वृत्तम् ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

तत्र,

तत्रेति । तत्र तस्मिन्ममये ॥

सक्रान्तवर्णान्तरगाविसूनो सपर्कपुण्यादिव सैमभद्रः ।

क्षान्नक्रमातिप्पलदण्डयोग्यं पलाशदण्डादृतपाणिरासीत् ॥ ४९ ॥

संक्रान्तेति । 'क्षणं हिंसायाम्' इति धातो सपदादित्वात्किप् । 'गम्यादी-
नाम्-' इति वक्तव्यादनुनासिकलोपे नुगागमे च क्षदिति रूपं निद्धम् । धतो नाश-
त्रायत इति क्षत्र क्षत्रवर्णम् । 'मुपि-' इति योगविभागात्प्रत्यय । तस्य सवन्धी-
क्षात्रस्तन्मात्क्रमान् । क्षत्रियकुलचारक्रमादित्यर्थः । पिप्पलदण्डयोग्योऽध्वत्तदण्डधा-
रणार्हः । उपनयनममये तथा विविगिहितत्वादिति भावः । पिप्पल कुञ्जराशनः ।
अध्वत्थे' इत्यमरः । रामभद्रं धाराम । अन्यो वर्णो वर्णान्तरम् । 'अन्तरमवरा-
शावधिपरिधानान्तर्धिमेदत्वादध्वे' इत्यमरः । 'मुष्णुषा' इति समासः । सन्तान्त-
तपोबलासप्राप्त वर्णान्तरं प्राप्स्यस्य म तत्रोक्तस्त्वस्य गाधिमूनोर्गाधिराजमन्दनस्य
विश्वामित्रस्य सपत्नेन सहवासनेन यत्पुत्रं मुञ्चत तस्मादिवेति हेतुप्रेम्भा । पलाशादण्डे
किंशुकदण्डधारण आहत आदरवापाणिर्व्यस्य म तथोक्तः । प्राङ्मणस्य पलाश-
दण्डधारणविधानान् । तस्य च 'ससर्गजा दोषगुणा भवन्ति' इति न्यायेन सभा-
वितत्वाच्चेति भावः । तथा पलं माममश्नतीति पलाशा मारीचादिराक्षसास्त्रेषा-
ण्डे शिक्षण आहतपाणिर्व्यग्रहस्त आसीत् । विश्वामित्रशिष्यथान्यादग्नानान्तरमेव
राक्षमशिष्यव्यग्रहलोऽभूदित्यर्थः । आहतपाणिरित्यत्र यद्यपि पाणेरचेतनम्याहतत्वं
चेतनधर्मो न योज्यते तथापि तद्वत्ता धारामेण महाभेदाभ्यनमायादापचारिक-
इत्यनगन्तव्यम् । ननु 'तेषां दण्डा पालाशो ब्राह्मणस्य, औटुम्बर क्षत्रियस्य, चैत्रो
वैश्यस्य' इति गृह्यसूत्रेण क्षत्रियस्योऽटुम्बरदण्डविधानान्तरं पितृलदण्डयोग्य इति
वेत्तुं कत्रमुपयुक्तमिति चेत्सत्यम् । 'पालाशविचित्रोर्दण्डं ब्राह्मणस्य, न्यग्रोधचलद-
ण्डो क्षत्रियस्य पीलुटुम्बरजोर्वि' इत्यादि स्मृत्यनुसारात्पितृलदण्डयोग्यत्वक-
रणं न निरुध्यत इत्यलमभिप्रायः । अत्र पिप्पलदण्डयोग्योऽपि पलाशदण्डाहतपा-
णिरिति सर्वतो विरोधस्य राक्षमशिष्यपरतया परिहृतत्वाद्बिरोधाभावाल्लकारः ।
'अभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इत्येते' इति लभ्यमानः । म चोक्तोपेक्षानुप्राणित
इति सक्तः । उपनानिबृत्तम् ॥

मारीचनीचमतिराहवमारचय्य

क्षिप्त क्षणेन रघुनायकसायकेन ।

मध्येपयोनिधि भयेन निमग्नमूर्ति-

वैषं पुषोप जलमानुपनिर्विशेषम् ॥ ५० ॥

मारीचेति । मारीच इति नीचमतिरपसदबुद्धी राक्षसः । महात्मना जगदेक-
वारेण धारामेण सप्त योद्धुं न शक्यत इति सम्यग्बुद्धभावात्तान्त्रमतिन्वमवगन्त-
व्यम् । आहूयते शत्रवोऽस्मिन्नित्याहवो युद्धम् । 'आहि युद्धे' इति द्वयतेराङ्पूर्वाद-
प्रत्यये सप्रसारणम् । 'आहव सगरे यागे' इति विश्वः । तमारचय्य कृत्वा ।
'त्यपि लघुपूर्वान्' इत्यादिना । रघुनायकस्य सायकेन वायव्याश्वेन क्षणेन क्षणमा-
त्रेण । विमर्त्तिप्रतिरूपमव्ययमेतत् । क्षिप्त प्रेरितः । मुनुक्पणवदित्यर्थः । मध्ये-
पयोनिधि पयोनिधेमध्ये । 'पारे मध्ये यथा वा' इत्यव्ययीभावनाम । तसनि-
योगादेकारान्तत्वं मयशब्दस्य । भयेन प्रकाशसचारे पुनः प्रहरेदिनि भीत्या निम-
ग्नमूर्तिर्पलान्तर्हितशरीरं सन् जलमानुषाजलनिमित्तमानुषवेष्टाभिर्विशेषमविशेषम् ।

तत्कल्पमित्यर्थं । वेप भूमिषा पुपोष पोषितवान् । तद्वज्रलविमध्ये निमज्जति
दित्यर्थं । वसन्ततिरमावृत्तम् ॥

सुबाहुराहवोन्मत्त कृत काकुत्स्थपत्त्रिणा ।

मुनीनामनभिप्रेत प्रेतनायातियि कृत ॥ ५१ ॥

सुबाहुरिति । मुनीनामनभिप्रेतोऽसमत आहवोन्मत्तो युद्धोन्मत्त सुबाहुरा-
राक्षस काकुत्स्थपत्त्रिणा श्रीरामनाणेन । 'पत्त्रिणी शरपक्षिणी' इत्यमर । काकुत्स्थ
शब्दो व्याख्यात । कृत्तारिष्ठञ सन् । 'कृत्ती छेदने' इति धातो कमणि क्त
प्रेतनायातियित्तरञ्जन्धु कृत । यमलोक प्रापित इत्यर्थः । 'प्रेतनायातिघीकृत'
इति चव्यन्तपाठेऽप्ययमेवाथ ॥

यशस्पृशा हृदयहारिफलान्वितेन

रामेरितेन सहसा सहसायकेन ।

क्षेहादितेन निरगादनुरागिणीय

प्राणावलिर्हृदयत पिशिताशनानाम् ॥ ५२ ॥

यशेति । यशस्पृशा वेषुसम्बन्धेन सत्त्वप्रसूतेन च । 'यस्य पृष्ठास्थिदेहोऽ-
काष्ठे वेणां कुले गुणे' इति विश्व । 'स्पृशोऽनुदके चिन्' । हृदयहारिफलान्विते
हृदयविदलनहारिबाणाप्रयुतेन मनोहरलामसमृद्धेन च । 'हृदय मानसोरनो', 'फ-
याणाप्रलामयो' इत्युभयत्रापि विश्वप्रकाशामरौ । क्षेहादितेन तेजोदिव्यहृदयपरिशो-
धितेन साहादपरिपूणेन च । 'क्षेहोऽस्त्री द्वहार्शयो' इति वंजयटी । रामेरिते-
श्रीरामप्रयुक्तेनाभिराम इत्युदीरितेन च । रामाभिरारितेन रत्नार्थं प्रेरितेन । सुन्द-
रीणा स्वयमभिलषणीयेनेत्यर्थः । 'सुन्दरी रमणी रामा' इत्यमर । सायकेन स-
बाणेन सान्म् । प्राणनायकेनेति च गम्यते । पिशिताशाना हतशेषराक्षसान्
प्राणावलिं पञ्चप्राणधेनिहृदयतो हृत्प्रदेशान् । पञ्चम्यामसि । अनुरागिभ्यनुरागवर्त-
युवनिरिव सहसा क्षीघ्रम् । 'स्वरादिपाठादव्ययत्क्म्' इति शाकटायन । निरगात्
निर्गमाम् । श्रीरामशरसाङ्किता राक्षसान्मत्क्षण प्राणास्तत्त्वजुरित्यर्थः । 'इणो गा लुङि'
इति णिङि गादेशः । अत्र प्राणावलिनिर्गमनसायकनिर्गमनयो कार्यकारणयोरसह-
भावितो सहभावोक्ते कार्यकारणपूर्वापर्यन्त्यरूपाविशयोक्त्युपनीविनी सहोक्ति-
रलम्भार । 'सहापेनान्वयो यत्र भवेद्विज्ञयोक्तिः । चरित्पतोपम्यपर्यन्ता सा सहो-
क्तिरिहेष्यते ॥' इति लक्षणात् । सायकवनिर्गमालौपम्यवत्पनया कारणगताशु-
भावप्रतीतेयमत्सारि रहस्यम् । तत्रा प्रस्तुतमायकविशेषणसाम्यादप्रस्तुतप्राणनायक-
प्रतीते समासोक्तिः । 'विशेषणाना तोत्येन यत्र प्रस्तुतप्रतिनाम् । अप्रस्तुतलभ्य गम्यत्व-
सा समासोक्तिरियते ॥' इति लक्षणात् । इदं चालम्भारद्वयमन्योन्यनैरपेक्ष्यात्समष्ट-
सदागिणीवेत्युपमासापेक्षितत्वात्तथा समीर्यत इति संक्षेपः । वग'ततिल्कावृत्तम् ।

१ 'प्रेतनायातिघीकृत' इति पाठ २ 'रघुनायकमायकेन' इति पाठ ३ 'क्षेहा-
विद्रेन' इति पाठ ४ 'प्राणावली' इति पाठ

अथ निशिचरमांयाद्वीतवैतानविघ्नो

मुनिरवभृयकृत्य विश्वदृष्ट समाप्य ।

अमनुत जयलक्ष्म्या राममाजौ समेत

यजनजनितमूर्त्या योक्तुमन्याजलक्ष्म्या ॥ ५३ ॥

अथेति । अधानन्तर मुनिविधामित्र । मथ्यत इति मायो मथनम् । कर्म
प्यण् । निशिचराणा राक्षसाना मायात्सहरणद्वेतोर्वीतवैतानविघ्नो निरस्तयागीया-
न्तराय सन् । विश्वदृष्ट विश्वजनमनोहरम् । लोम्बोहि राक्षससहरणपूर्वकत्वालोको-
पकारकत्वाच्च सकलसमतमित्यर्थः । अवभृयकृत्य दीक्षान्तस्नानादिर्मन्त्रैः । 'सीता
न्तोऽवभृथो यहे' इत्यमरः । समाप्य कृत्वा । आजौ युद्धे । 'समित्याजिसमिद्युध'
इत्यमरः । जयलक्ष्म्या विनयभिया समेत सहित राम श्रीरामभद्र यजने जनक्यहे
जनिता मूर्तिर्यस्यास्तया । तत्रावतीर्णयेत्यर्थः । अन्याजलक्ष्म्या सीतारूपिण्या
निजया श्रीदेव्या योक्तु सघटयितुममनुताड्यत । यागार्थं जनकेनादृतो भगवा-
न्विधामित्रस्तत्र धनुर्मेघपूर्वक विष्णुमूर्तं श्रीरामस्य सीतालक्ष्मीविवाहो भविष्यतीति
मनसि निश्चित्य लक्ष्मणानुगत श्रीराम नेतुमैच्छदित्यर्थः । अत्रेदं पुराणवचनम्—
'राघवत्वेऽभवत्सीता रत्निमणी कृष्णचन्मनि । अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषान्
पायिनी ॥' इति । मालिनीवृत्तम् ॥

तदनु मुनि श्रीराम प्रति निजवशकथा कथयितु प्रारभतेत्याह—

अथ मियिला प्रति प्रस्थित कौशिक कौकुत्स्थमित्थमकथयत् ।

अथेति । अधानन्तर मियिला जनकनगरीं प्रस्थित गन्तु प्रवृत्त कौशिको
विधामित्र कौकुत्स्थ आगम प्रताप्य वक्ष्यमाणरीत्याऽकथयत् ॥

तदेव विवृणोति—

पुरा खलु कुशेशयासनजन्मा कुंशाभिधानो राजर्षि कुशाम्ब-
प्रमुखेश्वतुर्भि कौशाम्बी-महोदय-धर्मारण्य-गिरिव्रजाख्याना पुरीणा
कर्तुमि पुत्री यभूव ।

पुरेति । पुरा खलु पूर्वकाले । खलुशब्द किलार्थको वाक्पालकारे वा ।
कुशेशयासनात्कमलासनाद्भद्राणो जन्म यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । 'अवार्यो बहुव्रीहि
जन्माद्युत्तरपद' इति चामनः । 'शतपत्र कुशेशयम्' इत्यमरः । कुशाभिधान
कुशानामा राजर्षी राजोत्तम कौशाम्बीमहोदयो धर्मारण्य गिरिव्रजश्चेत्याख्या यासा
तामा पुरीणा पट्टणाना कर्तुमिहेशकमेणैव निर्मातुमि कुशाम्ब प्रमुख आद्यो
येषा त कुशाम्बकुशानाभाघूतरजसवमुनामभिश्चतुर्भि कुमारै पुत्री पुत्रवान्वभूव ।
कुशाम्बादीश्चतुर पुत्रान्महापौरुषशालिनो जनयामासेत्यर्थः । तत्र कुशाम्बेन निर्गृता

१ 'यानाच्छान्' इति पाठ २ 'निशामित्र' इति पाठ ३ 'कौकुत्स्थयो'
इति पाठ ४ 'कुशिकाभिधानो' इति पाठ ५ 'कुशानामकुशाम्ब' इति पाठ
६ कर्तुमिश्चतुर्भि' इति पाठ

कौशाम्बीलन्यर्धसञ्ज्ञा । 'तेन निर्गृतम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणबू-' इत्यादिना ङीप् ।
अन्यत्पुनरन्यमर्धच्छिन्नामाद्वितमिलवयन्तव्यम् ॥

तत्र स्वपितामहस्य कुशनाभस्य वृत्तान्तमाह—

कुशनाभस्तु घृताच्या कन्याशतमजनयत् ।

कुशनाभ इति । कुशनाभस्तु । अवधारणार्थकं तुशब्दः । घृतान्यामप्सरसि
कन्याशतं शतसख्याकां कन्यकां अजनयदुत्पादयामास ॥

**कन्यास्ता संनद्धयौवना कामयमान पवमान प्रत्याप्यानात्प्र
त्यापन्नमन्युरासामवयवेऽनार्जवमतनुत ।**

कन्या इति । संनद्धयौवना संपूणतारुण्या कन्या कन्यया कामयमानोऽभि
रूपमाणः । उद्यानविहारस्मय इति भावः । पवमानो वायुः । प्रत्याख्यानात् 'वयं
पित्रधीना, तमभ्यर्धय' इति परिहाराद्धेतो प्रत्यापन्नमन्युरपन्नक्रोधं सन् । 'मन्युर्देन्यै
कृतौ क्रुधि' इत्यमरः । आसा कुशनाभकन्यकानामवयवेऽनार्जव कौटिल्यमतनुत ।
वस्त्रपाणिपादास्ताश्चकारेत्यर्थः । तथा श्रीरामायणे—'तासां तद्वचनं श्रुत्वा वायुः परम
क्रोधेन । प्रविश्य सर्वगानाणि धमञ्ज भगवान्प्रभु ॥' इति ॥

**अथ विदितवृत्तान्तेन कुशनाभेन तेन क्षमामेव प्रतिक्रिया मन्थ
मानेन चूलिसूनवे सौमदेयाय राज्ञे ब्रह्मदत्ताय दत्तास्ता प्रकृतिस्था
बभूवुः ।**

अथेति । अथानन्तरं विदितो विज्ञापितो वृत्तान्तः कन्ययाऽज्ञवेकल्यापादनरूपो
यस्य तेन । तथा क्षमा क्षान्तिमेव । ननु क्रोधमित्येवकारार्थः । 'क्षितिः क्षान्त्यो क्षमा'
इत्यमरः । प्रतिक्रिया मन्थमानेन । धमेवानोचिता न तु क्रोध इति तूष्णींभूतेनेत्यर्थः ।
तेन कुशनाभेन चूलिसूनवे चूलिनामस्मृतिपुत्राय सौमदेयाय सौमदाख्यगर्भवर्जितना-
सभूताय । चूलिना सौमदायामुपादितायेत्यर्थः । 'स्त्रीभ्यो टक्' इति उक् ।
ब्रह्मदत्ताय ब्रह्मदत्तनाम्ने राज्ञे दत्ता भार्यात्वेन प्रतिपादिता सत्प्रस्ता कन्यका
प्रकृतिस्थास्तत्प्रभावाद्यथापूर्वरूपा बभूवुः ॥

**पुनरपि कुशनाभस्तु पुत्रीयर्नितु प्रसादादगाधसत्त्वान्गाधिस-
ज्ञानसत्तातपादानुदपादयत् ।**

पुनरिति । कुशनाभस्तु पुनर्भूयोऽपि पुत्रीयन् पुत्रमात्मन इच्छन् । आनृण्यार्थं
मिति भावः । 'मुप आमन क्यच्' । पितुः कुशस्य राज्ञः प्रसादादनुग्रहादसत्ता-
तपादानसत्पितरम् । गाधिमित्यर्थः । उदपादयदुत्पादितवान् । 'तातस्तु जनक
पिता' इत्यमरः । तातपादानिति बहुवचनं पूजार्थं गौडपादानितिक्व ॥

१ 'कन्याशतं घृताच्याम्' इति पाठः २ 'कुशनाभेन क्षमामेव' इति पाठः
३ 'मन्थमानेन' इति पाठः ४ 'सौमतेयाय' इति पाठः ५ 'ब्रह्मदत्ता' इति पाठः
६ 'मितृप्रसादात्' इति पाठः ७ 'प्रसादादसत्तात' इति पाठः

इत्थ दाशरथि कौशिकोत्पत्तिकथानिशमननिरायामयामिनीयामा-
नुबन्धो बन्धूकस्तं प्ररुसुन्दरबन्धुरेण संध्यारागेण प्राचीमुखेन शोणी-
कृतेन शोणाभिधानं दधानेन नदेन प्रवतितप्रत्यूषकृत्य कृतनियमेन
मुनिना सह गङ्गामुपतिष्ठमानेन पथा प्रातिष्ठत ।

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रक्षरेण दाशरथि श्रीराम कौशिकोत्पत्तिकथाया
विधामित्रोदयोपारयानस्य निशमनेनामनेन निरायाम आयामगहित । अदीर्घ
इति यावत् । यामिन्या निशायाम यामानुबन्ध प्रहरानुवृत्तिर्यस्य स तयोक्त । कथा
श्रवणजनितकौतुहलपारवदयात्सङ्कुचितप्रतीयमानत्रियाम इत्यर्थ । 'द्वौ यामप्रहरो
समौ' इत्यमर । तथा बन्धूस्त्वक्वद्वन्धूकपुष्पगुण्डयत्सुन्दर रमणीय सद्बन्धुर
मनोः तेन संध्यारागेण संध्यारागवता । अरुणोदयवशात्प्रोहितायमानेनेत्यर्थ ।
'बन्धूको बन्धुनीरु' इत्यमर । प्राचीमुखेन पूर्वादिभागेन [कर्ग] शोणीकृतेनानु
रजितेन । स्वसावर्ण्यमासादितेनेत्यर्थ । अभूततद्भावे च्चि । 'अस्य च्चौ' इति
दीर्घ । शोण इत्यभिधान नाम दधानेन धारयता । दधाते कर्तरि शानच् । नदेन
कासारविशेषेण [करणेन] शोणारयपुष्पप्रवाहजलेनेत्यर्थ । प्रास्त्योतमो नग्न प्रत्य-
कस्रोतसो नदा नर्मदा विनेलाहु । 'शोणमरल्पादपे । नदेऽमौ रक्तनरुणे रागे'
इत्यभिधानात् । प्रवतितप्रत्यूषकृत्यो विहितप्रात स्नानसंध्यावन्दनादिनित्यकर्मतन्त्र सन
कृतनियमेन विरचितानुष्ठानेन मुनिना सह विधामित्रेण सारम् । 'साक सत्रा सम
सह' इत्यमर । गङ्गा भागीरथीमुपतिष्ठमानेनानुसरता पथा । गङ्गाप्रापकमार्गेणेत्यर्थ ।
प्रातिष्ठत प्रावर्तत । 'समवप्रविभ्य स्थ' इत्यामनेपदम् । पथेत्तत्र तृतीयाभिधाने
प्रकृत्यादिभ्य उपसरयानास्तृतीयोपपत्ति । समेन धावतीतिवत्तत्रापि पथ करणत्वस्य
प्रतीयमानत्वात्कर्तृकरणयोरेव तृतीयेति भाष्यकार । यथाह कालिदास — 'दृष्टिणेन
प्रवृत्ता' इति । बन्धूकस्तं सुन्दरेल्लोपमा । शोणीकृतेनेत्यत्र नदस्य स्ननेर्मैल्य
विहाय प्राचीमुक्तरागहरणोक्तेस्तद्गुणालार । 'तद्गुण खगुणत्वागादन्वोत्तृष्टगुणादिति'
इति लक्षणात् ॥

आजानपावनक्षीरा वृषानन्दविधायिनीम् ।

श्रुतिप्रणयिनीं सोऽयमापगामाप गामिच ॥ ५४ ॥

आजानेति । सोऽय श्रीराम आजानपावन स्वभावशुद्ध क्षार नीर यस्यास्ताम् ।
'शुद्ध भागीरथीरलम्' इति वचनादिति भाव । आजानशब्द स्वभावे रूढ । अथवा
जनानां समूहो जानम् । 'तस्य समूह' इत्यण् । आ समन्तान् । बहिरभ्यन्तरे
चैत्यर्थ । जान जनसमूह पावयति स्नानपानाभ्या पवित्रीकरोतीत्याजानपावन क्षीर
यस्यान्ता तयोक्तम् । 'क्षीर स्थानीरदुग्धयो' इति रत्नमाला । तृपैर्यमनियमादिभि-

१ 'निशमनेन निरायामायामिनीमनुभूत' इति पाठ २ 'स्वक्वबन्धुरेण' इति पाठ
३ 'प्राचीमुखे शोणीकृते' इति पाठ ४ 'दधाने नद' इति पाठ ५ 'प्रत्यूषकृत्य' इति पाठ

धर्मेये आनन्दस्त विदधातीति रुपानन्दविवायिनीम् । तीर्थविशेषज्ञाननियमादिकर्मण
 नि श्रेयसहेतुत्वेन शास्त्रप्रसिद्धैर्ब्रह्मानन्दकरीमित्यर्थः । यद्वा रुपानमानन्दमुत्पास विद
 धातीति तथोक्तम् । धर्मादिभिर्गुणैर्वरीमित्यर्थः । यद्वा रुपानानन्द च विदधातीति
 तथोक्तम् । समस्तधर्मनिबहणद्वारा निरतिशयानन्दानुसंधायिनीमित्यर्थः । 'रूप
 स्याद्वासवे धर्मे सौरमेवे च शुद्धे । पुराणिभेदयो शुद्धा मृषिकश्रेष्ठयोरपि ॥' इति
 विश्वः । 'सुदृते रूपमे रुप' इत्यमरश्च । श्रुतिप्रणयिनी श्रुतिपरिचिताम् । वेदप्रतिपा
 दामित्यर्थः । 'सितासिते सरिते यत्र सगये' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धत्वादिति भावः । 'प्रणय
 स्वात्परिचये यात्राया सौहृदेऽपि च' इति यादवः । अथवा तरङ्गसगतधुमधुमच्च
 निभि श्रोत्रानन्दकरीमित्यर्थः । 'श्रुति श्रोत्रे तथाप्राये वार्ताया श्रोत्रकर्मणि' इति
 विश्वः । अपा समूह आपम् । सम्पत्त्येऽण् । तेन गच्छतीत्यापगा । 'अयेष्वापि
 दृश्यते' इति उपप्रत्ययः । उपपदसमासः । ता भागीरथीम् । लक्षणया तत्कूलमित्यर्थः
 आप प्रापः । कथमिव स्थिताम् । गा धेनुमिव स्थिताम् । धेनु कीदृश्विवाम् । आजान
 पावनमात्मशुद्ध क्षीर दुग्ध यस्यास्ताम् । रुपस्य रुपभस्यानन्द विदधाति रतिप्रद
 त्वादिति तथोक्तम् । श्रुतिप्रणयिनी श्रुतिसंगीम् । तत्करपामित्यर्थः । 'चत्वारि वाक्परि
 मिता पदानि' इति श्रुत्या वेदवाचो धेनुत्वेन निरूपितत्वादिति भावः । तथा गा कामधेनु
 मिव स्थिताम् । कीदृशी कामधेनुम् । आजानपावनक्षीरामिव समानम् । रुपस्य शक्य
 'वास्तनो दृढा रुपा' इत्यमरः । विष्णोर्वा आनन्द विदधाति वान्छिताधदोगृहत्वादिति
 तथोक्तम् । श्रुतिप्रणयिनीम् । 'स्वये लोके कामधुग्भयति' इत्यादिश्रुतिभिरुदाहरणीया-
 मित्यर्थः । तथा गा भुवमिव स्थिताम् । कीदृशी भुवम् । आजानपावनक्षीरान् ।
 मरुत्पुण्यतीर्थाधारामित्यर्थः । यद्वा आजानपावनानि स्वतः पवित्राणि क्षीराणि क्षीरत्वेन
 परिणतानि रत्नमहौपधिप्रभृतिवस्तूनि यस्यास्ताम् । 'ता क्षीरपरिणामिनी' इति
 विष्णुपुराणात् । पूर्ण गोहृपधारिण्यास्तस्यास्तथा दुग्धत्वादिति भावः । अत्रार्थे
 प्रमाणं श्रूयते—'दुग्धा पुनर्दिव्यैर्वसुधरा । महौपधीष भास्वन्ति रत्नाणि विविधानि
 च । वत्सश्च हिमवानासीद्गोधा मेरुमहागिरि ॥' इति । रत्नापधिप्रभृतीनामाजानपा
 वनत्व स्मृतिमिदं द्रष्टव्यम् । कामवर्षित्वाद्भूयो विष्णुः । 'तेजो रुपो द्युतिवर सर्वशस्त्र
 मृता वर' इति सहस्रनामस्तोत्रे । तस्यानन्द विदधाति पत्नीत्वेनेति तथोक्तम् ।
 'विष्णुपत्नीं महीं देवीम्' इति श्रुतेः । श्रुतिप्रणयिनीम् । 'मेदिनी देवी वसुधरा' इत्यादि
 श्रुतिप्रतिपादामित्यर्थः । तथा गा भारतीमिव स्थिताम् । कीदृशी भारतीम् । आजन्म
 शुद्धत्वादाजानपावना क्षीरसवणत्वात्क्षीरा । 'अग्निर्माणवक' इत्यादिब्रह्मणोऽयं प्रयोगः ।
 अथवा क्षीर क्षीरसागर्भमस्या जस्तीति क्षीरा । अर्द्धाद्विद्वत् अचप्रत्ययः । आजान-
 नपावना च क्षीरा च ताम् । 'स्त्रिया पुक्त्' इत्यादिनाजानपावनशब्दस्य पुक्त्
 श्रावः । मुरश्रेष्ठत्वाद्धर्मस्वरूपत्वाद्वा रुपो ब्रह्म तस्यानन्द विदधाति पत्नीत्वेनेति
 तथोक्तम् । 'विरिञ्चिपत्नी कमलासनस्थिता सरस्वती शृङ्गारु वाचि मे सदा' इत्यादि-
 वचनादिति भावः । श्रुतिप्रणयिनीम् । श्रुतिलुपलक्षणम् । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणाग
 मादिहरेण परिणतामित्यर्थः । 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे ऋतुमेदाभिमेदयो । स्त्री तु
 स्यादिति भारद्वाज भूमौ च सुरभावपि ॥' इति केशवः । तदेवमुपगानेष्टुपमेये

चाथपद्यन्वचनान् अधपद्यन्वान्यविषयश्चित्रमेद । अत्र श्लेषस्य शुद्धविषयतयासम्भवेन
सर्वालकारबाधकत्वादुपमाप्रतिभोत्थापित प्रवृत्ताप्रवृत्तश्लेषोऽयमित्यलङ्कारसर्वस्वकार ।
एव च पूर्णापमाया निविषयत्वप्रसङ्गान्तेष्टेप्रतिभोत्थापितेयमुपमैवेत्यन्ये ॥

10229

अथ भार्गीरथीकथा श्रोतुमामाय रामाय भगवानिदंभाषत ।

अथेति । अथानन्तर भार्गीरथीकथा मन्दाकिन्युपाख्यान श्रोतुमारुणितु
कामोऽभिलाषो यस्य तस्मै । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोप ।
धारामाय भगवान् । 'उत्पत्तिं च विनाश च भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्या
च स वाच्यो भगवानिति ॥' इत्युक्तलक्षणो विश्वामित्र इदं वक्ष्यमाणम् । गङ्गावनरण
वर्णनपर वचनमित्यर्थः । अभाषत उक्तवान् ॥

अथ चतुर्विंशता श्लोकेरानुष्टुमेन छन्दसा मन्दाकिन्युत्पत्तिप्रकारं वर्णयितुमारभते—

पुरा मनोरमा नाम सुमेरोरभवत्सुता ।

गृहमेधी तयैवासीच्चक्रवर्ती धराभृताम् ॥ ५५ ॥

पुरेति । पुरा पूर्वं मनोरमा नाम । मनोरमेति प्रसिद्धेत्यर्थः । सुमेरो सुता
मेरुकन्यका । 'मेरु सुमेरुहेमाद्री रजमानु सुरालय' इत्यमरः । तथा मनोरममेव
परिग्रहान्तरव्यवच्छेदाधमेवकारः । धराभृता चक्रवर्ता पवतसार्वभौमो हिमवान्गृह
मेधी गृहस्थ आसीत् । तामुपयेम इत्यर्थः । 'मेरु सगमे' इति धातोस्तान्छान्ये
गिनि । गृहेषु सगमो गृहस्थ इत्यर्थः । अथवा 'प्रजापतिरधमेधमसृजत । यो
मेधायालभ्यते । आशासाना मेधपतिभ्या मेधम्' इत्यादिश्रुतौ दर्शनान्मेधशब्दो
यागवचनं यथा 'त्वमेव पितृमेध' इतिवत् । 'दारेष्वपि गृहा' इत्यमरः । गृहैः पश्या
सह मेधो यस्येति गृहमेधी । स्वधनीत्यादिवन्कर्मधारयादपि मत्वर्थीयप्रत्ययः ॥

कन्याद्वयममुप्यासीदेका मन्दाकिनी तयो ।

अन्या भगवती साक्षाच्चन्द्रचूडकुटुम्बिनी ॥ ५६ ॥

कन्येति । अमुप्य मनोरमाचानेहिभवत् कन्याद्वयमासीत् द्वे कन्ये समुत्पन्ने
इत्यर्थः । तयो कन्यकयोर्मध्य एका आद्या कन्या मन्दाकिनी इति नाम्ना प्रसिद्धा
ऽभूदित्यर्थः । अन्या द्वितीया कन्या साक्षाद्भगवती प्रत्यक्षपरमेध्वरी । अतश्चन्द्र
चूडकुटुम्बिनी चन्द्रशेखरभार्या आसीदित्यर्थः । भविष्यदीश्वरपरिग्रहभिरायेणेत्य
सिद्धपदाभिधानेनोक्तमित्यवगन्तव्यम् । 'भार्या जायाऽयं पुभृन्नि दारा स्यात्
कुटुम्बिनी' इत्यमरः ॥

ता नदीं विबुधा लब्ध्वा नारुलोकमनीनयन् ।

तपस्यन्ती गिरिगोरीं देवाय महते ददौ ॥ ५७ ॥

तामिति । विबुधा देवास्ता नदीं मन्दाकिना लब्ध्वा यात्रापूर्वकं हिमवन्नि
योगात्प्राप्य नारुत्त्रेक खर्गलोम् । 'आमसे त्रिदिवे नाव' इत्यमर । अनीनयन्
प्रापवामासु । अत एव खर्गदीति प्रसिद्धिः । नयतेर्णो चङ्युपधाहस्तोऽन्यास-
दीर्घश्च । नीवयोर्हरतेश्च द्विकर्मकता । तथा गिरिहिमवास्तपम्यन्तीं तपश्चरन्तीम् ।
इंधरपरिग्रहलाभायमेवेति भावः । 'कर्मणो रोमन्वतपोभ्या वर्तिचरो' इत्य-
प्रत्ययः । गौरी पार्वतीं महते देवाय महादेवाय ददौ भार्यात्वेन दत्तवान् । 'कमणा
यमभिप्रति स सप्रदानम्' इति सप्रदानत्वान्वतुर्थी ॥

एवमन्ययोर्वृत्तान्तं सहोपेणोक्त्वा तत्र बहुपेक्षितत्वान्मन्दाकिनीवृत्तान्तस्यादौ तसु
पेक्ष्य सूचीकृताहन्यायेन गौरीवृत्तान्तं तावदाह—शिवयोरित्यादिपञ्चभिः ।

शिवयोर्युञ्जतोर्वीर्यं दृष्ट्वा धान्या समर्पितम् ।

पावकं प्रतिजग्राह दैवतैरनुनायित ॥ ५८ ॥

शिवयोरिति । शिवा च शिवश्च शिवौ तयोः शिवयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः ।
'पुमान्निद्रया' इत्येकशेषः । युञ्जतोर्मिथुनकर्मतत्परयोः सतोः । धान्या भुवि सम-
र्पितं निक्षिप्तम् । शिवेनैवेति शेषः । पार्वतीगर्भसमुत्पत्त्यमानमहाभूतप्रसीतेर्देववीर्यं
भुवि समुत्सृजेति प्रार्थितत्वादिति भावः । वीर्यं रेतो दृष्ट्वा दैवतैरिन्द्रादिभिर्देवैरनु-
नायितस्त्वमेव तद्गृहाणेति याचितं सन् । 'नाथु यात्रायाम्' इति धातोः कर्मणि क्तः ।
पावकोऽभिः । प्रतिजग्राह स्वीकृतवान् ॥

अनपत्यार्नधामर्त्यान्यदुभार्या च मेदिनीम् ।

अकरोदम्बिकानोधे पुत्रालाभसमुद्भव ॥ ५९ ॥

अनपत्यानिति । अयानन्तरं पुत्रालाभसमुद्भवः पुत्रप्राप्तिजनितोऽम्बिका-
क्रोधं पार्वतीरोपोऽमर्त्यान्देवाननपत्यानपुत्रकास्तथा मेदिनीं भुव बहूनां राज्ञा भार्यां
चाकरोत् । कोपवशात्तथा शरापेक्षार्थः । तेषां स्वपुत्रलाभावघातकत्वादिति भावः ।
तथा रामायणे—'अथ शैलमुता राम त्रिदशानिदमनवीत् । समन्युरक्षपसर्वा-
न्क्रोधस्तरुल्लेचना ॥ यस्माज्जिवारिता चैव सगता पुत्रसाम्यया । अपत्यं स्त्रेषु दारेषु
नोत्पादयितुमर्हथ ॥ एवमुक्त्वा सुरान्सर्वान्शरापं पृथिवीमपि । अक्लेऽनेकरूपा त्वं
यदुभार्या भविव्यसि ॥' इति ॥

अथ सेनान्यमिच्छद्भिरुक्तं सज्जहाभिः सुरैः ।

वहिरह्वाय जाह्व्या न्यपिञ्चद्वीर्यमैश्वरम् ॥ ६० ॥

अथेति । अयानन्तरं वहिरभिः । सेना नयतीति सेनानी सेनानायकः । 'सेना-
नीरभिर्भृगुह' इत्यमरः । नयते किप् । ॥ सेनान्यमिच्छद्भिः । तारकासुरसहचार्य-
मिति भावः । सज्जहाभिर्नृणादिभिः सुरैरुक्तो जाह्व्यामेतन्निषिधेति व्याहृतं सन् ।
अह्वाय शठितिः । 'साग्यटिलजसाह्वाय द्राष्टुं मङ्क्षुः सपदि हुते' इत्यमरः । ऐश्वर-

मोक्षरस्य सवन्धि वीर्यं तेजो जहोरपत्य स्त्री चाह्वी तस्या मन्दाकिन्या न्यधिष्वन्
निक्षिप्तवान् ॥

सापि सप्तार्चिषा क्षिप्त तेजस्तद्वोदुमक्षमा ।

हिमवत्प्रान्तकान्तारे श्रान्ता शरवणे जहौ ॥ ६१ ॥

सेति । सा जाद्व्यपि सप्तार्चिषा वदिना । 'सप्तार्चिर्दमुना शुक्र' इत्यमर ।
क्षिप्त निक्षिप्त तदेधर तेजो वीर्यं वोदु चारयितुमक्षमाऽसमर्था । अत एव श्रान्ता
क्षिप्ता सती हिमवत्प्रान्तकान्तारे तुहिनमूधरानिकटवानने यन्धरवण शरप्रचुर वन
तत्र जहौ तस्याज । 'प्रनिरन्त शर-' इत्यादिना वनशरस्य गन्धम् ॥

तत्राभूच्छक्तिकाम्रीत्यै षोढारुढमुखाम्बुजम् ।

तारकध्वान्तविध्वंसि सद्य पाप्मातुर मह ॥ ६२ ॥

तत्रेति । तत्र शरवणे वृत्तिसना स्तन्यप्रदानार्थं देवं प्रेरिताना यणा मातृणा
प्रात्य परितोषार्थं षोढा यङ्गि प्रसरं । 'प्रकारवचने धाल' । आरूढानि प्रादुर्भू-
तानि मुखाम्बुजानि वक्त्रकमलानि यस्य तत्तथोक्तम् । तासामवपन्देण स्तन्यग्रहणार्थं
गृहीतमुखपट्टमित्यर्थः । अत एव यणा मातृणामपत्य पाप्मातुरम् । 'पाप्मातुर
शक्तिधर' इत्यमर । 'मातुस्तत्संयासभद्रपूर्वाया' इत्यणप्रत्यय । उन्मरध्वान्तदेश ।
तारस्तारकातुर एव ध्वान्त तिमिर तद्विध्वंसयति नाशयतीति तारकध्वान्तविध्वंसि
महत्त्वेन । कुमारस्वामीत्यर्थः । अभूत् जातम् । 'तेजो धाम महो विभो' इत्यमर ।
रूपकाल्कार ॥

अथ वियद्गद्गावतरण प्रस्ताति—

त्रैविध्यं श्रूयता वत्स सरितस्त्रिदिवौकसाम् ।

यथोक्तं दृव्यमश्रन्त्या देवताया इवाध्वरे ॥ ६३ ॥

त्रैविध्यमिति । हे वत्स श्राराम । आदरातिशयेन संबोधनमेतत् । त्रिदिव
स्वर्ग ओक् स्थान येषां ते त्रिदिवौकसो देवास्तेषां सरन्धिन्या सरितः । मन्दा-
किन्या इत्यर्थः । अध्वरे यागे यथाक् शास्त्रविहितं दृयत इति दृव्यमाज्यादिकमश्रन्त्या
देवताया इव । अग्नौवेत्यर्थः । त्रैविध्यं त्रिप्रकारत्वम् । मया कथ्यमानमिति शेषः ।
श्रूयतामाकर्ष्यताम् । आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपेण तस्यापि त्रैविध्यसम्भवादिनि
भावः । उपमालङ्कारः । एतेनात्म-तपावनादिगुणयुक्तश्राव्यताऽस्या सूच्यते ॥

तदेव विवृणोति—

पुरीमयोध्यामध्यास्त सावित्र सगरो नृपः ।

केशिनीसुमतिभ्या च लङ्घितप्रथमाश्रम ॥ ६४ ॥

पुरीमिति । सावित्र सवितृवशोद्भवस्वया केशिनीसुमतिभ्या पत्नीभ्या लङ्घित-
प्रथमाश्रमोऽतिक्रान्तब्रह्मचर्यः । गृहीतगृहस्थाश्रम इत्यर्थः । सगरो नाम नृपो

राजाऽयोध्या पुरीमयोध्याख्या नगरीमध्यास्त अधिष्ठितवान् । 'अधिर्शीङ्स्थासा कम' इति कर्मत्वम् ॥

स पुत्रीयन्सपत्नीकस्तपस्तेपे समा शतम् ।

भृगु प्रीतमनास्तस्मै ददौ दायादसंपदम् ॥ ६५ ॥

स इति । ॥ सगर पुनानात्मन इच्छन्पुत्रीयन् । 'सुप आत्मन क्यच्' इति ऋच् । सह पत्नीन्या सपत्नाः सन् । 'तेन सह—' इति तुल्ययोगे बहुव्रीहि । 'नदृ-तथ' इति कप् । शत समा शतसुरयामान्वन्मरान् । 'सर्वतमरो वन्मरोऽब्दो हाय नोऽस्त्री शरत्समा' इत्यमर । 'कालाचनोरत्यन्तसयोगे' इति द्वितीया । तपस्तेपे । तपश्चरणतत्परोऽभूदित्यर्थः । भृगुर्महर्षिं प्रीतमनास्तपसा सत्तुष्टान्त करण सन् तस्मै सगराय दायादसपदं मुत्तसपत्तिं ददौ दत्तवान् । दाय विमत्तद्रव्यमप्ताति दायाद इति विग्रहः । 'दायादौ मुत्तमान्धवो' इत्यमरः ॥

पुनसपत्तिमेवाह—

असमञ्ज सुत लेभे वैदर्भीं केशिनीं तयो ।

पठि पुत्रसहस्राणां मुमतिश्च यवीयसी ॥ ६६ ॥

असमञ्जमिति । तयो राजपुत्र्योमेध्ये विदर्भस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री वैदर्भी । 'तम्या-पत्यम्' इत्यण् । 'टिङ्काणन्—' इत्यादिना ङीप् । केशिनी ज्येष्ठपत्न्यसमञ्ज नाम सुत लेभे प्राप । स्वमनोरथानुसारेणेति भावः । तथा यवीयसी कपिष्ठा । युवराज्वादीयमुनि 'स्थूलदूर—' इत्यादिना पूर्णगुणवर्णादिपरलोपौ । 'उगितथ' इति ङीप् । मुमतिश्च पुनसहस्राणां पठिम् । पठिसहस्रसख्यामपुनानित्यर्थः । लेभे । पूर्ववद्भावः । तत् परितोषितेन मुनिर्नैकपुत्रपक्षं पठिसहस्रसख्यामपुनपक्षं च निर्दिश्यान्तयो को वा पक्षोऽस्मिन् इति पृष्टे बहुपुत्रपोषणासमर्था केशिन्येकपुत्रमङ्गीचकार । अन्या त्वन्यमिति धीरामायणकथाऽनानुसंधेया ॥

असमञ्जसचारित्रमसमञ्जमेपोह्य स ।

आरब्धहृयमेध सन्नमुञ्चत तुरगमम् ॥ ६७ ॥

असमञ्जसेति । स सगरोऽममञ्जसचारित्रं पौरजनोपश्रवकारित्वादसाधुचारित्र-मसमञ्जं केशिनीतनयमपोह्य त्यक्त्वा । गुणगृह्या एव महात्मानो ॥ पक्षपातिन इति भाषः । वक्ष्यति च—'सिद्धार्यको महामान्यस्तत्परित्यागमव्रवीत् । सरयूपाति-तानेरुप्रजामारणकारणान्' इति । आरब्धहृयमेध उपकान्ताश्वमेध सन् । तुरग-ममध्वमेधीयाश्वमुञ्चत त्यक्तवान् ॥

ऋव्यादवपुषा सोऽयमहारि हरिणा हय ।

ततस्त नष्टमन्वेष्टुं सौमतेया प्रतस्थिरे ॥ ६८ ॥

ऋव्यादेति । सोऽयं हयोऽश्वमेधीयाश्च ऋव्यादवपुषा राक्षसवेपथारिणा ।

‘राक्षस कौण्य ऋष्यान्’ इत्यमर । हरिणेद्रेण । ‘हर्षितातर्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रम
रीचिषु’ इति शाश्वत । अहार्यपहत । स्वपदभ्रङ्गमयादिति भाव । हरते कर्मणि
लृङ् । ‘भावकर्मणो’ इति चिण् । ‘चिणो लुक्’ इति लुक् । ततस्त्वदनन्तरं नष्टमपहत
तमधमन्वेष्टु परिमार्गितु मुमत्वा अपत्यानि पुमास सामतेया षष्टिमहत्सख्याम्
मुमतिपुना । ‘स्त्राभ्यो ढक्’ इति ढक् । प्रतस्थिर प्रस्थिता । पिनाङ्गयेति भाव ।
‘समवप्रविभ्य स्थ’ इत्याभनेपदम् ॥

सर्वे सपर्वतामुर्वी खनन्त सगरात्मजा ।

चक्रुर्दृशरितध्वान्त नगलोक नखाशुभि ॥ ६९ ॥

सर्वे इति । सर्वे षष्टिसहस्रसख्याश्च सगरात्मजा मगरपुत्रा सपर्वता सशैल-
मुर्वी भुव खनन्तोऽवशरयन्त सन्त नखाशुभिर्नखस्रान्तिभिर्नागलोक पाताल जनरि-
तध्वान्त विध्वनितान्धकार चक्रुः । सर्वामप्युर्वी विचित्र तत्राध्वालाभाङ्गवैरेव
पातालपर्यन्त भुवनवदारयामासुरित्यर्थ । ‘अधोभुवनपाताल बन्धिसद्य रसातलम् ।
नागलोक’ इत्यमर ॥

एते तपसा दीप्ते तम स्तोमप्रमाथिनि ।

कापिले ज्वलने वीरा लेभिरे शलभोपमाम् ॥ ७० ॥

त इति । एते वीरा सर्वे मगरकुमारान्गना व्रतनियमोपशमादिस्मृणा दीप्ते
ज्वलिते अत एव तम स्तोम अन्धकारपटल गाढानान च प्रकपण मध्नाति नाशयतीति
तथोक्ते । तान्छान्ये गिनि । कापिले कपिलमहर्षिरूपेणावतीर्णस्य विष्णो स्रग्धिति
ज्वलने कोपान्ना शलभोपमा शलभसदृश्य लेभिरे प्राप्ता । कपटनाटकपटुना महे
न्द्रेण पाताले सपिलनिकटनिजदमश्च दृष्ट्वा ‘अध्यापहर्ताऽय लब्ध’ इति त बाधयन्त
मवे सगरकुमारा कोपानलेन भस्माकृता इत्यर्थ ॥

असमञ्जसुत पौत्रमशुमन्तमथात्रवीत् ।

सति हत्वा समाधत्ता सप्ततन्तु भवानिति ॥ ७१ ॥

असमञ्जेति । अधानन्तर सगरोऽसमञ्जस्य केनिनीतनयस्य सुतमशुमन्तम-
शुमन्नामान पात्र प्रत्यत्रवीदुवाच । निमित्ति । भवान्मत्तिमध्वमेधीयद्वय हत्वानीय ।
‘वाजिवाहर्बगधवह्वसेन्ध्वमस्रय’ इत्यमर । मत्तभिर्गायत्र्यादिभिर्दृष्टन्दोभिस्तान्यत
इति सप्ततन्तु । मत्त तन्तव सम्था यत्नेन वा सप्ततन्तुरध्वमेधकतु । ‘सप्ततन्तुमख
न्तु’ इत्यमर । ‘सितनिगमि-’ इत्यादिना आणादिकस्तुमुग्रत्यर्थ । त समाधत्ताम् ।
समापयित्वित्यर्थ । अन्यथा महाननयो भूयादिति भाव । ‘क्षेपे प्रथम’ इति प्रथम ॥

सोऽपि गत्वा त्रिल तत्र दृष्ट्वा भसीरुतान्पितृन् ।

साश्रुस्तेभ्योऽर्जलि दित्सुश्चरह्येमे तुरगमम् ॥ ७२ ॥

स इति । सोऽयमशुमानपि विल पातालपुरं गत्वा तत्र विष्टे भस्माहृतादि
ग्धान् । अभूततद्भावे च्छिव । 'अय्य न्ना' इति दीर्घ । पितृन्पितृम्यानीयान्सौम
यान्दद्वा साशु दृतरोदास्तथा तेभ्यः पितृभ्योऽञ्जलिं तर्पणाञ्जलिं दित्सुर्दुर्गुमि-
सन् । ददाते सजन्तादुप्रलय । 'सनि भीमा-' इत्यादिना इसादेशः । 'अन लोपं
भ्यामभ्य' इत्यभ्यामलोपः । चरन्पर्यटस्तुरगममध्वमेधीयाद्य लेभे प्राप ॥

मातुलो गरुडस्तेषामेनं तत्रैवमग्रवीत् ।

गङ्गामिहानयायुष्मन्नैषामेव गति परा ॥ ७३ ॥

मातुल इति । तेषां सौमतेयानां मातुलो मातृभ्राता । 'मातृभ्राता तु मातुल'
इत्यमरः । गरुडो गरुडान्तर पाताल एनमशुमन्तं प्रत्येकमनेन प्रकरेणाग्रवीत् ।
परमकारुणिकसत्त्वमध्वस्ताच्च भागिनेयानां तरणोपायमुपदिदेशेत्यर्थः । तदेव विष्ट-
णोनि । हे आयुष्मन् इत्यादरादामन्त्रणम् । गङ्गा मन्दाकिनीमिह पाताल आनय
प्रापय । एषा गङ्गा एषा भस्माहृतानां सौमतेयानां परा गतिः । परलोकापिकेत्यर्थः ।
तद्यतिरेकेण न कश्चित्तरणोपायोऽन्ताति भावः ॥

ततस्तनयवृत्तान्तं श्रुत्वा लब्धतुरगम् ।

समाप्य सगरं सत्रं पुत्रशोकादिष्वं गत ॥ ७४ ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं सगरो लब्धतुरगम् प्राप्ताध्वमेधीयाद्य सन् । अशु-
मतानीतत्वादिति भावः । तनयानां वृत्तान्तं विनाशवार्तां श्रुत्वा । अशुमन्मुखादिभि-
र्दोषैः । 'वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्त' इत्यमरः । सत्रमध्वमेधयागं समाप्य निर्वर्त्य पुनःशोका-
त्पुनराशजनितशोकादिनोर्दिव स्वर्गं गतः ॥

अथाशुमानयं राज्यं चिराय परिपालयन् ।

दिलीपे न्यस्तभूभारस्तपस्तेपे हिमालये ॥ ७५ ॥

अथेति । अथानन्तरमशुमा । राज्ञः कर्म राज्यम् । पुरोहितादित्वाद्यङ्ग-
त्वाय । चिराय । चिरकालमित्यर्थः । 'चिरायचिररात्रायचिरस्याद्यात्रिरायंसा' इत्य-
मरः । विभक्तिप्रतिरूपक्रमव्ययमेतत् । परिपालयन्स्वरभयन् । ततो दिलीपे दिलीप-
नाम्नि स्वपुत्रे न्यस्तभूभारो निहितभूषालनकृत्य सः । हिमस्याल्य स्थानमिति
हिमालयस्तस्मिन्दिग्भवपर्वते तपस्तेपे । गङ्गायां भूलोकावतरणार्थं तपश्चर्यात्तत्परोऽ-
भूदित्यर्थः । 'न भवति कुलपुत्रे सूर्यवदयो गृह्याय' इति स्वकुलचारपर्यवसितमम्य तपो
न गङ्गानयन इति तात्पर्यम् ॥

दिलीपेऽपि दिवं याते श्रुत्वा वृत्तं भगीरथः ।

अमर्त्यसरितं कर्तुं मेने मर्त्यतरगिणीम् ॥ ७६ ॥

दिलीप इति । दिलीपेऽपि दिवं याते स्वर्गं गते सति भगीरथो दिलीपपुत्रो
वृत्तम् । पितृतर्पणार्थं सचरन्तमशुमन्तं प्रति गरुडेनोक्तं वृत्तान्तमित्यर्थः । श्रुत्वा ।

अमर्त्यसरित् सुरनदीं मर्त्यतरणिणीं मानुषनदां कर्तुं मेने । पितृतर्पणार्थं स्वर्गदीं
भुवमवतारयितुमुद्योतितवानित्यर्थः ॥

ततो गोरुर्णमासाद्य तपस्यति मगीरथे ।

देवो देवापगा वोढुमन्त्रमस्त दयानिधि ॥ ७७ ॥

तत इति । ततस्मदनन्तरं मगीरथे गोरुर्णायतिद्विज्ञेयमासाद्य तपस्यति
तपश्चरति सति । देवप्रसादार्थमिति भावः । 'वर्मणो रोमन्धतपोभ्या वर्तिचरो'
इति वयम् । यथा निरवधिपरदुःखप्रहाणेच्छा तस्या निधिः । दयासमुद्र इत्यर्थः ।
देवो गोकर्णेश्वरो देवापगा सुरनदीं वोढु शिरसा धारयितुमन्त्रमस्त भग्नकृतवान् ।
अनुदात्तत्वादित्प्रतिषेधः ॥

अथ गङ्गावतरणं कुल्लेनाह—

अथ बीचीचयच्छन्नदिगन्तगगनान्तरा ।

शशाङ्कशङ्खसभिन्नतारामौक्तिकदन्तुरा ॥ ७८ ॥

अथेति । अथानन्तरं बीचीचयस्तरणपरम्परामिश्रच्छन्नमान्छादितं दिगन्तगग-
नान्तरं नभोऽन्तरालं च यस्यां सा । शशाङ्कश्चन्द्र एव शङ्खस्तेन सभिन्नानि सगतानि
तारा नक्षत्राण्येव मौक्तिकानि मुक्तामणयस्तेर्दन्तुरा व्याप्ताः । 'दन्त उन्त उरच'
इत्युक्त्वा । 'नमनमृश भ तारा' इत्यमरः । रूपकाल्कारः ॥

तरगाकृष्टमार्तण्डतुरगायासितारणा ।

फेनच्छन्नसमातङ्गमार्गणन्यग्रवासया ॥ ७९ ॥

तरगेति । पुनस्तारगाकृष्टाऽमार्गप्रवर्तिता ये मार्तण्डतुरगा सूर्यरथाश्चास्तेरा-
यासितः पुनर्निजमार्गप्रवर्तनक्रेतवान्कृतोऽरुणः सूर्यसारथिर्यस्यां सा । 'सूर्यसूतो-
ऽरुणोऽनूह' इत्यमरः । तथा फेनैर्द्विष्ठीरमण्डलेऽरुण आन्छादितो यः स्वमातङ्ग
पैरावतस्तस्य मार्गणेऽन्वेषणे व्यग्रः सभ्रान्तो वासवो यस्यां सा । 'द्विष्ठीरोऽब्धिक्व
फेन' इत्यमरशेषः । ऐरावतस्य शुभ्रत्वेन विविच्य ग्रहीतुमशक्यत्वादिनि भावः ।
अत एव सामान्यालंकारः । 'सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरेऽस्मा' इति लक्षणम् ॥

आवि शंखाशिखोन्नेयनन्दनद्रुमकर्षणा ।

एकोदकनभोमार्गदिह्रूढदिचसेश्वरा ॥ ८० ॥

आविरिति । पुनराविर्भूतामि प्रत्यक्षामि शंखामि पञ्चपुष्पादिभिरभिन्द-
न्महेन्द्रेणमनुमेयं नन्दनद्रुमाणां मन्दारादिपुरदरोद्यानतट्याणां कपणं विलेखनं यस्यां
सा । अनुमानप्रसरस्तु—इयं मन्दारविन्याट्टपुनन्दनद्रुमा भवितुमर्हति । तत्पुष्प-
पञ्चक्रीलितत्वात् । या नैव सा नवः, यथा गोदावरीति केवलव्यतिरेकी । अथवा
आविर्भूतामि शंखाशिखाभिः शंखाग्रैरुन्नेयमभ्यूनीय नन्दनद्रुमाणां कपणमाक-
र्षयन् यस्यां सा । प्रकाण्डानां जलनिमग्नत्वान् सलक्ष्यमाणानि यामान्नोत्प्रेक्षणीय-
नन्दनद्रुमोत्पादिकेत्यर्थः । तथा एकोदकः केवलजलाश्रितो नभोमार्गो यस्यां सा । अतः

एव दिङ्मूढो दिग्भ्रान्तिमान्दिबसेध्वर सूर्यो यस्या सा तथोक्तेति ४
 पयोर्मिथो विशेषणविशेष्यभावविवक्षायाम् 'विशेषण विशेष्येण बहुलम्' इति समासः ।
 यद्वा—एकोदकं केवलजलप्रस्थो यो नभोमार्गस्तस्मिन्दिङ्मूढो दिवसेध्वरो यस्या सा ।
 अथवा एकोदका जलप्रचुरा नभोमार्गो दिशश्च यस्या सा एकोदकनभोमार्गदिक् ।
 अन एव मूढो मन्दरदिर्दिबसेध्वरो यस्या सा तथोक्तेति व्यस्तसमासो वा ॥

आवर्तगर्तसंभ्रान्तविमानप्लवविप्लवा ।

नीलजीमूतशेवालकृतरेखाहरिचटा ॥ ८१ ॥

आवर्तंति । पुन —आवर्ता अम्भसा भ्रमास्त एव गर्ता प्रदरास्तेषु संभ्रान्ता
 परिभ्रमणा ये विमाना व्योमयानानि तेषां प्लवविप्लवा उन्मज्जननिमज्जने यस्या सा
 तथोक्ता । 'स्यादावर्तोऽम्भसा भ्रमः' । 'व्योमयान विमानोऽस्त्री' इत्यपि चामरः ।
 अथवा विमाना एव रेखा उडुपानि तेषां विप्लवो विशिष्टप्लवनं यस्या सा । 'उडुप तु
 प्लव कोल' इत्यमरः । तथा नीलजीमूत नीलमेघास्त एव शेवालानि तै इति
 विरचिता रेखा श्रेणयो येषां तानि तथोक्तानि हरिचटानि दिङ्मूलानि यस्या सा
 तथोक्ता । निजवेगासहिष्णुतया मेघानां दिङ्मूलनिर्याण्छ्रेणीभूतमेघवद्वृत्तदिगन्तैस्तथ ।
 'जलनीली तु सैवाल शैवल' इत्यमरः । जीवनस्य मूत पुटबन्धो जीमूत इति
 विग्रहः । पृषोदरादित्वात्साधु । रूपमालकारः ॥

ज्वलेपमराकान्ता सुरलोकतरणिणी ।

पपात पार्वतीकान्तजटाकान्तारगह्वरे ॥ ८२ ॥

ज्वलेपेति । ज्वलेपो गर्वः स एव भरो भारस्तेनान्तार्थविष्टिषा । महीपवेगस्य
 नो वा सोढेति समुत्पन्नमहागर्वेत्यर्थः । 'ज्वलेपस्तु गर्वं स्यात्पेपने रूपेणोऽपि च' इति
 विश्वः । सुरलोकातरणिणी मन्दाकिनी पार्वतीकान्तस्य पूर्वदेर्जटाकान्तार जटागहन
 तस्य गह्वरे महाउदरे पपात । प्रावहदित्यर्थः । भारान्तस्य पवनं युक्तमेवेति भावः ॥

जलब्धनिर्गमा शम्भो कपर्दादमरापगा ।

दधौ दूर्याशिर्यालमनुपारकणिकोपमाम् ॥ ८३ ॥

जलब्धेति । अमरापगा मन्दाकिनी शम्भो कपर्दादमरापगा । 'रूपदोऽस्य
 जटाजूट' इत्यमरः । जलब्धनिर्गमाऽप्राप्तगहि प्रसरा सती । तद्गर्वनिर्वापणद्वयसर-
 म्भेण शम्भुना तथावृत्त्यादिभिः भावः । दूर्याशिर्याया दूर्याग्रे लम्बा सप्तका या तुपार-
 कणिका हिमविन्दुस्तदुपमा तत्सदृश्य दधौ धृतवती । तथावृत्तपतयाऽदृश्यतेत्यर्थः ।
 कर्तुमशक्तुमन्यपाकर्तुं समर्थस्य भगवतः शम्भो किं दुष्करमिति भावः । 'तुपारस्तुहि
 हिमम्' इत्यमरः । उपमालकारः ॥

अदृष्टा ता नदीं तत्र तुष्टाव परमेश्वरम् ।

भगीरथो विधे नौर्यात्परिक्षीणमनोरथ ॥ ८४ ॥

अद्वेष्टेति । भगीरथस्तत्र धूर्जटिजटागह्वरे ता नदीं मन्दाकिनीमहद्धानवलोभ्य
विधे क्रौर्यादेवप्रानिङ्गन्यात्परिक्षीणं प्रणष्टो मनोरथो गदावतरणरूपो यस्य स तथोक्त
सन् परमेश्वर महादेव तुष्टाव स्तुतवान् । गङ्गाया पुनर्नर्गमनायमिति भावः ॥

गङ्गा सप्ताहृतिर्जाता न्यपतद्धरमूर्धनि ।

तेन स्तुत्या प्रसन्नेन क्षिता विन्दुसरस्यापि ॥ ८५ ॥

गङ्गेति । स्तुत्या भगीरथकृतस्तोत्रेण हेतुना प्रसन्नेन प्रसादमधिगतेन तेन
परमेश्वरेण क्षिता प्रेरिता गङ्गा सप्त आकृतयः स्रोतासि यस्या सा तथोक्ता जाता
सती । एकधारासपातेन हिमवान् सहेतेति मत्वा सप्तमि प्रगाहे प्रवृत्ता सतीत्यर्थः ।
धरतीति धर पवत । हिमवानित्यर्थः । पचाद्यच् । 'अहार्यधरपर्यन्ता' इत्यमरः ।
तस्य मूर्धनि शिखरे न्यपतन् प्रसन्न पपात । अथ विन्दुसरानि विन्दुसरोनामङ्गानां
रविशेषेऽपि न्यपतन् । अत्रेदं गमायणविरद्धम् । तत्र—'गगनाच्छिरशिरस्ततो
धरणिमाधिता' इत्येतावन्मात्रस्यैव कचनादिमवन्मूर्ध्नि पातस्याङ्गनान् । तथा च
'न्यपतद्धरमूर्धनि' इति पदविभागः कृत्वा व्याख्यानेऽसागल्यर्पानस्तयदोषापत्तेः ।
अतो यथाश्रुतमेव युक्तमित्युपदयाम् । निरोधपरिहास्तु—'शिरः शर्वं स्वर्गात्तदु
पतिशिरस्तः शितिधरम्' इति भर्तृशिवचनान् पुराणान्तराच्चापि नैयमित्यलमतिप्रस-
ङ्गेन । 'गङ्गा सप्ताहृतिर्जाता न परः हरमूर्धनि' इति पाठे गङ्गा हरमूर्धनि परं सप्ताहृतिर्न-
जाना । अपि तु स्तुत्या प्रसन्नेन परमेश्वरेण विन्दुसरस्यापि क्षिता सती सप्ताहृति-
र्जाता । सप्ता जटायुक्ता आहृतिर्यस्या सा दयेकत्र, अन्यत्र तु सप्तप्रसाग आकृतयः
स्वरूपाणि यस्या सा तथोक्तेत्यर्थः । अलङ्कारस्तु विरोधाभासः श्लेषानुप्रासितः ।
एवमथरूपेण न कोऽपि दोष इति प्रतिभाति ॥

तासु प्राचीं गतास्तिक्ष्णस्तिष्ठ प्राचेतसीं दिशम् ।

अन्याः पितृक्रियोद्युक्तभगीरथपथानुगाः ॥ ८६ ॥

तास्त्विति । तासु सप्तसु गङ्गासु तिष्ठो ह्यदिनोप्रभृतयो गङ्गाः प्राचीं पूरदिशं
प्रति गताः । तिष्ठः सुवञ्चुः प्रभृतयः प्राचेतसीं वारुणीं दिशम् । प्रतीचामित्यर्थः ।
गङ्गा । अन्याः अनशिष्टा सप्तमी गङ्गाः पितृक्रियायां पितृतर्पणं उद्युक्तस्य भगीरथस्य ।
भगीरथस्य पत्न्या भगीरथपथः । 'रुक्मपूरु'— इत्यादिना समाप्तान्तः । तमनुगच्छ-
त्यनुमृत्य यातीति तथोक्ता । जातेति शेषः ॥

सैषा भगीरथी जहौ सत्रक्षेत्रं समावृणोत् ।

ता स पीत्वा ततः शान्तो जहौ श्रोत्रेण वर्त्मना ॥ ८७ ॥

सेति । सैषा भगीरथी भगीरथस्यापत्यं स्यात् गङ्गा जज्ञेर्मुने सत्रक्षेत्रं यज्ञक्षेत्रं
समावृणोत् समन्तादावृण्वती । तत्र आवरणानन्तरं स जहुः गङ्गा पीत्वा निपस्-
त्रक्षेत्रावरणवनिताकोपाज्जिपीय ततः शान्तो भगीरथकृतस्तुत्या प्रसन्नः सन् श्रोत्रेण
वर्मना श्रोत्ररूपेण मार्गेण जहौ तज्जान् ॥

तया तटिन्या जाह्नव्या प्रापयन्निदिव पितृन् ।

भगीरथ पुर प्राप परिपूर्णमनोरथ ॥ ८८ ॥

तयेति । भगीरथस्या जाह्नोरपत्नेन जाह्नव्या । उचरीत्या तस्यापि जनकत्वादित्य
निदग । तटिन्या गङ्गाया पितृन्वापिलान्मस्मीकृतान्मामतेयास्त्रिदिव स्वर्गं प्रापयत् ।
गङ्गा पाताल नात्ता भस्मीकृतान्पितृस्वयाश्रव्य तसस्मरजनितपुण्यात्स्वर्गलोकादिवा
स्तिनश्चकारेत्यर्थः । आप्नोतेर्षन्तात्कतरि लङ् । 'गतिबुद्धिः' इत्यादिना अगिकर्तुं
कर्मन्वम् । ततः परिपूर्णमनोरथ सन् पुरीमयोऽया प्राप प्राप्त ॥

अथ दाशरथिराकण्ठितभार्गीरथीकथस्ता सरित विलङ्घय विशाला
विलोम्य पुरीं कस्येयमिति गाधिनन्दनमपृच्छत् । सोऽप्येवमबोधत् ।

अयेति । अथानन्तरमारणिता विश्वामित्रमुपाच्छ्रुता भार्गीरथ्या कथा उपा
रयात् येन स तयोक्तो दाशरथि श्रीरामस्ता सरित भार्गीरथीं विलङ्घय तीर्त्वा ततो
विशाला विशालारया पुरीं विलोम्य इय परिदृश्यमाना पुरी कस्य राज्ञः सबन्धिनी
स्येन गाधिनन्दन गाधितनय विश्वामित्रमपृच्छत् पृष्टवान् । स गाधितनयोऽप्येव
वक्ष्यमाणप्रसारेणबोधयन्त्ययम् ॥

तदेन विरोधेति—

पुरा खलु सुरासुराणां सुधानिमित्तं मिथोविरोधे प्रवृत्ते मायां
विश्वमोहिनीं विश्वरूपं प्रदर्श्य दैतेयनिधनं शतधारपाणिना कार
यामास ॥

पुरेति । पुरा खलु पूर्वकाले । खलुशब्दो वाग्याल्लसरे । 'निधेयवाक्याल्लकार-
जिज्ञासानुनये खलु इत्यमरः । सुराश्चासुरश्च सुरासुरा । 'येषां च विरोधः शाश्व-
तिर' इति नैत्रवद्भावः । येषां कार्यत एव विरोधः, सोऽव्याप्रादिवन्न शाश्वतिक' इत्याहुः । अथवा सुरैः सगता असुरा इति मयूरव्यसकादित्वात्समास उत्तरपदलो
पश्च । न तु सुराश्चासुराधेति द्वन्द्वः । तत्र हि 'येषां च विरोधः शाश्वतिर' इत्ये-
कवद्भावः स्यात् । तेषां सुरासुराणां देवदानवानां सुधानिमित्तम् । सुधालाभाधमि
तथ । मिथोविरोधेऽन्योन्यवैरे प्रवृत्ते प्रसक्ते सन्ति । विश्वरूपं पञ्चस्वरूपं ।
अथवा विश्वानि विश्वरक्षणतत्पराणि रूपाणि मत्स्यकूर्माद्यन्तारा यस्य स विश्वरूप
श्रीमन्महाविष्णुः । विश्वमोहिनीं जगन्मोहनजगन्नीं मायाम् । योपिदाकृतमित्यर्थः ।
प्रदर्श्य दर्शयित्वा । अन्योऽयवैरदार्ढ्यापादनेन दैतेयानिन्द्रेण घातयितुं मायायो-
पिद्रूपेण स्वयमाविर्भूयेत्यर्थः । शतधारपाणिना इन्द्रेण । दैतेयविद्वान्समर्थसाधन
सप्तनद्योतनार्थं शतधारपाणिनेत्युक्तम् । शतधारपाणौ यस्येति विग्रहः । 'प्रहर-
णादेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यो भवतः' इति सप्तम्या परनिपातः । दित्वा अपत्यानि
पुमानो दैतेयाः । 'स्त्रीभ्यो ङर्' इति ङक् । तेषां निधनं नाशं कारयामास ।

न चैतत्प्राप्तिर्न हस्तेन सर्पमारणम्, किंतु कष्टनाटकसूत्रधारोऽथ निजमायाचित्र्यप्र-
कटनाथमिन्ध कृतवानित्यवगन्तव्यम् । 'हंकोरन्यतरस्याम्' इत्यणि कर्तुं शतधारपाणे
कर्मत्वविशेषात्वात्करणत्वम् ॥

ततः किं जातमित्यत्राह—

तेषां जननी दितिरतिवेल्मन्युः शतमन्युशासन कमपि पुत्र लब्धु-
कामा पयुर्मारीचस्य वचनात्कुशप्रवे सुचिर तपश्चचार ।

तेषामिति । तेषां दतेयानां जननी माता दितिरतिवेल्मन्युः पुत्रविनाशात्समु-
त्पन्नोक्तशेषा अत एव शत मन्यव उक्तवो यस्य स शतमन्युस्त गाम्नि शिशुताति
शतमन्युशासनम् । इन्द्रहत्तारमित्यर्थः । अतस्ति ल्युट् । 'मन्यु कोधे नर्ता दैन्ये'
इत्युभयत्रापि विश्वः । कमप्यनिर्वान्यस्तल पुन लब्धुसमा प्राप्तुकामा सती । 'तु
काममनमोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । पत्युर्भर्तुः । 'पति समास एन' इति
धिसज्ञाभावः । मारीचस्य मरीचित्रिष्यपुत्रस्य कश्यपस्य वचनादाज्ञावचनालुशाहने
विशालायां पूर्वस्थाने तपोवने सुचिर बहुकालं तपश्चचार । अतनियमोपवामादिन्य-
र्माचरणतः परा बभूवेत्यर्थः ॥

तदन्विन्द्रोऽपि तत्प्रतिक्रिया चकारेत्याह—

ता कैतवेन शुभ्रपमाणं शतधारपाणि पादकलितकृचकलापामा-
पन्ननिद्रामपवित्रेति निर्वर्ण्यार्थगाहिततदीयजठरं सप्तधा गर्भं निर्भिद्य
निर्जगाम ।

तामिति । शतधारपाणिर्ब्रह्मस्त । एतच्च विशेषण भाविनार्योपयोगाधमित्यव-
गन्तव्यम् । शतधारपाणिर्इन्द्रः कैतवेन सति रन्ध्रे गर्भं निभत्स्यामीति कपटेन तां दिति
शुभ्रपमाणान्तत्वालोचितेरुपचारः सेवमानः सः पादयोः पादस्थाने कलितो निक्षिप्त
कचकलापः केशपाशो यया ताम् । 'पाश पश्च हस्तश्च कलापात्रा कचापरे'
इत्यमरः । तथेवापन्ननिद्रा प्राप्तस्वापाम् । शय्यायां शिरस्थाने पादां पादस्थाने
शिरः कृत्वा निद्राणामित्यर्थः । एतन्नास्ति निर्वर्ण्यमिति भावः । अत एव तामपवित्रा-
ऽऽचिरिति निर्वर्ण्यार्थलोक्ष्यः । 'निर्वर्णनं तु निष्पन्नं दर्शनालोभनेक्षणम्' इत्यमरः ।
अवगाहिततदीयजठरं प्रविष्टदितिकुहं तन् गर्भं पिण्डं सप्तधा सप्तभिः प्रनारः ।
'प्रकारवचने भाल्' । निर्भिद्य विक्षार्य निर्जगाम निर्गतः । जठरादिति शेषः ।
अपवित्रेत्यत्र अपवित्रामिति कर्मत्वे वक्तव्ये निपातेनेति शब्देनाभिहितं त्राप्तं द्वितीय-
ल्युक्तम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

दितिरपि विदिततनयवृत्तान्ता तान्यपि खण्डान्याखण्डलेन सप्तम-
रुतं कारयित्वा त्रिविष्टपं प्रविष्टा ।

दितिरिति । इन्द्रनिर्ममनानन्तराधरोऽयमपिशब्दः । विदितो ज्ञातस्तनयस्य

१ तेषां तु इति पाठः	२ 'अभ्युपगमन्यु' इति पाठः	३ 'मराचे' इति पाठः
४ 'कुशप्रवे' इति पाठः	५ 'शुभ्रपमाणं शक्र' इति पाठः	६ 'केश' इति पाठः
७ 'कदना' इति पाठः		

गर्भस्थस्य वृत्तान्तो विन्देदनरूपवार्ता यथा या तथोक्ता सती तानि सप्त सप्तसख्या
कान्वपि सगडानि गर्भशक्त्याख्याखण्डलेनेन्द्रेण सप्तमरतो धाताभिमाविनीर्दवता
आवहादीना सप्ताना मरुता स्थानपालानित्यर्थः । कारयित्वा तृतीय विष्णु स्व
प्रविष्टा । आवहादीना नामानि—‘आवह प्रवहैव सबद्धोद्ब्रह्मस्तथा । विवहार्य
परीवाह परावह इति त्रयम् ॥ सप्तैते मारुतस्त्रयं महर्षिभिरुदाहृता । आवहो
वर्तयेद्वायुमेधो मातृधिविद्युत ॥ वर्तयेत्प्रवह्यापि तथा मार्तण्डमण्डलम् । सबह
मारुतस्त्रयस्तथा क्षीताशुमण्डलम् ॥ वर्तयेदुद्ब्रह्म्यापि तथा नक्षत्रमण्डलम् ।
पञ्चमो विवहार्यस्तु तथैव ग्रहमण्डलम् ॥ सप्तर्षिचक्रं स्वर्गद्वा षष्ठं परिग्रहस्तथा ।
परावहस्तथा वायुर्वर्तयेद्भुवमण्डलम् ॥’ इति ॥

अस्तु तर्हि, ततः किमेल्लागद्वयं प्रत्यस्योत्तरमाह—

ततः ,

अलम्बुपायामिद्वारोर्जातं कश्चिन्महीपतिः ।

विशालेति स्वनाम्नात्र विशाला विदधे पुरीम् ॥ ८९ ॥

तत इति । ततो दिते स्वर्गप्रवेशानन्तरम् । अलम्बुपायामिति । इत्था
नैर्युष्मद्भस्मद्रुग्धाम्नाद्राक्षोऽलम्बुपाया अलम्बुपायया निजभायाया जात उत्पन्न
कश्चिन्महीपतिविशालो नाम राजा । अत्र कुशस्थे स्वस्य यन्त्राम विशाल इत्यभिधान
तेनैव । अङ्घ्रिगामिति शेषः । अत्र एव विशालेति नाम्ना प्रसिद्धा विशाला विस्तृता
पुरीं निदधे निममे । ‘वि शालच्छद्बुद्धौ’ इति शालन्प्रत्ययः । विशालनिर्मितत्वमेव
विशालपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥

तदनु तद्वास्तव्येन सुमतिनाम्ना नृपतिना कृतातिथ्यं संराजपुत्रो-
भगवान्विश्वामित्रस्तत्र निशीथिनीं नीत्वा मिथिलां प्रति प्रस्थितः प्रतप-
सामुत्तमस्य गौतमस्याश्रमं प्रदर्श्य तद्द्वारा नुपक्ता कथामित्यमरकथयत् ।

तदन्विषति । तदनु विशालानगरीमुत्ता तत्कालानन्तरं भगवान्पूज्यो विश्वामित्र-
स्तस्या विशालाया वसतीति तद्वास्तव्यं तत्र वसन् । ‘वसेत्स्वयमर्तारं णिष’ इति
वर्तारं तत्प्रत्ययस्यो वृद्धिश्च । तेन सुमतिरिति नाम यस्य तेन सुमतिनाम्ना नृपतिना
राजा कृतातिथ्यो विहितानिधिसंभगे रात्रिपुत्राभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां सह संराजपुत्र
तन् तत्र विशालाया निशीथिनीं रात्रिम् । ‘निशा निशीथिना रात्रि’ इत्यमरः ।
नीत्वा गमयित्वा मिथिलां विदेहनगरां प्रति प्रस्थितः मन् प्रतपसामुत्तमस्य महात-
पस्त्रिप्रवरस्य गौतमस्य सुनेराश्रमं तपोवनं प्रदर्श्य तस्य गौतमस्य द्वारा भार्गवहत्या
तस्यामनुपक्ता तदनुवक्षा कथामुपाख्यानमित्यमनेन प्रभारेणानुवक्षयामास ॥

तदेव विवृणोति—

अत्रागमद्गौतमधर्मद्वाराननार्थजुष्टेन पथा महेन्द्रः ।

सं च कुधा विवृण्वणं नृपाणं भार्यामहस्या च मुनिश्चकार ॥ ९० ॥

१ ‘विशालं स्वेन नाम्नात्र’ इति पाठः २ ‘संराजपुत्रो विश्वामित्र’ इति पाठः
३ ‘कुशस्थो’ इति पाठः

अनेति । अत्राश्रमे महेन्द्रोऽनार्यजुष्टेनामाधुननाचरितेन पथा । कितवमो-
नेत्यर्थः । गौतमस्य धर्मद्वाराधर्मपत्नीमहत्याम् । 'दारा पुनि च भूयैव' इत्य-
भिधानात् । अगमद्राम्यधर्मेण सगतवान् । गमेर्लुङ् । पुपादित्वाच्छ्लेषादेशः । न
मुनिर्गौतमश्च क्रुधाहत्याजारत्वनितक्रोधेन वृषाण महेन्द्रम् । 'वासवो वृन्हा रुषा'
इत्यमरः । निर्द्वपण विगताङ्कोशम् । 'मुणोऽण्डकोशो वृषण' इत्यमरः । तथा
भार्गमहत्या चान्द्रयाम् । पूर्वन्पपरित्यागेन पापाणभावमापञ्चामित्यर्थः । चकार
तथा शशाप । उपनातिवृत्तम् ॥

शापान्त कथयति—

वनमेतद्वृत्ते रामे शापान्मुक्ता भविष्यसि ।

इत्युक्त्वा गौतम पत्नीं हिमाद्रिं तपसे ययौ ॥ ९१ ॥

वनमिति । रामे श्रीरामचन्द्र एतद्वनमेतदरण्य गते प्राप्ते सति शापापापा-
भावनिर्बन्धरुपांमुक्ता भविष्यसि । श्रीरामचन्द्रपदारविन्दरज कणस्पर्शादेव मन्त्रा-
पपरिप्राप्ता पापाणभाववन्धा विहाय निजशरीर प्राप्स्यसीत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण
गौतम पत्नीमहत्या प्रत्युक्त्वा तपसे तपश्चर्यार्थं हिमाद्रिं ययौ प्राप ॥

इत्थं विदितवृत्तान्ते देवताना गणे तदा ।

पितृणा प्रभवालेमे मेपस्य वृषण वृषा ॥ ९२ ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण देवताना गणेऽग्रादिदेवमह्ने विदितवृत्तान्ते
गौतमशापादिन्द्रो निर्द्वपणोऽभूदिति विज्ञातवृत्तान्ते सति तदा तस्मिन्समये वृषे-
पितृणा पितृदेवताना प्रभवा-माहात्म्यान्मेपस्य इतिद्वेन कल्पितस्येङ्कारयपशुविशेषस्य
वृषण लेमे प्राप । मेपवृषण छित्तवैतद्वृषणस्थाने योचयामासुरित्यर्थः । अत एव 'मेपवृषण
इद' इति लोकवेदो प्रसिद्धिः । 'मेन्द्रोरभोरणोर्णायुमेपवृषण्य एङ्के' इत्यमरः ॥

तदेनामेनसो मुक्ता प्रतिगृह्णातु गौतम ।

इति तस्याश्रम मेजे साक रामेण कौशिक ॥ ९३ ॥

तदिति । तत्तस्मात्कारणाद्गौतम एनमो महेन्द्रसभोगचनितपापांमुक्तम् ।
युष्मत्पादरजोमहिम्नेति शेषः । एनामहत्या प्रतिगृह्णातु पुन स्वाकरोतु । इति ।
उक्तवेति शेषः । इतिनैव गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । प्रयोगे वा पौनरुक्त्यमित्या-
कारिणः । कौशिको विश्वामित्रो रामेण साक तस्य गौतमस्याश्रम मेजे प्राप ॥

तुं खे सुखे च रज एव चभूव हेतु

स्तादृग्विधे महति गौतमधर्मपत्न्या ।

यस्मादुणेन रजसा विवृतिं गता सा

रामस्य पादरजसा प्रवृतिं प्रपेदे ॥ ९४ ॥

दुःख इति । तादृक्विधे तादृक्प्रकारे । अनिर्वान्य इत्यथ । महत्तनये च
 गौतमधर्मपत्र्या अहल्याया दुःखे पापाणावस्थानमितकेशे मुखे पूवरूपप्राप्तिचिन्ता
 नदे च विषये रज एव रजोगुणे रेणुश्च । एवकारोऽवधारणार्थकः । हेतु कारण
 यभूव । कुत । यस्मात्कारणात् सा गौतमधर्मपत्र्या गुणेन गुणरूपेण रजसा । रजो
 गुणेनेत्यथ । निवृत्तिं गता पापाणावस्थानिमार प्राप्ता । तथा रामस्य श्रीरामचन्द्रस्य
 पादरजसा चरणरेणुना प्रवृत्तिं पूररूप प्रपेदे । श्रीरामचन्द्रचरणारविन्दरज सपर्वात्पा
 पाणव्य विहाय निवृत्तिं प्रापेत्यथ । 'रजो रजोगुणे रेणावर्तवे च' इति नानाधरत्र
 माला । रज इति केवलप्रवृत्तगोचर श्रेयात्कार । यद्यपि पूर्वमदृश्या चकारेत्युक्तम्,
 न तु पापाणावस्थाम्, तथा 'निवृत्तिं गता प्रवृत्तिं प्रपेदे' इत्यनेन पद्मपुराणोक्तपापाणा
 वस्था सूच्यते । तथा च पाद्ये—'सा ततस्तस्य रामस्य पादस्पर्शान्महात्मनः । अभू
 त्सुरपा वनिता समानान्ता महाशिला ॥' इति । गुरेनाप्युक्तम्—'आल्लयामि तव
 पादपङ्कज नाथ दारदृपदो किमन्तरम् । मानुषाकरणचूणमस्ति ते पादयोरिति कथा
 प्रधीयसी ॥' इति । महानाटकेऽप्युक्तम्—'शिला कम्प धत्ते शिव शिव विदुक्ते
 कठिनतामहो नारी च्छायामयति वनितारूपमयते । वदत्येव रामे विकसितमुखी
 वक्त्रमुप स्थले वृत्त्वा यथा वक्त्रभरमुदस्थादपिवध ॥' इति । अन्यत्र गौतमेन च—
 'पदकमरजोभिर्मुक्तपापाणदेहामभत यदहल्या गौतमो धर्मपत्र्याम् । त्वयि चरानि
 विहीणप्राणि विद्यादिपाद नति कति भवितारम्भायमा दारवत् ॥' इति वमन
 तिलसाट्टम् ॥

तस्मिन्नहल्याया गौतमेन च कृतमातिथ्यं विद्वामित्र सराजपुत्र
 प्रतिगृह्य मिथिलोपकण्ठभुवि जनकयजनभयनमभजत ।

तस्मिन्निति । तस्मिन्नाश्रमे विश्वामित्रोऽहल्याया गौतमेन च कृतमातिथिसत्कार
 सराजपुत्र श्रीरामलक्ष्मणसहित न प्रतिगृह्य स्वीकृत्य मिथिलोपकण्ठभुवि विदेहनगरा
 न्तिरुप्रदेशे जनस्य यजनभवन यज्ञशालामभजत प्राविशत् । 'विदेहो मिथिलापुरी' ।
 'उपगच्छन्ति सन्ध्यर्णाभ्यस्य अप्यभितोऽभ्यस्य' इति चामर ॥

तदनु जनकेन विधिवद्भ्यर्चिते तस्मिन्निमित्तकुलपुरोधा शतानन्दो
 रघुनन्दनमेवमभाषत ।

तदन्विति । तदनु यज्ञशालाप्रवेशानन्तर तस्मिन्विश्वामित्रेन जनकेन राज्ञा विधि
 बद्धिर्हर्मम् । यथाशास्त्रमिलर्थः । 'तदहर्मम्' इति वतिप्रत्ययः । अभ्यर्चिते पूजिते
 सति निर्मिर्नाम राजा विदेहाना कूटस्थस्तुलपुरोधान्मद्वशपारम्पर्यागतपुरोहितः ।
 पुरस्तादेव राज्ञो हित घते पुरोधा इति विग्रहः । 'पुरोधास्तु पुरोहित' इत्यमरः ।
 शतानन्दो गौतमपुत्रो मुनी रघुनन्दन श्रीराम प्रत्येव वक्ष्यमाणप्रकारेणाभाषताबोचत् ।
 विश्वामित्रमाहात्म्यं वक्तुमुपचक्रमेलर्थः ॥

तदेव विवृणोति—

तिष्ठन्क्षत्रार्हवृत्तौ मुनिरगमदसात्राधम ब्रह्मभूतो-

रातिथ्य तत्र लब्ध्वा निरवधि सुग्मे प्राभवदित्यवेत्य ।

सौ तेन प्रार्थिताभूत्तदनु मुनिवरे नाभ्युपेते चैक्यं

क्रोशन्तीं ता तथैव प्रचुरवलज्जुपा कादिशीको बभूव ॥ ९५ ॥

तिष्ठन्निष्ठि । अभावमिति हस्तनिर्देश । मुनिमननशीलो विश्वामित्र क्षत्रार्ह-
वृत्ता क्षत्रवर्णयोग्यव्यापारे । 'क्षत्रार्हः' इति पाठे क्षत्रधर्मयोग्यव्यापारे तिष्ठन्व-
र्तमान मन् । पुरेति शेष । ब्रह्मभूतोर्वनिष्ठस्याधम तपोवनमगमत्प्राप । आखेट-
क्यानायामिति शेष । अथ नत्राधमे निरवधि निमर्यादम् । पट्टमुपेत चतुर्विध-
मृद्वनपानादिमृद्वतया निर्वक्षुमक्षत्र्यमित्यथ । आतिथ्यमनिमित्तकार लब्ध्वा
प्राप्य । वसिष्ठवृत्तमिति शेष । ततः सुरमे कामधेनो । 'सुरभिर्गवि च क्रियाम्'
इत्यमर । प्राभवान्सामर्थ्यादित्येवमवेत्य ज्ञात्वा सा सुरभिस्तेन विश्वामित्रेण प्रार्थिता
मण्डपिषी वीर्यतामिति वसिष्ठमुद्दिश्य याचिताभन् । तदनु याचनान्तरं मुनिवरे
मुनिध्रेष्ठे वसिष्ठे नाभ्युपेते । धेनु दातुमनङ्गीकृतवति सर्तीत्यथ । ननधस्य नशब्दस्य
सुप्तुपेति समास । क्रोशन्तीमार्तस्वर कुर्वतीं ता धेनु चक्षुःपलात्कारेण नीतवान् ।
ततः प्रचुरवलज्जुपालन्तबलिष्ठया तया धेन्वव कादिशीको भयद्रुतो बभूव । महान्त-
सपनकामधेनुविदन्तिचतुरद्वबल सन्पगयितोऽभूदित्यथ । 'कादिशीको भयद्रुत'
इत्यमर । तत्रैवेत्यत्र एवकारो वसिष्ठव्यक्छेदाधक । रात्रा तपोवलेन न वनं इति
तेनोपेक्षितवादिति भावः । तदुक्त श्रीरामायणे किष्किन्धामाखेटे—'तुल्यभस्य च धमस्य
जावितस्य शुभस्य च । रात्रानो वानरध्रेष्ठ प्रदातारो न सशयः ॥ तां हिंस्यान्न
चाक्रोशेज्जातिपैसाप्रिय वदेन् । देवा मानुषरूपेण चरन्त्येते महीतले ॥' इति । सगंधरावृ-
त्तम् । तदुक्त वेदारेण—'अभ्रेर्गना त्रयेण त्रिमुनियतियुता सगंधरा रीर्तितैयम्' इति ॥

एवमतोऽपि पुनर्युद्धाधमेव प्रवृत्त इत्याह—

यदुशस्तद्वलचकितस्य तपोपलाधिगतविविधायुधनिगमस्य भूयो-
ऽपि सुरभिनिमित्तं समारब्धसमरस्य दिव्यास्त्रपरम्परा ब्रह्मदण्डेन
निरन्धन्नरन्धतीजानिरवतस्ये ।

यदुश इति । यदुशो बहुप्रसारम् । 'बद्धन्पार्थान्छस्कारकादन्यतरस्याम्' इति
शम प्रत्ययः । तस्या कामधेनोर्वलान्छेत्त्रकितस्य मयसप्रान्तस्य । 'चक्षिन भय-
सभ्रम' इत्यभिधानात् । तपसा तपोवलेनाधिगता प्राप्ता विविधा बहुप्रकाराद्यायुध-
निगमा धनुर्वेदाद्यस्त्रविद्या येन तस्य अतएव सुरभिनिमित्तं कामधेनुप्राप्त्यर्थं भयं पुनरपि
समारब्धसमरस्योपक्रान्तयुद्धस्य । विश्वामित्रस्येति शेषः । दिव्यास्त्रपरम्पराममा-

१ 'सुग्मि' इति पाठः २ 'सोऽनेन प्रार्थितोऽभूत्' इति पाठः ३ 'चक्षुः' इति पाठः ।
४ 'सुरभिनिमित्तं भूयोऽपि' इति व्युत्क्रमेण पाठः

नुपास्त्रध्रेणि ब्रह्मदण्डेन इक्ष्वातेजोमयेन दण्डेन निरुन्धञ्चिवारयन् । मोक्षीकुर्वन्निनय ।
अरुन्धत्वेव जाया यस्याऽरुन्धतीजानिर्निष्ठ । 'जायाया निष्' इति निष्ठा ।
अवतस्थ औन्मुख्येन स्थितवान् । 'समनप्रविश्य स्थ' इत्याननेपदम् ॥

ततोऽयं जातव्यलीक क्षोत्रात्तेजस पर ब्राह्ममेव महो महीय
इति निश्चित्य तत्तिद्धये दक्षिणस्या दिशि तीव्रतर तपश्चचार ।

तत इति । तत्तत्पदनन्तरमय विश्वामित्रो जातव्यलीक क्षत्रियबले समुप-
प्रीति सत् । 'अलीक त्वप्रियेऽदृते' इत्यमर । अथवा उपपन्नदुःख । 'अलीक-
प्रिये दुःखे' इति वैयन्ती । अन एव क्षात्राक्षत्रसंबन्धिनस्तेनसो बलान् । 'तेन
प्रभावे दीप्तौ च बले' इत्यमर । परमत्यन्त ब्राह्म तपसुसन्धि महत्तेज एव महात्मा
महत्तरम् । प्रशस्तमिति यावन् । इति निश्चित्य निर्धार्य । तथा श्रीरामायणे—
'धिगल क्षत्रियगल ब्रह्मतेजोबल बलम् । एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वाङ्गाणि हतानि मे ॥'
इति । तत्तिद्धये तपस्तेन प्राप्त्यर्थं त्रिगन्धा दिशि तीव्रतरमन्युप्त तपश्चचार ।
योरतरतमोनिष्ठोऽभूदित्यर्थः ॥

अथ सात्रिन् क्षत्रियस्त्रिशङ्कु सशरीर स्वर्गसिद्धिमभ्यर्थयमानो
वसिष्ठेन प्रत्याख्यातस्तस्य पुत्रैर्महोदयादिभिर्निर्बन्धकुपितैर्दत्तचण्डा-
लभायस्तमेन शरणमभजत ।

अथेति । अधानन्तर मात्रिन् मन्त्रिवृषशोद्धव । क्षत्रिय क्षत्रकुलप्रसूत ।
'क्षत्राद्' इति घप्रत्यय । विशेषणद्वयेनापि शरीतापरित्यागत्व सूच्यते । त्रिशङ्कु
गजा सशरीर शरीरमहित सन्नेव स्वर्गसिद्धिं स्वर्लोकप्राप्तिमभ्यर्थयमान । सशरीर
एवाह स्वर्गं यास्यामीति याचमान मञ्जिलथ । वसिष्ठेन गुरुणा प्रत्याख्यात
सशरीरस्वर्गगमनमशक्यमिति निराहृत । तथा निर्बन्धकुपितैर्युष्माभिरपि गुरुपुत्रै-
रह सशरीर एव स्वर्गं प्रापणीय इति पुन पुनर्यात्रानिर्बन्धजनितोपद्रवसजातकोपै-
र्महोदय आदिर्यपा तैस्तस्य वसिष्ठस्य पुत्रैर्दत्तचण्डालभावो यस्य ॥ तथोक्त ।
चण्डालो भवेति शप्त मञ्जिलथ । तमेन विश्वामित्र तपस्यन्त शरणमभजत ।
तत्प्रतिपत्तयाय मा स्वर्गं प्रापयिष्यतीति शरणागतोऽभूदित्यर्थः ॥

तत रिमत आह—

असावपि तन्मनोरथपरिपूर्तये क्रतुमेक प्राक्रमत ।

असाविति । अगो विश्वामित्रोऽपि तस्य त्रिशङ्कोर्मनोरथपरिपूर्तये । सशरीरस्वर्ग-
प्राप्तिरूपमनोरथ परिपूरयितुमित्यर्थः । एक क्रतु प्राक्रमत । कचिद्याग प्रारब्धवानित्यर्थः ॥

तत्र समागतेषु ब्राह्मणेषु जुगुप्सया त्रिशङ्कोरनागतान्वसिष्ठपुत्रानय-
शापेन श्वभक्षकानकरोत् ।

१ 'क्षत्रतेजस' इति पाठ २ 'प्रापयमानो' इति पाठ ३ 'पूर्तये' इति पाठ-
४ 'क्रतु प्राक्रमत' इति पाठ ५ 'त्रिशङ्कुवनेऽनागतान्' इति पाठ

तत्रेति । त्रिगङ्गो सर्वन्धनि तत्र तस्मिन्ना ब्राह्मणेपु ब्रह्मर्षिषु समागतेषु
विश्वामित्रभयादुपागतेषु सन्तु त्रिगङ्गोर्दृष्टान् । 'जुगुप्साविराम-' इत्यादिना पञ्चमी ।
जुगुप्सया । शरान्तरं प्रविष्टो जातिभ्रष्टोऽस्मपरिपन्थिनः शरणं गतश्चण्डालोऽयं
अजमानः क्षत्रियश्च यावत्सस्मात्तत्र गमनेऽनुचितमिन्धुपञ्चमनः सञ्चोचनेत्यथ ।
अनागतानसंप्राप्तावत्तिष्ठत्य पुनानयं विश्वामित्रं आपेन श्वमं नानकरोत् । यतोऽस्म
दुपमान्तयागं प्रताप्यथा न समागतान्त् इमे वलिष्ठस्य पुनः श्वभक्षः भवन्त्विति
परापेक्ष्यथ ॥

ततः ऋतुभुजा यगोऽपि स्वर्गादनवतीर्णः ।

तत इति । तत्तद्वदनन्तरम् । ऋतु भुज्जन इति ऋतुभुजः, तेषामिन्द्रादिदेवानां
यगं सङ्घेऽपि स्वर्गादनवतीर्णः जुगुप्सयवानवनरति । हविर्भागाग्रहातुल्यमिति नेप ॥

अयं महात्मा तपसः प्रभावादारोपयामास विषं त्रिशङ्कुम् ।

नीलाम्बरं निहुतराजवेपं वर्षानिशीवादिप्रदेशेष्वपम् ॥ ९६ ॥

अयमिति । महामा महानुभावोऽयं विश्वामित्रस्तपसः प्रभावात्तपःमार्ग्या-
त्रिगङ्गु दिवः स्वर्गमारोपयामामारोपितवान् । रह्यर्धन्तादि । 'रहं षोऽन्यतरस्याम्'
इति प्रकारः । 'गतिजुद्धि-' इत्यादिनाणिर्गुणा कमवम् । क्रीडा त्रिगङ्गुम् ।
मालम्बरं वासो व्योम च यस्य तम् । एकत्र चण्डालावृत्तिरिति शब्दोत्पत्तिर्यत्र । अन्यत्र
मेघावरणनितान्धकारावृत्तत्वात् । 'अम्बरं वामसि व्योम्नि' इति विश्वः । तथा
निहुतं आन्डादिनो रात्रवेपो नृपनेप यः चन्द्रप्रकाशश्च यस्य तम् । 'रात्रा प्रभौ
नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियगम्यो' इति विश्वः । अत एव वर्षानिशीवाप्राग्दक्ष
रार्धरात्रादिप्रदेशेषु विनोपरहितो वेपो यस्य तम् । अर्धरात्रनुन्याद्यरमित्यर्थः ।
'क्षिया प्राग्दक्षिण्या भृग्नि वर्षा' इति, 'अर्धरात्रनिशीर्गं द्वा' इति चामरः ।
श्रेयान्तरः । इन्द्रवज्रावृणम् ॥

ततः ,

उपातयत्स्वर्गमुपाश्रयन्त सजातमन्युः शतमन्युरेनम् ।

ततोऽवलम्ब्यास्य नियोगशङ्कु लेभे त्रिशङ्कुगंगने प्रतिष्ठाम् ॥ ९७ ॥

ततः । उपातयदिति । तत्तद्वदनन्तरं शत मन्यवः ऋतवो यस्य शतमन्युः
तेन्द्र सजातमन्युश्चण्डाल किमिति स्वर्गमारोपितवानिति समुपनयः सन् ।
'मन्युर्द्वन्द्वे ऋतौ बुधे' इत्यमरः । स्वर्गमुपाश्रयन्तः प्रविशन्त्येतेन त्रिगङ्गुमुपातयत्स्वर्ग-
यामास । ततोऽनन्तरं त्रिशङ्कुः । पतमान इति शेषः । अयं महामनो विश्वामित्रस्य
'नियोगशङ्कु' त्वमनवः त्रिष्ठेलाङ्गुणावल्बन्वयश्चिबिषेपमवलम्ब्यावष्टभ्य गगने प्रतिष्ठा-
प्यति लेभे प्राप । एतच्चियोगावलम्बेनान्तरिक्षे स्थितोऽभूदित्यर्थः । महामानः किं
वा कर्तुं न शक्नुवन्तीति भावः । उपशान्तिवृणम् ॥

ततो गीर्वाणगणप्रार्थनया परित्यक्तभुवनान्तरनिर्माणकर्मणं तत्र
तपःप्रत्यूह प्रत्युद्भूत इति पश्चिमाया दिशि पुष्करे पुष्कलं तपश्चरन्त
ममुमंभरीपयज्ञपुत्रिनाशप्रायश्चित्तार्थं बह्मीभिर्गोभिः क्रीत्वा नरप
श्रुता नीयमानस्तावदचीरस्य मध्यमपुत्र शुन शेष शरणमयाचत ।

तत इति । ततस्त्रिंशद्दोर्गगनप्रतिष्ठापनानन्तरं गीर्वाणगणप्रार्थनया पुरदरादि-
दृन्दारसदृशयात्रया परित्यक्तं विस्मृतं भुवनान्तरनिर्माणकर्म स्वर्गान्तररचनैव कर्म
येन तम् । तत्र दक्षिणस्या दिशि । तपःप्रत्यूह तपोवित्र । 'वित्रोऽन्तरायः प्रत्यूह'
इत्यनर । प्रत्युद्भूत सञ्जात इति पश्चिमाया दिशि पुष्करे तीव्रविशेषे पुष्कल
समग्र तपश्चरन्तमसु विश्वामित्रमम्भरीपस्य महाराजस्य यज्ञपुत्रिनाशे निमित्ते
प्रायश्चित्तार्थम् । प्रायश्चित्तं नाम प्रारब्धकर्मलोपनानिर्गतनिराकरणमवश्यकर्तव्य-
व्यसर्गविशेषः, तदर्थं बह्मीभिर्नेत्राभिः । शनसरयाराभिरित्यर्थः । 'शेतो गुणव-
चनान्' इति ङीप् । गोभिर्भूयभूताभिः काचा गृहीत्वा नरपश्रुता नीयमानः ।
तप्रायश्चित्तस्य नरपशोर्निर्वर्त्यत्वेन विधिवोक्तित्वादिति भावः । तावन्तानी-
नृचीरस्य नृचीरनाम्न कस्यचिद्वाप्राङ्गणस्य शुन शेष शुन शेषनामा । शुन इव
शेषो यस्येति विग्रहः । 'शेषपुच्छलाङ्गुलेषु' इत्युक् । मध्यमपुत्र शुन पुच्छ
शुनोलाङ्गुलं दृष्ट्वायनृतीयपुत्रापेक्षया मयमोऽयं पुत्रः । मध्ये भवो मध्यमः ।
'म'यान्म' इति मप्रत्ययः । पिता ज्येष्ठमन्त्रिणः माता चाहं कनीयमम् । विष्वा-
मध्यम मन्त्र्ये राजपुत्र नवस्व माम् ॥' इति धारामायणे तेनवोक्तत्वात् । शरण
मयाचत । आपनोऽहम्, मप्राणसरम्भेण बुर्विति प्राथितवानित्यर्थः । ननु अची-
कोऽयं प्राद्विणः, तत्तस्य स्वदशोदरपूरणाय पदार्थं स्वपुत्रदानरूपं पापं कृतवान् ।
किञ्च 'जात्मा व पुत्रनामासि' इति श्रुते पुत्रम्यात्मरूपत्वादा महन्तृत्वदोषप्रमदा-
चेति चेत्, सत्यम् । बुभुक्षितस्यास्य तादृग्विवेकश्चान्यत्वात् । उक्तं च—'द्विजेत्सुधार्ता
महिलापि पुत्रं भुङ्क्ते धुधार्ता भुङ्क्ते स्वमण्डम् । बुभुक्षितः किं न करोति पाप
जीणा नरा नष्टगुणा (निष्कर्षणा) भवन्ति ॥' अन्यच्च—'अस्य दशोदरस्यार्थं किं न
कुर्वन्त्यनाप्रतम्' इति अतस्तस्या कृतवानित्यलमिति प्रमत्तेन ॥

तत किं कृतवान्मुनिरित्यत आह—

अयं भगवान्निजतनयप्रतिनिमयेन रक्षितुमेनमुन्मुखः पराङ्मुखोऽभ्यस्ते
भ्यो हविष्यन्दादिभ्यः शोपेन चसिष्ठपुत्रदशां दर्शयामास ।
मित्रोपेन्द्राभ्यामम्भरीपं शुन शेषं च परिपूर्णमनोरथो कारयामास ।

अयमिति । अयमिति पुरोवर्तिनि निदेशः । भगवान् 'उत्पत्तिं च विपत्तिं च
इत्युत्तरक्षणो विश्वामित्रो निजतनयप्रतिनिमयेन स्वपुत्रप्रत्यर्पणेन शुन शेषं रक्षितुं
पालयितुमुन्मुखः । 'मर्वनामसमृद्धस्य ह्ययमेधस्य यत्फलम् । तत्फलं लभते ब्रह्मे

रक्षिते शरणागते ॥' इति शरणागतत्वेन महापुत्रवर्णनानिर्गतनयार्पणेनाप्येन
पशुभावननिर्वन्धामोचयितुं कृतनिश्चय इत्यर्थः । पराङ्मुखेभ्यो विनिमयानङ्गीकारेण
प्रतिकूलेभ्यो हविष्यन् आदिवेषा तेभ्यो हविष्यन्प्रमुखेभ्यस्तेभ्यो निजतापेभ्य
ज्ञापेन वनिष्ठपुनरुद्देश्य श्रमक्षमवस्थां दत्त्वा । वसिष्ठतनया द्वे श्रमासभोजिनो
भवन्त्विति शरणापेत्य । 'दत्ता वर्नाववस्थायाम्' इति विश्वः । गाथाद्वयप्राताभ्या
गाथयोरिन्द्रोपेन्द्रप्रसादसमूहविशेषोद्धवेन शुन शेषपीतेन प्राताभ्यां सनुष्टाभ्या-
मिन्द्रोपेन्द्राभ्यां यागाविशेषादेवताभ्यामभ्यर्चय शुन श्लेषं च पुमां पारपूर्णमनोरथो
सपूर्णभित्तया कारयामास । इन्द्रोपेन्द्रसतोपोत्पात्नपूरकं यज्ञस्य साकृत्पादार्पणेनाभ्य-
र्चयमनोरथं प्राणपरिजनेन शुन शेषमनोरथं च पूरयामासेत्यर्थः ॥

ततस्तपस्यन्तमेन मेनकासङ्गतस्तपोभक्षिरमङ्गीचकार ।

तत इति । ततश्चान्तरतपस्यन्तं तपः कुर्वाणम् । तपोनिष्पत्तिरयं । एन
विश्वामित्रं मेनकाया मेनकाख्याया आसुरस्य मदनं मदान् । पञ्चम्यास्तमि । तपो-
नक्षत्रपोवित्रं कर्ता । चिरं बहुशाल्मन्नाचसारं अनुगम्यार । मेनकासभोगतापपेन
चिरनात्मस्य परिलक्षितयनोऽभक्षिरम् ॥

पश्चात्पश्चात्तापाभिभूतोऽयमुत्तरे भूभृति कौशिकीतीरे धोर
तपश्चचार ।

पश्चादिति । पश्चात्तदनन्तरमयं विश्वामित्रं पश्चात्तापेन क्षिमेतदसदाचरितमङ्गी-
कृतमित्यनुतापेनाभिभूत आकान्तं मनुजं उत्तरस्मिन् भूमिनि हिमत्रपवते । 'पूर्वा-
दिभ्यो ऽवभ्यो वा' इति विकल्पाग्निज्ञादेनाभावः । कौशिक्यास्तत्रत्याया स्वभतीभ्या
यद्यास्तारे धोरमस्तुत्रं तपश्चचार । तथा च श्रारामायणे—'कौशिकी परमोदारा
प्रवृत्ता च महातदी । दिव्यगुणोदरा रम्या हिमवन्तनुपाश्रिता । लोकस्य हितकाम्यार्थं
प्रवृत्ता भगिना नमः ॥' इति श्रावणं प्रति स्तवनोक्तम् ॥

तत्र जम्भारिप्रहिता रम्भा शैली मनेति शब्दा पूर्वंस्या दिशि निर-
स्तानि श्वासं तपश्चरत्यमुष्मिन्नुष्मणा तपोमेरुद्विप्रितामरसखस्ताम-
रसाम्ननं सन्निधाय जितेन्द्रियतया ब्रह्मर्षिरसि वसिष्ठोऽप्यत्र व्याहरतुं
भवन्तमित्यभाषत ।

तत्रेति । तत्र तन्मिन्भवते जम्भारिणा जम्भारयदलद्वेषिषेन्द्रेण प्रहिता
तपोविश्रान्तं प्रेषिता रम्भामरसाम् । श्रिया बहुष्वप्सरसः स्वर्गदया ज्वशी-
मुखा । घृताचा मेनका रम्भा ज्वशी च निलोत्तमा ॥' इत्यमरः । गन्ध शिल-
रूपा भवेति शब्दाः । ज्ञापेन पाशणावस्थां दत्त्वेत्यर्थः । पूर्वस्यां दिशि प्राच्यां
गिरिभ्यानि श्वासं निरद्वयणसंचारं तथा तथा । रेवतपूरककुम्भमलक्षणाप्राणायामस-
हितमित्यर्थः । अमुष्मिन्विश्रामिने तपश्चरतीं महोपगतपोनिष्ठपरनष्टे सति तपोमेरु-
पोत्पवद्भेदम्पणा सन्नापननन्वालयोद्विप्रिता बिह्वलिता ये अमरा देवास्तेषां सखा

तग्ल । भयसम्प्राप्ताखिलगीर्वाणसरित् सञ्चित्य । 'रानाह यविभ्यश्च'
तामरमासनो ब्रह्मा सञ्जिघाव सञ्चिहितो भूत्वा जितेन्द्रियत्वाद्विषयप्रवृत्तिप्रतिरो
क्षितेन्द्रियग्रामत्वादेतो ब्रह्मर्षिर्मि जात । वगिष्टोऽपि त्वत्प्रतिपक्ष्यपि भवन्तं
ब्रह्मपिरसीति व्याहरतु वदतु । मदनुग्रहेणेति शेष । तथैव तव मनसि वि
रति भाव । इतीत्यमभापत ॥

तत किं तत्राह—

असौ वसिष्ठनिर्देशाद्ब्रह्मर्षित्वमविन्दत ।

यथोपनयसस्काराद्विजन्मा ब्रह्मवर्चसम् ॥ ९८ ॥

असाविति । अमो विश्वामित्रो वसिष्ठस्य निर्देशान्निष्पन्नाद्ब्रह्मर्षिवम् । द्वे जन्म
उत्पत्तिरुभया यस्य स द्विजन्मा ब्राह्मण उपनयनसस्कारादुपनयनरूपसस्काराद्ब्र
ह्मवर्चस यथा ब्रह्मतेज इवावि-दत्तालभत । 'ब्रह्महस्त्रिभ्या वर्चस' इत्यप्रत्यय । अ
यथाशब्द इवार्थः । 'इयमद्यायथाशब्दा' इति दण्ड्याचार्यानुशयनात् । अत एवोपमा

इति जनरूपरोध श्लाघितो गाधिसूनु

सह नृपतनयाभ्या शर्वरीं तत्र नीत्वा ।

विधिधददिशद्व्यं पुष्पदर्भाग्रभं

सरसिजद्विताय ज्योतिषे छान्दसाय ॥ ९९ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रसारेण जनकस्य पुरोधसा पुगेहितेन ज्ञानानन्देन श्लाघित
प्रशसितो गाधिसूनुर्विश्वामित्रो नृपतनयाभ्या सह श्रीरामलक्ष्मणाभ्या साक त-
मशशालाया शर्वरीं रात्रि नीत्वा गमयित्वा सरसिजद्विताय पद्मबाधवाय छान्द-
साय छन्दोमयाय । सध्यात्रयेऽपि ऋमेण ऋगादिवेदत्रयमयावेति भाव । तत्रा-
श्रुति — 'ऋग्भि पूर्वाह्ने दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह । सामवेदेना-
न्तमये महीयते' इति । ज्योतिषे सूर्याय पुष्पदर्भाग्रभं पुष्पदर्भाङ्कुरमिभ्रम् । तथाभ्र
तथैव शास्त्रचोदितवादिति भाव । उक्त च ज्ञानासिधे— 'दत्तवर्ष्य कीणकुम्भ
प्रणम्याशु प्रदक्षिणै । विष्णुमाह द्विजो वाक्यैरम्भोदमिष चातक ॥' इति । अघार्ध
पूजार्थं जलमर्ष्यं जलाञ्जलि । 'पादार्पोन्वा च' इति यत्प्रत्यय । 'मृत्ये पूजानिवा-
वध' 'षट् तु त्रिध्वर्चमर्घावे' इति चामर । विविधद्विध्वर्चम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः ।
'तदहम्' इति वक्तिप्रत्यय । अदिशन् दत्तवान् । अत्र श्रुति — 'तदुह वा एते ब्रह्म
वादिन पूर्वाभिमुक्ता स्याथा गायत्र्यागिगञ्जिता आप ऊर्ध्वं विशिष्यन्ति । ता एता
आपो वज्राभूत्वा तानि रसाग्नि मन्देऽग्रेण द्वीपे प्रशिष्यन्ति' इति । मालिनीवृत्तम् ॥

तदनु जनकराजधानी रामलक्ष्मणनिरीक्षणकौतुकादनवरतपतितेन
विकचकुवलयनिचयोपचीयमानमेचरुमैरीचिमलिस्तुचेन पौरनारी
लोचनरोचिषा कवचितनरपतिपथा निश्चामित्र प्रविश्य दशरथ
तनयाविदेमभापत ।

तदन्विति । तदनु अर्थप्रदानानन्तरं विधामिन्न रामलक्ष्मणयोः कर्मणो निरोधणसौतुमादिलोचनकौतुहलद्वेतो । 'वातुहल वानुक च कुतुक च कुतुहलम्' इत्यमरः । अनवरतपतितेन निरन्तरप्रसृतेन विक्चकुवलयानामुफुनीलोत्पलानां निचयेन समूहेनोपचीयमाना प्रवर्धमाना या मेचकमरीचि श्यामलकान्ति । 'कृष्णे नीलातितद्यामकालद्यामलमेचका' इत्यमरः । तस्या मलिम्लुचेन पाटचरेण । तिरस्करणेनेति यावत् । तद्वच्चालरणेनेत्यर्थः । अत एवोपमा । 'प्रनिरोधिपरास्वन्दि-पाटचरमलिम्लुचा' इत्यमरः । पारनारीणां पुरसुन्दरीणां लोचनरोचिषा नयनकान्त्या स्वचित् सबलिनो नरपते पत्न्या नरपतिपथो राजमागो यस्यास्ताम् । 'नक्ष्मू -' इत्यादिना समामान्तः । राधानो धीयन्तेऽय्यामिति राधधानी । जनकस्य राधधानी जननराधधानी मिथिलानगरी ताम् । 'करणाधिकरणयोश्च' इत्याधिकरणार्थे त्युद् प्रत्ययः । प्रविश्य । दक्षार्थतनयां धागमलक्ष्मणौ प्रतीद वचनमभाषणम् ॥

तदेवाह—

अस्या खलु नगर्यामारब्धयज्ञस्य राज्ञो जनकस्य भागधेयात्सीता-
नामधेयभाजनमजीजनत्कन्यारत्नं रत्नगर्भा भगवती ।

अस्यामिति । अस्या नगर्या मिथिलायाम् । राडुसब्द प्रतिष्ठापनः । भगवती पूज्या । रत्नानि मणयो गभ यस्या सा रत्नगर्भा भू । तथा । 'जगती रत्नगर्भा च' इत्यमरः । आरब्धयज्ञस्य उपनान्तमयनस्य राज्ञः । हलमुत्कर्षणेन यज्ञभूमिं शोभयत इत्यर्थः । भागधेयान् आनयाद्वेतो । 'देव दिष्ट भागधेय भागव स्त्रा नियतिविधि' इत्यमरः । सीता लाङ्गलपद्मनिस्त्रजन्मन्वात्सीतेत्यन्वयसंज्ञा । 'सीता लाङ्गलपद्मनि' इत्यमरः । सीतेति नामधेयस्य नाम्नो भाषणं पात्रम् । 'नामन्पभागेभ्य स्वार्थे धेयो वक्तव्य' इत्युभयनापि धेयप्रत्ययः, कन्यारत्नम् । धेष्टा कन्वकामित्यर्थः । अजीजनत् जनयामास । रत्नगर्भाजान्मन्या रत्नजननं युक्तमेवेति भावः । जनेणो चटुपधाया हन्वोऽन्यामसीदध । 'रत्नं धेष्टं मणावपि ऽति मिथः । 'जानो जातो यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते' इत्यभिधानात् ॥

अस्या पुन किमपरमाहाम्यम् ।

अस्या इति । अस्या पुनर्मिथिलानगर्या अपरमितोऽन्यन्माहात्म्यं महानुभाववक्त्रि वानीयमानि । न किञ्चिदन्वातर्यं ॥

यतः —

देव्या यस्या वसनमुदधि पीठिका हाटकाट्रि-

हार सिन्धु सगरतनयस्वर्गमार्गेऋवन्धु ।

क्रीडाशैल प्रथमपुरुषकोडदृष्टा च तस्या

सीतामातुर्जगति मिथिला सूतिकागेहमाह ॥ १०० ॥

यतो यस्यान् कारणात् ॥ देव्या इति । यस्या देव्या मृदेव्या उदकानि

धीय तेऽग्निजिन्युदधि समुद्र । 'उदग्म्योद सज्ञायाम्' इत्युदक्शब्दस्योदात्तेश्च वसन वस्त्रम् । तथा हाटमादि स्वर्णचल । 'स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेमं हाटं कम्' । अरप पीठ पीठी नैव पीठिकोपवेशनपीठम् । गीरादिवान्दीप् । तत्र स्वां य । 'केऽण' इति ह्रस्व । तथा सगरतनयानां वपिलानलदग्धानां स्वर्गमार्गं एव बधुर्मुत्पद्यमुद्हर । स्वर्लोत्प्रापिकेत्यर्थः । सिन्धु मरित् । मन्दाकिनीति यावत् हारो मुचामलाप । 'दिशे नदविशेषेऽब्ध्यां सिन्धुर्ना मरिति स्त्रियाम्' इत्यमरः । तथा प्रथमपुरुष पुराणपुरुषो विष्णु स चासौ क्रोडो वराहश्च तस्य दष्टा दन्तविशेषश्च क्रीडाशैलो विहाराचल । सर्वत्राभूदिति शेषः । तस्या सीतामातुः सीताजनन्या भूदेव्या जगति । जगत्स्वित्तर्यं । मिथिला परिच्छिन्नतया वर्तमान मिथिलानगरी सृतिरागेह सृतिरागृहमाहुर्भवन्ति । यत एवमपरिमेयानुभावाय भूदेव्या मिथिला सृतिरागेह कथयन्ति, अतोऽस्या माहात्म्यं विमन्यद्वक्तव्यमस्तीत्यर्थः । 'ध्रुव पञ्चानाम्-' इत्यादिना जलदेशः । ध्रुव आहादेशश्च । अत्रोदग्म्यादिपूरञ्जनं चैनं वमनन्वादिरूपणात्समस्तवस्तुवर्तितरपरात्सरः । 'आरोपविषयस्य स्यादतिरोहितरूपिणः । उपरञ्जकमारोप्यमाणं तद्रूपं मतम् ॥' इति लक्षणात् । तत्र तथा पीयस्या मिथिलाया मागराम्बरादिमत्तया महीयस्या भूदेव्या आधेयन्वकथनादभिरुपमेदोऽत्सरः । तदुक्तम्—'आधाराधेययोरानुपपन्नभावोऽधिको मतः' इति । अथ चोक्तहपमानुप्राणित इति सूकरः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

तत्र सीताविवाहार्थममरैरपि दुष्करम् ।

जनक कल्पयामास धनुरारोपणं पणम् ॥ १०१ ॥

तत्रेति । तत्र मिथिलाया सीतोत्पत्तिमये जनको राना पिता च । 'तातस्तु जनकः पिता' इत्यमरः । सीताया विवाहार्थममरैरिन्द्रादिभिरपि । किमुतान्यैरिति भावः । दुष्करं कर्तुमशक्यम् । 'इयं दुःसुप्तु-' इत्यादिना मत्प्रत्ययः । अनुषो हरकोदण्डस्यारोपणमवनमनं पणं मूल्यं कल्पयामास । यो वा को वा इदं धनुरारोपयति तस्मा इयं कस्या दीयते न त्वन्यस्मा इति प्रतिज्ञातवानित्यर्थः । इत्थमभाषतेति पूर्वोक्तसंबन्धः । 'पणो धूतादिपूतुष्टे नृणामूल्ये धनेऽपि च' इत्यमरः ॥

ततो महर्षिर्जनकस्य राज्ञः सभा सुधर्मासदृशीं प्रपेदे ।

तौ चापनुध्वापविलोक्य लोलौ संचापकौ कोसलराजपुत्रौ ॥ १०२ ॥

तत इति । ततः सीतावृत्तान्तज्ञानान्तरं महर्षिविधामिनः । ऋषिलक्षणमुक्तम् । सुधर्मासदृशः देवसभासमाम् । 'म्यासुग्मा देवगमा' इत्यमरः । जनक-राजस्य ममामास्थानं प्रपेदे प्राप । तथा चापविलोक्य लोलौ अनुदर्शनलालमौ । 'लोडुपो लोलुभो लोले लम्पटो लालम्बश्च स' इति यादवः । कुतः । चापाम्ना महः संचापकौ धन्विनौ । इति धनुर्विद्याविशारदत्वं सूच्यते । 'तेन सह-' इत्या

दिना बहुव्राहि । 'शेषाद्विभाषा' इति कप्रत्यय । तो कोसलराजपुत्री रामलक्ष्मणो च । एतेन महाकुलीनत्वादिसकलगुणसंपत्तिः सून्यते । आपनु प्राप्तवन्तौ । उपजातिवृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥

तत्र विधिवदभ्यर्चितं कथितदशरथतनयवृत्तान्तं कौशिकः
कौशिकप्रमुखैरमरैरस्मत्कुलमहत्तरे देवराते निक्षिप्तं विशेषतः सीता-
शुल्कार्थं मया रक्षितमिदमिति जनकेन प्रदर्शितस्य चापस्यारोपणाय
राममादिदेश ।

तत्रेति । तत्र सभायां पुत्रवशसंभूतवाकाशिको विद्यामित्रः । 'पुत्रवशसंभू-
तत्वात्कौशिकः रघुनन्दनः' इति श्रीरामायणे । विधिवद्यथाशास्त्रमभ्यर्चितं पूजितं ।
राहेति शेषः । तथा कथित उपवर्णितो दशरथतनयस्य वृत्तान्तो वशप्रशमादिवृत्तियेन
स तत्रोक्तः सन् । 'वार्तां प्रवृत्तिवृत्तान्तः' इत्यमरः । तथा काशिरप्रमुखेन हेमादिभिर-
मरः । 'महेन्द्रगुणगुल्फकव्यालप्राहिषु कौशिकः' इत्यमरः । अस्मत्कुलमहत्तरेऽस्मद्वश-
श्रेष्ठे देवराते राक्षि निक्षिप्तं विन्यस्तं विशेषतो विशेषायामनेन सीतायां शुल्कार्थं विवाह-
मन्यापन् । तदारोपणस्य च सीताप्रदानमन्यत्वादिति भावः । 'शुन्योऽङ्गी व्रीधनेऽपि
च' इत्यमरः । मया रक्षितं गुप्तमिदम् । धनुरिति शेषः । इत्युक्त्वा इतिनैव गम्यमा-
नाधत्वादप्रयोगः । जनकेन प्रदर्शितस्य चापस्यारोपणयावनमनाय राममादिदेशाज्ञापया-
माम् । नन्वीधरेण धनुर्देवराते न्यासभूततया निक्षिप्तमिति रामायणार्थां श्रूयते । अत्रे-
न्द्रादिभिरिति कथमेतत्संगच्छत इति चेत्, स देवेभ्यो धनुषि दित्सिते तदानीमेते
दधे सन्निकर्षं गत्वा स्वयं प्रहीतुं भीतरन्मदर्थऽस्य देवरातस्य ढेहीति प्रार्थितः सन्
तस्य हस्ते दत्तवानिति न कोऽपि विरोधः ॥

ततः —

रामे बाहुबलं विवृण्वति धनुर्वंशे गुणारोपणं

मा भूत्केवलमात्मना तिलक्लिप्ते वशेऽपि वैकर्तने ।

आकृष्टं नितरां तदेव न परं सीतामनोऽपि द्रुतं

भङ्गस्तस्य न केवलं क्षितिभुजा दोस्तम्वदम्भस्य च ॥ १०३ ॥

तत आदेशानन्तरम् ॥ राम इति । रामे बाहुबलं निबभूजन् विवृण्वति
प्रकटयति सति धनुर्वंशे केवलं धनूरूपवेणुदण्ड एव गुणारोपणं मांवायोजनं शौर्या-
वर्षणं च मा भूनासीत् । अत्र माजे नन्यत्वान् 'माटि लुट्' इति लुटासीरर्थ-
त्वावकाशः । कित्वात्मना खेन तिलक्लिप्ते सजाततिलके । अलङ्कृते इत्यर्थः । अत्र
स्वस्यावतीर्णत्वादिति भावः । 'तदस्य सजातं तारकादिभ्यः' इत्यातन्प्रत्ययः ।
तारकादिरावृत्तिगणः । वैकर्तने विकर्तनसम्बन्धितं वशे सूर्यकुलेऽपि । 'वशो वेणौ
कुलेऽपि च' इति विश्वः । गुणारोपणमभूदिति विनोदस्य शौर्यादिगुणसमर्पणमभूदिति
परिहाराद्विरोधाभासोऽलङ्कारः । इतरवशात् राजभिर्धनुषोऽनारोपितत्वात्सूर्यवशावनसेन

भारामेणारोपितत्वादिति तद्वशस्य महती प्रतिष्ठा संपादितेत्यर्थः । 'मौर्व्यां द्रव्याधिदे सत्त्वगौर्यसंयादिके गुणः' इत्युभयनाप्यमरः । किञ्च तदनुरेव नितरामतिशयेन कृष्टमा भूत्, किन्तु परमत्यन्तं दुर्लभं सीतामनोऽप्याकृष्टमभूत् । धनुराकर्षणस्यैव तन्मनःसमाश्रयणहेतुत्वादिति भावः । तथा तस्य केवलं धनुष एव भद्रो विमेशो मा भूत् । किन्तु शक्तिभुजा दोः स्वस्मदस्मस्य दोर्दण्डैर्वतवत्पलाङ्मुखस्य च । दम्भस्तु कैतवे कर्के' इति विश्वः । मञ्जोऽभूत् । अत्र वनुर्युद्धा रात्रानो निर्वापितनिजभुजार्कवभूयुरित्यर्थः । शार्दूलविष्कीडितं वृत्तम् ॥

रामाकर्षणभग्नकार्मुकभुजा ध्वानेन रोदोदधा

हस्तक्षययश सितच्छन्दकुले जीमूतनादायितम् ।

वीरधीप्रथमप्रवेशसमये पुण्याहधोपायितं

सीताया किल मानसे परिणये माङ्गल्यतूर्यायितम् ॥ १०४ ॥

रामेति । रामाकर्षणेन श्रीरामस्त्वृत्सारूपणेन भग्नं विदन्ति यत्कार्मुकं तन्माङ्गवतीति तथोक्तम् । तथा रोदसी द्यावाभूमी दृष्टादि आरुणोतीति रोदोदधा । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति ङिप् । सप्तव्यापिनित्यर्थः । 'द्यावाभूमी च रोदसी' इत्यमरः । ध्वानेन ध्वनिना कर्त्रा हस्तमशोद्रीक्षा ये क्षत्रा क्षत्रिया । अत्र जातिवाचिना क्षत्रशब्देन तज्जन्या क्षत्रिया लक्ष्यते । तेषां यश एव सितच्छन्दकुलहस्तधेणीति रूपम् । तन्मिन्विषये । 'हस्तास्तु श्वेतगह्वर' इत्यमरः । जावनस्य जलस्य मूतं पुटवधो जीमूतो मेघः । 'मूतं बन्धने' पृषोदगदित्वान्माधुः । 'जीमूती मेघपवती' इत्यभिधानात् । जीमूतनादेन जलदगजितेनेवाचरितं जीमूतनादायितम् । तस्य तन्निवारकत्वादिति भावः । 'कर्तुं न्यङ् सलोपश्च' । ततो भावे कः । 'अकृन्मार्नधातुयोर्दीर्घः' इति दीर्घः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । तथा वीरधियो वीरलक्ष्म्या प्रथमप्रवेशसमये प्रथमप्रवेशकाले । 'समया शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः । पुण्याहधोषेण स्वस्तिवाचनरत्नेनेवाचरितं पुण्याहधोपायितम् । पुण्यं च तदहश्च पुण्याहमिति विशेषणसमासः । 'रात्राह स्वस्तिभ्यष्टच्' इति टच् । 'पुण्यमुदिनाभ्यामह ऋबता' इति ङीष्त्वम् । तथा सीताया मेधित्या मानसे । मनसि प्रयत्नमान इत्यर्थः । परिणये विवाहविषये माङ्गल्यतूर्येण मादित्यार्थं तूर्यध्वनिनेवाचरितं माङ्गल्यतूर्यायितम् । किलेति सभावनायाम् । 'वार्तासमाख्ययो किल' इत्यमरः । उपोपमालंकारः । वृत्तं पूर्ववत् ॥

नैव कठिनकर्षणवृद्धितचापजन्मा क्षणा-

दिशा द्विरर्धौकृतैः कृतहरित्पतिस्वागतः ।

जगद्भ्रमणकौतुकोच्चलितरामकीर्त्यङ्गना-

प्रयाणपटहध्वनिं प्रथयति स्म ताराध्वनिः ॥ १०५ ॥

नय इति । कठिनकर्षणादृताक्षगाढेतोऽवृद्धितो भग्नो यथापम्वस्माज्जन्म यस्य स

तथोक्त । इति व्यधिकरणप्रवृत्ति । 'अवर्ज्यो बहुव्रीहिव्यधिकरणो जन्नानुतर-
पट' इति वामन । अणान्तिशीघ्र दिग्विदग्धाह्निदिग्गवर्धीकारहेतुभि । न्यम-
यचर्निरेवेति भाव । कृतो विहितो हरित्यनिस्वागतो दिगीश्वरकर्तृकगोभनागम-
नप्रश्नो यस्य ॥ तथोक्त । अतिरेगेन दिगन्तयापीत्यर्थ । नवोऽभनपूर्वस्तारध्वनि-
ह्वयनि । जगद्रमणकतुकाशेकसचारसौत्त्यादेनो । सञ्चलिता प्रवृत्ता गनम्य
कीतिरवाङ्मेति रूपकम् । तस्या प्रयाणपटह्वयनि यात्रारम्भे मेरीभाकार प्रथयति
स प्रकटयति न्य । नाद्रयमवापेत्यर्थ । अत्र धनुर्भज्जनितध्वना पटह्वयनिन्वा-
रोपणाद्रूपमालम्बर । तथान्यनिष्ठेषु घातितेष्वन्यकर्तृकस्वागतन्वहपणाशधिकरणम्प-
मित्यनयोत्तरपेत्स्यात्समष्टि । पृथ्वीवृत्तम् । 'जसां जमयला वसुप्रहयतिश्च ५'वी
शुद्ध' इति लक्षणात् ॥

तत्र दशरथ सीतापरिणयकृतनिश्चयजनकप्रहितदूताहृत पुरोहि-
ताभ्युपगमान्मिथिलामुपागमत् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्मये दशरथ सीतापरिणये सीतानिवाहे कृतनिश्चयेन
विहितनिर्णयेन । 'ममा निजयनिधया' इत्यमर । जनकेन प्रहिता प्रेषिता ये दूता
प्रेष्यान्नेराहृत सन् पुरोहिताभ्युपगमाद्विष्टादोकारान् । 'जज्ञीकागभ्युपगम-' इत्य-
मर । मिथिलामुपागमत् ॥

तमेव दशरथ वणयति—

यत्कीर्तिस्तिलकायते सुखध्वसगीतगोष्ठीमुखे

येनाथ पितृमान्पुमान्प्रमुमती येनैव राजन्वती ।

इन्द्र सगरसकटेपु निजहौ धीरस्य यस्योर्ममुख-

प्रेहृत्यस्यन्दनकेतनाम्परदशासदर्शनाहुर्वशाम् ॥ १०६ ॥

यदिति । यस्य दशरथस्य कीर्तिर्दानभाजोद्धवा समारथा सुखभूना देवता-
स्त्राणा सगीतगोष्ठी संगीतप्रस्तावन्मया मुख प्रारम्भ । स एव मुख वक्षमिति श्लिष्ट
रूपम् । तस्मिन् । 'मुख प्रशने प्रारम्भे वक्षे' इति नानार्थरक्षमाला । तिलका-
यते तिलको भूषणविशेषश्च स इवाचरति । सुखभूनामपि गेयान्तरापेक्षया प्रथमत
एव वर्गेनयोग्यो भवतीत्यर्थ । 'कर्तुं क्यङ् मलोपश्च' इति क्यङ्, 'अकृन्माबधानु-
कयोर्दीप' इति दीर्घ । 'तमालपत्रतिलकचित्राणि विनोपकम् । द्वितीय च तुरीय
च न स्त्रियाम्' इत्यमर । तथा येन दशरथेन आद्य पुमापुराणपुरुषो विष्णु पिता-
स्यास्तीति पितृमान् । अभूदिति शेष । श्रीरामरूपेणस्य तद्भर्मसम्भनत्वादिति भाव ।
एतेनास्य महाभाष्यसंपत्ति सूच्यते । येन दशरथेन । नान्येनेत्येवकाराद्य । वसुमती
पृथिवी सुराजा अस्या जस्तीति राजन्वती सुराज्ञी अभूत् । 'सुराज्ञि देशे राजन्वान्'
इत्यमर । 'राजन्वान्भाराज्ये' इति निपातनात्साधु 'उगितश्च' इति षीप् । तथा यस्य

वीरस्य दशरथस्योन्मुञ्जामिमुगं यथा तथा प्रेङ्खन्त्यो वायुवशाच्चलन्त्यो या म्यन्तके-
ननाम्परदशा रथनिगद-चतपताकाशलाभि नाम्ना सन्निनासम्प्रदर्शनादेती । 'वयं
वम्शाशुसरोषु दशा' इति रत्नमाला । इन्दुर्नीतीन्द्र । 'इदि परमध्वये' । परमध्वयं
सपन्नं पाम्यामन । 'उपेन्द्र-' इत्यादिना जौणादिको ग्रन्थस्य । सारस्रष्टु-
देवासुरगुरुसमर्द्धेषु । 'अथ प्रतिताविसर्पिद्वपन्त्यु सगर' इत्यमर । दुर्गशा दुर्गवम्शा
विनहो तत्ताज । इन्द्रस्याप्याग्रान्यवैरुष इति भाव । सोऽयं दशरथो मिथिलान-
मदिनि पूर्वेण सवन्य । तिलसायन इत्यत्र उत्तोपमा । या चोक्तपक्षेण सद्गते ।
शार्ङ्गलविक्रीडित इत्यम् ॥

जनक स्वकनीयासमाजुहाव कुशध्वजम् ।

हत्वा युधि सुधन्यानां साकाश्ये स्थापितं पुरे ॥ १०७ ॥

जनक इति । जनसो राजा मन्व्य कनीयासम् । अनुजमित्यर्थ । 'जघन्यजे-
स्तु कनिष्ठयवीयोऽवरजातुचा' इत्यमर । 'युनापयो कनन्यतरम्याम्' इति विद-
ग्धात्प्रनाडेन । तथा युधि युद्धे सुधन्यानं नाम राजानं हत्वा साकाश्ये साका-
श्वारये पुरे सुधन्यपक्षेण स्थापितं प्रतिष्ठितं कुशवजमाजुहाव । तत्पुन्योरपि विवाह-
महोत्सव कर्तुमाकारयामासेत्यर्थ ॥

तदनु ताभ्यामभ्यर्चितं सपुरोहितो दशरथस्तत्र पुत्राणां गोदान-
मङ्गलं निर्वर्तयामास ।

तदन्विति । तदनु तत्तन्न्तर ताभ्यां जनस्तुमध्वत्ताभ्यामभ्यर्चितो तत्रार्हं
पूजितं सपुरोहितं सवसिष्ठो दशरथस्तत्र तस्मिन्मन्त्रे पुत्राणां श्रीरामादीनां चतुर्णां
कुमाराणां गोदानमेव मङ्गलं निर्वर्तयामास । विवाहरीमादत्वेन हृतमनित्यर्थ ।
'गार्गादिले कर्त्तव्यं ऋतुमेवपिमेदयो । स्त्री तु स्याद्विदि भारत्या भूना च सुरभा-
वपि । नृत्त्रियो स्वर्गवज्राभ्युरदिमदग्वाणलोमसु ॥' इति वेङ्गव । गावो लोमानि वेङ्गा-
दीन्ते खन्त्यन्ते इति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां पोटश्रादिषु वषेषु कर्तव्यं
वेङ्गान्ताखनं कर्मोच्यते । तदुक्तं मट्टना—'वेङ्गान्तं पोटश्रे वषे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
राजस्यबन्धोर्द्वाविंशे वैदस्यस्य द्यधिके ततः ॥' इति । 'वेदानधील वेदो वा वेद वापि
वपाकमम् । अविष्टमङ्गलवर्गो गृहस्थाधनमाप्तेत् ॥' इति ॥

जग्राह जनकात्सीतां तातादेशेन राघवम् ।

आम्नायशासनेनार्चो यजमानादिवानल ॥ १०८ ॥

जग्राहेति । राघोर्गोत्रापत्य पुमान्राघवः श्रीरामस्तानस्य पितुर्दशरथस्यादेशेन
ज्ञया । 'तातस्तु जनकं पितु' इत्यमर । जनकाहातु सीतामनलो हुताग्नि आम्ना-
यशासनेन श्रुतिचोदनया यजमानाद्यजनशीलाद्गृहस्थान् । यजतेन्नाग्नीत्ये ज्ञानम् ।
'आने मुक्' इति मुगागम । अर्चो होमादिना क्रियामिव जग्राह गृहीतवान् । परिणीतदा-
नित्यर्थ । विम्बप्रतिविम्बभावेनोपमालकार ॥

आश्चर्यमेतत् ।

आश्चर्यमेतत् । एतच्छ्रुतम् ॥

किं तदित्याह—

गुणमनिमिषचापे कचिदारोप्य सीता

कुशिरुतनयवान्यादग्रहीडाममद्र ।

तदनु तदनुजन्मा मैथिलेन्द्रस्य चित्ते

निहितवदुगुण सञ्चूर्मिला लक्ष्मणोऽपि ॥ १०९ ॥

गुणमिति । राममद्र श्रीराम । अत्र भ्रान्तप्रयोग मन्त्रयाणस्वरूप-
त्वाद्विवाहसमधीति वाच्येऽवगन्तव्यम् । 'श्व' प्रत्ययश्चिन्मद्र कन्याण मङ्गल
गुणम्' इत्यमर । कुशिरुतनयवाक्याद्विधाभिन्नस्त्वनात् । न निमिषन्तीत्यनिमिषा
देवा । पचायच् । तेषां चापे । मृत्वापिज्ञेपगार्ह इति भार । कचिदेव गुण
मार्वाम् । विद्यादिप्रेक्षणम गुण चेति गम्यते । आरोप्य निमित्तं सीतामग्रहीत-
वान् । तदनु सीताग्रहणानन्तरं तस्य श्रीरामस्य अनु पश्चाजन्म यस्यानुजन्मा लक्ष्म-
णोऽपि मैथिलेन्द्रस्य जनस्य चित्ते । अमूर्तं वाग्निज्ञेपगानहऽपीति भार । निहिता
परवोगं गिनन् निहिता वद्वोऽनेके गुणा निगमिनानां यो मौढ्यश्च येन स तत्रोक्त
मन् । कुमिला जज्ञम्यारसा कन्यामग्रहीत् । उक्तरीत्या श्रीरामस्य सीताग्रहण-
श्रुतम् । लक्ष्मणस्योमिलाग्रहणमेवाश्चर्यमिति । दुर्गरोपहृत्चारोपगान्मानुषवीर्य-
वत्ता निरीक्ष्य जननं धारामाय सीता वीर्यश्रुत्वा दश । वीर्यविनयादिमन्त्रमद्वुणस-
पन्नतया योग्यतामालोच्य लक्ष्मणोर्मिलामिति परमार्थः । नात्र व्युत्क्रमविवाहोऽत्र ।
भिषोडरचात्तेषाम् । 'पितृव्यपुत्रमापन्नरनारीभुतेषु च । विवाहोपनयाश्च न
भवेन्सा हि दूषणी ॥' 'गुणोऽप्रधाने रूपान् मौढ्यां सूदे वृक्षेदरे । न्तम्भसत्त्वादि
सध्यादिविद्यादिमिनयादिषु ॥' इति मिथ । अत्रोपमानाच्छ्रीरामानुपमेनस्य लक्ष्मण
न्यायिक्यप्रतातेर्गतिरेकालवारः । 'उपमानाप्रदन्यस्य व्यतिरेकं स उच्यते' इति
लक्ष्मणान् । स चोक्तश्रेयानुप्राणित इति सत्वर । मालिनीउत्तमम् ॥

ततो भरतशत्रुघ्नौ कुशश्चजनियोगतः ।

माण्डवीश्रुतकीर्तिभ्यामभूता गृहमेधिना ॥ ११० ॥

तत इति । ततो रामलक्ष्मणविवाहानन्तरं भरतशत्रुघ्नौ कुशश्चजनियोगतः
नियोगतो निदेशात् । पञ्चम्यास्तुति । 'नियोजिता' इति पाठे कुशश्चजेन नियो-
जिता 'मवीय कन्याद्वयं यथायोग्यं प्रतिगृह्यतामिति' नियोजिता सन्तो । माण्ड
वीश्रुतकीर्तिभ्यां गृहमेधिना गृहस्थावभूताम् । माण्डवीश्रुतकीर्त्यारये कुशश्चजपुत्री ।
क्रमेण भरतशत्रुघ्नौ परिणीतवन्तावित्यर्थः । गृहैर्दारमधिते समन्तेते इति गृहमेधिना
'दारेष्वपि गृहा' इत्यमर । 'जाया च गृहिणी गृहा' इति हलशुषश्च । 'मेरु सगमे'
इति धातोर्गिति ॥

अथ दशरथ तनयै सह वृत्तविवाहैर्निदेहेभ्य प्रतिनिवर्तमान

१ 'स्वतनयै' इति पाठः

सर्वतःसमयसमुज्जृम्भितहृत्तटहृद् सहरोपं मीपणदुर्वारपराक्रम भव
यर्गयसर्वरूपपरभ्यधधाराधीनरुधिरधाराकल्पितपितृतर्पणं दर्प
तामग्रेसरमुग्रप्रतापिन तप समुचितबलकलवसानमपि वासनावशा
नतिपरिमुपितयुद्धश्रद्ध मध्येमार्ग भार्गव मुनिं राममद्राक्षीत् ।

अथेति । अत्र तनयविवाहनन्तर दशरथ इत्येवमिति नित्यशरणम् । नरोऽ
सुगन्तरित्यर्थः । तनयं सह गमादिभि मास विदेहेत्यो जनपदेभ्यः । 'पञ्चमी विभक्त
इति पञ्चना । प्रतिनिवर्तमानो निजराजधानीं प्रत्यावर्तमान् सन् । सर्वतःसमय
प्रलयसारे । 'सर्वतः प्रलय स्य' इत्यमरः । समुज्जृम्भितो आव्यव्यमानो यो तु
बहोऽभिन्नाद्बहु सह सोऽमुमशयो रोपो यस्य तम् । अत एव मीपणो भयत्रो दुर्गो
निवारितुमशक्यश्च पराक्रमो भुजबल यस्य तम् । मीपणेऽत्र 'मीर्योहेतुभये' इति
पुर । तथा क्षत्रगण्य क्षत्रियनिबन्धन्य 'वर्मवर्कपाहसारनिरामसा वा परश्वपधान
'द्वयो कुठार स्वपिति शस्त्रश्च परश्वप' इत्यमरः । तन्मीणा तदायता । तसि
प्यादितेति श्रान् । या रुधिरधारा रक्तप्रवाहस्य सन्धितमनुष्ठित पितृतर्पण येन त
नयोक्तम् । सप्रतिज्ञ त्रि सप्तहृत् क्षत्रियान्निकुठारेण निहत्य तदीयरुधिरं पितृ
निवापाञ्जलिं हृतवन्तमित्यर्थः । सर्वरूपेऽत्र 'मनेरूलाप्रकरीषेषु' इति सप्तप्रत्ययः ।
'अष्टविपद्-' दत्तादिना सुमागमः । दर्पं शार्वादिनदत्तङ्गानाममेवम् । अपि नने
द्वतमित्यर्थः । उग्रप्रतापिन्म् । आज्ञाष्टप्रतिज्ञादण्डाभ्यां प्रचण्डप्रतापमित्यर्थः ।
यद्यपि 'न कर्मधारयान्मनुप्' इति रमंधारयान्मत्वर्थायप्रत्ययो नोपपद्यते, तथा
प्यनुद्वेगमरत्वा सर्वधनी सर्ववैक्रीत्यादिवन्मत्वर्थस्य इतिर्वोदव्य । तथा तप समुचित
तपश्चर्यानुकूल कल्प इत्यतः निमित्तकल कल्पमाच्छाद्यतम् । 'यम आच्छादने'
इति श्रानो श्रानच् । तथापि वामनावशांमत्रियक्षेत्रसंजनवगादनतिपरिमुपिता
अत्यन्तानपहृता युद्धश्रद्धा युद्धदरो यस्य तम् । इदं ब्राह्मिदं क्षात्रं क्षापापि
शरादपि' इति वचनादिति भावः । मुनिं मन्वसीलं सृग्वर्गोद्भव भार्गव राम
ज्ञानदम्भ मध्येमार्गम् । 'पारे मये पठ्या वा' इत्यन्वयीभावः । तत्सत्तियोगात्
कारान्तत्वं च मध्यगच्छत्य । अद्राक्षीदुष्टवान् । दृष्टेर्लङि 'इरितो वा' इति विकृतात्
अकभाषपक्षे सिचि वृद्धिः । 'न दृश' इति क्तादेशाभावः ॥

अप्राक्षीच्च तन्निरीक्षणादेव प्रक्षीणहर्षोऽपि महर्षिभि सह विधाय
सपर्योमार्गशील, कुशलमिति ।

अप्राक्षीदिति । तस्य मार्गवस्य निरीक्षणादेव । न तु व्यापारादिलेवकारार्थः ।
प्रक्षीणहर्षोऽपि निहतानन्दोऽपि महर्षिभि सह वसिष्ठादिमहर्षिभि साकं सपर्यो

१ 'हृन्निमित्तदूयमज्ञानरुद्ध' सर्वतः इति पाठः २ 'दुःसहरोपमीपणम्' इति पाठः
३ 'परीकल्पित' इति पाठः ४ 'समुदयप्रतापम्' इति पाठः ५ 'वर्कमयवर्मन
नमानम्' इति पाठः ६ 'भार्गवमुनिमन्विष्टरामभद्रम्' इति पाठः ७ 'तमम्' इति पाठः
८ 'आपसी' कुशलमन्ववुद्धिः इति पाठः

मूत्रम् । 'पूना नमस्यापचिति सपर्यार्चाणा समा' इत्यमर । विधाय कृत्वा । अवश्यकर्तव्यत्वात्कलोचितत्वाच्चेति भावः । हे आर्यशील मत्सम्भावसपत्नेति भय-
भक्तिभ्यामामन्त्रगम् । कुशलमिति वाङ् । इत्यप्राशस्त्युपवान् । 'ब्राह्मण कुशल
पृच्छे' क्षत्रजधुमनामयम्' इति स्मरणान् । दर्शनसमुच्चयाथस्त्वशब्दः । 'प्रश्नोऽनुशो-
कः' इत्यमरः ॥

ततः किमित्यत आह—

अथ दशरथगार्गी तामशृण्वन्प्रसन्ना
भृगुपतिरिदमूचे प्रेक्षित रामभद्रम् ।
अवजिगमिपुरास जीर्णचापात्तरीर्तं
रविदितपरशोस्ते दोर्मदं कामुकेऽस्मिन् ॥ १११ ॥

अथेति । अथ कुशलप्रश्नानन्तरं भृगुपतिर्भार्गवरामं प्रसन्ना प्रमादगुणसपत्नाम् ।
श्राव्यामित्यर्थः । ता पूत्राणां दशरथस्य चाणीमशृण्वन्नादरादनाकणयन् प्रक्षिप्त
प्राश्नोऽयमिति विनयप्रह्वं रामभद्रं प्रति इदं वचनमूच उक्त्वान् । किं तद्वचनमत
आह—अविदितेति । जीर्णचापेन शिथिलहरचापारोपणेन हेतुना आत्तनीतं संप्राप्तं
यशम् इति सावहेलनवचनम् । तथा अविदितपरशोरज्ञातनिजानुप्रभावस्येति भयो
'लोदनवचनम् । येन परशुना त्रि मत्कृत्वा क्षत्रिया विचारिता इति भावः । ते तव
दोर्मदं भुजदर्पमस्मिन्वचनवे कामुके । कर्मणे प्रभवतीति कामुकम् । 'कर्मण उरुन्' इति
उक्तप्रत्ययः । तन्मिषवजिगमिपुरासमिषपुरासमभवम् । गमे सङ्गन्तादुप्रत्ययः ।
शिथिलहरचापस्य किं नमनेन भोजेन वा, मदीयचापारोपणेन त्वदीयभुजबलं शत्रु
मिच्छामास्तुक्तवानित्यर्थः । मालिनीनृगम् ॥

ततः श्रागमं किमकापादित्यत आह—

जाटाय तत्त्वगुणमाशु विधाय तत्र
संधाय बाणमैयधार्य सपोधनत्वम् ।
तैर्जीवितस्य दयमानमना मनीषी
सभृतघोरसमराद्विरराम राम ॥ ११२ ॥

आट्टायेति । मनस ईषा मनीषा त्वेकसपन्नः । शक्यत्वादित्वात्परम्पम् ।
ब्राह्मादिबान्मत्वर्थे इति । रामगन्द्वागवकामुग्मादाय गृहीत्वा आशु शीघ्रं सगुण
तस्य विधाय कृत्वा । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुण' इत्यमरः । तत्र कामुके बाण
'शिरः संधाय योजयित्वा । ततस्तपोऽनन्वमवधार्य । अथ तपस्त्वा ब्राह्मणोऽवध्य इति
निधायैत्यथ । अत एव तज्जावितस्य । भागवतरामप्राणशरणं प्रतीत्यर्थं । 'कर्मवर्मणो
वृत्ति' इति कर्मणि षष्ठा । दयमानं ताच्छीत्येन दयातत्परं मनो यस्य स तथोक्तः

सन् । सभूतघोरममरात्समुपस्थितदारुणरणाद्विरराम विरतोऽभूत् । 'जुगुप्साविराम-'
इत्यादिना पञ्चमी । उचरीत्वा चापारोपणाद्याडम्बरमेव कृतवान् । 'न ब्राह्मण
हन्तव्य' इति न्यायेन युद्धं न कृतवानित्यर्थः । नहि युक्तायुक्तविचारतत्परा विवेकिन
निजभुवनलमेव पश्यन्तीति भावः । वसन्ततिलमावृतम् ।

किञ्च,

तावुभौ च भृगुवशसभवो चापदण्डजमदग्निसभवौ ।

प्रह्वभावमवलम्ब्य केवल राघवार्पितगुणौ बभूवतु ॥ ११३ ॥

किञ्चेति चार्थः ॥ तानिति । भृगुवशौ भृगुमुनिवैष्णवं सभवः कारणं ययोस्तौ ।
तज्जन्यावित्यर्थः । यद्वा भृगुवशे शैलप्रपातजवेणौ भृगुमुनिपुरे च सभवः उत्पत्तिर्यं
योस्तौ । 'भृगुर्देवगुरो शर्मा जमदग्निप्रपातयो' इति नानाधरलमालः । तां पूर्वोक्ताभ्यां
चापदण्डजमदग्निसभवां धनुर्गण्डिनामदभ्यां केवलमत्यन्तं प्रह्वभावमपरोपणताप्रयुक्तं
नम्रत्वं विनयावनतत्वं चावलम्ब्य राघवेणार्पितो निशितो गुणो मौर्वी साधुत्वं च
ययोस्तौ । यद्वा राघवेऽर्पितो गुणः पराक्रमः सत्त्वगुणश्च याभ्यां तां बभूवतु । एकत्र
स्वारोपस्य महापराक्रमसूचनात्, अन्यत्र विध्वंसवतारत्वेन तत्र सत्त्वगुणममर्पणाच्चेति
भावः । अत्र चापदण्डजमदग्निसभवयोः केवलप्रवृत्तयोरेव प्रह्वभावावलम्बनरूपसमा-
नधर्मेणैव पश्यन् गम्यमानत्वात्केवलप्रवृत्तगोचरत्वात्तुल्ययोगिताल्लकारः । 'प्रस्तुतानां
तथान्येनां केवलं तुल्यधर्माः । आपश्यन् गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥' इति
लक्षणात् । स चोक्तश्लेषादेन सकीर्यते । रयोद्धतावृतम्—'राघवविह रयोद्धता लगा'
इति लक्षणात् ॥

युगपत्प्राप्तगुणयोश्चापभार्गववरामयो ।

ऋजुता वक्रता प्राप वक्रतापि तथार्जवम् ॥ ११४ ॥

युगपदिति । युगपदेकदा प्राप्तो गुणो मौर्वी साधुः च ययोस्तयोश्चापभार्ग-
वरामयो । 'चापभार्गवयोस्तयो' इति च पाठः । ऋजुता आर्जव वक्रता नम्रत्वं
मापः । तथा वक्रता वक्रतिल्यमार्जवं प्रापः । 'आप्रोतेर्लुक्' इति पुषादित्वाच्चेरदा-
देशः । सज्यत्वादृजुधापो नम्रोऽभवत् । तादृग्धनुर्नमनदभिमिमह किं कर्तुं शक्नो-
मीत्यहंकारः परित्यज्य साधुवप्रवृत्ताद्वक्रो भार्गवः ऋजुरासीदिति वाक्यार्थः । अत्र
प्राप्तगुणपदाद्यस्य विशेषणमाला ऋजुतावक्रतयोरितरेतरभावप्राप्तिं प्रति हेतुत्वात्पदार्थ-
हेतुक् काव्यलिङ्गमल्लकारः । 'हेतोर्वाक्यपदाद्यत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति लक्षणात् ।
तथा धनुर्गुणप्राप्त्यनन्तरकालीनत्वेऽपि भार्गवगुणप्राप्ते युगपदित्येककालीनत्वोक्त्या
तदसंबन्धेऽपि संबन्धाभिधानादसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः । सा च स्वतः सिद्ध-
वविप्रोदोक्तिसिद्धकार्यकारणपूर्वाप्यपिपर्ययनिबन्धनेति रहस्यम् । तथा ऋजुता वक्रता
चार्जवं प्रापेति स्फुरतो विरोधस्योचरीत्या समावानाद्विरोधाभासश्चेति सकरः ॥

ततस्तत्क्षणममोघेन राघव शरेण भार्गवस्य स्वर्गतिं ररोध ।

तत इति । ततस्तदनन्तर राघवगन्तव्ये तस्मिन्नेव क्षणे । अतस्तस्योपे
द्वितीया । अमोघेनाव्यर्थेन अरेण मार्गवस्य भृगुनन्दनस्य रामस्य स्वर्गति स्तर्लोक
गमनं हरोध । दमजेत्यर्थः । 'स्वरच्यन स्वर्गनाम्-' इत्यमरः । 'दिशोपायगमे गति'
इति वेदयन्ती ॥

स्थाने हि तत् ।

स्थाने हि तत् तद्वतिनिरोधनं स्थाने हि युक्तं सखु । 'युक्ते द्वे साप्रत स्थाने' इत्यमरः ॥

तत्कथमित्यत आह—

नूनं जनेन पुरुषे महति प्रयुक्त-

माग पर तदनु रूपफलं प्रसूते ।

कृत्वा रघूद्वहगते क्षणमन्तराय

यद्गार्गव परगतेर्विहतिं प्रपेदे ॥ ११५ ॥

नूनमिति । जनेन महति पुरुषे महानुभावे । विषये प्रयुक्तं कृत्वा मागोऽपराधः ।
'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमरः । परमत्यन्तं तस्यागमोऽनुरूपमनुगुणं फलं प्रसूते
जनयति । नूनमिति वस्तुविचारत्वात्पानमुपेक्षालक्षारः । कुतः । यद्यस्मान्काष्ठा
द्गार्गवः । उद्वहतीत्युद्वहः रघूणामुद्वहो रघूद्वहो रघुनन्दनः । 'तस्यास्तु तोनापस्य च
प्रमवोद्वहनदना' इति बोधः । 'नन्दिप्रहि-' इत्यादिना पचाग्रचः । तस्य गतो विषये
क्षणं क्षणमात्रमन्तरायम् । निप्रनिरोधमिति यावत् । कृत्वा परगते स्तर्लोकप्राप्तेर्विहतिं
हानिं प्रपेदे प्राप । ऐहिनामुष्मिन्गलोरन्यतरविच्छेदे पृष्ठं सज्जिह्वोऽसृष्टारताप
यैणामुष्मिकगतिनिरोधमेवाद्भीक्ष्णारः भार्गवः । अतन्मनिरोधमेव श्रारामश्चकारेत्यर्थः ।
विशेषेण सामान्यममथनन्तोऽपान्तरन्यामालक्षारः । 'सामान्यनिरोधकार्यकारणभावाभ्या
निर्दिष्टप्रवृत्तमथनमर्थान्तरन्यासः' इति सर्वस्वभूतम् ॥

अथ सत्क्रान्तया जामदग्नयशक्तिसपदा सपन्न पन्नगपरिवृद्धमोगभु-
जाभिगमं राममपरिलमालिङ्ग्य भूर्ध्र्युपात्राय दशरथं परिस्रयेत् परि-
सरे परिसरन्त्या सरयूसरितानुनिष्ठामयोध्या दारकान्सदारान्सादरम्
चलोकयन्तीना पौरपुरघ्नीणा नीरैर्निध्रतगवाक्षैः कलशैः सौन्दर्ययन्त्रि-
तर्तापिन्धे पिन्धेच्छापत्रायमाणधवलतपत्रं प्रविवेश ।

अथेति । अत्र जामदग्नयस्य परलोभगतिविह्वलनन्तरं दशरथः सत्क्रान्तया प्रति-
फलितया । जमदग्नेरपत्यं पुमाजामदग्नयः । 'गर्गादिभ्यो यञ्' । तस्य भार्गवरामस्य
शक्तिसपदा मामर्धसपत्या सपन्नं समृद्धम् । अत्रारादवतारान्तरसंक्रमणनियमा-

त्सप्रतिपन्नवैष्णवतेज परिपूणमित्यर्थः । परिवृहतीति परिवृद्ध प्रभु । वृहेर्वा क्ता
 कप्रत्ययः । ते 'प्रभौ परिवृद्ध' इति नसारहसारयोलेपो निष्ठातकारस्य ङत्वः
 निपात्यते । पन्नगपरिवृटस्य भुजगेद्रस्य भोगः कायस्तत्करपाभ्यां भुजाभ्यामभि
 राम मनोहरम् । 'भोगः सुखे रुचादिभृतावहेधः पणमाययो' इत्यमरः । रा
 श्रीरामभद्रमविरलं गाढमालिङ्गवाश्लिष्य तया मूर्ध्नि शिरस्युपाग्रायाग्राण कृत्वा
 वृन्द्यनिर्गन्तं पुनः पिता शिरसि जिघ्रतीति शास्त्राचारप्रसिद्धिः । परिखया पटुणः
 खल्यासारेण निखातखलाधारदुर्गविशेषेणेवेत्युत्प्रेक्षा । परिसरे पर्यन्तभुवि । 'पर
 न्तभू परिसर' इत्यमरः । परिसरन्त्या प्रवहन्त्या सरयुमरिता सरस्वात्यया नद्या
 नुषिद्धामावेष्टितामयोध्या निजराजधानी सदारास्तवधूमन्दारकान्ध्रीरामादिकुमा
 रान्मादर सन्नेहमबलोक्यतीना पौरपुरन्ध्रीणा सबन्धिभिस्तया नीरन्ध्रितगवाक्षान्
 रन्तरगवाक्षमाणे । 'घातायन गवाक्ष' इत्यमरः । सौन्दर्यवञ्चिततापिञ्छे माभा
 ग्यनिर्णिततमालकुसुमैः । तत्सदृशैरित्यर्थः । अत एवोपमालकारः । 'कालस्कन्ध
 म्मालः स्यात्तापिञ्छ' इत्यमरः । तापिञ्छस्य पुष्पः तापिञ्छम् । 'पुष्पमूले'
 बहुलम्' इति उक् । कटाक्ष अपाङ्गावलोकनं । यद्वा । 'यद्गतगन्विध्रान्तिवेचि' ये
 विवर्तनम् । तारकाया कलाभिज्ञास्त कटाक्षः प्रचक्षते ॥ 'द्युत्कलभणैः । पिञ्छातप-
 र्ममयच्छन् तद्रदाचरतीति पिञ्छातपनायमाणम् । 'पिञ्छवर्हे नपुसके' इत्यमरः
 पिञ्छातपनशब्दादाचारस्य क्यटन्ताङ्गः शान्तवैशः । 'आने मुष्' इति मुगागमः ।
 तथाभूत धवलतपन ध्वेतच्छन् यस्य स तथोक्तः सन् । प्रविवेश प्रविष्टवान् ।
 अनातपनस्य स्वधवलमपरित्यागेन कटाक्षनीलिमस्त्रास्तरणत्वेकेन्द्रगुणालसारः । तेन
 चोष्णोपमानिरुद्धेन धवलतपनस्य पिञ्छातपनत्वमुपप्रेक्ष्यत इति त्रयाणां सङ्करः ॥

लज्जावशादविशदस्मरविक्रियाभि-

स्ताभिर्धधुभिरतिवेलमवाप्तसौप्त्यान् ।

इक्ष्वाकुनाथतनयान्प्रथमो रसाना

तारुण्ययोगचतुरश्रतुरः सिषेवे ॥ ११६ ॥

लज्जेति । लज्जावशात् लज्जायन्तत्वाद्धेतोः । त्रपापारतन्त्र्यादित्यर्थः । 'वश आयत्त
 ताया च' इत्यमरः । अविशदा अस्फुटा स्मरविक्रिया मन्मथचेष्टा यासां ताभिः ।
 एतेन मुग्धावस्था सूच्यते । 'उदयद्यौवना मुग्धा लज्जाविजितमन्मथा' इति लभ्य
 णात् । ताभिर्वर्गभिः सीतादिभिर्नवोढाभिः । 'वर्गनायनवोटयो' इति विश्वः ।
 अतिवेलमलधमनास्रगारयान्प्राप्तानन्दाश्चतुरश्रतुः सख्यामानिश्चातुनाथस्य दशरथस्य
 तनयान्ध्रीगमादीन्कुमारान्स्नानयोगे यौवनसगतिदशायाम् चतुरो निपुणः । विनो
 दकर इति यावत् । 'योगः सनहनोपाध्यायनसगतिर्युक्तिषु' इत्यमरः । रसाना नवानां
 प्रथमः शृङ्गाररसः सिषेवे मेवितवान् । मधुमना तरुणानां चतुर्णां रात्रिर्मा
 राणां धीरामादीनां सभोगशृङ्गारः प्रवृत्त इत्यर्थः । नवरसास्त्वल्कारशस्त्र उक्ता —

‘शृङ्गारवारकृष्णारौद्रहासभयानका । वीमन्सद्भुतशान्ताख्या रसा पूर्वैरुदाहृता ॥’
इति । तत्र शृङ्गारो द्विविधः—समोगो विप्रलम्भश्चेति । तदुक्तं ‘शृङ्गारतिलके—
‘समोगो विप्रलम्भश्च द्विधा शृङ्गार इष्यते । सयुक्तयोस्तु समोगो विप्रलम्भो विनु-
क्तयोः ॥ विप्रलम्भश्चतुर्धात्र वर्ण्यते रसकोविदैः । पूर्वानुरागगनाख्यप्रवामे कृष्णा-
त्मना ॥ प्रागसगतयोर्यूनोराय स्यादुत्तरे त्रय । स्यु प्रागसगतयोरेव तत्र पूर्वानुर-
क्षणम् ॥’ इति । अत्र समवायिकारणवेनालम्बनयोर्नात्रिकानायकयोः समागमात्मा
रतिस्थायी समोऽशृङ्गारः । रतिर्नाम समोगविषय इच्छाविशेषः । तदुक्तम्—‘यूनो-
रभ्योन्यविषया म्यायिनीच्छा रति स्मृता’ इति । समोगश्च यूनोरभ्योन्यानन्दजनक
दर्शनान्निहनादि कर्म । तदुक्तं भावप्रकाशे—‘कामोपचारसभूत काम ह्यीपुसयो
सुखम् । सुखमानन्दसमेद परस्परविमर्दज्ञ ॥ उपचारस्त्यानन्दकारक कर्म
कथ्यते ॥’ इति । तद्विषय इच्छाविशेषः स्पृहापरपर्यायः प्रमोदामकमनोवृत्ति-
विशेषो रतिरित्यपि । तदुक्तम्—‘सपथैश्वर्यसुखत्रोरशेषगुणयुक्तयोः । नवयौवनयो
स्लाघ्यप्रहृष्टयोः क्लिष्टरूपयोः ॥ नारीपुरुषयोस्तुन्यपरस्परविभावना । स्पृहाद्वया दित्त
वृत्ती रतिरित्यभिधीयते ॥’ इत्यलमतिप्रसङ्गेन । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

विद्ययेव त्रयीदृष्ट्या दर्भपत्राग्रधी सुधी ।

राजपुङ्गवा तथा राम प्रपेदे प्रीतिमुत्तमाम् ॥ ११७ ॥

विद्ययेति । दर्भपत्राग्रधी । निश्चितबुद्धिरिति यावत् । सुधीविद्वान् [कर्ता] ।
विशेषणद्वयमेतद्भामेऽपि योज्यम् । त्रयी त्रिवेदी । ‘इति वेगद्वयद्वयी’ इत्यमरः ।
तस्या दृष्ट्या पर्यालोचनेन या विद्या ज्ञान तयोः रामस्तत्रा राजपुङ्गवा जानन्त्या ।
‘मुनोऽमराणभोजमेकभ्यो दुहितु पुनश्चकव्य’ इति इदितृशब्दस्य पुनर्ज्ञापेक्ष ।
उत्तमा प्रीतिं परमानन्दं प्रपेदे प्राप । उपमालङ्कारः ॥

अथ कवि काव्यवर्णनमाख्यानपूर्वकं काण्डमस्मात्तिं कथयति—

इति श्रीविदर्भगजविरचिते चम्पूरामायणे बालकाण्ड समाप्तम् ।

इतीत्यादि । इतिशब्दः परिसमाप्ता । विदर्भणा जनपदानां राजा विदर्भ-
राजो भोजस्तेन विरचिते प्रणीते इति कविनामकथनम् । ‘गद्यपद्यामक काव्य
चम्पूरित्यभिधीयते’ इत्युक्तलक्षणं चम्पू तथाभूतं रामस्यायनं चरितं वृत्तं चम्पू
रामायणं तस्मिन्निति काव्यवर्ण्ययोः कथनम् । श्लिष्टं स्पष्टम् ॥

इति श्रीमत्परमयोगी द्रष्टुन्दमानसेन्द्रीवरसदोहामन्दानन्दलाभाभिनन्दितरघुनन्द-
नचरणारविन्दमकरन्दास्त्रादनकन्दलितसारस्वतेनाखण्डतपःप्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डले-
श्वरशाण्डिल्यमहासुनिगोत्रावनसम्यक् वचनान्वयसुधापाशवारपारिजातस्य धन्वन्तर्यव-
त्तारान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारमर्षज्ञसावभौमस्य कोदण्डपण्डितवर्यस्य तनू-
जैर्गङ्गाशिविकागर्भरत्नाकरमुधाकरेण धारयामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचिताया चम्पूरामा-
यणव्याख्याया साहित्यमञ्जूषिकासमाख्याया बालकाण्ड समाप्तम् ॥

रामचन्द्रायैरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।

बालकाण्डस्य सम्पूर्णा व्याख्या मञ्जूषिकाभिधा ॥

अयोध्याकाण्डम् ।

गच्छता दशरथेन निर्वृतिं भूभुजामसुलभा भुजायलात् ।
मातुलस्य नगरे युधाजिते स्थापितौ भरतलक्ष्मणानुजौ ॥१॥

गच्छतेति । भुजाबलान्निभुनगके । 'बल शक्तौ बलासुरे' इति शाश्वत ।
भुजशब्दद्वयान्तोऽप्यस्ति । 'त्रेताया रघुनायकस्य महितरयाता भुजाया यथा' इति
प्रयोगश्च । भूभुजा राज्ञामसुलभा दुर्लभाम् । अनन्यसाधारणामिति भावः । निर्वृतिं
सुराम् । 'निर्वाण निर्हति सुखम्' इति पर्यायः । गच्छता प्राप्तवता । अनुभवतेति
यावत् । गुणवत्पुत्रराजेन निजभुजबलस्य साफल्यसिद्धेरिति भावः । दशरथेन । भर-
तलक्ष्मणानुजौ भरतशत्रुघ्नौ । शत्रुघ्नस्य रामानुजत्वेऽपि नैयत्येन भरतानुजत्वम्,
लक्ष्मणस्य च श्रीरामानुजत्वमित्युभयस्यापि स्वतः सिद्धत्वादिति भावः । युधाजितौ
युधाजिज्ञाप्तौ मातुलस्य मातृभ्रातुः । तयोरेवेति भावः । 'मातृभ्राता तु मातुलः'
इत्यमरः । नगरे केरुयस्य पुरेऽध्वमेघपुरे वा स्थापितौ प्रतिष्ठापितौ । दौहित्रदिद-
क्षोर्द्वयस्य केरुयस्याज्ञया तदानयनार्यमुपागतवति युधाजिनि राजा तनयौ प्रेषित-
वानित्यर्थः । श्रीरामायणेऽयोध्याकाण्डप्रारम्भे 'गच्छता मातुलकुलम्' इत्याद्यप्ये-
प्रथमतः प्रयुक्तं 'गच्छता' इति पदं वात्मीकिना, तदेतद्भोजेनानापि मङ्गलचारादय-
चमत्कारकारितया वा प्रयुक्तमित्यनुसंधेयम् । एवमुत्तरत्रापि तत्तत्काण्डाद्यपदं तत्त-
त्काण्डादौ प्रयुक्तमित्यवगन्तव्यम् । रघोदत्तावृत्तम्—'रघुराविह रघोदत्ता लगौ'
इति लक्षणात् ।

तदनन्तरं राजा श्रीरामाभिषेकं कर्तुमुद्युक्तवानित्याह—

अथ दशरथ पुत्र राम स्वतस्त्रिजगत्पतिं
स्वविषयमहीमात्रे कर्तुं पतिं विदधे मतिम् ।
भुवनभरणे कल्प कल्याणभूधरमादरा-
त्स्वगृहपटलीधुर्यस्तम्भं विधातुमना इव ॥ २ ॥

अथेति । अथ भरतशत्रुघ्नयोर्मातुलनगरप्रतिष्ठापनानन्तरं दशरथ स्वतः स्वभा-
वादेव । त्रयाणां जगतां समाहारश्चित्रगत् । 'तद्वितार्थे—' इत्यादिना द्विगुः । तस्य
पतिं त्रिलोकाधीश्वरं पुत्रं निजभाग्योदयात्युन्नरूपेणावतीर्णं रामम् । श्रीरामनामाङ्कित-
विष्णुमित्यर्थः । स्वविषया स्वस्य परिपात्यत्वेन गोचरा या मही भूस्तन्मात्रे । तावत्या-
मतामित्यर्थः । 'मात्रं कार्त्तव्येऽवधारणे' इत्यमरः । पतिं कर्तुं मतिं विदधे । निर्धा-
रितवानित्यर्थः । अर्थनिर्धारणं मतिरिति तज्ज्ञा । कथंभूत इव । भुवनभरणे त्रिलो-
कोद्बहने । 'भुवनं सन्निभे लोके' इत्यजयः । कल्पं समर्थं कल्याणभूधरं स्वर्गाचलम् ।
'कल्याणमक्षये स्वर्गे कल्याणं मङ्गलेऽपि च' इति विश्वः । आदराच्छ्लाघ्योऽयमि-
त्यासक्ते स्वगृहपटलीं निजगृहनिवहः । गौरादित्यान्वीप् । तस्या धुरं वहतीति धुर्यो-
धुरंधरः । 'धुरो यदृक्' इति यत्प्रत्ययः । स चासौ स्तम्भश्च तं विधातुमना इव
कर्तुंकाम इवेत्युत्प्रेक्षा । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । श्रीरामस्य

परिमितमहीपतिकरणनिर्धारण सुमेरोगृहधारदारुविशेषकरणनिर्धारणप्रायमिवेऽनुप्रे-
क्षार्थं । तथा च विशिष्टमतिविधानगेहस्तम्भनिर्वाणयोर्वाक्यार्थयोर्निर्दिष्टस्त्वासम्भ-
वात्सादृश्यलक्षणायामसम्भवद्वस्तुसन्ध्याक्याथवृत्तिर्निर्दिष्टानामेदो व्यज्यन् इत्यलङ्कार-
पालकारध्वनि । स चायं दृश्यन्तो ध्वनितो वाक्यभेदेन प्रतिविम्बकरणाक्षेपे तस्यो-
त्पानात् । अत्र तु वाक्यार्थे 'वाक्याथसमारोपाद्वाक्यैकवाक्यताया तथा भाग' इत्य-
लङ्कारमवस्वकार । हरिणीवृत्तम्—'भवति हरिणी न्यौ भौ स्ते गो रसाम्भुधिवि-
ष्टे' इति लक्षणात् ॥

तदनन्तरमसौ समक्षय मन्त्रिभि सह पौरवृद्धान्वृद्धश्रव पुरोधस
संमाम्भुसमाह्वय समादिदेश ।

तदिति । तदनन्तर मतिविधानानन्तरम् । असौ दक्षरथो मन्त्रिभि । मुमञ्चप्र-
मुखैरमाले सहेत्यर्थः । सहायविवक्षाया तृतीया । अतएव 'विनापि महशब्देन
भवति' इति काशिका । समक्षय सम्यगालोच्य वृद्धश्रव पुरोधा पुरुहुतपुरोहितो
वृद्धस्त्वस्ति समान् । विद्याबुद्ध्यादिभिर्गुणैस्तत्कल्पानित्यर्थः । उपमालङ्कार । पुरे
भवा पोरस्ते च ते वृद्धश्च तान्वयोवृद्धान्विप्रासमाह्वयामध्य समादिदेश । उक्त-
वानित्यर्थः ॥

समादेशप्रकारमेव विवृणोति—

विदितमेव हि भवता शिष्यतातिमेष मतिं दधाना सुपथा संब-
रमाणा प्राणिना दयमानमानसा मानधना यज्ञ समार्जनजागरूका
जनोपतापसमार्जनतत्परा परा निर्धृतिमुपेत्य देवभूयं गता सर्वे न
पूर्वपुरुषा इति ।

विदितमिति । शिष्यतातिं शिष्यकरीम् । कल्याणीमेवेत्यर्थः । 'शिवताति-
शिवकर' इत्यनर । मतिं बुद्धिं दधाना धारयन्त । न तु कदाचिदप्याघातदुर्बुद्धि-
गन्धा । सुपथा नीतिशालोक्तमागण सचरमाणा प्रवृत्तिपरा । न तृपथवर्तिन ।
पथेऽत्र 'पथो विभागा' इति विकल्पात्समासान्तभावः । तृतीयाविधानं 'प्रवृत्ता-
दिभ्य उपसर्गानम्' इति तृतीयापत्तिरित्याद्युक्तं प्राक् । तथा प्राणिना दयमानमा-
नसा । सकलभूतदयापूर्णचित्ता इत्यर्थः । न तु कठिन्हृदया । प्राणिनामिति 'कर्तृ-
कर्मणो वृत्ति' इति कर्मणि षष्ठी । मानधना मानैकचित्ता । न तु यथाकथञ्चिप्राण-
परायणा । यज्ञ समार्जनजागरूका कर्तिसपादनसाधना । न तु केवलसमार्जन-
तत्परा । 'जागर्तैरूक' इत्युक्तप्रत्ययः । जनोपतापसमार्जनतत्परा निरुपधिपरदुःख-
प्रहाणेच्छापरतन्त्रा । न तूपेक्षतत्परा । इत्यभूता नोऽस्माकम् । इदानीन्तनाभिप्राय-
सभावनया न इति बहुवचनम् । सर्वे निखिला पूर्वपुरुषा इत्याहुः प्रमृता य पुरातननु-
पाला परा निर्धृति परमसुखमुपेत्य देवभूय देवत्वम् । भुवो भावे क्यप् । गता

प्राप्ता । इत्येतदुक्तं भवन्ना विदितमेव । भवद्विज्ञातमेवेत्यर्थः । न तु मया शापनी-
यम् । तथापि वक्तव्यार्थसंगत्यर्थं ज्ञापितमित्येवमकार्षम् । 'मतिबुद्धिः' इत्यादिना
वर्तमानार्थे क । 'कस्य च वर्तमाने' इति पठ्यते । विशेषणभिप्रायगर्भत्वात्परिवरा-
लकारः । 'साभिप्रायविशेषण परिकर' इति लक्षणात् ॥

तस्मादस्माभिरपि तेषां मनीषामनुसरमाणेरेतावन्तं कालं परिपा-
लिताः किल सकलाः प्रजाः ।

तस्मादिति । तस्मात्कारणात्तेषामस्मात्पूर्वपुरुषाणां सबन्धिनीं मनीषां बुद्धिम् ।
'बुद्धिमनीषा धिपणा' इत्यमरः । 'सरणिम्' इति पाठे पठतिम् । मार्गमित्यर्थः ।
अनुसरमाणैरनुवर्तमानैः । 'अवश्यं पितुराचारः' इति न्यायेन शिवतातिबुद्धिधारणा
दिवेशिशिष्टेनैव प्रवर्तमानैरित्यर्थः । अत्रास्या मनीषायाः अन्यत्रासमन्तात्सदृशी मनी-
षामिति सादृश्याक्षेपादसमपद्वस्तुरूपो निदर्शनात्कारः । अस्माभिरप्येतावन्तं
कालम् । बहुकालमित्यर्थः । 'कालाश्चनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । सकला
प्रजा परिपालिताः किल । नीतिशास्त्रानुसारेण सुरक्षिताः खलु । 'वार्तासमाव्ययो-
रित्' इत्यमरः ॥

न तु वार्तामात्रमेव, किन्तु भवन्तोऽप्यत्र प्रमाणमित्याह—

प्रमाणमत्र परिपालनक्रियासिमा मदीयामनुभवन्तो ननु भवन्त एव ।

प्रमाणमिति । अत्राभिप्रायः इमा प्रवर्तमाना मदीया परिपालनक्रिया प्रजास-
रक्षणकृत्यमनुभवन्तः प्रत्यक्षमनुसदधाना भवन्तो यूयमेव प्रमाणं ननु । साक्षिण-
स्त्विति त्वर्थः । किं प्रमाणान्तरोपन्यासेनेत्येवमकार्षम् । नन्वित्यामन्त्रणे वा ॥

अस्तु तर्हि, ततः किं तत्राह—

भवतामभ्युपगमाना निगमाना प्रतीपगमिनी पदवीं न प्रत्येति-
खलु लोकास्तदस्ति किञ्चिदभ्यर्थनीयम् ।

भवतामिति । भवतामभ्युपगमानाम् । भवद्विरज्जीवितानामित्यर्थः । 'अज्ञो-
काराभ्युपगमः' इत्यमरः । निगमाना नीतिशास्त्राणां प्रतीपगमिनीं प्रतिकूलवर्तिना
पदवीं मार्गं लोको जगत् । कश्चिदपीति शेषः । न प्रत्येति नानुवर्तते खलु । युष्मद्
पदिष्टनीतिमार्गमेवानुसरतीत्यर्थः । तस्मात्कारणार्थिचित्प्रयोजनमभ्यर्थनीयं आच-
नीयम् । द्रष्टव्यमिति यावत् । अस्ति ॥

किं तदभ्यर्थनीयमित्याह—

मम सुरनरगीतव्यातिभिर्हेतिभिर्वा
दिवि भुवि च समानप्रक्रमैर्विक्रमैर्वा ।

नियतमपरिहार्या या जरा सा मदङ्गे

विकचकमलपण्डे चन्द्रिकेवाविरासीत् ॥ ३ ॥

ममेति । सुरनरगीतख्यातिभिर्देवमानुषाभिष्टुतप्रतिष्ठेतिभिण्युधैर्वा । 'हेतिर्ज्वा-
लाशुरायुधम्' इति वैनयन्ती । 'हेति शस्त्रेऽपि रुक्मियो' इति केशवश्च । तथा
दिवि भुवि च स्वर्गमर्त्यलोकयो समानप्रक्रमस्तुल्यप्रकार । लोकद्वयेऽपि प्रतिहतप्र-
सारैरित्यथ । विक्रमै पराक्रमैर्वा या जरा पलितादिरुषा जीर्णावस्था । 'पलित
जरसा शौक्य केशादा विद्यसा जरा' इत्यमर । नियत निश्चितमपरिहार्या परिहर्तुम-
शक्या । आनुधक्षत्त्या वा दुष्परिहरेत्यर्थः । सा जरा मदङ्गे मरीचशरीरे विकच-
कमलपण्डे प्रफुल्लम्बुनकदम्बे चन्द्रिका कौमुदीवाविरासीत् प्रादुरभूत् । यथा चन्द्रिका
कमलसकोचम्लानतारिहेतुन्तया मरीचाङ्गसरोचादिहेतुर्जरा समुत्पन्नाऽभूदित्यर्थः ।
'मृगाल विसमन्तादिन्द्वये पण्डमस्त्रियाम्' इत्यमर । 'चन्द्रिका कौमुदी ज्योष्ठा'
इति चामर । उपमालङ्कारः । मालिनोद्भूतम् ॥

तत किमिलत आह—

तस्मात्समस्तक्षत्रवर्गगर्वपाटनैरिष्टधारापरश्वधभरणभीषणनेप-
भार्गवभद्रादपरिच्छिन्नतरशौर्यशालिनि सौजन्यभाजने जनानुरागनि-
लये निर्मत्सरे वत्सले वत्सेऽस्मिन्विश्वभारभार चिरकालधार्यमाण
मौर्यैरनुमत सन्नतार्य विश्रान्तिसुखमनुभवितुमभिलषामीति ।

तस्मादिति । तस्माजराविर्भावेदितो समस्तक्षत्रवर्गस्य कार्तवीर्याद्यशेषक्षनि
यनिवहस्य गर्वपाटनेनाहकारविदग्धनेन परिप्लोष्टरा । महत्तरेति यावत् । 'प्रिय-
म्यिर—' इत्यादिनोरसन्दभ्य वरादेः । तादृशी धारा यस्य स तथोक्त परश्वध
उठारस्तस्य भरणेन धारणेन भीषणो भयकरो वैपो नेपथ्य यस्य स तथोक्तस्य
भार्गवस्य जामदग्न्यस्य भङ्गेन गवनिर्वापणेनापरिच्छिन्नतरमतिगम्भीर यच्छौर्यं तेन
शालन् आनीक्ष्येनेति तथोक्ते । 'बहलमानीक्ष्ये' इति णिनि । सौजन्यभाजने
सुजनसकृन्निवेतने जनानुरागविलये सकलप्राणिलोकप्रेमास्पदे निमत्सरे परोक्ष-
सहन मन्मरस्तद्रहिते । अनसूय इत्यर्थः । वत्सले सर्वतः स्निग्धे । वत्स जेह सोऽ-
स्यास्तीति वत्सल । 'स्निग्धस्तु वत्सल' इत्यमर । 'वत्सासाध्या कामवले' इति
लप्रलय । असिन्वत्स एतादृशसकलसद्गुणसंपन्ने श्रीरामे । चिरकालमारभ्य धार्य-
माणमूढ्यमानम् । विश्व विभक्त्यति विश्वभार । 'सज्ञाया भृतृवृजि—' इत्यादिना खच्च-
लये सुभागम् । विश्वभारभारमशेषभूपरिपालनव्यापारमार्थस्वतन्त्रमवद्विरनुमतन्तपो-
धनाश्रयार्थमनुज्ञात सन् अवतार्य निवेद्य । निद्रिप्येत्यर्थः । विश्रान्तिसुखमखण्डवि-
श्रमानन्दमनुभवितुमनुसधातुमभिलषामीच्छामीति । एवमादिदेशेति पूर्वेण सवन्धः ॥

तत किं जातमित्यत आह—

तत प्रावृषेण्यपयोवाहव्यूहस्तनितेनादाकर्णनसमुदीर्णनिरतिशया
हादंसंसर्गनिरगलनिर्गलत्केकालापिन कलापिन इव जना प्रमद
भैवकलकलरवमुखरितहरिन्मुखा चभूवु ॥

तत इति । तत आदेशानन्तरं प्राद्वपि भव प्रावृषेण्यो वार्षिक । 'प्रावृष एष' इति एण्यप्रत्यय । तादृशो य पयोवाहव्यूहो जलधरपटलस्तस्य स्तनित गर्जितमेव नादो ध्वनि । 'स्तनित गर्जित मेघनिर्घाणे रसितादि च' इत्यमर । तस्याकर्णनेन श्रवणेन समुदीर्ण । समुपन्न इत्यर्थः । गौणार्थत्वादग्राभ्यस्य प्रत्युतोत्कर्षावहमेव । यथाह दण्डी—'निष्ठूतोद्गीणवान्तादिगौणवृत्तिव्यापथयम् । अतिमुन्दरमन्यत्र ग्राभ्य कक्षा बिणाहते ॥' इति । तथाभूतो यो निरतिशयाहाद परमानन्दस्तस्य ससर्गोणावेशेन निरगलमप्रतिबन्ध यथा तथा निर्गलन्त्यो निर्गच्छन्त्यो या केका स्वप्यत्वा आलपन्ति ताच्छीत्येन कूजतीति तथोक्ता । के मूर्ध्नि कायति ध्वनयतीति विग्रह । 'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमर । कलापिनो वार्हिणो मयूरा इवेत्युपमा । जना श्रोतार प्रमदभवो हर्षतमुत्पन्न । 'प्रमदसमदा हर्षे' इत्यप्रत्ययान्तो निपात । य कलकलरव कोलाहलध्वनि । 'कोलाहल कलकल' इत्यमर । तेन मुखरितानि मुखरीकृतानि । वाचालीकृतानीत्यर्थः । 'तत्करोति—' इति प्यन्तात्कर्मणि क् । तानि हरितो दिङ्मुखाणि दिग्गन्तराणि तान्येव मुखानि वदनानि येषां ते तथोक्ता चभूवुरिति लिट्प्रपञ्चमुक्तोपमया सूचीयते । श्रीरामाभिषेकवार्ताश्रवणजनितानन्दादिशमोत्सवकोलाहलेनाशेषदिग्गन्तरालानि प्रतिध्वनिं चक्रुरित्यर्थः ॥

आनन्दवाप्पविसरो ध्वने प्रजाना-

माविर्बभूव मकरन्द इधारविन्दे ।

रामस्य कान्तिमभिषेकदिने भवित्री

प्रक्षाल्य चक्षुरिय वीक्षितुमादरेण ॥ ४ ॥

आनन्देति । आनन्दवाप्पविसर आनन्दाश्रुपूर प्रजाना जनाना वदने मुखे ऽरविन्दे पद्मे मकरन्द पुष्परस इवेत्युपमा । आविर्बभूव प्रादुरासीत् । 'मकरन्द पुष्परस' इत्यमर । किं कर्तुमिव । अभिषेकदिने पञ्चभिषेकदिवसे भवित्री भाविना रामस्य कान्ति शोभाविशेषम्, चक्षु नेत्राणीत्यर्थः, प्रक्षाल्य सशोभ्यादरेण प्रेम्णा वीक्षितुं द्रष्टुमिवेति फलोत्प्रेक्षा । यथा लोके चक्षु प्रक्षालनपूर्वकं द्रष्टव्य वस्तु पश्यन्ति तथात्रापि जना विशिष्टश्रीरामसरीरकान्तिं द्रष्टुकामाश्चक्षु प्रक्षालयितुमिवा-नन्दाश्रूणि प्रवर्तयामाशुरित्यर्थः । उत्प्रेक्षा । उकालकारयोरन्योन्यनैरपेक्षयात्समगृष्टि । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

राजापि तेषां सपत्न्यमानमहोत्सवोत्सुकजनसमर्दजनिष्यमाण

१ 'निषदाकर्णन' इति पाठ २ 'निसर्गनिर्गलनिर्गलत्केका' इति पाठ ३ 'भरभव' इति पाठ ४ 'न्यने' इति पाठ

रजोराजिपातपेरिजिहीर्षयेव रोमाञ्चप्रपञ्चेन कञ्चुकिताङ्गानां प्रमाणातीता प्रीतिं प्रपन्नानां हर्षप्रकर्षेण द्विगुणीकृतमानन्दमन्तर्नि्यम्य सुमन्त्रप्रमुखान्मन्त्रिमुत्थानेवमाचरथौ ।

राजेति । राजा दशरथोऽपि सपत्न्यमानः प्रत्यासन्नतया सभविष्यमाणो यो महोरसवो हृषोपादकधीरामपद्मभिषेकपञ्चापारः । उक्तं च भावप्रकाशे—‘उत्सृते हर्षमिलेव उन्मथ परिकीर्णिते’ इति । तेनोमुक्तं कालाश्रमन्वल्क्षणैस्तुक्त्यसपत्ना । ‘प्रसितो मुक्तभ्या-’ इत्यादिना तृतीयासमासः । ये जनास्तेषां समर्पेण सभ्रमेण जनिष्यमाण उत्पत्त्यमानो यो रजोराजिपातो धूर्तिनिउरन्मपत्तन तस्य परिजिहीर्षया परिहरणेच्छयेवेति हेतूः प्रेक्षा । ‘उत्पन्नस्य प्रतीकारदनयस्योत्पत्तिप्रतिबन्ध एव वरम्’ इति न्यायेन प्रागेव रत्न सभ्रपपरिहरणोपायचिकीर्षयेवेत्युत्प्रेक्षार्थम् परिपूर्वात् हरते मन्त्रान्त्रियामप्रत्यये ढाप् । रोमाञ्चप्रपञ्चो रोमहर्षणव्याख्या ‘रोमाञ्चो रोमहर्षणम्’ इत्यमरः, कञ्चुकिताणि कञ्चुकवृक्षतानि । निर्मितानीत्यर्थः । तान्यङ्गानि तेषां तेषाम् । कञ्चुकशब्दात् ‘तत्करोति-’ इति ध्वन्त्यत्वेनेति क । ततः प्रमाणातीता प्रीतिमपरिच्छिन्नानन्दः प्रपन्नानां तेषां जनानां हर्षप्रकर्षेण । इष्टलाभजन्यो मनः प्रसादो हर्षन्तस्य प्रकर्षेणातिशयेन हेतुना । द्वौ गुणाकृती यस्य स द्विगुणः । ‘गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिर्ग्येन्द्रियानुरक्ततन्तुषु’ इति वेजयती । द्विगुणीकृतो द्विरावृत्तः । पूर्ववर्त्मनि । ५. तमानन्दमिद्वानुष्ठानशुभवजन्यमुत्तमम् । राज्याभिषेकस्य प्रजाहर्षमूलकात्तदुपबृंहितानन्दातिरेकमित्यर्थः । अन्तर्नि्यम्यान्तरङ्गे निरुद्धः । सुमन्त्रप्रमुखान्द्रुमन्त्राद्रीमन्त्रिमुत्थानमालप्रवरान्प्रति एव वक्ष्यमाणप्रकारेण आचरथौ । उवाचेत्यर्थः । अत्र प्रतिहर्षानन्दशब्दानां वृत्तिभेदाद्भेदोऽपनेयः ॥

आचार्यप्रकरणमेवाह—

अस्माननाश्रिततपोवनभूमिभाग-

नुमुच्य मार्गपरिपालनजागरूकान् ।

अम्लानमौग्ध्यमचिराद्वलम्य राम

मेवंविधं कथमुदेति जनानुराग ॥ ५ ॥

अस्मानिति । अनाश्रितोऽनविष्टितस्तपोवनभूमिभागः पुण्यारण्यभूषदेशो यैस्तास्त गोचात् । अस्तीकृतवानप्रम्याश्रमानित्यर्थः । किं च मार्गेण नीतिशास्त्रपद्धत्या पालने प्रजासुरक्षणे जागरूकान्सावधानान् । विशेषतश्च येनाप्यपरित्याज्यस्त सूच्यते । एवविधानप्यस्मात् । बहुवचनमत्रात्मसमावयया अमालाभिप्रायेण वा द्रष्टव्यम् । वन्मुच्य लक्षणा । अम्लानमशीषः मौग्ध्यं मुग्धभावो यस्य तम् । अनतिप्रौढमित्यर्थः । निजगत्यते सकलकार्यधुरधरस्य श्रीरामस्य तत्त्वतोऽलन्तप्रौढिमस्यप्रभावेऽप्यादराविशयादित्य निर्दिष्टमित्यनुसंधेयम् । राममचिरादश्रमेनावलम्ब्याधित्य । एवविधं इत्यभूतप्रकारः । अनिर्वाच्य इति यावत् । जनानुरागः प्रजाभिलाषविशेषः

कथं कुनो वोदेत्युत्पद्यते । एतदाश्चर्यमित्यर्थः । मनः प्रवृत्ते परतन्त्रा एव प्रजा न सस्तव परतन्त्रा इति भावः । एतच्च 'अन्यत्र जयमन्विच्छेत्पुनादिच्छेत्परामभवम्' इति न्यायेन राज्ञोऽभिमतमेवेति रहस्यम् । वसन्ततिलकचट्टम् ॥

तेऽपि नियमितनिजमनोरथाय दशरथाय सविनयमेव व्यजिज्ञपन् ।

त इति । ते सुमन्त्रप्रमुखा मन्त्रिणोऽपि नियमितो निर्धारितो निज स्वकीयं मनोरथं श्रीरामाभिषेककरणरूपो यस्य तस्मै । यद्वा नियमितं प्रज्ञानुरागस्य श्रीरामप्रसन्नत्वात्सोचितो निजमनोरथो राज्याभिलाषो यस्य । दशरथाय सविनयं सप्रश्रयया तथा एव वक्ष्यमाणरीत्या व्यजिज्ञपन् विज्ञापयामासुः ॥

विज्ञापनमेवाह—

देवे स्थितेऽपि तनय तव रामभद्र

लोकं स्वयं भजतु नाम किमत्र धिप्रम् ।

चन्द्र विना तदुपलम्भनहेतुभूत

क्षीरोदमाश्रयति किं तृपितश्चकोरः ॥ ६ ॥

देव इति । देवे राक्षि स्वयि । 'देवः सुरे घने राक्षि' इति विश्वः । स्थिते प्रजा परिपालनदक्षतया वर्तमाने सत्यपि लोको जगत्पतिः तनयः रामभद्रः स्वयं चोदयित्वैव भजतु चेष्टताम् । समाश्रयत्वित्यर्थः । नामेति सम्भावनायाम् । अनास्तिज्ञे किं चित्रमाश्चर्यम् । न किञ्चिदपीत्यर्थः । कुत एतदित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—चन्द्रमिति । तृपितः पिपासितश्चकोरश्चन्द्रिकापायी पक्षिविशेषः । 'चन्द्रोश्चन्द्रिकापायी इत्युक्तत्वात् । चन्द्रविना । चन्द्रविहायेत्यर्थः । 'पृथग्विना—' इत्यादिना विकल्पा द्वितीया । तदुपलम्भनस्य चन्द्रोत्पत्तेर्हेतुभूत कारणभूत क्षीराण्युदकानि यस्य । क्षीरोदः क्षीरसमुद्रम् । 'उदकस्योदः सञ्ज्ञायाम्' इत्युदकशब्दस्योदादेशः । आश्रयति सेनते किम् । नाश्रयत्येवेत्यर्थः । अत एव तत्र चित्रमिति वैधर्म्येण दृष्टान्तालङ्कारः 'विम्बानुविम्बन्यायेन निर्देष्टो धर्मधर्मिणो । दृष्टान्तालङ्कृतिज्ञया भिन्नवाक्यमाश्रयश्रया ॥' इति वियाचक्रवर्तिलक्षणात् । इत्तं पूर्ववत् ॥

तदनन्तरं तत्त्वरे तत्परस्तत्त्वविदा वैरिष्ठस्य वसिष्ठस्य शासनादभिषेकोपकरणाहरणाय सामात्यं पौरवर्गं ।

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं राममन्त्रिसमापणानन्तरकाले तत्त्वविदामागमरहस्यवेत्तृणां वैरिष्ठस्य श्रेष्ठस्य वसिष्ठस्य महर्षेः शासनादाज्ञाचक्रवर्तदभिषेकोपकरणानां पुण्यतीर्थपरिपूरितकनकमलशमद्रासनच्छत्रचामरादिराज्याभिषेकसाधनानामाहरणाय । तान्याहर्तुमित्यर्थः । तत्पर आसक्तः सन् । 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः । सामात्यो मन्त्रिसहितः पौरवर्गो नागरिकसमूहस्तत्त्वरे सार चकार ॥

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

आहूय राम विनयाभिराममात्रि प्रमोद प्रभुरेवमूचे ।

तवोत्तमाङ्गे मुकुट विधातुमहाय तित्थे दिवसे यतित्थे ॥ ७ ॥

आहूयेति । प्रभुर्दशरथो विनयेन प्रत्येगाभिराम रमणीय राममाहूयावि प्रमोद समुत्पन्नानन्द सन् एव वक्ष्यमाणप्रकारेण उचे उक्तवान् । तदेवाह—अहाय इत तित्थे । पुष्यनक्षत्र इत्यर्थः । 'पुष्ये तु तिथित्थौ' इत्यमरः । 'पुष्य सर्वार्थ साधक' इति शास्त्रात्मककार्यसिद्धिमाघकत्वेन प्रशस्तत्वादिति भावः । दिवसे । श्व एवेत्यथ । तथा रामायणे दशरथवचनम्—'श्व एव पुष्यो भविता श्वोऽभिषि श्वतु मे सुत' इति । तवोत्तमाङ्गे शिरसि । 'उत्तमाङ्ग शिर शीर्षम्' इत्यमरः । मुकुट महाराज्यलक्षण कनककोटीर विधातु निक्षेप्तु यतित्थे यत्न करित्थे । स्वाभा विकलास्त्राभ्या जनितमेवेन द्विविधस्यापि विनयस्य त्वयि विद्यमानत्वाद्गजान ला करिष्यामीत्यथ । अत्र कामन्दक—'विनयप्रग्रहान्भूले कुर्वति नृपति सुतान् । अविनीतकुमार हि कुलमातु विपरीर्यते ॥ विनीतमौरस पुन यौवराज्येऽभिषेचयेत् ॥' इत्युचे इति सयन्धः । उपनातिरुत्तम् ॥

अथ दशरथमनोरथ कौसल्यायै निवेद्य स्वभवनमुपागतस्य रामस्य भगवान्वसिष्ठ सजातकौतुक कौतुकमङ्गल निर्वर्तयामास ।

अयेति । अथानन्तर दशरथस्य मनोरथ मूर्धाभिषेककरणसकल्य कौसल्यायै निजजनन्यै निवेद्य विज्ञाप्य स्वभवन निजमन्दिरमुपागतस्य प्रविष्टस्य श्रीरामस्य भगवान्पूजयो वसिष्ठ सजातकौतुक । इदानीं खन्वह कृताय इत्यथ । यत श्रीरामाभिषेकप्रक्रियानुवर्तनतात्पर्येण स्वभवातीति समुपनहर्ष सन् कौतुक हस्तसूत्रबन्धनरूप मङ्गल मङ्गलचारे निर्वर्तयामास । चकारेत्यथ । श्लोणीपाणिप्रहोतवेज्वरनक्तस्यत्येन शास्त्रनोभितत्वादिति भावः । 'कौतुक मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुत्त्रे' इत्युभयनापि शाश्वतः ॥

आपूरयन्मङ्गलतूर्यघोषैराशाघशावल्लभकर्णतालान् ।

उज्जृम्भित कोऽपि गिरामभूमिरन्मस्तक पौरजनाप्रमोद ॥ ८ ॥

आपूरयन्निति । मङ्गलतूर्यघोषमङ्गलाघवाद्यध्वनिभिराशासु दिक्षु ये वशाना करिणीना वज्रास्त्रेया दिग्गनाना कणतालान्कर्णसुघटनजनितध्वनीन् । 'वशा स्त्रा करिणी वन्ध्या' इत्यमरः । आपूरयन्विस्तारयन् । कोऽयमभूतपूर्वः । अत एव गिरामभूमि वाचामगोचरः । इत्यतयोदन्तया वक्तुमशक्य इत्यथ । उन्मस्तक उत्पन्नशिरा । महानित्यर्थः । अथवा उज्ज्वलितशिरस्कः । अतिप्रभूत इत्यर्थः । पौरजनाना प्रमोद आनन्द उज्जृम्भितः । उत्कटोऽभूदित्यर्थः । अत्र तूर्यघोषाणा दिग्गजकणतालपूरणासर्वेभ्योऽपि तत्सबन्धाभिधानादसबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्तिः । इन्द्रवज्राकृतम् ।

तत्र,

तत्रेति । तत्र तस्मिन्प्रमोदोऽज्जृम्भणममय इत्यर्थः ।

यामेवाहुर्निशिचरकुलोन्मूलने मूलहेतुं

यस्याश्चित्तं प्रकृतिकुटिल गात्रमित्रं बभूव ।

अम्भोजिन्या, शिशिरसरस, कासरीवाच्छमम्भ,

कैकेय्या, सा हृदयमदयं मन्थरा निर्ममन्थ ॥ ९ ॥

यामेवेति । या मन्थराम् । एवकारोऽन्यव्यवच्छेदार्थकः । निशिचरणा रावण
दिराक्षसाना कुलोन्मूलने वचनाशने गणविष्वसने वा । 'सञ्जातीयगणे गेहे गोत्रेऽ
कथित उलम्' इति विश्वः । मूलहेतु आद्यकारणमाहुर्भुवते । जना इति शेष
'श्रुव पथाना-' इत्यादिना णलदेशो श्रुव आह्लादेशश्च । तदुर्वाधाद्विपरीतबुद्ध
कैकेय्या वन प्रमाजिते तत सीतापहरणे सति श्रीरामेण रावणादिसंहारस्य प्रवृत्तल
दिति भावः । तथा प्रकृत्या कुटिल स्वभावेन वक्त्रम् । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानं
इति तृतीयासमासः । यस्या मन्थरायाश्चित्तं गात्रमित्रं तस्या एव शरीरसदृश बभूव
यथा तस्मान् स्वभाववक्त्रं तथा चित्तमप्यासीदित्यर्थः । 'आसरसदृशी प्रज्ञा' इति
वचनान्प्रायेण प्रज्ञाया आकारसदृशलनियमादिति भावः । सा मन्थरा मन्थरामि
धाना कैकेयीगृहवासिनी । कासरी वनमहिषीव । 'उलायो महिषो बाहद्विषत्कासरसै
रिभा' इत्यमरः । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति वीप् । शिशिर च तसरस
मधुरं चेति विशेषणयोरपि मिथोविशेषणविशेष्यभावविवक्षायाम् 'विशेषण विशेष्ये
बहुलम्' इति समासः । अच्छ निर्मलम् । एतद्विशेषणद्वयं हृदयेऽपि योज्यम्
अम्भोजिन्या सरस्या अम्भ इव कैकेय्या हृदयमदयं दयारहितं यथा तथा निममन्थ
आलोढयामासः । तथा तन्मनः श्रीरामाभिप्रेकविधातप्रवणं स्यात्तथा निवचित्तगात्र
मित्रैरेव वान्त्यै प्रलोभयामासेत्यर्थः । मनोवाक्यकमसु कुटिलायास्तस्या किं वप
नाटयितुमशक्यमिति भावः । पूर्णापमालकारः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

अलघुचलितशृङ्गावातनिष्पेपदोषा

दशनिरिव कठोर शीतलाम्भोदपद्मौ ।

अपहतजनसौख्यान्मन्थराभेदवान्या-

दपि भरतजनन्या हन्त दौर्जन्यमासीत् ॥ १० ॥

अलघ्विति । अलघ्वमन्दं चलितं प्रवृत्तो यो शृङ्गावातो ध्वनिविशेषः ।
सूक्ष्माम्बुवर्षमिश्रितो महामारुतस्तेन यो निष्पेपः सधर्षणं स एव दोषस्तस्माद्धेतोः ।
'शृङ्गा ध्वनिविशेषे स्यादपि सूक्ष्माम्बुवर्षणे' इति नानार्थरत्नमाला । शीतलाम्भोद
पद्मौ शिशिरजलदपटले कठोरस्त्रीक्ष्णोऽशनिर्दम्भोलिरिव । अपहत विष्वसित जनाया
सौख्यं श्रीरामाभिप्रेकमहोत्सवजनितानन्दो येन तस्यान्मन्थराया भेदवाक्यात् ।
'राजेदानीं श्रीराममभिप्रेकुमुमुक्षुः, ततस्त्व श्रीरामस्य प्रमाजन भरतस्याभिप्रेकं
पूर्वदत्तवरद्वयेनाभ्यर्चय, अन्यथा महाननर्थं स्यात्' इत्युपजापवचनादित्यर्थः । 'भेदो
पजापौ' इत्यमरः । भरतजनन्या भरतस्य मातरि कैकेय्यामपि दौर्जन्यं श्रीरामाभि

पेरविधातस्वरूपमसाधुत्वमासीत् । प्रादुरभूदित्यर्थः । भरतजनन्यामित्यनेन भरते सौजन्यं सुप्रसिद्धमेव, तथा च तज्जनन्यामपि तथात्वमुपपद्यते । कारणगुणपूर्वकत्वा-
त्कार्यगुणानाम् । अतः सौजन्ययुक्त्यामप्यस्या दौर्जन्यमासीदिति विरोधसूचकोऽय-
म्पिशब्दः । एतेन मन्थराया वचनस्य तादृकिटिप्पणोत्पादकपाठवः सूच्यते । हन्तेति
विषादे । 'हन्त ह्येऽनुकम्पाया वाञ्छारम्भविषादयो' इत्यमरः । अलकारस्तु पूर्व-
वत् । मालिनीतृतम् । तथा श्रीरामायणे कैकेया प्रति मन्थरावाक्यम्—'तव देवा-
सुरैर्बुद्धे सह राजर्षिभिः पतिः । अगच्छत्वामुपादाय देवराजस्य साह्यकृत् ॥' इत्या-
रभ्य 'तौ वरौ याच भर्तार भरतस्याभिषेचनम् । प्रप्रापन च रामस्य ल वर्याणि
चतुर्दश ॥' इत्यन्तम् ॥

ततः कैकेयी निमकरोदित्याशङ्कयामाह—

सैषा मन्थराभिधानपिशाचिकावेशपरवशनिजाशया पूर्वं दण्डकै-
र्यैजयन्तपुरयास्तव्यशम्भुरासुरसगरसगतवेदनापनोदनार्थमात्मने
विंतीर्णं वराय दशरथाय वरद्वयं न्यवेदयत् ।

सेति । मन्थरेणभिधानं नाम यस्या सा तथोक्ता या पिशाचिका महाभूतग्रहः ।
स्वार्थे क । 'केऽण' इति ह्रस्वः । तस्या आवेशेनावहेन । आत्मणेनेति यावत् ।
परवशः । परतत्र । विवेकशून्य इति यावत् । निजाशयः स्वकीयान्तःकरणं यस्या
ज्ञा तथोक्तम् । सप्ता कैकेया पूर्वं पूर्वकाले दण्डके वने वैजयन्तमिति यत्पुर तद्वास्त-
व्यस्तत्र वमन् । 'वसेत्स्वयत्कर्तरि णिच्' इति कर्तरि तन्व्यत्प्रत्ययो वृद्धिश्च । यः शम्भु-
रासुरः शम्भुरासुरो महादलस्तस्य सगरे बुद्धेः सगता प्राप्ता या वेदनामुरशङ्क-
तिजनितलेदः । त्वेदेऽपि वेदना' इत्यमरः । तदपनोदनं तन्निवारणमर्थं प्रयोजन-
यस्य तत् । तत्समावितमित्यर्थः । 'अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः ।
आत्मने स्वस्य विंतीर्णम् । तादृशसकटापसार्यं तत्रत्यगधाया निर्वर्तितत्वात्पारि-
तोषिकतया दत्तमित्यर्थः । वरयोर्द्वयम् । द्वौ वरावित्यर्थः । 'देवाहुते वर श्रेष्ठे' इत्य-
मरः । वराय भर्त्रे दशरथाय । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति सप्रशानत्वाच्चतुर्थी ।
न्यवेदयत् शपयामास । तथा रामायणे—'सर रात्रन्पुरा इत तस्मिन् देवासुरे रणे ।
तत्र चाभ्यास्यच्छनुत्सवं जीविमन्तरा ॥ तत्र चापि मया देव यत्नः समभिरक्षितः ।
जाग्रत्वा यतमानायास्तनो मे प्रददौ वरौ ॥ तौ तु दत्तौ वरौ देव निक्षेप मृगयाम्य-
हम् । तवैव पृथिवीपालः समाशे सत्यसगरः ॥' इति ॥

विज्ञापितस्य वरद्वयस्य विनियोगप्रकारमेवाह—

तयोरैकस्य सरम्भो भरतस्याभिषेचनम् ।

अन्यस्य वन्यवृत्त्यैव वने रामस्य वर्तनम् ॥ ११ ॥

तयोरिति । तयोरैकयोर्मध्य एकस्य सरम्भः । सञ्चतिरिति यावत् । भरतस्या-
भिषेचनं राज्याभिषेकः । अन्यस्य वरस्य सरम्भो वन्यवृत्त्या मुनिवृत्त्या । जटावलकल-

धारणकन्दमूलफलाशनरूपव्यापारेणेत्यर्थः । उपजापनुद्विजनमृत्यन्तरव्यवच्छेदा-
मेवकारः । रामस्य वने दण्डकावने वर्तने वृत्तिः । अवस्थानमिति यावत् । पूर्वं सा-
न्येन दत्तौ वरविदारिं भरताभिषेकरामविवासरूपेण दातव्याविद्युज्वतीत्यर्थः
तथा च रामायणम्—‘नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः । चायजिनः
धारी रामो भवतु तापसः । भरतो भगतामय यौवराज्यमकण्टकम् ॥’ इति ॥

तदानीं किं जातमित्याह—

तस्मिन्क्षणे वरयुग चिरंततताम्र-

नाराचवेधपरप भवसी विदार्य ।

सत्यप्रहाणचकितस्य नृपस्य काम-

मूरीचकार हृदये पुटपाकरीतिम् ॥ १० ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्क्षणे तरङ्गले । ‘निर्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवदे-
क्षणः’ इत्यमरः । चिरं चिरकालं ततोऽग्निसत्तमः । अत एव ताम्रो रक्तवर्णो व-
नाराचं शलाकाकारस्तीक्ष्णशस्त्रविशेषस्तस्य वैवः सप्रहारमृद्वत्परपं कठोरम् । दुःसा-
मिति यावत् । वरयुगं कर्तुं । सत्यस्य सूर्यतमापिलस्य प्रहाणं प्रच्युतिः । ‘कृत्यव-
इति णत्वम् । तस्माच्चरितस्य भयसन्धान्तस्य नृपस्य राज्ञो दशरथस्य भवसी विदा-
श्रोत्रे विभिद्यः । वायेन्द्रियद्वारा अन्तरिन्द्रियस्यार्थग्राहकत्वादिति यावत् । ‘वर्णशब्दप्र-
श्रोत्रं श्रुतिं स्त्री भवणं भवः’ इत्यमरः । हृदये तस्यैव मानसे पुटपाकरीतिं मूषिक-
सपुटमध्ये सुवर्णादिकं निगूढं निक्षिप्याग्निना सतापनं पुटपाकस्तस्य रीतिम् । तस-
दृशीं परिपाटीमित्यर्थः । अत एव निदर्शनाः । काममत्यन्तमूरीचकार अनीचकार
‘प्रतिश्रुतस्याश्रवणेऽग्रहणे वा सत्यविप्रलो भवेत्’ इति श्रुत्या गृहीतत्वाच्च ततनाराच-
दुःसहं वरयुगद्वारभूतश्रवणविदाहपूर्वकं राज्ञोऽन्तरात् प्रविश्य तं निरुच्छ्वसं तापय-
मासेत्यर्थः । ‘ऊरीकृतमुरीकृतमग्नीकृतमाधुनं प्रतिज्ञातम्’ इत्यमरः । ‘ऊर्णादिच्चित्र-
चक्षुः’ इति गतिसंज्ञायाम् ‘कुगतिप्रादयः’ इति समासः । वसन्तविलकावृत्तम् ॥

तनयविरहवार्तामात्रसंतप्यमाना

दध दशरथचित्ताधेतना निर्जगाम ।

दधदुतवहरोचिर्ज्वाल्या लेह्यमाना

ज्जटिति गहनगुल्मादुज्जिहाना मृगीव ॥ ११ ॥

तनयेति । अथानन्तरं तनयविरहवार्तामात्रेण आरामविरहवृत्तान्ताकर्णनेनै-
व संतप्यमानादह्यमानात् । विरह एव सति किं भविष्यति वा न ज्ञायत इति मात्रं
चक्षुः । दशरथस्य चित्तादुदयात् । ‘ध्रुवमपायेऽपादानम्’ इत्यपादानात्त्वन्मो-
चेतना सज्ञा जीवनशक्तिर्द्वहुतवहस्य वनवद्धे रोचिर्ज्वाल्या दासिश्चिखया रोचि-
ज्ज्वाल्या वा । ‘वने च वनवद्धौ च दयो दाव इतीरितः’ इति शाश्वतः । लेह्यमानात्
आस्वादमानादिति यावत् । गहनगुल्मात्कानाकुञ्जादुज्जिहाना निर्गमनशीला
‘ओहाह् गतौ’ इति घातोः शानच् । मृगी वुरङ्गीव । ‘जातेरस्त्रीविपयादयोपधात-

ति दीप् । यदित्यज्ञमा । 'द्राग्यदित्यज्ञसाक्षात्' इत्यमर । निर्जगाम निरगात् । श्रीरामविरहवार्तां श्रुत्वातिमात्रपुनर्वन्मलो रात्रि सपदि मूर्च्छामगच्छदित्यर्थ । पूणापमालकार । मालिनीवृत्तम् ॥

अथ दशरथ कथमपि लब्धसुतः कैकेयीमभाषत ।

अथेति । अथ चेतनानिर्गमनानन्तर दशरथ कथमपि कृच्छ्रेण लब्धसुतः प्राप्तचेतनः सन् कैकेयीं प्रतीद वचनमभाषत अवाचत ॥

तत्प्रकारमेवाह—

राम काममुपाश्रयिष्यति वनं त्यक्त्वा धृत कौतुक
लोकस्यक्ष्यति कौतुक चिरधृत तस्याभिपेक्षे कथम् ।

धर्मापायभयेन वत्सविरहं वक्ष्यामि वक्ष्यामि किं
यावत्कल्पमकीर्तिरार्तिजननी जायेत जाये तव ॥ १४ ॥

राम इति । रामो धृत राज्याभिषेकाज्ञत्वेनामुक्तः कौतुकं हससूनं त्यक्त्वा लील-
येव विसृज्य राममन्यन्तम् । अप्रतिबन्धमित्यर्थः । वनमुपाश्रयिष्यति प्रवेक्ष्यति ।
धर्माचारतत्परत्वाद्नायामेनेव प्रवर्जिष्यतीत्यर्थः । तत्र लोको जनान्तम्य श्रीरामस्या-
भिषेके विषये चिरधृत चिरकालमारभ्य समृद्धं कौतुकं हर्षं कथं कथंचित्यक्ष्यति ।
दुस्त्यजमप्यनिकृच्छ्रेण विद्वज्जननीत्यर्थः । तथा धर्मस्याङ्गीकृतपरिपालनरूपमुद्धृतस्यापा-
यौघिनाशाग्रद्वयं तेन वन्मविरहं रामवियोगं वक्ष्यामि धारयिष्यामि । अहमिति शेषः ।
'वह प्रापणे' इत्यस्माद्धातोर्लृट् । किं प्रतिवचनं वक्ष्याम्यालपिष्यामि । वस्तुमवकाशा-
भावादिति भावः । अत्र 'वद व्यक्ताया वाचि' इत्यस्माद्धातोर्लृट् । अथवा वक्ष्यामि
वक्ष्यामीति वहनार्थे द्विरुचोऽयं शब्दः । पुनः पुनर्धारयिष्यामीत्यर्थः । 'चापले द्वे
भवन' इति द्विवक्तिः । 'सभ्रमेव प्रवर्तिष्यापलम्' इति काशिरा । अतिदुःसहपुन-
विरहवेदनाजनितीद्रेगात्सभ्रमः । किन्तु हे जाये हे भार्ये, तव यावत्कल्पम् । क्वा-
न्तपर्यन्तमित्यर्थः । 'यावद्व्यवहारणे' इत्ययमीभावः । आर्तिजननी पीडाकरी ।
मममेदिनीति यावत् । 'आर्ति पीडाधनुषोद्यो' इत्यमरः । अकीर्तिं धारामा-
भिषेकविघ्नाचरणन्याऽपरयातिर्नायेत प्रादुर्भवेत् । जनेर्लृटि लृप् । यथा तथा
शास्त्रात् निर्वाहो भविष्यति, जायान्वेन सभावितायास्तस्यैव महाननघः । 'सभावितस्य
चानीर्तिमरणादतिरिच्यते' इति गीताया भगवदुक्तवादिनि भावः । दुस्त्यनुप्रासः ।
शार्दूलविज्रीडितं वृत्तम् ॥

वत्स कठोरहृदये नयनाभिराम

राम विना न खलु तिष्ठति जीवितं मे ।

धातुर्गलादुपयमस्त्वयि जातपूर्वं

कैकेयि मामुपयमं नयतीति मन्ये ॥ १५ ॥

वत्समिति । हे कठोरहृदये मञ्जुचित्ते, यत् स्वप्नेऽपि दुःसह श्रीरामविरह

साक्षात्त्व बोधयसि, अतस्त्वद्दयस्य कठोरत्वं किं वक्तव्यमिलेतत्सबोधनम् । नयन-
मिराम नेनानन्दरर वत्स बाल तनयम् । विरहामहिष्णुत्वयोतनार्थमेतद्विशेषणद्वयम् ।
'वन्मो ना कुटजे वर्षे तर्णके' तनयादिके' इति वैजयन्ती । राम विना । रा-
विहायेल्लथ । 'पृथिविना-' इत्यादिना पञ्चम्यभावपक्षे द्वितीया । मे मम जीवित-
जीवन न तिष्ठति खलु । मुनिश्रित मरिष्यामीलयं । अत हे कैकेयि, अत्र यद्यपि
भार्यानामग्रहणं शास्त्रनिषिद्धं तथापि भार्येयं चण्डीति व्यवहृतुं युज्यत इत्येवमाभिहित-
मित्यवधेयम् । धातुर्वेदाद्विधिवलात्त्वयि विषये पूर्वं जानो जातपूर्वं । 'सुप्पुषा' इति
समासः । उपयमो विवाहः । यमसामीप्यं च ध्वन्यते । 'विवाहोपयमौ समौ' इत्यमरः ।
मा यमस्यान्तरस्य समीप उपयमम् । 'अव्यय विभक्ति-' इत्यादिनाप्ययीभावः ।
नयति प्रापयतीत्येव मन्ये बुध्यामि । उपयमस्योपयमप्रापकत्वं युक्तम् । अतो ममाप्येव
मरणमुपयुज्यत इत्यर्थः । स्तेके लक्षणवतीना वन्यवाना परिणयो भर्तृजीवनाय
भवति, ईदृगवलक्षणदुर्भगायास्तव परिणयस्तु मम मरणाय भवतीति भावः ।
वसन्ततिलग्राह्यम् ॥

तदनु निजमनोरथकपरिपूरणे कृतादरा कैकेयी सोपहासमवादीत् ।

तदन्विति । तदनु दशरथभाषणान्तरं निजमनोरथकस्य भरताभिषेचनराम-
प्रमाणरूपस्वाभिलाषस्यैव परिपूरणे निष्पादने । अत्र मनोरथकशब्दयोः शिवभागवत-
वन्ममास । अथवा एकपरिपूरणे मुख्यपरिपूरणे । 'एके मुख्यान्वयेवला' इत्यमरः ।
कृतादरा विहितास्था कैकेयी सोपहास सोऽप्युत्तमवादीत्वाच्च । 'सोऽप्युत्तमो सोऽप्रास-
सोपहारा समाख्य' इति तत्पुत्रः ॥

उक्तप्रसरमेव पारेष्टुणोति—

सत्यविष्टवमपत्यसंगतः संगतः भृशमपश्यतस्तव ।

आश्रुतस्य विफलत्वमस्ति चेदा श्रुतस्य रचितोऽयमञ्जलिः ॥ १६

सत्येति । अपत्यसंगतः पुनर्मोहादेतो । पञ्चम्यास्तासि । संगतः प्राप्तः सत्यविष्ट-
सत्यत्राक्यप्रत्युतिः भृशमत्यन्तमपश्यतोऽनालोचयत । ईषदप्यनुसदधत इत्यर्थः
तवाश्रुतस्य वरद्वयं दास्यामाति प्रतिज्ञातवचनस्य । 'अज्ञातमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्
इत्यमरः । विफलत्वं नैष्कर्म्यमस्ति चेत् । तत्प्रतिश्रुतं विफलं भवति यदीत्यर्थः
आ इत्युपहृते विसर्गान्तो निपातः । श्रुतस्य 'सत्यं वद, धर्मं चर, स्वाध्यायान्
प्रमद', 'अज्ञीकृतं मुवृतिनं परिपालयन्ति' इत्यादि धर्मशास्त्रस्य । 'श्रुतं शास्त्राव-
धृतयो' इत्यमरः । अयमञ्जलिः प्रणामः । 'ता युतावञ्जलिः पुमान्' इत्यमरः । रचिते
विहितः । 'शासनाच्छास्त्रम्' इति व्युत्पत्त्या दुरध्वप्रश्रुतिप्रतिषेधकत्वेन प्रसिद्धं शास्त्रम्
ईदृशशास्त्रस्यापि भवनो यद्येव प्रश्रुतिः स्यात्तर्ह्यविचित्करत्वात् नमस्करोमीत्यर्थः
'तस्मान्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याभ्यर्थव्यवस्थितौ' इत्यादि भगवद्वचनाच्छास्त्रमनुसरता

त्वया प्रतिश्रुतनिर्वाहोऽवश्य कर्तव्य । नान्यथा श्रेय इति तात्पर्यम् । भक्तिश्रद्धादर-
बन्धुरान्त करणतया विधीयमानो नमस्कार प्रसिद्ध । तत्रोपहासादावपि नमस्कार
सम्भवति । तथा प्रयुक्त पूर्वे—‘विदुर्द्वन्द्वतरङ्गिताग्रमरणि कर्ता शिरोविटुक
-र्मेति क्रमशिक्षितान्वयमला ये केऽपि तेभ्योऽञ्जलि । ये तु ग्रन्थसहस्रशाणकपणत्रु-
-व्यन्कल्हेगिरामुगसे क्वथन्ति विह्वलविस्तेष्वेव सन्ध्याति ॥’ इति । रथोद्धता
वृत्तम्—‘राजराविह रथोद्धता रगा’ इति ल गणान् ॥

प्रतिश्रुतमवश्य कर्तव्यमिति पुरातनराजवृत्तान्त दृष्टान्तवति—

किं नागतस्ते श्रवसो सकाशमरिंदम सत्यगिरा पुरोग ।

इयेनामिपीभूतकपोतपोतजीवातवे शस्त्रनिकृत्तगात्र ॥ १७ ॥

किमित्यादिना । सत्यगिरा पुरोग सत्यसंध्याग्रगण्य । अत एवानामिपमामिप
सपथमानामिपीभूतम् । अभूतनग्रावे चिव । ‘कुगनिप्रादय’ इति समास ।
इयेनम्य इयेनभूमिकाधारिण इद्रम्यामिपीभूतो मासखण्डीभूत । ‘पिक्षित तरस मास
पल्ल कव्यमामिपम्’ इत्यमर । यद्वा भोग्यवस्तुभूत । ‘आमिप भोग्यवस्तुनि’ इति
केशव । य कपोतपोत कपोतडिम्भवेपधारी यम । ‘पोत पाकोऽर्भको डिम्भ’
इत्यमर । तस्य जीवातवे जीवनापधार्यम् । तमुपजीवयितुमित्यर्थ । ‘जीवातुनाव
गोपधम्’ इत्यमर । ‘तादर्थ्ये चतुर्था वक्तव्या’ । शस्त्रनिकृत्तगात्र खड्गविदलित-
गरीर । अरीन्दमयतील्यरिंदम शिविचक्रवर्त्यपरनामा त्वद्वश्यो महाराज ।
सहाया मृतवृजि—’ इत्यादिना स्वच् । ‘अरर्द्धिपन्—’ इत्यादिना मुनागम । ते तव
श्वमो सकाश श्रोत्रपथ नागत किम् । त्वया न श्रुत किमित्यर्थ । श्रुतश्चेत्कथ-
नेव वक्ष्यसीति भाव ।—पुरा किलेद्रयमा शिविसत्यसंधताया विषदमाना तत्परी-
मार्थ इयेनपोतौ भूत्वा तत्र सकेतपूर्वक इयेनेनोपहुतत्वमामनो नाटयन्कपोतो
शगदीक्षित शिवि शरण गगाम । सोऽपि इयेनेन ‘मदामिपीभूतोऽय देय’ इति
वृष्ट शरणागतपरित्यागे दोषस्मरणात्तत्परिमाणस्वशरीरभासपिण्डदानेनैव मोचयितु
क्रम कपोत तुलायामारोप्य स्वमासशस्त्रदाने कतवेन भारायमाणकपोतविप्रलब्ध
प्रतिगामङ्गभयादगोपशरीर निकृत्तवान्—इति पौराणिकी कथानानुसंधेया । पठन्ति
चानेन श्लोकम्—‘कणस्त्वच शिविर्मांस प्राणान् जीमूतवाहन । दर्श दधीचिरम्यीनि
किमदेय महाभनाम् ॥’ इति सुप्रजाति ॥

ननु ‘बहूनामनुग्रहो न्याय्य’ इति श्लोकप्रसिद्धि, एकेन दृष्टान्तेन किं चरितायतेत्याह—
किंच,

किंचेति । नेत्र एवाय दृष्टान्त, किन्तु राजान्तरमपि विद्यत इत्यर्थ ।

तमेवाह—

अभ्यर्च्य कसैच्चिदुपाधिताय वितीर्य विप्राय विलोचने स्वे ।

आपूरयत्कश्चिदलकंसज्ञ प्राज्ञ प्रतिज्ञा प्रथितप्रभाव ॥ १८ ॥

अभ्यर्च्येति । प्रज्ञ एव प्राज्ञ । ‘धीरो मनीषी ज्ञ प्राज्ञ’ इत्यमर । प्रज्ञादि-

त्वात्स्वार्थेऽणप्रत्यय । अथवा प्रज्ञास्यास्तीति प्राज्ञ । 'प्रज्ञाभ्रद्वार्चाभ्यो ण' इति णप्रत्यय । प्रथितप्रभाव प्रख्याततेजा । 'स प्रताप प्रभावश्च यत्तेज कोशदण्डजम्' इत्यमर । अलङ्कृतोऽलङ्कनामा कश्चिद्राजा । 'सज्ञा नामानि गव्यया च नाया रवे स्त्रियाम्' इति विश्व । उपाश्रिताय नेत्रयाचनाधमतिविभावेन सर्गपमाश्रितायेत्यर्थ । कस्मैचिदज्ञातकुलगोत्राय न तु परिचिताय विशेष प्रापयतां विप्राय ब्राह्मणाय वेदवेदाङ्गपारंगाय । 'कर्मणा यमभिप्रैति स सप्रदानम्' इति सप्रदानत्वाच्चतुर्थी । अभ्यर्थं पूजयित्वा । न त्ववज्ञायेत्यर्थ । अन्यथा 'असह्यतमवज्ञात तत्तामसमुदाहृतम्' इति गीताया भगवदुक्तरीत्या प्रत्यापनीयता स्वार्थिभाव । स्त्रे स्त्रीये । 'स्त्रो ज्ञातावात्मनि स्त्रिप्यात्मीये' इत्यमर । बिलोचने नेत्रे द्वितीयादिवचनमेतत् । न तु यत्किञ्चिदुक्तित्यर्थ । त्रितीर्य दत्त्वा प्रतिज्ञा सत्यसत्त्वमापूरयन् परिपूरयामास । समर्थितवानित्यर्थ । सत्सधतानिर्वाहेण कीर्तिसपादनतः परा राजानो नात्मद्वेष गगयन्तीति भाव । तत्र तु नवविबुद्धेऽपि, तस्मादाश्रुपरिपालनीयमिति श्लेष्मद्वयस्य तात्पर्यम् । उक्तं पूर्ववत् । 'शेव्य इयेनकोता' स्वमास पशुणे ददा । अलङ्कृतश्रुपी दत्त्वा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥' तथा च— 'सश्रुत्य शैव्य इयेनाय न्वा तनु जगतीपति । प्रदाय पशुणे राजा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ तथा ह्यलङ्कृतेश्वरी ब्राह्मणे वेदपारगे । याचमाने स्वके नेत्रे उद्धृत्याविमना ददा ॥' इत्येतच्छ्लोकद्वयस्यापि मूलम् ॥

यद्येनमाश्रुतो न परिपाल्येत तर्हि सत्यस वसमानसः समर्हणरूपानय समापतेदित्याह—

असुरसमरवेलाजातयाधावसाने

धरयुगमदिशस्त्व प्रीतिपूर्वं यथा मे ।

अशिविलगुणवन्धा मत्स्यसधा नरेन्द्रा

जललिपिरिति काम सगिरन्ता गिर ताम् ॥ १९ ॥

असुरेति । असुरसमरवेलाया शम्बरामुरयुद्धसमये जाता समुपजा या वायाऽमुरशस्त्रक्षतजनितवेदना तथा अवसानेऽन्ते । सग्रामादन्यत्रापसरणेन तद्वायाया निवर्तितत्वादिनि भाव । त्व यथा गिरा वाचा मे मङ्ग वरयोयुग युगलम् । 'युग्मं तु युगल युगम्' इत्यमर । प्रीतिपूर्वं वायानिर्वर्तनजनितपरितोषपूर्वकं यथा तथाऽदिशो दत्तवानसि । पारितोषिकतया वरद्वयं दास्यामीति या गिरमुक्तवानसीति भाव । ता गिरमशिविलोऽखिच्छन्नो गुणवन्धो दानदाक्षिण्यादिगुणानुवृत्तिर्यथा ते सद्गुणसपादनदृढीकरणतः परा इत्यर्थ । 'सधा विधा प्रतिज्ञायाम्' इत्यमर । नरेन्द्रा राजान । 'नरेन्द्र पार्विवे राज्ञि विषवेयेऽपि च स्मृत' इति वेत्तव्यं । ता गिर जललिपिरिति जलक्षरविद्यासरूपेति । 'लिखिताक्षरविद्यासे लिपिलिखिरमे स्त्रियौ' इत्यमर । काममत्यन्त सगिरन्ता आल्पन्ताम् । सभावनाया लोद । दशरथवचनं जललिपिवदप्रतिष्ठितमिति सत्यसधट्टत गर्हणं सभविष्यतीत्यर्थ । सत्सधनरेत्रविरचिताद्वान्यप्रतिष्ठमङ्गप्रयुक्तगर्हणादयं को वाऽनर्थपदार्थोऽस्ति सभावितानामिति

भाव । जललिपे कमवेऽपि निपातेनाभिहितवाच द्वितीयेत्युक्तम् । अत्र गिरो जललिपिन्वरुणाद्रूपमालकार । मालिनीवृत्तम् ॥

किं बहुना,

किं बहुनेति । किं बहुना मन्मनोरथापरिपूरणे स्वस्या मरण निश्चितमित्याह—

मत्स्योद्या गिरमिह निर्वहन्व मा घा

सन्मान भुवि न सहेय राममातु ।

सस्थास्ये विपमुपभुज्य पश्यतस्ते

सनाह त्यजसि न चेत्प्रवर्तमानम् ॥ २० ॥

सत्येति । गिर वरुण शल्यामौलेवरुणा वाच सत्येनोद्येति सल्योद्या यथार्थं वान्याम् । 'वद मुपि क्यच्च' इति क्यप् । 'उपपदम्—' इति समास । इहेदानीं निर्वहन्व समथयस्व वा उत मा वा मा निर्वहन्व । सल्योद्या मृषोद्या वा कुरुष्वेत्यर्थः । नात्र ममाभिनिवेश इति भावः । किंतु भुवि लोके गममातु कौसल्याया सन्मान राममातृवप्रयुक्तमन्कार न सहेय न क्षम्ये । सोढुं न शक्नुयामित्यर्थः । महेर्लिङ् । रामसन्मानस्य मयावेऽपि सपक्षामन्मानस्य देन्यावद्वत्वेन तु महत्वादिति भावः । अत्र प्रवर्तमान सपश्यमान सनाह रामाभिषेकसभ्रम न त्यजति चेत् न विसृजसि यदि ते तव पश्यत सतः । पश्यन्त त्वामनाल्लेल्यर्थः । 'पष्टी चानादरे' इति पष्टी । विपमुपभुज्य गरलमभ्यवहृत्य । 'स्वेऽस्तु गरलं विपम्' इत्यमरः । सस्थास्ये मरिष्ये । हीनजीवनादत्र मरणमेवेति भावः । 'सस्थाधारे स्थिनौ मृतौ' इत्यमरः । 'समवप्र विभ्य स्य' इत्यात्मनेपदम् । अत्र रामायणश्लोकः—'तत्प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेहाम्यसि मे वरम् । अथ हि प्रहास्यामि नीविन त्वद्विमानिता ॥ अहं हि विपमयेव पीत्वापि हि तवाग्रः । पश्यतस्ते मरिष्यामि रामो यद्यभिविच्यते ॥' इति । प्रहर्षिणीयम्—'भ्रौ ओ गच्छित्तयति प्रहर्षिणीयम्' इति लक्षणात् ॥

एववादिनीमेना भूयोऽपि भूपतिरवदत् ।

एवमिति । एववादिनीमेना केकेयी भूय पुनरपि भूपतिर्दशरथोऽवदत् उवाच ॥

तदेवाह—

अयि कठिनहृदये, किमुन्मुक्तलोकमर्यादया दयापेतया त्वयेति ।

अयीति । कठिनहृदये कठिनचित्ते । पुनः पुनरनुनयेऽपि मार्दवाभावाद्बृहदयस्वेद संबोधनम् । उन्मुक्ता परित्यक्ता लोकमर्यादा सतीपतिन्यायरूपा यथा तथा । समतिक्रान्तकुलवर्त्ममाचारयेल्लभ । दयापेतया दयाहीनया । क्रूरयेति यावत् । त्वया किम्, कुम्भितवचनं वक्तुमनुचितमित्यर्थः । 'कुम्भाप्रश्रवितर्केष्वप्यशेषे किंशब्द इष्यते' इति शाश्वतः ॥

अनर्पानेवाह—

नैवाभवस्त्वमिह शीलवतीषु गण्या

नैवामजत्पितृमता गणना स राम ।

नैवापमात्मजसुखान्यहमप्यनार्ये

नैवापमम्बु भरतेन न मे प्रदेयम् ॥ २१ ॥

नेति । हे अनाये दु शीले, अत एव त्वमिह लोके शीलवतीषु सद्गुतिसपन्नासु साध्वीष्वित्यर्थः । 'शील स्वभावे सद्गुते' इत्यमरः । गण्या गणनीया नैवामं नैवास्ति । भुवो लब्धः । परोपनापेऽप्यामन श्रेयोऽभावेन 'भक्षितेऽपि लघुने व्याधि निवृत्तः' । 'व्रतभ्रंशे सुखाप्राप्तिः' इत्यादिबहुभयभ्रष्टासीत्यर्थः । तथा स राम पितृमता जीवत्पितृकणा राजन्याना मध्ये गणना सस्या नैवाभजन् प्राप्नोत् पिशाचिक्येव त्वया कान्तस्य ममाकिञ्चित्करत्वात्पितृवृत्तव्यामिषेकादिमन्मानासि श्चेरिति भावः । तथाहमप्यात्मनैर्यानि सुखानि तानि नवापम् । वार्धके पुनरुक्तो पचारादिजनितसंख्यानानि नैव प्रापवमित्यर्थः । रामप्रवाजनेन महादुःखपूर्वकमरण स्यादव्यभारित्वादिति भावः । सर्वत्रैवमरोऽवधारणार्थकः । आप्नोतेऽङ्गः । पुषादित्वा क्लेशैरणादेशः । तथा भरतेन मे भक्ष्यम् । निवाप पितृतर्पणम् । 'पितृदान निवाप स्यात्' इत्यमरः । तस्य सबन्धि नैवापम् । सबन्धार्थेऽण् । अम्बूदकं न प्रदेयः दातव्यम् । भरतस्यार्थत्वेऽप्यनार्यायास्तव दुर्भगगर्भसुभूतत्वात् । 'सद्गुणान्यपि सस्यानि दृष्येयुः क्षेत्रदोषनः' इति न्यायेनायोग्यतया ममोर्ध्वदैहिकक्रिया न कर्तव्येत्यर्थः । भवन्मरणभयाद्रामे प्रवाजिते आत्मनोऽपि मरणं सुनिश्चितमेवेति भावः । अत्र परेतस्य निवापोदकमिष्टमेव । तथापि न देयमिति निषेधितत्वादनिष्ट विधेरिवेष्टनिषेधस्याप्यनुपपद्यमानतया आभासवातेन निजमरणमात्रिष्यत इत्याक्षेपालम्भः । उक्तं च विद्यानाथेन—'समानार्थतयानिष्टविध्याभासोऽप्याक्षेप इत्युपगम्यते । यथा, चेष्टनिषेधस्याप्यनुपपद्यमानतया आभासवत्, तथानिष्टविधेरप्यनुपपद्यमानतया आभासत्वम्' इति । रामामिषेकविधातेऽपि पुनस्य राज्यलाभ स्यादिति लोभेन शीलवतीगण्यत्वाभावाद्यनर्थाङ्गीकारत्वेऽपि स्वस्य वैधव्यं स्वपुत्रस्य पितृकर्माचरणानर्हत्वं चेत्तैहिकामुष्मिकविरद्धमनर्थद्वयं स्यादिति वा मत्वा, अस्मादभिनिवेशाद्विरता भविष्यतीति मत्वाऽनेन राक्षस भरतनिवापाम्बुदाननिषेधो पन्थासेन निजनिधनं सूचितमिति परमरहस्यम् । अत्र रामायणश्लोकः—'रामं कारयितव्यो मे मृतस्य सलिलक्रियाम् । सपुत्रया त्वया नैव कर्तव्या सलिल क्रिया ॥' इति । यद्वा भरतेन नैवापमम्बु मे न प्रदेयमिति वाङ् । प्रदेयमेवेत्यर्थः । रामप्रवाजनोत्तरक्षणमेव निजमरणस्यावश्यभावावित्वात्तत्साक्षिध्याभावेन भरत एव ममोर्ध्वदैहिकक्रियाचरणन्यरो भविष्यतीति भावः । वसन्ततिलकाट्टम् ॥

वक्तव्यान्तरं विद्यत इत्याह—

किं च,

वासस्थेवा भवतु किञ्चन तारवीणां

छायाद्रुमाश्च भवनानि भवन्तु धन्या ।

कैकेयि तस्य शयनानि कथं भवेयु-

स्त्वचेतसोऽपि कठिनानि शिलातलानि ॥ २२ ॥

किं च । वास इति । हे कैकेयि, तस्य रामस्य । दिव्याम्बुधारिण इति भावः । तारवीणा तरसबन्धिनीनाम् । सन्धार्येऽण् । 'दिङ्गुणज-' इत्यादिना ङीप् । त्वचा सबन्धि किञ्चन किञ्चिन् । वक्त्रादिकमिलय । 'त्वक्त्री वक्त्रवक्त्रमञ्जियाम्' इत्यमरः । वासो वस्त्रं भवतु । तथा धन्या श्रीरामस्य निवासत्वेन सफलजन्मानश्छायाप्रधाना द्रुमा वृक्षाश्छायाद्रुमा नमेरुतरवः । शाकपायिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः । 'छायावृक्षो नमेद स्यात्' इति शब्दाणवः । नीरन्ध्रद्रुमा वा भवनानि गृहाणि भवन्तु । दिव्यभवनसचारिण इति भावः । किंतु त्वचेतसन्तव हृदयादपि कठिनानि कठोरानि । त्वचेत एवातिकठिनः, ततोऽप्यतिकठिनये तेषां योग्यता किं वक्तव्येति भावः । शिलातलानि शिलाप्रदेशा शयनानि शय्या कथं भवेयुः । वक्त्रवक्त्राद्वाहमेवैवाकथयिष्येति यात्रा भविष्यति । किंतु शिरीषपुष्पाधिकमौकुमार्यसपन्नशरीरस्य हस्ततुलिकातल्पस्वापोचितस्य कठिनतरशिलातलान्येव शयनानि भवितु नार्हन्तीत्यर्थः । एतदेव मम हृदय निवृत्तंतीति भावः । नृत्तं तु पूर्ववत् । रामस्य भवितुं शयनानि शिलातलानि त्वचेतसोऽपि कठिनानि कथं भवेयुः । त्वचेतसः कठिनतराणि नैव । किंतु त्वचेतः शिलातल्पमकठिनमिति ध्वन्यते ॥

एव भर्त्रा भर्त्सिताप्यार्द्रचित्ता नाभूदेपा मन्थराकान्तवृत्तिः ।

राकाचन्द्रे राजमानेऽप्येव वीरच्छात्रा चन्द्रकान्तम्यलीव ॥ २३ ॥

एवमिति । एवमुक्तरीत्या भर्त्सिता तान्छान्वेनेति भर्त्रा तेन प्राणेश्वरेण दशरथेन । 'मृन्स्ताच्छात्ये' इत्यङ् । भर्त्सितापवादितापि । 'भर्त्सनं त्वपवादनम्' इत्यमरः । मन्थरया पिशाचकल्पयाकान्ताच्छात्राः । निहन्ता इति यावत् । वृत्तिः सद्वर्तनं यस्या सा । 'श्रुतिवर्तनजीवने' इत्यमरः । एषा कैकेयी राकाचन्द्रे पूर्णिमाचन्द्रे । 'पूण राका निशाकरे' इत्यमरः । अबाध भेषावरणादिप्रतिबन्धरहितं यथा तथा राजमाने प्रकाशमाने मत्पि वीरच्छात्रा रत्नान्छादिताः । 'रत्ना प्रतान्तिनी वीरत्' इत्यमरः । चन्द्रकान्तम्यली चन्द्रकान्तमणिभूमिरिव । 'जानपद-' इत्यादिना अङ्गुलिमार्थे ङीप् । आर्द्रचित्ता झेहार्द्रहृदया । रामाभिषेकविषादाग्निनिवेशपरान्धुखीति यावत् । नाभूनासीत् । नहि दुष्टामन्ता प्रयत्नेनापि प्रकृतिं प्रतिपद्यन्त इति भावः । अत्र माधो ननधक्त्वान्माहि लुब्धो नासीरर्थेनैवावकाशः ।

अत्र सति भर्तृसत्त्वसारणे चित्तस्यार्द्रभावस्पर्शानुदयाद्विशेषोक्तिरलङ्कारः । 'तन्मध्यामनुपत्तिर्विशेषोक्तिर्निश्चयते' इति लक्षणम् । तथा मध्यामनान्तशक्तिकविशेषणगत्या चित्तार्द्रभावभाव प्रति हेतुत्वाभाव्यलिङ्गमलङ्कारः । तथा च कालात्मस्थलीवेलत्र उपमेति त्राणामन्योन्यसापेक्षितत्वात्सङ्गरः । शालिनीवृक्ष 'शालिन्मुक्ता मृतौ तर्गा गोऽन्धिलोकै' इति लक्षणम् ॥

तदनु मुहूर्तमात्रमपि राममुखावलोकनसुखमनुबुभूषुर्दशरथकुमारमानयेति सुमन्त्रमादिदेशः ।

तदन्विति । तदनु कैकेयीचित्तस्यानाशभावानन्तरम् । मुहूर्तमात्र क्षणमापठित्वाद्यमपि वा । समनन्तर श्रीरामविरहस्यावश्यभावित्वादिति भावः । एवैकैकेया अनिरर्पनिश्चयत्वं अधर्मशीरो राज्ञो रामप्रव्रजनविनिश्चितत्वं च सूचयत्यवगन्तव्यम् । 'मुहूर्तमपराधे म्याद्धटिनाद्वितवेऽपि च' इति विश्वः । रामस्यावलोकनेन यत्सुखमानन्दमनुबुभूषुरनुभवितुमिच्छुः । श्रीराम दिदृक्षुः सन्निवर्त्य । भुजः सज्जमान् 'सनात्मनिश्चयः' । दशरथ कुमार राममानय समीपप्रापयेति सुमन्त्र नाम मन्त्रिणमादिदेश आज्ञापयामास ॥

तेन सत्वर राजभवनं प्रवेशितो राम कृतप्रणाम पितरमयथाभूत्मुखविक्रासमारादालक्ष्य चक्रितं किमिदमिति कैकेयीमन्वयुक्कः

तेनेति । तेन सुमन्त्रेण सत्वरमविलम्बितम् । राज्ञो विलम्बमहिष्णुत्वादीर्भावः । 'सत्वरचपलः तूर्णमविलम्बितमाशु च' इत्यमरः । राजभवनं दशरथप्रवेशितः सन् । विशेषेण तात्पर्यमेषि क्व । राम कृतप्रणाम कृताभिवादनं स अयथाभूत् पृथग्भूतः पूर्वापेक्षया विलम्बो मुनविशसो वक्त्रश्रीर्यस्य तः पितरं दशरथ आरात् समीपे । 'आरादूरसमीपयो' इत्यमरः । आलक्ष्य दृष्ट्वा चकितो भयमभ्रान्तः सन् । इदं राज्ञो मुखविग्रमराहित्यं किम् । कुतो वा जातमित्यर्थः । इत्येकैकेयीमन्वयुक्कः अदृच्छत् । 'प्रश्नोऽनुयोगः शृङ्गा च' इत्यमरः ॥

सापि पापाशया प्रत्यवादीत् ।

सेति । ततः पापाशया पापाभिप्रायाः । दुःसरपेति यावत् । 'आशयः स्वादिभिप्राये मानसाधारयोगपि' इति विश्वः । सा कैकेय्यपि प्रत्यवादीत्यनुवाच । श्रीरामप्रश्नस्योत्तरं ददावित्यर्थः । ददेर्लुङि सिचि वृद्धिः ॥

तदेव विदुषोति—

वत्स, प्रतिश्रुतवरद्वयनिर्वहणे निपुणेतरस्तातस्ते सप्रति सानुशयस्तनयवात्सल्यात्सत्यव्यत्यासत्रासाच्च गाढमैगाधे शोकसामरे निमज्जतीति ।

वत्सेति । हे वत्स राम, ते तव तातः पिता । 'तातस्तु जनकः पिता' इत्यमरः ।

१ 'अनुबुभूषुः कुमारम्' इति पाठः २ 'प्रवेशितस्ततः' इति पाठः ३ 'विलास' इति पाठः ४ 'चक्रितमति' इति पाठः ५ 'अगाधशोक' इति पाठः

सप्रतीदाना प्रतिश्रुत पूर्वं प्रतिज्ञान यद्वरद्वय तस्य निवहणे समर्थने । वरद्वय समनन्तर
स्यमेव परिहरिष्यति । निपुण प्रवाणन्मस्मादितर । अममथ सखिलय । 'प्रवाणे
निपुणाभिज्ञविनिष्णातशिक्षिता' इत्यमर । अत एव सानुशय समन सताप मन् ।
'रत्रे शब्देऽथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयो' इत्यमर । तनये त्वयि वान्सन्ध्यात् स्नेहान् ।
'श्रीमान्निगन्धस्तु वमल' इत्यमर । तया सत्यन्ध्याम् भरताभिषेकाकरणप्रयुक्त-
सत्यविपर्यासमन्नामान्द्रवाच्च हेतोरगाधे गम्भीरे । दुम्नर इत्यथ । गोकर्मागरे
तु साणवे गाढ मृशम् । जसभाविनोन्मज्जनमित्यथ । 'प्रगाढ मृशकृच्छयो' इत्यमर ।
निमज्जति निमग्नो भवतीत्येव प्रत्यवादीदिति पूर्वण सन्ध ॥

किं तद्वरद्वयमित्याशङ्क्यामाह—

वरद्वय तावत्तथ मुनिवृत्त्यैव वने वर्तनमवनेरवन भरतस्येति ।

धरेति । वरद्वय वरयुगलम् । तावन्तुल्योऽवधारणात् । 'यावतामृष साकन्ये-
ऽवरा मानेऽन्यारणे' इत्यमर । तव भवते मुनिवृत्त्या तापसवृत्त्यव । एकारो
मेदबुद्धिजनकवृत्त्यन्तरव्यवच्छेदार्थक । वने दण्डकावने वर्तन चतुर्दशवन्मरान्म्यानम् ।
तथा भरतस्यावनेरवन भूरक्षण च । 'अव रक्षणे' । क्तरि ल्युट् । तव वनवाम एको
वर, भरतस्य भूपरिपालनमपर इत्यथ । इति वाक्यसमाप्ति । अत्रा इति च प्रत्यवा
दीदिति सन्ध । यद्वा इति वरद्वय तावद्वरद्वय सन्विलम्बव्य ॥

रामस्तदाकर्ण्य प्रमुदितहृदय कृताञ्जलिरेनो प्रति व्यजिज्ञपत् ।

राम इति । रामम्वरद्वयमाकर्ण्य सविशेष श्रुत्वा प्रमुदितहृदयो धीरोदात्ततया
विकारमन्त सन्नम्य सनुष्ठान्त करण सन् । धीरोदात्तलक्षण तु—'महामत्स्योऽति-
गम्भीर कृपावानविकल्पन । सुवर्गाचल्यदारो धीरोदात्त मुसमत ॥' इति । एतेन
धैर्यमुक्तम् । 'मनसो निविसरत्न ययं सन्मपि हेतुषु' इति रक्षिका । अन एव
कृताञ्जलिविरचितकरसपुट । भक्तिविनयविधेयतालभणमेतन् । एता केकेया प्रति
व्यजिज्ञपद्विज्ञापयामास ॥

तदेवाह—

भीतो भूभरत किमग्र भरत किञ्चा वनापावना

अस्तोऽह सगरान्त्रयायककुदस्तात तुन शोचति ।

दिव्याया सरितो निजापस्तरणालुध्वीं प्रतिजामिमा

मागभ्यार्मभिपूरयिष्यति न चेत्पुत्री कथ स्यादयम् ॥ २४ ॥

भीत इति । हे अम्ब मान । 'अम्ना माताऽय वाला स्यात्' इत्यमर ।
'अम्बाधनयोर्हस्त' इति हम्ब । अत्र सापन्नमातृवेऽपि साप्रतिकविरोधावरणत
त्परस्तेऽपि भर्तृप्राप्तिकृत्यपरायणवेऽपि स्वय निविकारत्वादेवमामञ्जितवानित्यवग
न्तव्यम् । भरतस्वपुत्रो भूभरतो भूभारान् । न तु यथा भूभारान् । 'पञ्चमास्तसि',

१ 'वन्यवृत्त्यैव' इति पाठ २ 'भरतस्य चेभि' इति पाठ ३ 'एता व्यजिज्ञपत्' इति
पाठ ४ 'इह प्रदिष्यति' इति पाठ

‘मीत्रार्थानां भयहेतुः’ इत्युपादानत्वापदनी । मीतो भयविभान्त किन् । न ना
एवेत्यर्थः । तथाह राम । पवयतीति पवनात्पवित्रताहेतो । न तु नैरर्थक्यापादकारः ।
‘पूह् पवने’ । कर्तारं त्युद् । वनात्पवनात् । पूर्वपञ्चमी । त्रयो मीत किन् ।
त्रय एवेत्यर्थः । ‘चतुर्दश दस्त्रासो मीनिर्मा साध्वस भयम्’ इत्यमर । अत्र
सगरस्य सगरचक्रवर्तिनोऽन्ववायस्य कुलस्य कुन्द श्रेष्ठ । अथवा सारान्ववाश्व
रक्षा श्रेष्ठ । ‘वोऽन्ववाय सनान’ इति वक्ष्यार्थेऽप्यमर । ‘कुन्ददत्तकुन्दो श्रेष्ठ
रुपादे राजलक्ष्मि’ इति विश्वप्रचक्ष । अत्र सारान्ववायग्रहण सर्वेऽपि सगरकुन्दे
भूवा भगीरथादयो राजानो दुस्तरप्रतिज्ञापाशवारपारीणा एव, अतस्तत्तुल्यश्रेष्ठस्य
कप्रतिज्ञाकुल्यावनरण कियदिनि सूचनायमित्यगन्तव्यम् । अतोऽन्वपिता माहशुभ
जनको दशरथ कुनो हेतो शोचति खियति । न कुनोऽपि शोचितव्यमित्यर्थः ।
शोचन्करणयोर्हभयोरप्यन्यतरस्याभावादिनि भावः । तत्रुत इत्याद्यङ्गाह—दिवि नम
दिव्या तस्याः सारितो वियदूहाया निवापस्तरणापितृतर्पणाज्जलिविधानात् । अस्त-
त्पूर्वमहाराजभगीरथमर्तृत्वादिति भावः । ‘निवाप पितृतर्पणम्’ इत्यमर । त्वी
मयाम् । न ततोऽप्याधेयं वेत्यर्थः । ‘बोतो गुणवचनान्’ इति ङीप् । इमा प्रतिज्ञा
वरद्वयहपाम् । अदमन्मत्तान् । आवाभ्यां च चाह चावाभ्यां साधनभूताभ्याम् ।
भरतेन मया चेत्यर्थः । ‘त्यदादीनि सर्वेनितम्’ इति सर्वग्रहणादत्यदादिना भरतेन
सहासदस्त्रदादिन्वादेकशेषः । ‘युवावो द्विवचने’ इत्यावादेशः । ‘युष्मदस्त्रदोरनग्रेहो’
इत्यकारोऽन्तादेशः । नाभिपूरयिष्यति चेन्न निर्वहियति चेत् । कथं कुत पुत्रो
प्रशान्तपुनवान् । प्रशसायामिनि । स्याद्भवेत् । न म्यादेव । पुनामो नरकाश्रयत इति
श्रुपत्त्या अनन्यसाधारणनिरयोद्वरणैक्यप्राण पुनाणामस्माक जनने बहुकेशभाणि
नोऽस्य राक्षोऽस्मत्पूर्वराजस्य निर्व्यूहप्रतिज्ञापेक्षया अन्धतरया अन्या निर्वहणभावे
कुतो वा न पुनग्नदवाच्यता । कुनो वाय पुनवान्यात् । तस्मादावाभ्यामेतदङ्गाक्रियते
तातेनापि न शोचितव्यमित्यर्थः । शार्दूलविकारितम् ॥

वनभुवि तनुमात्रत्राणमाज्ञापितं मे

सकलभुवनमार स्थापितो वत्समूर्ध्नि ।

तदिह सुकरतायामाधयोस्तर्किताया

मयि पतति गरीयानस्य ते पक्षपात ॥ २५ ॥

वनेति । हे अम्ब, मे मया वनभुवि कान्तारसीञ्चि तनुमात्रस्य भानकदेहस्य
वस्यैव त्राण रक्षणम् । अन्धभारभरणमित्यर्थः । आज्ञापितमादिष्टम् । भूमैतत्सुकर-
मिति भावः । किन्तु वल्गो बालः । भारोद्धटनासमर्थ इति यावत् । तस्य भरतस्य
स्वर्गमसम्भूतस्य मूर्ध्नि शिरसि सकलभुवनमारोऽशेषभूभार गुरुतरत्वाद्बुधेह इत्यर्थः
स्थापितो निश्चितः । ‘भुवन विष्टये लोके सलिलेऽपि वियलपि’ इति विश्व ।
ततस्तस्मात्कारणादिहास्मिन्कार्यद्वये विषये । आवयो । भरतस्य मम चेत्यर्थः ।
सुकरताया सौकर्यं तर्कितायामालोचिताया सत्ता गरीयान्युत्तर । गुरुदब्दारी
यमुनि ‘प्रियन्धिर—’ इत्यादिना गुरोर्गणदेशः । ते तव पक्षपात आदरो मयि पठति

सरति । स्वतनये भरते सपत्नीनन्दने मयि चादरानादराभ्या मुखामुखसपादक
ज्यामिषेकवनवामविधानार्थं प्रयत्नं कृतं, सोऽयं विचार्यमाणे विपरीतो जातः ।
ततस्तदेतद्गुरुकरणप्रवृत्तौ मर्कटभावयायप्रायं मुखार्थं च दन्तलेपे वातोद्रेकप्रसङ्गकस्य
चाभूदित्यर्थः । अत एव विषमालंकारः—‘विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् ।
रूपघटना सा स्याद्विषमालङ्कृतिस्त्रिंशः ॥’ इति लक्षणात् । मालिनीवृत्तम् ।

आम्ना तावद्युक्तिरचना । मुनिश्चितं वक्तव्यान्तरमस्तीत्याह—

किं च,

तात स्वघाचा व्यवहृत्य हृद्य घत्साभिषेकोत्सवमङ्गल मे ।
प्रणामसज्ञस्य मयार्पितस्य किं पूर्णपात्रस्य न पात्रमासीत् ॥ २६ ॥

किं चेति । तत्प्रसारमेवाह—तात इति । तातोऽम्भस्विता स्वघाचा समु-
लोच्चारितेन नियोगवचनेनैव न भवद्वचने भरताभिषेकमभिनन्दयतो मम स्ववच-
नेन चेत्किमु वक्तव्यमिति भावः । हृद्य मनोहरं कंसस्योभयोरप्युपलब्धीयमस्य भर-
तस्याभिषेको मूर्धाभिषेकः स एवोत्सवः । ‘उत्सवे हर्षमित्येष उत्सवः परिकीर्तितः’
इत्युक्तलक्षणं स एव मङ्गलं कन्यायां मे मया व्यवहृत्योक्त्वा । कथयित्वेति यावत् ।
‘पाहार उर्किल्पितम्’ इत्यमरः । मयार्पितस्य दत्तस्य प्रणामसज्ञस्य नमस्कारा-
रयस्य पूरणपात्रस्योत्सवादिषु देयस्तुतः पात्रं योग्यो नासीत्किं न जातं किमिति
प्राहुः । तातेन भरताभिषेकं कियत इति वक्तव्यम् । मया चाद्वीकारपूर्वकं
नमस्कर्तव्यं चेत्तद्यः । सत्प्रसवस्य स्वस्य स्वमुन्मोचारेण न सकोचः । ततो
नि सकोचं वदत्विति तात्पर्यम् । ‘उन्मवादिषु यदेव पूरणपात्रं तदुच्यते’ इत्यभियुक्ताः ।
‘योग्यभाजनयोः पात्रम्’ इत्यमरः । अत्र नासीत्किमिति वाङ्मांसां योऽयतापादनद्वारा
रामस्य भरताद्वीकरणमाक्षिप्यत इति गुणीभूतव्यङ्ग्यम् । तदुक्तम्—‘अगूढनपरस्याद-
वान्यसिञ्च्यङ्गमस्फुटम् । सदिववनृत्यप्राधान्ये काकाक्षितममुन्दरम् ॥’ इति ।
वृत्तमुपचान्तिः ॥

तत्क्षणमशनिहत इव पर्येत, सर्वेत परीतदवदहन इव वनस्पति
दिवस्पतिपदभ्रशनिधुर इव नहुष पपात नि सज्ञो पङ्क्तिरयः ।

तत्क्षण इति । तस्मिन्नेव क्षणे । रामस्य भरताभिषेकाद्वारसमय इत्यर्थः ।
अत्यन्तमयोगे द्वितीया । पङ्क्तिरथो दशरथः । ‘पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमम्’ इत्य-
मरः । अग्निहतो वज्रविदारितः पवत इव । सर्वेत समन्तात्परीतदवदहनो व्यात-
श्चाग्निवनस्पतिर्दृष्ट इव । ‘वनस्पतिर्दृष्टमात्रे विना पुष्पं फलद्वये’ इति विश्वः ।
दिव स्वर्गस्य पतिर्दिवस्पतिरिन्द्रः । ‘तमन्युर्दिवस्पतिः’ इतीन्द्रपर्यायेष्वमरः ।
‘पश्चा पतिपुत्रः’ इत्यादिना अत्रुक्तिः ऋच्छदिवादिसर्वजनीयस्य मत्वम् । तस्य
पदाङ्गशेन प्रत्युल्ला विधुरो विस्मिष्टः । ‘विधुरः पश्यते स्थात्कृष्टविस्मिष्टधोरपि’
इति वैनयती । नहुषो यथानिषितेव नि सज्ञो विचेतनः सन् पपात । रामविरहा-

सहिष्णुवा मुमूर्च्छैत्यथ ।—पुरा मिल नहुप कुतश्चित्पुण्योदयान्स्वर्गे इन्द्रव प्रा-
तत्र विजाहमारुहमारप्रकोपितेन कुम्भसभवेन भुक्तो भवेति शप्त स्वर्गपदात्प्र-
भुवि पपात—इति पौराणिनी कथा । वक्ष्यति चारण्यकाण्डे । उपमाङ्कार ॥

ततः सा पितृनिदेशमाचरेति राममादिदेश ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं सा कैकेयी पितुर्दशरथस्य निदेशमाज्ञामाचर विधेः
राममादिदेश आज्ञापयामास ॥

ततो राम स्मिरार्पादित्यत आह—

स एष —

मातुराज्ञा वहन्मूर्धा मालामिव महायशा ।

वनाय रामो वव्राज जगतामवनाय च ॥ २७ ॥

स इति । योऽयं कैकेयाज्ञप्त स एष महायशा कीर्तिसंपन्नो रामो मातु-
र्कैकेया आत्मा वनवासाय व्रजेत्स्वेवरूपशासन माला पुष्पस्रवमिव मूर्धा वहन्
शिरसा धारयन्निस्त्रादगेति । वनाय । दण्डकावनं प्रतीत्यर्थं । 'क्रिया-यौपपद-
इत्यादिना चतुर्थी । तथा जगतामवनाय जगद्रक्षणाय च वव्राज जगाम । वनं प्रा-
गनुमैच्छदित्यर्थं । वनवासे दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनाभ्यां लोकनिर्वाहस्य जायमा-
नवाज्जगतामवनायेत्युक्तमित्यवगतव्यम् । उपमालङ्कार ॥

असौ समासाद्य सद्यः कौसल्यासदनमभिषेकप्रतिग्रहं कैकेयी
निर्वन्धमात्मनश्च वनवासं प्रणामानन्तरं तस्यै न्यवेदयत् ।

असायिति । असौ राम सद्योऽविलम्बेन कौसल्यासदनं निजमानुगृहं समा-
साद्य प्रविश्याभिषेकस्य निजराज्याभिषेकस्य प्रतिबन्धमन्तरायभूतं कैकेया निर्वन्ध-
चरुदम् । वरद्वयाद्युपाद्येन राजानं निर्वन्ध्य भरतस्याभिषेकप्रवर्तनरूपाभिनिवेश-
मित्यर्थः । तथा आत्मनो वनवासं च प्रणामानन्तरं नमस्कारानन्तरकाले तस्य कौस-
ल्यायै न्यवेदयत् । वधितवानित्यर्थः ॥

सैतदारुण्यं विदीर्णहृदया विपदिग्धमुखशिलीमुखविद्वध्रवणयु-
गलेव सहसा निपत्य विललाप ।

सैतदिति । सा कौसल्या एतद्रामवनवासप्रचनमारुण्यं श्रुत्वा विदीर्णहृदया
विदग्धितान्तरङ्गा सती । तस्य वज्रप्रहारप्रायत्वादिति भावः । शिली शन्यं मुखे
यस्य शिलीमुखम् । विपदिग्धं विपद्विपत्तिं मुखमग्रभागो यस्य स तथोक्तः यः शिली-
मुखो वाणः । 'मुखं स्यादग्रभागोऽपि', 'अलिबाणो शिलीमुखो' इत्युभयत्राप्यमरः ।
तेन विद्वध्रवणयुगलं वणयुगलं यस्याः सा तथोक्तेवेत्युपप्रेक्षा । तथा चेत्तद्व-
चनस्य विशिष्टगणवद्वन्तदु सहस्रं सून्यते । सहसा स्त्रीघ्नम् । 'स्वरादिपाठद्वय

त्वम्' इति शकटायन । निपल भुवि पतित्वा । स्थातुमशक्यत्वादिति भाव । विल्लाप
परिदेवनवती बभूव । 'विलाप परिदेवनम्' इत्यमर ॥

तदेवाह—

रेखारथाङ्गसरसीरहशङ्खचिह्ने
क्षेमकरे तव करे जगता त्रयाणाम् ।
कान्तारकन्दखनन रचयेति नून-
मात्रद्वान्प्रतिसर भगवान्वसिष्ठ ॥ २८ ॥

रेखेति । रेखा एव रथाङ्गानि चक्राणि च सरसीरहाणि च शङ्खाश्च । रथाङ्गाश-
काररेखा इत्यर्थः । ते चिह्नानि यस्य तस्मिन् । सामुद्रिकशास्त्रोक्तमहाभाग्यसंपत्तिसूच-
कतया तादृशभण्डाङ्गित इत्यर्थः । त्रयाणां जगतां भूर्भुवः स्वर्लोकानां स्वर्गमर्त्यपाता-
लानां वा । उपलक्षणमेतत् । अशेषलोकानामित्यर्थः । क्षेम करोतीति क्षेमकरे शुभ-
करे । 'क्षेमप्रियमत्रेऽप्य' इति खच् । 'अगद्विपद्-' इत्यादिना मुमागम । तव करे
हस्ते । 'बलिहस्ताशव करा' इत्यमरः । कान्तारे अरण्ये कन्दानामभ्यवहारोचितानां
मूलविशेषाणां खननमवधारणम् । 'कान्तारं वनं दुर्गमम्' इत्यमरः । रचय विधेहि ।
जावनोपायार्थमिति भावः । इति मत्वेति शेषः । भगवान् । 'उत्पत्तिं च विनाशं च
भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स बान्धो भगवानिति ॥' इत्युक्तलक्षणो
वसिष्ठः प्रतिसरं हस्तमूनमात्रद्वान्प्रतिसरं द्वाज्जन्मम् । अपथा कथमेव भवेदिति भावः ।
'ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिमरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । अत्र राज्याभिषेकाङ्गत्वेनामुक्तस्य
प्रतिमरस्य कन्दखननायत्वेनोपेतत्वात्प्रेक्षा । सा च नूनमिति व्यञ्जकसद्भावाद्वाच्या ।
'यत्रान्यधर्मसंनधाद्यत्वेनोपकीर्तितम् । प्रकृतं हि भवेत्प्राज्ञात्तामुप्रेक्षा प्रचक्षते ॥'
इति लभ्यम् ॥

अत्रान्तरे रामाभिषेकविधातममहमानो निरुद्धाभिमानो लक्ष्मणस्तावद्वच इत्याह—
तत्र सौमित्रिरतिमानप्रवृद्धमन्युः शतमन्युसमानमेवमग्रजमकथयत् ।
तत्रेति । तत्र वासतानाविलापममये । सुमित्राया अपत्यं सौमित्रिर्लक्ष्मणः ।
'वृद्धादिभ्यश्च' इतीदृशप्रत्ययः । अतिमानप्रवृद्धमन्युः धारानवनशक्त्याया धोतुमशक्य-
त्वादलन्तप्रवृद्धकोपः सन् शतमन्युसमानः भोगध्वर्थादिसंपत्त्या इन्द्रतुल्यमित्युपमा ।
अग्रजं ज्येष्ठभ्रातरं श्रीरामं प्रत्येन वक्ष्यमाणरीत्याऽकथयन् अवोचत् ॥

सप्रकारमेव विवृणोति—

आर्य, अकार्यमिदं लोकगर्हणार्हं या कैकेय्या वैचसा रजसा जरसा
च समानान्तस्वान्ततया कृत्यावृत्यविवेकमूकस्य राज्ञः प्रज्ञाशैथिल्या
नि सृतेन वचसा सत्यस्य राज्यमटवीपर्यटनं विधातुम् ।

१ 'न कायन्' इति पाठ २ 'लोकागर्हणाया' इति पाठ ३ 'वचसा जरसा'
इति पाठ

आर्येति । हे आर्य पूज्य, इदमेतदस्यार्थमयुक्तम् । तत्रैतन्नोपपद्यत इत्यथ । किमिदमिल्लत आह—लोकेति । लोकगर्हणाह्वया ईदृगस्यस्मरणशीलत्वात्लोकनिन्द्याया । 'कुत्सा निन्दा च गर्हणे' इत्यमर । वैज्या वचसा विप्रलापेन रचसा रचं गुणेन च । 'रचो रजोगुणे ब्रूय परागार्तवयोरपि' इति आश्रयत । जरसा वार्धका स्थया च । 'जराया जरसन्यतरस्याम्' इति जराशब्दस्य जरमादेश । समाक्रान्तस्त्वान तथा समभिभूतात् करणतया हेतुना । 'स्त्वान्त हन्मानस मन' इत्यमर । कृत्याकृत विवेकमूढस्य कार्यार्थविवेकशून्यस्य । उक्तात्रितयमप्य एकैकमप्यनर्थाय भवति, मेल तु किमु वक्तव्यमिति भाव । राज्ञ प्रज्ञाशैथिल्यादुद्धिमान्धात्रि सृतेन वचसा निर्गते नानर्थम्वास्येन राज्य प्रचापरिपालनात्मक राजकृत्य सत्यज्य विहाय । अटवीपर्यटन मरण्यसंचार विबलु कर्तुम् । असार्थमिति पूर्वेण संबन्धः ॥

ननु भनतु यथा तथा वा, श्रेयस्सामेन पुना गुरनिदेशोऽवश्यं वर्तव्य, अथ निषेधस्मरणादित्याशङ्क्य तत्र युक्तिं वक्ति—

किं तु, तुभ्यमनभ्यर्थमानाय प्रथममेव पित्रा प्रदत्ता ननु पृथिवी ।

किं त्रिति । किं तु । तत् निमुच्यते चेदित्यर्थः । अनभ्यर्थमानाय अयाचमानाय पुन पुनर्यात्रानिर्वन्धेनानुपद्वनारिण इत्यर्थः । अनभ्यर्थमानायैव दत्त पुनर्न प्राप्तम् । अनभ्यर्थमानाय चेत्किमु वक्तव्यमिति भाव । 'अत्रेमेऽर्थयतेरर्था याचेर्यात्रावरोधने' इति वचनान् । तुभ्य भवते । 'कर्मणा यममिध्रति स सप्रदानम्' इति सप्रदानत्वाच्चतुर्थं पित्रा पृथिवी भू प्रदत्ता ननु त्रितीया रात्रि । अतः प्रगृहीताया पुनरग्रहणेन तवार्ति प्रतिग्रहपरित्यागदोषः । तस्यापि न चय दत्तापहरणदोषः । तस्मादुभयतारत्वात्त्वदपुनरवश्यं पृथ्वी ग्रन्थेति तात्पर्यम् ॥

ननु तत्रापि न ममाय धर्मं पुरपार्थव्याहनिहेतुत्वादिति न मन्तव्यम् । 'क्षत्रियं परो धर्मं प्रजानामेव पालनम्' इति मनुवचनान् । वस्तुतो धर्ममार्गभ्रशोऽपि सम्यक्प्रजापालनतत्परस्य पुरपम्य मोक्षसाधकत्वादित्याह—

क्षत्रधर्मोऽपि धर्म्यात्पय प्रमाद्यापि वर्णाश्रमरक्षणतः समीचीन प्रायेण पुरप निश्रेयसे नियोजयेत् ।

क्षत्रेति । समीचीन समय क्षत्रधर्मं क्षत्रियकुलचारोऽपि । वस्तुत्वभावावधारणाधरोऽयमपिशब्दः । धर्मादनपेतो धर्म्यः । 'धमपश्यधन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्ययः । तस्मात्प्रयो मार्गात् । 'जुगुप्साविरामः' इत्यादिना पञ्चमी । प्रमाद्यापि प्रमाद प्राप्यापि । धर्ममार्गान्वहितो भूवापीत्यर्थः । वर्णा ब्राह्मणादयः, आश्रम ब्रह्मचर्यादयः, तेषां रक्षणतः परिपालनाद्धेतोः प्रायेण भूयाः । 'प्राथो भूयन्तगमने' इत्यमरः । पुरपम् । नितरा श्रेयो निश्रेयसम् । 'अचतुरः' इत्यादिना सूत्रेणान्तरयान्तो निपातितः । तस्मिन्मन्त्रपुरपार्थाप्यहो नियोजयेत्प्रवर्तयेत् । मोक्षाधिकारिण उर्यादित्ययः । उतचित्कारणाद्धर्ममार्गप्रमादेन वेगुण्येऽपि स्वधर्मत्वात्सम्यक्प्रजापरि

पालनात्मकस्य क्षत्रधर्मस्य मुनिनोचिताटवीपर्यटनरूपपरधर्मानुष्ठानापेक्षया श्रेष्ठ-
त्वान्छेयस्करत्वं सम्भवति । 'श्रियान्स्वधर्मो विगुण परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे
निधनं श्रेय परधर्मो भयावहः ॥' इति मग्वद्वचनादिति भावः ॥

अथ देवमन्त्राद्वनेनापि पौरुषस्य पुरुषार्थसमर्थनसामर्थ्यसम्भावनाप्रधर्मेनिर्वाहः
पुरुषम् एव समाधायणीय इत्याह—

नियतं नियतियत्नमत्तिलङ्घ्य पौरुषमेव धीरस्य पुरुषार्थान्समर्पयेत् ।

नियतमिति । पुरुषस्य व्रतं पौरुषं पुष्पकार एव । 'पौरुषं पुरुषस्योक्तं भावे
धर्मणि तेनैति' इति विश्वः । युवादित्वाद्धणः । अवधारणात्तदयमेवकारः । नियतं
निश्चितं यथा तथा । नियतियत्नं दैवमन्त्रम् । 'नियतिनियमे दैवे' इति विश्वः । अति-
लङ्घ्य अतिक्रम्य । धीरस्य धैर्यशालिनः पुंसः पुरुषार्थान्धर्माद्यस्मान्मोक्षचतुर्विधपुरु-
षार्थान्समर्थयेत्पित्रहेत् । स्वशक्त्या पौरुषनिर्वाहस्यैव पुरुषार्थलाभो नन्वन्यस्य । अतः
पुरुषम् एव समाधायणीय इति भावः ॥

इयं स्वमतमुपन्यस्य तस्य फलितमाह—

मा भूत्स्वत्पदपद्मयोररणिमा कान्तारसञ्चारतः

पाणो पाटलिमा मनाःप्रसरतु ज्याकुर्यणादेव मे ।

कैकेयीपरिभूततातवचने नम्रो भवान्मा स भू-

त्किञ्चिन्मामकुर्यात् शौर्यजलधे नम्र धनुर्यतताम् ॥ २९ ॥

मा भूदिति । हे आर्य पूज्य, शौर्यजलधे । अपारगौर्यसंपन्नस्य । त्वत्पद-
पद्मयोभयञ्चरणारविन्दयोः कान्तारसञ्चारतोऽरण्यसञ्चारादरणिमा आरण्यम् । लोहित-
मिति यावत् । 'वर्णद्विधादिभ्यः घ्यञ्' इति चकारादिमविचः । मा भूत् मास्तु । 'माडि
लुक्' इत्याशिपि लुक् । किन्तु ज्याकुर्यणा-मौर्व्याकुर्येणान् । 'मावीं ज्या शिञ्जिनी
शुण' इत्यमरः । मे मम पाणी हस्त एव पाटलिमा रणिमा । 'क्षितरक्तस्तु पाटल'
इत्यमरः । पूनवदिमनिच् । मनागीपत्प्रसरतु प्रवतताम् । तया भवान्कुर्यात् पराभू-
तस्य विमोहितस्य तातस्य पितुर्वचना विषये नम्रः प्रह्वः । विधेय इति यावत् । मा स
भूत् । मा भूयादित्यर्थः । कृष्णवचनस्यानादरणीयत्वादिति भावः । 'स्तोत्रे लङ् च'
इति चकारादाक्षीर्ये लुक् । 'न माङ्गयोगे' इत्यङ्प्रतिषेधः । 'शेषे प्रथमः' इति प्रथ-
मपुरुषत्वम् । किन्तु विधिदीपन्मामक मदीयम् । 'तवन्ममत्वेकवचने' इति मम-
त्वादेः । धनुरन्म सन् वर्तताम् । आपरस्तत्रस्य पितुर्वचननियन्त्रिततया कान्तारसञ्चा-
रतपरो मा भव । किन्तु मोर्व्याकुर्येणपूर्वेन मदीयं धनुरायम्य बाणप्रयोगेण त्रयार्थकुर्य-
त् । अविधुरममिन्नभूत पितरं हनिष्यामीत्यर्थः । तथा च रामायणे—'श्रोत्साहितोऽयं
कुर्यात् सनुद्यो यदि न पिता । अमिन्नभूतो नि गङ्गा वध्यता वयतामिति ॥' तथा
स्मृतेश्च—'शुरोरप्यवलितस्य कार्यार्थमनानतः । जन्मप्रतिपन्नस्य कार्यं भवति

शासनम् ॥' इति । लक्ष्मणो धीरोद्धतत्वादित्यमुक्तानिलनुसंधेयम् । लक्षणं तु—
'दर्पोत्थाध्वर्यभूयिष्ठध्वण्डवृत्तिर्विस्मयन । मायावी सुलभक्रोध स धीरोद्धत उन्वते ॥'
इति । अत्र साम्प्रैक्यत्वेन प्राप्तयो श्रीरामपादपद्महस्तास्त्रिमपाटलिप्रो श्रीरामपाद
आदणिमान यथोगेक्ष्या वर्णयित्वा पाणौ नियमनादेर परिसरुयालम्भार । तथो-
त्तरार्धे श्रीरामधनुर्नम्रत्वयो प्रापयो श्रीरामनम्रं वर्णयित्वा अनुवि नियमनदपर
इति तयोर्वापेक्षितत्वात्प्रकर । 'एकस्य वस्तुन प्राप्तानेकत्रैकदा वरा । एकत्र
नियम सा हि परिसरुया निगद्यते ॥' इति लक्षणम् ॥

एवमाचक्ष्वाण लक्ष्मण राम सान्त्वयन्नेवावोचत् ।

एवमिति । एवमुक्तरीत्या आचक्ष्वाण वदन्तम् । 'वद व्यक्ताया वाचि' इत्यस्मा
दातो शानच् । लक्ष्मण राम सान्त्वयन्तामवादैरपलायनेव । 'सामसान्त्वयमुमे
समे' इत्यमर । अवोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

वत्स, सवितृवशजाताना पितृनिदेश एव देशिक सर्वकर्मसु ।

वत्सेति । हे वत्स, लक्ष्मणेत्यादरेणामन्त्रगम् । सवितृवशजाताना सूर्यवशोद्भ-
वाना राज्ञा पितृनिदेश पितृनियोग एव सर्वकर्मसु सस्मृत्तवैदु देशिक आचार्य ।
उपदेष्टेति यावत् । सूर्यवशोद्भवा सर्व पितुराज्ञापरिपालनतपरा एवेत्यर्थ । अत्रो-
नात्मानमिदं विरुद्धमिति भावः ॥

न केवलमस्मान्मिय मर्त्यादा, किंनु पूर्वेषामन्येषामपीत्याह—

यह्य खलु पितृनिदेशगौरवाद्गोहत्यामपि मातृवधमपि तारुण्य
विनिमयमपि कण्डुरैणुकेयपूरप्रभृतय कुर्वाणा निर्विचारमाचारव-
तामग्रण्या इति गण्यन्ते ।

यह्य इति । कण्डुर्नाम महृषि । रेणुनाया अपत्य रेणुकेयो जामदग्न्यो राम ।
'त्रीभ्यो टक्' । पूर्यपातिनदन । प्रभृतिग्रहणात्सगरपुत्रादय । कण्डुश्च रेणुकेयश्च
पूरश्चेति द्वन्द्व । ते प्रभृतिरादियथा ते तथोक्ता । बहवोऽनेके पून मरात्मान पितृ-
निदेशे पिनाज्ञाया गौरवादादरातिशयात् गोहत्यामपि । न तु यस्मिन्मपिजन्तोर्ह-
स्याम् । 'हनस्त च' इति हन्तेर्भावे कथप् । तत्परिधानादेश्च । स्वाध लेरात् ।
तथा मातृवधमपि । न तु यस्या कस्याश्चिन्नियो वधम् । तथा तारुण्यस्य यौव-
नस्य विनिमयो बुद्धिपूर्वपरिवृत्तिरिति । न तु यस्यास्यचिद्वयसो विनिमयः ।
अत्यन्ताकृत्यविनियोजक एव पितृनिदेशो न लक्षनीय, इत्यत्रात्वनवाविनियो-
जस्तु किं वक्तव्यमित्यपिशब्दत्रयार्थ । निर्विचार विचाररहित यथा तथा धर्मशास्त्र-
निषिद्ध गोहत्यादिमहापातक कथकारं कर्तुमुपयुक्त स्यादिति अज्ञाशून्यमित्यर्थ ।
कुर्वाणा आचरितवन्त । वधोक्तेस्तान्छील्ये शानच् । तेनाचरणेनावारयता सदाचा-
रसंपन्नानाम् । अग्र नयत्वीत्यग्रण्या श्रेष्ठ । 'सत्सुद्विष' इत्यादिना कृप् । 'अग्र

ग्रामाभ्या नयतेषां वक्तव्य' इति णत्वम् । इत्येव गण्यन्ते सरयावन्ते । प्रशस्यते स्तुतिवत्यर्थं । पितृनिदेशं शुस्मबुवतामीदृगकार्यकरणमेव प्रासाहेतुरभूत्, किमुत वनवासादिकार्यकरणमिति भावः ॥

उक्तमर्थं विगमयति—

तस्मादवश्यं वक्ष्य एव पितुरवगाहे गहनमिति ।

तस्मादिति । यस्मात्पितृनियोगोऽवश्यमनुष्ठेयसम्पात्कारणादित्यर्थः । अवश्यं निश्चितं पितुर्वक्ष्यो वक्ष्य गत एव सन् । न तु विमत इत्येवकार्थः । 'वक्ष्य गत' इति यत्प्रत्ययः । गहनमरण्यमवगाहे प्रविशेत्स्वोचतेति पूवणं स्वार्थः । अत्र रामायणम्—'ऋषिणा च पितुर्वक्ष्यं कुर्वता व्रतचारिणा । गेहंता कण्डुना धर्मं जानतापि विपश्चिता ॥ जामदग्नेन रामेण रेणुका जननी स्वयम् । कृता परानुनाय्ये पितुर्वचनकारणान् ॥ अस्माकं नु कुले पूर्वं सपरस्याहया पितुः । खनद्भि सागैर्भूमिवातं मुनह्यन्वध ॥' इति । पूरस्तु न रामायणे सङ्गीतः । तस्यैव कथा महाभारतादौ रचिता—पूर्वं गुनगापवगादस्मिन्सप्राप्तदुःसहनराभारनिहलेन पित्रा ययातिना निपुक्तं पूरं स्वतारुण्यं तस्मै दत्त्वा तच्चरा स्वयं गृहीतवानिति । अत्र गोहत्याधुहिष्टकर्मणः सृष्ट्वादीनामुद्देशात्कामपरमाना यथासंभवात्सर—'उद्दिष्टानां पदार्थानां पूर्वं पश्चाद्यथाक्रमम् । उद्देशो नु भवेद्यत्र तद्यथासंख्यमुच्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

तत्र विस्तृतपुत्रव्याप्तस्या कौसल्या तेन सह गन्तुमभिलपन्ती हृतप्रणामेन रामेण सविनयमेवमभिहिता ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्मये विस्तृतपुत्रव्याप्त्या समधिकपुत्रजेहा कौसल्या तेन सह पुत्रेण साह गन्तुम् । वनं प्रतीक्षि शोच । अभिलपन्ती कामयमाना सती । हृतप्रणामेन विहितमस्मरणेन रामेण सविनयं सप्रत्ययमेव वक्ष्यमाणरीत्याभिहितोक्तः ॥

तत्प्रकारमेवाह—

कान्तारभाजि मयि केन्यराजपुत्र्या-

कार्कश्यं न्वलितया वलितस्य वाचा ॥

तातस्य शोकदहनग्लपित शरीर

मातस्त्वया न तु कदाचिदुपेक्षणीयम् ॥ ३० ॥

कान्तारेति । हे मात, मयि कान्तारभाजि अरण्य गते सति । केन्यराज-पुत्र्या क्षत्रियतनयाया । अतः सात्र युक्तमेव वरिष्यतीति भावः । कार्कश्येन श्रद्धेयं । 'कार्कश्यं कठिनं क्रूरम्' इत्यमरः । कन्दलितवोत्पन्नया वाचा । शब्दधाराकल्पयेत्यर्थः । दलितस्य विदारितस्य । पीडितस्येत्यर्थः । तातस्यास्मत्पितुः स्वान्धं शोकदहनग्लपितं मद्विरहजनितशोकानलेन पीडितम् । सततमिति यावत् । शरीरं त्वया कदाचित्प्रेक्ष्यमात्रमपि नोपेक्षणीयं नानादरणीयम् । गुरवधारणाधिक । किंतु

तत्तत्कलोलितोपचारे सदा परिगोपणीयमित्यर्थः । वाक्शस्त्रविदलनमेव दुःसहम्,
तत्रापि शोभनलसतापक्षेत्किमु वक्तव्यम् । नखत्रयोपरि मुसलाघातप्राप्तत्वादिति
भावः । मयैकेनैव वनं प्रति गम्यते । पतिदेवताया त्वया तु तदुपचारात्पश्येत् ७
एव स्थातव्यमिति भावः । वनं ततित्त्ववृत्तम् ॥

ततः सा तनयस्य म्वस्त्ययनाय समस्तदेवताकीर्तनपुरःसरीमा
शिपमाचक्षे ।

तत इति । कान्तदन्तरः सा कौसल्या तनयस्य रामस्य स्वस्त्ययनाय । माङ्ग-
ल्यमुपादनां मिलितम् । समस्तदेवताकीर्तनपुरःसरीमिन्द्रादिसकलदेवतास्तुतिपूर्वकम् ।
'पुरोऽप्रतोऽप्रेषु स्मर्त्त' इति टप्रत्यये टिष्ठाणन्- इत्यादिना ङीप् । आशि-
पमाचक्षे उवाच । 'यन्मङ्गलं सदृशास्ते सर्वदेवनमस्कृते । इदनासौ समभवन्ते
भवतु मङ्गलम् ॥' इत्याद्याङ्गीर्वादं चभरेत्यर्थः ॥

तदनु रामस्तामभिवन्द्य निष्क्रान्तः प्रक्रान्तनेपथ्याया सीतायाः
प्रासादमाससाद ।

तदन्विति । तदवाशीरक्षयनं तत्र रामस्या कौसल्यामभिवन्द्य नमस्कृत्य निष्क्रान्तः
मातृगृहाद्विनिर्गतः सन् प्रक्रान्तमारब्धनेपथ्यमभिवेगेचितवेषो यस्यान्तस्या सीताया
प्रासादं सदनमामसाद विवेश ॥

ततः धीराम् विमम्रोदित्वाह—

कल्याणवादसुखिता सहसैव कान्ता

कान्तारचारकथया कलुषीचकार ।

अम्भोदनादमुदिता विपिने मयूरी

सत्रासयन्निव धनुर्ध्वनिना पुलिन्द ॥ ३१ ॥

कल्याणेति । कल्याणवादेन राज्वाभिषेकमङ्गलकथनेन सुखिता सनातमुखाम् ।
तारकादित्वादितच् । ता कान्ता श्रियतमा सीता कान्तारचारकथयारभ्यसुचारवार्तया
विपिनेऽम्भोदनादेन जलदग्नितेन मुदितामानन्दिताम् । मङ्गलमतिशयेन रौत्तीति
मयूरी मयूरगुहनाम् । पृषोदरादिन्वात्पाधु । 'जातेरस्त्राविषयान्-' इति ङीप् । धनुर्ध्व-
निना धनुष्कारेण पुलिन्दो व्याध इव सत्रासयन्मीपयन्सहस्रं भय एव कलुषीचकार
सशोभयमानः । वैकेयीवचननियञ्चितेन राज्ञा नियुक्तोऽहं वनं प्रति गमिष्यामी-
त्येव रूपवचनेन विमनीचकारेत्यर्थः । उपमल्लभारः । नाग नीचोपमाशङ्का घमप्राधा-य-
कथनेनैव तथात्वोपपत्तेः । किंत्वत्र सत्रासनमात्र एव कविबिधान्ति । अन्यथाति
प्रमज्ञादित्यलम् । उक्तं पूर्ववत् ॥

ततः विमते आह—

अयमेनामनुमेनुमुपक्रान्तामकथयत् ।

अयमिति । अथ श्रीरामोऽनुगन्तुमनुसर्तुमुपनान्ता वृत्तादरामेना सीता प्रत्य-
क्षयदबोचन् ॥

तदेवाह—

प्रिये जनकनन्दिनि प्रकृतिपेशलामीदृशीं
कथं ग्लपयितुं सहे तव शिरीषमृद्धीं तनूम् ।
गृहीतहरिणीगणत्रिकविसारिनानाशिरा-
क्षतक्षरितशोणितारुणवृकानने कानने ॥ ३२ ॥

प्रिय इति । प्रीयातीति प्रिया । 'इगुपध-' इत्यादिना कप्रत्यय । अमारात-
त्वाद्वाप् । हे प्रिये जनकनन्दिनि जनस्नानपुत्रि । 'इत्तरयुटो बहुलम्' इति बहुलप्र-
हणसामर्थ्यान्नाद्यादित्वात्पुटप्रत्यय । टित्वाब्दीप् । एतत्सबोवनद्वय कान्तारसचारा-
नर्हताद्योनार्थम् । प्रहृत्वा पेशला चारस्तराम् । 'चारी दक्षे च पेशल' इत्यमर ।
अत एव शिरीषमृद्धीं शिरीषपुष्पवन्मृदुलामीदृशीमित्यभूताम् । सुवोपचारोचितामि-
त्यर्थ । तव तनू शरीरम् । गृहीत दृष्ट यद्धरिणीगणत्रिक कुरन्निपुरम्नत्रिकप्रदेश ।
वृसोऽहि जिघृक्षितचन्तोत्रिकप्रदेशमेव प्रथम गृह्णातीति प्रसिद्धिः । 'पृष्ठवगाधरे
त्रिम्' इत्यमर । तत्र विसारिण्यो नि सरन्त्यो नानाशिरा नानाविधनाम्न्य । 'नाडी
तु धमति शिरा' इत्यमर । तान्योऽभ्यन्तमविच्छिन्न यथा तथा । यद्वा नासा क्षतेभ्यो
प्रणेभ्यः क्षरित परिधुत यन्छोणितमसृक्तेनारुणानि वृक्षाणामाहमृगागामानानानि
यन्मिन्मस्मिन् । हिंस्रप्रचुरतयात्यन्तभयम् इत्यर्थः । 'कोकम्बीरामृगो वृक' इत्य-
मर । काननेऽटव्या रूपायितुं परिहृतायितुं कथं सहे कुतो वा मृध्ये । न कथंचिदपि
मह इत्यर्थः । एवमकथयदिति प्रवेण संबन्धः । पृथ्वावृत्तम् । लक्षण तूष्णम् ॥

तदनु नानानिघप्रयत्नेनाप्यनुन्मिपदनुजिगमिपाशैयिल्याया मैथि-
ल्या लक्ष्मणेऽप्यनवसितानुगमनव्यवसाये वासिष्ठाय सुयज्ञाय भूपण-
मशेष नागसहस्रेण सह शत्रुजयाद्वय मातुलदत्तं मत्तहस्तिनम-
गस्त्यकौशिकाभ्या च महार्घाणि रत्नानि वितीर्य तदनु निर्जरारिधीर्य-
सुपी धनुषी निरपायश्राणकर्मणी धर्मणी निर्मर्यादशिलीमुखरुतानु-
पङ्क्तौ निपङ्क्तौ निर्वर्तितवीरपाणौ कृपाणौ वरुणेन जनकसदृशि दत्तमे-
तत्समस्तमायुधजातमादाय मामनुगच्छेति सोमित्रिमन्वप्रहीत् ।

तदन्विति । तदनु तदनन्तर मैथिल्या जानम्या नानाविधेन हितबुद्ध्या खड-
गचोमयेन । तदभिधीयते—'सदा सुखं न जानामि दुःखमेव सदा वनम्' इत्यादि-
रामायणोक्तप्रकारेणापि प्रयत्नेन । बहुप्रकारैरप्युपकारैरित्यर्थः । अनुन्मिपदनुदय-

१ 'क्षति' इति पाठ २ 'प्रयत्नशक्तेन' इति पाठ ३ 'मातुल मातुलदत्तहस्तिनम्'
इति पाठ ४ 'महार्घाणि च रत्नानि वितीर्य निर्जरारिषि' इति पाठ ५ 'नवमादाय'
इति पाठ

दनुजिगमिपाशैथिल्यमनुगमनेच्छादीर्वत्य यस्यास्तस्याम् । अनिवृत्तानुसरणेच्छाया
 सत्यामित्यर्थः । तथा लक्ष्मणेऽप्यनवसितानुगमनव्यवसायेऽनिवतितानुयात्रोद्योगे सति
 अनवसितेत्यत्र 'योऽन्तर्गमणि' इति घातो कर्मकर्तारि क्त । ततो नञ्समास
 ततो वासिष्ठाय वसिष्ठपुत्राय । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । सुयज्ञाय सुयज्ञनाम्न आचार्य
 याशेय भूषण भूषणजातम् । वनगररत्नमयकेयूराद्बदकुण्डलाद्यशेषभूषणानीत्यथ । शत्रु
 ख्यतीति शत्रुजय । 'सज्ञाया मृतृवृजि-' इत्यादिना सञ्प्रत्ययः । 'अर्द्धद्वय-
 इत्यादिना सुमागमः । स इत्याह्वयो यम्य तम् । शत्रुजयनाम्ना प्रसिद्धमित्यर्थः । भानु
 छेन दत्त मत्तहस्तिन भस्तेभ च नागसहस्रेण सह गजसहस्रेण सारम् । 'ग्राहा
 भ्राह्मिगजा नागा' इति वैजयन्ती । वितीर्य दत्त्वा । तद्योगस्त्यनांशिकभ्या कुम्भ
 सभगविश्वामित्राभ्या च महार्घाण्यमूल्यानि । 'मूल्ये पूजाविधिवर्ध' इत्यमर
 रत्नानि मणिकायनादीनि श्रेष्ठवस्तुनि च । 'रत्न श्रेष्ठे मणावपि' इति विश्व
 वितीर्य तदनु निर्जरारीणा देवद्विपा दैत्याना वीर्यं प्रभाव सामर्थ्यं वा मुष्णतोऽप
 हरत इति तथोक्तेः । 'अमरा निर्जरा देवा', 'वीर्यं शुल्के प्रभावे च तेज सामर्थ्यं
 योरपि' इत्यमरशाश्वतौ । अनुषी च निरपाय निरातङ्ग प्राणकर्म रक्षणकृत्य ययोस्ते
 तथोक्तेः वर्मणी कञ्चुके । 'तनुन्न वर्मं कञ्चुम्' इत्यमरः । तथा निभर्यादा असह्येया दे
 शिलीनुखा बाणास्तैः कृतोऽनुपद्मोऽनुबधो ययोस्ते । अक्षयसायनावित्यर्थः । निपन्न
 तूणीरौ च । 'तूणोपासङ्गतूणीरनिपक्ता इपुधिर्द्वयो' इत्यमरः । निर्वर्तित निष्पादित वीर्य
 पाण रणसमाप्त्यनन्तरकर्तव्यमधुपान याभ्या तौ । शत्रुसंहारकावित्यर्थः । 'वीरपाण ह
 यत्पान कृते भाविनि वा रणे' इत्यमरः । कृपाणी खड्गो चेल्लेतत्पमस्तम् । 'नपुसरम्
 नपुसकेन-' इत्येकशेषः । जनकमदसि जनकयज्ञसभाया वरणेन मे मद्य दत्तमायुः
 जातमन्नकलापमादाय गृहीत्वा मामनुगन्तानुसरेति सौमित्रि लक्ष्मणमन्वगृहीदनुगृही
 तान् । आनापितवानित्यर्थः । तथा च श्रीरामायणम्—'ये च राज्ञो वदौ दिव्ये
 महती वरुण स्वयम् । जनकस्य महायज्ञे धनुषी ते प्रदर्शय ॥ उभे च कवचे दिव्ये
 तूणी चाक्षयसायनौ । आदित्याविव तौ चोमौ खड्गौ हेमपरिष्कृतौ ॥ सत्कृत्य निहित
 सर्वमेतदार्यस्य सन्नानि । स त्वमायुधमादाय शिप्रमाव्रज लक्ष्मण ॥' इति । अत्रैके
 व्याख्यातार किञ्चिदाशङ्क्य समादधुः । तत्प्रकारस्तु—ननु जनक्यज्ञे अनुरादिप्रदा
 नस्याश्रयणात्कथमप्रसिद्धे तदनुवाद क्रियते । सत्यमेतत् । भगवतो बाल्मीकेरिय
 शैली प्रस्तुतार्थप्रतिपादनापारवद्याद्यत्र वक्तव्यमर्थः तत्रानुक्त्योत्तरत्र केनचिद्व्याजेन
 प्रसिद्धमनुवदतीति । तथा बालकाण्डे नामिहित मणिवधनम् 'मणिरत्नमिदं दत्त
 वैदेह्ये श्वशुरेण मे' इति सुन्दरकाण्डेऽभिहितवान्, अयोयाकाण्डे वक्तव्यं काकासुरवृत्ता-
 न्तम् 'स पिना च परित्यक्तो यः सुरैश्च महर्षिभिः' इत्यादि सुन्दरकाण्ड उक्तवानिति ।
 अतस्तदनुसारिणः तत्रभवता भोजेणपि तथैवोक्तत्वाच्च विरोध इति मन्तव्यम् ॥

तत विमित्यन्त आह—

सीतापि निजामरणजातं सुयज्ञपद्वयै न्येदात् ।

मीतापीति । चार्थोऽपिशब्दः । निजामरणपात रत्नवैयूरान्नदरशनादिस्वकीय-
भूषणकलाप सुयज्ञस्य पत्न्ये भार्यायै न्यदात् दत्तवती । महाप्रभो श्रीरामस्याचार्यसमावन
तत्पट्ट्या सीतायास्तत्पत्नीसमावन च युक्तमित्यर्थः ॥

तत् सौमित्रिरपि स्वाधीनेन धनेन कचित्कौसल्याश्रितमुपाध्या-
यमतोपयत् ।

तत् इति । तत् सौमित्रिर्लक्ष्मणोऽपि स्वाधीनेन स्वायत्तेन । 'अधीनो निज
आयत्त' इत्यमरः । धनेन रत्नसञ्चयनादिरूपेण द्रव्येण कौसल्याश्रितम् । कौसल्याया
प्रत्येकं पुरोहितमित्यर्थः । कचित्तेति तृतीयाचार्यमुपाध्यायं ब्राह्मणमतोपयत् । स्वकीय-
द्रव्यप्रदानेन समावयामासेत्यर्थः । एतेन सामित्रेर्निजजनन्यपेक्षया कौसल्यायानेवा-
त्यन्तादरः सून्यते ॥

तत्र सङ्कुटुम्बाय त्रिजटाभिधानाय निर्धनाय द्विजातये स्वहस्त-
निक्षिप्तदण्डपतितदेशाग्रधिरु गोधनं च कपिशलादिभ्यो द्विजाति-
भ्यश्च रघुपतिर्वित्तानि विविधानि विततार ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये रघुपतिः सङ्कुटुम्बाय कुटुम्बसहिताय । पत्नीपुत्र-
सहितायेत्यर्थः । त्रिजट इत्यभिधानं नामधेयं यस्य तस्मै निर्धनायोच्छ्रुतायै कस्य-
चिद्विजातये । स्वहस्तेन त्रिजटहस्तेन निक्षिप्तं परिक्षिप्तं । दण्डेन यावत्तावदवाप्त्यसीति
ब्राह्मणानां गोप्रहणचापन्यप्रदर्शनार्थमुदीरितश्रीरामवचनवशात्प्रेरितो यो दण्डस्तस्य
पतितदेशं न एवावधिर्मर्यादा यम्यं तथोक्तम् । तावदेशस्थमित्यर्थः । गोधनं गोमर्जं
च । 'गोदुलं तु गोधनं स्याद्रवां ग्रजे' इत्यमरः । तथा कपिशले नाम ब्राह्मण
आदिर्येषां ते तथोक्तास्तेभ्यो द्विजातिभ्यः कठकलापमाणवरादिभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च विवि-
धानि नानारूपाणि वित्तानि गोरकाम्पूरयानादीनि द्रव्याणि । 'द्रव्यं वित्तं स्वापतेयम्'
इत्यमरः । विततार विधायितवान् । 'विधायनं वितरणम्' इत्यमरः ॥

ततस्ते पौरनारीणां निश्वासश्चानिलचलद्धरकिसल्यानार्मस्त्र-
सलिलासारेण शोरुपावकेन च धूपि मनासि च सिक्त्या दग्ध्वा
च निपिद्धपरिजनानुगमनतया प्रकाशितप्रज्ञाससिद्धान्तां शुद्धान्ता-
न्निश्चरुम् ।

तत् इति । ततो विधायनानन्तरम् । ते सीतारामलक्ष्मण । निश्वासेरेव
श्वासानिले सञ्चनिमहामास्तेष्वलन्ति वज्रमानान्यधरकिसल्यान्प्रोष्ठपञ्चवा यासां
तान्नयोक्तान्तासां पौरनारीणां धूपि मनासि च । अस्त्रसन्धिलसारेणान्धुनलधारा-

- १ 'सौमित्रिरपि स्वधनेन' इति पाठः २ 'त्रिजटाभिधाय द्विजातये' इति पाठः-
३ 'स्वहस्ततलनिक्षिप्तदण्डदेशा' इति पाठः ४ 'काम्पित्यादिभ्यो' इति पाठः-
५ 'विश्वासान्निश्वासजृम्भानिल' इति पाठः ६ 'अश्रु' इति पाठः ७ 'सिद्धान्तात्' इति पाठः-

सपातेन । 'अस्ममश्रुणि शोणिते' इति विश्व । शोःपावकेन शोःरुदहनेन सिक्त्वाद्वाहल्य
दग्ध्वा सताप्य च । बर्प्यस्मलिलासारेण सिक्त्वा मनासि शोःपावकेन दग्ध्वा चति
यथाक्रममन्वयाद्यथासंख्यालकार । तयोद्वेले विषादमुत्पादेत्यर्थः । निषिद्धपरिचनानुगम
नतयैकान्तिकत्वाच्चिवारितमृत्त्यानुयायतया हेतुना प्रकाशित प्रकटीकृत प्रवामसिद्धान्तो
वनवासनिश्चयो वैस्तयोक्त्य सन्नुद्धान्तादन्तपुराभिधममुर्निर्जग्मुः ॥

तत्र,

सीता पुरा गगनचारिमिरप्यदृष्टा

मा भूदियं सकलमानवनेत्रपात्रम् ।

इत्याकलय्य नियत पिदधे विधाता

धाप्योदयेन नयनानि शरीरभाजाम् ॥ ३३ ॥

तत्रेति । तत्र निर्गमनसमये ॥ सीतेति । सीता पुरा पूर्वं गगनचारिमिरपि
वेचरैरपि । किमुतान्यैरेति भावः । अदृष्टाऽनवलोकिता । महाराजपरिमृत्त्वादिति
भावः । इयं सीता सकलमानवनेत्रपात्र समस्तजनदृग्गोचरा मा भून्मास्तु । 'माहि
शुक्' इत्यादिनाशीरर्थे ऽङ्कः । 'न माइयोगे' इत्यदप्रतिषेधः । इत्येवमानलभ्य निचार्य
विधत्त इति निधाता युक्तयुक्तसाधनतत्परो ब्रह्मा बाप्योदयेनाभूत्पादनेन शरीरभाजाम्
प्राणिना नयनानि नेत्रानि पिदधे आच्छादितवान् । नियत निश्चितमित्युपेक्षायां
श्रीरामप्रवासमसहमाना मानवा सोद्वेग हरदुरेत्यर्थः । 'अपिधानतिरोधानपिधाना-
च्छादनानि च' इत्यमरः । 'बहि भागुरिरलोपमवाप्नोःपमर्गयो' इत्यपेरकारलोपः ॥

ततः,

रुद्धापि यान्तमनुगच्छति मैथिली मा

वत्सो जहति न कदाचन लक्ष्मणोऽपि ।

इत्येतयोरनुगति प्रतिबोध्य गन्तु

भूयोऽपि राजभवनं प्रविवेश राम ॥ ३४ ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । रुद्धेति । मैथिली सीता रुद्धा बहुप्रयत्नेन निगदि-
तापि यान्तं वनं प्रति गच्छन्तम् । याते शतृप्रत्ययः । मामनुगच्छत्यनुसरति ।
तथा वत्सोऽनुजो लक्ष्मणोऽपि कदाचन क्षणमात्रमपि मा न त्यजति । 'सोऽप्यनु-
गच्छतीत्यर्थः' इत्यनेन प्रसारेणेतयो सीतालक्ष्मणयोरनुगतिमनुयाया प्रतिबोध्य
विज्ञाप्य । दशरथावेति शेषः । गन्तुं वनं प्रति यातुं रामो भूय पुनरपि राजसदनं
दशरथगृहं प्रविवेश । सर्वत्र तदाज्ञाया एव प्राधान्यादिति भावः ॥

तस्मिन्नुमन्त्रेण विज्ञाप्य प्रवर्तिते भूपतिर्भूताविष्ट इव विष्टरान्निपत्य
सदार सदारचितपरिदेवनो वनोत्कण्ठा स्वयमप्यकरोत् ।

तस्मिन्निति । तस्मिन्ग्रीरामे सुमन्त्रेण मन्त्रितृदेन विज्ञाप्य रामोऽयं भवदर्शनार्थं
ममागत इति विज्ञापनं कृत्वा । इत्यभूत् यवहारस्य राजधर्मत्वादिति भावः । प्रदर्शिते
दृग्गोचरीकृते सति भूषणी राज्ञा भूताविष्ट पिशाचान्मन्त्र इव । 'भूत क्षमादौ पिशा-
चादौ न्याय्ये सलोपमानयो' इति विश्वः । विष्टरादामनात् । 'तृणासनयोर्विष्टर' इति
निपातनान् 'भुवमपायेऽपादानम्' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । निपत्य शोकवेगस्य सोढुमश-
क्यत्वान्मूढया भुवि पतित्वेत्यर्थः । सदा अविच्छिन्नम् । क्रियाविशेषणमेतत् । रवि-
त्परिदेवन कृतविलाप सन् । सदार कौमन्त्र्यासहितं स्वयमपि वनोत्कण्ठा वनवासो-
'सुख्यम् । 'वनोत्कण्ठमतिम्' इति पाठे वनवासोत्सुका बुद्धिम् । अकरोन् ॥

तदा सुमन्त्र कैकेयीमग्रवीत् ।

तदेति । तदा तस्मिन्ममये सुमन्त्र कैकेयीमग्रवीदवोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

देवि, विरम रामाभिषेकस्तमुन्मिपिताहादाङ्कुराग्रहादाग्रहात् ।

देवीति । हे देवि कैकेयि, रामाभिषेकेन श्रीरामराज्याभिषेकोन्मयेन सम्यगन्तसे-
केन च समुन्मिपितं समुन्मिपितं य आहादाङ्कुर आनन्दरुन्मल इति रूपकम् । तस्याग्र-
हाप्रतिबन्धकादाग्रहादभिनिवेगान् । 'सुगुप्ताविराम—' इत्यादिना पञ्चना । विरम
विरता भव । तादृगाग्रह परित्यजेत्यर्थः । 'न्याऽपरिभ्य'—इति परस्मैपदम् ॥

पुनश्चमया दौ शील्यपरित्यागार्थं तन्मातृगोचरमितिहासमाह—

पुरा खलु वरदप्रसादाद्भगवत्सकलप्राणिभाषणतया पर्यङ्कपर्यन्तपरि-
सरत्पिपीलिकालापे कृतहासं तव पितरं हसनकारणं पृष्ट्वा तद्विवरणं
परमुर्मरेणरुमिष्येत्यापि भूयसो निर्बन्धात्कुपितेन राजावज्ञानाया
मातुस्ते विधां मानुकुर्वीथा इति ।

पुरेति । पुरा पूर्वकाले । खलुशब्दो वाक्यालङ्कारः । वरदस्य वरप्रदातुः सम्यक्-
योगिनः प्रसादादनुग्रहाद्वगनमरुत्प्राणिभाषणतया विज्ञातमकल्पन्तुवचननरा हेतुना
पर्यङ्कपर्यन्तं शयनममीषे परिसरन्तीनां प्रमर्शन्तीनां पिपीलिकानां भूविबरसचारिसूक्ष्म-
चन्तुविशेषणमालापे भाषणे विषये कृतहासं निमित्ते अज्ञानवन्तव समालपन्तीति
हन्तितन्तं तव पितरं केकय हसनकारणं हासहेतु पृष्ट्वा । केनापि हेतुनाय हसतीति
जिनामनायुज्येत्यर्थः । तद्विवरणं हसनकारणकथनं पश्युर्मर्तुमरणकारणमित्येत्य-
ज्ञावापि । तद्वचनादेवेति भावः । भूयसो बहुलान् । 'बहोर्लोपो भू च बहो' इति
भूरादेशो वज्रोलोपश्च । निर्बन्धाप्रयासकरणाद्धेतोः कुपितेन क्रुद्धेन राजा केकयेनावज्ञा-
नाया अवमानितायान्ते तव मातुर्विधा प्रकारम् । 'विधा विधां प्रकारे च' इत्यमरः ।
मानुकुर्वीथा । मानुकुर्वीत्यर्थः । मर्तृप्रतिकूलाचरणेन मानुवादिगर्हणीया मा भरित्वर्थः ।
करोतेति हि आयाजः । इत्यन्वीदिनि पूर्वैः सन्धः ॥

मुमन्त्रवचनं श्रुत्वा सा किमस्मापिदित्यत आह—

ततः ,

कृतासमञ्जनिर्यासः सगरः केकयात्मजा ।

निर्देशनत्वे निर्दिश्य निरवध्राञ्चिजः पतिम् ॥ ३५ ॥

तत इति । केकयात्मजा कैकेयी । कृतो विहितोऽसमञ्जनात् पुनस्त्य निर्यासः पं-
स्यागो येन तम् । असमञ्जस्यपुनस्त्यागिनमित्यर्थः । सगरः राजानः निर्देशनत्वे दृष्टा-
न्तत्वे निर्दिश्य । सगरत्वमपि पुनः परित्यजेति निरूप्येत्यर्थः । निपः पतिः स्वभर्ता
निरवध्राञ्चिरुत्तरं चगरेत्यर्थः ॥

अत्रान्तरे कैकेयीवचनमसहमानं कश्चिदमात्रवृद्धः प्रत्यबोवदित्याह—

तत्र ,

सिद्धार्थको महामात्यस्तत्परित्यागमवधीत् ।

सरयूपतितानेकप्रजामरणकारणात् ॥ ३६ ॥

तत्रेति । तत्र कैकेयीनिर्बन्धवाक्यसमये सिद्धार्थकः सिद्धार्थकनामा महामात्यः
मुमन्त्रादन्योऽमात्यप्रवरः अमाः सह भवतीत्यमात्यः । शुभाशुभसार्थेषु सदा सह वर्तत-
इत्यमात्यः । 'अव्ययान्त्यप्' । सरयूपतितायाः सरयूनदीनिजिमानामनेकप्रजानां बहूनां
नाना मरणमेव कारणं निमित्तं तस्मात् । तत्परित्यागः तस्यासमञ्जस्य त्यागः समचर-
सन्तुल्यसङ्गुणामिरामस्य तु परित्यागः कथं समञ्जसः इति भावः ॥

इत्य बहूपालम्नेऽप्यवार्थनिश्चयामवबुध्य राजा राममेवमुवाचेत्याह—

अथ दशरथेन रामः सपरिच्छद एव गच्छेति निर्दिष्टं केवलं खनि-
पिटिकौ बल्कलयुगलं च प्रार्थयत् ।

अथेति । अयामात्योक्तमनन्तरं दशरथेन रामः सपरिच्छदः सपरिवारः सर्वे-
गच्छं ब्रजेत्येव निर्दिष्टो नियुक्तः सन् । परिच्छद्यतेऽनेनेति परिच्छदः इति विग्रहः ।
'पुष्टिः सहाया घः प्रायेण' इति घपत्यर्थः । 'घेष्टपसर्गस्य' इति ह्रस्वः । खनिपि-
टिकौ खनिप्रमवधारणं खननमावहनम् । कुहालादिकमित्यर्थः । पिटिकः कन्दमूलफलाद्या-
हरणयोग्यः कण्टोलः । तौ केवलं तानेव । 'खनिप्रमप्रधारणे', 'कण्टोलपिटिकौ' इति
चामरः । केवलशब्दस्त्ववधारणार्थकः । तथा बल्कलयुगलं बल्कलप्रत्ययसमं च ।
प्रार्थयतायाचतः । त्यक्तसदस्य मम परिच्छदेन कार्यं किम्, अपि तु मुनिजनोच्चा-
बल्कलखनिपिटिकमात्रमेव दातव्यमिति प्रार्थितवानित्यर्थः ॥

अत्रान्तरे श्रीरामविवाहनरीक्षिता कैकेयी विलम्बसहिष्णुतया हुनन्तरं बल्कलाया-
जहारेत्याह—

मुखोचितान्तां सुव्यक्तदिव्यलावण्यसपदाम् ।

अयाणामपि कैकेयी बल्कलादीन्युपाहरत् ॥ ३७ ॥

सुखोचितानामिति । वैश्वी सुखोचिताना सुखार्हाणा सुव्यक्त स्फुट यथा
तथा दिवि भव दिव्य श्रेष्ठम् । 'तत्र भव' इति भवाद्य यप्रत्यय । लक्ष्य शरीर-
सौन्दर्यादि संपत्क्षीय येषां ते तयोक्तास्तेषाम् । सत्त्वगुणसंपन्नानामित्यर्थः । त्रयाणां
सीतागमलक्ष्मणानामपि । नैकस्यैव आरामस्येति शब्दार्थः । वक्त्राणि चौराण्युपा-
'हरन् । परिददृमिति प्रादादिति भावः ॥

अथ रघुकुलनाथो मध्यमाग्रनियोगा-

हुणवति परिधाने मङ्गलाहं निराशः ।

अधिकुचतटवलज्जानकीराप्पसेका-

दपगतस्वरभाव वल्कल पर्यधत्त ॥ ३८ ॥

अथेति । अथ वक्त्राणामनंतरं रघुकुलनाथो रघुवशश्रेष्ठ आरामः । मध्ये
भवा मध्यमा । 'म'यान्म' इति मप्रत्ययः । सा च मा अम्बा च तस्या मध्यमा-
म्बाया वैश्वीया नियोगात्नावसान् । मङ्गलाहं गज्याभिषेकव्याप्योचिते गुणवति
मार्दवादिगुणसंपन्ने तन्नुविनिमित्ते वा परिधानेऽर्जुने । 'अन्तरीयोपसव्यानपरि-
यानान्यधातुके' इत्यमरः । गिराशो नि स्पृष्टः सन् । अधिकुचतटेऽभिकुचतटम् ।
विभक्त्यर्थेऽयमीभावः । तत्र वगन्त इवन्तो ये जानकीराप्ता सीतानेनाम्बूनि
ते सेकन् । कठिनतरुचतटपतनोत्पतनाद्राप्ताविना तत्र सङ्गमणादिति भावः ।
एतेन जानक्या भर्तुरत्यन्तमाश्रयं वक्त्रधारणासहिष्णुं च सून्यते । 'वापो नेना
भ्युद्भूतयो' इत्यभिधानात् । अपगतः स्वरभावः कार्कश्यं यस्य तत्प्राप्तमार्दवम् ।
सधारणानुकूलमित्यर्थः । वल्कल पर्यधत्त परिधृतान् । अत्र केचित्—राज्ञः क्वेयी
तृतीयैव महिषी । म'यमाश्रयप्रयोगस्तु मध्यमाउन्दोव प्रसिद्धवान्, ननु म'येभवत्वात्
अर्जुनस्य कुन्तीमुत्तममध्यमप्रयोगवदिति वदन्ति । तदेतद्विचाररमणीयम् । यत्र
बन्धप्रयामत्वात्किञ्चिज्जगामादिप्रयोगाणामेव तादृशमाधानत्वात् । किंतु स्वर्गपाता-
ल्योमध्यमेभवत्वाद्भूलोकस्य यथा म'यमलोकप्रयोगः तथा कौमत्यानुमित्रयोमयेभव-
त्वान्म'यमेयमिति युक्तमुपदशामः । एतदभिप्रायेणैव सवनो भोक्तोऽपि म'यनान्ना
नियोगादिति प्रयुक्तमित्यलं प्रमत्तानुप्रसक्त्या । मालिनीवृक्षम् ॥

तत्र चित्रायन्त सर्वे निम्बिकारवदनलक्ष्मीकमिक्ष्वातुजुलाभ्यक्षम-
ध्यक्षयन्तस्तेषामेव शोभशङ्कुकीलितमानसानामाननेषु पारम्पर्येणा
स्फुरद्विकारः ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्काले आरामवक्त्रधारणममये । सर्वे अगोपा ये जना-
भिनीयन्त आश्चर्यं कुर्वन्तः । 'नमोवरीचधिपतः क्यच्' इत्यत्र 'चित्रइ आश्चर्य'
इति क्यच् । निर्विकारा धीरोदात्तत्वात्निम्बिकारा निम्बररहिता प्रगल्भा लक्ष्मीमुखशोभा
यस्य तम् । सैषिव कप्रत्ययः । इक्ष्वातुकुलाभ्यक्षमिक्ष्वातुकुलश्रेष्ठ श्रीरामम् । अयश्च
प्रत्ययः कुचन्तोऽयश्चयन्तः । पदयन्त इत्यर्थः । अयश्चगच्छात्करोतेत्यन्ताद्
ज्ञादेशः । शोभ एव शङ्कुस्तेन शोभयन्त कीलितमानमाना विद्वद्दयानां तेषामेव

जनानामाननेषु सुखेषु । 'मानसेषु' इति गाढे हृदयेषु । 'चित्तं तु चेतो हृदयं खान्नात्मानस मन' इत्यमरः । पारम्पर्येणाविच्छेदेन । विकारो वक्त्रार्थं वैकल्यं च अस्फुरत् । वक्त्रवत्स्थानं श्रीरामं दृष्ट्वा सर्वे जना विवर्णवदना विवर्णमानसाश्च वभूवुरित्यर्थः । निविकारदर्शनेन विमारोहवृत्तिश्चित्रमिति भावः ॥

तदानीं सर्वसाधारण्याद्विमिश्रसोत्पन्नं विमारमन्यथा योष्यति—

किं तु,

सचल्कले दाशरथौ विपादादामीलितक्षौ यद्भूद्वसिष्ठः ।

तदेव जातकरणं महर्षेः काकुत्स्थयाथार्थविलोकनस्य ॥ ३९ ॥

किं स्थितिः । तदेवाह—सचल्कल इति । दाशरथौ श्रीरामे । 'अत इज्' मवन्कले । ह्रस्वत्वमिषकारवासोवारिणि सनीत्यर्थः । विपादात्खेदाद्वसिष्ठ आनीलितातो द्रष्टुमशक्तनयेयमीलितनयनः । 'बहुमूर्हं सक्थ्यक्ष्णो न्नात्रापञ्च' । अभूदिति यत्तन्मीलिताक्षत्वमेव महर्षेः ऋषिधेष्टस्य वसिष्ठस्य । काकुत्स्थयाथार्थविलोकनस्य श्रीरामतत्त्वदर्शनस्य । भावे क्तः । करणं साधनं जातम् । आमीलितनयनानामुपीष तत्त्वावमर्शसंभवप्रसिद्धे । महर्षेरमुष्यामीलितनयनत्वं तारुण्यवशेन श्रीरामस्य तत्त्वावमर्शसत्त्वेनोपनारयमभूदित्यर्थः । तत्त्वानुसंधानसमये सयमिनामधौन्मीलितनयनन योगशास्त्रसिद्धम् । केवलमीलने निद्रा स्यात् केवलोमीलने विषयदर्शनेन चिद्विक्षेपः स्यादिति । अत्र विपादवृत्तमीलनस्य तत्त्वानुसंधानमपरत्वेनोत्प्रेषणादुत्प्रेषणं व्यञ्जनाप्रयोगाद्व्यञ्जनात् । वृत्तमुपजातिः ॥

अत्र एव न व्यवितोऽभूदित्याह—

अस्य पीताम्बरत्यागे किं जाता प्रक्रियाऽपुनः ।

इति प्रत्यग्दृशा श्रेष्ठो घसिष्ठो नातिविष्यथे ॥ ४० ॥

अस्येति । अस्य श्रीरामस्य पीताम्बरत्यागे काञ्चनाम्बरवितरणे सति । पीताम्बरं हरत्वा चल्कलं दधाने सतीत्यर्थः । अपुनः अपूर्वा । पीताम्बरधारणसमयेऽनुपलभ्यमानेत्यर्थः । पूर्वार्थवाचिनो निपातात्पुनराशब्दान्ममासः । विमारो विप्रक्रिया जाता उत्पन्ना विभूः । न जातेवेत्यर्थः । स्वतो निविक्रियाणामलकारानलकारयोरक्रित्वरत्वादिति भावः । इत्यालोन्वेति शेषः । प्रत्यग्दृशामन्तर्मुखानाम् । ज्ञानिनामित्यर्थः । श्रेष्ठः प्रशस्तः । 'प्रशस्तस्य श्रेष्ठः' इति धादेशः । वसिष्ठो नातिविष्यथेऽत्यन्तव्यथा न प्रापः । लौकिकानुवृत्त्या निविष्यथा प्रापयेन्नतिसंभवात् । पीताम्बरं त्यक्त्वा चल्कलं धृत्या श्रागमस्य बाह्याभ्यन्तरपिण्डराहिल्येन त्रिगुणचित्त्वभावमुपगतं न श्रुतीचेत्यर्थः । उक्तं च शास्त्रासिद्धे—'यो नित्यमप्याममथो नित्यमन्तर्मुखः सुखी । नित्यं चिदनुसंधानं यं न शोक्न वाञ्छते ॥' इति ॥

नोऽयं मेघिलीचल्कलधारणमरणदरुणसारधिकुलगुरुः ।

स इति । सोऽयं अरण्यारविउल्लगुरुः । अरण्योऽनूहः सारथिर्यग्यारणसारथिः

सूर्ये । 'सूरसूतोऽरुणोऽनूर' इत्यमर । तस्य कुल वंशस्तस्य गुरुराचार्यं वसिष्ठ ।
मैथिलीवृक्षलधारणमरणं न्यवारयत् । अस्या मुद्रमार्थं राजकुमार्थं नेदम्बसन-
धारणयोग्यमिति निवारितवानित्यर्थः । रुधेरुडि 'रुधादिभ्यश्च' इति श्रम् ।
'श्रसोरलोप' इत्यारलोपे सथोगान्तलोपः । 'रपाभ्या' इत्यादिना णत्वम् । अत्र
लक्ष्मणवृक्षलधारणावयनेऽपि श्रारामस्य तद्धारणव्यनान्सीतायाश्च तन्निषेधात्मोऽपि
वृत्तवानेवेत्यनुसंधेयम् ॥

तत्र प्रयाणाय प्रणिपतन्ती क्षुपामांश्छिप्य प्रसूतपुत्रवात्सल्या
कौसल्या चाप्यगद्वदमवदत् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये प्रयाणाय वनवासयानार्थं प्रणिपतन्ता नमस्कृत्वाणां
क्षुपा श्रीरामवधू सीताम् । 'समा क्षुपाजनीवध्व' इत्यमर । आश्लिष्यन्तिद्वयः ।
प्रसूत समुत्पन्न पुत्रे श्राराम इव वात्सल्यं ज्ञेयो यस्या सा तत्रोक्ता । क्षुपायामपि
सुतनिविशेषं केरवतीत्यर्थः । कौसल्या चाप्यगद्वदमवदत् वचनमवदत् अवोचत् ॥

तत्रारमेव विट्ठोनि—

धर्मे निदाघकिरणस्य करैः रुठोरे

कान्तारमध्यपदवीषु नखपचासु ।

त्वा वीक्ष्य स्वस्थुलपदा वनदेवताभि

निन्दिष्यते नियतमेव निमेषहानि ॥ ४१ ॥

धर्मे इति । धर्मे प्राप्तता निदाघकिरणस्योष्णाशो रुठोरेन्ताश्च करैः किरणः ।
नखापचन्ति सतापयन्तीनि नखपचास्तासु । 'मितनखे च' इति गचि मुमागमः ।
कान्तारमध्यपदवापु गहनातरालमार्गेषु स्वस्थुलपदा परिस्त्रलितपादविन्यासाम् ।
पदवीनामत्यन्तसततन्वापरिहिष्टसचारामित्यर्थः । त्वा वीक्ष्य दृष्ट्वा वनदेवताभिः ।
वनाभिमानिनीभिर्दिव्यभिरेत्यर्थः । निमेषहानि स्वरीयनिर्मिषेयं निन्दितं
गर्हिष्यम् एव । निमेषेयत्वादस्माभिरीदृष्ट्वापरीक्षितविच्छिन्नदर्शननितिसतापो-
ऽनुभूयते । सनिमेषेवे तु नेव स्वादि कष्ट वृत्ताना मिमेतकृतमित्युपात्तम्यत इत्यर्थः ।
नियतमित्युपेक्षायाम् । वसन्ततिल्कावृत्तम् ॥

अथ मैथिलीनाथ सलक्ष्मण सप्रदक्षिण राजान जननीजन च
प्रणम्य प्रतिपिद्धप्रतिहारचक्रो निश्चक्राम ।

अथेति । अथानन्तर मैथिलीनाथ सीतापति श्रीराम । मैथिलीप्रहणं तथा च
महितं सन्निति सूचनायम् । सलक्ष्मणो लक्ष्मणसद्वित सन् । सप्रदक्षिणम् । प्रद-
क्षिणप्रक्रमपूर्वकमित्यर्थः । राजानं दक्षारथम् । जनन्य एव जनस्त च । कौसल्यादि-
जननीश्चेत्यर्थः । प्रणम्य नमस्कृत्य प्रतिपिद्धप्रतिहारचक्रो निवारितश्च स्थनिवह सन् ।
अनुसरतो द्वारपालकाञ्चिवारयन्नित्यर्थः । निश्चक्राम निर्व्रजाम् । अन्तःपुरारिति
शेषः । 'द्वारे द्वा स्वे प्रतीहार' इत्यमरः ॥

तत किमिलत आह—

रथोऽपि दशरथाज्ञापस्तत्रेण सुमन्त्रेण द्वारि समानीत ।

रथ इति । दशरथाज्ञापस्तत्रेण । रामप्रयाणार्थं रथमानयेति दशरथनियुक्तेनेत्यथ सुमन्त्रेण रथो द्वारि द्वारप्रदेशे समानीत संप्रापित । ‘धीं द्वार्वारं प्रतीहार’ इत्यमर ।

तदानीमौत्सुक्यात्प्रथमं सीतैव रथमाररोहेत्याह—

प्रारब्धयात्रस्य रघूद्वहस्य प्रागेव सीता रथमाररोह ।

आनीलरथस्य रथमाररुक्षोरह्ना प्रभोरप्रसरी प्रमेध ॥ ४२ ॥

प्रारब्धेति । सीता प्रारब्धयात्रस्य प्रशान्तप्रयाणस्य । वनं प्रति जिगमिषो-
रित्यर्थः । रघूद्वहस्य रघुनन्दनस्याग्रमरी सती । इदं च वाक्यान्तरस्थमप्यन्वयमौक्-
त्यधमत्रानुपजनीयम् । अथवा ‘अन्यारादितरतं—’ इत्यादिना पञ्चमी स्यात् ।
प्राक्प्रथममेव रथमाररोहारूढवती । न्यमिव । रथं वहतीति रथ्या ‘तद्वहति रथ-
युग—’ इति यत्प्रत्ययः । आनीला ईषनीला । हरिद्वर्णा इत्यर्थः । रथ्या रथवो-
रोऽध्या यस्य तं रथमाररुक्षोरारोनुमिच्छे । रहे सजन्ताटुप्रत्ययः । अहा प्रभोरह-
र्षते सूर्यस्याग्रे सरतीत्यग्रमरी पुरं सरी । ‘पुरोऽग्रनोऽग्रेषु मते’ इति टप्रत्ययः ।
दित्वान्नीप् । प्रभा सीतिरिवेति श्रोती पूषोपमा । तथा च सीतारामयोरुत्पन्तावि-
भूतहप वस्तु व्यज्यत इत्यलकारेण वस्तुध्वनिः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

दाशरथी च रथमाररुहतु ।

दाशरथी इति । दाशरथी रामलक्ष्मणौ च तं रथमाररुहतु हटवन्तौ ॥

यथा यथा राघवराजधानीं विहाय सीता विपिनोत्सुकाभूत् ।

तथा तथाऽजायत यातुकामा लङ्कां विना राक्षसराजलक्ष्मी ॥ ४३ ॥

यथेति । सीता यथा यथा येन येन प्रसारेण । वीर्यमाया द्विर्भावः । राघव-
राजधानीमयोध्यां विहाय त्यक्त्वा विपिनोत्सुका वनवासोत्पण्ठिताभूत् । तथा तथा
तेन तेन प्रसारेण । पूर्ववद्विभावः । रामसराजलक्ष्मी रावणसाम्राज्यधीः । लङ्का
विना । विहायेत्यर्थः । ‘पृथग्विना—’ इत्यादिना पाठिकद्वितीया । यातु कामो यस्या
सा यातुकामा गन्तुमना । ‘तु काममनमोरपि’ इति तुमुनो मरारलोपः । अत्रावत
जाता । तद्वनवासमूलत्वात्तदपसरणस्येति भावः । वृत्तमुपजातिः ॥

आवालयुद्धमनुगच्छति राममद्र

मेपा पुरी तदिह मा खलु निर्गुणा स्याम् ।

इत्यादरादिव धरा बहुधा विनाय

धूलिच्छलान्निजतनुं तमनु प्रवस्थे ॥ ४४ ॥

आवालेति । एषा पुरी अयोध्या । बालाद्यं वृद्धाद्यं बालवृद्धास्तानभिव्याप्या-

बालवृद्धम् । अभिविधाव्ययीभाव । राममद्र प्रयान्त श्रीराममनुगच्छत्यनुसृत्य गच्छति तत्तन्मान्कारणादिह जगत्सह निर्गुणननुमरणाद्गुणहीना मा भ्या खलु न भवेय किमिति वातु । स्यामेवेत्यर्थ । भक्त्या गौरवेण मङ्गधर्मेण वा महदनुसरणस्य कर्तव्यवादिनि भाव । इति मत्वेति शेष । धरा भू । आदरात्प्रेमवशाच्चिदतनु 'स्वकीयमूर्ति धूलिच्छलद्भजोव्यापाद्बहुधा विधाय बहुप्रक्षर कृत्वा । तमनु । श्रीरामस्य पथादित्यर्थ । 'पथात्माह्वययोगनु' इत्यमर । 'अनुलम्बणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीया । 'पुरत' इति पाठे तस्य पुरस्तात्प्रतस्थे जगामेति क्रियास्वरूपोत्प्रेम्भा वाच्या व्यञ्जनसद्भावात् । सा च धूलिच्छलादिति छलशब्देनात्मत्वप्रतिपादनरूपापह्नवोच्चावितेति सूकर । 'समवप्रविभ्य स्थ' इत्यात्मनेपदम् । वसन्तीति लकावृत्तम् ॥

नृपसुखविमुखेन स्वेन काप्तेन साक

बुधितरि विधिपाकात्काननाय व्रजन्त्याम् ।

अकुशलमिति मत्वा नूनमहाय धात्री

परिजनमुखवधाप्प पासुभि पर्यहर्षीत् ॥ ४५ ॥

नृपेति । नृपसुखविमुखेन, राजभोगविरक्तेन स्वेन स्वकीयेन काप्तेन साक प्राण नाथेन श्रीरामेण सह । 'जीवितेश प्राणनाथ कान्तो रमणवर्मा' इति प्रतापमार्तण्ड । बुधितरि स्वपुत्रिकाया विधिपाकाहवविपर्यासासननाय वनाय । 'क्रियाधोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन' इति चतुर्थी । व्रजन्त्या गच्छन्त्या मत्याम् । धात्री वसुमती जननी च । 'धात्री जनन्यामल्कीनमुमत्पुमात्पु' इति विश्वप्रकाश । अकुशलममद्गलमिति मत्वा परिजनमुखेषु मूलजनवदनेषु यो वाप्पो नेनाम्ब्वहाय द्राक्पासुभि परागै पर्यहर्षीपरिहृतवती । परिपूर्वाद्धरत्वेर्लुकि निचि वृद्धि । नूनमित्युपेक्षायाम् । मालिनीवृत्तम् ॥

रामानुसाररंसनिर्गतपौरवर्गा

सस्थानमात्रगृहचत्वरराजमार्गा ।

निर्मुक्तभोगभुजगत्वगिव क्षणेन

लक्ष्मी बभूव रघुपुगवराजधानी ॥ ४६ ॥

रामेति । रामस्यानुमरणे यो रसो रागस्तेन निर्गत पौरवर्गा पुरजननिबहो चस्या सा । 'गुणे रागे द्वे रम' इत्यमर । अत एव सस्थानमात्रा अवस्थित्ये वावशिष्टा । न तु तत्तदनुगुणसम्भ्रमोज्ज्वलिता इत्यय । ते गृहाश्चत्वरारण्यह्नानि राजमार्गाश्च यस्या सा । 'अह्ण चत्वरजिर' इत्यमर । रघुपुगवाना राजधानी प्रधाननगरी । 'प्रधाननगरी राजा राजधानीति कथ्यते' इति प्रतापमार्तण्ड । निर्मुक्तो भोग कायो यया सा तयोक्ता या भुजगत्वङ्गिर्मोक्षपट्टिका सेव क्षणेन लक्ष्मी नि सारा । श्रूयेति यावत् । बभूव । 'भोग सुखे ख्यादिभूतावहेश्च पणक्षययो' इत्यमर । उपमालकार । वसन्तीति लकावृत्तम् ।

अथ दशरथ सान्तःपुरजनः पुराभिर्गत्य गत्यन्तराभावात्तमेव राम सुचिरमालोक्यन्नालोकयथमतिक्रान्ते सुमन्त्राक्रान्तस्यन्दने रघुनन्दने स्पन्दमानवाप्पप्रवाहो मोहमुपगम्य भूम्या पपात ।

अथेति । अथ श्रीरामनिर्गमनानन्तरं दशरथ सान्तःपुरजनः रावरोवबधू-
सन् । पुरादयोऽध्यानगराभिर्गत्वा । गम्यत इति गतिर्णतव्यदेशः । अन्या गतिर्गल्य-
न्तरम् । 'मुमुषा-' इति समाग । तस्याभावादसम्भवात् । 'दोषायगमे गतिः'
इति वैजयन्ती । तं राममेव सुचिरं बहुकालमालोकयन् । ततः सुमन्त्रेण सारथिना
नान्तोऽधिष्ठितं स्पन्दनो रथो यस्य तस्मिन् । 'शताहं स्पन्दनो रथः' इत्यमरः ।
रघुनन्दने । आलोकयथ दर्शनमार्गम् । 'आलोक्यं दर्शनयोर्ता' इत्यमरः । 'ऋक्पू-'
इत्यादिना सामासात् । अतिक्रान्तेऽर्तालं गते सति । स्पन्दमानवाप्पप्रवाहो विगल-
दध्रुपूरः सन् । मोहं मूर्च्छामुपगम्य भूम्या पपात ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

ततः परिजनकृताभ्यासाह्वयसहाय राक्षे कौसल्यासदनमरोचत ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं परिजनं सेवजनं कृतो निहितो य आश्वानो
मूर्च्छापगमोचितोपचारस्तस्मादेतो लब्धसहायः पुनः प्राप्तचेतनाथ राक्षे दशरथाय
'रुन्ययानां प्रियमाणः' इति चतुर्थी । कोसल्यायाः सदनं गृहमरोचत निवामार्हतयेष्ट-
नन् । तद्गृहं प्रविवेशेत्यथ । एतेन राक्षः पूर्वं केकेरीगृहमेव नियतनिवास इति सूच्यते ।

ततः श्रीरामवृत्तान्तमाह—

अथ दशरथिरहमहमिकया समूर्च्छन्महाजनौघदुरवगाहतया
मन्दायमानस्पन्दनवेगः सकलजनविवेककोरुनदं मुकुलयन्मोहतमस-
तमसातदमुपागमत् । चरमगिरितटमपि^१ सहस्रदीधितिः ।

अथेति । दशरथि श्रीरामोऽपि । अयोर्यः प्रति श्रेष्ठोऽहमित्यभिमानोऽहमह-
मिका । 'अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्कारः' इत्यमरः । अहमिति
विभक्तिप्रतिरूपरुमव्ययं निपातितम् । तस्य वीर्याया द्विरपि सहाया कप्रत्ययः ।
तया । अहप्रथमिकेत्यर्थः । मूर्च्छन्समिलन् यो महाजनौघो बहुजनसघत्वेन
दुरवगाहतया दुष्प्रवेशतया मन्दायमानो मन्दीभवन् स्पन्दनवेगो यस्य स तथोक्तः
सन् मोहस्तम इव मोह इव तमः स्युपमितसमासः । तेन मोहान्धकारेण । मूर्च्छन्ना-
नामशेषजनानां विवेकं कोरुनदं रक्तोत्पलमिव स इव कोरुनदम् । 'रक्तोत्पल-
कोरुनदम्' इत्यमरः । मुकुलयन्सकोचयन् । विशेषणमेतत्सर्वेऽपि योज्यम् । तमसा
नाम तदी तस्यास्तदमुपागमन् प्राप । तथा सहस्रदीधितिः सूर्योऽपि चरमगिरितट-
मस्ताचलमूढम् । अगमदिति सन्धः । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्दशरथिसहस्रदीधिलो-

१ 'जवलोकयन्' इति पाठ २ 'स्पन्दमान' इति पाठ ३ 'अथ' इति नास्ति कश्चिद्
४ 'दशरथिरपि' इति पाठ ५ 'क्षितरम्' इति पाठ

सुन्दर्यचित्ति समानधर्मेणौपम्यस्य गम्यत्वादीपकम् । 'प्रस्तुताप्रस्तुताना च सामान्ये तुन्यधर्मत । औपम्य गम्यते यत्र दीपकं तन्निगद्यते ॥' इति लभणात् । तत्रोपमया सकीर्यते ॥

आवि प्रलापमटवीं भजतो जनस्य

काकुत्स्थपादविरहासहमानसस्य ।

आस्तीर्णपर्णशयनान्यभवन्गृहाणि

मूलस्थलानि तमसातटभूरहाणाम् ॥ ४७ ॥

आविरिति । आवि प्रलापमाविर्भवपरिदेवन यस्मिन्कर्मणि तदप्या भवति तथा । अटवीं भजत प्रविशत । काकुत्स्थपादविरहस्य श्रीरामचरणारविन्दवियोगस्य न सहत इत्यसहिष्णु । पचाद्यच् । तन्मानस यस्य तस्य । आस्तीर्णान्यास्तृतानि यानि पर्णानि तान्येव शयनानि शय्या येषां तानि तमसातटभूरहाणा तमसानदीतीररहतहणा मृद-स्थलानि मूलप्रदेशा गृहाणि मन्दिराण्यभवन् । तेषु विश्रमुरित्यर्थः । यद्यपि 'गृहा पुत्ति च भूत्येव' इत्यमरः, तथापि नपुमकत्वे क्विरेव प्रमाणम् । अत्र मूलस्थलेषु गृहत्वरपणाद्रूपकालकारः ॥

अथ निशीथे दाशरथि सुमन्त्रेण समन्वयं वञ्चितजनसहतिरति-
विनतानन्दनेन स्यन्दनेन वेदश्रुतिगोमंतीनिष्यन्दिकानामनदीत्रयपरि-
ष्केतामिक्ष्वाकवे मनुना दत्ता धसुमतीमतीत्य विविधवनगहनवीर्यसृ-
णपटलपिहितरथतुरगरुरमुद्रया पदव्या गङ्गातरङ्गसगतमूल गगन-
गङ्गालिङ्गितशृङ्ग शृङ्गवेगपुलकारमिङ्गुदीपादपमुपागमत् ।

अथेति । अधानन्तर दाशरथि श्रीरामो निशीथेऽर्धरात्रे । 'अर्धरात्रनिशीथो द्वौ' इत्यमरः । सुमन्त्रेण महः सुमन्त्र्य निद्राणानिमान्पागन्विलोभ्य गमिष्यामीत्यालोच्य वञ्चितजनसहति प्रतारितातुगतपारवर्गं सन् । विनतानन्दनमतिकान्तोऽतिविनतानन्द-नस्तेन । वनतेयाधिकनवेनेत्यर्थः । 'अत्राद्य क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति सनाम । स्यन्दनेन रथेन करणेन । वेदश्रुतिश्च गोमती च निष्यन्दिका चेति नानानि यस्य तत्त-थोक्तं यन्नदीत्रयं तेन परिष्कृतम् । वेदश्रुतिगोमतीनिष्यन्दिकारयाभिन्तिसमिर्नदीभिर्भू-यितामित्यर्थः । 'सपर्युपेभ्य करोतो भूपणे' इति मुद्रागमः । तथा इक्ष्वाकवे राज्ञे मनुना पित्रा वैवस्वतमनुना दत्ता वसुमती भूमिम् । वोगल्लदेशमित्यर्थः । अतस्त्व आक्रम्य । एतेनास्य राज्यलक्ष्म्या तृणीकारं सून्यते । विविधानि नानाप्रकाराणि वनानि सञ्चारयोग्यानि गहनानि दुःप्रवेगान्यरण्यानि तेषु वारधा लताना तृणाना च पटलेन जालेन पिहितान्छादिता । अनुपलभ्यमानेति यावत् । रथतुरगरुरमुद्रा रथाध्वरुर-न्योसो यस्या तया पदव्या मार्गेण । तृतीयाविधाने गृहत्यादिभ्य उपसर्गदानात्तृतीयो-पपत्तिः । गङ्गाया भूतलबाहिःया मन्दाकिन्यास्तरङ्गैस्समिभिः सगतं मूलं यस्य तम् । गङ्गातीररहमित्यर्थः । एतेनास्यन्तपवित्रता सून्यते । तथा गगनगङ्गायाक्यागदयालिङ्गि-

तमाश्लिष्टं शृङ्गमप्रभागो यस्य तम् । इत्यौजलातिशयोक्तिः । शृङ्गवैष्णुरस्य गुहनगरस्या-
लङ्कारभूतमाभरणभूतम् । शोभावहमित्यर्थः । इहुदीपादप तापमतरमुपागमन् । तन्मूल-
प्रदेशमशिथयदित्यर्थः । 'इहुदी तापसनर' इत्यमरः ॥

ततः ,

तव इति । ततस्तदनन्तरम् ॥

दृष्ट्वा राममनेकजन्मरचितैर्दृश्यं शुभैः कर्मभिः

श्रुत्वा मातृवरद्वयादुपगता वृत्तिं च वैखानसीम् ।

अत्युज्जृम्भितहर्षशोकजनितैर्बाष्पैर्निपादाधिप

शीताशीतगुणान्वितैरविरलैः संपृक्तवक्त्रोऽभवत् ॥ ४८ ॥

दृष्ट्वेति । निपादा वनगोचरजात्यन्तरास्तेषामधिपो राजा शुहः । अनेकजन्मर-
चितैः । जन्मान्तरसहस्राचरितैरित्यर्थः । शुभैः कर्मभिर्व्रतनियमोपवासादिसत्कृतैः
तुभिर्दृश्यं साक्षात्करणीयम् । रामः दृष्ट्वा । तथा मातुः वैकेया वरद्वयापूर्वोणा
द्वयमुन्मादितोत्पगता प्राप्ताम् । वैखानसाना वानप्रस्थाना सबन्धिनी वैखानसीम्
'तस्येदम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणन्-' इत्यादिना ङीप् । वृत्तिं च । जटावल्लभधारणरन्द
मूलयशनवनवासन्यापार चेत्यर्थः । 'वैखानसो वनेवासी वानप्रस्थश्च तापस' इति
यादव । श्रुत्वा । अत्युज्जृम्भिताभ्यामत्युन्मत्ताभ्यां हर्षशोकाभ्यामानन्दविपादाभ्यां
जनितैः । श्रीरामदर्शनाद्वर्ष, वनवासश्रवणान्छोक इति विवेकः । अत एव शीता
शीतगुणाभ्यां शीतोष्णगुणाभ्यामन्विनी समवेतः । हर्षजत्वाच्छीतगुणान्वितत्वम्,
शोकजत्वादशीतगुणान्वितत्वमिति विवेकः । अविरलैः साद्रैर्बाष्पैरश्रुभिः संपृक्त-
वरः । परिक्लिन्नवदनोऽभवत् । श्रीरामदर्शनवनवासश्रवणजनितानन्दविपादाभ्यां
शीताशीतगुणान्वितान्यश्रूयवर्तयदित्यर्थः । अत एव यथारममन्वयात्स्मात्परनामा यथा
सख्यालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

सोऽयं प्रियसुहृत्समामाद्य शुहः कृताञ्जलिरञ्जसा रघुनाथमनुना-
थितवान् ।

स इति । सोऽयं प्रियसुहृत्प्रियमित्रम्, 'सुहृद्सुहृदौ मित्रमित्रयो' इति निपातः ।
शुहः समासाद्य समीपमागत्य कृताञ्जलिर्विरचितभस्मपुटं सन् । विनयलक्षणमेतन् ।
अञ्जसा याथार्थ्येन । न त्वौपचारिकतयेत्यर्थः । 'तत्त्वे त्वद्वाञ्जसा द्वयम्' इत्यमरः ।
रघुनाथः श्रीराममनुनाथितवान् याचितवान् । प्रार्थितवानित्यर्थः । 'नाथु याज्ञायाम्'
इति धातोः क्तवतुप्रत्ययः ॥

तत्प्रकारमेव विवरीष्यन्नादौ तावत्सविनयमाविष्करोति—

देव, पितृनियोगप्रवणान्तं करणमपि भवन्तं विशोपयितुमैवजानं
पदरीतिर्भारती मा मुखरयति ।

देवेति । हे देव स्वामिन, पितृनियोगप्रवण पित्राज्ञापरतन्त्रमन्त करण यस्य त
तथोक्तमपि । अनिवार्यनिश्चयमपीत्यर्थं । भवन्त प्रति विज्ञापयितुं वक्तव्यार्थं कथयि-
तुमज्ञानामविवेकिना जानपदानां जनपदवाहिना प्रवृत्तीनां रीति शैली यस्या सा
न्योक्ता । पामरसाधारणीत्यर्थं । भारती मरुत्तरी मा मुखरयति । मुख वागस्या-
स्तीति मुखरो निरन्तरभाषो । 'नैवमुन्मुञ्चेभ्यो रो वक्तव्य' इति रप्रत्यय । 'दुर्मुने
मुखरावद्धमुखा' इत्यमरः । तत 'तत्करोति-' इति ष्यन्ताऽट । मुखरीकरोति ।
व्याहारयतीत्यर्थः । अतो विज्ञापयामीति भावः ॥

सप्रति यद्विज्ञापनीयं तदाह—

अस्त्येतदनिवार्यवीर्योद्भटमैटुर्गवर्गयुक्तमनुपकमोग्यजातमन्थर
मन्थराहृदयतोदावहमस्मदीयं राज्यम् ।

अस्तीति । अनिवार्यवीर्योद्भटा अनतिक्रमणीयपराक्रमोजृम्भिता भटा वीरा
योधा यस्मिन्स तथोक्तो यो दुर्गवर्गो गिरिदुर्गादिगुप्तिस्थाननिवहन्तेन युक्तं सगतम् ।
दुर्गैलत्र दुःखेन गम्यतेऽत्रेति विग्रहः । सुदुरोराधिकरणे च' इति गमेर्ङ । इत्थभूत-
स्येव च राक्षानाश्रयणीयत्वादिति भावः । तथाह मनु — 'धनुर्दुर्गं महीदुर्गमन्दुर्गं
वार्धमेव च । नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्य वसेद्वृष ॥' इति । तथानुपकमनपायि
यद्भोग्यजातं स्रक्चन्दनादिभोगार्हवस्तुविशेषममृदितेन मन्थर निर्भरम् । परिपूर्ण-
मेत्यर्थः । एवभूतस्यैवोपादेयत्वादिति भावः । तथा मन्थराया युष्मद्राज्याभिषेक-
विधातकारिण्या कैकेयीदास्या हृदयतोदावह मनोव्यथाकरम् । एतद्विषटने तस्या
अनधिकारादिति भावः । अस्मदीयमस्मत्सन्धिः । 'लदादीनि च' इति वृद्धसहाया
वृद्धाच्छ । एतद्राज्यम् । अयं देश इत्यर्थः । अस्मि वतसे ॥

अस्तु, प्रस्तुते किं तत्राह—

तदेतदनिदप्रथमप्रवृत्तं परिगृह्य किञ्चिदनुगृह्य च परिजनयोग्यभा-
ग्यभाजनममुं जनममुञ्चन्नेव तातादेशे देशेऽस्मिन्धिसयनीयानुभाव-
मुनिवृन्दं मन्दाकिनीसदर्शनेन मन्दायमानजननीजनवियोगदुर्दशाश्च
तुर्दशदशरथकथिता समा समापयतु भवानिति ।

तदिति । हे राम, भवान् । इदं प्रथमं यस्य तत् इदंप्रथमम्, तन्न भवतीत्यनिद-
प्रथमम् । अनूतनमेत्यर्थः । प्रवृत्तं व्यापारो यस्य तत्तथोक्तम् । पूर्वं यदाकदाचिद-
पीद्व्याहारात्पारिषान्तित्वादिति भावः । एतत्पूर्वोक्तप्रकारमेतद्राज्यं । परिगृह्य
स्वीकृत्य । तथा अमुं जनम् । मामित्यर्थः । परिजनस्य मूलवर्गस्य योग्यमहं यद्भाग्य
भागधेयं तस्य भाजनं प्राप्तम् । किञ्चिदीपत् । पूर्णानुग्रहस्यानर्हत्वादिति विनयोक्तिः ।
अनुगृह्य । मूलत्वेन नियुज्येत्यर्थः । तथा तातादेशम् । मुनिवृत्त्या वनमाश्रयेत्येव-
रूपं पितृनियोगमित्यर्थः । स्वयममुञ्चन्नपरित्यजन्नेव । विष्मयनीय आश्चर्यकरोऽनुभावः

१ 'रप्रकरणे खमुखकुचेभ्य उपसख्यानम्' इति कौमु० २ 'मटवगदुर्गयुक्तम्' इति पाठः.

३ 'तस्मिन्मनिशम्' इति पाठः ४ 'च' इति नास्ति तच्चिद् ५ 'योग्यभाजनम्' इति पाठः-

६ 'तातादेशेन' इति पाठः

स्वप सामर्थ्यं यस्य सत्तादृशं मुनिवृन्दं यस्मिंस्तस्मिन् । गङ्गातीरत्वेनात्यन्तपुण्यक्षेत्र-
त्वनिरन्तरमहातपोनिष्ठनिवहाधिष्ठित इत्ययम् । एतेन सहवासयोग्यसपत्न्यतया निवा-
सार्हता सूच्यते । अस्मिन्देष्टे जनपदे । मन्दाकिनीसदृशनेन हेतुना मन्दायमाना
मन्दीभवन्ती जननीजनविरहदुर्दशा मातृवर्गविशेषजनितविषादो यस्य स तथोक्तः
सन् । लोकजननीत्यादृशया इति भावः । एतेन मातृणामत्यन्तपवित्रता सूच्यते ।
दशरथेन कथिता निर्दिष्टाश्चतुर्दशसख्याका समा वत्सरान्समापयन्तिवाहयन्तु ।
इत्यनुनामितवानिति पूर्वेण सन्न्धः । सपूर्वादाप्रोतेर्णिचि प्रार्थनाया लोड् । शेषे
प्रथमः । 'सवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽग्नी शरत्समा' इत्यमरः ॥

तस्मिन्नित्थं प्रार्थनाभाजि सख्यौ प्रत्याचरयो रामभद्र प्रियोक्त्या ।
मातुर्वाक्याबलकलेनावृत्त मे गात्र क्षात्रप्रक्रिया नार्हतीति ॥ ४९ ॥

तस्मिन्निति । सख्यौ मित्रे तस्मिन्गृह इत्यमनेन प्रकारेण प्रार्थनाभाजि प्रायना
कुर्वन्ति सति रामभद्र प्रियोक्त्या प्रियवचनेन । अन्यथा तस्य मनःक्लेशः स्यादिति
भावः । प्रत्याचर्यौ प्रत्याख्यातवान् । तत्प्रार्थना निराकृतवानित्यर्थः । किमिति ।
मातुर्वाक्यात्कैनेयीनियोगवचनात् । अत्र मातृग्रहणं पितुर्निर्दोषत्वप्रकाशनायम् ।
बलकलेनावृत्तम् । मुनिवेषधारीत्यर्थः । मे मम गात्रं शरीरम् । क्षात्रप्रक्रिया क्षत्रियो-
चितप्रसारम् । राजवेषमित्यर्थः । ग्रहांतुमिति शेषः । नार्हति । योग्यं न भवतीत्यर्थः ।
'गृहीतं न परित्यजेत्' इति न्यायाद्गृहीतपरित्यागस्यानुचितत्वादिति भावः । ५०.
प्रत्याचरयाविति पूर्वेण सन्न्धः । शास्त्रिणीवृत्तम् ॥

ततस्तु तदनुरोधेन रोधस्तरोरधस्तात्सुमन्त्रनियन्त्रितरंध्ये दाशर-
थ्योरातिथ्यं समधुपर्कं कर्तुमिव मन्दमन्दमरविन्दवृन्दस्यन्दमानम्
करन्दविन्दुसंदोहवाहिनि वाहिनीतरङ्गमरति वाति काननगमनाव-
स्था काकुत्स्थस्य प्रेक्षितुमक्षमायामिव क्षमाभूति चरमे तिरोहिताया-
मह्लामधिदेयताया सध्या चरमा राम समाप्य तस्या तरुमूलभुवि
लक्ष्मणकल्पितं पर्णतल्पमभजत् ।

तत इति । ततः प्रत्याख्यानानन्तरं तदनुरोधेन गुरानुवर्तनेन रोधस्तरो ।
गङ्गानदीतटरुहस्यं कस्यचिद्वृक्षस्येत्यर्थः । अघस्यादधः प्रदेशे सुमन्त्रे नियन्त्रितरंध्ये
नियमितरथाधे सति दाशरथ्यो रामलक्ष्मणयोः । मधुपर्कः मधुगुडादिमधुरपदार्थ-
मिश्रितं पूज्यानां देयद्रव्यं तेन सह समधुपर्कम् । आतिथ्यमतिथिसत्कारं कर्तुमिवेति
फलोत्प्रेक्षा । अरविन्दवृन्दादब्जवृन्दात्स्यन्दमानं प्रसवन्तं मन्दविन्दुसंदोहं पुष्प-
रसशीकरनिउरुम्बं बहतीति तथोक्ते वाहिनीतरङ्गमरति गङ्गातरङ्गमारुते मन्दमन्दं
मन्दप्रकारम् । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भावः । कर्मधारयसंज्ञावात्पुपो लुक् । एतेन
शैत्यमान्यसौरभ्यमृपतिरुच्यः । वाति प्रसरति सति । वाते शतृप्रत्ययः । 'बहति' इति
पाठे बहति प्रवर्तमाने सति । तदा काकुत्स्थस्य श्रीरामस्य । अत्रैववचनग्रहणं तस्यैव

प्राधान्यादित्यवगन्तव्यम् । वाननममनावस्थामरण्ययात्रादुर्दशा प्रक्षिप्तुं द्रष्टुमक्षमाया-
मसहमानायामिवेत्युत्प्रेक्षा । अहमधिदेवतायाम् । अहं पतो चरमे क्षमाभृत्यस्ताचले ।
'अस्तन्तु चरमक्षमाभृत्य' इत्यमर । तिरोहितायामन्तर्हिताया सत्याम् । सूर्येऽस्त गते
नतीत्यर्थः । रामधरमा पश्चिमा सध्यामुपास्य । सायसध्यावन्दनं कृत्वैत्यर्थः । तस्या
पूर्वाक्षायां तरुमूलभुवीङ्गुलीवृक्षाध प्रदेशे लक्ष्मणेन कल्पित रचित पर्णतल्प पणमय
शायाम् । 'तत्प तस्यावृक्षादारेषु' इत्यमर । अभजत्प्रापत् । तत्र सविवेशेत्यर्थः ।
अत्र सकललोकवन्द्यमानचरणारविन्दस्यापि भगवत श्रीरामस्य सध्यावन्दनाचरण
लोके सप्रदायप्रवर्तनाथमित्यवगन्तव्यम् । तदुक्तं भगवता गीतासु—'यद्यदाचरति
श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥' इति । अथवा 'अह-
रह सध्यामुपासीत' इत्यादिसकलशास्त्राभिज्ञस्य समस्तधर्माचरणतत्परस्य लीलाविप्र-
ह्वारिण श्रीरामस्यायुरारोग्यादिसकलश्रेयः प्रदत्तासध्यावन्दनं युक्तमेवेति द्रष्टव्यम् ।
तथा च महाभारते—'पितामहं पितृसङ्घां भूर्तिं तामुन्ससर्ज ह । सा प्रातः साय-
मागल्यं सध्याहणेन वर्तते । एतां सध्यां यतात्मानो ये तु दीर्घमुपासते । वीर्घायुषो
भविष्यन्ति नीहण पाण्डुनन्दन ॥' इति ॥

रामे विदेहसुतया तरुमूलसङ्ग

मन्त पुर विशति लक्ष्मणसौविदल्लम् ।

निधाय त नियमितामितगण्यवृष्टि

निद्रा निरस्य निपसाद् निपादनाथ ॥ ५० ॥

राम इति । रामे विदेहसुतया वदेत्या । सहैत्यर्थः । अत्र सहार्थाप्रयोगेऽपि
तदर्थगन्धतायाम् 'हृदो यूना-' इति सूत्रादेव प्रयोगात्सहार्थानामप्रयोगेऽपि 'सह
युक्तेऽप्रधाने' इति सहार्थे तृतीया । लक्ष्मण एव सौविदल्लं कञ्जुकी दोवारिको
यस्य तद्व । सौमिनिहृतसरक्षणमित्यर्थः । 'सौविदल्लं कञ्जुक्विन' इत्यमर । तरुमूल
वृक्षाध प्रदेश इति सङ्गा यस्य तम् । तद्रूपमित्यर्थः । अन्तःपुरं शुद्धान्तं विशति
प्रविष्टवति सति । निपादनायो गृहस्त तथाभूतं भूतलशायिनं श्रीरामं निपायं दृष्ट्वा ।
'निर्गणनं ॥ निधाय दर्शनालोक्नेऽणम्' इत्यमर । नियमितान्तर्निरद्धामितथाप
ट्टिरविच्छिन्नाश्रुसपातो येन स तथोक्तः सन् । श्रीरामदुर्दशादर्शनेन कचिराल
हृत्तरोदन इत्यर्थः । निद्रा निरस्य त्यक्त्वा निपसाद् । लक्ष्मणसलापतात्पर्येण जाग्रदे
तन्त्रोपविष्टवानित्यर्थः । वसन्ततिष्ठाकृतम् ॥

व्यतीताया विभार्यामर्यम्णि मरीचिमालाहारिणि पूर्वोर्वाधर-
मूर्ध्नि विरचितजटावन्धौ सह सीतया दाशरथी भागीरथीकञ्जम-
गच्छताम् ।

व्यतीतायामिति । विभावयां रजन्त्याम् । 'विभावरीतमस्त्रिभौ रजना यामिनी
नमी' इत्यमर । व्यतीताया प्रभाताया सत्याम् । पूर्वोर्वाधरमूर्ध्नि युद्धयाचलशिखरे ।
'उदय पूर्वपर्वत' इत्यमर । अर्यम्णि सूर्ये मरीचिमालाहारिणि तेन पुञ्जधारिणि ।
अभ्युदिते सतीत्यर्थः । दाशरथी रामलक्ष्मणौ । विरचितो विहितो जटाना बन्धो

वटवृक्षक्षीरैर्ग्रथनं याभ्यां तौ । सीतया सह भागीरथीकच्छ गङ्गातीरमगच्छता प्राप्त-
वन्तौ । 'जलप्रायमनूप स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविध' इत्यमर ॥

• तत्र राम प्रहृष्टचेता सीतामाचष्ट ।

तत्रेति । तत्र भागीरथीकच्छे राम प्रहृष्टचेतास्तद्दर्शनेनात्यन्तसंतुष्टान्तं करणे
सन् । सीतामाचष्ट अवोचत् ॥

तदेवाह—

मेध्याश्वमार्गपरिमार्गणंसंभवस्य

दिव्यौषधिं कपिलकोपमहाज्वरस्य ।

तातानुतर्पणपचेलिमभागधेया

भागीरथीं भगवतीं शरणं भजाम ॥ ५१ ॥

मेध्येति । मेध्यं पवित्रं । यद्वा 'प्रजापतिरथमसजत यो मेवायालभ्यते ।
आशासानामेधपतिभ्यां मेधम्' इत्यादि श्रुतौ दर्शनान्मेधशब्दो यागवचनः । यथा
'त्वमेव पितृमेध' इतिवत् । 'मेधं कतौ धिया मेधा' इति विश्वश्च । तथा च मेधे
साधु मेध्यः । 'तत्र साधु' इति यत्प्रत्ययः । अथवा मेधाहो मेध्यः । 'तद्दर्हम्' इति
यत्प्रत्ययः । स चासावश्वश्च । अश्वमेधीयाश्च इत्यर्थः । तस्य मार्गपरिमार्गणे वर्त्ता-
न्नेपणे संभव उत्पत्तिर्यस्य तस्य कपिलकोपमहाज्वरस्य कपिलमुनिकोधरूपमहामयस्य
दिव्यौषधिसाधारणौषधीभूताम् । तदुपशान्तिं करीमित्यर्थः । तथा तातानुतर्पण-
स्मरूपपितृसुतर्पणेन पचेलिमं परिपक्वं भागधेयं भाग्यं यस्यास्ताम् । परोपकारवर-
णोपयोगितयैव जन्मसाफल्यसंभवादिति भावः । पचेलिमेत्यत्र 'कर्मकर्तारि केलिर्म-
र्वाच्य' इति केलिमर्त्यस्य । भगवतीं पूज्यां भागीरथीं गङ्गां शरणं भजामः प्रामुख्यम् ।
यतोऽस्मत्सुलभहृत्तरेण भागीरथेनेन्द्रपरीमुपिताश्वमेधीयाश्चान्वेपणसमये कपिलान्
लङ्घ्यानां पितृणां स्वर्गकप्रापणायान्तारिता कार्यसिद्धिं कृतवती, अतो भागीरथी
मात्रेयं व्यवहियते । तस्मादन्माकमपि शरणागतानां कार्यसिद्धिं करिष्यतीति तद्भजनं
शुक्तमेवेति भावः । स्पष्टोऽत्र रूपकालंकारः । वसन्तविलकावृत्तम् ॥

तदनन्तरं राम सान्त्वयवचननिवारितसुमन्त्रं ससौमित्रिर्मङ्गलानि
प्रार्थयमानया तथा मैथिल्या सह गुहेनानीता नावमाररोह ।

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं भागीरथीभजनानन्तरं राम सान्त्वयवचने प्रियो
किमिरेव निवारितः । त्वं पुनरयोध्यां प्रति याहीति निवर्तितः सुमन्त्रो येन स
तथोक्तः । अत्र सान्त्वयवचनं तन्मनः खेदनिरासार्थमित्यवगन्तव्यम् । ससौमित्रिं मल-
क्ष्मणं सन् । मङ्गलानि । 'पुत्रो दशरथस्यायं महाराजस्य धीमतः । निदेशः पालय-
त्वेन गङ्गे लदभिरक्षितः ॥' इत्यादिश्रीरामायणोक्तकल्याणानीत्यर्थः । प्रार्थयमानया
याचमानया । 'याज्ञायामभियाने च धार्यना कथ्यते धुधै ।' इत्यभिधानात् । तथा
नुसृतया मैथिल्या सह जानक्या साकम् । गुहेन आनीताम् । मृत्तव्यां प्रापितामित्यर्थः ।
नावं तरीमाररोहाधिष्ठितवान् । 'स्त्रिया नौस्तरण्णिस्तरि' इत्यमरः ॥

स एष निषिध्य निपादाभिपतेरनुगमनमपि तूर्णमेव विंतीर्णसुर-
सरित्पूर सपूर्णसस्ये वत्सामिधाने जनपदे कृतपदश्चललक्ष्यवेधन-
चतुरश्वतुरो मृगाग्निहत्य कुञ्चिद्वनस्पतिमूले निशामनैपीत् ।

स इति । यो नाकमारोह स एष रामो निपादाभिपतेर्गुह्यपि । मुमन्त्रानुस-
रणनिषेधममुच्यार्थकोऽयमपि शब्दः । अनुगमनमनुसरण निषिध्य त्वया सम्यग्भक्ति
प्रदर्शिता, अतस्त्वमत्रैव वनेति निवार्य । तूर्णं शिप्रमेव । विलम्बेऽन्तराय स्यादिति
भयादिति भावः । विंतीर्णसुरसरि-पूरो विलङ्घितगद्गाप्रवाहः सन् । 'निंतीर्ण' इति च
पाठः । सपूर्णसस्ये । व्रीथादिसकलमस्यममृद्ध इत्यर्थः । वत्स इत्यभिधानमाख्या यस्य
तन्मिजनपदे देशे । 'नीदृजनपदो देशनिषयी' इत्यमरः । कृतपदः । प्रविष्ट इत्यर्थः ।
चललक्ष्यवेधनचतुरश्वलक्षरव्यसप्रहारनिपुणः । अत एव चतुरश्वतु सख्याकान्मु-
गान्बराहादीन् निहत्य प्रहृत्य । क्षत्रधर्मत्वेनानिषिद्धत्वादिति भावः । कुञ्चिद्वनस्पति-
द्वनस्पतिमूले वृक्षाध प्रदेशे निशा रात्रिभनपीत् व्यगमयत् । 'मस्याभिधान' इति
श्रमादिक पाठः । उक्तं च धारामायणे—'तत्र समृद्धान्शुभसम्यशालिन क्षणेन वत्सा-
न्मुदिनानुपागमन् । तौ तत्र हवा चतुरो महामृगा बराहमृग्य पृथक् महास्त्रम् ॥' इत्यादि ॥

अन्येद्युर्थन्येन पथा प्रयागास्ते प्रयागे प्रतायमानहोमधूमप्राग्भार
भरद्वाजाश्रमं श्रयन्तश्चाभियन्त तममन्दहर्षं महर्षिर्मनेनादिष्टवर्त्मना
वैकर्तनीपूरोपप्लवं प्लवेन वैणवेन निस्तीर्य शमधनजनसनिधानशमि-
तशोभवसकलमन्त्रचरित्रविचित्र चित्रकूटाचलमभजन् ।

अन्येद्युरिति । अन्येद्यु अन्यग्निन्दिने । 'सद्य -' इत्यादिना निपातितमव्ययम्
'अद्यानाह्वयः पूवऽनीत्यादां पूर्वोत्तरापरान् । तत्रापरान्यायतरेतरात्पूर्वेष्वपरादयः ॥'
इत्यमरः । ते सीतारामलक्ष्मणा । वने भवो वन्यत्वेन पथारण्यवर्त्मना प्रयाता
प्रस्थिता सन्त प्रयागे प्रयागस्थे पुण्यक्षेत्रे प्रतायमानो व्यामुगान् । तनोतेर्यकि-
ल्ल शानचि मुमागम । 'तनोतेर्यकि' इत्यनुनासिकस्य वैकल्पिकोऽकारः । होमधूम-
प्राग्भारो होमधूममत्नो यन्मिलनम् । हव्यगन्धिधूमानुमेयमित्यर्थः । प्राग्भारशब्दः
समुद्धे ह्यः । भरद्वाजाश्रम भरद्वाजाख्यमहर्षेणपोवनं श्रयन्त आश्रयन्त मन्तः ।
अमन्दहर्षं निजागमनादभन्दो हर्ष आनन्दो यस्य त महर्षिमृषिप्रेष्ठ त भरद्वाज-
मिव च नमस्कृत्य च । राम स्वयं तारकजङ्घाणि क्षत्रियरूपेणावतीणत्वात् । 'यदा-
चरति श्रेष्ठ' इत्यादिस्मरणाभत्रियमर्यादा प्रवर्तितवानिति सूचितम् । अनेन मह-
र्षिणादिष्ट यद्वर्म चित्रकूटमार्यस्तेन । विकर्तनस्य सूर्यस्याप्य श्री वैकर्तनी यमुना
नदी । 'तस्यापचम्' 'लण्' । 'टिङ्गाणन्-' इत्यादिना ङीप् । तस्या पूर प्रवाहः

१ 'अवतीणमरितपार' इति पाठः २ 'चललक्ष्य' इति पाठः ३ 'प्रभाते' इति पाठः
४ 'प्रतीनमान प्राग्भार' इति पाठः ५ 'भारद्वाजाश्रममाश्रयन्त' इति पाठः ६ 'महर्षि-
जनेन' इति पाठः ७ 'शायवमत्तचारित्रम्' इति पाठः ८ 'चरित्र विचित्रम्' 'सत्त्वचारित्र'
इति पाठौ ९ 'चित्रकूटमचलन्' इति पाठः १० 'अमजन्त' इति पाठः

एवोपप्लव आपत्तम् । मार्गगिरोधकृत्वादिति भावः । 'कालिन्दी सूर्यतनया यमुना
शमनस्वसा' इत्यमरः । वैणवेन वेणुमयेन श्वेनोडुपेन । 'उडुप तु ऋक् कोल'
इत्यमरः । तिस्तीर्य तीर्त्वा । शमो वैराग्यादिना निर्विगारचित्तत्वं स एव धनं येषां ते
शमधना महर्षयस्त एव जनास्तेषां सुनिधातेन सानिध्येन शमितपात्राणि प्रशान्त-
वैराणि यानि सख्यमत्त्वानि गोव्याघ्रादिस्मृतवन्तवस्तेषां चरितेणान्योन्यसाहचर्य-
रूपेण विचित्रमाश्चर्यम् । निर्वैरद्वैतत्वाजिवासाहर्मिलार्थः । चित्रकूट नामाचल
पर्यन्तमभ्यन्तरे ॥

अनुजरचितपर्णागारहृद्यासु माद्य-
त्परभृतगेलचञ्चत्पञ्चमैरञ्जितासु ।
जनकदुहितृयोगाज्जातसाकेतसौर्य
श्चिरमरमत रामश्चित्रकूटस्थलीषु ॥ ५२ ॥

अनुजेति । अनुजरचितपर्णागारहृद्यासु सोमिनिर्मितपणशालामनोहरासु ।
तथा माद्यत्परभृतानां मत्तसोमिलानां मत्तेषु कण्ठकुहरेषु चञ्चन्तः प्रसरन्तो ये
पञ्चमा स्वरविशेषास्तैः । 'पिङ्गं कूजति पञ्चमम्' इत्यभिधानात् । 'वनप्रियं परभृतं
कोटिलं पिङ्गं' इत्यमरः । अञ्जितासु मनोहरासु 'अञ्जे पूजायाम्' इति इडा-
गमः । चित्रकूटस्य स्थलीष्वट्टत्रिमभूमिषु । 'जानपद-' इत्यादिना ट्टत्रिमाशे ङीष् ।
रामो जनकदुहितृयोगाज्जातसीसागत्मादेतो । 'योगः सनहनोपायः यानसगतिर्युक्तिश्च'
इत्यमरः । जातसु पञ्च माकेतेऽयोध्याया यत्प्रेमैर्यमानः दन्तमहस्तः सौर्यः यस्य स
तथोक्तः सञ्जितिः निदर्शनात्कारः । चिरः बहुकालम्, अरमताक्रीडतः । 'साकेतः
स्यादयोध्याया कोसलान्दिनी तथा' इति यादवः ॥

अथ मा वनवासनैरैस्यादपि नाम रामः समाख्येदिति प्रत्याशया
परतन्त्रं सुमन्त्रं कानिचिदहानि गृहसकाशे नीत्वा निराशस्ततः
प्रतिनिवृत्तो निवृत्तोत्सवामयोध्यामासाद्य निर्दाशरथिरयं समागतः
इति शोकातिरेकानुरूपोरजनजनितदीनकन्दमन्दीभूतनेमिधोपाद-
वन्ध्या रणादशरथं प्रयाणोन्मुखप्राणः प्राणसीत् ।

अथेति । अथ चित्रकूटभवनानन्तरं वनवासे क्लेशभूयिष्ठे वनसन्तारे नेरस्या-
द्वेपादपि नाम । अस्मत्सद्ववासानुरागाभावेऽपीलपिशब्दार्थः । नामेति स्वभावना-
याम् । 'नामः प्राप्तस्यसमाख्ययुक्ताभ्युपगमेषु च' इति विश्वः । रामो मा समा-
ख्येदाकारयेदित्येवभूतया प्रत्याशया प्रत्यागच्छया परतन्त्रं पराधीनः । तादृगाशा-
वद्धः सन्नित्यर्थः । सुमन्त्रो गृहसकाशे गृहनिक्टे कानिचिदहानि । द्विनाणि दिना-

१ 'कुल' इति पाठः २ 'रञ्जितासु' इति पाठः ३ 'वैरस्यात्' इति पाठः ४ 'नाम'
इति नास्ति भवित ५ 'प्रत्याशयो' इति पाठः ६ 'निर्दाशरथि' शरथिरिति शोकाति-
रेकानुरूपः इति पाठः ७ 'नेमी' इति पाठः

नीत्यर्थं । तथाच रामायणम्—‘ततः सायान्मनये तृतीयेऽहनि सारथि’ इति । नीत्वा गमयित्वा ततस्तदनन्तरं निराण । दृढप्रतिज्ञस्य कुतो नैरस्य कुत पुनराह्वानमित्याहारहितं सन् । प्रतिनिवृत्तं प्रत्यावृत्तं । निवृत्तोत्सवाम् । निरानन्दा-
‘मित्यर्थं । अयोध्यामासाद्य प्राप्य । निर्दाशरथिर्दाशरथिरहितः पुनरयं समागत इति हेतोर्न शोकातिरेको विषादातिशयसेनातुरर्विह्वले पौरजनैर्जनित उत्पादितो यो दीनाकन्द आर्तघोषस्तेन मन्वीभूतोऽन्तर्हितो नेमिघोषश्चक्रधाराध्वनिर्यस्य तस्मादित्याकन्दातिशयोक्तिः । ‘चक्रधारा प्रधिर्नेमि’ इत्यमरः । रथादवरह्य । प्रयाणो-
न्मुखा उत्क्रमणोद्युक्ता प्राणा यस्य तम् । पुत्रवियोगवेदनासहिष्णुवेनासन्नमरण-
मित्यर्थं । दशरथः प्राणस्तीव्रप्रणतवान् । नमोर्लुङ् । ‘यमरमनमाता सक्च’ इति सगागमः । चकारादिङागमश्च । ‘इष्ट इष्टि’ इति सिचो लुक् । ‘नेटि’ इति प्रति-
वेधाद्बुध्यभावः । ‘अङ्भ्यामव्यवायेऽपि’ इति णत्वम् ॥

एतद्दर्शनेन निस्सहो दशरथः कौसल्यासुमित्राभ्यां समावसितः । कथं प्रयातः रामेण कथं कथितं मैथिल्या किञ्चित् सौमित्रिरिति मुहुर्मुहुश्चक्रुः कण्ठकण्ठं सुमन्त्रमन्वयुङ्क्त ।

एतदिति । एतद्दर्शनेन । सुमन्त्रस्य केवलम्यालोचनेनेत्यर्थः । निस्सहो विचे-
तनः । मूर्च्छित इति यावत् । अथ कौसल्यासुमित्राभ्याम् । ईर्ष्याया अनभिमत-
‘तया बहिर्भूतत्वादिति भावः । समावसितः । यथा ससङ्गः स्यात्तथोपलब्धितः
सन्निलयः । दशरथः । रामेण कथं केन प्रकारेण प्रयातः प्रस्थितम् । भावे क्तः ।
न तु दुःखेन प्रयातः निमिलयः । तथा मैथिल्या कथं कथां रीत्या कथितमुक्तम् ।
न तु निर्वेदेन कथितं निमिलयः । तथा सौमित्रिः किञ्चित् कथंभूतव्यापारः । अनु-
वर्तनतत्परो वा उत न वेत्यर्थः । इत्येव मुहुर्मुहुः पुनः पुनः । वीष्माया द्विरिति ।
अश्रुमुपिठतरुणो क्षण्णद्गदवचनं सन् । सुमन्त्रमन्वयुङ्क्त अपृच्छन् । ‘प्रश्नोऽनुयोग-
पृच्छा च’ इत्यमरः ॥

सोऽपि राज्ञे व्यजिज्ञपत् ।

स इति । स सुमन्त्रोऽपि राज्ञे दशरथाय व्यजिज्ञपत् विशापितवान् ॥

तत्प्रभारमेवाह—

देव, कथं ब्रवीमि । कठिनहृदयोऽहम् ।

देवेति । हे देव राजन्, कथं कुतो वा ब्रवीमि कथयामि । प्रत्युत्तरमिति शेषः । कुतः । यतोऽहं कठिनहृदयो निर्देयचित्तः । अरण्ये रामं विहाय पुनरागत-
त्वात्तस्य तादृश्यानां कथनव्यालोचनसन्त्वाच्चेति भावः ॥

एवमात्मानं विनिन्द्य संप्रति प्रश्नत्रयस्य क्रमेणोत्तरमाह—

सेवारसानुगतपौरमनोरथस्य

दूरे रथस्य च सुतौ तव वर्तमानौ ।

भूत्वा विदेहदुहितुर्नवसौविदलौ

भागीरथीतटवने पथिकावभूताम् ॥ ५३ ॥

सेवेति । हे देव, तव सुतौ त्वत्पुत्रौ रामलक्ष्मणौ सेवारसेन भजनानुरागेणानुगता अनुसृता ये पौरा पुरवासिनो जनासेषा मनोरथस्यानुवर्तनरूपाभिलाषस्य । तथा रथस्य स्यन्दनस्य च दूरे विप्रमये वर्तमानौ । तममातीरे निद्राणाना पौराणां निद्रावृत्ताच्च वनवासतत्पराणामस्माकं निगनेन रथेनेति परित्यक्तत्वाच्चेति भावः । भागीरथीतटे यद्वनं तत्र विदेहदुहितुर्वैदेह्या नवसौविदलौ नूतनरुक्मिणौ भूत्वा । तत्परिरक्षणतत्परौ सभूयेत्यर्थः । एतत्सौविदलस्येदं प्रथमतयाज्जागरूकत्वद्योतनाय त्वाप्तवत्त्वं द्रष्टव्यम् । पन्थानं गच्छत इति पथिको । पादचारिणाविति यावत् । ‘पथं प्वन्’ इति प्वन्प्रत्ययः । अभूताम् । अत्र पूर्वार्धे मनोरथरथयोः क्वैवलप्रकृतयोर्दूरीकृतत्वानुरथयधर्मणौपम्यस्य गम्यमानत्वात्क्वैवलप्रकृतगोचरा तुल्यनोगिता । उतापूर्ध्वं तु दाशरथ्योर्नवसौविदलरूपणाद्रूपमालङ्कार इत्यनयोऽन्योन्यनैरपेक्षयात् ससृष्टिः । वसततिलगच्छतम् ॥

वक्तव्यान्तरमप्यस्तीत्याह—

किं च,

देव त्वत्तनयस्य कुन्तलभरक्षीरैस्त्वधेनूद्वै
सेकुं नालमरुन्धतीपतिरभूत्तस्याभिषेकोत्सवे ।

सिक्तो हन्त स एष मैथिलसुतावाप्नोदकोत्पादकै-
न्यग्रोधक्षरितैर्जटा रचयितुक्षीरैर्निपादाहृतैः ॥ ५४ ॥

किं चेति । तदेवाह—देवेति । हे देव, अरुन्धतीपतिर्वैसिष्ठोऽभिषेकोत्सवं राज्याभिषेकमहोत्सवे तस्य त्वत्तनयस्य युष्मत्पुत्रस्य रामस्य कुन्तलभरं चिकुरनिन्दुं भवम् । ‘चिकुरं कुन्तलो गाल’ इत्यमरः । स्वधेनूद्वै स्वस्य या घेनू कामधेनुस्तदुद्वैस्तत्सभूतैः । अत्यन्तश्लाघ्यैरित्यर्थः । क्षीरैः सेकुमाद्रीं कर्तुम् । तदानीं गोक्षाराभिषेकस्य शास्त्रविहितत्वादिति भावः । सक्तो नाभूत् । वक्थव्यपत्तिभयादिति भावः । अलमिति ‘पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु’ इत्यनेन तुमुन् । ‘अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्’ इत्यमरः । ॥ एष कुन्तलभरो मैथिलसुताया सीताया वाप्नोदकोत्पादकैरश्रुजलोत्पत्तिहेतुभिर्निपादाहृतैर्गुहपरिजनानीतन्यग्रोधक्षरितैर्वटवृक्षोद्वै । ‘न्यग्रोधो बहुपाद्वट’ इत्यमरः । क्षीरैर्जटा रचयितुं प्रययितुं सिक्तं आद्रीकृतं । हवेति सेदे । अत्रारुन्धतीपते कामधेनुक्षीराभिषेकशक्त्येऽपि तदशक्त्येके सवन्धेऽसबन्धरुपातिशयोक्तिः । तथा च कुन्तलभरस्य तादृशमणीयं व्यज्यत इत्यलक्षरेण वस्तुष्वनि । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

तस्या विदेहदुहितु पदयोर्न्यसेषु

लाक्षा विनाप्यरुणिमा सहसा वभूव ।

वन्ये पथि प्रियतमेन सह व्रजन्त्या

वैवर्ण्यमाविरभवत् कदापि वने ॥ ५५ ॥

१. तस्या इति । वन्ये पथि कान्तारभागे प्रियतमेन भर्त्रा श्रीरामेण सह व्रजन्त्या । व्रजन्त्यान्त्या विदेहदुहितुवदेया पदयोश्चरणयोर्नखेषु लाक्षा विनापि । अलक्ष-
कद्रव्याभावेऽपीत्यर्थः । 'पृथग्विना-' इत्यादिना द्वितीया । अरुणिमा लोहिलम् ।
'वर्णहटादिभ्यः पञ्च' इति चकारादिमनिच् । सहसा शीघ्रं बभूव प्रादुर्भूव ।
पञ्चकोमलत्वाच्चरणनखेष्वारुण्यनखसंचारेणाविरभूदित्यर्थः । वने मुने तु कदापि
कदाचिदपि वैवर्ण्यं कान्तिहेन्य नाविरमन्तं प्रादुरभूत् । पूर्ववदेव व्रजन्तौ भवेत्यर्थः ।
प्रियतमसाहचर्यादिति भावः । तद्वचनं तु किमपि न श्रुतमिति वाक्यशेषः । अत्र
रुणात्प्रकारेण विनाप्यरुणिमा रूपकार्योत्पत्तिकथनाद्विभावनालभारः । तथा कान्तार-
संचाररूपकारणमद्भावेऽपि वैवर्ण्यरूपकार्यानुत्पत्तिकथनाद्विरोपोक्तिरित्यनयो परस्पर-
नेरपेक्ष्यान्संछाष्टि स्पष्टा । वसन्तनिलकावृत्तम् ॥

सीतापते किमलये परिकल्प्य तल्पं

सचार्यं सत्प्रदमनाय निशासु दृष्टिम् ।

धन्वी तदङ्घ्रिभञ्जनादिव पुण्यलभ्या-

दस्वप्न एव वनवर्त्मनि लक्ष्मणोऽभूत् ॥ ५६ ॥

सीतेति । धन्वी धनुर्धरः । ब्राह्मादित्वादिति । लक्ष्मणो वनवर्त्मनि कान्तार-
रमार्गे निशासु रात्रिषु सीतापते । सीतासमेतस्य श्रीरामस्येत्यर्थः । किमलये पञ्चवै-
स्तप शय्या परिकल्प्य निर्माय । मुखशय्यार्थमिति भावः । तथा सत्प्रदमनाय ।
दुष्टजन्तून् दमयितुमित्यर्थः । 'भक्तवत्सला तु जन्तुषु' इत्यमरः । दृष्टिं सचार्यं
दिशु प्रसार्य । पुण्यलभ्यात्पुण्यैर्नोपवासादिसुहृत्विशेषैर्लभ्यात्प्राप्यात्तदङ्घ्रिभञ्जनात्तस्य
श्रीरामस्याङ्घ्रिभञ्जनाच्चरणसेवाया इवेति हेतुप्रेम्भा । अस्वप्नो निर्निद्रः । जागरूक एवेति
यावत् । देवश्चेति गम्यते । एवकारः क्षणमात्रनिद्रासंभ्रममपि व्यवच्छिन्नति ।
अभूत् जातः । महात्मनस्तत्र भवनं श्रीरामस्य पादसेवाया देवभूयप्रापकत्वादिति भावः ।
अस्वप्न इत्यत्र अभिगमाया प्रस्तुतेऽङ्गोचरत्वादेव विषयशब्दशक्तिमूले ध्यति । ॥
चोप्रेभानिर्वाहकत्वाद्वाच्यसिद्धयन्तम् ॥

एव सुमन्त्रनिवेदितपुत्रचरित्रश्चरमगिरिशिखरजुषि निगमयपुषि
ज्योतिषि हृदयलग्नशोकशल्या कौसल्या संमाध्वास्य नरपतिरित्यम-
कथयत् ।

एवमिति । एवमुक्तीत्या सुमन्त्रेण निवेदितं विज्ञापितं पुत्रयो रामलक्ष्मणयो-
श्चरित्रं व्यापारो यस्य स तयोक्तः । सुमन्त्रमुखादाकर्णितपुत्रप्रावृत्तान्तं इत्यर्थः ।
नरपतिर्दशरथो निगमयपुषि त्रयीतनां ज्योतिषि सूये चरमगिरिशिखरजुषि अस्वा-
चलकूटभाजि । अस्तगतो सतीत्यर्थः । हृदयलग्नः शोक एव शून्यः शङ्कुर्यस्यास्ताम् ।

दुरन्तशोभान्तान्त ररणाभितर्क्य । कौसल्या समाधास्य तत्कालेचितैवचर्नस्पृहायेव
वक्ष्यमाणरीत्यारभयदबोचत् ॥

तत्प्रसारमेवाह—

पुरा खलु सरयूरोधसि विविधतरनिवहपिहितदिवस्पतौ मृगया
स्पृहया कमपि समयमगमम् ।

पुरेति । पुरा पूर्वगते । खलुशब्दो बाक्यालकारे । विविधतरनिवहेन नाना
विधरक्षसदोहेन पिहितदिवस्पतौ छादितसूये । सूरतेजसोऽप्यनवकाशप्रद इति
तरुणा सान्द्रत्वातिशयोक्तिः । सरयूरोधसि सरयूनदीतीरे मृगयास्पृहया खेदकेन्द्रया
अपि समयम् । कस्मिंश्चित्काल इत्यर्थः । 'समया शपथाचारकालसिद्धान्तसविद'
इत्यमरः । 'कालवनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । अगमम् अगच्छम् ॥

तत किमत आह—

तत्र,

तत्रेति । तत्र सरयूरोधसि ॥

तोयादानसंज्ञावपुष्करगजभ्रान्त्या तपस्वी मया

विद्ध कश्चन शब्दवेधनविदा पाथः सरय्या हरन् ।

तत्पित्रोर्जरदन्धयोरनुमृतिं कर्तुं चित्तिं चिन्वतो

शापो मय्यपतद्गवानपि सुतप्रेम्णा प्रणश्येदिति ॥५७॥ १-

तोयेति । तोयादानेनोदग्रहणेन सन्नादं सबृंहितं पुष्करं गुण्डाम् यस्य १
तथोक्तो यो गन् स इति भ्रान्त्या भ्रमेण । 'पुष्करं करिहस्ताग्रे बाधभाण्डमुखे जले
इत्यमरः । शब्दवेधनविदा शब्दानुसारेण । तस्यसप्रहारमित्येतेत्यर्थः । मया सरय्व
नद्या पाथ उदकम् । 'कन्धमुदक पाथ' इत्यमरः । हरम्पितृयं कमण्डलुना सशब्द
सगृह्णन्कश्चन तपस्वी मुनिपुत्र शरेण विद्ध सप्रहतः । तत किमत आह—

तदिति । जरन्तौ जराजीणां तो व तौ अन्धौ च तयोः । 'जराजीणां जरन्तपि
इत्यमरः । विशेषणयोरपि मिथोविशेषणविशेष्यभावविवक्षायाम् 'विशेषण विशेष्येण
बहुलम्' इति समासः । अत एवानुमृतिं पुनरनुसृत्य मरणं कर्तुं चित्तिमभिदीप्तनाष्ट
सचयं चिन्वतो प्रार्थयतो । न चात्रात्मघातदोषः । 'अनुष्ठानात्मधस्य वानप्रस्थस्य
जीर्यतः । मृगमिजलसपातैर्मरणं प्रविधीयते ॥' इति स्मरणात् । तस्य तपस्विनः
पितोर्मातापित्रोः । 'पिता माता' इत्येकशेषः । शापो मयि अपतत् पपात । अगर्जिता-
शानेवदिति भावः । मिमिति । मवास्त्यमपि सुतप्रेम्णा पुत्रमेहेन प्रणश्येत् मियादिति ।
'शेषे प्रथम' इति प्रथमः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

शरविद्धस्तपस्वी किं जात इत्यत आह—

अहं वैश्यस्य शुद्धाया जातस्तस्मान्न सभवेत् ।

प्रह्वहत्येति मामुक्त्वा स्वर्गतो दुर्गतो मुनिः ॥ ५८ ॥

अहमिति । अह वैश्यस्य वणिज शूद्रया शूद्रवातीयाह्वनायाम् । 'शूद्रा तज्जाति-
रज्ञाना' इत्यमरः । 'शूद्रा नामहत्पूर्वा जाति' इत्युक्तवान्न ङीप् । जात करण ।
न तावद्वैश्योऽप्यम्मात्तरय । 'वैश्यान्करण शूद्रायाम्' इति याज्ञवल्क्य । 'शूद्रावि-
शोस्तु करण' इत्यमरश्च । तस्यात्कारणाद्ब्रह्मत्वा न सभवेत् । कुनो ब्रह्महत्सेति भावः ।
इति मा प्रत्युक्त्वा दुर्गत आसप्रहारदुरवस्थाकान्ता मुनि स्वर्गत स्वर्गे गतः ।
'स्वरव्यय स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशाल्पा' इत्यमरः । तथा च श्रीरामायणे—'ब्रह्म-
हत्यादृत पाप हृदयादपनीयताम् । न द्विजातिरह राघव मा भूते मनसो व्यथा ॥
शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जानपदाधिप ॥' इति ॥

तद्वश्यं वश्य एवासि मृत्योरिति स्मृतिपथगतस्य एव विररामः ।

तदिति । तत्तस्यान्मुनिशापकारणादवश्य निश्चित मृत्योरन्तकस्य वश्यो वश्य गत
एवमस्मि । नात्र सदेह इत्येवकारणम् । इत्युक्तवैति शेषः । स्मृतिपथगत स्मरणगोचरो
रामो यस्य स तथोक्त सजेव । राममनुशोचन्नेत्यर्थः । विरराम निर्वचनोऽभूत् ।
कण्ठगतप्राणोऽभूदित्यर्थः । 'व्याहृतिन्यो रम' इति परस्मैपदम् ॥

मुनिशापकृतोत्पत्तिर्विपत्तिर्निष्प्रतिक्रिया ।

ततो दशरथायाशु दिदेश दशमीं दशाम् ॥ ५९ ॥

मुनीति । ततो विररामान्तर मुनिशापेनोक्तरूपेण दृतोत्पत्तिर्यस्या सा तथोक्ता ।
मुनिशापजनितैत्यर्थः । निष्प्रतिक्रिया प्रतिक्रियारहिता । उपायान्तरेपरिहार्यैत्यर्थः ।
विपत्तिरापत् । दशरथाय । दशाना पूरणी दशमी । 'तस्य पूरणे ङद्' इति ङद् ।
'नान्तादसुरादेर्मद' इति ङटो मडागमः । 'दिङ्माणन्' इत्यादिना ङीप् । ता
दशमीं दशा मरणाज्या दिदेश दत्तवती । अमोघमुनिशापागुमारैर्गैवाय ममारैत्यर्थः ।
मन्मथावम्यास्तस्या दशमत्वादित्य निर्दणः । तदुक्तम्—'दह्मन् सप्तसक्यो जागर
दशाना रति । हीत्यागोन्मादमृन्मृन्ता इत्यनन्तदशा दश ॥' इति दशरूपके ॥

नाम्नान्तस्त्रिदिव परै सुमनसा कान्ता न वन्दीकृता

नाकीर्णं पुरुषतशाम्भनधरै साकेतवाह्याङ्गणम् ।

नादिष्टा सचित्राश्च भूतलपरित्राणाय यद्यप्यसौ

नाकं शोकप्रशादगाद्दशरथो नास्था बहन्वाहने ॥ ६० ॥

नेति । अत्र यद्यपीति पद सर्वत्रानुवच्यते । यद्यपि विचार्यमाणे परे
ननुभिक्षिदिव स्वर्गो नाकान्तो नास्तन्दितः । तथा यद्यपि सुमनसा देवानाम् ।
'सुमना पुष्पमाल्यो षी देवपुत्रो पुमान्' इति वैचयन्ती । कान्ता न वन्दी-
कृता नोपश्रुहीता । अनुभिरिति शेषः । 'प्रग्रहोषग्रहो बन्ध्याम्' इत्यमरः । तथा
यद्यपि पुरुषतशाम्भनधरैरेन्द्राक्षकैर्दूते साकेतवागाङ्गणयोध्यापुरवर्हिधन्वरम् ।

‘स्यात्साकेतमथोप्यायाम्’ इत्यमर । नाकीर्णं न सरीर्णम् । इन्द्राज्ञया निवाहानार्थं मागनैर्देवदूतैर्न सकुलमित्यर्थः । तथा यद्यपि भूतलपरित्राणाय भूमण्डलसरक्षणार्थं सचिवा मन्त्रिणो नादिष्टा नाशक्ताः । राक्षो देशान्तरगमने भूभारम्य सचिवेषु निक्षिप्तत्वादिति भावः । तथापीनि शेषः । असौ दशरथ शोम्नशात्पुत्रविरहजनितशोकवत्तत्त्वाद्देतो । ‘वग आयत्ततायां च’ इत्यमर । याहने रथ आम्नामादरं न बह्वगृह्येव । वाहनं विहायैवेत्यर्थः । नाफ स्वर्गम् । ‘आकाशे त्रिदिवे नाक’ इत्यमर । अगात् प्राप । पूर्वं त्रिदिवस्य परानमादिनिमित्तसमवे तत्र गच्छति । इदानीं तु तादृष्टिमित्ताभावेऽपि तत्रागादित्याद्यर्थमित्यर्थः । अत एव विभावनाल्लार । पुनश्चोक्तानुरतया स्थूलशरीरं विहाय सूक्ष्मशरीरेण म्यलकं अगमेति तात्पर्यम् । चार्दूलविब्रीडितं वृत्तम् ॥

अथ दशरथप्रशंसामासलै कैकेयीनिन्दारुन्दलितै रामगुणकीर्तनगुणितैरचरोधवधूजनपरिदेवनारचैर्मुखरितेषु दिवसुखेषु ।

अथेति । अथ राज्ञः स्वलाङ्गमनानन्तरं दशरथस्य प्रशंसया । ‘महाराजोऽयं सत्यसह स्वर्लोकं गतः’ इत्याद्युपश्लेणेन मासलैः प्रचुरैः । तद्भूयिष्ठैरित्यर्थः । त्रिष्मादित्वान्मत्वर्थायो लक्ष्यत्वात् । कैकेया निन्दया ‘पापिष्ठयानया रामे प्रवाजिते तद्विरहशोकातुरो राजा कालधर्मं गतः’ इत्यादियर्हणेन रुन्दलितैः समुद्रूतैः रामस्य गुणकीर्तनेन ‘गुर्वाज्ञापरतन्त्रं सत्यधर्मपरायणोऽयं मुनिव्रतचारी वनं गतः’ इत्यादिः सद्गुणवर्णनेन गुणितैरावर्तितैरचरोधवधूजनपरिदेवनारचैरन्तः पुरस्त्रीयनविलापानन्दैर्दि-
वसुखेषु हरिदत्तरालेषु । वदोषु चेति गम्यते । मुखरितेषु वाचाश्लितेषु । प्रतिवर्तितेषु सतिस्त्वित्यर्थः ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

अभूदराजकम्लानसद्गुणं गगनाङ्गणम् ।

अलोक्येव तदा शान्तमशेषं च महीतलम् ॥ ६१ ॥

अभूदिति । तदा तस्मिन्समये । न विद्यते राज्ञः चन्द्रो यस्य स तथोक्तः । दृग्गणपक्षरात्रित्वाच्चन्द्ररहित इत्यर्थः । शैथिल्यं कष्टप्रत्ययः । अत एव म्लानस्तेजोहीनः सद्गुणो नक्षत्रमण्डलं यस्य तत्तथोक्तं गगनाङ्गणं नभःस्थलमात्रेणैव दृष्ट्वेवेलुत्प्रेक्षा । अशेषः कृत्स्नः महीतलः भूमण्डलः च । अराजको दशरथरहितः । अत एव म्लानः सद्गुणः साधुजननिवहो यस्य तत्तथोक्तं सच्छान्तः स्तिमितमभूरः । ‘वा दान्तः’ इत्यादिना निपातः । चन्द्रराहित्येन गगनं यथा तेजोहीननक्षत्रकं भवति, तथा दशरथमहाराजराहित्येन भूतलमपि स्वल्पसाधुजनमभूदित्यर्थः । ‘राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे क्षत्रे धात्रियशक्तयो’ इति विश्वः । ‘सन्सत्ये विदुषि श्रेष्ठे साधौ भवति च त्रिषु । सत्कीर्णमृक्षे’ इति नानाधरजमालायाम् । अनोत्प्रेक्षाश्लेषयोः सापेक्षत्वात्संकरः ॥

तत प्रभाते वसिष्ठवचसा सचिवास्तैलद्रोण्यां निक्षिप्य क्षितिप-
तेस्तनु क्षिप्रमेव भरतमकथितदशरथकथा एव जानयतेति दूतान्के-
कयेषु प्रेषयामासु ।

तत इति । तत परादेवनानन्तर प्रभाते प्रातःकाले सचिवा मन्त्रिण । 'मन्त्री
धीसचिवोऽमात्र' इत्यमर । वसिष्ठस्य वचसा भरतागमनपर्यन्तमेतच्छरीर रक्ष-
न्त्विति नियोगवचनेन क्षितिपते परेतस्य दशरथस्य तनु कलेवर तल्लोण्या तैलपूरी-
तकाष्ठाम्बुवाहिन्या निक्षिप्य । उच्छ्रूयत्वादिना वैरूप्याभावाधमिति भाव । 'क्षेत्री
काष्ठाम्बुवाहिनी' इत्यमर । अकथितदशरथकथा अनिवेदितदशरथवृत्तान्ता सन्त
एव । अन्यथा कर्णविघातापत्तेरिति भाव । भरत क्षिप्रमविलम्बितमेवानयत
प्रापयतेति । आदिष्येति शेष । दूतान् सदेगृहीतान् केकयेषु देशेषु प्रेषयामासु
प्रहितवन्त । 'स्यान्सदेशहरो दूत' इत्यमर ॥

तेऽपि जितपन्नजयनर्वाजिसक्नोचितपथास्तुरगपतिपुरे दुं स्वप्न-
दूयमानमानस भरतमभिवन्द्य गुरुर्निधोग व्यजिज्ञपन् ।

तेऽपीति । तेऽपि दूताश्च जितपन्ना पवनाविक्रवंगा जवना जवशीलाश्च ।
'जुचङ्गन्' इत्यादिना युच् । ये वाजिनोऽश्वास्ते सक्नोचित सक्नोच प्रापित इव
ज्या येषां ते तथोक्ता सन्त । तादृगश्च वेगवशात्सङ्कुचितनगा प्रदीपमानमार्गदैर्घ्या
इत्यर्थ । तुरगपतेरप्यपते केकयस्य पुरे पश्येते दुःस्वप्नेन स्वपितुर्दुःखस्याद्यत्तिस्त्रेन
दूयमान परितप्यमान मानस यस्य ॥ तादृश भरतमभिवन्द्य नमस्कृत्य गुरोर्वत्तिष्ठत्य
निधोग क्षीघ्रमागन्तव्यमित्येवरूपामाना व्यजिज्ञपन्विज्ञापयामासु ॥

सोऽय मातामहेन युधाजिता चानुज्ञात कतिपर्यरेव दिनैरनि-
मित्तसपातेन सातङ्क साकेतमाससाद ।

सोऽयमिति । सोऽय भरतो मातामहेन मातु पित्रा केकयेन युधाजिता
मातुरेन चानुज्ञात कतिपर्यरेव दिने केचिदेवाहोभि । मातुल्लग्ननिर्गमनदिनमा-
रभ्याष्टमे दिन इत्यर्थ । तथा रामायणे—'अयं मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्यार्थकवेश्मन'
इति केकेरी प्रति भरतवचनम् । अनिमित्तसपातेन दुर्निमित्तपरम्परया सातङ्क-
समयसम्भवन सन् साकेतमयोध्यामाससाद प्राप ॥

जतिचक्रितमति पुरैः पश्यन्पुरमयथापुरचारपौरवर्गम् ।
न्यविशत भरत परीतदूत पितृमवन पितृकाननादनूनम् ॥ ६२ ॥

अतीति । परीतदूत परिवेष्टितदूतो भरत । पुराभावमनतिक्रम्य यथापुर

१ 'सचिवा' इति नास्ति कश्चित् २ 'नरपतिं निक्षिप्य क्षिप्रमेव' इति पाठ ३ 'रथमेव'
इति पाठ ४ 'जवनइय' इति पाठ ५ 'दुःस्वप्नदूयमान' ६ 'दुःस्वप्नदशनदूय' इति पाठो-
६ 'निदेशम्' इति पाठ ७ 'अनिमित्तसमूहस्तान्ताङ्क' इति पाठ ८ 'पितृमवने
पितृकाननादनूने' इति पाठ

यथापूर्वम् । यथायैड्वययीमाव । 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । 'हन्वो नपुंसके प्रातिपदिस्य' इति ह्रस्वत्वम् । तत्र भवतीत्यथापुरम् । तत्र चारशब्देन 'सुप्तम्' इति समासः । अथवापुरस्थार प्रचार परिपाटी यस्य स तथोक्तः । पौराण्यं चार आचार प्रवृत्तिर्यस्य तस्मिन्स तथोक्तम् । श्रीरामवनवासरात्रिपत्तिभ्या विषण्णजन सङ्कुलमित्यर्थः । पुरमयोध्या पुरा निरुद्ध एव पश्यन्नक्लेशकम् । 'मात्प्रमन्धे विराटोवे' निरुद्धागामिके पुरा' इत्यमरः । अत एवातिचकितमतिरहस्यन्तभयसम्प्राप्तान्तं कथ्य सन् । पितृकाननान्छानानादनुमनमन्यून भूतानोशभूयिष्ठत्वात्तत्त्वम् । पितुर्दशरथस्य भवनं गृहं न्यविशतः प्रविष्टवान् । 'श्मशानं स्थापितुं वनम्' इत्यमरः । पुष्पिताम्रावृत्तम् । 'अयुजि नयुगरेफतो यमरो युजि च नञौ जरगाश्च पुष्पिताम्रा' इति लक्षणात् ॥

स पितरमनवेक्ष्य तत्र मातुः सदनगतं प्रणिपत्य तामपृच्छत् ।
कः नु मम गतवान्पितेति संपा परपतर भरताय वाचमूचे ॥ ६३ ॥

स इति । स भरतश्च भवने पितरं दशरथमनवेक्ष्यादृष्ट्वा मातुः कैकेयाः सदनगतो गृहं प्रविष्टः सन् तं मातरं प्रणिपत्य गुरुजनादरतत्परत्वाच्चमत्कृत्य मम पिता दशरथः कः नु कुत्र गतवानित्यपृच्छत्पृष्टवान् । अथ संपाः कैकेयी भरताय । भरतः प्रतीत्यर्थः । 'त्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । परपतरम् अत्यन्तमणोऽक्षेण यथा तथा वाचमूचे उक्तवती । तत् पूर्ववत् ॥

तत्प्रसारमेवाह—

वनचर इव साकं मेघिलीलक्ष्मणाभ्यां

पितृविधिमभिरोद्धुं प्रस्थितो रामभद्रः ।

तदनु तथैव पिताभूत्कालघर्मानुयात-

स्त्वमनुभव यथेच्छ नि सपत्ना धरित्रीम् ॥ ६४ ॥

वनचर इति । रामभद्रो मेघिलीलक्ष्मणाभ्यां साकं पितृविधिं पितृनियोगमभिरोद्धुमुद्यार्तितुं वनचरो शुनिरिव प्रस्थितो गतः । शुनिर्वेषधारी मत् त्वं गच्छेति पित्राज्ञा सन् अरण्यं गत इत्यर्थः । तदनु तदनन्तरमसौ तत्र पिता दशरथः काल-घर्मं मरणमनुयातोऽनुगतः । मृत इत्यर्थः । 'स्यात्पञ्चताः सत्त्वर्म' इत्यादि मृति-पर्यायेष्वनरः । अतस्त्वं नि सपत्ना निष्कण्टका धरित्रीं यथेच्छं स्वच्छन्दमनुभव । परिपालयेत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ॥

मयूरीव महानागः केकया केकयात्मजा ।

भारत्या भरतः चक्रे परिश्रुमितमानसम् ॥ ६५ ॥

मयूरीति । केकयात्मजा कैकेयी भारत्या उक्तरूपया वाचा भरतम् । मयूरी वह्निणी । 'जातेरह्नीविषयादवोपधात्' इति ञप् । केकया स्ववाण्या । 'देवा वाणी मयूरस्य' इत्यमरः । महानागः महाभुजश्चमिव परिश्रुमितमानसः क्षुब्धहृदयः चक्रे ।

‘मयूरो बर्हिणो बर्हि नीलकण्ठो भुजङ्गमुक्’ इत्यभिवानात् । मयूरास्तद्विरोधित्वादिति भावः । पूर्णोपमालकारः ॥

तदनु भरतश्चिरतर विलप्य विलुप्यमानविवेकः कैकेयीमकथयत् ।
तदन्विति । तदनु कैकेयीवचनानन्तरं भरतश्चिरतरं बहुकालं विलप्य । पितृ-
प्राप्त्येतेन परिदेवनं कृत्वेत्यर्थः । विलुप्यमानो लोपं प्राप्नुवन्विवेको यस्य स तथोक्तः ।
पितृमरणप्राप्तप्रजनश्रवणलुप्तबुद्धिस्फुरणतया कर्तव्यामर्तव्यविचारविधुर इत्यर्थः ।
कैकेयीमकथयत् अवोचत् ॥

तदेव विवृणोति—

परिणतिपरुषाणां पाप्मना संनिपाता-

न्न हि भवसि चतुर्णां सा त्वमस्माकमम्ना ।

तदिह तनयकस्य सलपिप्यन्ति कामं

श्रुतिपुटरचितार्तेरुवा सवित्रीमकीर्ते ॥ ६६ ॥

परिणतीति । हे कैकेयि, परिणतिपरुषाणां पर्यन्तदुर्दशातुसंशयकानां पाप्म-
नामेवविधपापानाम् । ‘अञ्जी पङ्क पुमान्पाप्मा’ इत्यमरः । संनिपातात्सङ्घादेतो ।
सा तथाभूता त्वं चतुर्णां श्रीरामादीनामस्माकं अम्बा माता न भवसि हि न जायसे
इत्यर्थः । ईदृक् पापिष्ठा त्वमस्माकमम्बा भवितुं नार्हसीत्यर्थः । तत्तस्मात्परुषाणां ।
इहामिण्येके तनयकस्य पुत्रकस्य स्त्रियः । तथाभूतानामेव परिणानसम्भवादिति
भावः । त्वां श्रुतिपुटयोः श्रोत्रगोल्कयो रचिता विहितार्तिं पीडा यया सा तथोक्ता
तस्याः । श्रोतृणामत्यन्तखेदकारिण्या इत्यर्थः । अतीर्तेर्दुष्कीर्तं सवित्रीमम्ना काममत्यन्तं
सलपिप्यन्ति । पापाचारेण क्रमेण दह्यन्मकरोत् । यतो दुर्निशारापनीर्तिमूलमभूदित्य-
न्योन्यसंभाषणं करिष्यन्तीत्यर्थः । ‘सलपो भाषणं मिथ’ इत्यमरः । ‘संभावितम्य-
चाकीर्तिमरणादनिरिच्यते’ इति भगवद्वचनादिति भावः । अत्र कैकेया निजमानुव-
मपनुत्तानीर्तिमानुत्वन्यारोपादपङ्कवभेदः । एतदादिश्लोचचतुष्टयं मालिनीकृतम् ॥

तदनु तन्मुखादाकृष्टदृष्टिरनुजमिदमवादीत् ।

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं तन्मुखान् कैकेयीवदनादाकृष्टाऽपमारिता दृष्टिर्यस्य
स तथोक्तः । ईदृगपरुषारुषिण्यां मुखं किमवलोम्नीयमिति जुगुप्सया तदपनीतचक्षुः
सोनीत्यर्थः । अनुजं शत्रुघ्नं प्रतीदं वचनमवादीत् अवोचत् ॥

तदेव विवृणोति—

अरिरलमिनवशं दग्धुमाश्रित्य तापं

जनमनसि क्रिरन्त्या हन्त सत्या भवत्याम् ।

अनुसवनमपापैर्देवता पूज्यमाना

वहति कथमिदानीमाश्रयाशाभिधानम् ॥ ६७ ॥

कौसल्याया' शोकसुतारणाश्चकन्वस्य कैमुलन्यायेन कथितत्वादर्थोपतिरलङ्कार ।
'एकस्य वस्तुनो भावाद्यत्र वस्तुन्यया पठेत् । कैमुलन्यायत सा स्यादर्थापतिरल-
ङ्किया ॥' इति लक्षणात् ॥

अपिबदियममन्त्रे कालयोगान्नरेन्द्रे

वरयुगरसनाभ्या प्राणवायु तदीयम् ।

अपनगरममुप्या वर्तन युक्तरूप

पितृवनवस्तुमत्या कापि बल्मीकवत्याम् ॥ ६९ ॥

अपिबदिति । इय कैकेयी मुनगी च प्रतीयते । नरेन्द्रे राज्ञि दशरथे विप-
वद्य च । 'नरेन्द्रो धार्तिके राज्ञि विषवैद्ये च कथ्यते' इति विश्व । कालयोगात् काल-
वशात् । न विद्यते मन्त्र उपायचिन्तन भुजगस्तम्भनमन्त्रश्च यस्य तस्मिन्मन्त्रे ।
पूर्वं मन्त्रसपन्नलेऽपि कालवशात्तद्विहीने सतीत्यर्थः । वरयुगमेव रसने ताभ्या तथीय
नरेन्द्रसबन्धिनम् । 'त्यदादीनि च' इति वृद्धशशाया 'वृद्धाच्छ' इति छप्रत्यय ।
प्राणवायुमपिबत् पीतवती । वरयुगापदेशेन नरेन्द्र निहतवतीत्यर्थः । 'पाघ्राभ्या-'
इत्यादिना पिबदेशः । अतोऽमुप्या कैकेया । नगरादपस्तस्य अपनगरम् । अयोध्या-
नगर वर्णयित्वेत्यर्थः । 'अपपरिवहिरश्च पश्यम्या' इत्यव्ययीभावसमासः । 'अव्य-
यीभावश्च' इति नपुसकत्वम् । बल्मीकवत्या भुजगीनिवासोचितवामल्लप्रज्जुरायाम् ।
'वामल्लरश्च नाकुञ्च बल्मीक पुनपुसकम्' इत्यमरः । कापि कस्याचित्पितृवनवस्तुमत्या
श्मशानभुवि वर्तनमवस्थान युक्तरूप प्राशस्त्येन युक्तम् । 'प्रशसाया रूपम्' । ईदृक्कू-
रसमाचारेण नगराभिर्वासनीयेत्यर्थः । अत्र वरयुगे रसनालरूपणात्कैकेया भुजगी-
त्वप्रतीते श्लेषसङ्कीर्णकदेशवर्ति सावयवरूपकम् । यथा पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थ
अति हेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुक वाक्यलिङ्गमित्यनयोर्ज्ञाप्तिभावेन सङ्करः ॥

एषा निकृष्टप्रतिरात्मगुणोचितेषु

घंशेषु सत्सु बहुधा पिशिताशनानाम् ।

माकन्दशालिनि घने विपवल्लीव

हा हन्त केकयकुले कथमाविरासीत् ॥ ७० ॥

एवेति । निदृष्टमतिनीचगुणैरेषा कैकेयी आत्मगुणोचितेषु निजदुर्गुणानुगुणेषु
पिशिताशनानां राक्षसानां वशेषु बहुधा बहुप्रकारेण सत्सु विद्यमानेषु सत्सु । माक-
न्दैश्चतुश्चै शाल्वेऽभीक्ष्णमिति माकन्दशाली । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति गिनि ।
तस्मिन्वन उद्याने विपवल्ली विषमञ्जरीव । 'बल्ली मञ्जरी समे' इत्यमरः । केकयस्य
राज्ञ कुले । सकललोकाभ्ये महाराजवश इत्यर्थः । कथं कुत आविरासीदुदिताभूत् ।
तादृक्महाराजकुलेऽस्या उपतिरनुचितेत्यर्थः । उपमालङ्कारः । वसन्तविल्कावृत्तम् ॥

जननीतिविहीना मे जननीति स धर्मवित् ।

निरयान्निरयाद्दीरो निरयादिव सानुज ॥ ७१ ॥

जननीतीति । वीरो देयदानादिषु वीर्यशाली धर्मविदमज्ञः स भरतो मे मम

जननी माता जनाना नीत्या मर्यादया विहीनेति । उक्तेति शेष । सानुन ।
सप्तधुम सन्नित्यर्थ । निरयात् । रलयोरमेदाञ्जलियात् । कैकेयीगृहाभिरयात्र
कदिव । 'स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गति त्रियाम्' इत्यमर । निरयात् निरगात् ।
नि पूर्वादयगतामिति धातोर्लङ् । उपमानुप्रासयो सृष्टि ॥

तत्र सामास्य सैमुपेत्य पत्युश्चैताधिरोहणमभिलपन्ती कौसल्या
भरत शपथशतैर्निवार्य वसिष्ठादिष्टेन पथा दशरथाय सदा याग
शीलाय यायजूकाभिप्रेत प्रेतकृत्यर्मकरोत् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये भरत मामात्र समन्निवर्ग सन् सैमुपेत्य समी-
पमागच्छ । कौसल्याया इति शेष । पत्युर्भर्तुर्दशरथस्य चित्ताधिरोहणमनुगमनम-
भिलपन्ती कामयमानाम् । 'वार्तातं मुदिते दृष्ट्य प्रोषिते मलिना कृशा । मृते
म्रियेन या नारी सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥' इति स्मृत्या तस्य पतिव्रताधमलादिति
भाव । कौसल्या शपथशतैः । 'कृता शास्त्रानुगा बुद्धिर्मा भूतस्य कदाचन । सत्य
सध सता श्रेष्ठो यस्यागोऽनुमते गत ॥' इत्यादिश्रीरामायणोक्तानेन शपथैरित्यर्थ ।
निवार्य चित्ताधिरोहणाभिनिवेशान्निर्वर्त्य । वसिष्ठेन निनकुलचार्येण महर्षिणादिष्टेन
पथान्छेष्टिमार्गेण सदा यागशीलाय दशरथाय । यायजूकोऽध्वनेधादिनहुयज्ञकर्ता ।
'इज्याशीलो यायजूक' इत्यमर । 'यत्तपदशा यज्ञ' इति यज्ञतेर्यङन्तादृक्प्रत्यय ।
तस्याभिप्रेतमभिमत प्रेतकृत्य दहनादिमृतसंस्कारमकरोत् । 'मृत प्रेत परासु' इति
इति वैचयन्ती ॥

तत किं जातमित्यत आह—

ताते पितृवन याते यातु भ्रातृघन तथा ।

भरत प्रार्थयामास प्राञ्जलि प्रकृती कृती ॥ ७२ ॥

तात इति । कृतमनेन इति कृती कुशल । कृतकृत्य इत्यर्थ । 'इष्टादिभ्यश्च' इती-
न्द्रप्रत्यय । भरतस्त्वाते पितरि दशरथे पितृवन श्मशान याते गते सति । परलो-
कागमिनि मतीत्यर्थ । तथा तेन प्रकारेण स्वयं भ्रातृघनम् । श्रीरामाधिष्ठित दण्ड-
कावनमित्यर्थ । यातु गन्तु प्राञ्जलि कृताञ्जलि सन् । 'कुगतिप्रादय' इति सनाम ।
प्रकृतीरमात्यान् । 'प्रकृति सहजे योनावसात्ये परमात्मनि' इति विश्व । प्रार्थयामास
याचितवान् ॥

तदनन्तरवृत्तान्तमाह—

अथ ताभ्यां सुमित्राकौसल्याभ्यामन्त पुरजनेन च साकमनुनीतो
भरतो भवनमभजत ।

अथेति । भरतोऽनुनीतो वसिष्ठधुमन्नादिभिः प्रार्थित सन् । ताभ्यां मातृत्वेन

१ 'तत' इति पाठ २ सैमुपेत्य इति नास्ति कचिव ३ 'चित्तारोहणम्' इति पाठ
४ 'अधिष्ठितेन' इति पाठ ५ 'सदा यागशीलाय' इति नास्ति कचिव ६ 'प्रेतकृत्यम
शेषम्' इति पाठ ७ 'अथ' इति नास्ति कचिव ८ 'सह भरत' इति पाठ

प्रसिद्धाभ्यां कौसल्यासुमित्राभ्याम् । कैकेय्या अनादराभिभूतत्वादिति भावः । तथा-
न्तःपुरजनेनान्येन राजावरोधवद्भूजनेन च साकं भवनं गृहममजतं प्रविवेशः ॥

अथ यथाविधिविहितौर्ध्वदैहिकं गमितचतुर्दशदिवसं दिवस-
कुलहितेन पुरोहितेन नगरवृद्धैः सार्धममात्याः समुपेत्य मुकुटस्य
भरणाय प्रार्थयामासुः ।

अथेति । अथ गृहप्रवेशानन्तरम् । विधिमनतिक्रम्य यथाविधि यथाशास्त्रम् ।
'यथामाहूये' इत्यव्ययीभावः । ऊर्ध्वदैहोद्भवमौर्ध्वदैहिकं परलोकक्रियाम् । 'मृतार्थं
तदहर्दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम्' इत्यमरः । 'ऊर्ध्वदैहाच्च' इति वक्तव्यादृक् । अनु-
शातिकादेराकृतिगणत्वादुभयपदवृद्धिः । विहितमाचरितमौर्ध्वदैहिकं येन तत्तथोक्तम् ।
गमिता नीताश्चतुर्दशसख्याका दिवसा येन तत्भरतम् । अमा सह वसन्तीत्यमात्या
मन्त्रिणः । 'अव्ययान्यप' । दिवसकरकुलहितेन पुरोहितेन वसिष्ठेन तथा नगरे
पट्टणे ये वृद्धा ज्ञानवृद्धा वयोवृद्धास्तैश्च सार्धं समुपेत्य समीपमागत्य मुकुटस्य राज-
चिह्नस्य षोडीरस्य भरणाय प्रार्थयामासुर्याचितवन्तः । मूर्धाभिपिच्छो भूत्वा भुवः
परिपालयेत्यनुनीतवन्त इत्यर्थः । ननु 'क्षत्रियस्य षोडशाहानि' इति षोडशाहशौ-
चसद्भावात्तत्र चतुर्दशदिवसमित्युच्यत इति चेत्सत्यम् । 'क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वक-
मनिरतः शुचिः' इत्यादिविशेषशास्त्रानुसारेण दशाहेनाशौचनिवृत्तौ द्वादशेऽहनि
१८ कृतवानिति मन्तव्यम् । चतुर्दशदिवसमिति तु वास्तवत्वादविरोधः । तथा च
रामायणे—'ततो दशाहेऽपि गते कृतशौचो नृपात्मजः । द्वादशेऽहनि सप्राप्ते
श्राद्धनर्माण्यकारयत् ॥' तथा—'ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ चतुर्दशे । समेत्य
राजकर्तारो भरतः वाक्यमब्रुवन् ॥' इति । 'ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ त्रयोदशे ।
विल्लाप महाबाहुर्भरतः शोकमूर्च्छितः ॥' इति त्रयोदशेऽहनि भरतस्य शोकविह्वलत्वेन
प्रमाथयितुमशक्यत्वात् 'दिवसेऽथ चतुर्दशे' इति श्रीरामायण उक्तम् । अत्र तु गमि-
तचतुर्दशदिवसमित्यनेन चतुर्दशस्याप्यहो गमितत्वात्पञ्चदशेऽहोत्यायातम् । तथा च
श्रीरामायणविरोध इति चेत्, तर्हि यद्यपि विरोधो दुर्वारः, तथापि यथाकथञ्चित्पा-
म्यन्यायेन चतुर्दशदिवस एव परिणमयितव्यम् । यद्वा गमित इत्यत्र वर्तमानाद्य-
क्तप्रत्यये क्रियमाणे गमितो गम्यमानः । नीयमान इति यावत् । चतुर्दशदिवसो येन
तमिति चतुर्दशदिवस एव पर्यवस्यति तदा न कोऽपि विरोध इत्यल्मतिप्रसङ्गेन ॥

ततस्तान्निर्यध्नत सोऽयं प्रत्यवादीत् ।

तत इति । ततः प्रार्थनानन्तरं निर्वध्नतो मुकुटभरणार्थं निर्वन्धं कुर्वतस्तान-
मात्यान् प्रत्यवादीत् उवाच ॥

तदेवाह—

यहुभिरिह किमुकैस्त्यक्तसौमित्रिवृत्ति-

मुकुटमपि वहेय युष्मदाज्ञा हि पूज्या ।

१ 'हितकरैर्नगरवृद्धैः' इति पाठः

२ 'मुकुटाभरणाय भरतः प्रार्थयामासु' इति पाठः

३ 'वृद्धिः' इति पाठः

४ 'अथ' इति पाठः

मम परमवकाशः पर्णशालानुकूल

कचिदपि विपुलाया नास्ति चेदण्डकायाम् ॥ ७३ ॥

बहुभिरिति । इहेदानीं बहुभिरनेकै उचैरुचिभि । भावे क । किम् । :
 कचिदपीत्यर्थः । यथा कालशेषावहत्यादिति भावः । किन्तु लक्षा विमुष्टा
 लक्ष्मणस्य वृत्तिवर्तन श्रीरामकैकर्यरूप येन स तथोक्तः सन् । मुहुटमपि बहेय धार
 येयम् । राज्याधिपत्यमवधीकुर्यामित्यर्थः । अपिशब्दः संभावनायाम् । कुत । युष्मा
 कमात्माना भवतामाज्ञा नियोगः पूज्या हि माननीया यस्तु । अवश्यकर्तव्येत्यर्थः ।
 कथं चेद्विपुलाया विस्तृताया दण्डकाया कचित्कुत्रचिदपि मम पर्णशालानुकूल
 पर्णशालानिर्माणानुगुणः । तावन्मात्र इत्यर्थः । अवकाशोऽन्तरं परमत्यन्त नास्ति
 चेत् । तथा बहेयमिति संबन्धः । अतो लक्ष्मणवच्छ्रीरामकैकर्यतत्परैरेव नमो भूयते
 किं मुहुटमरणादरेषेति तात्पर्यम् ॥

इत्युक्त्या श्रीरामसेवोत्सुकमना निश्चक्राम ।

इतीति । इत्यनेन प्रकारेणोक्ता श्रीरामसेवोत्सुकः श्रीरामकैकर्योत्कण्ठित मन
 धितः यस्य स तथोक्तः सन्निश्चक्राम निर्णयाम् । गृहादिति श्लेषः ॥

तत्र,

तत्रेति । तत्र तस्मिन्भरतनिर्गमनसमये ॥

अनुपधि रचयित्वा सत्पथे पासुलत्वं

सुजननयनसौरयप्रातिकूल्यं च कृत्वा ।

नरपतिगृहमध्यात्तूर्णमुद्धर्णमाना

कुटिलगतिरदस्थान्मन्थरा नाम वात्या ॥ ७४ ॥

अनुपधीति । अनुपधि अकपटम् । अगूढमिति यावत् । क्रियाविशेषणमेतत् ।
 'कपटोऽन्वी ध्याजदम्भोपधव' इत्यमरः । सत्पथे श्रीरामाभिषेकाचरणरूपसाधुमार्गे ।
 अन्यत्र सता नक्षत्राणां पन्थास्तस्मिन्नाकाशे । शक्य -' इत्यादिना समासान्तः ।
 पासवो दोषा अस्या सन्तीति पासुला । 'लैरिणी पासुला च स्यात्' इत्यमरः ।
 सिध्मादित्वाच्छ्रयस्य । तस्या भावस्तत्त्वम् । तद्विघातकरणरूपदोषकारित्वमित्यर्थः ।
 'स्वतलोर्गुणवचनस्य' इति पुनर्द्वावो वक्तव्यः । अन्यत्र पासवः । परागा अस्य सन्तीति
 पासुलत्वं । रचयित्वा प्रकटयित्वासाद्य च । अत एव सुजननयनसौरयप्राति-
 सज्जननेनोत्सवविघातम्, अन्यत्र सुपुजनानां नयनसौख्यस्य जेनसुखस्थिते प्राति-
 कूल्य विरोधः च कृत्वा । उद्धर्णमाना परिभ्रममाणा । एकत्रीन्मतत्वात्, अन्यत्र
 स्वभरणाच्चेति भावः । कुटिलगतिर्विकगतिः । एकत्र कुञ्जत्वात्, अन्यत्र तादृक्चक्र-
 चङ्क्रमणशीलत्वाच्चेति भावः । मन्थरा नाम मन्थरेति प्रसिद्धा वात्या वातसंहतिः ।
 'पाशादिभ्यो य' इति वत्प्रत्ययः । नरपतिगृहमध्यात् राजभवनान्तरात् । तूर्णं क्षिप्र
 उदस्थादुत्थितवती । निर्गतवतीत्यर्थः । 'उदोऽूर्ध्वकर्माणे' इत्येतस्य अनुदाहरणम्

मेतत् । अत्र प्रकृताप्रकृतगत श्रेयास्कार । 'प्रकृताप्रकृतोभयगतमुक्त चेच्छब्द-
मानसाधर्म्यम् । श्रेयोऽयं शिष्टश्च सर्वत्रायद्वयेनान्त्य ॥' इति लक्षणात् ॥

केशहस्तं स्वहस्तेन गृहीत्वा तद्वधोद्यतम् ।

कौसल्या चारयामास क्रुद्धं रामानुजानुजम् ॥ ७१ ॥

केशहस्तमिति । ततस्त्वदनन्तरं क्रुद्धं तद्दर्शनात्कोपोद्विगम्यत एव स्वहस्तेन
निजकरेण केशहस्तं मन्यरावेशकलापम् । 'पाशं पक्षश्च हस्तश्च कलापार्था कचा-
स्तरे' इत्यमरः । गृहीत्वा तस्या मन्यराया वधे उद्यतमुद्युक्तम् । ईदृश्यापिष्टाया वधे
न क्रीडत्यादौषं प्रसज्येतेति तद्विध्वंसने विहिताप्रहमिल्यर्थः । रामानुजस्य भरतस्य
लक्ष्मणस्य वानुज शत्रुघ्न कौसल्या चारयामास । विभनेन क्षुरदासीनिप्रहेणेति
तन्निर्वन्धाभिनिवेशान्निवारितवतीत्यर्थः । एतेनास्या साध्वीजनोचितदयासौशील्यादि-
गुणसंपत्तिं सूचितेति मन्तव्यम् ॥

तत्र सान्तं पुर एव पुराभिर्गत्य शिल्पिवर्गसमीकृतसरणिर्भरत
पुरतः प्रसृतनरगजरथतुरगचरणक्षुण्णक्षोणीतलसमुत्कीर्णैर्न रेणुनि
क्रूरन्ध्रेण जम्बालयभ्रम्बरगङ्गा गङ्गा च सुमन्त्रभणितगुणनिबहगुहा-
नुमत्या निस्तीर्य दूरादेवाध्रमद्वारे निवेशितबलभारो भरद्वाजाभिव-
न्दनमकरोत् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये भरतः सान्तं पुर एव कौसल्यायन्तं पुरस्त्रीमहितं
सन्नेव शिल्पिवर्गेण खनकवर्धकीवृक्षतक्षकीप्रमुखशिरिषनिबद्धेन समीकृता गतंपाषाण-
गुल्मादिनिरसनेन क्रुद्धकृता सरणिर्मार्गो यस्य स तथोक्तः सन् । पुरतः पुरस्तात्प्रसृ-
तानां प्रवृत्तानां नराणां गजानां रथानां तुरगाणां च चरणैः पदे क्षुण्णमवधारितं
यत्क्षोणीतलं तस्मात्समुत्कीर्णैर्न समुच्चितेन रेणुनिकुरन्ध्रेण पाशुभरेणाम्बरगङ्गाभा-
काशगङ्गा जम्बालयभ्रम्बालवती कुर्वन् । पङ्क्तिव्यञ्जितसम्बन्धे सबन्धरूपातिशयोक्तिः ।
'निपद्गरस्तु जम्बाल पद्मोऽस्त्री गादकर्दमौ' इत्यमरः । जम्बाशब्दात् 'तन्करोति-'
इति प्यन्ताद्भट्टादशादेशः । तथा सुमन्त्रेण भणितो वर्णितो गुणनिबह
सौशील्यसौहार्दादिसद्गुणसंपत्तिर्यस्य तथोक्तस्य गुहस्य निपादनायस्यानुमत्याङ्गीकारेण
गङ्गा भूतलवाहिनी च निस्तीर्य तीर्त्वा । अस्माभिः क्रियमाणमतिथिसत्कारं परिगृह्य
पुनर्गन्तव्यमिति प्रार्थयमानं गुहं मान्त्रवचनैः प्रमाद्य । तदनुमत्या तेन सहैव गङ्गा
सतीर्यत्यर्थः । दूरादूरत एव विप्रकृष्टदेश एव । महर्षेरमर्पादयमयादिति भावः ।
'दूरान्तिकाधर्म्यो द्वितीया च' इति चकारापञ्चमी । आध्रमद्वारे तपोवनप्रतिहार-
प्रदेशे निवेशितबलभारं सम्थापितसेनानिबहः सन् । महर्ष्याध्रमपीडामयात्कोशादेव
'रेवृष्टसैन्य' इत्यर्थः । तथा श्रीरामायणम्—'भरद्वाजाध्रमं दृष्ट्वा कोशादेव नरर्षभ ।
बलं सर्वमवस्थाप्य जगाम सपुरोहितः ॥' इति । अथ भरद्वाजस्य मुनेरभिवन्दनं
पादबन्दनमकरोत् ॥

सोऽयं प्रीतमना मुनिर्मरद्वाजो भरतं जननीजनमपि प्रत्येकमालोक्य
सेनामप्याहूय यथोचितमातिथ्यमकुरुत ।

स इति । सोऽयं मुनिर्मननशीलो भरद्वाज प्रीतमनास्वदागमनात्सनुयन्त
करण सन् । भरत जननीजनमपि कौसल्यादिभरतमातृजन च प्रत्येक विरिक्तम
लोक्य । दयादृष्ट्या अनुगृह्येत्यर्थः । सेना भरतचमूमाहूय आनीयतामेतं सेनेति
भरतमाज्ञाप्य । तद्भृत्यमुखेनाकारयित्वेत्यर्थः । यथोचित यथार्हमातिथ्यमतिथिम
त्कारमकुरुत कृतवान् ॥

तत्प्रकारमेव वणयति—

तथातिथ्य चक्रे भरतः पलभाजा तनुभृतां

भरद्वाज सोऽयं भृकुटिभटकैल्पाखिलसुर ।

तपस्तस्या घोर दिवि सुमनसस्तत्फलभुजो

यथा तेषां तोष क्षणमभिलषेयुर्मुनिकृतम् ॥ ७६ ॥

तथेति । भृकुट्या भ्रमज्जमात्रेणैव हेतुना । ईषदसमाप्ता भटा भटकल्पा ।
किंकरप्राया इति यावत् । 'ईषदसमाप्तौ कल्पन्देयदेशीयर' इति कल्पप्रत्ययः ।
तेऽखिलसुरा अखिलदेवा यस्य स तथोक्तः । लोकत्रयेऽप्यस्यासाध्यं न किञ्चिदस्तीति
भावः । अत एव सोऽयं भरद्वाज । भरतस्य पलभाजा चमूचराणाम् । 'भृकु
टिभ' । तनुभृता शरीरिणा तथा तेन प्रकारेणातिथ्यमभ्यञ्जनज्ञानवासोयन्धमाल्या
त्कारमृष्टाश्रपानादतिथिसत्कार चक्रे चकार । 'अतिथेर्ज्य' इति तादर्थ्ये ज्यप्रत्ययः ।
कथं चकारेत्यत आह—घोर दुष्कर तपो व्रतोपवासादिरूपं तस्या कृत्वा सुमनसो
देवा सन्तः । अत एव दिवि स्वर्गे तत्फलभुजस्तस्य तपसः फलभुजो रम्भासभोगा
दिफलभोक्तारं पुरुषा मुनिकृतं भरद्वाजेन विहितं तेषां भरतचमूचराणां तोषमानस्य
क्षण क्षणमात्रं यथाभिलषेयुः । क्षणमात्रमपीदं परितोषोऽस्माकं सम्भवेद्यदि तर्हि
कृतार्था भवेमेति यथा वाञ्छेयुस्तथा चकारेत्यर्थः । सर्वेऽपि चमूचरा मुनिकृताति
थ्यवशात्स्वर्गसुखादप्यधिकं सुखमनुबभूवुरित्यर्थः । अत्र स्वर्गाणां तत्परितोषणा
भिलाषणासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तिरतिशयोक्तिमेव । शिखरिणी कृतम् । रसै
रुद्रैर्दिशता यमनमभलाय शिखरिणी' इति लक्षणात् ॥

इति तद्दिनं दिनशतकल्पं तत्र नीत्वा मुनेर्निर्देशेन सर्वे चित्रकूट-
वनोद्देशमविशन् ।

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण । तद्दिनं मुनिर्दैनं दिनं दिनशतकल्पम् । श्रीराम-
दर्शनोत्सुक्याद्बहुदिनतुल्यमित्यर्थः । तत्र भरद्वाजाश्रमे नीत्वा गमयित्वा । अथ मुनेः
निर्देशेन भरद्वाजाश्रमा सर्वे भरतादयश्चित्रकूटस्य पर्वतस्य वनोद्देशं वनप्रदेशमविशन्
प्रविष्टवन्तः ॥

तत्र सन्यस्तसैन्यस्तत इतो गुहेन सह राममन्विष्यन्हव्यगन्धिना
गन्धवहेन धूमगन्धेन च दूरादेव विभाव्यमानमचलमृगगणमदृश्यरू-
पाभिर्वनदेवताभिरवकीर्यमाणवलिकुसुममैशेषपिशिताशनपिशाचो-
च्चाटनमन्त्रायमाणलक्ष्मणचापघोषध्वजसमुचितसामीप्यप्रदेशं नूत-
नपरिकल्पितपर्णशालावास्तव्यवैखानसकुटुम्भिर्निविरीसभूभागमनो-
कहशाखापलम्बमानवल्कलाजिनमभैरतरक्षाखापचितैरभिनवपल्लव-
भङ्गशयलैरभ्यरचरपतिपृतनागणकरकिसलयविमुक्तैरविरले कुसुम-
निकरैरभ्यर्च्यमानजानकीनिवासतरमूलवेदिकमालक्ष्यमाणखड्गका-
र्तुनियङ्गमतिथिजनसपर्यापर्युत्सुकसौमित्रिसमाहृतकन्दमूलफलक-
ल्पितैकदेशमविनाभूतजनकदुहितृचरणनलिनविन्यासमपहसितसा-
केतरामणीयक रामाश्रमं भरतः ससभ्रममभजत ।

तत्रेति । भरतस्तत्र वनोद्देश एव सन्यस्तसैन्यस्तत्कालीक सन् । श्रीरामम-
नस्यन्यथाप्रतीत्यनुदयार्थमिति भावः । तथा गुहेन सह गहनमार्गवेदिना निपादादि-
येन साकं तत इतः प्रदेशे राममन्विष्यन्मृगयन् । हृत इति हव्यमाज्यादि तद्ग-
न्धोऽभ्यासीति तयोक्तेन हव्यगन्धिना गन्धवहेन वायुना धूमगन्धेन होमधूमसौ-
रभ्येण च दूराद्विप्रकृष्टदेश एव विभाव्यमानमनुमीयमानमचल निर्मपदेशत्वादप-
र्यायमाना मृगगणा हरिणादिमृगयया यस्मिन्तम् । अदृश्यरूपाभिरन्तर्हिताकाराभि-
र्वनदेवताभिवनाभिनानिनीभिर्देवताभिरवकीर्यमाणानि विविष्यमाणानि बलिकुसु-
मानि पूजोपहारपुष्पाणि यस्मिन्तम् । वनदेवतानामप्यर्चनीयमित्यर्थः । 'करोपहारयो-
पुलि बलि' इत्यमरः । अशेषा समस्ता ये पिशिताशना ब्रह्म्यादास्त एव पिशाचा
भूतप्रहविशेषान्तेषामुच्चाटनमन्त्रवदाचरन्नुच्चाटनमन्त्रायमाणो यो लक्ष्मणचापघोष
सौमित्रिधनुष्टकारस्तच्छ्रवणस्य तदाकर्णनस्य समुचितो योग्य सामीप्यप्रदेशं प्रान्त-
भूमिर्यस्य तम् । निरन्तरलक्ष्मणचापघोषधुमधुमायमानसमीपदेशमित्यर्थः । नूतनप-
रिकल्पिता श्रीरामसहवासेन कृताथल संपादयितुं प्रत्यग्र निर्मिता पर्णशालास्तासु
वसन्तीति वास्तव्या वसन्तः । 'वसेत्स्वव्यक्तर्तरे णिच्च' इति कर्तरि तव्यत्प्रत्ययो
वृद्धिश्च । वैखानसास्तपोविशेषलब्धसंज्ञास्त्वापसविशेषाः । यद्वा ब्रह्मणो नखजाता
वैखानसाः । 'ये नखजास्ते बखानसा' इति श्रुतेः । यद्वा रिखनममुनिना प्रोक्त
सूत्रमधिकृत्य तन्मार्गानुसारिणो वैखानसाः । नूतनपरिकल्पितपर्णशालावास्तव्याश्च
ते वैखानसकुटुम्बिनो वानप्रस्थसासारिकाश्च तैनिविरीसो निविडो भूभागो भूप्रदेशो
यस्य तम् । 'निविड निविरीस च दृढ बाट प्रचलते' इति वक्ष्यन्ती । 'नेर्विडज्जि-
रीसचो' इति निशब्दाद्विरीसचप्रत्ययः । 'निविडित' इति पाठे स्पष्टोऽर्थः । अनोक्त-

- १ 'होमधूमेन' इति पाठः २ 'अचलमृग' इति पाठः ३ 'अशेषित' इति पाठः
४ 'नीनिविडित' इति पाठः ५ 'जमु तरु' इति पाठः ६ 'शास्त्रारचितैः अम्बर' इति
पाठः ७ 'सेना' इति पाठः ८ 'इव नवपल्लवमङ्गशयलैः' इति पाठः ९ 'सानेतम्'
इति पाठः

हाना वृक्षाणां शाखास्वल्म्बमानानि ससमानानि सस्थानकानि बल्कलानि चौरव-
सनान्यजिनानि कृष्णाजिनानि च यस्मिंस्तम् । तथामरतरुशाखाभ्यः कल्पवृक्षशाखा-
भ्योऽपचितैर्लनैरभिनवपद्मवमद्भस्वल्बैर्वाल्प्रवालशकलमिश्रणकर्तुरवर्णैः । 'चित्र किर्मा
रकल्मापशवलेताश्च कर्बुरे' इत्यमर । अम्बरचरपते सिद्धगन्धर्वादिलेखराधीश्वर
स्येन्द्रस्य यः वृत्तनागण सैन्यनिबहस्तस्य करमिसलयविमुक्तैः पाणिपल्लवविकीर्णै-
रविरलैः सान्द्रैः कुसुमनिभैः पुष्पनिकुरुम्बैरभ्यर्च्यमाना सपूज्यमाना जानकीनिवास
तरुमूलवेदिका सीतानिकेतनवृक्षाद्य प्रदेशावितर्दिका यस्मिंस्तम् । 'स्याद्वितर्दिस्तु
वेदिश' इत्यमर । आलक्ष्यमाण परिदृश्यमान खड्गकार्मुकनिपङ्ग यस्मिंस्तम् । अति
धिजनानां सपर्याया पर्युत्सुकेन प्रोत्साहेन सौमित्रिणा समाहृतैरनीतैः कन्दमूलफलै-
कल्लित ससृष्ट एकदेशो यस्य तम् । कन्दा बर्तुलमूलपिण्डा मूलानि दीर्घाकाराणि
इति विवेकः । अविनाभ्यां निरन्तरानुवृत्ता जनकदुहितृचरणनलिनविन्यासा जानकी-
पादपद्ममुद्रा यस्मिंस्तम् । अपहसित परिहसितम् । धिक्कृतमिति यावत् । साकेतराम-
णीयकमयोध्यापुरसौभाग्य येन तम् । 'योपधाद्गुरुपोतमाद्गु' रामाश्रम । श्रीरामनि-
वामस्थान सभ्रमेण सुतोषनितवेगेन सहित यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा सप्त
अनममजत प्राप । अत्र साकेतरामणीयकस्यापहसितत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोप-
रतिशयोक्तिमेद ॥

अथावासं शान्तेरकृतसुकृतानामसुलभं

नवाम्भोदद्याम नलिननयन बल्कलधरम् ।

जटाजूटापीडं भुजगपतिभोगोपमभुजं

ददर्श श्रीमन्त विपिनभुवि सीतासहचरम् ॥ ७७ ॥

अथेति । अथाश्रमभजनान्तरं शान्तेरावासः शमैकनिकेतनम् । अकृतसुकृत-
नामनाचरितपुण्यकर्मणा जनानामसुलभं दुष्प्रापम् । नवाम्भोदद्याम नीलनेत्रकोम-
लाङ्गम् । नलिननयन पुण्डरीकक्षम् । बल्कलधर बल्कलवस्त्रधारिणम् । जटाजूट
एवापीडं शेखरो यस्य तम् । 'शिखास्वापीडशेखरौ' इत्यमर । भुजगपतेरादिशेषस्य
भोगः कथं स एवोपमा सादृश्यं ययोस्तौ तादृशौ भुजौ यस्य तम् । वृत्तायतपी-
वरबाहुमित्यर्थः । श्रीमन्त सहजशोभासपङ्कम् । नित्ययोगे मनुष्यः । सीतासहचर
जानकीसमेत श्रीराम विपिनभुवि कान्तारसीमनि ददर्श । एतदादि शिखरिणी वृत्तम् ॥

ततस्तस्योपान्ते जनकयजनाधीनजननां

वचन्दे वैदेहीं रजनिकररेखामिव नवाम् ।

अरण्यानां पुण्यात्पदकमलमुद्रापरिचया-

दयोध्यासघ्नीचीमविकलमवस्थां विदधतीम् ॥ ७८ ॥

तत इति । ततः श्रीरामदर्शनान्तरं तस्य श्रीरामस्योपान्ते पार्श्वदेशे नवा
नूतना रजनिकररेखा चन्द्रकलामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा । मूलोद्गतायाश्चन्द्रकलाया
अप्रसिद्धत्वात्तोपमा । जनकस्य राज्ञो यजनाधीनं यज्ञायतनं जननं जन्म यस्यास्ताम् ।

हलमुखदृष्टजनकयज्ञज्ञेयसमुत्पन्नमित्यर्थः । 'अधीनो निद्र आयत्त' इत्यमरः । तथा पुण्यात्पवित्रात्पदकमलमुद्रापरिचयाच्चिन्पादपद्मविन्याससंस्थानादेतो । अरण्याना विपिनानाम् । 'अटव्यरप्य विपिनम्' इत्यमरः । अविकल दृढ यथा तथा । अयोध्या-सग्रीचीमयोध्यासहचरीम् । तत्पदशीमित्यर्थः । अत एवोपमालकारः । अवस्था दत्ता विदधतीम् । सपादयतीमित्यर्थः । यत्र निजसंचारस्तस्यैवायोध्यापुरसन्त्य-चारित्वादिति भावः । दधते शतरि 'उगितश्च' इति ङीप् । 'नाभ्यस्ताच्छतु' इति नुमभावः । वैदेहीं जानकीं ववन्दे नमश्चकार । श्रीरामस्य दर्शनं वीतायाश्च वन्दनमिति नैतच्छेषमुद्गावनीयम् । श्रीरामापेक्षयापि तत्पत्न्या परमपतिव्रताया तस्यामेवात्यन्तादरसम्भाव्यमिति भावः । सग्रीचीत्यत्र सहाश्रयीति संधाची । 'ऋत्विक्-' इत्यादिना क्तिन्प्रत्ययः । 'सहस्य सन्धि' इति महत्सन्दस्य संध्यादेशः । 'अनिदिना-' इत्यादिना नकारलोपः । 'अच' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घः । अश्वते 'उगितश्च' इति ङीप् । उक्तालकारयोः परस्परनैरपेक्ष्यात्संश्लिष्टः ॥

स्वतः सिद्धं यस्मिन्नितरदुरवाप विजयते

सुमित्रापुत्रत्वादपि जगति रामानुजपदम् ।

यदीयाक्षिद्वन्द्वप्रतिनिधिः भवेदम्बुजयुग

निशीथे निर्निद्रं यदि तमपि साक्षादकृतं स ॥ ७९ ॥

स्वतः सिद्धमिति । इतरदुरवाप आन्तरदुष्प्रापम् । भिन्नोदरदुर्लभमित्यर्थः । रामानुज इति पदं शब्दो यस्मिन्लक्ष्मणे । सुमित्रापुत्रत्वात् । सापन्नमातृनितत्वेन भिन्नोदरत्वादपीत्यर्थः । कौसल्यागर्भसंभूतत्वाभावेऽपीत्यपिशब्दार्थः । तथाच रामानुजपदं स्वतः सिद्धत्वाविवाद एवेति भावः । यद्वा सुमित्राया आपुनत्वादीपत्युनत्वादस्य सुमित्रागर्भसंभूतत्वमात्रमेव । पुत्रलभफलस्य तु कौसल्यागामिनादिति भावः । अत्रापिरेवधारणार्थकः । अथवा सुमित्रमकृत्रिममुद्भूत् । आपुनमीपपुनः । पुनकल्प इत्यर्थः । 'पितृसमो ज्येष्ठ' इति न्यायस्यात्रैव प्रसिद्धत्वादिति भावः । सुमित्रश्चासौ आपुत्रश्चेति विशेषणसमासः । तस्य भावस्तत्त्वात् । अन्यस्यैतादृशत्वाभावादित्यपिशब्दार्थः । यद्वा सुमित्रापुनचात्सुमित्रापुनत्वं विहायेत्यर्थः । 'त्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च' इति पञ्चमी । अत्रापिरेवधारणार्थकः । स्वतः सिद्धं निर्गमसिद्धं च जगति लोके विजयते सर्वोत्कर्षेण वतते । 'पुण्यैर्यशो लभ्यते' इति न्यायादिति भावः । 'विपरभ्या जे' इत्यात्मनेपदम् । तथा अम्बुजयुगमरविन्दयुग्मम् । कर्तृ । निशीथे-ऽर्धरात्रे । 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमरः । निर्निद्रं यदि प्रकुलं चेत् । यस्य लक्ष्मणस्य सवन्धि यदीयम् । तच्च तदक्षिद्वन्द्वं नेत्रयुगलं च तस्य प्रतिनिष्ठ्युपमानं भवेत्स्यात् । आस्योपमानं किञ्चित्पदयाम् इति भावः । एतेन लक्ष्मणस्य सर्वत्र निशराहित्यं सूच्यते । तं लक्ष्मणमपि भरतः साक्षादकृतं प्रत्यक्षीचकार । अपदयदित्यर्थः । करोतेर्लुङि सिचः क्तिञ्च गुणः । 'इसादकात्' इति सलोपः । अत्राम्बुजयुगस्य निर्निद्रनिशीथत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्भावनया सम्बन्धक्यनादतिशयोक्तिः । तदेतत् 'पुण्यं प्रबालोपहितं यदि स्यात्' इत्याद्युदाहृत्यालङ्कारसर्वस्वकारः स्पष्टीचकार ॥

तदनन्तरं मरुपथे पृथुतरग्रीष्मोष्मणि दैवात्कृतोपलम्भमम्भोरह
तटाकं सुधासारपूरिताप भूरिताप सत्पुष्प इव कृष्णसार, संरभस
समुपेत्य पादयोर्निपत्य चिर रुदन्दशरथकथा कथयित्वा मैथिली
सहिताय सलक्ष्मणाय रामाय शोरूमूर्च्छां प्रायच्छत् ।

तदनन्तरमिति । अत्र राम भरत इति च पदद्वयमध्याहर्तव्यम् । तदनन्तरं
श्रीरामसीतालक्ष्मणदर्शनानन्तरम् । पृथुतरोऽख्यन्तबहुलो ग्रीष्मोष्मा ग्रीष्मर्तुनित-
सतापो यस्मिंस्तस्मिन् । दुः सहसतापकारिणीत्यर्थः । मरुपथ उपरम्यत्वमिति ।
निर्जलदेश इति यावत् । 'ऋक्पू -' इत्यादिना समासान्तः । दैवाद्भ्राम्यवशात् ।
'दैव दिष्ट भागधेय भाग्यम्' इत्यमरः । कृतोपलम्भम् । उपलब्धिं प्राप्तमित्यर्थः ।
सुधाया अमृतस्य सार इव सार उत्कृष्टांशो यासा ता पूरिता परिपूर्णाश्च । कर्तरे
क । आपो यस्मिंस्तम् । अमृतप्रायपय परिपूर्णमित्यर्थः । 'ऋक्पू -' इत्यादिना
समासान्तः । अम्भोरहतटाक पद्मसरोविशेषम् । भूरितापो बहुलसताप । अत एव
सत्पुष्प पिपासादुर कृष्णमारो हरिणविशेष इवेत्युपमा । भरत संरभस सवेग
यथा तथा । 'रमसो वेगहर्षयो' इत्यमरः । राम समुपेत्य प्राप्य पादयोर्निपत्य चिर
रुदन्दोदन कुर्वन्दशरथस्य कथा परलोकयात्रारूपा वार्ता कथयित्वा मैथिलीसहिताय
सलक्ष्मणाय च रामाय शोवेन या मूर्च्छां ता प्रायच्छत् दत्तवान् । भरतमुखाद्दशरथप-
रलोकयानां श्रुत्वा सीतारामलक्ष्मणां शोकवशान्मूर्च्छां प्रापुरित्यर्थः । 'प्राप्राध्मा -'
इत्यादिना दाणो वच्छादेशः ॥

तत निमित्त्यत आह—

बेलोल्लङ्घनमेतेषां शोकोदन्वति तन्वति ।

अगस्त्यायितमेतस्मिन्वसिष्ठेनात्मवेदिना ॥ ८० ॥

बेलेति । एतेषां श्रीरामादीनां सबन्धिन्वेतस्मिन्पूर्वोक्तः । शोक उदन्वानिवेत्यु-
पमितसमासः । अगस्त्यायिनमित्युपमालिङ्गात् । तस्मिन् शोकोदन्वति दुः खसागरे ।
'उदन्वानुदधौ च' इति निपातनात्साधु । बेलोल्लङ्घन कूलातिवर्तनं मर्यादातिक्रमण
च । 'अभ्यम्बुविकृतौ बेल कालमर्यादयोरपि' इत्यमरः । तन्वति कुर्वति । उद्वेहे
सतीत्यर्थः । आत्मवेदिना आत्मतत्त्वज्ञेन । शोकापनयरोषिदेनेत्यर्थः । वसिष्ठेन
महर्षिणा । अगस्त्येनेवाचरितमगस्त्यायितम् । कुम्भसम्भवोऽम्भोधिनिव वसिष्ठस्त-
दीयशोकसरम्भं सम्मितवानित्यर्थः । 'कर्तुं क्यच् सलोपश्च' इति कश्च । 'अकृ-
त्सावंधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घः । ततो भावे क । उपमालङ्कारः ॥

तत प्रतिपद्य सन्नामनुज्ञया गुरोरभरससिति विरचितसमुचित
निवापकृत्य प्रणिपत्य राम प्रतिनिवर्तयितुं भरतं प्रोवर्तत ।

- १ 'प्रणिनर' इति पाठ २ 'वारा' इति पाठ ३ 'सरभसमुपेत्य' इति पाठ
४ 'निपत्य पादयोश्चिरतर' इति पाठ ५ 'कथामपि' इति पाठ ६ धनपूर्वं 'जननीजनोऽपि
तत्र निपत्य सुचिरमरोदीय' इति कश्चित् ७ 'प्रपद्य' इति पाठ ८ 'रामसकृतप्रवचयितुम्'
इति पाठ ९ 'प्राथयत्' इति पाठ

तत इति । ततस्तदनन्तरं सज्ञा चेतना प्रतिपद्य प्राप्य । प्रतिपद्येत्यर्थः । 'सज्ञा नामनि गायया चेतनाया रविस्त्रियाम्' इति विश्वः । गुरोरनुज्ञया वसिष्ठनिदेशेना-
मरसरिति गङ्गाया विरचितमारचित समुचित न्याय्य तत्कालोचित ॥ निवा-
यकृत्य पितृतर्पणकर्म येन तम् । 'इदं भुङ्क्ष्व महाराज प्रीतो यदशना वयम् ।
यदन्नं पुरुषो भुङ्क्ष्व तदन्नास्तस्य देवता ॥' इति श्रीरामायणेऋषीत्या तदानीं सभ
वद्भिः पदार्थैर्निर्वर्तितपितृयज्ञमित्यर्थः । रामः प्रणिपत्य नमस्तुल्य भरतः प्रतिनिवर्त-
यितुं वनवासात्प्रत्यावर्तयितुं प्रावर्तत प्रवृत्तोऽभूत् । श्रीरामः प्रतिनिवर्तनार्थं विशाप
यितुमुपाक्रमतेत्यर्थः ॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति—

विकर्तनकुलस्य यदनुकुलं गुणगणस्य यदनुगुणं यशोरूपस्य यद-
नुरूपं समाचारस्य यत्समुचितं प्राचीनभाग्यस्य यद्योग्यं लोकगर्ह-
णाय यदनर्हं श्रुतस्य वा यत्सदृशं तादृशमाशयः प्रकाशयन्ती भरतो-
पज्ञा विज्ञापना ।

विकर्तनेति । तत्रानुकूलदिशब्दानां प्रायशस्मावदेकार्थकत्वम् । तथापि
किञ्चिद्व्याख्यायते—विकर्तनकुलस्यावयवशस्य । 'विकर्तनार्कमार्तण्ड-' इत्यमरः ।
यद्यादृगिति सर्वत्र यच्छब्दार्थः । अनुकूलं समतम् । गुणगणस्य विशाविन-
यादिसप्तैर्यदनुगुणमनुवृत्तम् । यशोरूपस्य प्रशस्त्यवयवस्य । 'प्रशस्ताया रूपम्' ।
'प्रशस्तावचनैश्च' इति समासः । यदनुपममर्हम् । समाचारस्य मन्यगाचारस्य यत्समु-
चितं न्याय्यम् । प्राचीनभाग्यस्य पुरातनपुण्यस्य यद्योग्यं युक्तम् । लोकगर्हणाय
लोकापवादाय यदनर्हमयोग्यम् । लोकनिन्दानिवर्तकं यादमित्यर्थः । श्रुतस्य शास्त्रस्य
यत्सदृशं समानम् । अविरुद्धमित्यर्थः । 'श्रुतं शास्त्रावद्वृत्तयो' इत्यमरः । तादृशं तादृ-
क्प्रकारमेव । विधेयप्राधान्यात्पुलिङ्गनिर्देशः । आशयमभिप्रायम् । 'आशयः स्याद-
भिप्राये मानमाधारयोरपि' इति विश्वः । प्रकाशयन्ती प्रकटयन्ती विज्ञापना प्राधान्या
भरतस्य । उपशयन इत्युपज्ञा । भरतेनैवादौ ज्ञातेत्यर्थः । 'आतद्योपसंगे' इति कर्म-
ण्यग्रस्य । कर्तरि षष्ठ्या समासे 'उपज्ञोपक्रमम्-' इत्यादिना नपुंसकत्वेऽपि
विधेयप्राधान्यात्स्त्रीलिङ्गता । 'उपज्ञोपक्रमाणाश्च तदादित्प्रकाशनम्' इत्यमरः ।
महाकुलीनत्वादिगुणसंपन्नत्वस्य यथा युक्तं स्यात्तथा भरतो विज्ञापितवानिति फलि-
त्यर्थः । श्रीरामप्रतिनिवर्तनार्थमनन्यसाधारणीं विज्ञापनां कृतवानिति तात्पर्यम् ॥

तत किं जातमित्यत आह—

तत्क्षणं क्षणप्रभाभङ्गुरलक्ष्मीसमावेशलक्ष्मणि क्षोणीपतिशतधृतो-
न्निहिते मुकुटे विधटिताशं सादरं प्रणिपत्य मा पादुकाभ्यां परिष्कुरुतं

युयामिति रघुवरचरणौ स्वयमेव प्रार्थ्य प्रतिश्रयितुं स्थण्डिलशायि-
चरणमिव यभार भरतस्योत्तमाङ्गम् ।

तत्क्षणमिति । तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणम् । 'अत्यन्तसयोगे द्वितीया' । क्षण
प्रभा द्युतिर्यस्या सा क्षणप्रभा विद्युत्तद्वद्भङ्गुरा भङ्गशीला । अतिचञ्चलेत्यर्थः ।
मासमिदो घुरच्' । तस्या लक्ष्म्या राज्यश्रिय समावेशस्य संप्राप्तेर्लक्ष्मणि विद्हे ।
तथा क्षोणीपतिशतैरनेकक्षोणीपतिभिर्भृत च तदुज्जित च स्वक चेति ज्ञातानुलिप्तव
त्पूर्वकालसमासः । तस्मिन् । विशेषणद्वयेनापि हेयत्व सूच्यते । मुकुटे कोटीरे विष
टिताश व्यक्तस्पृह भरतस्योत्तमाङ्ग शिरः । 'उत्तमाङ्ग शिरः शीर्षम्' इत्यमरः । अत
एव सादर सगौरव प्रणिपत्य नमस्कृत्य युवा पादुकाभ्यां भवदीयाभ्यां परिष्कृत
मामलकुक्षतम् । नहि मे तद्यतिरेकेण मुकुटमलङ्कार इति भावः । 'सपर्युपेभ्य
करोतौ भूषणे' इति मुद्रः । करोतेर्लोभ्यम्यमपुरुषद्विवचनम् । इत्येव रघुवरचरणौ रघु
नायकपादौ स्वयमेवोत्तमाङ्गमेव प्रार्थ्य याचयित्वा प्रतिश्रयितुं निनप्रार्थनामङ्गी-
कर्तुम् । 'अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधय' इत्यमरः । स्थण्डिले भूतले शेते व्रत
वशादिति स्थण्डिलशायी । 'यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशायी' इत्यमरः ।
'स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते' इति णिनि । तस्य यच्चरणमाचरण स्थण्डिलशायिल्लरं
तद्भारेवेत्युत्प्रेक्षा । यथा कश्चिद्गती खेष्टदेवताया यावदनुग्रहमधः शयने व्रतनिय
मादितात्पर्येणावतिष्ठते, तथा भरतस्योत्तमाङ्गमपि श्रीरामचरणनिकटे पादुकाक्षु-
रूपानुग्रहपर्यन्त निपत्यातिष्ठदित्युत्प्रेक्षार्थः ॥

ततः श्रीराम निमज्जरोदित्यत आह—

त्वंया मया च कर्तव्यं सत्यवाचं पितुर्विधिः ।

इति प्रत्यादिशद्रामो भारतीमपि भारतीम् ॥ ८१ ॥

त्वयेति । सत्यवाचं सत्यवचनस्य पितुर्दशरथस्य विधिः । चतुर्दशवत्सरावधि-
कभूपरिपालनवनवासयोग इत्यर्थः । त्वया मया च । पुत्राभ्यामावाभ्यामित्यर्थः ।
कर्तव्योऽन्यदय विधेयः । अन्यथा दोषस्मरणादिति भावः । इत्युक्तेति शेषः । भारती
भरतसन्निधनीमपि भारतीं प्रार्थनावाचं रामः प्रत्यादिशत् पत्याख्यातवान्, पुत्रस्य
पित्राशोऽनुमनमुचितमतोऽवश्यं मया नियतकालं वनं वस्तव्यम्, त्वया च प्रजाप
रिपालनतत्परेण भवितव्यमिति निराकृतवानित्यर्थः । तादृक्विनयादिमद्गुणसंपन्नस्य
भरतस्यैव प्रार्थना प्रत्याख्यातवान् । निमुतान्यस्येति किं वक्तव्यमस्य सत्यप्रतिज्ञापरि-
श्रान्तकलमपीत्यादिशब्दाश्च ॥

अथ किं तत्राह—

तत्र जावालिप्रार्थनायामपि व्यर्यायाम् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये ॥ जावालीति । अत्र रामायणम्—'आश्वासयन्त

- १ चरणद्वयम्' इति पाठ २ 'परिचरितुं' इति पाठ ३ 'चरितम्' इति पाठ
४ 'एतत्पूर्वम्' 'तयादि' इति कचिद् ५ 'कृतव्यम्' इति पाठ ६ 'पितुर्वच' इति पाठ
७ 'तत्र' इति नास्ति कचिद्

भरतं जानातिर्ब्राह्मणोत्तम । उवाच राम धर्मज्ञ धर्मापेनमिदं वच ॥ साधु राघव
माभते बुद्धिरेव निरयमा । प्राकृतस्य वरस्येव ह्यार्यबुद्धेस्तपस्विन ॥ क्व कस्य पुत्रो
वन्धु रिमात कस्य केनचिन् । यदेको जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ॥ तस्मा-
)न्माता पिता चेति राम सज्येत यो नर । उमत्त इति विज्ञेयो नास्ति कश्चिद्दि-
'कस्यचिन् ॥' इत्येवभूताया जावालेमहर्षे प्रार्थनाया यात्रायामपि व्यर्थायामनङ्गाहताया
सत्याम् । जानातिवचनेऽपि निराकृते मतीत्यर्थ । महपेरपि वचनं नाङ्गीकृतम् ।
विमुक्त्यायस्येतिपिशब्दाथ । भरतप्राथनानङ्गीकारमुच्यथाशङ्को वा ॥

भरतस्तदनु प्रार्थ्य लेभे लाभविदा घर ।

काकुत्स्थपादुकाभार महार्घं मुकुटद्वयम् ॥ ८२ ॥

भरत इति । तदनु जानातिप्राथनानन्तरम् । लाभविदामङ्गिकफलप्राप्तिव्यव-
हारपरिश्रान्तृणाम् । विदेहानार्थान्तपदादिन्वाङ्किप् । घर श्रेष्ठ । 'देहादृते घर श्रेष्ठ'
इत्यमर । भरत प्रार्थ्य 'अविस्मर्यपादान्या पादुके हेमभणिते । एते हि
सर्वलोभ्य योगक्षेम विधाम्यन् ॥' इति रामाश्रयोक्तरीत्या याचयित्वा । काकुत्स्थस्य
श्रीरामस्य पादुकाभार महार्घमभ्युपगम्यम् । 'मूल्ये पूजाविद्यार्घ' इत्यमर । मुकुटद्वय
कोटीरयुगलं लेभे प्राप । निमेतेनापमर्षावहेन राजलक्षणमोदीरेणेति परिहृत्योत्कर्षावह
मन्मथालङ्कारोत्तम पादुकाभन स्वीकृतवानित्यर्थ । यमिष्ठ ज्येष्ठ परिव्रज्य राज्यपरि-
पालनमपज्यमिति मन्वा तदीयपादुकाद्वयपुरस्कारेण राज्यं कर्तुं तद्वयं सगृहीतवानिति
भाव । अत्र लाभविद्वरपदाथस्य विशेषणमस्या मुकुटद्वयप्राप्तिपदार्थहेतुत्वात्पदार्थहेतुक
काव्यनिर्मलमल्लार । हेनोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यनिर्मलमुदाहृतम्' इति लभणान् ॥

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

स एष सानुज प्रायात्रयोध्या भ्रातृशासनात् ।

अटवीं पितृसदेशाययौ राम सलक्ष्मण ॥ ८३ ॥

स इति । स एष भरत सानुज सञ्जनुज सन् भ्रातृगामनान्द्वीरामनियोगा-
दयोध्या प्रायात् प्राप । तत्र राम सलक्ष्मण सन् पितृसदेशात्पितृगामनादटवीं
दण्डशरण्यं यया । यथा श्रीरामस्य पित्राज्ञा परिपालनत्वेन गरिष्ठा तथा भरतस्य
भ्रात्राज्ञेत्यर्थ । एतेन भरतस्य पित्राज्ञापेक्षयापि आत्राज्ञेन गरीरसीति सूच्यते ॥

निरुद्धं निविधान्देशान्भरतो धृतवल्कलं ।

विषयं स्वमुपाश्रित्य विषये विमुक्तोऽभवत् ॥ ८४ ॥

निरुद्धयेति । भरतो धृतवल्कलं सन् । ज्येष्ठे यमिष्ठे वल्कलधारिणि सति
मेम समीचीनप्रधारणमनुचितमिति परिधृतवल्कलमन इत्यर्थ । विविधाज्ञाना-
विधादेशान् । भरद्वाजाश्रमादिप्रदेशाञ्जनपदान्वा । निरुद्धं अतिव्रम्य । ततः स्व
स्वकीयं विषयं कोसलदेशमुपाश्रित्य विषये राजार्हं भोगे विमुक्तो विराम्योऽभवत् ।

भ्रानृवन्दमूलफलद्वारेण शरीरयानातत्परोऽभूदित्यर्थः । अत्राय ध्वनि — भरतो नाम कश्चन मुनिर्विविधास्तिर्यङ्मनुष्यादिरूपेण बहुप्रसारणः । दिश्यन्त इति देशान् शरीराणि विलङ्घये । तत्तत्कर्मानुसारेण तत्तच्छरीरोपाध्यवच्छिन्नतया यावत्कर्मानुभव स्थित्वा तत्तत्कर्मक्षये तानि सर्वाण्यतिगम्येत्यर्थः । वृन्वल्कलधरमशरीरावच्छिन्नदशाया वैराग्याद्वल्कलधारी सन् । ख खहृदयान्शान्तमथविषय ज्ञेयतया निदिष्ट चिदानन्दात्मक ब्रह्मोपात्रित कुतश्चिद्भाग्योदयाद्व्याप्तोचर कृत्वा विषये तुच्छे सासारिन्मुखे विमुखो विरक्तोऽभवत् । अनाभिधाया प्रवृत्तार्थनियन्त्रगादप्रकृत मुनिगोचरशब्दमूलोऽय ध्वनिरिति संक्षेपः ॥

ततश्चायं यावदायस्य प्रत्यागमन तावदयोध्या नाध्यास्ये । तस्मिन् न्ययधिमतिरुम्य चिरायति यंति सद्य एवाश्रयाशमाधिर्यापि प्राणाश्चन्दयिष्यामीति नन्दिग्रामसज्ञमाश्रममशिश्रयत् ।

तत इति । ततस्तदनन्तरमय भरतः । यावदावपर्यन्तमार्यस्य श्रीरामस्य प्रत्यागमन तावतावपर्यन्तमयोध्या नगरीं नाध्यास्ये नावितिष्ठामि । ‘अधिक्षीद्व्यासा कर्म’ इति कर्मन्वम् । सति वनवासिनि ज्येष्ठे तत्र राज्यं कर्तुमनर्हत्वादिति भावः । तथा तस्मिन्श्रीरामेऽनर्थं चतुर्दशवत्सरात्मकमर्यादामतिरन्व्योत्कृष्टं विनियति यदि । शीघ्रं नायाति चेदित्यर्थः । सखोऽविलम्बेनैवाश्रयमश्रमातीत्याश्रयाशनन माधिर्यापि प्राणाश्चन्दयिष्यामि सतोषयिष्यामि । तदनंतरिहरिहस्यामिप्रवेशाद्वेत्तन्तु महत्वादिति भावः । प्राणपरितोषकोपान्तरात्तन्ताभावमूचकोऽयमपि शब्दः । इति प्रतिज्ञायति शेषः । नन्दिग्राम इति सज्ञा नामधेय यस्य तमाश्रम निवासमशिश्रयदाश्रितवान् । तत्रार्यपादुभ्यो राज्याभिषेकं कृत्वा तत्परतन्त्रतः राज्यं परिपालयन्तिष्ठदित्यर्थः । श्रयतेर्लुङि ‘णिधिद्वलुङ्य कर्तैरि चर्’ इति चङ् ‘चङि’ इति द्वित्वम् । ननु ‘अमुर्वा नाम ते लोका अधेन तमसावृता । तारं प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जना ॥’ इति श्रुतेरामहत्तूष्णा महानर्थश्रणादर्मशास्त्ररहस्याभिज्ञोऽयं भरतः कथमाश्रयाश्रयणरूपप्रतिज्ञां कृतवानिति चेत् सत्यमेव कथयति भगवती श्रुतिः । तथाप्यातुरस्य भरतस्यात्यन्तसोभ्रात्रप्रदर्शनाथ कृत्वादित्यं प्रणिज्ञेति वेदितव्यम् ॥

दाशरथिरपि शमधनजनकधितनिशिचरगणरंचितरुदनपरिहरणाय गहनजठरमवजगाहे ।

दाशरथिरिति । दाशरथि आरामोऽपि शमवनवनेमहर्षिभिः कथितं निवेदितं निशिचरगणरंचितं राक्षसनिबहृष्टं यत्कदनमाश्रमोपहृत्य तस्य परिहरणाय निरसं नार्थम् । महोपद्रवकारिराक्षससहरणेन महर्षीन्वय्मा कर्तुमिच्छति । गहनजठरं कान्तां रान्तरात्मवजगाहे प्रविवेश ॥

१ ‘यदि’ इति नास्ति कश्चित् २ ‘प्राणानपि निदिध्यामीति’ इति पाठः ३ ‘रचिन’ इति नास्ति कश्चित्

विस्तीर्णाक्षैविपिनहरिणैर्जातभीतिप्ररोहे-

दर्भग्रासेऽप्यकृतरुचिभि सस्पृह रीक्ष्यमाण ।

राम प्राप्य प्रकृतिमहित स्थानमत्रैर्मह्ये-

र्जग्राहास्य प्रमुदितधिय प्रेमपर्या सपर्याम् ॥ ८५ ॥

विस्तीर्णेति । रामो बीतोऽपगतो भीतिप्ररोहो भयाभिर्भावो येषां ते । प्रस-
न्नत्वाद्विगुणदर्शनजनितविरामादनुपपन्नभयैरित्यर्थः । अत एव विस्तारान्यात्सुखा-
द्विस्तारितान्यक्षीणि येषां ते । 'बहुग्राहो सत्त्वव्यङ्गो स्वाप्तात्पचू' । तथा दर्भग्रा-
ग्रासे क्वलेऽप्यकृतरुचिभिरविहितादरे । श्रीरामदिव्यमूर्तिदर्शनव्यामनाभि नदेह्या-
त्रायामन्यासक्तिगहितैरित्यर्थः । विपिनहरिणग्रप्यमृगविशेष सस्पृह साभिलाष
यथा तथा वीक्ष्यमाणोऽक्लोक्यमान सन् । श्रुति भव पद्मभनप्रमुखानामप्यगोचरो
भगवासीतालक्ष्मणोपेत श्रीराम पद्मपरे गन्नाप्रवाहवदस्माक पुरत प्रादुरासीदिति
सन्तुष्टगन्मोहनदिव्यमङ्गलविग्रहदर्शनानन्दविच्छेदभयेन निमेषरहितनवविंशतिमृगा-
दिभिरपि सविस्मय परिदृश्यमान इत्यर्थः । निरधामेबाय बिलोम्नीय, निमुनान्ये-
षामिति भावः । प्रकृत्या स्वभावेन महित पूज्यमत्रैरजिनाप्रो मह्य स्थान प्राप्य-
प्रमुदितप्रियोऽस्य मह्य सगन्विनी प्रमपर्या प्रीतिपूर्विका सपर्यामनिधिपूजा जग्राह
स्वीकृतवान् । यथार्हातिथिसत्काराचरणतरपरेण महर्षिणा यावदुत्साह सभावितो
पूजा गृहीतवानित्यर्थः । 'पूजा नमस्यापचिति सपर्यार्वर्हणा समा' इत्यमरः ।
सकललोत्पूज्यम्याम्य भगवतो रघुनन्दनस्य महर्षिपूज्यत्व युक्तमेवेति भावः ॥

तत किमत आह—

सीतामप्यनसूयाभिधानास्य पत्नी स्वभूपणैरतोषयत् ।

सीतामिति । अनसूयेत्यभिधानमाख्या यस्या सा तथोक्ता तस्य महर्षेरे
पत्नी भार्या सीता श्रीरामधर्मपत्नीमपि स्वभूपणे स्वकीयात्काररतोषयदमोदयत् ।
वस्त्रमाल्यादिदानेन सभावयामासेत्यर्थः । साध्वीमणितोषण युक्तमिति
भावः । तथा रामायणम्—'इदं दिव्य वरं मूल्यं वस्त्रमाभरणानि च । अङ्गरागं च
वेदेहि महार्हं च निरुपेयम् ॥ मया दत्तमिदं सीते तव गात्राणि शोभय ॥' इति ॥

खण्डनाय यमुधायधूमन पुण्डरीकतुहिनस्त्रिषा द्विषाम् ।

दण्डकायनमवाप राघवश्चण्डभानुरिव मेघमण्डलम् ॥ ८६ ॥

इति विदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणेऽयोध्याकाण्ड समाप्तः ।

खण्डनायेति । राघवो खड्गजोद्धव श्रीराम वगुधव वधूर्भार्या । तत्त्वतस्तस्य
श्रीमहाविष्णुवेन भूपतिर्वादिनि भावः । तस्या मन एव पुण्डरीकं सितान्मोजम् ।
'पुण्डरीकं सितान्मोजम्' इत्यमरः । तस्य तुहिनस्त्रिषा द्विमकराणाम् । चन्द्रा-
णामिति यावत् । चन्द्रवत्तटुगसन्निभमहेतुभूतानामित्यर्थः । अधर्माचरणतत्प-
रत्वेन मन सतापक्षयित्वादिति भावः । न चानेकचन्द्रग्रहण दोषाय । विशेष्य-

बाहुव्येनोपचरितत्वात्स्युक्त विद्यानाथेन—‘प्रोद्यन्मुक्तौघताराप्रवरपरिवृतस्त्रयं भूवक्ष
चन्द्रा’ इति । द्विषा राक्षसानां खण्डनाय सहरणार्थम् । वस्तुतः स्वयं दुष्टराक्षस
शिक्षणाथमवतीर्णत्वात्तेषां चावश्यमुपलब्धनीयाया वसुधास्तपनिचभार्याया मानसो
हृन्मनिरमनमृत्युसारिवाचेति भावः । चण्डभानु सूर्यो मेघमण्डलमध्रवृद्धमेतद्
दण्डकावनमवाप । तत्समीपं जगामेत्यर्थः । रूपमोपमयो ससृष्टि स्पष्टा । शब्दानु
प्राप्तस्तु चमत्कारकारितया सप्रदायप्रद्विद्योतननया च श्रारामायणयोध्याकाण्डान्तिम
श्लोकतुरीयापादान्तिमोपमामत्राप्यने प्रयुक्तानि तनुसन्धेयम् । तथा च श्रारामायणम्—
‘इतीव तै प्राञ्जलिमिस्तपस्विभिर्द्विजै र्वनम्यस्त्वयन परतन । वन समार्यं प्रविशेत्
राक्षसं सन्त्तमण सूर्यं इन्द्राभ्रमण्डलम् ॥’ इति । रघोद्विता इति । ‘राक्षसविह
रथोद्विता रणौ’ इति लक्षणात् ॥

इति धामत्परमयोनीन्द्रवृन्दमानमेन्द्रिन्द्रसदोऽमन्तानदलाभाभिनन्दितरतुनन्द
नचरणारविन्दमरन्दस्वादनकन्दन्तित्यारस्वतेनाखण्डतप प्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेध्वर-
द्याण्डित्यमहामुनिमोत्रावतमस्य वचनान्वयमुवापारावारपारिनातस्य धन्वन्तर्यवतारा
न्तरस्याशुर्वदप्रसुग्ननिखिलविशामारमरेक्षमावर्भामस्य कोण्डोपण्डितवर्षस्य तनूचेन
गङ्गाम्बिन्नगर्भरत्नाकरसुधाकरेण श्रीगन्धर्वसुधेन्द्रेण विरचिताया चम्पूरामायणया
रथाया साहित्यमञ्जुपिञ्जलसमारयायामथोयाराण्ड समाप्त ॥

रामचन्द्रायरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।

अयोध्याकाण्डस्य चारया पूर्णा मञ्जुपिकाभिधा ॥

अरण्यकाण्डम् ।

प्रविश्य त्रिपिनं महत्तदनु मैथिलीबल्लभो

महाबलसमन्वितश्चलितनीलशैलच्छदि ।

निशाचरदवानलप्रशमन विधातु शरै-

श्चचार सशरासन सुरपथे तडित्वानिव ॥ १ ॥

प्रविश्येति । तदनु दण्डराजनसमीपप्राप्त्यनन्तरं महाबलसमन्वितः । अप्रमेय पराक्रमशालीत्यर्थः । एतेनाविसृज्यद्वितीया सचलराक्षसशिक्षणदक्षश्च सून्यते । अन्यत्र महाबलो वायुस्तेन समन्वितः । तत्रैरित इत्यर्थः । चलितस्य सचलतो नील-शैलस्येदानीलचलस्य चठविरिव चठविर्यस्य स तथोक्तः । मामान्यमेतत् । एतेनाहन्ता-श्चर्यकरत्वं महोक्तस्य च सून्यते । मैथिलीबल्लभः सीतापति श्रीरामो महद्विपुल विपिनं दण्डमारुह्य प्रविश्य शरैर्बाणेर्नरैरेव । 'शरो दध्याद्यप्रकारे बाणे काण्डे तृणान्तरे । शरं तु नीरे' इति नानाधरुषमाला । निशाचरा राक्षसा दवानला घनवह्नय इवेत्युप-मितसमाम् । तडित्वानिवेति स्पष्टोपमानिद्वान् । तेषां प्रशमनं विनाशनमुपशमनं च विधातुं कर्तुं मशरामनो धनुर्धरः सन् । अन्यत्र सेदृचापः । सुरपथ आकाशे । 'ऋक्पू -' इत्यादिना समामान्नः । तडितोऽस्य सन्तीति तडित्वान्मेघ इव । 'तमो मन्वर्थे' इति भस्माया पदकार्यं (दकारः १) न भवति । किंतु ज्ञयो मनुषो यकारस्य वकारः । 'तमो मन्वर्थे' इति भस्मायामेकसन्नाधिकारेणापदत्वात् जडत्वम् । चचार । विजहारेत्यर्थः । अत्रोत्तरार्धे श्लेषानुप्राणितोऽयमुपमालङ्कारः स्पष्टः । चलितनीलशैलेत्यत्र नीलशैलस्य चलनासम्भवादियमभूतोपमेत्याचार्यदण्डप्रभृतयो वचनम् । अत्र एवाप्रतिद्वस्योपमानवायोगादुपश्लेषेत्याधुनिरालङ्कारिका सर्वे वर्णयन्ति । पञ्चदशान्पूर्वं यदि विवक्षा तर्दक्षोपमेतलम् । पृथ्वीवृत्तम् । लक्षणमुक्तम् । अत्र श्रीरा-मायणारण्यकाण्डाद्यपद्याद्यपद प्रयुक्तमित्यवगन्तव्यम् । तच्च 'प्रविश्य तु महारण्यम्' इति ॥

तदनु कैण्डिलवरशुण्डालरूपोत्तररूपणविपरिमितमितविटपसालपण्ड-
निर्यातनिर्यासगन्धानप्यासगन्धान्विदधानैराहुतिगैन्धैरनुमीयमानान-
विनाभूजलाशयानाश्रमभागानभितश्चरतोरतिथ्यैः शमितमार्गश्रमयो-
रामलक्ष्मणयोरध्यानं करोथ विराघाभिधानो यातुधानः ।

तदन्विति । कण्डूनाम नद्याद्युत्प्रेक्षापनेयस्त्वप्रयोगविशेषः । सा एयामस्तीति कण्डूना । सिन्ध्यादिन्यात् । 'शुण्डास्तुण्डा एषा सन्तीति शुण्डाला । 'प्राणिस्थादातो

१ 'तत्र' इति पाठः २ 'कण्डूनापनवनपटुशुण्डाल' इति पाठः ३ 'मिगानमिगविट-
मिटप' इति पाठः ४ 'आहुति' इति पाठः ५ 'गयैधूमस्तोमै' इति पाठः ६ 'शमिनः',
'प्रशमिनः' इति पाठौ ७ 'दाशरथ्यो' इति पाठः ८ 'तरसा करोथ', 'सहसा करोथ'
इति पाठौ

लनन्यतरस्याम्' इति मत्वर्थो लन्प्रत्यय । रेफान्तपदे 'कुटीशमीशुण्डभ्यो र' इति रप्रत्यय । कण्डूना ये वरशुण्डालम्बोला मत्तेभगण्टस्थलानि तेषा कण्णेन सपर्षणेन विपमिता विशन्लीकृता अमिता असख्याताश्च विट्पा शाखा यस्य स तथोक्त । 'विट्प पन्वे पिङ्गे विसारे स्वम्मन्नाख्यो' इति मिथ । तादृशो य सालगण्ट सर्जन्तरनिवहस्तम्माभिर्यातो निर्यतो निर्यासगन्धो भज्जाविशेषामोदो येषा ते तथोक्ता नप्यात्तगंधान्पुन स्वीकृतमोदान् । अभिभूतामोदानिति गम्यते । विदवान् । निर्यासगंधविधुरत्वेऽपि पुन स्वाभिव्यात्या बहुलतरगन्धसपन्ना कुर्वाणैरित्यर्थः । 'मां तु सर्वमादर्याध्वगणस सम्यसवर' । 'आत्तगंधोऽभिभूत स्यात्' इति चानर आहुतिगन्धेर्ह्ययमानहविराद्यामोदहेतुभि । 'गंधो गंधस आमोदे लेहो सगंधगवयो' इति विश्व । अनुमीयमानानभ्यूयमानान् । इरादेवेति शेष । इमे नप्याभ्रमा भनितुमर्हन्ति आहुतिगन्धवत्त्वात्सप्रतिपन्नाभ्रमवदित्पनुमिति विपरीत्यमाणा नित्यर्थः । अविनाभूता सर्वत प्रतिपन्ना जलाक्षया हृश येषु तान् । भ्रमहारिण इत्यर्थः । आभ्रमभागानभितलपोवनाना समतान् । 'अभित परित -' इत्यादिना द्वितीया । भरतो सचारतत्परयोरातिथ्येन मुनिविरचितानिविसन्कारेण । 'अतिथेर्म' इति प्यप्रत्यय । शमित शान्ति गमितो मार्गधमोऽध्वगमनप्रयुक्तखेदो ययोस्तयो । 'भ्रम खेदोऽध्वरत्वादे' इति लक्षणम् । रामलक्ष्मणयोर्दाक्षरप्योरध्वान मार्गम् । विराध इत्यभिधाननाम यस्य स तथोक्तो यातुघानो रामसो ररोध निरुद्धवान् । 'यातुघान पुण्यजन्तो नर्जन्तो यातुरक्षसी' इत्यमर ॥

स एष रोपभीषणवेपस्त्रिशिखशिख्यातंसितविविधमृगशरशतद्वय शतहृदातनय सीतामपजहार । व्याजहार च दाशरथी ।

स इति । रोपेण सहजामपेण भीषणो भयङ्गरो वेपो यस्य स तथोक्त । नन्द्या दिव्यायुद्ध । त्रिशिखशिखया त्रिशूलप्रेणावतसितानि प्रोतानि विविधमृगशरशतहृदयानि शतसख्याकसिंहादिनानाविधमृगमृतशरीरवन् प्रवेशा यस्य स तथोक्त सन्, भक्षणार्थं शलाग्रप्रोतसिंहायनेऽमृगनिबह इत्यर्थः । तथा रामायणम्—'नान्सिंहाश्च तुरो व्याघ्रान्द्वौ दृशो पृषता दश । सविषाण वसादिग्ध गतस्य च शिरो महत् ॥ अवमज्यागसे शूरे निनदन्त महास्वनम्' इति । शतहृदायान्तनय एष सोऽय विराधः । सीतामपजहार अपहृतवान् । दाशरथी रामलक्ष्मणौ प्रति व्याजहार उवाच । 'व्याहार उर्किलपितम्' इत्यमर ॥

व्याहारप्रकारमेवाह—

कौ युवा युवानौ, कुतस्त्यौ, वामाचारवत्प्रतिभाति वामाचार । चीर वपुषि, जटा शिरसि, करे च चण्डकोदण्ड । 'कायमारुह्य' कचन कल्पलतारुल्लेखमनल्पाभरणा तरुणीति ।

काविति । युवानौ तरुणौ युवा भवतौ को । कस्मिन्वशे जाताविलस्य । कुत वस्मादेशादागतौ कुतस्त्यौ । 'अययात्यप्' । वा युवयो । 'युष्मदस्मदो पट्टीच-
तुर्थीद्वितीयाम्थयोर्वाभावो' इति वामादेश । आचार प्रवृत्तिर्वाग्माचारवद्वाचारवत् ।
'अतिरम्याचारवदिति परमाथ । 'वामस्तु वक्रो रम्ये स्थानव्ये वानस्थितेऽपि च'
इति शब्दाण्ये । 'तेन तुल्य क्रिया चेद्वति' इति वक्तिप्रत्यय । प्रतिभाति परिस्फुरति ।
कुत । वपुषि देहे चौर वक्त्रम् । शिरसि जटा । करे च चण्ड प्रकाशमान
कोदण्डो धनुर्यस्य स तथोक्त । अय परिहृयमान आकपो अटावक्लृष्टारचापासिधा
रुणत्पो वेद । 'आनल्पवेपौ नेपथ्यम्' इत्यभिधानात् । इ । कल्पलताकन्या कल्प-
वतीमट्टी । सत्कलमनोरथपूरणीत्यथ । 'इपदममातो कल्पन्देश्यदेशीयर' इति
रूपप्रत्यय । अनपाभरणा मकलभरणभषितेयमेश तरुणी भुदरी । इच्छन् मुनि
वेषधारणस्त्रीमाहचर्ययोरत्यन्तविरुद्धत्वादिति भाव । इति व्याजहारेति स्वार्थः ॥

दाशरथिरपि कथितनिजान्वयो विराधाङ्गे वेपमाना विदेहदुहितर
विलोक्य सकोप सौमित्रिणा साक रक्षोवक्षसि शिरीमुखाभिचखान ।

दाशरथिरिति । दाशरथि श्रीरामोऽपि कथित उक्तो निजान्वयो निजवशो
येन स तथोक्त सन् । इदमातुवगप्रभवत्वादिनिजकथा कथयित्वेत्यथ । विराध
स्याङ्गे । कटिप्रदेश इति यावत् । वेपमाना भयसम्भ्रान्ततया कम्पमाना विदेहदुहितर
'विदेहा विलोक्य । अत एव सकोप सामर्थ्य सौमित्रिणा साक रक्षणेन सह रक्षो
वक्षसि विराधोर स्थले । शिरी शय्य मुने येषां ते शिरीमुखा याणास्तान्निचखान
निखातितवान् । मक्षभिर्माण रक्षोवक्षो विदारशामेत्यथ । 'यनुपा ज्यागुगवता
सप्तबाणान्मुमोच ह' इति श्रीरामायणे । 'अलिनाणा शिगमुषो' इत्यमरः ॥

तत किं तत्राह—

विशिखे विशिखे तस्मिन्विधातुवरवर्मणि ।

सीता विशिष्य चिक्षेप शूल रक्षो रघूद्वहे ॥ २ ॥

विशिख इति । विधातुवरो व्रजवर एव कर्म कत्रुक यस्य तस्मिन् । अभेद्यस्वच
इत्यथ । 'तनुत्र कर्म दशनम्' इत्यमरः । अत एव तस्मिन्विराधे विषये विशिखे ।
रामशणेभित्तर्य । आतवेकवचनम् । अत एव शिरीमुष्मानिति न बहुवचनविरोधः ।
विगता शिखा अप्राणि यस्य तस्मिन् । अकिञ्चित्करेषु सत्स्वित्तर्य । रक्षो विराधः ।
सीता विशिष्य विहाय रघूद्वहे रघुनायके विषये शूल चिक्षेप प्रयुजोच ॥

तदनु शूलमखण्डयदञ्जसा शितशिखं रघुनायकसायक ।
नियतमेव विराधविरोधिना हृदयशूलमपि त्रिदिवौकसाम् ॥ ३ ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तर रघुनायकस्य सायको बाण शितशिख त्रींशपात्र

शल विराधप्रयुक्त त्रिशमञ्जसा शीघ्रमखण्डयदच्छिनत् । तथा विराधविरोधिनाम् ।
विराधोपद्रुतानामित्यर्थः । त्रिदिव स्वर्ग ओम् स्थान वेपा वेपा देवाना नियत
नित्यानुस्यूतम् । एवमारस्वयोग्यवन्तेदार्थम् । हृदयगल हन्तुमप्यखण्डयत् ।
श्रारामनाणरुण्डित विराधशल निरीक्ष्य देवा विनाशान्त रग्णा वभूवुरित्यर्थः । अ-
द्वयो शृङ्गो प्रवृत्तयोरेव 'गण्डनत्रिशारूपमाभ्यादोपम्यस्य गम्यमानत्वात्वेकप्रवृत्त
गोचरा तु ययोगिता । दुनविलम्बितम् । 'दुनविलम्बितमाह नभौ भयै' इति लघात् ॥

विराधोऽपि श्रुत्वा सरभसमभिपत्य स्कन्धे निधाय रामलक्ष्मणौ
गतिनिरोधापराधपरिहाराय हिमकराहिमकरो प्रस्थे दहन्विन्ध्य इव
प्रतस्थे ।

विराध इति । विराधोऽपि कुवा शलखण्डनजनितक्रोधेन सरभस सवेगम् ।
'रभसो वेगहृषयो' इति विश्वः । अभिपत्याभ्युपगम्य । गतिनिरोधापराधपरिहाराय
निनागमनप्रतिषेधनिराकरणार्थं रामलक्ष्मणौ स्कन्धे । असयोरित्यर्थः । निवायारोप्य
हिमरगाहिमररौ चन्द्रमूया प्रस्थे नान्वो । 'सु प्रस्थ सातुरक्षियाम्' इत्यमरः ।
बहन्धारयमाणो विन्ध्यो विन्ध्याचल इव प्रतस्थे चचालः । 'समवप्रविभ्य स्थ'
इत्यामनेपम् । अत्र विन्ध्यस्य मेरुस्पर्शया चन्द्रसूर्यगतिनिरोधकौ नित्यसम्भवेऽपि
प्रस्थानासम्बादुपेक्षा ॥

रामस्तत्र विराधवधोद्युक्त सौमित्रिमेवमभिदधे ।

राम इति । तत्र तस्मिन्समये रामो विराधस्य वधे हिंसायामुद्युक्त सज्ज सौमि-
त्रिमभिदध उवाच ॥

तदेवाह—

या तु न पदवी सैषा यातुनध्यास्य लक्ष्मण ।

यातुकाम तयैवेदं यातु काम न हन्यताम् ॥ ४ ॥

येति । ऐ लक्ष्मण, या तु येव । युवाब्दस्वरवधारणार्थम् । नोऽस्मान् सन्निवर्त-
पदवी मार्गः । अस्मद्विगमिषिता पदवात्यर्थः । मैषैवान्य यातुनो राभसस्य पदवी ।
'नर्द्धतो यातुराक्षणी' इत्यमरः । अस्त्येव । किं तत्राह—इदं रक्षस्तया पदव्यैव । यातु
रामो यस्य तथातुगाम यन्तुगामम् । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः ।
अतः काम यथेन्द्र यातु गच्छतु । यातेलेट् । न हन्यतां न वध्यताम् । दुर्गमेऽस्मि-
न्नात्तारमार्गेऽस्मद्वहनतात्पयणोपकारत्वादयं न हन्तव्य इत्यर्थः । नह्यन्माभिरस्मात्तु-
द्रक्षन्तीटकान्द्रतप्यम् । किंतु स्निपयोद्वहनेन सुखं गत्वानन्तरमसु निहन्व । अतो
यथेन्द्र गच्छवित्यर्थः । एतेनास्यात्तन्तवैयस्यपति सूच्यते । 'भनसो निर्विकारत्व वैयु'
सस्त्वपि हेतुः' इति रसिकः । अत्र धारामस्य कान्तारमुखसंचारे कान्तालीयन्याये
नान्यम्याधस्य रक्षोवहनस्य कारणत्वम्यना समाधिरलकारः । 'व्यरणान्तरयोगात्कार्यस्य
सुस्तरत्व समाधि' इति सूत्रम् ॥

अयि कवल्य मामम् विमुञ्चेत्यतिकरणं रवतीमवेक्ष्य सीताम् ।

जरमरचयतामुभावसिभ्या पिशितभुज भुजभारहीनमेनम् ॥ २ ॥

१ अयीति । अयि हे राक्षस, मा कवल्य भयम् । अम् रामलक्ष्मणौ विमुञ्च
'लन । 'शे मुचादीनाम्' इति जुम् । इत्युक्तेति शेषः । स्वापेक्षयापि तयोरत्यन्तप्रे
मातिगद्यस्य सभरादिनि भावः । अतिरम्णमतिदीन रदता रोदन दुर्वाणा सीता
मवेक्ष्य दृष्ट्वा । उभौ रामलक्ष्मणौ । अर क्षिप्रम् । 'लु क्षिप्रम् इतम्' इत्यमरः ।
अस्तिभ्या खडाभ्यामेन पिशितभुज कयाद विराधम् । भुजबन्ध भारमेन हीन रहि-
तनरचयताम् अरुदताम् । लक्ष्मणः कयाबाहु रामो दक्षिण च चिन्टेदेख्ये । तथा
श्रीरामायणम्—'तस्य रोद्रस्य मामिति सय बाहु बभञ्ज ह । रामोऽपि दक्षिण
बाहु तरसा तस्य रक्षम् ॥' इति । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । 'अनुजि ननुगरेफनो यकारो
युजि च नचा जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् ॥

ततस्तीक्ष्णतरप्रहरणगवाक्षितवक्षसा रक्षसा न परित्यक्तेषु प्राणेषु
पराक्रमविषयपराक्रमौ प्राक्रमेतामेतौ तदङ्गगलितरधिरधारासेकेन
खननक्षमाया काननक्षमाया राक्षसशरोचितमंबटमतिप्रिशङ्कटमु
त्पादयितुम् ।

१ तत इति । ततो भुक्तेदानन्तर तीक्ष्णतरप्रहरणेन गटतरप्रहारेण गवाक्षित
वृत्त गवाक्षित छिद्रितम् । 'तन्करोति—' इति ण्यतात्कमणि क्त । बभ उर स्थल
यस्य तेन तथोक्तेन । शैथिल्य कपो बभाधिकत्वात् कप् । तेन रक्षसा विराधेन
प्राणेषु न परित्यक्तेषु ससु । तस्मिन् मृते सतीत्यर्थः । खनयस्य नाब्दस्य 'मुप्सुपा'
इति समाप्तः । एतौ रामलक्ष्मणौ पराक्रमस्य भुजबलम्याविषयोऽगोचर पराक्रम
काठिन्य यस्या सा तस्याम् । अशक्त्यायामित्यर्थः । तथा तस्य विराधस्याज्ञेन्योऽव-
यवेभ्यो गलितया परित्यक्त्या रधिरधारया रक्तप्रवाहेण य सेक भाववस्तेन खनन
क्षमायामवधारणयोग्याया काननक्षमाना कान्तारक्षित्वाम् । 'क्षितिभान्स्यो क्षमा
नुक्ते क्षम शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमरः । राक्षसशवस्य राक्षसकुण्ठपम्योचितमनुपपम् ।
'यादृशा तादृशी गति' इति वचनादिति भावः । राक्षसाना प्रेताना गतप्रक्षेपणस्य
वर्मेत्वादिनि भावः । तेनैवोक्त श्रीरामायणे श्रीराम प्रति—'रक्षसा गतमरवानामेष
यम सनातन । अस्ते ये निधीयन्ते तेषां लोका सनातना ॥' इति । अतिविशङ्कट
मलान्तविशालम् । 'विशङ्कट पृष्ठं बृहद्विशालं पृष्ठुलं महत्' इत्यमरः । अवट गर्तम् ।
'गर्तावटो भुवि श्वे' इत्यमरः । उत्पादयितु रचयितु प्राक्रमेतामुपमान्तवन्तो ॥

तत्क्षणमेव क्षणदाचरोऽपि सजातप्रत्यभिज्ञो रामाय व्यजिज्ञपत् ।

तत्क्षणमेवेति । तत्क्षणमेव तस्मिन्नेव क्षणे । गर्तरचनासमय एवेत्यर्थः ।

१ 'धुरप्रप्रहरण' इति पाठः २ 'विटनवटम्' इति पाठः ३ 'प्रत्यभिज्ञ मन्त्राम'
इति पाठः

‘अत्यन्तसयोगे द्वितीया’ । धगदाचरो विराधोऽपि सञ्जाता स्मृत्यारुढा प्रत्यभिज्ञा
पूर्वानुभूतस्ववृत्तान्तपरामर्शो यस्य तथोक्तं सन् । रामाय व्यजिज्ञपद्विज्ञापयामास ।
निजवृत्तान्तमिति शेषः । ‘क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्’ इति सप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

तत्पकरणमेव विवृणोति—

आत्मनो गन्धर्वकुलसम्भव रम्भापरिरम्भणारम्भसंभ्रमं तच्छ्रुव
क्रुपितवैश्रवणदेत्ता रक्षोरुपिणीं शापव्यापदं तस्यास्तथाविध
सान च ।

आत्मन इति । आत्मन स्वयेति सर्वत्र सूच्यते । गन्धर्वाणां देवयोनि
विशेषाणां देवगायनानां कुले वशे सम्भवमुपपत्तिम् । तथा रम्भाया वैश्रवणश्रुपाया
परिरम्भणारम्भसरम्भमालिङ्गनोद्योगसंभ्रमः च । तथा तच्छ्रुवणेन रम्भापरिरम्भणा
रम्भसरम्भारम्भेन क्रुपितं क्रुद्धो वैश्रवणः कुपेरस्तेनेव दत्तान्तिसृष्ट्याम् । विश्रव
सोऽपत्यं वैश्रवण इति विग्रहः । ‘तस्यापत्यम्’ इत्यण् । ‘विश्रवमनो विश्रवणरवणौ’
इति प्रवृत्तेर्विश्रवणदेशः । ‘किंनरेशो वैश्रवणः’ इत्यमरः । रक्षोरुपिणीम् । राक्षस
रूपदायिनीमित्यर्थः । शापव्यापदं शापरूपमहाविपत्तिं च । तस्यां शापव्यापदस्य
तथाविधं तादृक्पनारम् । वनवामसचारतत्परेण रामेण श्वभ्रप्रक्षेपणरूपमित्यर्थः ।
अनसानमन्तं च । व्यजिज्ञपदिति सूच्यते । अत्रेदं रामायणवचनम्—‘अभिज्ञापयामास’
घोरां प्रविष्टो राक्षसीं तनुम् । तुम्भुरर्हामि गन्धर्वः शप्तो वैश्रवणेन ह ॥ प्रसाद्यमानश्च
मया सोऽनवीना महायशाः । यदा दाशरथी रामस्त्वा वधिष्यति सद्युगे ॥ तदा
प्रवृत्तिमापन्नो भवास्वर्गं गमिष्यसि । इति वैश्रवणो राजा रम्भासकमुवाच ह ॥’ इति ॥

रक्षोवधः प्रकृत इत्ययमेव शस्त्रे-

स्वर्गाय गायकपदं गमितो विराधः ।

नागालयाय वपुर्गच्छति तृतीयः

श्वभ्रे तदक्षिपद्विपुप्रहतं स रामः ॥ ६ ॥

रक्ष इति । रक्षोवधो राक्षससंहारः प्रवृत्तः प्रकृतः । रामेणेति शेषः । इति ।
एतद्वचनमित्यर्थः । गायकपदं गन्धर्वस्थानं गमितं प्रापितोऽयं विराध एव स्वर्गाय ।
स्वर्गलोकेऽस्वामिभ्य इत्यथ शस्त्रेण । स्वर्गलोकेऽस्वामिभ्यः दृष्ट्वा देवाः प्रकृतो राक्षसवधः
इति जानीयुरित्यर्थः । तथास्य विराधस्य वपुर्मृतशरीरं कर्तुं नागालयाय । पाताललोकेऽस्वा
मिभ्य इत्यर्थः । ‘अधोभुवनपातालं बलिसदं रमातलम् । नागलोकः’ इत्यमरः ।
रक्षोवधः प्रवृत्त इति वदेन्मयेत् । भूलोके तु प्रसिद्धमेवेति भावः । इति । मत्वेति
शेषः । ॥ राम इषुभिर्बाणे प्रहतं प्रत्यपणं हतं तद्विराधवपुः श्वभ्रे गर्तदक्षिपत्
क्षिप्तवानिवेत्युपप्रेक्षा । पातालपर्यन्तगम्भीरे गते तद्वपुर्निपातितवानित्यर्थः ॥

तदनु नाकलोकभजनाय पुरहृतेन समाहृतस्य भगवत शरभङ्ग-
स्याश्रमपद रघुपतिरभजत ।

तदन्विति । तदनु विराधपञ्चान्तर रघुपति श्रीरामो नाम्नेरभजनाय स्वर्ग-
धनिवामार्थं पुरहृतेनेद्रेण समाहृतस्य । तावत् तप फलितम्, अतः स्वर्गे भवेत्सा-
कारितमेष्वथ । समस्तमुनिजनमभिलषणीयमानिध्येनेद्रेण स्वयं समाहृतत्वान्नि-
तम्य माहात्म्यं कथनीयमिति भावः । भगवन् पूज्यस्य शरभङ्गस्य शरभङ्गनाम्नो
मुनेराश्रमपदं तपोवनम्यानभजत प्राप ॥

तत्र,

दशशतनयनेऽपि वीक्ष्यमाणे दशरथपुत्रसिपेयिषैव जाता ।

मनसिजशरभङ्गकारिवृत्तेर्मनसि मुने शरभङ्गनामभाज ॥ ७ ॥

तनेति । तन् तस्मिन् ॥ दशेति । दशशतानि नयनानि यस्य तस्मिन्नेहकारे
वीक्ष्यमाणे दृश्यमाने सत्यपि । अल्पव्यर्धने देवेन्द्रे दृष्टे सत्यपीत्यपि गद्गाद ।
मनसिजशराणां मन्मथबाणानां भङ्गं करोतीति तद्भङ्गसारिणी वृत्तिवतन यस्य तन्नो-
क्तस्य । जितेन्द्रियस्येत्यथ । भङ्गगरीत्यत्र 'क्षिया पुवन्' इत्यादिना पुवद्भावेन ।
शरभङ्ग इति नाम भजतीति तथोक्तस्य मुने । 'विदुतः सर्वतत्त्वज्ञानकोशादि-
वर्णितः । ध्यानव्यो निधियो गतस्तुत्यमृताश्चनो मुनिः ॥' इत्युक्तलक्षणस्य शर-
भङ्गमुनेर्मनसि दशरथपुत्रसिपेयिषवः श्रीरामभजनेच्छवः । सेवते सत्तन्तास्त्रियाम-
प्रत्यये टाप् । जाता संसृजता । निरतिशयनिर्मलनिजानन्दस्वरूपस्य भक्तजनपारि-
जातस्य भगवन् श्रीरामस्य भजनानन्दं दिहाय स्वर्गे न किमपि भोक्तव्यमस्ति,
अतस्तत्सेवां कृत्वा स्वर्गकामागमिष्यामीतीदं प्रेषितवानित्यर्थः । अत एवेन्द्रवान्
मुङ्गरापि श्रीरामभजनमस्य पुष्कमिति भावः । पुष्पिताग्रा उक्तम् ॥

स मुनिराश्रमस्य काकुत्स्थमातिथ्येन समाराध्य तत्सानिध्याच्छ्रुद्धा
मन्त्रपूतामाहुतिमिवात्मतनुं जतनूष्मणि तनूनपाति पातयित्वा शाश्वत
पदं समाधितवान् ।

स इति । स मुनिः शरभङ्गः । आश्रमे तिष्ठतीत्याश्रमम् । निजभाग्यवशा
दाश्रमं प्रत्यागतमित्यथ । 'सुपि ग्व' इति कथ्यत्ययः । काकुत्स्थः ककुत्स्थावये-
ऽवतीर्णः श्रीराममातिथ्येनातिथि-सारेण समाराध्यः सम्यक्पूजयित्वा । तस्य धारा-
मस्य सानिध्यात् । सन्निधानेन शुद्धां पवित्रामात्मतनुं निजसरीरं मन्त्रेण ऋग्यजु-
सामादिना मन्त्रवादेन पूतां पवित्रामाहुतिमाहुतिमिवेशुष्मा । अनुरमन्द-
उष्मा यस्य तस्मिन् । ताज्वन्यमान इत्यथ । तनूनपाति जतवेदसि । 'जातवेदा-
स्तनूनपात्' इत्यमरः । पातयित्वा निक्षिप्य । शाश्वतं पदं अमर्यादं समाधितवान् ।
मुक्तोऽभूदित्यर्थः । 'आमा वा अरे द्रष्टव्यं श्रोतव्यं मन्तव्यं निदिध्यातितव्यं'
इत्यादिश्रुत्वा परमामन्त्रश्रीरामदर्शनमयं मोक्षहेतुवान्मुक्तिर्युक्तवेति भावः । 'वृद्ध

शोचन्निधालुत प्रत्याख्यानिभिपङ्क्तिम् । आत्मानं घातयेद्यस्तु मृगमयाशनाम्बुभिः ॥
इति वचनाच्छरभङ्गस्य न्याय्य एवाग्निप्रवेश इति मन्तव्यम् ॥

ततस्तीक्ष्णतपसः सुतीक्ष्णस्य निदेशेन देशात्तस्मादुच्चलितः सलिल-
निधिपानसभावितजीवनाभाजशङ्कया शरणाश्रयणाय लम्बमाननीला-
म्बुदकुटुम्बसदेहाग्रहेन नानानोरुहनिवहेन पिहिताभोगमगस्त्याश्रम-
रामः ससभ्रममासमाद् । अकथयच्च मैथिलीम् ।

तत इति । ततः शरभङ्गमोक्षानन्तरं रामस्तीक्ष्ण निश्चित तपो व्रतोपवामादिरप्य-
यस्य तथोक्तस्य सुतीक्ष्णस्य मुनेर्निदेशेनाज्ञया । एतेन सुतीक्ष्णसदर्शनमपि कृतमिति
सूचितम् । तस्माद्देशात्सुतीक्ष्णाश्रमप्रदेशात् 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । उच्चलित-
प्रस्थितं मन् । सलिलनिधिपानेन समुद्राश्रमनेन सभावितः सप्रतिपन्ना या तावताभाव-
गदः जीवनस्योदकस्य । जीविकायाश्चेति गम्यते । अभावशङ्काऽभावोत्प्रेषा तथा हेतुना ।
शरणाश्रयणात् । शरणं गन्तुमित्यर्थः । लम्बमानः क्षसमानः यत्नीलाम्बुदकुटुम्बस्य नीलमे-
घनिद्रुदम्बम् । तदिति सदेहाग्रहेन सशवप्रदेन नानानोरुहनिवहेन नानाविधवृक्षपङ्क्त्या
पिहिताभोगमान्छादिनदेवाविस्तारम् । 'वष्टि भागुरिहोपमहाप्योरपसर्गयो' इत्यपेर-
शरलोपः । 'अपिधाननिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमरः । अगस्त्यमुनेराश्रम-
ससभ्रममासमाद् प्राप ॥ अकथयदिति । मैथिलीं प्रत्यक्षयदुक्तवाक् । मनोविनोदा-
यमाख्यायिना कथयितुमारब्धवानिति भावः । अनानोरुहनिवहमिषिष्टनीलाम्बुदस-
हवत्सोत्तीक्ष्णात्सदेहोज्वालिनी गुणनिमित्ता जातिस्त्रन्तोत्प्रेक्षेति स्मरः । सदेहशब्दस्य
श्रान्तिपरत्वेन श्रान्तिमदलकार इति विवेकः ॥

वचनप्रकारमेवाह चतुर्भिः —

तस्येदमाश्रमपदं सरसीरहाक्षि

सरयाविहीनमहिमेरुनिकेतनस्य ।

भर्ता समस्तसरिता कुपितस्य यस्य

हस्तारविन्दमकम्बुदशामवाप ॥ ८ ॥

तस्येत्यादिना । हे सरसीरहाक्षि पद्मलोचने मैथिलि, इदमेतत्परिदृश्यमा-
सरयाविहीनमहिमेरुनिकेतनस्यागणनीयमाहम्बुदकुटुम्बस्य तस्य मुनेराश्रमपदमा-
श्रमस्थानम् । यत्तद्वोनित्यसर्वघातच्छब्दस्य यच्छब्दापेक्षायामाह—समस्तसरिता भर्ता
समुद्र कुपितस्य कुदस्य यस्य मुनेरगस्त्यस्य हस्तः एवारविन्दः तत्र मरुददद्यात् पुष्प-
रमान्स्थामवाप । ईदृक्काहाम्यसपन्नोऽयं मुनिरिति भावः । रूपसल्लभः । तथा परि-
च्छिन्ने मुनिहस्तेऽपरिच्छिन्नसमुद्रस्याधेयत्वकल्पनादविश्वप्रभेदोऽल्लभः । 'आधाराधेय-
योरातुत्पत्त्याभावेऽपि नो मत' इति लम्बणात् ॥ वसन्तनिलमावृतम् ॥

इह समदगजेन्द्रन्यस्तहस्तातिभारा-

त्पयि नियमितशास्य सल्लकीवृक्ष एष ।

अभिनयति निकाम सगतोच्छ्रायहानि-

मुनिवरकरपाताद्भुग्विन्ध्याद्रिमुद्राम् ॥ ९ ॥

इहेति । इहास्ति पट्याश्रममागं समदगजेन्द्रेण मत्तमहामतज्ञज्ञेन न्यस्तो विश्र-
मार्थं पञ्चभक्षणार्थं वा निक्षिप्तो यो हस्तो निजगुण्ड ॥ एवातिभारो भारतिशय
स्तस्मादेतो । नियमितशास्यो भुग्नशस्त्र । अत एव निस्सममल्यन्ते सगता प्राप्ता
उच्छ्रायहानिरौच्यलभतो यस्य स तथोक्तः । उच्छ्राय श्राय उच्छ्राय । घनतेनो-
पमर्गस्य समानोपसृष्टाद्भुग्नप्रत्ययः । 'अग्नीमुचोऽनुपसर्गे' इति निश्चयः । एषोऽयं
परिदृश्यमानः । सन्नी चासौ वृक्षश्चेति विशेषणमसौ । गजभक्ष्यारयवृक्षविशेषः ।
अत्र वृक्षशब्दस्य सामान्यवाचकत्वाच्च पौनरुक्त्यं चूतवृक्ष इत्यादिष्वन् । 'गन्धिनी
गजभक्ष्या तु मुन्या मुरभीरसा । महेरणा कुन्दुनी सन्नी ह्यदिनीति च ॥'
इत्यमरः । 'सन्नी स्याद्गन्धिका' इति हल्युवश्च । मुनिवरन्यागस्त्यस्य महामुने
करपातादस्तेन नियमनादेतो । भुग्नस्यावनतस्य विन्ध्याद्रिमुद्रा परिपाटीमभिनयति
नाटयत्यनुसरोति । प्रकटयतीत्यर्थः । एतन्मुनिनियमितविन्ध्याद्रिमुद्रादुक्त्वात्तन्मुन्या
श्रमस्थवृक्षस्य युक्तमिति भवः । पुरा विन्ध्या मेरुस्य प्रवर्धमानसूर्यमार्गविरोधिन
विन्ध्याचल निदगान्ध्याप्रितोऽगस्त्य स्वहस्तेन नियमितमिति पाराणिनी कथा ।
अनाभिनयतो साहृदयपर्यवसानादुपमा । तथा मुद्रामित्यत्र तत्सदृशी मुद्रामिति साहृद-
स्यापेक्षादसंभवात्सुखसंघर्षो निदर्शनालङ्कार इत्यनयो ससृष्टिः । भालिनीवृत्तम् ॥

तंसिन्महापथविद्या वदन विगाह्य

निर्गन्तुमक्षमतया जठरे लुठद्भिः ।

वन्धैर्गजैरजगरा पिशिताशनेभ्यो

वातापिदानवदशामुपदेशयन्ति ॥ १० ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्नाश्रमेऽनगरास्तिष्ठित्वापरनामानो महान्ना सर्पविशेषाः ।
वर्तारः । 'निलित्य स्याद्वनगरे' इत्यमरः । महापथविद्या महामार्ग इति भ्रान्त्या ।
अत एव भ्रान्तिमद्वयः । वदन निचक्वकुहर विगाह्य प्रविश्य । निर्गन्तु पुनरा-
गन्तुमक्षमतया समर्थतया । सक्वत्वादिति भावः । जठरे कुक्षिगोले लुठद्विचतमानं
चनेमवेर्वन्धैर्गजैरपिशिताशनेभ्यः कव्यादेभ्यः । वातापिदानवदशा वातापिनामक-
दानवावध्यामुपदेशयन्त्युपदेशं कारयन्ति । उपमा । उपपूर्वादिशतेर्भ्यन्ताद् । पूर्व-
मेभ्यः महामत्स्योऽगस्त्यस्योदरे वातापिनामा दानव एवमेव परिलुठङ्गीणोऽभून् ।
अतो युष्माभिः कतवाचरणेन भवितव्यमिति बोधयन्तीत्यर्थः । अनोकार्थासङ्गधेऽपि
तत्सङ्गधरथनादतिशयोक्तिभेदः । स च पूर्वोक्तभ्रान्तिमता सापेक्षितत्वात्सङ्कीर्णः ।

अत्र श्रीरामायणरचनम्—‘अगस्त्योऽपि तथा देवैः प्रार्थितोऽयं महर्षिभिः ।
अनुभूय किल श्राद्धे गणितं स महासुरः ॥’ इति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

आश्चर्यान्तरमपि विद्यत इत्याह—

किंच,

चुल्लुकगतसमुद्रास्वादने कुम्भयोने
रितरत्नरनिरस्ता मक्षिकोत्साररीत्या ।
गगनगतिविहीना ये घना पल्वलान्ते
विपिनमहिषवेपैः केवलं ते बलन्ते ॥ ११ ॥

किंचेति । चुल्लुकेति । ये घना मेघाश्चुल्लुङ्गतसमुद्रस्य दक्षिणरतलस्थमागर
स्यास्वादने । पानमय इत्यर्थः । मक्षिकोत्साररीत्या मक्षिकानिराकरणप्रक्रियया
कुम्भयोनेरगस्त्यस्य । ‘अगस्त्यः कुम्भसंभवः’ इत्यमरः । इतरत्नेन सव्यहस्तेन
निरस्ता निरावृता । जाता इति शेषः । ते घना गगनगतिविहीना निराकरणजनि
तर्दान्त्यान्नभोमार्गसंचरणसामर्थ्यरहिता सन्तः । पल्वलांतेऽपसरोमध्ये । ‘वेशन्तः
पल्वलं चारुपसरः’ इत्यमरः । विपिनमहिषवेपेररभ्यलुलायभूमिकाभिः केवलमल्लन्तः
बलन्ते संचलन्ते । वन्यमहिषव्याजेन परिलुठन्तीत्यर्थः । अत्र वेशशब्देन महिषबन्ध
पहुल्य विशिष्टघनवप्रतिपादनात्पापहृत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । मालिनीवृत्तम् ॥

एष विपिनविलोऽनविस्मितमतिस्तदुदजनिकटमासाद्य राम
शिष्यैः प्रवेशितः सकललोकवन्द्यमानचरणारविन्दमरैर्विन्दसंभयमिव
वृन्दारकैर्मुनिवृन्दारकैश्च परिवृतः कोपहुकारनिरहकाराय नहुषाय
भुजगभावदूषिताय दत्तभुजगभावाय खगगतिनिरोधकैर्बल्यवैपुल्ययो
र्दुर्बलगाहमहावनयोर्विन्ध्यशैलसिन्धुराजयोगांधतागाधतातस्करकरो
र्दंरसुवराजातवेदोयिरचितवातापिदानचार्यैलेपलोपं लोपामुद्रावल्लभ
सकलसरिद्रल्लभनि शोपीकरणयाडव^१ घाडवप्रशस्तमपास्तसमस्ताश
मप्युपगतदक्षिणाश धृपैकतानजन्मानमपि कुम्भजन्मानं भगवन्तम
गस्त्यमपश्यत् ।

एषमिति । एवमुक्तप्रसारेण विपिनविलोऽनेन तपोवनदर्शनेन विस्मिता विस्रय
प्राप्ता मनिर्यस्य स तपोको रामस्तस्यागस्त्यस्य मुनेरुद्वानिरुद्व पर्वशालाभ्यर्णम् ।
‘पर्वशालोद्वानोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । आसाद्य प्राप्य । शिष्यैर्मुन्यन्तवासेभिः श्रीरा-
मोऽयं मुनिसद्वर्तनामह्वितया समागतस्तस्मै निवेदयन्त्विति लक्ष्मणवाक्येन मुनये
निवेद्य तदनुमत्या पुनरागतैरित्यर्थः । प्रवेशितो मुनिसमीपं प्रापितः सन् । सकल-

१ ‘तत्र’ इति पाठ २ ‘चुल्लुक’ इति पाठ ३ ‘अरविन्दमयमिव वृन्दारकवृन्दैः’ इति
पाठ ४ दत्तभुजगभावाय मतिनिरोध’ इति पाठ ५ ‘बल्य’ इति पाठ ६ ‘उदरजातजातवेदो
जितवानासि’ इति पाठ ७ ‘लेप’ इति पाठ ८ ‘नाक्षत्रश्रेष्ठम्’ इति पाठ

लोकेनाशेषभुवनमध्यजनेन नन्दमाने नमस्कृत्यमाणे वरणारविन्दे पादपद्मे यम्य तम् ।
 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमर । रुन्दारमदैवस्त्राया मुनिरुन्दारवेमुनिमुख्यैश्च परिहृत
 परिवेष्टितम् । सकलमुनिसेव्यमित्यर्थः । 'रुन्दारका देवतानि पुष्टि वा देवता स्त्रियाम्',
 'रुन्दारमौ रूपिमुख्यो' इत्युभयत्राप्यमर । अत एवारविन्दसम्भव ब्रह्माणमिव स्थित-
 मित्युपमा । तथा कोपहुवारेण निजरोषजनितहुमारेण निर्गतोऽन्तरो यम्य तस्मै ।
 भुजगभावेन शचीविटभावेन दूषितायावल्लभाय नहुषाय यथातिजननाय राक्षे दत्तो
 भुजगभाव सर्पत्व येन तस्मै । 'भुजङ्गो विटसर्पयो' इत्युभयत्राप्यभिधानात् । पुरा
 किल नहुषो रात्रा कुतश्चित्पुण्यवशात्सरीरं स्वर्गं प्राप्य तत्रैव सन् शचीचारणार्थं
 यानमधिरुह्य गच्छन्साहकारं सर्पं सर्पेति भगवत्तमाक्षिप्य कोपहुकारकारिणा तेन
 सर्पो भवेति शप्त इति पाराणिका उवाच कथयन्ति । ये गच्छन्तीति खगा पक्षिण-
 स्तेषामपि गतिनिरोधे गमनप्रतिषेधे कथ्यं समर्थं वेपुष्य विनालत्व ययोस्तयोर्दुर-
 वगाह दुष्प्रबन्ध महावन महानाननमगाधजल च ययोस्तयो । 'वने सलिलकानने'
 इत्युभयत्राप्यमर । विन्ध्यशैलतिष्ठुराचयोर्विन्ध्याचलममुद्रयोः सवन्विन्द्यौ ये गाध-
 तागाधते ओजलगाभीर्यं तयोन्मस्तरसवलोपः करोदर करो हन्त उन्त कुक्षिश्च
 यस्य तं तथोक्तम् । करतलनियमितविन्ध्यत्वात्कुक्षिनिष्ठसमुद्रत्वाच्चेति भावः ।
 अन्नाधारणनामध्यैरनिकेतनमित्यर्थः । अत्र विन्ध्यस्य गाधता समुद्रम्यागाधतेति च
 'यथाक्रममन्वयाद्वनेत्यत्र श्रेयससृष्टो यथासुरयोऽलंकारः । तथोदरजातनेदमा जाठरा-
 मिना विरचितो निहितो वातापिदानमवलेपलोपो वातापिनामकान्तमवर्गनिर्धारण येन
 तं तथोक्तम् । 'अवलेपस्तु गर्भं स्यात्पेने वपणेऽपि च' इति विश्वः । लोपामुद्राया
 बन्धं ददितम् । 'भन्नावरणिरस्वेव लोपामुद्रा मधमिणी' इत्यमरः । 'बन्धो ददिते-
 ऽध्यक्षे' इति विश्वः । सकलानामशेषाणां सरिता नवीना बन्धं पति समुद्रस्तस्य
 नि शेषाकरणे निरवशेषतापादने वाडव वडवानलम् । पूर्वं निजोदरस्य सामर्थ्यवग-
 नम्, इदानीं स्वस्येति न पोनरक्तम् । अत्र मुनौ वाडववत्पणद्रूपकम् । तेन
 प्रसिद्ध वडवानलस्यैतच्छेषमिदं पूर्ववत्स्वरूपं वस्तु व्यज्यते । वाडवप्रदास्तं प्राग्गत-
 मम् । 'वाडवो वडवानलः', 'आश्रमोऽश्वी द्वितीयप्रपन्नमभूदेववाडवा' इति चामरः ।
 अपान्तसमन्तांश्च निरन्ताशेषनृपगमप्युपगतदक्षिणांश्च प्राप्तदक्षिणान्पद्रव्यानिनृपगमिति
 विरोधः, अपिष्ठितयाम्यदिशमिति परिहाराद्विरोधाभासोऽलंकारः । 'आशा दिगतिनृ-
 प्णयो' इत्युभयत्रापि चैतयन्ती । उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे—'अगस्त्यो दक्षिणामाशा
 माश्रित्य नभसि स्थितः । वरण्यात्मनो योगी विन्ध्यवातापिमर्दनः ॥' इति । तथा
 वृषैकानां मुहूर्तेमायनं जन्म यस्य तम् । सकलधर्मनिकेतनावतारतया महानुभाव-
 मित्यर्थः । नृपभायतज्जन्मानमेति च प्रतीयते । तथापि कुम्भजन्मानं ह्युद्रमुम्भोद्भव-
 मिति विरोधः । उवशीर्दर्शनाप्रकृतस्य मित्रावरुणतेजस कुम्भे निक्षिप्तत्वात्तत्सम्भ-
 वत्वेनास्य वस्तुगत्या परिहारात्पूर्ववदङ्कारः । माहात्म्ये तावन्नोत्पत्तिस्थानं प्रयोजक-
 मिति भावः । भगवन्तं पशुर्गैर्धर्यसपत्नमगस्त्यमपश्यत् । 'मुहूर्ते नृपमे वृष',
 'एकतानोऽन्यदृष्टिरेकग्रैकायनावपि' इति चामरः ॥

तत श्रीराम निम्नार्पादित्याशङ्क्याह—

प्रभामिधाकौ तमसा निहन्त्री ब्राह्मी दधान नियमेन लक्ष्मीम् ।

तपोनिधिं शौर्यनिधिं प्रसेच्य स्वनाम सकीर्त्य ननाम राम ॥ ११ ॥

प्रभामिति । आर्यामर्कसवन्धिनी प्रभा दीप्तिमिव तममामलानननितमोहानाम-
न्धसाराणा च निहन्त्री विध्वंसगारेणीम् । 'कर्तृकर्मणो वृत्ति' इति कर्मणि पठ्यते । ब्राह्मी
लक्ष्मीं ब्रह्मतेजो नियमेन नैयत्येन निष्ठापारतन्त्र्येण समेतुशायान्तुससाधननिष्पाद्य
कर्मविशेषेण वा हेतुना । दधान धारयन्तम् । 'नियमस्तु स यत्कर्म नित्यमागन्तुमाध-
नम्' इत्यमरः । तपसो अतोपवाद्यादिमहितमेध्वाशनरूपस्य निधिं निधानमगस्त्य शौर्यं
निधिर्महाशौर्यसम्पन्नम् ॥ प्रसेच्यो निर्मलान्तं स्पर्शं दत्ति च । विशेषणद्वयेन दुष्टनिग्रहशीत्यनु-
ग्रहसामर्थ्यात् । राम स्वनाम सकीर्त्य ननाम । 'श्रीरामकर्मार्ह भो अभिवाद्ये' इति
निजनामोच्चारणपूर्वकं नमस्कारेत्यर्थः । ज्यायसा नमस्कारे तथा शास्त्राचार्यदिति
भावः । 'अभिवादात्परं विशेषं ज्यायसमभिवाद्यन् । अद्यौनामाहमस्मीति ह्वं नाम
परिकीर्तयेत् ॥' इति मनुस्मरणम् । अत्र श्लेषसंज्ञापमा । वृत्तमुपजाति ॥

तत परमहर्षेण महर्षिणा प्रणीताभिराशीर्भि सह मुरशासनशरा-
सन सरसिजासनास्त्र सौत्रामणं तूणीरयुग्म रस्ममयकोश सङ्गं च
प्रैतिगृह्य तदाशया गोदावरीतटनिरुद्धप्ररुदिता पञ्चवटीमसेवत ।

तत इति । ततो नमस्कारानन्तरम् । राम इत्यध्याहारः । परमहर्षणः । सामात्य-
ब्रह्मणोऽयं श्रीरामो महर्षिनापदेशेनागत्य स्वयं प्रत्यक्षोऽभूत्कृतनमस्कारधाभूदित्युपमा
मन्दानन्तुन्दिछान्तं शरणेनेत्यर्थः । महर्षिणाऽगस्त्येन । प्रणीताभिः स्वयं महर्षित्वात्तरु-
च प्रणीत्वा राजपुत्रत्वाच्च विरचिताभिराशीर्भि सहोदरीवर्दैः साकम् । मुरशामनशरा-
सन बैष्णवचापम् । सरसिजासनास्त्रं ब्रह्मास्त्रम् । सुत्राम्ण इव सौत्रामणमेव तूणीरयु-
ग्ममक्षयसायकतूणयुगलम् । तथा रस्ममयकोशं हिरण्यपिधानं सङ्गं च प्रतिगृह्य
स्वीकृत्य । 'कोशोऽस्त्री कुञ्जाले खड्गपिधानेऽर्थोऽविविधो' इत्यमरः । तदाशया
तस्यागस्त्यस्य निदेशेन गोदावरीतटनिकटे रोष समीपे प्ररुदिता प्रसिद्धा । पञ्चानां
वटानां समाहारः पञ्चवटीताम् । तदुपलक्षितत्वात्तदारव्यया प्रख्यातं कचिदाश्रममित्यर्थः ।
असेवत निवासाश्रमभजतः । पञ्चवटीत्यत्र 'तद्वितार्थः—' इत्यादिना समासः । 'सख्यापूर्वो
द्विगु' इति द्विगुसंज्ञा । 'असारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रियामिष्ट' इति स्त्रीत्वम् ।
'द्विगो' इति वीप् ॥

तत्र विस्तृतपक्षद्वन्द्वमप्यप्रतिर्द्वन्द्वं शौर्यावस्थाप्रेत्ययं कृतापरोक्ष-
मिव तादर्यं महामहीध्रकल्पं गृध्रराजमद्राक्षीत् ॥

तत्रेति । तत्र पञ्चवट्या श्रीरामो विस्तृतं विशालं पक्षद्वन्द्वं गरुडयुग्मं यस्य तम् ।

‘पक्ष पार्थगहस्ताध्यमहायन्त्रभित्तिषु’ इति यादव । अप्रतिद्वन्द्वमविद्यमानप्रतिभ-
टम् । जगदेस्वारमित्यत्र । अत्र शौर्यास्थाया महाशौर्यमर्यादाया प्रत्ययमधी-
नम् । लोकोत्तरशौर्यसीमानमित्यर्थः । ‘प्रत्ययोऽधीनस्तपश्चानविधासहेतुषु’ इत्य-
मर । ‘अप्रतिद्वन्द्वशौर्यावस्थप्रत्ययम्’ इति पाठेऽप्रतिद्वन्द्वाया निरूपमाया शौर्याव-
स्थाया प्रत्यय वृत्तमपरोक्षमपरोक्षता येन त प्रत्यक्ष तत्पर्यं गरुडमित्र स्थितमित्यु-
पमा । ‘गरुडान्गहदस्तादृश्यं’ इत्यमर । महा धरतीति महीव्र । मूलविभुजादि
त्वात्प्रत्ययः । यथाह वामन — ‘महीध्रदयो मूलविभुजादा तथा दर्शनान्’ इति ।
महामहीध्ररूप महापरेतमभिभूतम् । ईषदममाप्तो कल्पप्रत्ययः । वृष्टाणा राजान
गृध्रराज जटायुषम् । ‘राजाह सविभ्यष्टच्’ इति टच् । अद्राभीदपश्यन् । दशोर्लुटि
तिवि वृद्धिः ॥

पानेन हीनजलमन्धिमपास्य नून

मेनाक एष मुनिमाभ्ययतीति जाताम् ।

शङ्कामिमा रघुपते कथितात्मवश-

स्वत्तातमित्रमहमित्यहरजटायु ॥ १३ ॥

पानेनेति । एषोऽत्र मेनाक परितः । सिद्धनृत्तनिर्देशोऽत्र तथा प्रतीयमान
त्वादित्यवगन्तव्यम् । पानेन मुनिर्नृत्तपानक्रियया हेतुना हीनजल जलरहितम् ।
‘स्थलप्रायमित्यत्र । अर्द्धं समुद्रमपास्य त्रक्त्वा । पूर्वं पञ्चण्डेदोद्यनपुरदरभयात्तत्र
निलीयमानत्वादिति भावः । यथाह नालिदाम — ‘मेनाकम्भोनिभिनद्धसौरपम्’
इति । मुनिमगस्तम् । आभ्ययत्यनुमरति । स्वाश्रयभङ्गकारिण स्वस्याश्रयणीयत्वादिति
भावः । नूनमित्युपेक्षायाम् । इत्येवप्रकारेण जानामुपश्रामिमा रघुपते श्रीरामस्य
शङ्का वितर्कम् । ‘शङ्का वितर्कभययो’ इति शाश्वतः । जटायु कथितात्मवशो विन-
ताया कश्यपाजातस्याहमस्य गरुडाग्रतम्य तनयोऽहं श्येनीगर्भसम्भव सपातेरनुज
इयाद्युपवर्णितनिर्वाक्यवृत्तान्तं सन् । जह स्वत्तातम्य दशरथस्य मित्रं सुहृन् ।
‘मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्थे’ इति विद्वत् । इत्युक्त्वेति शेषः । अहरत्परिहृतवान् । श्रीराम-
मुक्तसदेहरहितमकार्षीदित्यत्र । तथा रामायणम् — ‘द्वौ पुनौ विनतायास्तु गरुडो
ऽरण्ये एव च । तस्माज्जातोऽहमरणान्तर्पातिश्च ममाग्रजः । जटायुरिति मां विद्धि
श्येमीपुत्रमर्जुनम् ॥’ इति । अत्र कपिसमतात्पादस्यान्महोक्तत्वे जटायुपि मेनाकसदेहो
दयात्तस्य च तेनैव परिहृतवान्निश्चयात् सदेहोत्सारः । अत्र शङ्काशब्दस्य भ्रान्ति
प्रसव्ये भ्रान्तिमदलसारः । स चोत्प्रेष्ययाज्ञेन सूचीयते । वगन्ततिलकावृत्तम् ॥

रामस्तु दशरथमिव त पश्यन् काश्यपसभूत सपातेरनुजमनुजर-
चितपर्णशाल पञ्चवत्या कचित्कालं गमयामास ।

राम इति । रामस्तु रामोऽपि काश्यपसभूतम् । काश्यपपौत्रमित्यर्थः । सपाते-
रनुजं त जटायुप दशरथमिव पश्यन्पुनरितिमुहृत्वात्तमिव बहुमन्यमानं सन् ।

अनुजरचितपणशालो तस्मिन्निर्मितोऽज सन् । पञ्चदश्या कचित्समय क्रियन्त काल
गमयामास अपयामास ॥

अथ शूर्पणखगमनं वक्तुं तत्कालोद्दीपकं हेमन्तं वणयति—

अथ कदाचिदुपचीयमानमनोभववैभव पाकुरापिशकैलममञ्जरी
पुञ्जपिञ्जरीभूतकेदारप्रपञ्च पञ्चगणरणप्रयाणोचितवीरपाणवत्पत्र
पुटपात्रदृश्यावदयायविन्दुसंदोहश्चन्द्रानपे निरानन्दता चन्दनानुले
पने निलोलुपता चन्द्रशालाया निराशता चन्द्रोपलस्थले निराशता
धातायनसेवने निरत्सुकता चापीकूपोपरुण्ठे निरत्कण्ठना वासराष
सानेऽनादरता चारिप्रिहारे निराकाङ्क्षतामुत्पलमालायामुपेक्ष्यतामु
पयनभजनेऽप्युद्विग्नता च जनानां जनयन्नाम्नीराभोगगर्भगृहस्य च
धनेष्टकारचितमिच्छेत्स्लदणतिरस्करिणीपटलस्य च शशोदररोममृदु-
कम्बलस्य च कालागरधूमस्य च कादमीराङ्गरागस्य च निर्धूमाङ्गार
भरितहसन्तिकायन्त्रस्य च सुभगकर रेणुकणायमानतुषारधूलिधू
सरवासर सरसीरुहर्दायपावकस्तुहिनवर्णितलासिकाधरदलद्वी
कृतदशकृत्य प्रक्षीणतारण्यपण्याङ्गनाङ्गवत्प्रयातसौभाग्यप्रपासधि-
वेशस्तालवृन्तविश्रान्तिकालं, कामिनीस्तनभरगिरिदुर्गसीम्नि निर्भय
निलीननिदाघभाषो दिवाभीतघातस्याप्यनतिभयंकरदिवाकरश्चको-
रनिकरस्याप्यनतिक्षेमङ्करसुंघाकर कावम्बकदम्बस्याप्यनतिप्रिय
कैरुमल्लारु कृतकरयुगलस्वस्तिकायन्धनतया नीहारातङ्कशङ्कया
हृदयकमलमिव गोपायन्तमध्रान्तदन्तवीणाव्यापारवेषमानाधरपुट-
तया शीतिकापिशचिकानिर्हरणाय निपुण मन्त्रजपमिव कुर्वन्तमवि-
रलपुलकपालीककम्बलितकलेवरतया सकरणविधिवितीर्णरोमकम्ब-
लकृताङ्गरक्षमिव भिक्षामठन्तं दुर्गतवर्गे निर्धुणा कदाचिदपि कमला
नौलोकोक्तवतीति तस्ये सासूय इय तदीयावास्तवमरैः सपत्रकोश
विनाशयन्गगनमतङ्गजकरपुष्करोत्थितशीकरनिकराकारैरतिपरुषस-
रशरर्तापप्रतप्तगगनाङ्गनाङ्गसर्वस्वेदसदृशैरक्षीणहिमप्रकरैरध्वगान्त
करणानि सीमन्तयन्हेमन्तसमय समुदजृम्भत ॥

- १ 'कलममममममम' इति पाठ २ 'पञ्चगणप्रयाणो' इति पाठ ३ 'चन्द्रकान्तसले'
इति पाठ ४ 'निरादरताम्' इति पाठ ५ 'च' इति नास्ति कचिद् ६ 'धनेष्टि
वारविभिमिच्छि' इति पाठ ७ 'रेणुकरनिभरकम्बकणायमान' इति पाठ ८ 'गह्वर
नदाव' वनदाव' इति पाठौ ९ 'लासिकाधरद्वीकृतवत्कृत्य' इति पाठ १० 'वर'
इति पाठ ११ 'निगाकर' इति पाठ १२ 'शीतिवर' इति पाठ १३ 'वरयुगकृत'
इति पाठ १४ 'नीहारान्तक' इति पाठ १५ 'नौलोकोक्तवतीति' इति पाठ १६ 'तान
रसकोश नाशयन्त्रजमतगा' इति पाठ १७ 'शशिकर' इति पाठ १८ 'जाताप'
इति पाठ १९ 'स्वेदविन्दु' इति पाठ २० 'अक्षीणहिमहिमप्रसारै' इति पाठ

अयेत्यादिना । अथ पञ्चवय्या क्रियत्कलयापनानंतरम् । कदाचित्कस्मिंश्चि-
त्समये । शरत्कालावमान इत्यर्थः । हेम तसमयः समुपनृम्भतेत्यन्वयः । कीदृशो
हेमन्तममय इत्यादिवाक्या तमेव विशिनष्टि—उपचीयमानः प्रवर्धमानः । चिनोते
कर्मणि शानच् । मनोभववैभवो मन्मथप्रभावः कामोत्सवो वा यस्मिन्स तथोक्तः ।
उदापरुवादिति भावः । पावेन पञ्चावय्वयाः कपिशः पिशङ्गो याः फल्गुमर्ज्यः
शालिविशेषकणिशकुन्तान्तासा पुचः कदम्बकैः पिञ्जरीभूतः केशरप्रपञ्चो ग्रीहिधेन-
विन्तागे यस्मिन्स तथोक्तः । तत्र तेषां पञ्चेलिमत्वसम्भनत्वादिति भावः । अपिञ्जरः
पिञ्जरः सपञ्चमानः पिञ्जरीभूतः । अभूततद्भावे ऋचि । ‘अम्य न्वा’ इति दीर्घः ।
‘कुगतिप्रादयः’ इति सामानः । ‘शालयः कल्पाद्याश्च’, ‘कणिशः सत्यमञ्जरी’ इति
चामरः । पञ्चषण्णम्यः मारमहावीरम्यः रणप्रपाणे जेनयानाप्रारम्भः उचितमनुरूपः
यद्वीरपाणः वीरपाणभवदयनर्तव्यः मधुपानम् । तेषां तत्राचारादिति भावः । ‘वीरपाणः
तु यपानः वृत्ते भारिनि वा रणे’ इत्यमरः । ‘तेन तुल्यः तद्वति’ तद्वितगतार्थः
उपमा । ‘तेन तुल्यः त्रिंशः चेद्वति’ इति वक्तिप्रत्ययः । ‘तद्वितश्चामरविभक्तिः’
इत्यव्ययसङ्गाः । पत्रपुटानि तरुपलाशसपुटानि तान्येव पानाणि चपका इति रूपकम् ।
तेषु दृश्यः सत्त्व्यमाणोऽवदयायान्निदुसदोहो नीहारशीकरनिकुरम्भः यन्मिम्भः
तथोक्तः । ‘अवदयायस्तु नाहारस्तुपारस्तुहिमः हिमम्’ इत्यमरः । तथा च द्रानपे
चन्द्रिग्रया निरानन्दता प्रीतिराहित्यं चन्दनानुलेपने पट्टीरचर्चायाः निर्लेखनता
निरपेक्षताम् । चन्द्रशालायाः शिरोरुहे । ‘चन्द्रशालाः शिरोरुहम्’ इत्यमरः ।
निराशनामसिलापराहित्यम् । चन्द्रोपलस्थले चन्द्ररान्तमणिदृष्टिमे । ‘उपलः प्रन्तरे
मणौ’ इति विद् । निराम्यनामामफिरहितत्वम् । वातायनसेवने गवाक्षमार्गानु-
वर्तने । ‘वातायनः गवाक्षः स्यात्’ इत्यमरः । निरमुक्तनामपरिणोपताम् । वापीना
शीघिराणां कूपानामुदपानानां चोपकण्ठेऽन्तिकसुखारे विस्तृक्कृता निरुत्साताम् ।
बासरावनने सायनश्लेष्मादरनामतत्परताम् । वारिविहारे जलश्रीङ्गायाः निराकृङ्कता
नि स्पृहत्वम् । उत्पलमालायाः कुम्भयद्वाङ्ग्युपेक्ष्यतामुदासीनताम् । उपवनभवन
उद्यानवनसेवनेऽप्युद्धिग्रता निरत्साहताम् । जनानां जनयच्छुत्पादयन् । कालान्तरोपयो-
गिना चन्द्रातपादिशीतलोपनाराणां तदानीमनुपयुक्तबेनानपेक्षत्वात्तेषु निरानन्दत्वा-
दिजनक इत्यर्थः । अत्र चन्द्रातपनिगनन्दत्वादीनां केवलप्रकृतानामेवोत्सादनक्रिया-
रूपधर्मसङ्घेनौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता । तदुक्तम्—
‘प्रस्तुतानां तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा स्मृता तुल्य-
योगिता ॥’ इति लक्षणात् । तथा—गम्भीरस्तुपारवातादिदुष्प्रवेशगाम्भीर्ययुक्त-
आभोगो विस्तारो यस्य तथोक्तः यदूर्ध्वगृहमावागागारम् । ‘गर्भागारः वासगृहम्’
इत्यमरः । तस्य च घन नीरन्ध्रं यथा तथा इष्टव्यमीरचिता या भित्तिः कुत्रम् ।
तस्याश्च शीतनाधानिवर्तकबेनोपयोगित्वादिति भावः । ‘भित्तिः स्त्री कुञ्चमेद्वयम्’
इत्यमरः । ‘इष्टव्यपीकमालानां चित्तूलभारिषु’ इति ह्रस्वः । अश्लक्ष्णोऽतनुः ।
सुघटित इति यावत् । तस्य तिरस्करिणीपटलस्य प्रतिसीरानिकरस्य । ‘श्लक्ष्णं दध्नः
कुशं तनुः’, ‘प्रतिसीराः जवनिः स्यात्तिरस्करिणी च सा’ इति चामरः । ‘निरसोऽ

न्यतरस्याम्' इति नत्वम् । शशस्य मृगविशेषस्योदरे कुक्षिप्रदेशे यानि रोमानि
 क्षोमलतनून्हाणि तन्निर्मितं यन्मृदुस्मन्मलम् । अथवा तद्वन्मृदु यत्कम्बलं सुखसं
 स्पर्शकम्बलं तस्य च । 'क्षीनं नेव वितीर्यते प्रियतमंरालिङ्गनं कम्बलम्' इति
 आर्यचर्यावचनादिति भावः । कालागरभूमस्य कृष्णागरभूमस्य च । काश्मीराद्वारागं
 कुङ्कुमविलेपनस्य । 'काश्मीरपद्मेन कृतप्रलेपो हैमन्तसनाशु निहन्ति दोषान्' इति
 तस्य दोषनिवर्तकत्वेन तदानीमपेक्षितवादिति भावः । 'कुङ्कुमं घुस्य पुण्यं प्रो
 लोहितचन्दनम् । काश्मीरजन्म विद्वद्भिः कालेयं जातं स्मृतम् ॥' इति हलायुज
 तिगूमाज्ञारैर्धूमरहिताज्ञारैर्भरितं पूर्णं हसन्तिशायध्रमद्वारशकटीरूपमत्र तस्य च
 'अज्ञारधानिज्ञारशकृत्थपि हसन्त्वपि' इति । निर्धूमग्रहणं नेनयोरनुद्वेगकृत्
 धर्मित्यवगन्तव्यम् । सुभगं कुन्दात्नेन सुभगकरो भाग्यकरः । गर्भागारादीन्
 शोचद्देशनिवर्तकत्वेनोपयोगिं वातजन्मसत्तासाक्षात्तयसंपादकं इत्यर्थः । 'आज्यमुभ
 गस्थूलपलितनम्रान्ध्रियेषु न्यवेष्ट्वन्नां हन करणे रयुर्' इति रयुप्रत्यय
 'अर्द्धपद्-' इत्यादिना मुमागमः । अप्रापि पूर्ववद्गर्भगृहादीनां प्रवृत्तानामे
 सांभाष्यतामरूपधर्मसंयन्धेनोपम्यस्य गम्यमानवाक्येनप्रवृत्तयोचरा तुल्यशोभिना
 तया रेणुश्लायमाना रेणुश्लवदाचरन्ति । अतिसूक्ष्माकारा इत्यर्थः । आचारस्य
 न्तात्तु शान्तजोदेशः । तादृशा ये तुपारा नाहारास्त एव ब्रूय परागा इति
 रूपकम् । ताभिर्धूसरा गूमा वामरा दिवसा यस्य स तथोक्तः । सरसीरहा
 दानपवनो दानाग्निं तुपारतुषानलेन तद्धनस्त्वत्वादिति भावः । 'घने च घनकं
 च द्रवो दाक्ष्यं दध्यते' इति शाश्वतः । तुहिनेन अणितानि अणवद्वृत्तानि
 स्फुटितानीत्यर्थः । अणवन्दात्करोतेर्न्यतान्वमणि कः । तादृशानि यानि लालि
 यानां पण्यस्त्रीणामवरदलायधरोष्ठपञ्चानि तेषां दूरीकृतं दूरतोऽपस्त दशह
 दन्ततन्त्रिया यस्मिन्स तथोक्तः । स्वतः स्फुटितानां दशकृत्यासहत्वादिति भावः
 'दशकृत्य-' इति पाठे दूरीकृतं दूरतः परितः दशहस्तं वेणुनाचक्रिया यस्मिन्
 स्फुटितानामधराणां वेणुपूरणासमयत्वादिति भावः । कुल्वधूजनाधरपुटानां दशह
 स्तानौचिरागसिकाग्रहणं द्रष्टव्यम् । 'नर्तकीलासिके समे' इत्यमरः । प्रक्षीणतार
 ष्यपण्याङ्गनाङ्गवद्द्वयेत्यावयवरहित्युष्माः । प्रयातसौभाग्योऽपगतारामणीयः प्रपास
 शिवेशः पानीयशालिकासंस्थानं यस्मिन्स तथोक्तः । विटानां पाद्यानां चानपेक्षित
 त्वारप्रमाधनाभावेन दृढपण्याङ्गनाङ्गानां प्रपासशिवेशानां चापगतारामणीयकं द्रष्ट
 व्यम् । 'प्रपा पानीयशालिना' इत्यमरः । घनर्थे कविधानम् । तालवृत्तानां व्यञ्ज
 नाना विश्रान्तिशालो विश्रमसमयः । ग्रीष्मार्तावितस्ततो व्यावृत्तचनितानन्दसंभवा
 दिति भावः । 'व्यञ्जनं तालवृत्तकम्' इति । कामिनीनां तरुणीनां स्तनभर
 कुचभार एव गिरिदुर्गसीमा गिरिदुर्गस्थानं तत्र निर्भयं निरातङ्कं यथा तथा निर्भीकं
 निगूढतया प्रवर्तमानो निदाघभावः ऊष्मत्वं यस्मिन्स तथोक्तः । तदानीं कामि
 नीकुचभरेभ्यस्तनौष्ण्यस्य विदग्धानवान् । द्यमुप्रेक्षागम्या रूपकसङ्कीर्णाः । एते
 हेमतनिदाघयोऽन्तर्जितव्यभावो ध्वज्यते । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्वादुष्णस्वेदाम्बु
 गोरपि' । 'भावः सतास्त्रमावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इति विश्वप्रकाशमते ।

दिवाभीतनातस्य दिवा वहनि भयशीलस्य घूकनिकरस्यापि । 'दिवान्ध कौशिको घूक' इत्यमर । अनतिभयकर । मन्दप्रकाशतादीपद्वयकर सूर्यो यस्मिन् । 'मेघार्तिभयेषु वृत्त' इति खचि 'अर्द्धिषद्-' इत्यादिना मुमागम । चकोरनिकर-
 स्त्रापि चन्द्रिकापायिपक्षिविशेषनिवहस्यापि । 'चकोरश्चन्द्रिकापायी' इत्यभिधानात् ।
 अनतिक्षेमकरो नीहारावरणेन मन्दरदिमन्वाशीपत्तृक्षिकर सुधाकरधन्द्रो यस्मिन् ।
 'क्षेमप्रियमद्रेण्व' इति खचि मुमागम । कादम्बकदम्बस्यापि कलहसनिबुद्धम्ब-
 स्यापि । 'कादम्ब कलहस स्यात्' इत्यमर । अनतिप्रियकरा पद्मोगमहन्त्या-
 दीपप्रियजनना कमलाकरा सरासि यस्मिन् । प्रियकरेत्यत्र पूर्ववन्वक्ष्यप्रत्ययमुमा-
 गमौ । तथा करयुगलस्य हस्तयुग्मस्य स्वस्तिक स्वस्तिकाकार सन्निवेशविशेषो व्यत्या-
 सस्थापकस्वस्तिकशब्दायस्तद्रूपो यो बन्ध स कृत शीतवाधानिवर्तकवसनम्ब-
 लाद्याच्छादनाभावादुरसि विरचितो येन न तथोक्त । शीतवाधया व्यत्यस्तहस्ता-
 न्छादितोरस्थल इत्यर्थः । तस्य भावस्तथा तथा हेतुना । 'पीहारातश्चा तुहिनीपद्मवा-
 या शङ्का नीतिलया । 'शङ्का बितर्कभययो' इति यादव । हृदयकमल हृत्पद्म
 गोपायन्त रक्षन्तमिवेभ्युप्रेक्षा । 'गुपूगूपावच्छिपणिपनिभ्य आय' इत्यायप्रत्यय ।
 दन्ता एव वीणा वल्लकी वाद्यविशेषः । शैल्यनितकम्पवशेन ध्वननशीलत्वादभ्रान्त
 निरन्तर यो दन्तवीणाज्यापारश्चलनरूपन्याविशेषस्तेन वेपमानाधरपुद्गतया कम्प-
 मानाधरोद्गतया हेतुना शीतिनाया शैल्यवाधया पिशाचिकायाश्च निर्हरणाय ता-
 'निरोकर्तुम् । उच्चाटयितु चेत्यर्थः । निपुण समर्थ मन्त्राप मन्त्रोच्चारण कुर्वन्मिति वेत्यु-
 प्रेक्षा । अविरलपुलकपाल्या साद्रोमाद्यप्रपञ्चेन कथलित ग्रन्थम् । आच्छादितमिति
 यावत् । कलेवर शरीर यस्य तत्तथा हेतुना । सकलणेन दयातुना विविना ब्रह्मणा वितीर्ण-
 दत्त यद्रोमकम्बल तनूरुहरूपकम्बल तेन ऋताङ्गरक्ष निरचितान्नसगोपनमिव स्थितमि-
 त्युप्रेक्षाणा विच्छिन्ना स्रष्टि । मिश्रामदन्त मिश्राचरणतत्पर दुर्गतर्ग दंतिद्रसमूहम् ।
 'दंतिद्रो दुर्गतोऽपि स' इत्यमर । निर्धृगा निष्करणा । 'कारुण्य कर्तुणा घृणा' इत्यमर ।
 कमल लीलापद्मस्या अस्तीति कमला लक्ष्मी । जर्षाआद्यप्रत्ययः । 'लक्ष्मी पद्मा-
 लना पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया' इत्यमर । नालोक्तिवती न दृष्टवती । करणाकटा-
 क्षवीक्षणेन तस्य घन्यता नापादिनवतीत्यर्थः । ननर्थस्य नशब्दस्य मुत्सुपेति संनास ।
 अथवा आलोक्तिवती न भवतीत्यर्थः । 'अन्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति
 भाष्यकारवचनाद्भवन्तीति लट् पूर्वाचार्याणां सज्ञा । इति मचेति शेषः । तस्यै कम-
 लायै । तस्या कमलायामित्यर्थः । 'कुधदुहेर्ष्यास्यार्याणां य प्रति क्रोप' इति
 चतुर्थी । सासूय सेर्ष्य सस्त्वेतुप्रेक्षा । सपत्रकोश सपर्णकुञ्जल, सनाहनाप्यात्र
 च । 'पत्र बाह्वनपर्णयो', 'कोशोऽस्त्री कुञ्जले खषपिधानेऽर्धाधदिव्ययो' इति विश्वा-
 नरौ । तस्या इदं तदीय कमलासचन्धि । यदावासतामरस निवासपद्मेरुहम् । 'पद्मे-
 रुह तामरमम्' इत्यमर । तद्दिनायान्विवमयन् । तन्मथाया कमलाया प्रतीका-
 रस्य दुष्करवेन तदीयावासतामरमप्रतीकारक्यनात्प्रत्यनीकालकारः । तदुक्तम्—
 'बलिन प्रतिपक्षस्य प्रतीकारे सुदुष्करे । यस्तदीयतिरस्कार प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥'
 इति । सा चोक्तोप्रेक्षोन्नीवितेति सकरः । सपत्रकोशमिति श्लेषस्तु विशेषः । तथा

गगनमेव मतङ्गज कुञ्जर । 'मतङ्गजो गजो नाग कुञ्जरो वारण करो' इत्यमर । तस्य करपुष्करेण हस्ताग्रेणोद्विगत उल्लिखितो य शीकरनिकरो जलविन्दुसदोहस्तदा कारैस्तद्रूपै । इति रूपकसन्निर्णताद्रूप्योत्प्रेषागम्या । 'पुष्करं करिहस्ताग्रे वायमाण्ड मुखे जले' इत्यमर । अत्र पुष्करशब्देनैव करप्रतीते पुन करग्रहण करलब्धकर्णावतसादिवद्द्रष्टव्यम् । अतिपरुषस्मरशरतापेनात्यन्तकठोरमन्मथबाणकृतसज्ज्वरेण प्रसृतसप्त यद्गगनमेवाङ्गना तस्या अङ्ग शरीर तस्मान्धवन्तसस्रवमाणो य स्वेदो धर्माभ्युक्कण गणस्तत्सदृक्षैस्तत्सदृशैरित्युत्प्रेक्षा । अमूर्तोपमा । गगनस्याद्वस्त्रेदयोरप्रतिद्वलादित्युक्त 'प्राक् सदृशे कस' इति कसादेश । अमूर्तस्य गगनस्यैव स्मरशरसत्पल्ल किमुतान्यस्येत्याश्रयमिति भाव । अक्षीणहिमप्रकरेर्विच्छिन्नतुपारासारैरध्वगान्त करणानि पान्यद्बुदयानि सीमन्तयन्निवारयन् । हेमन्तसमयो हेमन्तकाल समुद्भूत म्भत विजृम्भितोऽभूत् ॥

यत्र फान्ता न पश्यन्ति ह्यान्ता विरहवह्निना ।

निशावसानवेला च वेला च व्यसनाम्बुधे ॥ १४ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन्हेयन्ते विरहवह्निना प्रियवियोगाग्निना ह्यान्ता निपीडिता कान्ता ह्रियो निशावसानवेला रजनीविरामकाल व्यसनाम्बुधेर्दुःखसागरस्य वेला कूल च न पश्यन्ति । दुःखविरहवेदनावशात्तयोस्तथानवधिकवेन प्रतीयमानत्वादिति भाव । 'अभ्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि' इत्यमर । अत्र वेलयोरुभयोरपि प्रकृतयोरैवादृशनक्रियारूपधर्मसाम्येनौपम्यस्य सम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्य योगिता ॥

तत्र पर्णशालामध्यमध्यासीन लक्ष्मणाग्रजमुपससाद शूर्पणखा ।

तत्रेति । तत्र हेमन्ते । शूर्प शोणितभाजनम् । 'नखि विदूषणे' इति आतो । शूर्पेण शोणितभाजनेन यज्ञादिसत्क्रिया नखीयति दूषयतीति शूर्पणखा । यद्वा शूर्पाकाराणि नखानि मस्या सा शूर्पणखा नाम राक्षसी रावणसखा । 'पूरुपदात्सज्ञाणमग' इति णलम् । 'नखमुत्पात्सज्ञायाम्' इति न दीप् । पर्णशालामध्यम् । तमध्य इत्यर्थ । 'अभिशीद्स्थासा कर्म' इति कर्मत्वम् । अध्यासीनमधिष्ठितम् । 'ईदास' इतीकार । लक्ष्मणाग्रज राममुपससाद प्राप । कामातुरतयेति भाव । भाविकार्यररणदक्षत्वाल्लक्ष्मणग्रहण द्रष्टव्यम् ॥

तस्मिन्नुजृम्भितोष्णस्तनतटदयिताहीनसहारकाले

काले प्रालेयधाराकवचितगगनाभोगादिक्चक्रवाले ।

कामान्धा राक्षसी सा पतिमतिमतनोन्मैयिलीप्राणनाथे

लक्ष्मीलीलारविन्दे नवपिशितधिय तन्वती दयेनिकेव ॥ १५ ॥

तस्मिन्निति । प्रलयादागत प्रालेयम् । 'तत आगत' इत्यण् । 'केकयमिन्दुप्रलयाना यादेरिय' इति यशब्दस्योद्देश । प्रालेयधाराभिर्नीहारासारै कवचित

आवेष्टितो गगनाभोगो गगनविस्वारो दिक्चक्रवाल दिक्काण्डल च येन तस्मिन्त्ययोके ।
 'चक्रवाल तु मण्डलम्' इत्यमर । अत एवोद्भूतोऽण् प्रवृद्धोऽम स्वनतट कुचम-
 ण्डल यासां ताभिर्दयिताभिर्वधूभिर्हाना विहीना वियुक्ता । विरहिण इत्यर्थ । तेषां
 स्रग्भारकाले प्रलम्बकाले । अथवा तेषां सहारे सहरणक्रियायां काले कृतान्नरूपे ।
 'कृतान्तानेहसो काल' इत्यमर । 'हसन्तीं च हसन्तीं च हसन्तीं वामलोचनाम् ।
 हेमन्ते ये न सेवन्ते ते नरा देववञ्चिता ॥' इति वचनाद्विरहिजनमारक इत्यर्थ ।
 तस्मिन्काले हेमन्तसमये । कामेनान्धा विवेकदृष्टिशून्येत्यर्थ । सा पूर्वोक्ता राक्षसी
 शूर्पणखा । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीप् । लक्ष्म्या लीलारविन्दे विहार
 पद्मे, लीलया वरपुत्रमले वा । नवपिशितमिथ नूतनमासगुद्धिं तन्वती कुर्वती ।
 तादृग्भाति प्राप्नुवतीत्यर्थ । 'पिशित तरस मासम्' इत्यमर । नवग्रहण जिघृक्षो
 त्पादनापमित्यवगन्तव्यम् । श्येनेकेव श्येनाज्ञेव । वर्तमानेति शेष । श्येनो गृध्र
 जातीयः कपिजलादिभुजसगप्राही पक्षिविशेष । 'जातेरस्त्री-' इत्यादिना ङीप् ।
 तत स्वार्थे क । 'केण' इति ह्रस्व । मैथिलप्राणनाथे सीतावल्गुमे श्रीरामे । एते-
 नास्य सभोगार्थं ह्यन्तरात्यन्ताभाव सूच्यते । पतिमतिं पतिरयं मे भूयादिति
 बुद्धिमत्तनोदकरोत् । पतित्वेनावृणोदित्यर्थ । श्येनिसा लीलारविन्दे मासगुद्धिमिव
 शूर्पणखा श्रीरामे प्रियतमगुद्धिं चकारेत्यर्थ । अथवा राक्षसी श्येनिका लक्ष्मीलीला-
 रविन्दे पिशितमिथमिव मैथिलीप्राणनाथे पतिमतिं तन्वती निदधाना सती अत-
 नोत् । वरणमिति शेष । त्व मे पतिर्भवेति श्रीराममन्त्रणेदित्यर्थ । उपमालङ्कार ।
 ॥ चारविन्दे श्येनिसाया पिशितमन्त्युदयस्थनाञ्जान्तिमताद्वेन सकीर्यते । स्रग्ध-
 रावृत्तम् । लक्षण तृकम् ॥

ततस्तेन जानकीजानिरिति जानीहि जनमिमं ममानुजमतिमनु
 जयैलमयालमयलावियुक्त युक्तमाश्रयितुं तवेति रामेण प्रत्याप्याता
 सौमित्रिमुपेत्य यथामनीषितमभापत ।

तत इति । तत पतिचेन वरणानन्तरम् । इममेव जनम् । मामित्यर्थ । तस्या-
 षण्डितमहिमाविशयद्योतनायमिदंशब्देन निर्देश । जानकी जनकमहाराजपुत्री
 जाया यस्य जानकीनानि सीतापति । 'जायया निङ्' इति निङदेश । ईदृक्षां
 भाग्यशालिनी महाकुलप्रसूतेय सन्निहिता मम भार्या, निसर्गतोऽहं चैकपत्नीप्रतशील ,
 तस्यान्मम त्वद्वरणमयुजमिति भाव । इति जानीहि । जानकीपतिमवबुध्यस्विति प्रा-
 तीतिकोऽयं । परमार्थस्तु दशरथनन्दनरूपेण जननाज्जनम् । दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपाल-
 नार्थं रात्रपुनस्तेनावतीर्ण इत्यर्थः । इमं मा जानीहि । सीतारूपिण्या लक्ष्म्या पति
 श्रीमहाविष्णु । तथा च राक्षससहर्तुर्विष्णोर्न राक्षसीवरण युक्तमिति भाव । इति
 जानीहि । तत विमेल्याशङ्काह—'गुरुणापि सम हास्य वर्तन्व्यं कुटिलं विना'
 इत्यादिन्यायेन । आतृविषयमपि परिहास प्रयोनय रामो लक्ष्मणविषयत्वेन प्रवृत्त्या-
 भासप्रत्यायकैस्वात्पर्येण निवृत्तिप्रतिपादकैः शिष्टशब्दैः, प्रलोभनार्थमुत्तरमनुमापते—

ममेत्यादिना । ममानुज सोदरम् । नतु य कचन । सौशील्यसौन्दर्यादिभिर्मनुज्य
 मिल्यर्थः । मनुजानतिमान्तमतिमनुजम् । 'अत्यादयः कान्तादर्थे द्वितीयया' इति
 समासः । तद्भुजबल यस्य तम् । अमानुपनाहुपराक्रमशालिनमित्यर्थः । अबल
 तरुणम् । रतिक्षममिति यावत् । अबलावियुक्तमनूढभार्यमभिहितभार्यं वा ।
 भार्यापेक्षिणमित्यर्थः । सा च त्वमेव भविष्यसीति भावः । ईदृश लक्ष्मणमाश्रयि
 भार्यात्वेनानुवर्तितुं तव युक्तमनुरूपमिति परिहासानुकूल प्रातीतिकोऽर्थः । अन्तरा
 शयस्तु—ममानुज वर्गशीलत्वादिना मत्तम ब्रह्मचारिणमित्यर्थः । अतिमनुज पुर
 योत्तमो विष्णुरिति यावत् । तस्येव भुजबल यस्य तम् । विष्णुतुल्यपराक्रममित्यर्थः
 बालोऽविवेकी न भवतीत्यबालत्वम् । विवेकिनमित्यर्थः । अबलावियुक्त परदारपारि
 ग्रहादिशून्यम् । एकपत्नीयतमित्यर्थः । आश्रयितुं युक्तमिति वाङ् । न युक्तमित्यर्थः
 इत्यनेन प्रकारेण रामेण प्रत्याख्याता प्रत्युक्ता निराकृता वा सा हर्षणत्वा सौमित्रि-
 मुपेक्ष । तात्पर्यानभिजनया श्रीरामवचन स्नानुकूलमेव मन्वाना मन्दबुद्धिरिय
 लक्ष्मणसमीप गतैत्यर्थः । भीषितमनतिव्यथ यथामनीषितम् । यावदभिलाष
 मित्यर्थः । अभाषत मा परिगृह्याणेत्यवोचत । 'यथासादृश्ये' इत्यव्ययीभावः । 'यथा
 सादृश्यबीप्साधपदार्थानतिरुत्तिषु' इत्यभिवानान् ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

तेनापि भद्रे ! तस्यायस्य दासोऽहं दासभार्यापदमनार्यं नन्वार्याया
 कुलजातायास्तस्मात्तमेव भजेयम् ।

तेनेति । भद्रे हे कल्याणि, आर्यस्य श्रेष्ठस्य तस्य श्रीरामस्य यस्त्वया प्रथमवृत्त-
 स्तस्याह दासो भूत्वा । अतः कुलजाताया सत्कुलप्रसूताया । आर्याया इति यावत् ।
 नार्या वध्वा । 'नारी सीमन्तिनी वधू' इत्यमरः । दासभार्यापदं भूत्वाभार्यास्था
 नम् । तथाभूतत्वमित्यर्थः । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माद्विवस्तुषु' इत्यमरः । अनार्यं
 नन्वयुक्तं खलु । दासभार्या भूत्वा दासीभावं गन्तुमसाप्रतमित्यर्थः । तस्मात्क्षर
 णात्तमार्यं श्रीराममेव भजेयम् आप्रुया । आर्याया आर्यभजनं युक्तमित्यक्षरार्थः । वा
 स्तवार्थस्तु विरुद्धलक्षणया अपहवेन हे अमङ्गले कुतवासरे । अमङ्गले मङ्गलशब्दप्रयो
 गवत्, । 'अभद्रे जाते सर्वभद्रं जातम्' इत्यादिप्रयोगवद्दृष्टव्यम् । आर्यस्य श्रेष्ठस्य
 श्रीरामस्य भार्या त्वमेव भविष्यसीति भावः । ईदृश लक्ष्मणमाश्रयितुं भार्यात्वेनानु
 वर्तितुं तव युक्तमनुरूपमिति परिहासानुकूल प्रातीतिकोऽर्थः । सवयुपवसावभौमस्य
 तस्य प्रसिद्धस्य श्रीरामस्य श्रीमहाविष्णुरूपिणोऽहं दासो भक्तः । श्रीविष्णुरूपश्रीराम
 भक्तत्वेनालन्तपावन इत्यर्थः । अतः कुलकान्ताया भवत्या नार्या दासस्य श्रीविष्णु
 भक्तस्य भार्याया यत्पदं तद्वरणमयुक्तम् । शून्यान्दोलिधरोहणवाञ्छितवदित्यर्थः ।
 तस्मात्तं विष्णुरूपं राममेव भजेयम् शरणं गच्छे । यतः ईदृगपकारिणी त्वं मुक्ता
 भविष्यसीत्यर्थः ॥

अंकुरसरया भयानककाननसचाराचतुरा विहाय वैदेहीं तत्रभवती-
मेवासौ परिग्रहीष्यतीति लक्ष्मणेनाभिहिता वीतमति सा तदीयं
वचनमनुमतमनुत ।

अकुरेति । अथ 'गुरुणापि मम ह्यस्यम्' इत्यादिन्यायेन लक्ष्मण श्रीरामे सीता-
यामपि परिहास प्रयुक्तः । किन्तु अकूरसत्त्वामदृढचित्तामन एव भयानके भयदरे
कानने सचाराचतुरा सचारणाचक्षाम् । यद्वा सचारेणाचतुरा विद्वलाम् । वनवास
प्रतिबन्धभूतामित्यर्थः । वैदेहीं विदेहराजपुत्रीम् । न तु सदेहराजपुत्रीम् । अत एव
कृष्णामित्यर्थः । 'अनुदरा कन्या, अलवणा यशसू' इत्यादिभाष्यकारवचनादी-
पदवाचिनजनकोऽयं विशब्दः । निपातनाव्ययानामनेमाधत्वादिदेहशब्दोऽयं रा-
जपुत्रीविशेषण वा । त्वं तु नोक्तत्रयविशेषणविशिष्टेति भावः । ईदृशीं सीता-
मपहाय त्यक्त्वा । तत्रभवतीं त्वामेव । पूज्यामित्यर्थः । 'इतराभ्योऽपि दृश्यते' इति
प्रातिद्वितीयत्वप्रत्ययः । 'मुमुषुषा' इति समासः । 'उगितश्च' इति ङीप् । 'त्रिषु तत्र-
सत्रान्पूज्यन्त्यैवानभयानपि' इति यादवः । असां श्रीराम परिग्रहीष्यति स्वाकुरिष्य-
तीति प्रातीतिशोऽर्थः । वस्तुतस्तु अकूरमत्त्वा प्रसन्नहृदया निशिष्टकाननसचारेणा
चतुरा पीडिताम् । मुकुमारीमित्यर्थः । यद्वा तस्यचारसीरमित्यर्थः । मीरत्वस्येव
कुलस्त्रीधमनादिति भावः । विदेहराजपुत्रा जनकमहाराजकन्यका महाकुलप्रभृता
निशिष्टविदेहराजपुत्रीम् । अतएव तत्रभवतीं बहुमाननीया सीताम् । एतादृशमक्र-
तुणस्यपक्षेनेनापरित्यागाहमित्यर्थः । विहाय कठोरहृदया कुलव्यूधर्मपरित्यागेनात-
त्यायितया काननसचाराचतुरा राक्षसीत्वेनाकुलपातां विवृताकारा च । अत एव
तत्रभवतीं निरदल-वणनयाऽपूज्या परित्यागार्हा त्वा परिग्रहाप्यतीति कातुः । न
परिग्रहीष्यत्येवेत्यर्थः । इत्येवप्रकारेण तेन लक्ष्मणेनाभिहिता प्रत्युक्ता सती । वीत-
मति परिहानादानभिन्नया नष्टबुद्धिः सा शूर्पणखा तदीय लक्ष्मणोक्त वचनमनुमत
मनुकुलममनुतापुन्यतः । नन वातमतिपदारम्य विशेषणगत्या मननशब्दार्थं प्रति
हेतुत्वात्पदार्थहेतुः साव्यल्पिद्रमलसारः ॥

ततः सा किमकरोदित्त आह—

दशरथात्मजयुग्मनिरीक्षणक्षणसमाकुलबुद्धिरियं वधौ ।

उभयवृत्तमस्यितशाद्वलभ्रमगतागतखिन्नगतीश्वराम् ॥ १६ ॥

दशरथेति । दशरथामनयुग्मस्य रामलक्ष्मणयोर्निरीक्षणव्ययेन दर्शनोत्पन्नेन
सनातन्या ममभ्रमा बुद्धिर्यस्या सा । अन्यो कतर भजागीति दोलयमानसालसे-
त्यर्थः । 'निर्व्यापारस्थितां कलविनोद्योत्सवयो क्षण' इत्यमरः । इयं शूर्पणखा । उने
च ते वृत्ते च उभयवृत्ते । अत्र 'उभाटुदातो निलाम्' इति पृथक्सूत्रग्रहणादेव
नियमे सिद्धे पुनर्नित्यत्वग्रहणमाभ्यर्थाद्वृत्तिविषय उभयानन्दस्थान उभयशब्दप्रयोग एव

१ 'अमस' इति पाठ २ 'विदित्व हितमिति तदीय' इति पाठ ३ 'वचनमनुत'
इति पाठ ४ 'समुत्थित' इति पाठ

क्रोधात्सीताग्रहेणैच्छयाभ्युद्विगच्छतीमित्यथ । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो ममर-
लोपः । अमुलभो दुर्लभो यो विषयः श्रीरामसभोगरूपार्थस्तस्य प्रार्थनाया तत्प्राप्ति-
यात्रायामुद्दामो बहुलः कामोऽभिलाषो यस्यान्ताम् । मूर्खतयात्यन्तालम्ब्यलभानाद्वि-
णीमित्यथ । 'कामोऽभिलाषस्तपश्च' इत्यमरः । अत एवानार्या दुर्बुद्धिमती ता पूर्वोक्ता-
दशमुखमग्निना रावणानुत्ता सौमित्रिर्लभेण । तत्र पाणौ यस्य स शस्त्रपाणि स्त्र-
हस्तः सन् । 'सप्तस्युपमान-' इत्यादिना बहुमीहि । 'प्रहरणाभ्यः परं निष्ठा सप्तम्या
भवन' इति वक्तव्यान्पाणिशब्दस्य परनिपातः । निवार्य निरयः । अलम्ब्यवस्तुवान्छ-
विशेषः कामः, तदभावान्मनः प्रज्वलनं क्रोधः, तदामयनामहमधिकोऽहमिति इत्य-
न्योन्यं प्रति योऽभिमानोऽसावहमहमिह । 'अहमहमिहा तु सा स्थावरस्वर या
भवत्यहकार' इत्यमरः । अहमिति विभक्तिप्रतिष्पन्नमव्ययं निपातितम् । तस्य
वीप्साया द्विरक्तिः । सज्ञाया नन्प्रत्ययः पृथोदरादिवाचिति मुभूतिचन्द्रः । तथा अहम-
हमिन्या हेतुना प्रेङ्गता परिलुङ्गताम् । नाम्बविवरयोः सञ्चितत्वेन सङ्गत्वादिति
भावः । आयताना दीर्घाणाम् । तस्याः शर्पणखाया श्वासानिलाना नि श्वासमातताना
तरसा बलेन रहसा वा । 'तरसी बलरहसी' इत्यभिवानात् । मार्गस्य विस्तारद्वय-
विस्तारनिशमङ्कुरतः दृढवान् । सञ्चितमार्गे तद्विस्तारद्वयस्य युक्तत्वादिति भावः ।
श्रीरामाक्षया खड्गेन तणासिना चिच्छेदेत्यथ । तस्यास्तद्वैव प्रायश्चित्तत्वादिति भावः ।
एतेन कणच्छेदोऽपि लक्ष्यते । तत्र च श्रीरामायणम्—'इत्युक्त्वा लक्ष्मणस्तस्याः कुबो-
रामस्य पश्यतः । उद्धृत्य सन्न चिच्छेदं स्पर्शनात् महाबलः ॥' इति । अतः नास्ति र-
च्छेदनरूपकारणप्रस्तुतेनैव मार्गान्तररूपस्वरूपेण गम्यते इति पर्यायोक्तिरलङ्कारः ।
'कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुताकार्यवर्णनान् । प्रस्तुतत्वेन सम्बन्धः तत्पर्यायोक्तिरित्यते ॥'
इति लक्षणात् ॥

ततस्तस्याः निरुक्तकर्णनासिकायाः कनीयस्याः परिभवः वदने
वचने च दृष्ट्वा श्रुत्वा च जनस्थानवर्ती समरमुखमुखरः खरश्चतुर्द-
शसहस्रसखाकशाखः चतुर्दशाभ्यक्षरक्षितः रक्षोयलः रामलक्ष्मणो
जिघृक्षुः प्रेषयामास ।

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । जनस्थानं नाम दण्डभारण्यमध्यभ्रमदेशस्तत्र वर्तितुं
शीलमस्यास्तीति जनस्थानवर्ती । तद्विषय इत्यर्थः । तान्छील्ये णिनिप्रत्ययः । समरमुखे
रणग्रे मुखरः सिंहनादादम्बरतपरः । रणशूर इत्यर्थः । खरो नाम राक्षसाविपतिः ।
निरुक्तः छिन्नः कर्णनासिकः यस्यास्तस्यान्वाधाभूतायाः कनीयस्याः अनुनादास्तास्याः
शर्पणखायाः परिभवः कर्णनासिरच्छेदनरूपः भद्रः वदने वचने च दृष्ट्वा श्रुत्वा च ।
वदने दृष्ट्वा वचने श्रुत्वा इति यथाक्रममवगाथासारालङ्कारः । तदनन्तरमेव
शर्पणखायाः तत्समीपं गत्वा प्रत्यक्षं खमुखभद्रं प्रदर्श्य श्रीरामलक्ष्मणत्रयायाः
कथितत्वादिति भावः । वचन इत्यत्र अपादाने वक्तव्येऽप्यधिरणविवक्षायाः
सप्तमी । रामलक्ष्मणा जिघृक्षुर्गर्हन्तुमिच्छुः सन् । ग्रहे सन्तादुपत्ययः । चतुर्दश-

महस्रसरायाका शाखा व्यूहा यस्य तत्तथोक्तम् । स्व चतुर्दशसहस्रसरायाकराधमा-
विपनिव्यादेकैर्महस्रकरिपतैरेकव्यूहमित्यर्थः । अत एव चतुर्दशाध्यक्षैश्चतुर्दशसरायाक-
मेनानात्यक्षै रक्षित परिपालितम् । एकैकव्यूहस्थैरेनानाथकेन भाव्यत्वादिति भावः ।
अश्वेनल रामसमन्य प्रेययामास ग्रहितवान् ॥

अथ दाशरथिर्निरीक्ष्य दिक्षु रक्षोगणमुपसर्पन्तमपसर्पभूतया शूर्प-
णखया दक्षितसरणिर्मरणिरेव मन्थनान्पूर्वमनाविष्टततेज प्रसर
सीतारक्षणे लक्ष्मणमादिश्य यातुधानवध तथाविधर्मकरोत् ।

अथेति । उधानन्तर दाशरथि श्रीराम । अपसर्पभूतया । चरामयावन्मथान
प्राप्तयेत्यर्थः । 'अपसर्पश्चर स्पश' । 'युक्ते स्मादावृते भव प्राण्यतीते सने त्रिषु'
इति चामर । शूर्पणखया दक्षिता निवेदिता सरणिर्मगा यम्य तम् । अत एवोपस-
र्पन्त समीप प्रत्यागच्छन्त रक्षोगण राक्षसमेव निरीक्ष्य । मन्थनात्पूर्वमरणिमि-
निमन्थनशक्तिम् । 'यूयाग्र तमे निर्मन्थ्यदाशुणि त्वरणिर्द्वयो' इत्यमर । अनानिष्ट-
तोऽप्रकटितत्वेज प्रसर प्रभावस्फूर्तिरनल्पप्रकाशय यम्य म । निर्मन्थनशक्त्यामि
कनिगूडप्रताप इत्यर्थः । अपसर्पणीयमुपमा । 'तेचोऽन्ते प्रभावोऽहि ज्योतिष्यन्विधि
रेतसि' इति वक्ष्यती । लक्ष्मण सीतारक्षण अवदिश्यात्ताप्य । स्वयमसहाय्यत्वा
शादनसकृदे धृता रक्षणीयत्वाच्चेति भावः । तथापि र तादृक्प्रसर यातुधानवध
राममसह्यारमन्गेत् । 'यातुधान पुण्यजन' इत्यमर ॥

कीदृग्विध गणसवधमन्त्रोदितत आह—

यथा तपोधननिधनकरकरनिकुरम्यमिद परपभाषणस्पृहयालुता-
लुजातमिद परदारनिरीक्षणनिरपग्रपनेत्रवृन्दमिद तापसायसथचार-
णचतुर चरणयुगलमिदमिति निशिततरनिजशरशंकलीकृतनिशिच-
रशरीरंययवानाहृत्याहृत्य प्रत्युदग्र प्रेदशयद्विस्तपोधनाभ्यशुद्धिं
विधधममिति गृध्रराजनिवेशादिव देशान्तरादोपतद्भि कङ्कमोक्रमा-
चीकप्रायै पतद्भिरनयमाशमभूदाकाशम् ।

यथेति । यथा येन प्रकारेणेदमेतत्तपो धननिधन मुनिर्हिमा स्फोटतीति तथोक्त
करनिदुरम्ब हस्तदम्बवम् । निदुरम्ब कदम्बवम् इत्यमर । इद परपभाषणाय
स्फोटवचनाय स्पृहयालु स्पृहयन् । स्पृहयतेरदन्ताद्युपदिष्टिनि 'स्पृहियहि—'

१ 'भूतया तथा' इति पाठ २ निदर्शित इति पाठ ३ 'अरणिमिव' इति पाठ
४ 'प्राक्' इति पाठ ५ 'प्रसर' इति पाठ ६ 'अननु' इति पाठ ७ यथा' इति नास्ति
कचिद् ८ 'तालुजालमिद' इति पाठ ९ 'तापभावसथचारणचतुर चरणयुगलमिद' इति
नास्ति कचिद् १० 'निज' इति नास्ति कचिद् ११ 'शरशतशङ्कनि' इति पाठ
१२ 'निशिचरावयवान्' इति पाठ १३ 'दर्शयद्भि' इति पाठ १४ 'आपनद्भि एतद्भि'
इति पाठ १५ 'का' इति नास्ति कचिद् १६ 'पतद्भि' इति नास्ति कचिद्

इत्यादिनालुप्रत्यय । अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च लघूपधगु । तालुनात काकु
निवृत् । 'तालु तु काकुम्' इत्यमर । इत् परदाराणां परस्त्रीणां निरीक्षणे सम्पृहा
वलोम्ने निरपत्रप निर्लेजम् । 'रज्जा सापत्रपान्वन' इत्यमर । नेत्ररुन्द नक्ष
सन् । इदं तापमावमत्रेषु तपस्विनिवासेषु चारणे सन्तारे चतुर निपुण चरण-
गुणम् । इत्येवशकारेण निश्चिततरतिर्तात्पर्यनिजशरैः स्वकीयवाणैः शङ्काकृतानि
राण्डितानि यानि निशिचररासीराणि राक्षसमन्त्रेवराणि तेषामवयवान्पूर्वोक्तकप्रभृ-
न्नाशद्वय प्रत्युद्य च प्रतिपर्णालम् 'अव्यय विभाकि-' इत्यादिना वीष्माशमन
यीभाव । 'पणशालोडचोऽस्त्रियाम्' इत्यमर । प्रदर्शयद्वि प्रत्यक्षावुद्वि ।
तेषामानन्दार्थमिति भाव । व्यञ्जकभावाद्भ्रमोत्प्रेक्षा । तपोवनान्वशुद्धिमाश्रममार्ग
शोधन विधध्व राशमदानभक्षणेन कुरुष्वमित्येवभूताद्भृतराजस्य जटाशुषो निदेश
दाहावचनादिवेति हेतूत्प्रेक्षा । अन्यो देशो देशान्तरम् । तस्मात्तद्विषयस्य
इत्यर्थ । 'मुमुषा-' इति ममाम । 'नीरुज्वनपदो देशविषयो' इत्यमर । आपन
द्विरागच्छद्वि रङ्गनाकप्राचारप्राये । कङ्का लोहपृष्ठपरनामका पश्चिमिदेशोप ।
'लोहपृष्ठस्तु कङ्का स्यात्' इत्यमर । 'रङ्गो रङ्गो लोहपृष्ठ' इति वेत्तवती च ।
कना ध्वाङ्गा प्राचीना मामभुज पश्चिमिदेशोप, तत्रायेस्तद्विषयिणस्तद्रूपार्थ । 'प्रायो
नयोमृत्युतुल्यबाहुरयानानेषु च' इत्येसाधर । प्राचीरुद्वद पश्चिमाचक्षो निघट्ट-
न्तरेषु सृज्य । यद्वा 'प्राचिकोत्ता पिपीलिग' इति स्त्रीलिङ्गविशेषेऽप्यमर । तत्र
मनुमतिना प्राचिग इति तस्मात्प्राचिक । तथा कङ्काका प्राचिक इव नीरन्त्रक
साम्यात्तत्रायेस्तत्राचुर पतद्विरण्डजे । 'पतत्रिपत्रिपतगपतपत्रराण्डजा' इत्य-
मर । आकाशमन्तरिक्षमनवराजमनवराजरहितम् । नीरन्त्रमिति यावत् । अभूत् ।
तथाविध यातुधानवधमकरोद्वेति सन्ध ॥

ततो निरुत्तशिरसि त्रिशिरसि विस्त्रगन्धिना शरीरच्छुतवसाभ्यो
तस्मा प्रेत्यापि क्रियमाणाश्रमदूपणे दूपणे च रोपमीपणवीक्षणखर
खरो राघवमाहनायाह्वयत ॥

तत इति । ततो राक्षसलब्धानन्तर त्रिशिरसि त्रिशिरोन्मराक्षसतेनानाये
निरुत्त रामराणच्छिन्न शिरो यस्य तस्मिन्निधौके मति । तथा दूपणे दूपणारयसेना-
पतो प्रेत्य मृवापि । जीवनदशाया हि वक्तव्यमिति भाव । विस्त्रगन्धोऽस्यान्तीति
विस्त्रगन्धिनामगन्धिना 'विस्त्र स्यादामगन्धि यत्' इत्यमर । 'अत एनिठना' इति
मत्वर्थीय इतिप्रत्यय । अथवा विस्त्रमामगन्धिस्तु तस्येव गन्धो यस्य तत्तथोक्तेने
त्युपमानपूर्वपदो बहुव्रीहि । 'उपमानाच्च' इति गद्यस्येकारोऽन्तादेश । शरीरान्छ-
रविदलितनिगगाश्रतेन सवना वसास्रोतसा हन्मेद प्रवाहेण । 'हन्मेदस्तु वप-
वसा' इत्यमर । त्रियमाणमाश्रमदूपण तपोवनवीमन्स येन तस्मिन्निधौके । तस्मि
अपि निर्वृते सतीत्यर्थ । रोपमीपणाभ्या कोवावैशभयकराभ्या वीष्मणाभ्या नेनाभ्या
स्वरस्वीक्षण । दुर्दर्श इत्यर्थ । 'विस्त्र त्रीक्षण खर तद्वत्' इत्यमर । खरो राक्षस

आहवायाहवार्थम् । योदमित्यर्थः । राघव श्राराममाह्वयनं स्पर्धयाकृतवान् । निहतै-
रेमी राघवे का श्लाघा । मा जित्वा खलु तव कृतकृत्यतेत्यात्मनोऽग्रहायशूरत्वगर्वादा-
कारितवानित्यर्थः । ह्यतेऽङ्गि 'स्पर्धायामाङ्' इत्यात्मनेपदम् । 'लिपितिचिह्नश्च',
'आमनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति च्छेरडादेशः । तत्राय परमार्थं स्फुरति । तत्प्रभार-
मेवाह—श्रीरामोऽयं साक्षाद्विष्वक्वतारः । तदेतेन निहतानां निश्चिता ननु परमपद-
प्राप्तिः । एव च सखेतावनो राघवाज्जित्वा हतशेषमेकममुं किं हनिष्यामीति यद्यु-
पेक्षेत तदेतन्ममानिष्टं स्यात् । तस्मान् 'आहूते न निवतत धूतादपि रणान्पि'
इति क्षत्रियधर्मत्वेनाह्वाने सति पुनर्न निवतत, तथा च ममेष्टसिद्धिः स्यादिति नवा
आहूतवानिति ॥

तत्र विपश्चिद्विरप्यनिश्चीयमानजयापजयमनिमेषैरप्यनुसधीय
मानशरसंधानमोक्षमभूद्भूतपूर्वं ब्रह्मयुद्धम् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्मये विपश्चिनो विद्वासः । सदिग्धार्थनिर्धारका इति यावत् ।
तेरपि । विमुक्तान्यरिति भावः । अनिश्चीयमानावनिर्धार्यमाणो जयापनयानन्द-
तरविषयौ यस्यस्तत्तथोक्तम् । अथोत्र तुल्यवल्गुया निर्धारितुमराक्यत्वादिति
भावः । न विद्यते निमेषो येषां तेरनिमेषे । सुरेरिति यावत् । तेरपि । त्रिमु-
क्तान् सनिमेषेरिति भावः । अननुसधीयमानावविभाज्यमानो शराणां रामखर-
जोनेना संधानमोक्षं मात्रायोचनविसर्गा यस्मिन्तत्तथोक्तम् । तथा क्षिप्रहस्तत्वादिति
भावः । पूर्वं भूतं भूतपूर्वम् । 'सुप्पुण' इति ममासः । ततो नन्समाम् । निरुपम-
मित्यर्थः । इन्द्रस्यासहायशूरयोर्द्वन्द्वं युद्धमभूत् । श्रीरामखरयोरिति भावः । अत्र जय-
पराजययोर्निश्चयसर्वधेऽपि तथा शरसंधानमोक्षयोरनुसधीयमानत्वसन्धेऽप्यसन्-
न्धाभिधानात्सन्धेऽसंबन्धरूपान्तिशयोक्त्योश्च परस्परनेरपेक्षयात्समष्टिः ॥

ततः परो गृहीतकोदण्डं सैकदनुभूयमाननमनोन्नमनायास-
समरसमापनचतुर चतुराननास्त्रसंधानदर्शार्हं दाशार्हं शरासनं ग्राह-
यितुकाम इव रामहस्तात्प्राक्तनं चापं शरैरपजहार ।

तत इति । ततो ब्रह्मयुद्धानन्तरं गृहीतकोदण्डं प्रापयामि खरः सङ्घेद्वारमनु-
भूयमानोऽनुभवगोचरीत्रियमाणो नमनोन्नमनायामोऽयमर्पणप्रयासः शरसंधान-
मोक्षप्रयासो वा येन स तथोक्तः सन् । असङ्ख्यसंधानमोक्षप्रयासेऽपि क्षिप्रहस्त-
त्वात्तथाभूत इव प्रतीयमान इति वेगातिशयोक्तिः । समरसमापने रणसमाप्तिरूपे
चतुर निपुणम् । तत्रैव विपुमारब्धत्वादिति भावः । चतुराननाच्चसंधानदर्शार्हं
द्विद्वान्संधानक्रियायोग्यम् । तेनेव शरसङ्घेद्व्यमानत्वादिति भावः । दर्शार्हस्य
सर्वविधं दाशार्हं वेणवः पूर्वमगस्त्यदत्तं क्षराम्नं चापं ग्राहयितुं ग्रहणं कारयितुं
कामो यस्य स तथोक्त इवेति फलोपेक्षा । रामेणेति शेषः । उत्तरत्र तस्यैव ग्री-
-

प्यमाणत्वादिति भावः । ग्रहेण्यं तात्तुमुन् । तत्र 'तु काममनमोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । रामहस्तात्सकागान् । प्राक्तनं पुरातनम् । पूर्वं धृतमित्यर्थः । 'सायविर-' इत्यादिना व्युत्पत्यस्तुङागमश्च । चापः शरैरपञ्चहारापहतवान् । निजहस्तजपव प्रदर्शयन् श्रीरामचापं मुष्टिप्रदेशेऽपण्ड्यदित्यर्थः । तत्राच रामायणे—'ततोऽस्य मशङ्क चापं मुष्टिदेशे महात्मनः । शरविच्छेदं गमस्य दर्शयन् हस्तजपवम् ॥' इति ॥

सोऽपि कोपपावकेन पावकिताननं कुम्भसम्भवदत्तं धनुराधत्तः ।

स इति । स श्रीरामोऽपि कोपपावकेन चापखण्डनचनितरोपाग्निना पावकवन्तं पावकितम् । शोणीकृतमित्यर्थः । 'तत्करोति-' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । तदान्न यस्य स तथोक्तं सन् । कुम्भसम्भवदत्तमगस्त्यमुनिदत्तं धनुर्वज्रव चापमाधत्त गृह्य तवान् । 'अगस्त्य कुम्भसम्भवः' इत्यमरः ॥

खरपटपि शरासने गृहीते खरकिरणान्वयशेखरेण तेन ।

खररघुवरयो रण समाप्तं खरनखरायुधयोरिव क्षणेन ॥ २० ॥

खरेति । खरकिरणान्वयशेखरेण सूर्यवशावसेन । यद्वा खरकिरणान्वयान् सूर्यवशजरातन्यानां शेखरेण शिखामणिना । 'शिखास्वापीडशेखरौ' इत्यमरः । तेन श्रीरामेण खराणि निविडानि परापि पर्वाणि यस्य तन्मिन् । कुम्भप्रघर्षण इत्यर्थः । 'प्रनिर्णा पर्जपरपी' इत्यमरः । शरासने वैष्णवपनुषि गृहीते स्वाकृते सति । खर- रघुवरयो खरासुरश्रीरामनो खरनखरायुधयो रामभसिहयोरिव । 'रासभा गर्द- खरा' इत्यमरः । क्षणेनापञ्चलेन रणं समाप्तम् । 'अस्त्रिया समरानीमरण' इत्यमरः । समाप्तम् । अभूदिति शेषः । गर्दभसिहयोर्यावदन्तरं सायखररायुधयोरपीत्युपनार्थः । श्रीरामेण वैष्णवपनुर्गृहीत्वा तत्रेन्द्रदत्तमहास्रधानेन क्षिप्रमेव खरवोऽपि हृत इत्यर्थः । स च प्रकृतप्रकृतेनैव स्वकर्त्रेण गम्यत इति पर्यायोक्तमुक्तोपमया समुज्यते । इन्द्रशरेण खरवधे रामायणवचनम्—'धनुर्दत्तं मधवता सुरज्ज- प्टेन धीमता । सदधे च स धर्मात्मा मुमोच च खरं प्रति ॥ स हन इव वज्रेण केनेन मुचिर्यया । बले वेदाशनिहतो निपथात् हतः खरः ॥' इति । केचित्तु खरनखरा युधयोरिवेत्यत्र 'कुङ्कुटशरणायुध' इत्यभिधानात्तीक्ष्णकुङ्कुटयोरिवेति कथयन्ति तदल- न्तारमणीयम् । श्रीरामे हीनोपमादिदोषप्रमाणात् इत्यलम् ॥

खरवधपरिशुद्धे दण्डकारण्यभागे

मुनिभिरभिहितानामाशिषा तादृशीनाम् ।

स्वयमचरमपात्रं स्वैर्गुणैर्मन्यगभू

तदनु मनुकुलेन्दुः मानुजः शौर्यराशिः ॥ २१ ॥

खरेति । दण्डकारण्यभागे दण्डसावनप्रदेशे खरवधेन खरासुरसहारेण परिशुद्धि- परिपूते । निर्वाधे सतीत्यर्थः । अतएव मुनिभिरभिहितपयवासिभिस्तापसेरभिहितानां निर्वाधस्थितिलामजनिता नन्दातिरेकेणोक्तानां तादृशीनां तथाविधानाम् । अमोघा- नामित्यर्थः । आशिषा स्वस्तिवचसाम् । 'स्वस्त्याशी क्षेमपुण्यादा' इत्यमरः । मन्थरा

कवेयीनासी । स्वं स्वकीयैर्गुणैः कवेयीदुमन्त्रबोधनश्रारामराज्याभिप्रेतविधातुस्त्व
वनवानप्रेरकत्वादिभिः स्वयमचरमपात्रमाद्यमाजनमभूत् । 'देवानुकूल्ये किं नाम न
शिवाय प्रवर्तते' इति न्यायेन देवानुकूल्येऽगुणमपि सगुणं भवति, यतो विरुद्धा-
भेदतत्परापि मन्थरा मुखाशीर्षादानमपात्रं नाभूत्, किन्तु प्रथमपात्रमित्येतच्चिन्-
मित्यर्थः । तस्या एवोक्तरीत्या मुनिविरोधिराधसनायनिदानत्वादिनि भावः । 'योग्य
भाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । तदनु तदनन्तरं शार्वराशिः । अतिशौर्यालील्यर्थः ।
सानुजः मल्लमणः । मनुकुले दुर्बलस्वतन्मनुसत्तानाह्लादसरः श्रारामः खेर्गुणैः शौर्यो-
दारमुनिजनक्षेमरत्वादिभिरचरमपात्रमभूदिति सबन्धः । मन्थरामूलेनायं समागत-
न्माकं निरुपद्रवः स्वसरेति सानन्दः मुनयः श्रीरामम्यादिषु प्रयुज्यते स्तेत्यर्थः । अत्र
शौर्यराशेरिति शौर्यतद्गतोरभेदोक्तमेवेदं मेदम्पातिगोचरे । तथा मन्थरायाः अचरम-
पात्रं वासनधेऽपि तत्सबन्धोक्तसबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्तिरित्यनयोः सन्देहः ॥

ननु साक्षाद्विशदन्तारं सप्तसङ्ख्युणाभिरामं विहाय अमान्याया मन्थराया कथं
मुनिनाशीर्षादाचरमपात्रमिति कविराजः । नेताचक्षुषससहस्रं एवेयं नूलम्, किन्तु
त्रिलोक्यष्टकगवणादिसहस्रेऽपि चेति मनसि कृत्वा तदुच्यमेवेत्याह—

तथाहि—

प्राग्मन्थरेति महिषीति वरद्वयीति

धर्मन्ययव्ययितभूपतिभारतीति ।

काकुत्स्थकाननकथेति च सन्ति संज्ञा

पौलस्त्यहीनभुवनत्रयभाग्यपङ्के ॥ २२ ॥

तथाहीति । तदेव विवृणोति ॥ प्रागिति । प्राक्प्रथमं मन्थरेति । ततो
महिषा कैकेयीति । तदनु वरद्वयी पूर्वदत्तवरद्वयमिति । अनन्तरं धर्मन्ययव्ययितस्य
धर्मन्युतिनिपीडितस्य भूपतेर्दशरथस्य भारती रामवनवासप्रेरकत्वाक्यमिति । काकु-
त्स्थकाननकथा श्रीरामवनवासवातेति च । एव पूर्णस्योत्तरोत्तरप्रेरकत्वेन प्रसिद्धा
मन्थरादय इत्यर्थः । पौलस्त्येन लोकशब्देन रावणेन हीन रहितं बहुवनत्रय
त्रलोक्यं तस्य भाग्यपङ्केनिर्वाणस्थितिहेतुभूतभागधेयत्रयस्याः संज्ञा नामधेयानि वर्तन्ते ।
अतो मन्थरायाः अचरमपात्रं व युक्तमिति भावः । वमतिल्लङ्घ्यम् ॥

अथ शूर्पणखा लङ्कामननृतान्तमाह—

अथ शूर्पणखा लङ्कामपि जनस्थानमिव विजनस्थानं काकुत्स्थेन
कारयितुं दशरुण्डोपकण्ठे कृत्येव निपत्य रामलक्ष्मणयोर्याथातथ्यं
वैदेहा देहसौन्दर्यं स्वरप्रमुखं स्मारुमनीकस्य चतुर्दशसहस्रं सरपा-
स्य पञ्चताकरणकारणभूतामात्मावज्ञां च विज्ञापयामास ।

अथेति । अथ परप्रमुखरामसहस्रानन्तरं शूर्पणखा लङ्कापुरं रावणराजधानीं
मपि जनस्थानं स्वरामुरदेशमिव विजितं जनरहितं स्थानं यम्यं तत्तथोक्तम् ।
शून्यमित्यर्थः । काकुत्स्थेन श्रारामेन कारयितुम् । विष्वगयितुमिवेत्यर्थः । अत एव

फलोत्प्रेक्षागम्योपमयाद्रेन समीर्णा । सीताहरणोपदेशादिना तथा भविष्यमाणत्वा-
दिति भावः । करोतेर्ण्यन्तात्तुमुत् । 'हृक्कोरन्यतरस्याम्' इत्यणि कर्तुं कर्मत्वविकृत्यात्
'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति तृतीया । दशम्यष्टोपम्यष्टे रात्रणसमीपे कृत्येव मरणाधि-
देवतेव । 'हृत्वा क्रियादेवतयोस्त्रिषु मेघे वनादिभिः' इत्यमरः । 'क्यट् च' इति
चकारात्क्यट् । निपत्य भुवि पतित्वा । रामलक्ष्मणयोर्यावात्त्यम् । यथातथाभाव-
मनतिरम्य यथातथम् । यथारूपमिति यावत् । 'यथार्थं तु यथातथम्' इत्यमरः
यथार्थऽयसीभावः । 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । 'ह्रस्वो नपुंसकः प्रातिपदि-
कस्य' इति ह्रस्वत्वम् । तस्य भावो याथातथ्यम् । ब्राह्मणादित्वाद्भावेऽप्यह्रस्वत्वम्
द्वित्वादादिदृष्टिः । 'दीर्घाहुर्बिश्चालाक्षश्चौरकृष्णाजिनाम्बरः । कन्ठर्पममरूपश्च रामं
दशरथात्मनः ॥' इत्यादि श्रीरामलक्ष्मणतत्त्वस्वरूपमित्यर्थः । तथा वदेत्या देहसं-
न्दर्भम् । अचूनाननिरिकावयवसन्निवेशप्रयुक्तजगन्मोहनदिव्यमङ्गलविग्रहरामणीयक-
मित्यर्थः । तदुक्तम्—'अङ्गप्रत्यङ्गानां यः सन्निवेशो योचितम् । सन्निष्टसधिवन्ध-
यन्तोन्दर्यमिति चोच्यते ॥' इति । तत्रा स्वरप्रमुखे साकः स्वरद्वयपणनिशिः प्रच्युतिभि-
सह । 'साकः सत्रा समः सह' इत्यमरः । चतुरधिका दश चतुर्दश सहस्राणि यस्य
सा तथोक्ता सरया यस्य तथोक्तस्य । अनीरस्य राक्षसमेत्यस्य । 'अनीरः तु रं-
सेत्ये' इति विश्वः । पञ्चताकरणे मरणम्पि कारणभूता कारणत्वेन पर्यवसिताम्
'स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टात् प्रलयोऽस्त्य' । अन्तो नाशो ह्योर्मृत्युर्मरणं नि-
नोऽन्वियाम् ॥' इत्यमरः । आत्मावज्ञा कर्णेनास्मिन्नान्देदनहपनिजावमानना च विज्ञा-
पयामास निज्ञापितवती । सीतारामक-भान-जनेन रावणस्य कामकोवातुदापयामासेत्यर्थः
'सीटावमाननावज्ञा' इत्यमरः ॥

ततो रावणः किं कृतवानित्यत आह—

स दण्डकाया कृतदण्डकाया स्वसारमेना प्रयितस्वसारः ।

निशाम्य रामस्य निशम्य वृत्तं चक्रे रप राक्षसचक्रवर्ता ॥ २३ ॥

स इति । प्रयितः सकललोत्प्ररथात् स्वसारः स्वकीयभुजबलः यस्य स
तथोक्तः । 'सारो बले स्थिराशः च' इत्यमरः । राक्षसचक्रवर्ता राक्षससावभामः स
रावणो दण्डकाया दण्डमारुष्ये कृतो लक्ष्मणविरचितो दण्डः कर्णेनास्मिन्नान्देदनहपशा-
सा यस्य स तथोक्तः कायो देहो यस्यास्तामिति बहुब्राह्मिर्भितबहुब्राहिः । 'दण्डोऽर्ज-
शासने गङ्गा हिमया लघुदेऽपि च । मर्यादायाः सैन्यभेदे इति वेचयन्ती
'कायो देहः क्लीबपुंसो' इत्यमरः । एना स्वसारः भगिना शर्पणया निशाम्य दृष्ट्वा
'शमोऽदर्शने' इत्यत्र शमोऽर्दानार्थऽमित्वाद्भ्रूखादेशाभावः । तथा रामस्य कृत-
पूर्वोक्तस्वरचितः निशम्य श्रुत्वा । तमुग्रादेवेति शेषः । 'निशम्यतीति श्रवणे तत्र
निशिमयत्यपि' इति भट्टमठः । अत्र निशाम्यतेतिद रूपमन्यथा निशमयेति स्यात्
अत एवाह वामनः—'निशम्यनिशम्यशब्दो प्रकृतिमेदा' इति । रप चक्रे ।
मत्परान्मानभिज्ञतया वनगोचरोऽयं रामः कियत्कार्यं कृतवानिति चुकोपेलर्धः ।
कृतमुपजातिः ॥

तत प्रस्थाप्य जनस्थाने राक्षसान्धौ नष्टनीतिरयं ताटकेयं हाटक-
मृग पुरस्कृत्य सीताह्वा हरिणीं प्रहीतु तस्याग्रमथमाससाद् ।

१ तत इति । ततो रोषानन्तर जनस्थाने मराल्येऽष्टराक्षसा प्रस्थाप्य तत्परिपाल-
यं प्रेषयित्वा नष्टनीतिर्हनय । अमार्गवर्तात्पर्यं । अथ रावण । ताटकाया अपल्य
ताटकेयो मारीच । 'स्त्रीभ्यो टक्' इति उक्तेयादेश । तद्रूपो हाटकमृगो मायारूपि-
तहिष्मयहरिण । 'हिरण्य हेम हाटकम्' इत्यमर । हाटकम्य हाटकमयो वा मृगो
हाटकमृग इति विग्रह । पश्चा विचिन्ताथलामे सति मयडादिग्रहणाभावेऽय-
दोष । त पुरस्कृत्य पुरोधाय सीताह्वा सीताभिगाना हरिणा मृगां प्रहीतुम् ।
विचारयति शेष । यथा लोके उच्चय कचन मृग पुरस्कृत्य वन गत्वा तद्विप्रलम्ब
मृगान्तर प्रहीतुमिच्छति तद्वदित्यर्थः । तस्य मारीचस्यावमथ स्थानमासनादाविवेकः ।
'स्थानावमथवास्तु च' इत्यमर । अत्रव जनस्थान प्रति राक्षसप्रेरण सीतापहरणत्पूर्व-
मुक्तम् । श्रीरामायणे तु तदनन्तरम् । इत्येव पार्ष्णीपर्यविपर्ययनिबन्धनो विरोधः
पुराणान्तरास्तमाधेय । ताटकेय हाटकमृगमित्यत्र मृगशब्दा न कार्या । तस्या
रूपहेतुत्वान्मारीचे तु हाटकमृगस्यागमसिद्धेरनारोप्यमाणत्वादिति ॥

मारीचोऽप्याकर्णितराजमैत प्रयत्तशतैरप्यनिवार्यमाणे तस्मिन्नु-
त्प्लुमेय बहुमन्यमानो गत्यन्तराभावात्तदभ्यर्थनामङ्गीकृत्य जातरूप-
मयमृगरूप गृहीत्वा सीता वञ्चयितु पञ्चवटीमवगाहत ।

मारीच इति । मारीचोऽप्याकर्णित श्रुत रावणस्य मत सीतापहरणरूप
चिकीर्षितं येन स तयोक्त मन । तस्मिन्नावणे प्रयत्नान्तरपि । 'अपि रामो न सकुटु-
बुर्थोऽप्येकमनराभसान् । अपि ते जीवितान्नाय नोपज्ञा जनकामता ॥' इत्यादि-
श्रीरामायणोक्तबहुप्रयत्नेरित्यर्थः । अनिवार्यमाणे निवारयितुमार्थ्ये सति । तद्विनाश-
रालस्य प्रसामञ्जवादिति भावः । मुगहु मुवाहुनामान स्वप्नान्तमेव । यो हि विश्व-
मित्राश्वरे श्रीरामेण निहत इति भावः । यत् भुविष्ठ मन्यमानः । मुवाहुवन्मने-
वान्नो मरण इदानीमेतादृशनिर्जन्धो न म्यात्, अतः स एव धन्य इत्यवबुध्यमान
मज्जितार्थः । गत्यन्तराभावात्परीतबुद्धिनिवर्तन जातमनो निमोचने बोधयान्तरा-
भवात् । 'देशोपायगमे गति' इति वक्तव्यं । अन्यधनामङ्गीकृत्य ततो जातरूपमय
काबनविदार । विदारार्थं भवद् । यो मृगस्तद्रूप तदाकार गृहीत्वा स्वाहृत्य । राक्षसानां
कामरूपत्वात्माश्विनकमृगभूमिका कृत्वैतत् । 'चानीकर जातरूप महारजतराजने
त्यमर । सीता वञ्चयितु प्रलोभयितु पञ्चवटीमवगाहतानेव । प्रविवेकेत्यर्थः ॥

दशमुखोऽपि जलधरपयस्थापितरथो दशरथिनिप्रवृत्ते कृतास्थ-
स्तस्थो ।

मनोवल्लभे । प्राणेश्वर इति यावत् । श्रीरामे प्रेम्णा ज्ञेहेन हेतुना । 'प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेह' इत्यमर । विदीर्णहृदया विदलितान्तरद्वा । अत एव कर्तव्याकर्तव्य विधेयाविधेय कृत्यमनानानानवबुध्यमाना । इतिकर्तव्यताशून्या सतीत्यर्थः । 'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्माच्छानच् । 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशः । आतर श्रीराम जानीहि परामृशेत्येवप्रकारेण सौमित्रिमादिदेशः । राक्षसेभ्यो रामस्य विपत्तिमाशङ्क्येत्यमाज्ञापयामासेत्यर्थः । तथा रामायणम्—'वार्तस्वर तु त भर्तुर्विज्ञाय सदृश वने । उवाच वचन सीता गच्छ जानीहि राघवम् ॥' इत्यादि ॥

ततश्चायं, न कार्यमिदमादिष्टम् । दिष्टदोषान्मिथ्याप्रतीतिं परिभवति भवतीं परम् ।

तत इति । ततश्च निदेशानन्तरं च । हे आर्ये पूज्ये जानकि, इदमादिष्टमयमादेशः । भाषे क । न कार्यं न कर्तव्यम् । आतरं जानीहीत्येवमाशु न युक्तमित्यर्थः । कुत । दिष्टदोषात्कालविपर्ययात् । 'कालो दिष्टोऽप्यनेहापि' इत्यमरः । अथवा दिष्टदोषाद्वैवर्त्यात् । 'देव दिष्ट भागधेयम्' इत्यमरः । मिथ्याप्रतीतिं विपर्ययज्ञानम् । अरामस्य निबन्धनार्तस्वरे तत्सबन्धिनेन भ्रान्तिरित्यर्थः । भवतीं त्वा परमधिकं परिभवति तिरस्करोति । लोके चाकचक्यदोषाच्छुक्लौ रजतभ्रान्तिप्रतिपत्तिवत् तथापि अतस्मिन्तद्ब्रह्मणमुत्पन्नमभूत् । अतः परं भ्रान्तासीत्यर्थः ॥

ननु त्वयाप्ययमार्तस्वरः प्रत्यक्षमनुभूतः । स च रामस्य विपत्तिमन्तरा नोपपद्यते । अतः कथं नमः भ्रान्तत्वमित्याशङ्क्य नेतद्विश्वसितुं योग्यमित्याह—

त्रिभुवनैरुधनुर्धरस्य शौर्यराशेरार्यस्य कः श्रद्धधीतः कोणपघुणनिमित्ता विपत्तिमिति प्रणिपत्य प्रत्याचक्ष्माणं लक्ष्मणं हृदयतोदकारिण्यः चाण्या मोहविह्वला सा यत्कृतर्जयत् ।

त्रिभुवनेति । त्रयाणां भुवनानां समाहारत्रिभुवनम् । 'तद्वितार्थः—' इत्यादिना समाहारसमासः । 'पात्रादिभ्यः प्रतिपेधो वक्तव्यः' इति स्त्रीलिङ्गताप्रतिपेधः । 'पात्राद्यदन्तैरेकार्यो द्विगुल्लक्ष्यानुसारतः' इत्यमरः । तत्रैकधनुर्धरस्य जगदेकघातुष्कस्येलनेनास्त्रमल्लसप्तत्वोक्तिः । शौर्यराशेर्महाशौर्यसप्तस्येति शरीरबलसप्तत्वोक्तिः । एवविषयार्थस्य महात्मनः श्रीरामस्य कोणपा राक्षसास्ते घुणा कीटविशेषा इव तन्निमित्ता तन्मूलम् । यद्वा मृगभूमिस्य प्रच्छन्नमप्यसु निजघुण्या राक्षसः निधित्याह—कोणपो राक्षसो भारीचः स घुणस्तन्निमित्ता तन्मूलम् । 'राक्षसः कोणपः ब्रवीतात्' इत्यमरः । विपत्तिं प्राणसंकटं को विवेकी श्रद्धधीतः विश्वसेत् । न श्रद्धधीतैवेत्यर्थः । 'पञ्चगायुरगन्धवदेवदानवराक्षसैः । अशक्यस्तु वेदेहि भर्ता जेतुं न सशयः ॥' इति श्रीरामायणेऽप्युक्तत्वादिति भावः । 'श्रद्धन्तरोरुपमर्गवद्भूतिर्वाच्यः' इति अच्छब्दस्य पूर्वनिपातः । इत्येवप्रकारेण प्रणिपत्य नमः

स्कृत्य प्रत्याचक्ष्य प्रत्याल्पन्त लक्ष्मण हृदयतोदकारिण्या मनोव्यथोत्पादिकया राण्या
वाचा । 'अनार्याकरणास्मि नृशस कुल्पासन । अहं तव प्रिय मन्ये रामस्य
व्यसनं महत् ॥' इत्यादारभ्य 'न त्वहं राघवादन्य पदापि पुरुषं स्पृशे' इत्यन्तया
१/ श्रीरामायणोक्तप्रकारेणैव । मोहेन प्रियविपत्त्याद्यद्वाजनितचित्तवैकल्येन विह्वला
विह्वला सती सा जानकी बहु भूयिष्ठमतर्जयदमर्त्सयत् । अनिन्दयदिति यावत् ।
तर्जयते परस्मैपद कविप्रयोगात्तिद्धम् । तर्जयतेरनुदात्तत्वेऽपि तस्यानुदात्तत्वक्षिप्तो
दित्करणेनानुदात्तनिमित्तस्यात्मनेपदस्याविलम्बितपदपरस्मैपदमिति । अत एव 'तर्ज-
यति मर्त्सयति च इत्यपि हृदयते' इति भट्टमहः ॥

तामेता सीतावाणीमसहमानो लक्ष्मण पुनरुवाचेत्याह—

भूयोऽपि लक्ष्मण प्रजावती परुषभापिणीमेवमभाषत ।

भूय इति । भूय पुनरपि लक्ष्मण परुषभापिणीं कणकठोरलापिनीं प्रजावतीं
भ्रातृभार्या सीतामेव वक्ष्यमाणरीत्याऽभाषतावोचत । 'प्रजावती भ्रातृजाया' इत्यमरः ॥

लक्ष्मणवाक्यमेव विवृणोति—

सुमुखि । मम सुमित्रा सत्यमग्ना यदासी-

स्तदभजमवितर्कं मातृसर्पकंसौख्यम् ।

अहह विधिविपाकाद्वाहरन्ती दुरक्तिं

त्यमसि विपिनमध्ये मध्यमाम्ना हि जाता ॥ २७ ॥

सुमुखीति । हे सुमुखि मधुरभाषिणि जानकि, 'स्नात्वात्-' इत्यादिना ङीष् ।
यत् यस्मात्कारणात्त्व मम सत्यं ययार्थम् । अकपटमिति यावत् । सुमित्रा सुमित्रा-
रूपिण्यम्बा मातासीरभू । सुवचनोपलालनादिना निजजननी जातासीरित्यर्थः ।
तत्तस्मात्कारणदवितर्कं नि शङ्क मातृसर्पकेण मातृसानिष्येन यत्सौख्यमानन्दस्त-
दभजं प्राप्नवम् । अन्वभूवमित्यर्थः । एतावत्पर्यन्तमिति शेषः । मातृत्वे तव सत्त्व-
हवाससौख्यानुभवस्य युक्तत्वादिति भावः । सर्पबीदानीं तु विधिविपाकाद्देवप्रातिङ्-
ल्याद्धेतोः । 'विधिविधाने देवेऽपि' इत्यमरः । विपिनमध्येऽरण्यमध्ये त्वं दुरक्तिं
कर्णकठोरवचनं व्याहरन्ती आल्पन्ती सती । 'व्याहार उक्तिर्लापितम्' इत्यमरः ।
मध्यमाम्ना कैवेय्यपि जातासि । न केवलं सुवचनेन सुमित्रैव, किन्तु दुर्वचनेन कैके-
य्यपि जातेति कृलोमययापि त्वं ममाम्बैव भवसि । अतः पुत्रे मयि काप्यन्य-
शङ्का न कार्येति भावः । मध्यमाम्नाक्षन्दो व्याख्यातः । माग्नीरुतम् ॥

इत्युक्त्वा भ्रातृसमीपगामिनि लक्ष्मणे तत्क्षणमेव रन्ध्रान्वेषी दशरु-
न्धरः स्यन्दनं विहाय विहाय स्थलादवतीर्य निजान्तःकरणेऽप्यमान्त-
रागं वहिः प्रकटयन्निव कपटसन्ध्यासिवेषः पणशालाभ्यर्णमासदत् ।

१ 'परुषभापिणीं प्रजावतीं' इति पाठः २ 'ऽऽगीत' इति पाठः ३ 'भ्रातृजाया भ्रातृ'
इति पाठः ४ 'धृतकाषावपटसन्ध्यामवेष' इति पाठः ५ 'पणशालानामसाद' इति पाठः

इतीति । इत्येवमुक्त्वा लक्ष्मणे भ्रातृषमीप श्रीरामनिवृत्त प्रतिगच्छतीति तन्ना-
मिनि सति । तत्क्षणमेव तस्मिन्नेव क्षणे । विलम्बे कार्यविघातादिति भावः ।
अत्यन्तसयोगे दितीया । रन्ध्रमपहरणोचितसमयमन्विपत्त्याकाङ्क्षित इति रन्ध्रान्वेषी ।
दशकन्धरो रावण स्यन्दन शताङ्गम् । 'शताङ्ग स्यन्दनो रथ' इत्यमरः । विहा-
त्यङ्गत्वा । विहाय स्थलादाकाशमण्डलादवतीर्यावदङ्गम् । 'पुष्पाकाशविहायसी' इत्य-
मरः । निजान्त करणे निजमानसेऽप्यमान्तम् । अत्युक्तत्वाभिर्गच्छन्तमित्यर्थः ।
रागमनुराग लौहित्य च । 'रागोऽनुरागौ मात्मर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु' इति विश्वः ।
बहिर्बाह्येऽपि प्रकटयन्प्रकाशयन्निधु म्थित इत्युत्प्रेक्षा । सा च रागयो र्हेपभित्ति-
कामेदाप्यवसायभूलातिशयोक्त्यनुप्राणितत्वात्सकरः । कपटसन्धासिवेपो मायाभिर्भु-
वैपधारी सन् । सद्य एव तस्या अनुद्वेगार्थमिति भावः । पणशालाभ्यर्णं सीतानि-
वासपणशालोपकण्ठमासदत्तप्राप । सदेर्लुङि पुषादित्वाच्चेरकदेशः । 'उपकण्ठान्ति-
काभ्यर्णाभ्यप्रा अप्यभितोऽप्ययम्' इत्यमरः ॥

रामाध्रमाद्विगतलक्ष्मणसन्निधाना-

त्सीता जहार चपल पिशिताशनेन्द्र ।

माला नवोत्पलमयीं पल्लभ्रमेण

देवालयादिषु निरस्तजनादलर्क ॥ २८ ॥

रामेति । चपलक्षयलः । अनियतचित्त इत्यर्थः । पिशिताशनेन्द्रो रक्षसचक्र-
वर्ती रावणो विगत लक्ष्मणस्य सन्निधानं साविध्य यस्य तस्मात् । लक्ष्मणरहितादि-
त्यर्थः । रामाध्रमाच्छ्रीरामनिवासात् । 'ध्रुवमपायेऽपादाम्' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी ।
सीता जहारपहतवान् । साधारणमधूभ्रान्त्येति भावः । कथमिव । निरस्तजनादर्थं
कादिजनशून्यादेवालयादेवतायतनात् । पूर्वैवत्वञ्चमी । नवोत्पलमयीं नूतनेन्वीवरवि-
काराम् । तद्वपितामित्यर्थः । नवप्रवृत्तमभ्यनताद्योतनार्थम् । विहरारथे मयटि णीप् ।
माला क्षज पल्लभ्रमेण सकालखण्डान्मन्त्रात्या । अन्यथा पल्लशब्दस्य केवलमास-
परत्वे तस्य रक्तवर्णत्वेन नीलोत्पलमालाया तद्वान्व्यनुदयात् अलर्कं सापसार-
शूनक इवेत्युपमा । अलर्कस्य मालापहरणे यो लाभः स एव सीतापहतुं रावणस्या-
पीत्युपमाथ । 'शूनको भपकश्चा स्यादलर्कस्तु स योगित इत्यमरः' । अत्र कबि-
द्रहस्योपदेशः कविः श्रीरामायणव्याख्यातृभिः — यद्यपि लक्ष्मीरूपा सीता, विष्णु-
रूपरामस्य मृगान्वपणममये राम एव तिरोहिता, तथापि तस्मिन्ममये देवै-
स्वकार्यार्थं श्रीरामानुमत्ता मायया निर्मिता सीता तत्र स्थापिता, ता रावणो
जहारति । अन्यथा रामस्य वियोगाद्वीरारेण क्षणमात्रमपि विच्छेपाभावप्रतिपादक-
'विष्णोरेषानपायिनी' इति वाक्यमप्रमाणं स्यात् । ननु क्षणमात्रविच्छेपस्यानन्ता-
कारे विवाहात्पूर्वं सबन्धामाव कथमिति चेन्न । सर्वदा स्वस्मिन्विद्यमानाया एव
सीताया लोकव्यवहारमनुमरञ्जनकस्य गृह आविर्भाव परिकल्प्य विवाहादिलीला-

करणान् । अन्वेपणविलापनाद्यनुकरणमात्रं तच्च स्त्रीसद्भिनामियमवस्थेति प्रत्यापनार्थम् । अत एवोक्तं श्रीभागवते—‘स्त्रीसद्भिनामिति यतिं प्रथयश्चचार’ इति । रावण-कुम्भकणयो पूर्वं वरप्रदानादेव स्वपथ्यत्वे सिद्धे यद्यपि प्रकारान्तरेणापि तयोर्वैध-भवति तथापि मायारूपसीता कल्पयित्वा तदपहरणापराधेन रावणहननादिक-याप्रवर्तनेन लोकं पवित्रीकर्तुं परदारपहर्तुरेव विनाश इति ज्ञापनार्थं चेत्यलम-तिरुधया । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

हा नाथ ! क चिरायसीति बहुशो व्याकुश्य याप्ताविलं

चक्षुर्विभ्रु विमुञ्चती दशरथस्याद्यामवेक्ष्य कृपाम् ।

रे रे राक्षस मा बधुं प्रददती मुञ्चेति गृध्राधिपो

दङ्गाध्वानमनल्पकोपमकरोदप्रेवण रावणम् ॥ २९ ॥

हेति । हेति खेदे । नाथ प्राणेश्वर श्रीराम, क कुत्र चिरायसि विलम्बसे । येनेतादृश्यवस्या संप्राप्तेति भावः । इत्यनेन प्रकारेण बहुशो बहुवारम् । ‘बहुला-र्थाच्छत्कारकादन्यतरस्याम्’ इति शस्त्रप्रत्ययः । व्याकुश्योच्चैराकण्ड्य याप्ताविलमभ्रुक-ट्य चक्षुर्विभ्रु दिगन्तरेषु विमुञ्चतीं प्रसारयन्तीम् । श्रीरामागमनाशयेनेति भावः । ‘अगम्यस्याद्या क्षुपा ज्येष्ठपुत्रकल्त्रलाज्येष्ठक्षुपामवेक्ष्य दृष्ट्वा । रे रे इति प्रकृते र्मर्त्सने चापलाग्निरुहोऽयं शब्दो हीनसंबोधनवाची । ‘हीनसंबोधने तु रे’ इत्यमरः । ‘चापले द्वे भवतः’ इति द्विरुक्तिः । ‘सभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम्’ इति काशिकोपदे-शाच्च सभ्रमः । तत्र ‘स्वरितमात्रेडिते—’ इत्यादिना प्राप्तस्य हुतस्य स्वरं हुतः । ‘साहममनिच्छन्ना विभाषा बकन्या’ इति पाक्षिकः प्रतिषेधः । ‘शास्त्रत्याग साह-सम्’ इति हरदत्तः । राक्षसेति तस्य नामाप्युच्चरितुमनुचितमित्यामन्त्रितमिति मन्तव्यम् । सीतापहरणसाहसं मा कुर्वित्यर्थः । प्रददतीं प्रकर्षेण क्रोशन्तीं बधू-कृपां मुखं त्यज । ‘मा प्रतिरध’ इति वा पाठः । तत्पक्षे निरोधं मा कुर्वित्यर्थः । ‘समा क्षुपाजनीवध्व’ इत्यमरः । अत्र दशरथस्यात्मप्रियमुद्भावेन भ्रातृन्वात्स-ल्युपाया अपि स्वक्षुपात्वाद्बधूग्रहणं द्रष्टव्यम् । इति । उन्त्वेति शेषः । गृध्राधिपो जटायुः । अप्रेवणं वनपुरोभागं इत्यर्थः । ‘वनं पुरगामिश्रकासिभ्रकासारिकाकोटरा-प्रेभ्यः’ इति वननकारस्य णत्वम् । अध्वानं मार्गं रुद्ध्वा विरुध्य रावणं प्रत्यनल्प-कोपमधिककोपमकरोत् । अनुचितकारेण रावणं विजित्वा सीतां मोचयितुमुद्युक्तवा-नित्यर्थः । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥

समभूत्समये तस्मिन्समरं समरदहसोः ।

मिथोमथनसक्रुद्धगृध्राक्षसराजयो ॥ ३० ॥

समभूदिति । तस्मिन्समये सीताहरणक्षले समरदहमोक्षुत्त्ववेगयोः । अतः

एव मियोमथनेन परस्परप्रहारेण सन्तुष्टौ सम्यङ्कृपितौ यौ यद्यसञ्चरन्तौ जटायु-
रवणौ तयो समर युद्ध समभूत् । सम्यङ्प्रवृत्तमित्यर्थः ॥

तत किं तत्राह—

दशमुखरथमाशु ध्वस्तरथ्यं विसृतं

शिथिलतरवरुथं शीर्षचक्रं स चक्रे ।

गरदभिहतशक्तिप्रासवाणासखङ्ग

त्रिशिखविशिखतूणीपाशकुन्त शकुन्त ॥ ३१ ॥

दशमुखेति । स शकुन्त पक्षी जटायु । ‘शकुन्तपक्षिश्चाकुन्ते-’ इत्यमर ।
शक्तय आयुधविशेषा । प्रास्यन्त इति प्रासा कुन्तापरपर्याया क्षेपणीया आयु-
धविशेषा । तदुक्तं वृत्तिकारेण—‘अकर्तरि च करके सहायाम्’ इत्यनं प्रास्यन्त
इति प्रासा इति । वाणा इपवोऽभ्यन्तेऽनेनेति वाणास कार्मुकम् । ‘कर्मण्यण्’ ।
‘धनुर्धापौ धन्वशरासनकोदण्टकार्मुकम् । इप्वास’ इत्यमर । तत्र चन्द्रहास ।
‘तत्रे तु निक्षिप्तचन्द्रहासासिरेष्ट्य’ इत्यमर । त्रिशिख त्रिशूलम् । विशिखा
वाणा । ‘धृपन्कषाणविशिखा’ इत्यमर । तूण्यौ तूणीरौ । ‘तूणोपासजतूणीरनि-
पत्रा इपुर्धिर्यो । तूण्याम्’ इत्यमर । पाशा रज्ज्वपरपर्याया आकर्षणसाधनायु-
धविशेषा । कुन्ता ग्रामा प्रसिद्धा । ‘प्राप्तु कुन्त’ इत्यमर । एते रावण-
प्रयुक्ता आयुधविशेषा गरज्या पश्याभ्यामभिहता पराहता यस्य स तथोक्त-
सन् । ‘गरत्पक्षच्छदा पत्रम्’ इत्यमर । दशमुखरथ रावणस्यन्दनमाशु क्षिप्र
ध्वस्ता विनाशिता रथ्या रथवोटारोऽश्वा यस्य तम् । ‘रथ्यो वोटारथस्य च’
इत्यमर । ‘तद्वद्वति रथयुगप्रासद्वम्’ इति यत्प्रत्यय । विगतं सूत सारथिर्यस्य
विसृतम् । ‘सूत क्षत्ता च सारथि’ इत्यमर । शिथिलतरोऽत्यन्तविच्छिद्यो बह्व्यो
रथगुप्तिर्यस्य तम् । ‘रथगुप्तिर्वह्यो ना’ इत्यमर । शार्णे विच्छिन्ने चक्रे रथोक्ते यस्य
तम् । तथोक्त चक्रे कृतवान् । सीताविमोचनाभिनिवेशतया यावच्छक्तिं वीमस
चकारेत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ॥

तत किं तत्राह—

राक्षसासिञ्चत क्षिप्र पपात पततां वर ।

मैथिलीपक्षपातेन पक्षपातमेवाप्य स ॥ ३२ ॥

राक्षसेति । स पतता वरोऽण्टजमण्टलेधरो जटायुर्यथित्वा पक्षपातेनासक्ति-
विशेषेण हेतुना । राक्षसासिञ्चतो रावणचन्द्रहासविद्विक्त सन् । पक्षपातं गरुड-
मवाप्य क्षिप्र पपात । पक्षपाततत्परण्या पक्षपातप्राप्तिर्युक्तैवेति भावः । अस्मि-
निर्मिन्नपक्षो भुवि न्यपतदित्यर्थः । ‘पक्ष पार्श्वमरुन्ताप्यसहायबलभित्तिपु’ इति
वैजयन्ती । तथा रामायणम्—‘स च्छिन्नपक्ष सहसा रक्षसा रौद्रकर्मणा । निपपात
हतो गृध्रो धरण्यामल्पजीवित ॥’ इति ॥

तत्क्षणमन्यथाधिरूढेन रावणेन भूयोऽपि नीयमाना जानकी
शृङ्गसगतप्लवगपञ्चके पञ्चचूड इव ह्माधरकुमारे कस्मिंश्चित्सुग्रीव-
सात्कृतदशग्रीवप्रतापानलसदृशं वालिविनाशपिशुनं महोत्कापात-
प्रतिमं रामसाहाय्यकप्रोत्साहनाय पुत्रमभिपतत्पतङ्गविम्बशङ्कावहं
कनकपिशङ्गकौशेयमयोत्तरीयान्तरितमाभरणजालमपातयत् ।

तत्क्षणमिति । तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे । जटायुनिपातानन्तरक्षण इत्यर्थः ।
अन्यथाधिरूढेन रयान्तराधिष्ठितेन । पूर्वस्थस्य जटायुषा विध्वस्तत्वादिति भावः ।
रावणेन भूय पुनरपि नीयमानापहियमाणा जानकी शृङ्गसगत शिखरोपविष्टा प्लव-
गानां सुग्रीवादिकपीना पञ्चक यस्य तस्मिन्स्थोक्ते । 'कपिशङ्गकौशेयमयोत्तरीय-
मुक्ता' इत्यमरः । अत एव पञ्च चूडा शिखा यस्य तस्मिन् । 'शिखा चूडा केश-
पाश' इत्यमरः । ह्माधरकुमारे राजकुमार इव स्थित इत्युद्देशः । राजकुमारस्य
पञ्चचूडलासम्भवाद्युपनयनकालीनलविबक्षा, तदोपमवेति विवेकः । कस्मिंश्चित्समा-
वरे पवते । ऋष्यमूक इत्यर्थः । सुग्रीवसाकृतो ज्वगणा सुग्रीवाधीन इतः । 'देये
त्रा च' इत्यत्र चकारात्सातिप्रत्ययः । तथाभूतो यो दशग्रीवप्रतापानलो रावणप्रता-
पामिस्तत्सदृशः तत्तुल्यम् । अत्र रावणप्रतापानलस्य सुग्रीवसात्कृतत्वेन स्वतः सिद्धस्य
सदेहादुपमोत्प्रेक्षयोः सदेहं स्रक् । वालिविनाशस्य पिशुनं सूचको यो महोत्का-
पातस्तत्प्रतिमं तत्सदृशमित्यादि पूर्ववत्सदेहात्स्रक् । उत्तरत्र एतत्प्रत्यक्षीकरण-
त्परसुग्रीवप्रत्यायितेन श्रीरामेण तथा करिष्यमाणत्वादिति भावः । 'कर्णेजप
सूचकं स्यात्पिशुनं' इत्यमरः । रामस्य यत्साहाय्यकं सहायकम् । 'योपधाद्रूपोत्त-
माद्रुजु' । तत्र प्रोत्साहनाय प्रेरणार्थं पुनः सुग्रीवः प्रत्यभिपततोऽभ्यागच्छतः पतङ्गस्य
सूर्यस्य यद्विम्बं मण्डलम् । 'पतङ्गो पक्षिसूर्यो च' इत्यमरः । तच्छङ्कावहं तत्सदेह-
जनकं तद्भ्रान्तिजनकं वा । अतस्त्वावेवाकारो । तथा पतङ्गविम्बस्य पतनासम्भवात्
अभूतोपमोत्प्रेक्षा वा मतभेदादित्युक्तं तदेतदुज्जीवितमुच्छ्वसन्नारद्वयमिति स्रक् ।
कनकेन कनकवद्वा पिङ्गं कपिशं यत्कौशेयम् । 'कौशेयं कृमिकौशोत्पम्' इत्यमरः ।
तन्मयं तद्रूपं यदुत्तरीयं सव्यान् तेनान्तरितं निबद्धम् । 'सव्यान्मुत्तरीयं च' इत्यमरः ।
आभरणजालं ह्यग्नूपुराद्याभरणकलापमपातयत् । रावणेन नीयमाना मामिमे वानरा
श्रीरामाय कथयेयुरिति भला पातयामासेत्यर्थः ॥

तत्पतनमपि स्वतेजःपतनमिव नालक्षयल्लङ्कालङ्कारभूतामशोकव-
निकां मैथिलीमनयदैनयामिहो दशग्रीवः ।

तदिति । तत्पतनमपि तस्याभरणजालस्य पतनमपि स्वतेजःपतनमिव निनप्र-
तापनिपातमिव नालक्षयन् पर्यालोचयन् । 'न क्लयन्' इति पाठोऽप्ययमेवार्थः ।

- १ 'ऋष्यमूक' इति पाठः २ 'पञ्चचूडाधर इव' इति पाठः ३ 'ह्माधरे' इति पाठः
४ 'कपिशकौशेय' इति पाठः ५ 'मारम्' इति पाठः ६ 'न पश्यन्' इति पाठः
७ 'अनयश्च' इति पाठः

कामान्धलादिति भावः । न नर्तय नशब्दस्य 'सुप्सुपा-' इति समासः । नयाभिज्ञो नीतिनिपुणः । 'प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिता' इत्यमरः । स न भवतीत्यनयाभिज्ञः । दुर्वितीति इत्यर्थः । 'अनयज्ञः' इति पाठे नयः जानातीति नयज्ञः स न भवतीत्यनयज्ञः । अथ 'आतोऽनुपसर्गे क' इति कप्रत्ययः । न 'इगुपध-इत्यादिना कप्रत्ययः । अत एवाह भगवान्काल्यायनः — 'अकारादनुपसर्गात्कर्मोपपदं भवति' इति 'प्रतिषेधे च' इति वार्तिकव्याख्याने भाष्यकारेणार्थज्ञशब्दमुदाहृत्य धस्य समर्थनात्ततो नञ्समासः । अनयज्ञः । नीतितात्त्राचारशून्यः इत्यर्थः । दशग्रीवं रावणो मैथिलीं सीतां लङ्कायाः अलङ्कारभूतां लङ्कालङ्कारभूतामलङ्कारोपमितां तत्प्रायामित्यर्थः । 'भूत इमादौ पिशाचादौ न्याये सत्योपमानयो' इति विश्वः । अशोकवनिका निजनिहारोचितोद्यानवनिकामनयत् । तत्र निक्षिप्तवानित्यर्थः । दुहा दित्वाजयतेतिवचनकल्मसः । अनः रामायणम्—'हियमाणा तु वंदेही कचिन्नायमप इयती । दर्शं गिरिशृङ्गस्थान्पथं वानरयूथपान् ॥ तेषां मध्ये विशालाक्षी कौशेय वनकप्रमम् । उत्तरीय वरारोहा शुभान्याभरणानि च ॥ सुमोच यदि रामाय वसते सुरिति भासिनी । वल्लमुत्सृज्य तन्मध्ये विनिक्षिप्तं सुभूषणम् । सभ्रान्तस्तु दशग्री वस्तत्कर्म च न दुःखवान् ॥' इत्यादि ॥

अशोकवनिका लेभे राक्षसीपरिवेष्टिताम् ।

सीता मारुतिचालाग्निसम्भनार्हामिधौपधिम् ॥ ३३ ॥

अशोकेति । अशोकवनिका कर्त्री राक्षसीभिर्निगूडत्वेन सगोपनार्थं रावणनिदुःखराक्षसस्त्रीभिः परिवेष्टिता परिवृता सीताम् । मरुतस्यापस्य पुमान्मारुतिर्द्वन्द्वमान् 'अत इत्' इतीज् । तस्य बाले लङ्गूले योऽग्निः सुन्दरकाण्डे वक्ष्यमाणरूपस्त्वस्त्वम्भने निरोधनेऽर्हं योग्याम् । शक्तमित्यर्थः । ओषधिं लताविशेषमिव । तेषां प्रापेवेत्युपेक्षा । सीतान्वेषणसमये लङ्कां प्रविष्टो हनूमान्सीतामालोक्य निजगमनार्थं पनार्थमशोकवनिकां भ्रूत्वा पितृनियुक्तेन्द्रजिता निरन्धानीतो बाले वल्ले सवेष्टयागिना प्रज्वालितो वंदेहीनिवासतयेकामशोकवतिक्रमन्तरेण कृत्वा लङ्कां ददाहेति सुन्दरकाण्डे वक्ष्यति ॥

अनन्तरुत्तान्तमाह—

काकुत्स्थोऽप्यथ रक्षसामधिपतेर्वाग्वागुरावेष्टिते
कृत्वा हाटकताटकेयहरिणे शार्दूलविक्रीडितम् ।

आगच्छन्ननुजेन तत्र गदितामार्कण्यं वार्तां ततः

सीतासंगमलालसस्तदुदजं रामं प्रतस्ये हृतम् ॥ ३४ ॥

काकुत्स्थ इति । काकुत्स्थो रघुनायकोऽपि रक्षसामधिपते रावणस्य वाक्ये रावणवचनं सैव वागुरा भूयवन्धिनी । रघुनिर्मितजालविशेष इति यावत् । तय आवेष्टिते आवृते । नियमित इत्यर्थः । 'वागुरा भूयवन्धिनी' इत्यमरः । हाटकस्य विकारो हाटकमयो यस्याटकेयो भारीवस्त्रसिन्धेव हरिणे भूगे । शार्दूलविक्रीडितः शार्दूले व्याघ्रः । 'शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे' इत्यमरः । तस्य विक्रीडितवद्विक्रीडितः

कृत्वा । शार्दूलवत् त निहलेत्यथ । अथानन्तरमागच्छ । तत्रागमनममयेऽनुजेन
लक्ष्मणेन गदितामुक्ता वार्ताम् । दीनारुन्दभ्रवणविपण्णसीतानिष्ठुरवचनप्रेरितोऽहमा-
गतोऽस्मीत्येवरूपवृत्तान्तमित्यर्थः । 'वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्त' इत्यमरः । आकर्ण्य श्रुत्वा
भ्रातृस्वदनन्तरं सीतायाः सगमे समायमे लालसोऽलन्तामिलाप सन् । विजने वने
तद्विपत्तेरवश्यमावित्वादिति भावः । तदुदञ्ज तस्याः सीताया उदञ्ज पर्णशाला प्रति ।
तद् इति वा च्छेदः । रामो द्रुतं शीघ्रं प्रनम्ये चंचलः । अत्र भिन्नवाक्यस्थत्वात्का-
कुत्स्थरामशब्दयोर्न पौनदस्यम् । यद्वा ककुत्स्थः ककुत्स्थवशोद्भव इति विशेषणत्वेन
वा योजना । अत्र वाक्यादकेययोर्वागुराहरिणरूपणेन काकुत्स्थे भृगयुत्तप्रसीतेरेक-
देशवर्तिरप्युक्तम् । तच्च शार्दूलविक्रीडितमित्यत्र तत्सदृशं विक्रीडितमिति सादृश्याज्ञे-
पादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपनिदर्शनया सापेक्षितत्वात्सन्दर्भ्यते । शार्दूलविक्रीडितमित्य-
त्रास्यापि उक्तस्य शार्दूलविक्रीडितत्वात्कवेद्यातुर्यमनुसंधेयम् । 'सूर्याश्वैमसजस्तता
सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् ॥

अयं कथं स्यादिति चाप्यगर्भमालोक्यमानो वनदेवताभिः ।

विलोकयन्केवलं पर्णशालां विनष्टचेता विललाप रामः ॥ ३५ ॥

अयमिति । अयं श्रीरामः कथं कथंभूतं स्याद्भवेत् । प्रियतमारहितपर्ण-
शालां दृष्ट्वा शेषः । इति मलेत्यथ । बाष्पाण्यभूणि गर्भे यस्मिन्क्रमणि तद्यथा भवति
तेषां वनदेवताभिरलोक्यमानो दृश्यमानः सन् । तासामपि शोचनीय इति भावः ।
रामः केवला सीतापहिलेन शून्या पर्णशालामुदञ्जं विलोकयन् । अत एव विनष्टचेता
भग्नोत्साहः सन् । विललापः परिदेवयामास । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः ।
'महात्मगुरुदेवानामश्रुपातः क्षितौ यदि । देशप्रशो महद्दुःखं मरणं च भवेद्भवम् ॥'
इति क्षितौ देवताश्रुपातनिषेधदर्शनाच्छ्रीरामस्य क्षिप्रमेव महद्दुःखं प्राप्तिस्त्वन्मार्थं
बाष्पगर्भमित्युक्तम् । वृत्तमुपनाति ॥

विलापप्रकारमेवाह पञ्चभिः —

हा कष्टमत्र नहि सा किमितिं प्रवृत्त-

मालोकयामि चट्टलामिह पादमुद्राम् ।

मा धीक्ष्य नूनमगृहीतमृगमुद्धतं-

मन्तर्हिता तरुषु रोपयतीव सीता ॥ ३६ ॥

हा कष्टमिति । हेति खेदे । कष्टं वृच्छम् । प्राप्तमिति शेषः । कुतः । अत्रास्या
पर्णशालाया सा सीता नहि नास्ति खलु । 'अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति'
इति भाष्यकारवचनाद्भवतीति लट् पूर्वाचार्याणां सज्ञा । इदमेतन्सीताभानरूपं कार्यं
किं प्रवृत्तम् । केन कारणेन सजातमित्यर्थः । तथेहास्मिन्प्रदेशे चट्टला पादमुद्राम् ।
विकलितान्पादविन्यासान्नित्यर्थः । आलोकयामि पश्यामि । निमेतादित्यर्थः । इत्येव-
मुक्त्वा स्वयं कथंचिदन्यथोत्प्रेक्षते—मामिति । अगृहीतमृगमनाहृतहिरण्यहरिण

मा वीक्ष्य सीता रोषवती कुपितेव । वस्तुतस्तु न तथा । परमप्रेमास्पदे मयि रोषा-
भावादिति भावः । तरुषु रुक्षेषु मुहूर्त क्षणमात्र घटिमाद्वितय वा । 'मुहूर्तमल्पक'
स्याद्वटिमाद्वितयेऽपि च' इति विध्व । अन्तर्हितान्तर्धानं गता । नूनमित्युत्प्रेक्षा
लोके हि कान्ता कान्ते स्वाभिमतार्यासग्रहीतरी सति रोषविडम्बनया कुत्रचित्
गूढतया कचित्कालं रमयन्ति तद्वदित्यर्थः । वसन्ततिलकारुतम् ॥

एव सामान्याकारेण विलप्य सप्रति सीतामामन्य विलपति—

त्वदभिलषितपूर्त्या धञ्चितः पञ्चवट्या

मचरमचरमोऽहं मोहभाजा प्रजानाम् ।

तदिह सरलबुद्धे ! नैव रोपस्य काल

सुमुखि ! मम मुखं किं सोढसीतावियोगम् ॥ ३७ ॥

त्वदिति । हे सरलबुद्धे ऋजुबुद्धे सुमुखि सुन्दरानने जानकीति संबोधनद्व-
नं विप्रलम्भस्त्वया कर्तुं मोचित इति सूच्यते । त्वदभिलषितपूर्त्या त्वदभिलषि-
मरण्येऽपि सहसचाररूपो मनोरथः । चित्रमृगाहरणरूपो मनोरथो वा । तस्य पू-
रुरणेन हेतुना धञ्चितो विप्रलम्भः प्रतारितः । व्यामोहित इति यावत् । अहं मो-
भाजाम् । ज्ञानानामित्यर्थः । प्रजाना जनानाम् । 'प्रजा स्यात्सततां जने' इत्यमर-
चरमोऽन्तिमो न भवतीत्यचरम आद्यः । अप्रेमर सन्नित्यर्थः । पञ्चवट्यामन-
सचरितवानस्मि । एतावत्पर्यन्तं लप्साहचर्यात्स्वमनोरथपरिपूरणतत्परतया व्यव-
तवानस्मीत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणादिह महारण्ये रोपस्येन कान्ते न । रोपं कर्तुं
समयो न भवतीत्यर्थः । सत्यपि रोपहेतावीदृक्वनवाससकटे मनःसमाधायानुकूलं
नैव वर्तितव्यत्वादिति भावः । अस्तु वाय रोपकालः । मम निरहासहिष्णुत्वाद्वा त्व-
कर्तुमयुक्तमित्याह—हे सुमुखि, मम मुखं च यत्त्वत्सहवासेनैव सोलासमिति भावः
सोढं क्षान्तं सीतायास्तव वियोगो विरहो येन तत्तथोक्तं किं सीताविरहमहि-
भवति निमु । न भवत्येवेत्यर्थः । अतः सर्वथा रोपं परित्यज्य सन्निधेयमिति भावः
अत्र सीतेस्त्वन्वापदेशप्रहणमखण्डितप्रेमास्पदत्वद्योतनार्थम् । मालिनीकृतम् ॥

तथाप्यपूर्वमृगाहरणे यदि त्वदभिलाषस्तदानेन तुच्छेन मायामृगेण किम्
इतोऽप्यत्यन्तं श्लाघ्यमानेध्यामीत्याह—

यद्यस्ति कौतुकमपूर्वमृगे मृगाक्षि !

चान्द्र हरामि हरिणं मम सन्निधेहि ।

यावन्न मुञ्चसि मया हतमेणमेनं

तावद्धातु तव वक्रतुला मृगाङ्ग ॥ ३८ ॥

यदीति । हे मृगाक्षि कुरङ्गनयने जाननि, अपूर्वमृगेऽसाधारणमृगे कौतु-
कुत्तुहलम् । अभिलाष इति यावत् । 'कौतुहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम्' इत्य-
मरः । अस्ति यदि वर्तते चेत् । तवेति शेषः । तर्हि चन्द्रस्याय चान्द्रः । चन्द्रनि-

इत्यथ । 'तस्येदम्' इत्यण् । त हरिण हराम्यानयामि । यद्वा हरिष्यामीत्यर्थः ।
वर्तमानसामान्ये वर्तमानप्रत्ययः । अतो मम सन्निधेहि सन्निहिता भव । मन्समीप
प्रत्यागच्छेत्यर्थः । अतो मया हृतमानीतयेन चान्द्रमेण हरिण यानयावत्पर्यन्तं न
मुच्यते न त्यजति । कोतुकादिति भावः । तावन्मृगोऽङ्घ्रिह्व यस्य मृगाङ्घ्रिह्वस्तव
वक्षेण निष्कलहेन त्वदीयवदनेन तुला सादृश्यं दधातु धारयतु । सभावनाया
लोढः । तदनन्तरमिदानीं वा वक्रसादृश्यधारणकथैव नास्तीत्यर्थः । अत्र तुला दधा-
त्विति सभावितार्थापमानया चोपमानादुपमेयस्याविक्रयप्रतिपादनरूपो व्यतिरेको
व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः । लोकोत्तरलावण्यसपनभवन्मुखावलोकनाभावे
मम कथं निर्वाह इति फलितार्थः । वक्रतुलामिलन 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्' इत्य-
प्रासादस्य पर्यायस्येव तुलाशब्दस्य प्रतिषेधादन सादृश्यवाचित्वात्तद्योगेऽपि तृतीया-
नमासः । वमन्तितिलकारुत्तम् ॥

इत्थं विलापेऽप्यसन्निहितायास्तस्या मृतिं निश्चिनोति—

सप्राणा चेज्जनकतनया किं न तिष्ठेत महं

हिंस्रैः सत्त्वैर्न पल्लु निहता रक्तसिक्ता न पृथ्वी ।

गोदावर्यां पुलिनविहृतिं रामशून्या न कुर्या-

शुक्लं नक्तचरकवलनात्संस्थिता सर्वथा सा ॥ ३९ ॥

सप्राणेति । जनकस्य तनया जानकी । विशिष्टपितृजन्यत्वात्परमसाध्वीत्यर्थः ।
सप्राणा चेत्सतीविठा यदि । मद्यम् । अत्यन्तविरहासहिष्णव इति भावः । न तिष्ठेत
किमात्मानं प्रकाशयन्ती न वतेत किम् । वर्तेतैवेत्यर्थः । अतो न प्राणसहितेति ।
तिष्ठतेतिटि 'प्रकाशनम्येयारययोश्च' इत्यात्मनेपदम् । तर्हि व्याप्रादिभिर्भरिता
मिम् । नेत्याह—हिंस्र सत्त्वैर्व्याप्रादिघातुकजन्तुभिः । 'क्षरार्घ्यादुस्रो हिंस्र' इत्य-
मरः । न निहता खलु न हितिता खलु । कुतः । पृथ्वी भूरक्तसिक्ता रुधिररङ्गिणा
न भवतीत्यर्थः । तथा चेद्रक्तसिक्ता भवेदेवेति शेषः । तर्हि गोदावरीतीरे विहर्तुं
गन्वती किम् । तथाभूतापि न भवतीत्याह—गोदावर्याम् । लक्षणाया गोदावरीतीर
इत्यर्थः । 'गोदावर्या' इति पठ्यन्तपाठे तस्या पुलिनेषु सैकतेषु विहृतिं विहारम् ।
'तोयोधितं तपुलिनं सैकतं सिक्तामयम्' इत्यमरः । रामेण प्रियतमेन मया शून्या
विरहिता सती न कुर्यान्न विदध्यात् । शुक्लम् । प्रियतमविरहितविहारस्य पतिव्रता-
नामधर्मत्वादिति भावः । किन्तु सा जानकी सवधा सर्वप्रकारेण । 'प्रकारवचने
जाल्' । नक्तचरकवलनाद्वाञ्छसकर्वकमक्षणादेतो संस्थिता नष्टा । शुक्लम् । एतद्वि-
चारणं सगतमित्यर्थः । 'सस्या स्थितौ व्यवस्थाया नाशे' इति विश्वः । अत्रैव बहुधा
सदित्य निश्चयपर्यवमानकथनान्निश्चयान्तं सदेहालङ्कारः । मन्दाकान्ता ॥

लोकान्तरप्रणयिनं श्वशुरं प्रणन्तु

मातृसकालमतिरुह्य यदि प्रयासि ।

विज्ञाप्य मामपि समाह्वय साध्वि । तस्मै
सौमित्रिरेव भरते निदधानु राज्यम् ॥ ४० ॥

लोकान्तरेति । हे जानकि, लोकान्तरप्रणयिन स्वर्गस्थ ध्वशुरं पत्यु पित दशरथ प्रणन्तु नमस्कर्तुम् । 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इति णत्वम् । अङ्गं मध्वतुर्दशवत्सरात्मकतया नियुक्तो यः कालस्तमितिलङ्घ्योऽङ्गत्वेन । तावन्तः कालमया पयित्वं वेत्यर्थः । तदानीं साग्रेव वर्षस्यावशिष्टत्वादिति भावः । 'अविलङ्घ्य' इति पाठे स्पष्टार्थः । प्रयासि यदि गच्छसि चेत् । यद्यपि परमपतिव्रतायास्तव मा पति मुत्सृज्य पुरस्ताद्गमनमनुचितम्, तथापि ध्वशुरप्रणामौत्सुक्येन गच्छसि चेदित्यर्थः तर्हि हे साध्वि पतिव्रते । अतो मद्विरहः न सहिष्यसीति भावः । 'सती सार्धं पतिनता' इत्यमरः । तस्मै ध्वशुराय विज्ञाप्य प्रियवियुक्ताहं स्थातुं न शक्नोमीति निवेद्य मामपि समाह्वयान्तराय । प्रवेद्येत्यर्थः । 'वृत्तिरकारणाद्भानम्' इत्यमरः । त्वद्विनाशत्वादात्मनोऽपि विनाशो निश्चित इति भावः । तर्हि राज्यस्य का गतिरित्याह- सौमित्रिर्लक्ष्मण एव भरते राज्यं निदधानु निक्षिपतु । स्वलेक्यान्नातत्परेण श्रीरामेणाहं कर्तव्यतायां नियुक्त इति भरतः मदाज्ञापरिपालनतत्परः साम्राज्येऽभियेक्ष्यतीति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

कवेर्वाक्यम्—

इत्थं विलप्य दयिता विपिने विचिन्व-
न्नामो न तत्र धृतिमात्रं च लक्ष्मणोऽपि ।
तादृग्विधामपि कथां कथयन्सयाचा
वल्मीकजन्ममुनिरेव कठोरचेता ॥ ४१ ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण विलप्य परिदेवनं कृत्वा रामस्तत्र तस्मिन्वि-
पिनेऽरण्ये दयिता प्रेयसा सीता विचिन्वन्मृगयन्धृतिमान्धैर्यवान्नाभूत् । किंतु सीता
विरहवैदनया विपण्णहृदयोऽभूदित्यर्थः । तथा लक्ष्मणश्च धृतिमात्रहि । नाभूदेवे-
त्यर्थः । तद्बुद्धयस्तद्बुद्धयत्वादिति भावः । किंतु तादृशी विधा प्रकारो यस्यास्ताम् ।
इत्थमिति वक्तुं श्रोतुं वाञ्छामित्यर्थः । तथाभूतामपि कथां श्रीरामविलापप्रकार-
वाक्यप्रबन्धं स्ववाचा निपकण्ठोऽस्या कथयन्पुनः पुनर्नयन् कठोरचेता कठिनहृ-
दयः । निर्दय इति यावत् । वल्मीकाजन्म यस्य स तथोक्तः । स चासौ मुनिश्च स
एव वारमीत्रिरेव धृतिमान्भूत् । सकललोमान्दन्तमस्तसद्गुणाभिरामस्य तत्रभवत
श्रीरामस्य तादृग्विपादवेक्यव्याग्विज्ज्वलिलपनथाकथनादनिर्विण्णचित्ततया स एवाति
धैर्यसंपन्नोऽभूदित्यर्थः । पेलवचित्तानामस्माकं स्य धृतिमत्त्वमिति भावः । वृत्तं पूर्ववत् ॥

ततः प्रारभमाणप्रयाणान्प्राणानवष्टभ्य जटायुस्ततै इतः क्रियमाण
सीतान्वेषणं सलक्ष्मण राममालक्षयन्नवोचत ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं प्रारम्भमाणमुपक्रम्यमाणं प्रयाणं परलोभ्यात्रा वैस्तान् । उत्क्रमणशीलानित्यर्थः । प्राणाञ्छटायुरवष्टभ्यं सन्तभ्यं । निरुच्येत्यर्थः । श्रीरामाय वार्ताकथनायमिति भावः । तत इति प्रदेशेषु क्रियमाणं सीता वेषणम् । सीतामन्विष्य-
न्तमित्यर्थः । सलक्ष्मणः सौमित्रिसहितः राममालक्ष्यन्पश्यन्नेवमवोचत उक्तवान् । ब्रूजो
यचेर्वा लुकि 'वच ८म्' इत्युमागमे गुणः ॥

किमित्त्वोचतेत्यत आह—

आयुष्मन् ! मा खड्गविक्षतपक्षतिं क्षितितले निक्षिप्य क्षिप्रमपजहार
मैथिलीं रावण इति ॥

आयुष्मन्निति । हे आयुष्मन् । प्रशसाया मनुष्यः । सकललोकहिताचरणतत्पर-
तया सफलजीवनेत्यर्थः । खड्गविक्षतपक्षतिं चन्द्रहासविदलितपद्ममूलम् । 'क्षी पक्षति
पद्ममूलम्' इत्यमरः । मा क्षितितले निक्षिप्य । परिध्रात मा पक्षविच्छेदपूर्वकं
भूमौ पातयित्वेत्यर्थः । रावणः क्षिप्रं ब्रुत मैथिलीं जानकीमपजहारपट्टवान् इत्यवोच-
तेति पूर्वेण सन्धः । तथा च रामायणम्—'परिध्रातस्य मे पत्न्यां छित्त्वा खड्गेन
रावणः । सीतामादाय वदेहीमुपपात विहायसम् ॥' इति ॥

तत किं जातं तत्राह—

स्वयमपि शरभङ्गस्वीकृतां भङ्गहीना
सपदि गतिमज्ञात सहतायुर्जटायु ॥
नयनसलिलमिश्रं रामहस्तेन दत्तं
दशरथदुरवापं प्राप नैवापमम्भ ॥ ४२ ॥

स्वयमिति । जटायुः सपदि सद्य एव । श्रीरामस्य सीतापहरणवार्ताकथन-
समय एनेत्यर्थः । सहतायुस्त्वक्पावितः सन् । स्वयमपि शरभङ्गेन मुनिना
स्वाङ्गना प्राप्ता भङ्गहीनामभताम् । शाश्वतीमित्यर्थः । गतिं वेकुण्ठं स्थानमवाप्तं
प्राप्तः सन् । निजभाग्योदयेन परत्रह्वरूपस्य श्रीरामस्य दिव्यमङ्गलविग्रहसाक्षा-
त्स्पर्शान्तरभङ्गवन्मुक्तः सन्नित्यर्थः । नयनसलिलमिश्रं बाष्पोदकमिश्रितम् । पितृ-
सन्वित्वेन तस्य पितृवद्गोदनाहृत्वादिति भावः । रामहस्तेन दत्तं दशरथस्य दुरवापं
दुर्लभम् । अमानिष्यादिति भावः । नैवापः पितृतर्पणसुबन्धिः । 'पितृदानं निवापः
स्वाप्तः' इत्यमरः । अम्भः प्रापः । पितृनिर्विशेषं तस्यैवैवैदेहिकं रामधकारेत्यर्थः ।
उक्तं च रामायणे—'ततो गोदावरीं गत्वा नदीं नरवरामनौ । उदकं चक्रतुस्तस्मै
ऽग्रराजाय तातुमो ॥' इति । ननु तिरश्चा कर्मान्त्रिकारादग्निसंस्कारानर्हत्वाच्चोत्त-
मलोकाभावेन कथमस्य मुक्तियुक्तत्वमिति चेत् । 'मया त्वं समनुजातः शाश्वतीं
मुक्तिमाप्नुहि' इति श्रीरामायणोक्तत्वादस्त्वेवास्य मुक्तिः । तदुक्तं रुसिंहपुराणे—
'मत्तृते मरणं यस्मात्त्वया प्राप्तं द्विजोत्तमः । तस्मान्मम प्रसादेन विष्णुलोकमवा-
प्स्यसि ॥' इति । 'मुग्धीवो हनुमानुशो गजो गृध्रो वणिक्पथः' इति मुक्तानध्यपरिगण-
नाजटायुस्य मुक्तिप्राप्तिं सिद्धेत्वगम्यते इत्युपरम्यते । मालिनीकृतम् ॥

। अथ दक्षिणारण्यानीं प्रति प्रस्थिते काकुत्स्थे राक्षसी काचिदयोमु
खीनाम सौमित्रिंमभिभूय तदीयेन शस्त्रेण शूर्पणखासिद्धिमभजत् ॥

अथेति । अथ जटायुमुत्तयनन्तरम् । काकुत्स्थे श्रीरामे । महदरण्यमरण्यानी
'महारण्यमरण्यानी' इत्यमर । 'इन्द्रवरुण-' इत्यादिना ङीप् । आनुगागमथ
दक्षिणा दक्षिणदिगवस्थिता सा च साऽरण्यानी च । ता प्रति प्रस्थिते चलिते
सन्ति । जटायुपा तद्दिगवस्थितेन रावणेन सीतापहरणस्योक्तवादिति भावः । अयो-
मुखीनामायोमुखीतिनाम्ना प्रसिद्धा काचिराक्षसी सौमित्रिं लक्ष्मणमभिभूय 'एह
रस्यावहे' इत्युक्त्वा 'समालम्बितलक्ष्मणाम्' इत्याद्युक्तप्रकारेणाक्षिप्य तदीयेन सौमित्रि-
सबन्धिना शस्त्रेण खट्वेन शूर्पणखाया रावणमग्नित्या या सिद्धिर्मुखमन्नरूपनिष्पत्तिस्तत्-
दृशी सिद्धिमिति निदर्शना । अल्भत प्राप । शूर्पणखेव लक्ष्मणखट्वनिकृताऽर्जनासिका
वभूवेत्यर्थः । उपलब्धमेतत् । विद्वत्तन्तना च बभूव । तथा चोक्त श्रीरामायणे—
'एवमुक्तस्तु कुपित खट्वमुद्यम्य लक्ष्मण । कणनासे स्तनी तस्या विचकर्तारि-
सदन ॥' इति ॥

ततः क्रौञ्चारण्यसरण्या प्रयातावेतौ महर्षे स्थूलशिरसः शापा
त्कोणपता प्रपन्न पद्मगपतिभोगभीषणाभ्या भुजाभ्या वयन्ध ययार्थं
नामा कवन्ध ॥

तत इति । ततोऽयोमुखीर्जनासिकालनच्छेदानन्तरम् । क्रौञ्चारण्यस्य सरण्या
मार्गेण । 'अयन वर्म मार्गाध्वपथान पदवी सति । सरणि' इत्यमर । अत्र
तृतीयोपपत्तिर्व्याख्याता । प्रयातौ प्रस्थितावेतौ रामलक्ष्मणौ कर्म । स्थूलशिरसः
लज्जान्नो महर्षेर्दृष्टिधेष्टस्य शापात्कोणपता राक्षसव प्रपन्न प्राप्तो यथायनामाव-
र्गमिधान कवन्धो राक्षस पद्मगपते कुण्टीश्वरस्य भोग कायस्तद्वज्रीपणाभ्या
मयकराभ्या भुजाभ्या वयन्ध । हरोधेल्यर्थः । वस्तुतस्तु श्रीरामस्य साम्नाद्विष्णो
शेषाद्दशायित्वाक्ष्मणस्य शेषान्तरात्म्याश्च तयोर्नाम वन्धो न तु सहेतुश्चेति शाप
वितु पद्मगपतिभोगभीषणाभ्यामिति भुजविशेषणमुक्तमित्यनुसंधेयम् । कवन्ध इत्यत्र
विरदलक्षणया कस्य शिरसो वन्धोऽस्यास्तीति कवन्ध इति विग्रहः । अपमूर्धक-
लेनरमित्यर्थः । 'कवन्ध सलिले ओक्तमपमूर्धकलेवरम्', 'कवन्धोऽङ्गी क्रियायुक्तम-
पमूर्धकलेवरम्' इति विश्वामरो । प्रहृतेऽपीन्द्रवज्राभिघाताद्दक्षोविभुप्रशिरस्तया
कवन्धत्वाद्यथायनामत्वमस्येति भावः । तथा च रामायणे लक्ष्मण प्रति कवन्धा-
यम्—'पुरा मन महाबाहो महाबलपराम् । रूपमासीममाचिन्त्य त्रिषु लोकेषु
विश्रुतम् ॥ ततः स्थूलशिरा नाम महर्षिं कुपितो मया । विविन्वन्विविध वन्ध
रूपेणनेन धापित ॥ तेनाहमुक्त प्रेथिव घोरश्लाघाभिधायिना । एतदेव नृशस ते
रूपमस्त्वितिगर्हितम् ॥ इन्द्रकोपादिद रूप प्राप्तमेव रणाजिरे ॥' इति ॥

तदनन्तरमनश्रुपात्रेषु राक्षसीनेत्रेषु सन्दोत्पादिततरवारिभ्या राम-
लक्ष्मणयोस्तरवारिभ्या कवन्धग्राह्युगलं कदलीलावमलूयत ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तर निरोधानन्तरम् । अनश्रुपात्रेष्वगम्योन्येषु ।
निजमर्महृदि कदापि शोकश्रुपट्यभावाद्नाघाताश्रुगणेष्वित्यर्थः । 'योभ्यभाज-
नयो पात्रम्' इत्यमरः । राक्षसीनेत्रेषु राक्षसाङ्गनानयनेषु । सदा सर्वदोषादित-
राण्यनिशयेनोत्पादितानि । 'द्विवचनविभज्य-' इत्यादिना तरण्यत्वम् । तानि वारीणि
वाष्पोदकानि याभ्या तौ ताभ्याम् । राक्षसखण्डनेन शोकोत्पादकत्वाज्जिरन्तराक्षसी-
नेत्रजलोपादसामित्यर्थः । रामलक्ष्मणयोस्तरवारिभ्या खट्वाभ्याम् । 'तरवारिर्मे-
ण्डलाप्र खड्गकौशेयसौ समौ' इत्यमरः । कवन्धग्राह्युगलं कदलीमिव लूत्वा कल्पी-
लावमलूयनं अञ्जितम् । कदलीराण्डमिश्रनायासेनाप्यत्येत्यर्थः । 'कदलीलाववन्'
इत्यपठ । 'उपमाने कर्मणि च' इति णसु प्रत्ययः । 'कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः'
इति लजोऽनुप्रयोगः । निर्गन्धपुष्पिता श्रीरामलक्ष्मणौ निजासिभ्या कवन्धस्य
दक्षिणसंयत्नाद् विच्छिद्यदुत्तुरित्यर्थः । अत्र करणयोरपि तरवार्यो कर्तृत्वव्यपदेशान्न
योरखण्डितत्वद्योतनायम् । तथा च रामायणम्—'दक्षिणो दक्षिण बाहुमसक्तमसिना
तत । विच्छेद् रामो वेगेन सव्य वीरस्तु लक्ष्मण ॥' इति ॥

तदनु दनुकवन्धेनादरादर्थितौ तौ

गिरितटभुवि देह देहतुस्तस्य भीमम् ।

अरुथयद्य शापापायतुष्ट स रामं

तपनतनयमैत्र्या मैथिलीं प्राप्नुहीति ॥ ४३ ॥

तदन्विनि । तदनु बाहुच्छेदानन्तरं दनुवशोद्धवन्वाहनु स चासौ कवन्धजेति
विशेषणमनाम् । यद्वा दनुरित्यस्य पूर्वनाम् । तथा श्रीरामायणेऽरण्यकाण्डे—'एन
मुचस्तु रामेण वाक्यं दनुरनुत्तमम्' इति । 'दनो सकाशात्तत्त्वेन प्रभावः ते महा-
त्मनः' इति शबरा प्रति वार्यम् च । तथा 'दनुर्नाम स्त्रिय पुनः शापाश्रमसत्ता गतः'
इति लिङ्गिन्धाकाण्डे चोक्तवान् तथाच । दनुनामा चामौ कवन्धश्च दनुकवन्ध
इति शाकपार्थिवादित्वान्नध्यमपदलोपी सनाम् । शाकपार्थिवादिराहृतिगणः । तेन
दनुकवन्धेनादरादौरादर्थितौ । 'मित्रं चैरोपदेक्ष्यामि युवाभ्या ससृजोऽमिना'
इति याचितौ तौ रामलक्ष्मणौ गिरितटभुवि गिरिप्रदरसीन्नि । 'गिरिप्रदरमामात्र
पावनं निसर्जतु' इति रामायणात् । भीम भयकर तस्य कवन्धस्य देहं क्लेश्वर
देहतुर्भस्मीकृतम् । 'देहं भस्माकरणे' इति वार्तोर्लिङ् । 'अत्र एकहल्नाच्चेऽनादेशादे-
लिटि' इत्येवाभ्यामलोपी । अथ दहनानन्तरम् । शापापायेन मुनिप्रयुक्तगापा तेन
तुष्टोप गतः सन् । कवन्धो रामं प्रत्यक्षयद्वोचत् । किमिति । तपनतनयमैत्र्या
सुप्रीनश्रेहेन मैथिलीं सीतां प्राप्नुहि लभस्वेति । उक्तं च धारामायणे—'श्रूयता राम
वक्ष्यामि सुप्रीवो नाम वानरः' इत्यारभ्य 'स ते सहायो मित्रं च सीताया परिमार्गणे'

इत्येतेन । मैत्र्येत्यत्र प्राज्ञाणादित्वात् 'गुणवचन-' इत्यादिना ध्वञ्प्रत्ययः । 'विद्वैरा-
दिभ्यश्च' इति ङीष् । स च 'मातरि विच' इति पित्त्वादेः सिद्धे मातामहशब्दस्य
गौरादिपाठेनानित्यवज्ञापनाद्वैकल्पिकः । अत एवाह वामन - 'प्यत्र पित्त्वरणादीनां
बहुलम्' इति । 'स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः प्यञ्क्विच्युञ्च' औचित्यमौचित्यी मै-
त्र्यञ्च युञ्ज्यादुदाहृतः ॥ इत्यमरः । मालिनीकृतम् ॥

तस्मिन्मृष्यमूकमार्गमुपदिश्य स्वर्गं गते मतङ्गाश्रमवासिन्या तपे
स्त्विन्या शवर्या कृता सपर्या परिगृह्य रामस्तदनुज्ञया मनोज्ञविविध
विहङ्गकूजितं मृगगणविह्वरणमनोहर गहनपदमयगाह्य व्याकोशकुशे
शयपरिचयकपायैर्धनदेवतालतादोलानुकूलैः कूलायतलीलापरवशात्
शावल्लभमदाम्बुचुम्भिभिः शम्भरातिशयसिद्धशतैर्दृष्टहसहकारशि-
खरविसरदासवासारशीकरशेखरैर्विविधलतालासिकालास्योपवेशदे-
शिकायमानैः कायमानसमानाभोगलतागृहकेलिलुब्धलुब्धकपुरधीशि-
थिलधम्मिल्लमल्लिकागन्धमासलैर्मल्लिकाक्षपत्रविक्षोभक्षोदीभूतपाद-
पाथेयैस्तद्वनपवनैरनुकम्प्यमान पम्पामभजत् ॥

इति श्रीमद्विदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे
श्रीमदरण्यकाण्ड समाप्तः ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्वचने ऋष्यमूर्खमार्गं सुग्रीवाधिष्ठितऋष्यमूकाद्व्यपन्न
वत्सापदिश्य निवेद्य स्वर्गं गते सति मतङ्गस्य महपराश्रमे वसति ताच्छीत्येनेति मत-
ङ्गाश्रमवासिन्या । 'ताच्छीत्ये णिनि' । तपस्विन्या व्रतोपवासादितपोनिष्ठया । 'अस्मा-
यामेधास्रजो विनि' इति विनिप्रत्ययः । शर्या शवरत्निका मतङ्गशिष्यया कया
चिद्विरक्तमण्या कृता विहिता सपर्यामर्षपादादिहपूजाम् । 'पूजा नमस्यापचिति
सपर्यार्चाणां समा' इत्यमरः । राम परिगृह्य स्वीकृत्य । विरन्तरभक्तिपरतन्त्रत्वा-
च्छवर्यास्ताद्विरचिताया अपि पूजाया महामनो भक्तवत्सलस्य श्रीरामस्य प्राज्ञावा-
दिति भावः । ततस्तदनुज्ञया तस्या शवर्या नियोगेन मनोज्ञानि मनोहराणि विवि-
धान्यनैःप्रकाराणि विहङ्गकूजितानि शुभसारिकादिपरिहृतानि यस्मिन्स्तन्योक्त मृग-
गणानां हरिणचमरदुर्वारमृगयूथानां विहरणेन खरसचारेण मनोहर हृदयानन्द-
गहनपदमरण्यस्थानमवगाह्य प्रविश्य । अथ व्याकोशकुशेशयपरिचयेन सफुल्लमर-
परिशीलनेन कपायैः सौरभ्यसपन्नैः । 'प्रफुल्लेषु सफुल्लव्यामोशविचस्फुटा' 'सह-
स्रपत्र कमल शतपत्र कुशेशयम्' इति चामरः । 'रागद्वये कपायोऽङ्ग्री निर्यासे
सौरभे रसे' इति यादवः । वनदेवतानां या लतादोल लतारूपप्रेङ्खोलिनास्तासामनु-
कूलेरनुगुणैः । स्वप्रयत्न विनैव ततस्तच्चालाहेतुवादिति भावः । कूले पम्पारोधस्या-
यतलीलापरवशा आविच्छिन्नकीडापरतन्त्रा । तिर्यग्दन्तप्रहाररूपव्यापारतत्पर

इत्यथ । ये वाना करिणीना वल्गु मत्तमतङ्गजास्तेषां मदाम्बु दानोदकं शुम्बन्त्य-
वगन्तीति तजोक्ते । मदगन्धस्रग्न्धवन्धुरेरित्यथ । 'वशा स्त्री करिणी वल्गु' इत्य-
मर । शम्बररातिशरविस्दृशानि पञ्चवाणतूणीरमरुपाणीत्युपमा । यानि तटस्हस-
हंकारशिखराणि तीरस्थातिगौरभरसालाग्रमज्ज्य । अत्र शिखरशब्देन तद्रूतमज्ज्यो
लक्ष्यन्ते । 'शिखरं शैलशृङ्गाग्रशिखापुलस्कोटिषु' इति विश्व । तेभ्यो विसरन्तस-
मानो य आसगासारो मकरन्दधारासपातस्तस्य स्त्रीकरकणा एव शिखरा अवतसा
येषां तन्मयोक्तं । मारुन्दमकरन्दविन्दुसदोहसुन्देरित्यर्थः । 'आम्रधूतो रसालोऽसौ
सहसरोऽतिसारभ', 'क्षीरसोऽम्बुकणा स्मृता' इति चामर । विविधा नानाप्र-
कारा लता मन्त्रिमालयादिस्त्रिवक्त्रा एव लासिका नर्तन्य इति उपमम् । तासां
लास्योपदेशे नाट्यक्रियासंश्लेषे देशिका गुरव इवाचरन्तो देशिकयमानास्तैः ।
नाट्यविद्याचार्या एव तासां नर्तनप्रवर्तनैरित्यर्थः । आचारकयजन्ताष्ट शानजा-
देश । अत्र विचित्रलताचन्दनेन मारुतानां देशिकायमानत्वोत्प्रेक्षणाक्रियानिमित्ता
जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा । 'नर्तकीलासिके समे', 'ताण्डव नटन नाट्य लास्य नृत्य च नर्तने'
इति चामर । काय मित मान प्रमाणं यस्य स कायमानोऽङ्गणादो लम्भादिनिमित्त-
पुरूपप्रमाणो नतो मण्डपविशेषस्तन्मानन्तमदृश आभोगो विस्तारो येषां तेषु लतागृहेषु
लतानितानमयनिकेतनेषु केलिलुब्धानां क्रीडागृह्णा लुब्धकपुराणीणां पुलिन्दमुन्द-
नीणां ये शिथिलधम्मिण विश्वरक्चभारालेषु या मल्लिकास्तृणशयनसुमानि तासां
गन्धेन सारभ्येण मासले परिपूर्णः । 'रुरी केशवेशोऽथ धम्मिण' सयता कचा'
इत्यमर । 'मनी तु मृत्पात्रनृणश्च यो' इति रत्नमालायाम् । मल्लिका मलिनचञ्चु-
चरणा हसविशेषा । 'शानहसस्तु ते चञ्चुचरणलोहितं सिता । मलिनमल्लिकभा'
इत्यमर । तेषां पद्मविश्लेषेण गरुडभिघातेन क्षोदीभूत चूर्णीभूतम् । नीहाराकारेण
शङ्खलीकृतमित्यर्थः । तादृश यत्पाथ उदकं तदेव पाथेयं कवलं येषां तैः । तत्सहस्र-
तेरित्यर्थः । 'कवन्धमुदकं पाथ' इत्यमर । 'क्षोदीभूतम्' इत्यत्र अतोद क्षोद
सपद्यमानीकृत क्षोदीभूत इति विग्रहः । अभूततद्भावे च्चि । 'कुगतिप्रादय' इति
समानः । पाथेयमित्यत्र पाथे साधु पाथेयम् । 'पथ्यनिधिवसतिस्त्रपतेर्दृक्' इति टन्प्र-
त्ययः । एव शैलमान्यसौरभ्यसपन्नैस्तटवनपन्नैस्तीरकान्तारमारुतैरनुकम्प्यमानो दोषू-
यमान सन् । विरहिणा वेदनोदीपनत्वादिति भावः । पम्पा नाम पुष्करिणीमभजतः ।
तस्तीरं प्रापेत्तर्था ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रमुन्दमानसेन्दीवरसदोहामन्दानदलाभाभिषन्दितरधुनन्दन-
चरणारविन्दमरुन्दास्वादनवन्दलितसारस्वतेनाखण्डतपःप्रचण्डमुक्तिप्रकाण्डमण्डलेध्वर-
शाण्डिल्यमहासुनिगोनावतसस्य वचनं वयमुपापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवतारा-
न्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनितिलविद्यासारसर्वज्ञसार्वभौमस्य कोण्डोपण्डितवर्यस्य तनूजेन
गङ्गाम्बिकगर्भरत्नाकरमुधाकरेण धारामचन्द्रपुष्येन्द्रेण विरचिताया चम्पूरामायणव्या-
ख्याया साहित्यमञ्जूषिकासमारथायामरण्यकाण्ड समाप्तः ॥

रामचन्द्रार्चयिता रामचन्द्रपदापिता ।

अरण्यकाण्डव्याख्याऽयौ पूर्णौ मञ्जूषिकाभिधा ॥

किष्किन्धाकाण्डम् ।

अथ किष्किन्धाकाण्डो व्याख्यायते—

स तां सता बुद्धिमिव प्रसन्ना पम्पां वियोगज्वरजातकम्प ।
विलोकयंल्लोकनिविष्टकीर्तिरातिं रघूणा प्रवर प्रपेदे ॥ १ ॥

स तामिति । स विराधखरनिशिरोदूषणकृत् वावीनामयज्ञसहरणेन प्रति
परान्मयुक्तः । अत एव लोकनिविष्टकीर्तिर्जगद्विख्यातयशः संपन्नो रघूणा प्र-
खुनायकः सता साधूना बुद्धिं चित्तशक्तिमिव पम्पया निर्मलाम् । एकत्र स्वाना-
ख्यादन्यत्र रागाद्यनुपहतत्वाच्चेति भावः । तां चिकीपितराक्षवधोपयोगिसुप्राबाधि-
ष्ठितामृष्यमृन्समीपवर्तिनां पम्पां विलोकयन् पश्यन् । अत एव वियोगेन सीताविरह-
शोभातिशयेन यो ज्वरः सतापः । इन्द्रियक्षोभ इति यावत् । तेन जात उत्पन्न
कम्पो गात्रवैपथ्यस्य स तथोक्तः सन् । आर्तिं मदनपीडां प्रपेदे प्राप । तस्या
प्रसन्नत्वेऽपि निरहिणामुद्दीपकत्वात्परामथं व्यवामनुवभूवेत्यर्थः । 'आर्तिं पीडां घनु-
ष्कोढ्यो' इत्यमरः । अत्र बुद्धिमिवेत्येव पदम् । इदं सह नित्यसमासो विभक्त्य-
लोपः । 'पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरत्वं च' इति वक्तव्यात् । अत एव समासगा श्रौती पू-
पमा । वृत्तमुपजातिः । अत्रादां 'स तां पुनरिणीं गत्वा पद्मोत्पलमपाङ्गुलाम्
राम सोमिनिसहितो विललापाङ्गुलेन्द्रिय ॥' इति श्रीरामायणकिष्किन्धाकाण्ड-
पद्यादिमपदप्रयोगेण चातुर्यं दर्शितं कविनेत्रनुसंधेयम् ॥

ततस्तस्यास्तवधने नानानोकदृष्टनिवृत्तिपरिष्कृते निभृतेतरं भ्रमणं
भूतव्रातचञ्चलमयविपक्षीसमुदञ्चितपञ्चमाञ्चिता सतताकुञ्चितपञ्चः
रशरासनयञ्चितपथिकजनसचारप्रपञ्चा प्रमदचञ्चलचञ्चरीककुला
ञ्जुकितामाधवी माधवी भूतिरदजुम्भत ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं नानाविधानामनोकहाना चूतचाम्पेयादितद्विशेषा
निवहेन निजुरम्बेण परिष्कृते भूषिते । 'सपरिभ्या करोतो भूषणे' इति सुटागमः
तस्या पम्पायास्तवधने परिसरवर्तिकाने निभृतेतरमनिभृतमतिचपलं भ्रमणमात्रं
व्यप्रयुक्तसम्प्रमो यस्य तथोक्तो यः परमृतव्रातः पिकनिकरः । 'वनप्रिय परमृत-
कोविल पिक इत्यपि' इत्यमरः । तस्य चञ्चलमयी त्रोटरीरूपा । चञ्चूशब्देन कण्ठोऽ-
लक्ष्यते । तत्रैव खराविर्भावात् । 'चञ्चूलोदिरुमे विषाम्' इत्यमरः । तादृष्ये मयट-
'विषा पुवन्-' इत्यादिना पुवद्भावात् । तादृशी या विपक्षी वीणा । 'विपक्षी वल्-
वीणा' इति वजयन्ती । 'वीणा तु वन्की । विपक्षी' इत्यमरश्च । तस्या सकाण्ति-
मुदञ्चिता समुत्पन्ना ये पञ्चमारयाः खरविशेषाः । 'पिर कूजति पञ्चमम्' इत्यभि-
धानात् । तेरञ्चिता मनोज्ञाः । 'अथ पूजायाम्' इतीडागमः । तथा सततं निरन्तः

मानुषित शरसगानांमवनमित पञ्चारागरागन मन्नयकार्मुकं तेन वधितो निवारित पथिरनाना विरहिणा संचारप्रपञ्चो यातायातप्रचारो यम्य सा । तथा प्रमद मकरन्दलाभाग्रमत्त यच्चबरीककुल रोल्म्वनिजुल्लभ्य तेन कव्विता कव्वम्बवृत्ता ।
 १ 'तस्मिन्' इत्यर्थः । 'तस्मिन्' इति ण्यन्तास्मिन् च । ता मायव्योऽतिमुकलता यम्या सा । 'इन्दिन्दिरश्चरीसे रोल्म्वो वम्भरश्च स', 'अतिमुक पुण्ड्रक म्याद्वा-
 सन्ती मायसी लता' इति चामर । यद्वा मधोर्वसन्तस्येय माधवी । 'मधुर्वसन्ते चोऽय' इति विश्व । 'तस्येदम्' इत्यण् । 'टिङ्गाना' इत्यादिना बाप् । भूति सपत्न उदपृम्भनोजृम्भितवती । 'भूतिर्भस्मनि सपदि' इत्यमर ॥

यत्र कान्तैरियुक्ताना युक्तानामपि सुभ्रुवाम् ।

दोलाकर्म प्रितन्यन्ति मनासि च वपूपि च ॥ २ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन्वसन्तममये कान्त प्रियतमैरियुक्ताना कान्तैरियुक्तानामपि सुभ्रुवा सुदरीणा मनासि हृदयाणि च वपूपि गरीराणि च दोलाकर्म दोलाला वितन्यन्ति कुर्वन्ति । विरहिणा मनासि प्रियवियोगवेदनया दोलायमानानि भवन्ति । प्रियसगनाना वपूपि ॥ वसन्तोत्सवे प्रिय माक दोलाखेलनलाभात्तादृशखेलनजनित सुखमनुभवतीत्यर्थः । अत एव यथाकर्ममन्वयात्कमापरनामा यथासद्व्यालङ्कार । तथा मनसा वपुषा वर्ण्यतया प्रकृतानामेव दोलाकर्मवितन्यनक्रियात्पधमसंबन्धेनौप-
 १ 'यस्य' गम्यमानत्वान्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगितेय बोधालकारेणादेन सूचीयते ॥

करतलेरपचायमधेश्वरैरपचय च घनेषु जनेषु च ।

सुमनसां मनसामपि यद्दिने विरचयन्ति विलोलविलोचना ३

करतलैरिति । यद्दिने । यस्य वसन्तस्य दिनेष्वित्यत्र । विलोलविलोचनाश्च-
 घलाक्ष्य करतलैर्निजहृत्प्रदेशे जनेषु शानवनेषु । सुमनसा पुष्पाणाम् । 'स्त्रिय सुम-
 नस पुष्पम्' इत्यमर । अपचीयत इत्यपचाय ल्वनम् । उपसृष्टाहुन् । अथेति वाक्यारम्भे । ईक्षणैर्दृष्टिभिर्ननु मनसाम् । अपचीयत इत्यपचयमपहारम् । आकर्ष-
 णमिति यावत् । 'असह्यस्त्वचय' इत्यत्र । विरचयन्ति वितन्यन्ति । जलमयै पूरेषु जनेषु । हृतविलम्बितवृत्तम् । 'हृतविलम्बितनाह नभा भग' इति लङ्गात् ॥

तस्मिन्नसमशरसमरममये पम्पा समयौ पर्यटन्पर्याकुलहृदयो
 हृदयद्रयिता हृदि लक्ष्यं हृदमणमिदमभाषत ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्नसमशरसमरममये पञ्चानगरमसरे । वसन्तसमय इत्यर्थः । पम्पा समयौ पम्पाया समीपे । 'ममनानिकपाण्डौ सामीप्येऽप्यव्यये मग्नौ' इति हलायुज । 'अभिन परित ममयानिकपाह्यप्रतियोगेष्वपि हृदयते' इति द्वितीया । पर्यटन् सचरन् । पर्याकुलहृदयो व्याकुलान्त करण श्रारमो हृदयद्रयिता सीता हृदि लक्ष्यविरतरभावनाया हृदये विलोक्यन् । लक्ष्मण प्रतीदमनेन प्रकारे-
 णाभाषतामेव ॥

तत्प्रसारमेवाह—

आधौ सिद्धौपधिरिव हिता केलिकाले वयस्या

पत्नी त्रेतायजनसमये क्षत्रियाण्येव युद्धे ।

शिष्या देवद्विजपितृसमाराधने बन्धुरार्ता

सीता सा मे शिशिरितमहाकानने का न जाता ॥ ४ ॥

आधाविति । अत्र यत्तदोर्नित्यसबन्धादुत्तरवाक्ये तच्छब्दस्य विद्यमानत्वाद्
 च्छब्दोऽध्याहार्यः । या सीता मे ममाधौ मानसव्यथाया सरागम् । 'पुस्याभिर्मा-
 नसी वयसा' इत्यमरः । आधिग्रहणेन तत्त्वान्यशारीरामयो नश्यते । सिद्धौपधिरिव
 सजीविन्याधौपधिविशेष इव । हिता पथ्या । आरोग्यकरीत्यर्थः । तादात्मिकोप-
 चाराचरणहितोपदेशादिनाधि निरस्य तत्त्वनिर्वाधेरपि निवर्तकत्वादिनि भावः ।
 तत्तुक्तं ज्ञानवाचिष्ठे—'आभिजा व्यावयस्तत्र द्रव्यमन्त्रशुभकर्म । चिकित्सनादिशा-
 खोर्केनश्यन्ति त्वं च वेत्सि तत् ॥' इति । केलिकाले क्रीडासमये वयस्या सखी ।
 अनपायिनीत्यर्थः । 'आलि' सखी वयस्या च' इत्यमरः । तथा त्रेतायजासमये
 त्रेताया आहवनीयाद्यग्नित्रयस्य यजनसमये हविरादिद्रव्यदानपूजाश्रिते । 'त्रेता त्वमि-
 त्रये युगे' इत्यमरः । त्रेताशब्दो ध्यारणातो बान्वाण्डे 'त्रयन्नेतामितेजस' इत्यत्र
 पत्नी सहधर्मिणी । पत्युरनया यज्ञ सपयत इति पत्नाति विग्रहः । 'पत्नी पाणि-
 गृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी' इत्यमरः । युद्धे क्षत्रियाण्येव क्षत्रियकुलोद्भवेव ।
 क्षान्त्युक्तधर्मोपदेशतत्परं वैल्यर्थः । पलायनाद्युपदेशव्यवच्छेदोऽयमेवकारः । 'अर्थ-
 क्षत्रियाभ्यां च' इति स्वार्थे ङीप् । आनुगायमश्च । तथा देवानामिष्टदेवानाम्,
 द्विजानां वसिष्ठादिब्राह्मणानाम्, पितॄणां दत्तारथकौमत्यादीनां च समाराधने पूजाया
 विषये शिष्या अर्त्तेवासिनी । भयभक्तिप्रद्व्यापूर्वेऽनुचितोपचारकरणतत्परेत्यर्थः ।
 'छात्रान्तेवासिनो शिष्ये' इत्यमरः । तथा आर्ताबागन्तुःपीडया सत्त्वा बन्धु-
 प्रियस्तुहत् । हितोपायोपदेशादिना तन्निरसननिपुणेत्यर्थः । जातेति सर्वाननुपश्यते ।
 सा सीता मे मम शिशिरित स्वसाहचर्येण पूर्वं शिशिरीकृतं यन्महाकाननं महारण-
 तस्मिन् न जाता कपि नाभूत् । आध्यादिषु पूर्वं तत्तदनुपश्यन्तं तया तथ
 जाता, इदानीं त्वस्मिन्महारण्ये न कपि जातेति महत्कष्टमापन्नमित्यर्थः । ईदृशगुण-
 गणशालिन्या सीताया विरहे कथं मम निर्वाह इति भावः । सिद्धौपधिरिवेत्युपम-
 स्पष्टा । अयत्र रूपरसितानयो ससृष्टिः । मन्दाकान्तावृत्तम् ॥

मलयगिरिचरोऽयं मन्मथाघोरणाज्ञा-

मथितपथिकवर्गो मारुतव्यालहस्ती ।

विरचयति मदीये शैत्यसौरभ्यमान्यै-

खिविधमदसमृद्धो मानसे चप्रलीलाम् ॥ ५ ॥

मलयेति । मलयगिरिवर्गे मलयाचलवर्त्ता । एकत्र दाक्षिणात्यत्वादप्यत्र तद्भवत्वाच्चेति भावः । तदुक्तम्—‘हिमवद्दिग्ध्यमलया गजानां प्रमवा नगा’ इति । तथा मन्मथ एवाधोरणो हस्तिपक्ष्मस्थान्या नियोगेन मन्त्रिनो व्याकुलितो मर्दि-
न्मथ पथिकवर्गं पान्थनिवहो येन स तथोक्तः । एकत्रोद्दीपकत्वादप्यत्र निरङ्कुशत्वा-
च्चेति भावः । ‘आधोरणा हस्तिपक्षा हस्त्यारोहा निगादिन’ इत्यमरः । अयं प्रवर्त-
मानो भारत एव व्यालहस्ती दुष्टगजः । ‘व्यालो दुष्टगजे सपे’ इत्यभिधानात् ।
व्यालशब्देनैव हस्तिप्रतापौ पुनर्हस्तिग्रहणं करिष्णभकर्णावतसावित्रं द्रष्टव्यम् । शैल-
सौरभ्यमान्यस्त्रिविधस्त्रिप्रकारो यो मदो दानोदकं परप्रहरणहेतुभूतदर्पो वा तेन
समुद्ध सपूर्णं सन् । शैलादिगुणत्रितयस्त्वन्मत्त इत्यर्थः । मदीये मानसे वप्र-
लीलासुखातकेलिं विरचयति तनोति । अत्यन्तविकल्पापादकवेदनोत्पादनेन मन्मनो-
विहारणं करोतीत्यर्थः । ‘उत्पातकेलिं शृङ्गाद्यैर्वप्रमाडा निगद्यते’ इति शब्दाणवै ।
हस्तिमानस्यैव वप्रकीडा दुःमहा । तस्य तु पुनराधोरणाभ्रतत्वं दुष्टत्वं त्रिविधमद-
समुद्धत्वं च यदि तदा विमुक्तव्यमिति भावः । भारते शैलादिगुणवर्णनं कविम-
मयसिद्धत्वादिति द्रष्टव्यम् । अत्र भारते व्यालहस्तिवत्पक्ष्मस्थान्यधोरणरूपं
गम्यत इत्येकदेशवर्ति सावयवपञ्चकम् । मालिनीवृत्तम् ॥

ततो दुःसहनिरहकृशानुभावं कृशानुभावं भावसधुक्षणविचक्षण
लक्ष्मणयचनधार्यमाणधैर्यं रात्रमग्रतः सुग्रीवो विलोक्य बालिप्रै-
हितापसर्पधिया सुदूरमपससर्पं ॥

तत इति । ततो मीथणानन्तरं दुःमहं सौदुमद्यक्ष्यो यो विरहदृशानोर्विगहा
नलस्य भावेऽप्युक्ता । व्याघ्र इति यावत् । तेन कृशः क्षाणोऽनुभावः सामर्थ्यं चित्त-
स्वास्थ्यं यस्य त तथोक्तम् । ‘कृशानु पावघ्नेऽनल’ इत्यमरः । अनुगतो भावोऽनु-
भाव इति घञ्-तेन प्रादिसमासः । न तूपसृष्टाद्व्यप्रत्ययः । ‘धिणीभुवोऽनुपसर्गे’
द्वस्यनुपसर्गाद्भवतेर्धन्विभानात् । अत एव रात्रिराशाम्—‘कथं प्रभावो रात्रौ प्रकृष्टो
भाव इति प्रादिमन्त्रात्’ इति चोद्यपरिहारो । भावसधुक्षणं स्वभावानुसन्धानम् । पुनः
प्रकृतिप्रापणमिति यावत् । बुद्धेर्बुद्धः । तत्र विचक्षणानि निपुणानि लक्ष्मणय-
चनानि तर्धार्यमाणं वारणविषयीक्रियमाणं धैर्यं चित्तस्थैर्यं येन त तथोक्तम् । ‘सत्त्वन्म
राम भद्रं ते मा शुचः पुरुषपंथः । नेदृशानां मतिर्मदं भद्रं लक्ष्मणयचनानाम् ॥’
इति श्रीरामायणे लक्ष्मणोक्तयचनानाम्भितर्कमित्यर्थः । ‘भावः सत्तास्वभावाभिप्राय-
चेष्टामनसः’ इत्यमरः । राघवः श्रीराममग्रतः पुरोभागे सुग्रीवो विलोक्य दृष्ट्वा
बालिना प्रहितो वृष्टान्तपरिज्ञानाय प्रेषितो योऽपमर्षो गूढचारः स इति धिया ।
तद्भ्रान्त्येत्यर्थः । ‘अपसर्पधः’ स्रग्जः । चारय गूढपुरुषः’ इत्यमरः । सुदूरमतिनि-
प्रकृष्टम्, अपमर्षापमृतवान् । पूर्वविष्टितस्थलं परित्यज्य स्थलान्तरं जगामेत्यर्थः ॥

स तु समन्वय मन्त्रिभिस्तयोराशयमवजिगमिषु प्रभञ्जनान्मजं
प्राहिणोत् ॥

स इति । स तु सोऽपि सुग्रीव । पाङ्गुण्यचितन मन्त्र स एषामस्ती।
मन्त्रिण । तैरमात्यै सह । 'मन्त्री धीसन्निवोऽमाल' इत्यमर । अत्र सहादिशब्द
प्रयोगेऽपि तदर्थगम्यताया 'वृद्धो यूना' इति ज्ञापनात्तृतीया । समन्वय सम्यग्विवा
तयो रामलक्ष्मणयोराशयमभिप्रायमवजिगमिपुरवगन्तुमिच्छु । जिज्ञासु सौमित्र
अवपूर्वाद्भवे सन्नन्तादुप्रत्यय । प्रभञ्जनात्मज पवमानतनय हनूमन्त प्राहिणोत्प्रेषितवान्
तत्समीपमिति शेष । तस्यैव महाबुद्धिसपन्नत्वेन दूत्ये प्रेषणीयत्वादिति भावः ॥

सोऽपि श्राराम प्रति जगामेत्याह—

तपनपवनयोर्यः प्राप्तवान्पुत्रभावं

शतमखकृतपालिर्विद्यया जन्मना च ।

स तु दशमुखकीर्तिस्तोमसोमस्य पक्ष

ध्वज इव तनूमान्प्राप रामं हनूमान् ॥ ६ ॥

तपनेति । यो हनूमान्विद्यया सकलशास्त्राभ्यासेन जन्मनोत्पत्त्या च हेतु
तपनपवनयो सूर्यपवमानयो पुत्रभाव पुत्रत्व प्राप्तवान् गतवान् । 'मार्तण्डस्त्वग्रव
त्तत्र भगवास्तिमिरापह । तेजसोऽस्य भवीयस्य ददामि शक्तिं कलाम् ॥ यदा
शास्त्राण्यध्येतु शक्तिरस्य भविष्यति । तदास्य शास्त्र दास्यामि यैव वाग्मी भविष्यति
भविता निपु लोकेषु न कश्चिन्नाल्लदर्शन ॥' इत्युत्तरकाण्डे भगवत सूर्याष्टाध्व
त्वक्थनात्तत्संज्ञाशास्त्रमलशास्त्राण्यनेन सूर्यपुत्रत्व प्राप्तवान् । शिष्यस्योपाया
पुत्रत्व चोक्त श्रीरामायणे वालिन प्रति श्रीरामवाक्यम्—'ज्येष्ठप्राता पिता वा
यश्च विद्या प्रयच्छति । त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्म्यं च पयि बतित ॥' इति । 'ध
क्षेदत्र कारणम्' इति पाठात्तरम् । 'जतिता चोपनेता च यश्च विद्या प्रयच्छति
अन्नदाता भयत्राता पञ्चते पितर स्मृता ॥' इति । तथा 'तत्र राजा प्रशस्त
केसरी नाम वे पिता । तस्य भार्या बभूवैषा द्यज्जनेति परिश्रुता ॥ जनयामास तस
वै वायुरात्मजमुत्तमम् ॥' इति तत्रैवोक्तत्वाज्जन्मना वायुपुत्रत्व च प्राप्तवानितानुस
धेयम् । अत्र एव यथानममन्ययायथासख्यालभार । तथा शतमखेनेन्द्रेण कृता वि
चिता पालिरद्वौ वामहनुमद्भरपो यस्य स तवोक्त । वाल्ये द्युवार्तस्य फलमोहात्स
ग्रहीतुकामस्यास्मै द्रवज्जाभिधातेन गिरिपतनस्येन हनुमदस्य जातत्वादिति भावः
'पालि क्यथ्यङ्कपङ्क्तिषु' इत्यमर । एतेन वात्य एवेन्द्रवज्रप्रहारसहनशक्तस्यास्य
वक्तव्य शक्तिसपन्नत्वमिति सूच्यते । तथा चोक्तगुणविशिष्टतयास्यैव दूतत्व युक्तं
त्यवगम्यते । यथाह कामन्दक—'प्रगल्भ स्मृतिगान्वाग्मी शस्त्रे शास्त्रे च निष्ठित
अभ्यस्तकर्मा नृपतेर्दूतो भवितुमर्हति ॥' इति । दशमुखस्य रावणस्य कीर्तिस्तोमः

दशोमण्डल स एव सौमध्वन्मस्य तनूमान्मूर्तिमान् । 'स्त्रिया 'मूर्तिस्तनुन्नू' इत्यमर । चरम पञ्च दृष्णपञ्च इवेत्युपेक्षा । कलकमेणास्य तत्क्षयकरत्वादिति भाव । स तु सोऽपि हनूमान् । 'गरादीना च' इति दीर्घ । राम प्राप । उत्सा-
हप्रयुक्तो समृद्धि । मालिनीवृत्तम् ॥

स एव स्त्रीकृतभिक्षुवेप सविनयमेतावावभाषे ॥

स इति । स्त्रीकृतभिक्षुवेप स्त्रीकृतसन्ध्यातिवेप स एव हनूमान् । चाराणां तथेवाचारादिति भाव । 'भिक्षुस्तु ततो मेने चारुवृद्धितया कपि' इति श्रीमद्वा-
मायणे । सविनय सप्रश्रयम् । एतो रामलक्ष्मणावावभाष उवाच । अत्र महापुण्ड्रस्य परमभागवताग्रगण्यस्य हनूमतोऽपि रूपांतरस्वीकरणे किमुनातिकूरस्य दुर्विनीतस्य रावणस्य सीतापहरणसमस्य इत्यनुसंधेयम् ।

भाषणप्रकारमेवाह—

भ्रान्तौ कान्ताकारौ कान्तार कथमिदमवातरतम् ॥

भ्रान्ताविति । कान्ताकारौ मनोहररूपा । 'कान्त मनोहर इत्यमर' इत्यमर । भवन्तौ, इदमेतत् । दुष्प्रवेशमित्यर्थ । कान्तार काननम् । 'गहन कानन वनम् ।
कान्तारम्' इत्यमर । कथं केन हेतुनावातरतमवतीर्णवन्ता । प्रविष्टवन्तावित्यर्थ ॥

विचित्रतपजिष्णुकोदण्डमण्डितावपि दिनस्यास्य सुदिनत्वाद्भवन्तौ न जीमूतौ ॥

विचित्रतरेति । किंच विचित्रतराम्यामलन्ताध्वर्यकराभ्यां जिष्णुकोदण्डाभ्यां जेदचापाभ्याम्, तथा विचित्रतरेण नानावर्णसंपूणत्वादतिचित्रेण जिष्णुकोदण्डे-
न्द्रधनुषा च मण्डिता । 'मण्डि भूषणायाम्' इति धातोः कर्मणि क्त । 'जिष्णु शक्ते
वनजये । जत्रे च' इति विश्व । तथाप्यस्य दिनस्य सुदिनत्वाद्युष्मद्दर्शनात्, मेघच्छन्
त्वाभावेन च सुदिनत्वादितो । भवन्तौ युवा जीमूता मेघा न भवत इत्यर्थ । तथा
चेत् । 'मेघच्छन्नेऽङ्घ्रि सुदिनम्' इत्यभिधानादुर्दिनत्वमेव स्यादिति भाव । 'जीमूतौ
मेघपर्वतौ' इत्यमर । जीमूतशब्दो व्याख्यात ॥

जटात्रलकलयुतावपि जङ्गमत्वाद्भवन्तौ न कल्पवृक्षौ ॥

जटेति । किंच जटावक्लेर्प्रयितकवचत्रलकमने शिखान्वग्भिध युनौ सहिता-
वपि । 'शाखाशाले शिपाजटे', 'त्वक्छी वक् वक्लमस्त्रियाम्' इति चामर । जट-
मत्वात्सचारशीलत्वाद्भवन्तौ कल्पवृक्षौ न भवत । तथात्वे स्थावरत्व स्यादिति भाव ॥

तमोपहालोककैलितावपि यौगपद्यर्भास्वरसानिध्याद्भवन्तौ न पुष्पवन्तौ ॥

१ 'भिक्षुक' इति पाठ २ 'भवन्तौ कतरौ' इति पाठ ३ 'लन्तौ' इति पाठ

४ 'भास्वर (वेन)' सानिध्यात् इति पाठ

तमोपहेति । किंच तमोपहालेकेनाज्ञानविरासन्दर्शनेन तद्वान्तविध्वमक्यो
तनेन क्लितौ युक्तौ । 'राहौ चान्ते गुणे तम', 'आलोकौ दर्शनोद्योता' इति
चामर । तथापि यौगपद्यमाखरयोर्युगपत्प्रसादनशील्योर्युक्तयो सानिध्यात्सनिधा
नाद्वेतो । भवन्तौ पुष्पवन्तौ दिवाग्रनिशाकौ न भवत । तथात्वे यौगपद्यमा
खरसानिध्यमेव न स्यादिति भाव । अत को युवामिति वाक्यशेष । 'स्थेयभा-
सपिमकसो वरच' इति वरच । पुष्प विमसोऽनयोरस्तीति पुष्पवन्ताविति विग्रह ।
'एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाग्रनिशाग्रौ' इत्यमर । अत्र स्थानत्रयेऽपि श्लेषभङ्गा
जीमूतत्वादिना सदिहा सुदिनादिहेतुभिनिषेधेऽपि निश्चयपर्यवसानाभावान्श्लेषममा
हितविरोधानुप्राणितगुह्यविषय सदेहात्कार । 'विषयो विषयी यत्र सादृशात्कवि-
समतौ । सदेहगोचरौ स्याता सदेहालट्टितिविधा ॥' इति लक्षणात् ॥

कुशस्तम्भेऽपि समभूतं सौरभ्यमिव भासते ।

तपोवेपेऽपि सौन्दर्यं युवयोर्युवयोगिनो ॥ ७ ॥

कुशेति । कुशस्तम्भे दर्भराष्ट्रे । अपिशब्दो विरोधसूचक । तत्र यदाकदापि
सौरभ्यानुदयादिति भाव । समभूत समुपन्न सौरभ्यमामोद इव । तपोवेपे । जटा-
रत्नलघारणरूपतपस्त्रिवेपसमुचितवेपेऽपीत्यर्थ । युवानौ च तौ योगिनौ च तयो-
र्युवयोगिनोस्तरुणतपस्त्रिनोर्युवयोर्भवनो सौन्दर्यं रामणीयं भासते प्रकाशते ।
भवतोरिव तपस्त्रिणौ सौन्दर्यावभासन न कुत्रचिदपि दृष्टव्यम् । अनौ युवामपूत्रौ
तपस्त्रिणावित्याशय । अत्र कुशस्तम्भस्य पवित्रत्वादिधर्मं प्रशस्त्येऽपि हेतु इव
तस्य कदापि सौरभ्यासम्भवादभूतोपमेयम् । तथा च परमपवित्रतनिरपमसौन्दर्य-
सपन्नत्वादिवस्तु व्यज्यते ॥

अथ महता निम्बे कपटमनुचितमिति मत्वा स्वाशय प्रकाशयन्नाह—

युष्मद्वार्तासुधास्यादलुब्धयो श्रोत्रयो सुखम् ।

स्वयमेव ग्रहीतु मे जिह्वा प्रह्ला प्रवर्तते ॥ ८ ॥

युष्मदिति । युष्मद्वार्ता युष्मद्वृत्तात् सैव सुधामृत तस्यास्वादे लुब्धयोर्गुण्यो ।
युष्मन्मुखाद्भववीथवार्ताकर्णनोलुपयोरित्यर्थ । श्रोत्रयोर्मदीयकर्णयो सुखमानन्द
म्भे मे मन जिह्वा रसना । 'रमणा रसना जिह्वा' इत्यमर । स्वयमेव ग्रहातुमनुभवितु
प्रह्ला नम्रा सती प्रवर्तते । युष्मच्छोमुखाद्भववीथवार्तामनाम्भेव महत्सदर्शनवतित-
प्रभाववशादहमेव त्वा वक्तु प्रवृत्तोऽस्मीत्यर्थ ॥

कश्चिदस्ति समस्तवानरपति सुग्रीव इति ॥

कश्चिदिति । सुग्रीव इति नाम्ना प्रसिद्ध कश्चित्समस्तवानरपति सर्वरूपीधु-
रोऽस्ति वर्तते ॥

अस्तु, तत किं तत्राह—

तेन भ्रातृभयादप्यमूकमुपाश्रितेन युवाभ्या सैम सख्यमिच्छता

प्रेषितं हनूमदभिधानं भिक्षुरूपच्छेदं वानरमिमं जनमाजनेयं प्रभ-
जनसजात जानीतमिति ॥

तेनेति । आतुर्बालिनो भयादितोर्ह्यसूक्तं न्यसूक्तस्य गिरिमुपाश्रितेनाधि-
ष्ठितेन । मतद्वशापात्तस्य तत्रागन्तुमशक्यत्वादिति भावः । अत एव युवाभ्यां सम-
भवस्यां साकं सख्यं मैत्र्यामिच्छता काङ्क्षता तेन सुग्रावेण प्रेषितं वृत्तान्तपरिज्ञानार्थं
ग्रहितम् । अत एव भिक्षुरूपेण सन्यासिवेषेण छत्रं गुप्तमिममेन जनमानेयमज्जना-
गर्भसभूतम् । 'ब्रौन्धो टक्' । प्रभञ्जनाद्वीजनिषेक्तुं पवनात्सजातं समुत्पन्नम् ।
'नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जना' इत्यमरः । हनूमानिदमभिधानं यस्य तं तथोक्तं
हनूमदभिधानं वानरं जानीतमवधारयतमित्यावभाष इति सूचन्य ॥

ततस्तदीयं वचनमाकर्ण्य कर्णयुगलमुधावर्षिं देवर्षिप्रतिमो दाश-
रथिस्तमुपाश्रित्य तद्दर्शितेन पथा विरचितभुवनसौख्यं सख्यं तप-
नतनयेन साकमग्निमाक्षिकमकरोत् ॥

तत इति । ततस्तादनन्तरम् । कर्णयुगलमुधावर्षि । स्वाभिलषिताथवेदकत्वा-
च्छ्रवणानन्दकरमित्यर्थः । तदीयं हनूमत्सबन्धि वचनमाकर्ण्य । देवर्षिप्रतिमं स्वमा-
हान्यादेवपिसदृशं । महानुभाव इत्यर्थः । दाशरथिं श्रीरामः । साधुज इति शेषः ।
'तं हनूमन्तमुपाश्रित्य' । आश्रयेत्यर्थः । 'वृष्टमार्गेण तो वीरे जगाम कपिबुधर'
इति आरामायणवचनादिति भावः । तद्दर्शितेन हनूमज्जिद्विष्टेन पथा मार्गेण । गत्वेति
शेषः । तपनतनयेन साकं सुग्रावेण सह विरचितभुवनसौख्यमुत्पादितनिखिललो-
कानन्दम् । तस्य सकललोककण्ठरसरावणसहारमूलत्वादिति भावः । सख्यं मन्त्रीम् ।
'सख्युर्य' इति यप्रत्ययः । अग्निं साक्षा साभाइष्टा यस्मिन्मणिं तद्यथा तथा
अग्निसाक्षिन्मकरोत् । 'साक्षादग्रि सहायाम्' इति साक्षाच्छब्दादिनिप्रत्ययः । ततः
शपिन् कप्रत्ययः । 'स्वरक्षणेऽयशक्तस्य को हेतुः पररक्षणे' इति न्यायेनान्यो-
न्यायचिर्न जाता । अवश्यभाविनः कार्यस्य त्रयणापि निवर्तनपितुमशक्यत्वादिति
भावः । तथा च रामायणम्—'ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रुश्च प्रदक्षिणाम् । सुप्रोषो
राघवश्चैव वयस्यत्वमुभागतौ ॥' इति ॥

योग वितन्वति हनूमति राघवस्य

धैर्यस्वतेन हरिणा समवर्तिना च ।

मेने त्रिविधं यत्तु कैपिमिन्द्रपुत्र

धैर्यस्वतेन हरिणा समवर्तिना च ॥ ९ ॥

योगमिति । हनूमत्साजनेये राघवस्य विवस्वतः सूर्यस्यापत्येन धैर्यस्वतेन ।
'तस्यापत्यम्' इत्यण् । समं वर्तितुं शीलमस्यास्तीति समवर्तिना । सर्वदापि साम्येनेव
वर्तनशीलेनेत्यर्थः । तान्द्रीन्ये णिनि । हरिणा कपिना सुग्रावेण योगं संगतिं

१ 'हनूमदभिधानं दधानम्' इति पाठः २ 'प्रतिच्छत्रम्' इति पाठः ३ 'जनम्'
इति नास्ति कचिद् ४ 'तमुपाश्रित्य' इति कचिन्नास्ति ५ 'हरिम्' इति पाठः

वितन्वति कुत्रेति स्मृतिः । 'योग सनह्नोपागध्यनसगतिपुच्छिपु' इत्यमरः । विविदैव
 च । 'विधिविधाने देवेऽपि' इत्यमरः । इन्द्रपुनः कपिम् । वालिनमित्यर्थः । वैवस्व
 तेन सूर्यतनयेन समवर्तिता । प्राप्तिना चर्माभिरुपदृष्टप्रवर्तनशीलेनेत्यर्थः । हरेणा
 यमेन घटयितु मेने । आरामशुश्रूषसख्यान्मृत्यु प्रलम्बजो वालिन इति पन्थियं
 'धातुर्देवो वैवस्वतोऽन्तरः', 'गमवर्ती परेतरादे', 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहा
 शुभाजिपु । शुभाहिर्यपिनेत्रेषु हरिर्ना अर्पिते त्रिपु ॥' इति वानरः । अत्र विधेरी
 इत्याननासुबन्धेऽपि तत्सबन्धमरणादतिशयोक्तिमेव । तथा द्वितीयपादस्य चतुर्थे
 सयनतान्त्रदृष्टयमरः शब्दालम्बरः । बन्धन्ततिलसामृत्तम् ॥

ततस्तत्क्षणसमभूतविस्मयाय प्रतिश्रुतवालिबधाय कथितनिजमे
 न्मयदशाय द्वाशरथये सुग्रीवो दशग्रीवनीयमानसीतापातितानि
 फानिचिदाभरणान्यदर्शयत् ॥

तत इति । ततश्चदनन्तरम् । तन्नान्त्वभूतः सरयस्तरणाय एव सजात वि-
 स्मयो विद्वांसो यस्य तस्मै । तत्पनागमस्य नव एव प्रत्ययननकत्वादिति भावः ।
 'ममो विस्मम्भविधामौ' इत्यमरः । प्रतिश्रुतः प्रतिज्ञातो वालिबधो येन तस्मै । भव
 त्रेषिण वालिनं हन्वा नारायः सह तन्माप्राप्य तुभ्य दान्यामीति इतः प्रतिज्ञायेत्यर्थः
 'अर्वाहितमाधुन प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः । कथिता उक्ता निजः स्वाया मन्मयदश
 सीतारिहप्रयुक्तमन्मथावस्था येन तस्मै । त्रिदशमावियोगेनाहमेव विष्णो जातः
 तत्त्वयानदयः तदन्वेपयार्थं प्रयत्नः कर्तव्य इत्यावेदितात्मीयवेदनायेत्यर्थः । 'दर्श
 यार्थावकम्प्यगम्' इति विश्वः । द्वाशरथये आरानान । सुग्रीवः । दशग्रीवेण रावणेन
 नीयमाना हिममाणया सीतया पातितानि द्रव्यानि कथितानि कियन्त्याभरणानि भूषण
 न्यदर्शयदर्शनात्मान् ॥

प्रत्यर्पिताना कपिपुगवेन राम स्वकान्ताधृतभूषणानाम् ।

सस्कारहान्या परिधूसराणा प्रक्षालन बाष्पजलैश्चरार ॥ १० ॥

प्रत्यर्पितानामिति । रामः कपिपुगवेन कपिश्रेष्ठेन सुग्रीवेण प्रत्यर्पितानाम् ।
 तथा सस्कारहान्या अजातनेन शोधनामाका परिधूसराणा परितो मलिनाना न्वह्म-
 न्ताधृतभूषणाना बाष्पजलेनिजनेनाम्बुभिः प्रक्षालनं परिशोधनम् । निमलभावमिति
 भावः । चरारः । तानीमानि खलु तदीयानि भूषणानीति पुनः पुनः पदयत्तश्री
 सुमोचेत्यर्थः । अत्र क्षालनकरणाख्येऽपि तत्सन्धोकेरतिशयोक्तिः । तथा च तस्य
 साहसी त्रियतामसिपनप्रेमातिभूमिरिति वस्तु न्यज्यते । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

ततः सौमित्रिमणितनिर्बन्धसधुक्षितधैर्येण रामेणानुयुक्तो वालि-
 चैरकारणं भानुसूनुरित्यमकथयत् ॥

तत इति । ततो भूषणदर्शननितशोकनन्तरं सौमित्रिभर्तृमहाननस्तव नैव
 शोकलसवः कुक्षिमाधुपलानवकाशयो निर्बन्धनेन सधुक्षितः सदानित धैर्यं

यस्य तेन । लक्ष्मणकाम्यवशात्पुनः प्रवृत्तिमाप्नोतेत्यर्थः । रामेण । भानुसुतु सुग्रीव ।
वालिवैरकारणमनुयुक्तं प्रष्टुं सन् । अनुपूर्वाद्युजे कर्मणि क् । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा
च' इत्यमरः । अत एव दुहादित्वाद्विर्मन्वन्म् । इत्यमरकाम्यवन् कृत्वाभासः ॥

तत्रप्रकारमेव विवृणोति—

पुरा खलु निखिलरिपुमुलतिमिरनिचयमरीचिमालिनं वालिनं
मायावी नाम दानवः कश्चन दुन्दुभेभ्राता युद्धाय रुक्मा तद्वलचलित-
धृतिरुत्तमानगरकुहरमगाहतः ॥

पुरेति । पुरा पूर्वकाले । खलुशब्दो वान्वालाकारे । निखिलरिपुमुलमशेषशत्रु-
मण्डलमेव तिमिरनिचयोऽन्तरापटलः तस्य मरीचिमालिनं सूर्यम् । समलरानु-
कुलसहारिणनिचयः । वालिनम् । दुन्दुभेभ्राता ज्येष्ठः । मायावीति यथायथाप्रा-
प्रसिद्धः । 'अस्तायमेधास्तनो विनि' इति मन्त्राद्यो विनिप्रत्ययः । कश्चन कोऽपि
दानवः । युद्धाय युद्धं कर्तुम् । रुक्मा निरुध्यः । तस्य वालिनो बलेन पराक्रमेण चलितः
भ्रष्टा धृतिर्धैर्यं यस्य न तथोक्तं सन् उरगनगरकुहरं पातालगुप्तमगाहतं प्राविशन् ॥

तदनु गुहा गाहमानेन मानशालिना हेममालिना वालिना विल-
मुखपालनाय निहितस्तस्योत्थानवेला परिपालयन्नहं चिरकाले व्य-
सिते केनस्त्यानं मासपिंसृतमसृज्जपूरमवेक्ष्य भ्राता मे निहत इति
निश्चिनयम् ॥

तदन्विति । तन्नु तदनन्तरं गुहा दानवप्रविष्टकुहरं गाहमानेन प्रविशन्ता ।
कुतः । मानशालिना परविदारणाभिमानधनेन । ननु यथास्मिन्जीवनतत्परेणे-
त्यर्थः । हेममाला इन्द्रदत्तस्नकमालिकाऽभ्यास्तीति हेममालिना । वाय्वादित्वादिति ।
वालिना । विलमुखपालनाय गुहाद्वारसरक्षणाय । दानवान्तराप्रवेगादमित्यर्थः ।
निहितो निपुक्तः । अहमिति शेषः । तस्य वालिनो उत्थानवेला पुनरागमनमनय
परिपालयन् । तदा चिरकाले व्यतीते । साग्रसूक्ष्मरेऽतीते सतालः । 'तस्य
प्रविष्टस्य विलं साग्रं सूक्ष्मरो गतः' इति राजायणात् । ततः केनेन सूक्ष्मतरयुद्ध-
मण्डलेन स्थानं घनीभूतं यन्मासं पिशितं तेन विंसृतं व्याप्तमसृज्जपूरं रक्तप्रवाह-
मवेक्ष्य दृष्ट्वा मे मम भ्राता वाली निहत इति निश्चिनयं निरधारयन् । तादृगक्ष-
दर्शनेन तथा भ्रान्तोऽस्मीत्यर्थः ॥

तदनु रिपुलोपलपटलपिहितमिलमुखस्तस्ये दत्त्वा स्वयमुदश्रु-
दुक् नैवापमवाप शोमान्धं किष्किन्धाम् ॥

- १ 'चकितः' इति पाठः २ 'अवगाहतः' इति पाठः ३ 'गुप्तान्' इति नास्ति कचिद्
४ 'हेममालिना' इति नास्ति कचिद् ५ 'परिपालयन्' इति पाठः ६ 'अप्यतीते' इति पाठः
७ 'निस्तनः' इति पाठः ८ 'निरचीनवः' इति पाठः ९ एतदनन्तरम् 'सर्वनीमुत्तवत्'
इत्यधिकं कचिद्

तदन्विति । तदनु निर्धारणान्तरं विपुलेष्वप्यश्लेन विस्तृतशिलाफलकेन महत्तगशिलानिकरेण वा । पिहितमान्छादित विलम्ब्य गुहाद्वारं येन स तथोक्तः सन् । दानवस्य पुनर्निर्गमनाभावायमिति भावः । 'अपिधाननिरोधानपिधानान्छादनानि च' इत्यमरः । 'वष्टि भागुरितलोपमवाप्योरुपसर्गयो' इत्यपेरसारलोपः । स्वयमुदश्रुद्वतगप्यः सन् । तस्मै वालिने नैवापमुदकं पितृतर्पणजलं दत्त्वा । शोकेन भ्रातृनिवनजनितविषादेनान्ध इति कर्तव्यतामूढः सन् । किष्किन्धा वालिशालितनगरीमवापः प्राप्तवन् । प्रविष्टवानस्मीत्यर्थः ॥

अथ विदितवृत्तान्तैरमात्यैरभिपेक्षिते मयि बाली मायाविन निहत्य खरतरभुजपरिघविघट्टितविलवदनपिधानस्तरसा रसातलात्पुरं प्रविष्टोऽतीव रुष्टः प्रभ्रष्टाशयं बहुशः प्रणिपतन्तः प्रतिपादितयाथातथ्यमनु जनं निरागसमपि नगराद्विष्कासयत् ॥

अथेति । अयानन्तरं विदितो विनापितो वृत्तान्तो वालिविनागरूपवार्तां वेद्या तैरमात्यैर्मन्त्रिभिर्मन्यभिपेक्षिते राज्याभिषिक्ते सति । स बाली मायाविन दानव निहत्य सहस्रं खरतराभ्यामतिशयेन कठिनाभ्यां भुजपरिघाभ्यां निजभुजार्गलाभ्यां विघट्टितं पिदारितं त्रिलवदनपिधानं गुहाद्वाराच्छादनशिलाफलकं यस्य न तथोक्तः सन् । तरसा रहसा रसातलात्पातालुहरात्पुरं किष्किन्धानगरीं प्रविष्टन्दातिरुष्टः ॥ विलम्बयेत्येव दानवेन निहतः स्यादिति तन्मुखमाच्छाद्य स्वयमजाननिवागलं राज्यं सुखमनुभवत्येष द्रोहीत्यन्तरोपागन्तवितः सन्निवृत्तः । प्रभ्रष्टाशयमेतद्दर्शनाद्विनष्टुद्धिम् । इति कर्तव्यताश्चन्यमित्यर्थः । अत एव बहुशो बहुवारं प्रणिपतन्तम् । अज्ञानादेव वृत्तम्, अतो मदपराधं क्षमस्वेति पुनः पुनः पादयोर्निपतन्तमित्यर्थः । तथा प्रतिपादितं सम्यक्कथितं याथातथ्यं याथार्थ्यं येन तं तथोक्तम् । रक्तप्रवाहदर्शनेन त्वदीयनिवनमाशङ्क्य दानवोऽयं पुनर्निर्गमनाक्षमतया विलम्बयेन्नियतामिति तन्मुखमाच्छाद्यागतोऽस्मि, न तु द्रोहेणेति कथितवस्तुगतमित्यर्थः । याथातथ्यमरुपकाण्डे व्याख्यातम् । 'रामलक्ष्मणयोर्याथातथ्यम्' इत्यत्र । निरागसं वस्तुतो निरपराधमपि । 'आगोऽपराधो मतुश्च' इत्यमरः । अनु जनम् । मामित्यर्थः । नगरात्किष्किन्धानगरात् । निरासयनिष्कासितवारः । 'निरासयत्' इति पाठोऽप्ययमेवार्थः ॥

तदनु तदनुधावनात्कादिशीकस्य मम पर्वतेऽस्मिन्ननुतोभयसत्त्वा रकारणमाकर्ण्यताम् ॥

तदन्विति । तदनु निष्कासनान्तरं तदनुधावनात्तस्य वालिनः कर्तुं अनुधावनादनुसृत्य धावनात् । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानवात्पञ्चमी । कादिशीकस्य भयवृत्तस्य । 'कादिशीको भयवृत्तः' इत्यमरः । ममास्मि पर्वते ऋष्यभूमे नालिः कुतो भयमेतत्कुतोभयः । वालिभयवृत्तस्य इत्यर्थः । मयूरव्यसका-

दिपु 'अचोच्चनीचोच्चपराचोच्चवचावाचाकुतोभयान्' इति तत्पुरुषे निपातनात्साधु । स चासौ सचारश्च तस्य कारण हेतुमाकर्ष्यता श्रूयताम् ॥

तदेव विवृणोति—

पुरेकदा वालिनमंतनुभुजबलमखिलकुलाचलचलनचतुर चतुर-
णंचलद्वनजङ्घाल दुन्दुभिर्नाम वृन्दारकारिर्लुलायकाय परिभूय समरे
समतिष्ठत ॥

पुरेति । पुरा पूर्वकाले । एकदा एकस्मिन्दिने । अतनुभुजबलमनन्परा-
नमशालिनम् । अत एवाखिलकुलाचलानां महेन्द्रादिसप्तकुलपर्वतानां चलने विलोला-
पादने चतुरम् । अनिशक्तमित्यर्थः । 'महेन्द्रो मलय सद्यः शुक्तिमानृभपर्वतः ।
विच्यस्य पारियानधः सप्तते दुल्पर्यता ॥' इत्यादि विष्णुपुराणवचनम् । तथा चतु-
र्णामणवानां लङ्घनमनिनमणमियुत्तरपदममास । तत्र जङ्घाल जङ्घावेगवन्तम् ।
अनिनममिति । 'जङ्घालोऽतिजबलुन्या' इत्यमरः । 'प्राणिन्यादातो लजन्यतर-
स्याम्' इति मत्वर्थादयो लप्प्रत्ययः । वालिनः लुलायकायो महिषाकृतिः । 'उलायो
महिषो वाद्विपरः' इत्यमरः । दुन्दुभिर्नाम दुन्दुभिरिति प्रसिद्धो वृन्दारकारिः सुर-
दिपु । कश्चिदानध इत्यर्थः । परिभूय निरस्तृलः । 'अनादर परिभवः परीभावस्ति
' इत्यमरः । समरे युधि समतिष्ठत सम्यितः मृतः । वालिना निहतोऽभू-
दित्यर्थः । 'सस्थाचारे स्थितो मृता' इत्यमरः । सपूर्वातिष्ठतेर्मरणार्थादुक् । 'समव-
प्रविभ्य स्थ' इत्यात्मनेपदम् ॥

तदनु निहतस्य तस्य शरीरं वाली बलाघलेपेन सकललोकविलय-
विलोलललितातुल्यलपवनचलितलघुतूललीलया मतङ्गाश्रमक्षितौ
क्षिप्रमक्षिपत् ॥

तद्वन्विति । तदनु निहतस्य मृतस्य तस्य दुन्दुमे शरीरं वाली बलाघलेपेन
निनभुजबलवर्षेण हेतुना । 'अवलेपस्तु गर्भं म्याल्लभते दूषणेऽपि च' इति विश्वः ।
सकललोकविलये जगत्प्रलये विलोले विशेषेण चबलः । 'लोलध्वलसतृणयो' इत्य-
मरः । ललितो विरसितः । व्यापनलील इति यावत् । 'लल विकासे' इति धातो
कर्तरि क्तः । अनुलबलो निरुपमशक्तिश्च यः पवनः । प्रलयकालप्रचण्डमास्त इत्यर्थः ।
तेन चलितमुद्धूत यश्चुतूल तस्य लीलया तत्तदृशालयेति निदर्शना । मतङ्गस्य
महपराश्रमक्षिता तपोवनसीम्नि । क्षिप्तः कुतमक्षिप्रेरयामास । निपातयामासेत्यर्थः ॥

तत्र वालिकरनुघ्ननिष्पतदुन्दुभिर्भ्रमवरक्तविन्दुभिः ।

पाटल तदमरन्मुनेवेन तस्य वक्रमपि रोषपाटलम् ॥ ११ ॥

१ 'अनुठ' इति पाठः २ 'तदनु' इति नास्ति क्वचिद् ३ 'शब्द बाहुबलाघलेपेन वाली
सकल' इति पाठः ४ 'विलोलेद्विचलचलिन' इति पाठः ५ 'प्रसृत' इति पाठः
६ 'रोषदूषितम्', 'रोषरूपिणम्' इति पाठौ

तत्रेति । तत्र तस्मिन्क्षेपणसमये वालिनः कराभ्यां युजः प्रेरितः । 'तुदविद-'
इत्यादिना निष्ठानगरस्य नगरः । अत एव निष्पतन्निर्गच्छन्त्यो दुःखमिदं दुःखम्
यस्तन्मन्त्रमदुत्तमै रक्षविभुभिः शोभितपृष्ठनैः मुनेभ्यस्तद्वस्य सर्वान्धः तत्पति-
वनं तपोवनं पाटलं रक्षवणमभूत् । तथा तस्य मुनेर्नृप वदनमपि रोषेण निः-
पोवनमलिनीकरणजनिनरोपेन रुपितमवलिप्तं सत्पाटलमभवत् । कोऽथ मरीच-
पोवनस्य बालुवमापादितवानिति मुनिर्भृशमायहाविष्टोऽभूदित्यथ । अत्र मुनिक-
नरकयोः प्रवृत्तयोरेव पाटलित्वसम्बन्धादौपम्यस्य गम्यत्वाच्च केवलप्रकृतगोच-
रुत्पद्योगिता । रथोद्धतावृत्तम् ॥

ततो मतङ्गशापवलाङ्गवालिषड्यमृष्यमूक विमृश्यास्मिन्विस्मृत
पुरनिवासमुख्ये मयि सुचिरं निवसति सति ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं मतङ्गस्य वालिनं च तत्कृतमिति निःतपोनष्टेन विह-
तवतो मतङ्गमहासुरे शापवलाङ्गः । 'इहानेनाप्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य वधो भवे-
इत्येवंपरामायणोक्तशापनशादित्यर्थः । ऋष्यमूरमवालिषड्यम् । वालिनः प्रवे-
मशाक्यमित्यर्थः । विमृश्यालोच्य । अस्मिन्मृष्यमूके मयि पुरनिवासेन पट्टणनिवासे
यत्सुखं जातं तद्विस्मृतं येन तन्मिस्तयोक्तं इति विधेयविशेषणम् । राज्यसुखा-
प्यधिनसुखानुभवितरीत्यथ । सुचिरं बहुकालं निवसति वर्तमाने सति ॥

अयमसुखयदेव देव ! धीमान् हनूमा-

निरपुरिति भवतोऽपि वस्तमस्तौजस माम् ।

दधरुतवहधूमस्तोम इत्यम्बुवाह ।

चकितमिव मयूरः मासतो वारिशीत ॥ १२ ॥

अयमिति । हे देव स्वामिन्, ऊहापोहायविज्ञानेन तत्त्वनिर्धारणं धीः । इ-
नित्यमस्यास्तीति धीमान् । 'नित्ययोगे मतुषः' । अयमिति हस्तनिर्देशः । हनूमान्
रिपुर्बलिप्रहितोऽयं यः कश्चन शत्रुरिति । मत्वेति श्लेषः । भवतस्त्वत्तोऽपि । मत्स-
स्त्वार्थः समागतादपीत्यपिशब्दार्थः । वस्तमस्तौजसः नष्टतेजस्कं मामेवमनेन
प्रकारेण । गुप्तप्रवृत्तिपरामर्शपूर्वकसंयानुसंधानरूपेणेत्यथ । असुखयदतोऽयत्
कथमिव । वारिशीतः सलिलसपर्शशीतो मारतो वायुर्दबहुतबहस्य दावानलम-
धूमस्तोमो धूमपटलमिति मत्वा । अम्बुवाहाब्जलधरान् । आत्मोद्गसकरादेवेति
भावः । चकितः भयसम्प्रान्तम् । मह्यमतिशयेन पैंताति मयूरं बहिर्गमिव । 'मयूरं
बहिर्गो बर्हा' इत्यमरः । पृषोदरादित्वात्साधुः । अत्र श्रोतुं पूर्णोपमा । सा चाम्बु-
वाहे धूमस्तोमप्रमाद्वान्तिमताङ्गनं सरीर्यते । मालिनी वृत्तम् ॥

श्रुत्वाऽयं रामः शोकोदया सुग्रीवमिरम्, 'यद्येवं महाभाग ! म-
मैषी । मम शिलीमुख एव बलीमुखस्य तस्यासून्कालक्षेपमपास-

पास्यति' इत्युक्त्वा तत्प्रत्ययार्थं पादाहुष्टेन प्रेरितदुन्दुभिकलेवरभे-
रस्तस्मिन्नाप्यवृत्तस्य सुग्रीवस्य प्रार्थनया सप्तभुवनस्तम्भसभावनया
किल सप्तधा धात्रा प्रवर्च्यमानपरिणाहारोद्धान्सप्तसालानैविधेयया-
मुधानकुलवधविधायकेन सायकेन विव्याध ॥

श्रुतेति । अगानन्तर राम शोभेदया शोभन्तुल सुप्रावगिर श्रुत्वा । हे
महाभाग इवगमण्डल्गावभौम, यथेवम् । त्वत्कुप्रभार एव निश्चितश्चेदित्यर्थः ।
मा भेदीर्भयपरवशो मा भू । कुत । मम शिनीमुख एव । 'अल्बार्णा शिली-
मुखा' इत्यमरः । तस्य बलीमुखस्य कपेर्वालिनः । 'कपिह्वत्प्रवगशाखामृगाबली-
मुखा' इत्यमरः । असुप्राणान् । 'पुति भङ्ग्यसव प्राणा' इत्यमरः । कालक्षेप
कालविलम्बमपाम्य त्यक्त्वा । क्षिप्रमेवेत्यर्थः । पास्यति हरिष्यति । इत्येवमुक्त्वा
तत्प्रत्ययार्थं विश्वासोत्पादनार्थम् । 'प्रलयोऽधीनशपथज्ञानविधामहेतुपु' इत्यमरः ।
पादाहुष्टेन प्रेरितो दशयोजनपर्यन्तं त्रिस्रो दुन्दुभिरलेवरमेव करो येन स तथोक्त
सन् । पूर्वं बाली निजभुजाभ्या यावद्बलमुन्नाम्येदं कलेवरमुक्षिप्तवान्, तदेतत्पा
दाहुष्टेन निक्षिप्तं चेत्तस्मादप्यधिकबलेऽयमिति मत्रि विश्वामोऽस्य भवेदित्याशयेन
तथा वृत्तवानित्यर्थः । ततस्तत्कमणा पादाहुष्टेन दुन्दुभिकलेवरप्रेरणरूपवृत्तेनाप्य-
वृत्तस्य । पूर्वं भेदोमासादिनातिभारवदिदमिदानीं तु केवलास्थिप्राप्तम्, अत एव
, 'प्रेरणेन यथ मम विश्वासो भवेदित्यप्रतुष्टस्येत्यर्थः । सुप्रावम्य प्रार्थनया याज-
या हेतुना । सप्तानां भुवनानां लोभानां स्तम्भसभावनयाधारस्तम्भकरणेच्छया ।
निरेल्ललाके । वस्तुतस्तु स्वभाव एवेति भावः । अत एवोत्प्रेक्षा । सप्तधा सप्त
प्रकारे । 'प्रकारवचने याल्' । धात्रा ब्रह्मणा प्रवर्च्यमानानुपचीयमानो परिणाहारोहो
निगालनोन्मूल्यो येषां तान् । अतिविशालान्प्रस्थाधेति भावः । 'परिणाहो
विशालता', 'नगाशरोह उच्छ्राय' इति चामरः । सप्त सप्तसरयाकन्मालान्सर्पकत-
हनविधेययातुधानकुलवधविधायकेन दुर्विनीतराक्षसकुलवर्धविनाशकेन सायकेन बाणेन
विव्याध । विभेदेत्यर्थः ॥

सोऽय सायको निकटगिरिकटक्रमपि पाटयामास ।

स इति । सोऽय सायकः । येन सालान्निवमेद सोऽयमित्यर्थः । निकटगिरि
कटक् सनीपस्थपर्वतानितम्भमपि पाटयामास । 'कटकोऽङ्गी नितम्भोऽङ्गे' इत्यमरः ।
दुन्दुभिकायप्रेरणमानेनाय मां न विधत्तितवान्, किन्तु निजवानरस्वभाव्येन मप्र-
भावं चानुमशक्रुवन्नेव सप्तमालनिर्भेदनं याचितवान्, तथाच सरस्मात्रमेदने मम
क्रियद्वन्द्वलाघवमित्यभिनिवेशवता आरामेण तस्य तथा प्रयुक्तत्वादिति भावः । तथा च
'आरामायणम्—'स विमुष्टो बलवता बाणं खणपरिप्लुतः । भित्त्वा सालान्गिरिप्रस्थ
सप्त भूमिं विवेश ह ॥' इति ॥

१ - भर 'इति नास्ति कश्चिद्' २ 'तस्य सुग्रीवस्य' इति पाठ ३ 'भुवनभवन' इति
पाठ ४ 'धाया वर्धमान' इति पाठ ५ 'णादरोद्धान्सप्तमालानप्यविधेय' इति पाठ
६ 'विविधवध' इति पाठ

निर्भिन्नसालकटकोऽसि यथा तथा त्वं
पौलस्त्यसालकटकं युधि पाठयेति ।

ऊचे शिलादलनजातरवेण नूनं

तस्मै वलीमुखवराय शिलीमुख स ॥ १३ ॥

निर्भिन्नेति । यथा येन प्रकारेणाह निर्भिन्ना विदारिता सालकटका सा
रगिरिनितम्बा येन स तथोक्तोऽसि । तथा तेन प्रकारेण त्वं पौलस्त्यस्य एव
सालकटकं पुरप्राकारनितम्बप्रदेशम् । 'प्राकाररूपयो साल साल सर्वतरु स
'कटकं बल्ये सानौ रात्रधानीनितम्बयो' इत्युभयत्रापि विश्व । युधि युद्धे प
रिदारय । इत्येवप्रकारेण न शिलीमुखो रत्नबाण शिलादलनजातरवेण पापा
विदारणनितम्बनिना तस्मै वलीमुखवराय सुप्रावाय ऊचे उक्तवान् । नूनमित्यु
त्प्रेषायाम् । तादृशमयणमानस्य निरीक्ष्य सुग्रीवो बालिन निरतिष्यचपमिति
विश्वसितवानित्यर्थः । वृणन्ततिलकवृणम् ।

ततस्तत्प्रत्ययादाहृतेन पुरुहूततनयेन सार्धं तस्य तैलातलयुद्धे
प्रवृद्धे सुजनदुर्जनयोर्भेद रूपतोऽपि विवेकुमक्षमतया संदक्षि वाचं
यमतामुपेत इव वाग्मी तयोरेष्येकवेषकर्मणोर्भेदमनवगच्छन्नमुक्तश
रोऽभूदाशरयि ।

तत इति । ततः सालविदारणानन्तरं तत्प्रत्ययान्मालविदलनरूपविधासादाहृ
तेन युद्धायमागारितेन पुरुहूततनयेन सार्धं बालिना सह तस्य सुग्रीवस्य । तल्ले
तलेष्व प्रवृत्त्येव युद्धं प्रवृत्तमिति तल्लतलम् । 'तत्र तेनेदमिति सरूपे' इति सनाम
'अन्येषामपि दृश्यते' इति वीर्यं । सत्रासान्तविधेरनित्यत्वात् 'दन्कर्मव्यतिहारे
इति नेत्वम् । तच्च तद्युद्धं च तस्मिन् । मुष्टियुद्ध इत्यर्थः । प्रवृद्धे बहुले सति । सुजन
दुर्जनयोर्भेदमन्तरं रूपेण आकृतिवशाद्विवेकुं विविच्य वस्तुमक्षमतयाऽसमर्थतया
हेतुना संदक्षि संभायाम् । वाचं यच्छतीति वाचयमो मौनी । 'तपस्वी तापम
पारिक्रान्ता वाचयमो मुनि' इत्यमरः । 'वाचि यमो भवे' इति खच्छप्रत्ययः ।
'वाचयमपुरदरो च' इति निपातनान्मुमागमः । तस्य भावम्वृत्ता ताम् । निर्वच
स्त्वमित्यर्थः । उपेतं प्राप्तं । वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी वावदूकः । 'वाचोनुशि-
पद्वर्गमी वावदूकोऽतिवक्त्रि' इत्यमरः । 'वाचो मिनि' इति मिनिप्रत्ययः । स
इवेत्युपना । दाशरयि शिरसि । तयोर्बालिमुप्रावयोरपि सचन्निधनोर्वेषकर्मणोर्भेदम-
नवगच्छन्नमुक्तशरोऽभूत् । अमुक्तशरोऽप्रमुक्तवाणो-
ऽभूत् । यथा वाग्मी तुल्यरूपत्वात्सुजनदुर्जनयोर्भेदमज्ञानजन्यमेव इति वक्तुं न
शक्नोति, तथा श्रीरामोऽपि तयोस्तुल्यवेषकर्मत्वात्तत्स्वरूपमेवमज्ञानानो मूलघातम-
वाच्छरं प्रयोजुमशत्रुवस्तुष्णीमुदास्ते सेत्यर्थः ॥

तत निमित्त आह—

सुग्रीवस्तु बालिवलासहतया लब्धदैन्यो वदान्य इव राममार्ग-
णापातमार्गे च सुर्विक्षिपन्नपगतधृति सुदूरमपासरत् ॥

सुग्रीव इति । सुग्रीवस्तु । तुल्यन्दोऽप्यर्थक । न सहत इत्यसह । पचायच् ।
बालिवलम्य बालिपरान्नभस्यासहतयाश्नतया लब्धदैन्य प्राप्तवीनभाव । विह्वल
सन्नित्यर्थ । वदान्यो बहुप्रद इव । 'स्युर्नदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्ड बहुप्रदे' इत्य-
मर । राममार्गणापातमार्गे श्रीराममायकागमनमार्गे । आर्येननागमनमार्गे चेति
श्लेषसनीयमुपमा । 'मार्गणौ सायमार्येनौ' इति निघण्टु । चक्षुर्विक्षिपन्टि
प्रसारयन् । तदागमनाशयेनेति भाव । ततोऽपगतधृतिर्निरन्तर्य सन् । सुदूरम-
तिविप्रवृष्टदेशमपामरदपसृतवान् । पलायितवानित्यर्थ ॥

तत निमन आह—

तमेनमृष्यमूके मूरुवृषपया निपण्ण विपण्णहृदयं दयालुरालोक्य
त्रेलोक्यैरुधन्वी रामस्तद्देदमवगन्तुकाम कामयमिज्ञानमाला सुग्री-
वग्रीवाया वाणनिवारणनिपुणा सिद्धौपधिमिथ बन्धा भूयोऽपि
बालिनमाहवापाह्वयेति तमादिदेश ॥

तमिति । नपया पराजितलजया हेतुना रुष्यमूके रुष्यमूकगिरौ भाषणभ्रव-
णाशिक्षितो मूकत्वेन तुल्य तद्वत् । निवचा इवेत्यर्थ । 'मूकस्तु वक्तु श्रोतुमशिक्षिते'
इत्यमर । 'तेन तुल्य विगा चेद्वति' इति वक्तिप्रत्यय । निपण्णमुपविष्ट विपण्ण
हृदय विपादाकान्तचित्तम् । 'विपादश्चेतमो भङ्ग उपायाभावचिन्तन' इति लक्ष-
णात् । तमेन सुग्रीवमालोक्य विलोक्य दयालु कारुणिक । परदुःखप्रहाणेच्छुरि-
त्यर्थ । 'स्यादयालु कारुणिक' इत्यमर । तथा त्रयो लोकान्त्रेलोक्यम् । चातुर्व-
र्ण्यादित्वात्स्वार्थे ध्वजप्रत्यय । तत्रैकधन्वी । जगदेकधातुष्क इत्यर्थ । 'धन्वी
धनुष्मान्धातुष्क' इत्यमर । श्रीवादितादिनि । विशेषणद्वयेनाप्यस्य सार्यनिर्वह-
णदक्षल सूच्यते । स रामस्तद्देद बालिसुग्रीवयोर्भदमन्तरमवगन्तुकामो ज्ञातुमिच्छु-
सन् । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुगो मकारलोप । कामपि काचित् । अभिज्ञायत
इत्यभिज्ञान लक्षणं तथामूना च सा माला च तामभिज्ञानमालाम् । मेदप्रलायक-
गजपुष्पमालामित्यर्थ । गजपुष्पी नागपुष्पीनाम लता । उक्त च श्रीरामायणे—
'ततो गिरितटे जातामुन्गाट्य कुसुमायिताम् । लक्ष्मणो गजपुष्पीं ता तस्य कण्ठे
व्यमर्नेयत् ॥' इति । न चैव श्रीरामस्यात्र कर्तृत्वविरोध प्रयोजककर्तारि तथासौ-
पचारादिति । सुग्रीवग्रीवाया वाणनिवारणे शरनिपातनिवतने निपुणा समर्थो सिद्धौ-
पधिमिवेत्युत्प्रेक्षा । बन्धासज्य भूय पुनरपि बालिनमाहवापाह्वयेति
॥ सुग्रीवमादिदेशाज्ञप्तवान् ॥

पुनरप्यवाप्य किष्किन्धा पर्जन्य इव गर्जति तस्मिन्सुत्रामपुत्रस्ता
राभिहिता हितोक्तिमतिक्रम्य दुरतिक्रमतया नियते समारब्धस
मरो दाशरथेर्निश्चिततरदारशकलितनिजविशालवक्ष स्थल. क्षितितले
निर्पपात ॥

पुनरिति । तस्मिन्सुग्रीवे पुनर्भूयोऽपि किष्किन्धामवाप्य पर्जन्यो मेघ इ
व गर्जति गर्जनं कुर्वति सति । सुत्रामपुत्रो वाली तारया निजभार्ययाभिहितामुक्त
हितोक्तिं हितवचनम् । 'ससहायमह मन्ये सुग्रीव तमुपागतम् । अवष्टब्धमहायक्ष
यमाश्रित्य स गर्जति ॥' इत्यादि श्रीरामायणोक्तरूपामित्ययम् । अतिरन्ध्रोल्लङ्घनं
नियतेर्देवस्य । 'नियतिर्नियमे देवे' इति शाश्वत । दुरतिक्रमतया दुर्विलङ्घ्यतया
हेतुना । अतिक्रमणस्य कर्तुमशक्यतयेत्यर्थः । समारब्धसमरं प्रक्रान्तयुद्धं सन् ।
तथा दाशरथे श्रीरामस्य निश्चिततरोऽतितीक्ष्णं स चासौ शरश्च तेन शकलित
विदलितं निज स्वीय विशालं पृथुलं वक्षस्थलमुरप्रदेशो यस्य स तथोक्तं सन्
क्षितितले भुवि निपपातः । न्यपतदित्यर्थः ॥

अथ विदितवृत्तान्ता ससैताश्रुनिष्यन्दकलुषिततरतारा तार
नगराभिर्गत्य वारिधारितं वारणयूथपतिमिव निर्भयनिरीक्ष्यमाण
सुग्रीवमुद्रतग्रीवमुत्थातुमक्षमतया क्षमातलापिंतकूर्परयुगलं गैलदसू
क्ष्मप्रसरशारशरीरं शरासनशिखरभ्यस्तहस्तेन सनिकर्षस्थितेन काकु
त्स्थेन कृतसलापमपेताडम्बरमिवार्भुनिधिमस्तोन्मुखमिव मयू
खमालिनं बालिनमालिङ्गा स्थाङ्कोत्तसिततदुत्तमाङ्गा रघुनायमित्थ
मकथयत् ॥

अयेति । अथ पतनानन्तरम् । विदितो विज्ञापितो वृत्तान्तो बालिवधरूपवातं
यस्या सा तथोक्ता । अत एव सतताश्रुनिष्यन्देन निरन्तरवाष्पसपातेन कलुषिततरे
अत्यन्तदूषिते तारे कनीनिके यस्या सा । 'तारकाक्ष्य कनीनिषा' इत्यमरः ।
तारा बालिपत्नी नगरादन्तपुराभिर्गता वार्या यत्रबन्धनस्थाने । 'वारी तु गजव
न्धिनी' इत्यमरः । वारितं निबद्धं वारणयूथपतिम् । वारणयूथनायमिव स्थितमित्यर्थः
उपमालंकारः । 'यूथनायस्तु यूथप' इत्यमरः । अत एव निर्भयं भयरहितं यथ
तथा निरीक्ष्यमाणोऽप्रलोभ्यमानः सुग्रीवो यस्य तम् । उद्रतग्रीवमात्मप्रहर्तृप्रती
क्षणार्थमुल्लसितकन्धरम् तथाप्युत्थातुमक्षममतममम् । हृदप्रहारत्वेदनयेन्द्रियपात्रा
भावादिति भावः । अत एव क्षमातलेऽपिंतं निक्षिप्तं कूर्परयुगलं कफोणिप्रदेशयुग्म
यस्य तं तथोक्तम् । तदवष्टम्भेन स्थितमित्यर्थः । 'स्यात्कफोणिस्तु कूर्पर' इत्यमरः -

॥ 'दाशरविशरशकलीकृतवक्षस्थल' इति पाठः २ 'सहसा पपात' इति पाठः
३ 'सुवत' इति नास्ति वचिदः ४ 'कलुषिततारा वारान्तरात्' इति पाठः ५ 'सुग्रीवः
निर्भयनिरीक्ष्यमाण' इति पाठः ६ 'गल्लदसूक्ष्म' इति पाठः ७ 'निष्यस्त' इति पाठः
८ 'अम्बुभिर्' इति पाठः

तदस्यप्रसरेण स्यन्दमानशोणितामिव्याहृत्या शार कृष्णरक्तसितवर्णयुक्त शरीर
स्य तम् । 'कृष्णरक्तसिते शार' इति यादवः । अथवा शार सृष्टक शरीरं यस्य
म् । 'शरभ करभ शार सृष्टक खचित समा' इति हल्ययुध । तथा शरा-
निशिलरे चापकोट्या न्यस्तो निक्षिप्तो हस्तो यस्य तेन तयोक्तेन । धानुष्काणा
धाचारादिति भावः । सनिकर्षस्थितेन समीपवार्तिना काकुन्धेन श्रीरामेण सह
तत्सलाप विहितसभाषणम् । 'पराश्रुमवध कृत्वा कोऽनु प्राप्तस्त्वयो गुण ।
ददु युद्धसरन्ध्रस्तकृते निधन गत ॥' इत्यादि रामायणोक्तसभाषणतत्परमि-
ग्रथः । 'सलापो भाषण मिय' इत्यमरः । तथापेताटम्बरमपगतसरम्भम् । कल्लो-
लायभावेन क्षितिमितमित्यर्थः । 'आडम्बरोऽस्त्री सरम्भ' इत्यमरः । आडम्बरशब्दो
व्याख्यात 'अम्बुरुहटम्बरचौर्यनिग्रम्' इत्यनः । अम्बुनिधिं समुद्रमिव । तथा-
अस्तोन्मुखम् । अस्त गच्छन्तमित्यर्थः । मयूखमालिन सूर्यमिव स्थितमित्युपमाद्वयम् ।
वालिनमालिङ्ग्याभिम्य स्वाङ्कोत्तवित निचोत्सदनिक्षिप्त तस्य वालिन उत्तमान्न शिरो
यस्या सा तथोक्ता सती । 'उत्सङ्गचिह्नयोरङ्ग', 'उत्तमाङ्ग शिर शीर्यम्' इति
चानरः । रघुनाथ श्रीराम प्रतीत्य वक्ष्यमाणप्रकारेणाकथयदवोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह लोकपट्टेन—

कारण्य निरवधि यत्तव प्रसिद्ध

शीताशो सहजमिवार्तिहारि शैल्यम् ॥

तत्सर्वं मनुकुलनाथ ! रम्यकीर्तं ।

मत्पापात्कथय कथं त्वया निरस्तम् ॥ १४ ॥

कारण्यमिति । हे मनुकुलनाथ मनुवशनायक । महाकुलीनेत्यर्थः । तादृश-
स्यापि मनुवशस्य लयैव सनाथत्वम् । अतस्त्वन्माहात्म्यं किं वगनीयमिति भावः ।
तथा हे रम्यकीर्तं रमणीयकीर्तिरूपं श्रीराम, शीताशोश्चन्द्रस्य सहज नैसर्गिक
मार्तिहारि परोपतापशान्तिकरम् । विशेषणद्वयमेतत्कारण्येऽपि योज्यम् । शैल्य
शिखिरस्यमिव तव निरवधि निर्मर्यादम् । इयत्तावन्निष्पत्तिमाणाशून्यमित्यर्थः ।
यत्कारण्यं कथना । स्वार्थे ष्यन् । प्रसिद्धं लोकविरयातम् । अभूदिति शेषः ।
'कारण्यं कथना घृणा' इत्यमरः । सर्वं समग्रं तत्कारण्यं मत्पापान्मर्शयदुच्छृताद्धे-
तो । पतिविपत्ते पद्मादुररटहेतुकत्वादिति भावः । त्वया कथं कुत निरस्तं स्वकम् ।
कथयामिधेहि । निरपराधोऽयं मत्प्राणेश्वरस्त्वयाऽकारुणिकेनेव कथं निष्कारणं निहत
इति भावः । प्रहृषिणीकृतम् ॥

एव साधारण्येनोपात्तं सप्रति स्वस्या अप्युपहर्ति प्रार्थयते—

एवविधे प्रियतमेऽप्यनपेतजीवा

मां राक्षसीति रघुपुंगव ! साधु बुद्धा ।

चाण विमुञ्च मयि सप्रति ताटकारे ।

श्रेयो भवेद्विहितसगमकारिणस्ते ॥ १५ ॥

एवविध इति । हे ताटकारे ताटकान्तक, रघुपुङ्गव रघुश्रेष्ठ श्रीराम, प्रियतमे

प्राणेश्वरे । एवमिव ईदृशप्रकारे । मृते सत्यपीचर्यं । अनपेतनीवामनिर्गन्धप्राणा मा राक्षसीति राक्षसीप्रायेति साधु सम्यग्बुद्ध्या ज्ञात्वा । प्रियतमविपत्तिसहनक्षम राक्षसीलक्षणत्वादिति भावः । मयुक्चप्रकारेण राक्षस्या सप्रतीदानो वाण विमुक्तः । मा प्रहरेत्यर्थः । तादृशान्तकस्य तत्र राक्षसीसहर्षणमुचितमेवेति भावः । ननु तादृकासहर्षणने परोपद्रवशान्तिरूपं फलं लब्धम् । त्वप्रहरणातिकं फलमित्यत्र आह—श्रेय इति । दयितेन महः सगमं करोतीति दयितसगमकारिणः । प्राणेश्वरेण मा योनयत इत्यर्थः । ते तत्र महच्छ्रेयो महानभ्युदयं पुण्यं वा । भविष्यतीति शेषः । ‘मृते व्रियेन या नारी सा विद्वेया पतिव्रता’ इति स्मरणान्ममायं धर्म एव । तथा च तादृशधर्मप्रवर्तकस्य तत्र सुहृन् किं वर्तनीयमिति भावः । ‘स्यादमर्गस्त्रिया पुण्यश्रेयसी सुहृत् इव’ इत्यमरः । एतदारभ्य श्लोकचतुष्टयपर्यन्तं वसन्ततिल्लघुतम् ॥

ननु तथापि हिंसा मया न रोचत इत्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाह—

साधारणी क्षितिभुजा मृगयेति पूर्वं-

मुक्ता त्वयैव जनसंसदि सत्यवादिन् ! ।

शास्त्रामृगीं तदिह मारय मा शरेण

को नाम राम ! मृगयुर्दयते मृगीणाम् ॥ १६ ॥

साधारणीति । हे सत्यवादिन् यथार्थभाषणशील । अतस्त्वया सत्यमेव सर्वथा परिपालनीयमिति भावः । ताच्छील्ये णिनि । क्षितिमृता राज्ञा मृगयाखेटः । ‘आच्छोदनं मृगयः स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम्’ इत्यमरः । साधारणी सकल-समता । ‘मृगयापायं न भूयता प्रताम्’ इति तस्या न्याय्यत्वादिति भावः । ‘अमीन्द्रसाधारणादन्वक्तव्य’ इति विकल्पात्पक्षे ङाप् । इत्येव पूर्वं पुरा त्वयैव तन्मुखेनैव जनसंसदि जनसभाजे । न त्वसाक्षिकमित्यर्थः । उक्ता । ‘यान्ति रात्रिपयश्चान्न मृगया धर्मकोविदा’ इति कथितेत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणादिहेदानीं शास्त्रामृगीं वानरीम् । ‘जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्’ इति ङीप् । मा शरेण बाणेन मारय विदारय । प्राणैर्वियोजयेत्यर्थः । युक्तं चैतदित्यर्थान्तरं न्यस्यति—हे राम, को नाम को वा । मृगान्यादीति मृगयुर्मृगसहर्षणशीलः । ‘मृगश्चादयश्च’ इत्यौणादिकं कुप्रत्ययान्तो निपातः । मृगीणां मृगाङ्गनानां दयते दयां कुरुते । दयया मृगाङ्गनां को वा मृगयुर्दयते इत्यर्थः । अतस्त्वं सत्यवचनानुसारेणावश्यं मा प्रहरेति भावः । दयाक्रियां प्रति उमलेऽपि ‘अनुकरोति भगवतो नारायणस्य’ ‘तस्य वानुकरोति’ इत्यादिवत्सबन्धमानविवक्षायां मृगीणामिति पृष्ठी न विरुध्यते । यथाह भारवि—
‘सा लक्ष्मीमुपकुर्वते यया परेषाम्’ इति । तथा श्रीहर्षेण च—‘सा भूनामुपकुर्वन् लक्ष्मीं द्रष्टुं विहायसा गन्तुम् । सकुतूहलितस्य मनसालितं चरितं महात्मना श्रोतुम्’ इति । सप्रति बालिप्रहरणप्रयुक्ताभिमानोऽपि न कार्य इत्याह—

संज्ञस्य पूर्वममुतस्तव धन्धुरेष

मेजे यथाद्रिमकुतोभयमृष्यमूकम् ।

भर्ता ममायमपि राम शरैरमेघ

प्राप्तो मदीयहृदयच्छेदमद्रिदुर्गम् ॥ १७ ॥

सत्रस्येति । हे राम, एषोऽयं तव वधु सुहृत्सुग्रीव । पूर्वममुनोऽमुष्मा-
द्वालिन । 'मीत्रार्यानां भयहेतु' इत्युपादानन्वात्पञ्चम्यास्तसि । सत्रस्य सनास
प्राप्य यथा येन प्रकारेण । नास्ति कुनोऽपि भयमत्रैलकुनोभयम् । वालिभयशङ्का-
शून्यमित्यर्थः । मयूरव्यसकादिषु निपातनात्साधुरित्युक्तम् । कथ्यमूकमद्रिम् । गिरि-
दुर्गमित्यर्थः । मेले प्राप । तवायं मम भर्ता प्राणेश्वरो वात्यपि अमुनोऽमुष्मा-
दवत्त सुग्रीवाद्वा । सत्रस्य शरैस्तावक्वाणेश्वरे मेतुमशक्त्यमिति काठिन्यातिश-
योक्तिः । अद्रुतोभयमित्यर्थः । मदीयहृदयं मामकमानसमिति छल कपट यस्य
तत्तथोक्तमद्रिदुर्गं प्राप्तं प्रविष्टं । अतो मद्दृदयप्रहरणे तद्रतस्यापि प्रहरणसम्भवात्-
वायमभिमानो युज्यत इति भावः । मृतोऽपि मद्दृदयादनपेतो म-प्राणेश्वर इति कलि-
तार्थः । अत्र छलशब्देन हृदयमपद्रुत्याद्रिदुर्गत्वेनासत्त्वप्रतिपादनादपहवालकरः ।
'छगदिशब्देरसत्त्वप्रतिपादनमपहव' इति सर्वस्वसूत्रम् ॥

किंच तप्रहरणाभावे तव धन्विन्त्वप्रसिद्धिरपि न तिष्ठेदित्यार—

नाहं सुकेतुतनया न च सप्तसाली

वाली न च त्रिभुवनप्रथितप्रभावः ।

तारासि वज्रहृदया विशिखैरमेघा

धन्वी कथं भवसि राघव ! मामविद्धा ॥ १८ ॥

नेति । अहं सुकेतुतनया ताटका न । न भवामीत्यर्थः । 'यः सुकेतुर्दृढिगप्र-
सादाब्जमे सुता कामपि साटसारयाम्' इत्युक्तं बालकाण्डे । तथा सप्तानां सालानां
समाहारः सप्तसालाः । मालिनरूपेणैव न न भवामि । अत्र पञ्चवटीव प्रक्रियाः ।
तथा त्रिभुवनप्रथितप्रभावः । सकललोकाविरयात्प्रतापशालीत्यर्थः । बाला च न न
भवामि । यद्येव तर्हि त्वयाहमपि प्रहृता स्यामिति भावः । अत्र बालिनो विशेषेणो-
पादानां योक्तृप्रहणदोषः । तस्य महत्त्वप्रतिपादनाय स्वभावोत्तर्यन्वात् । तदुक्तं
रसाकरै—'ध्वन्यन्वादे रसोत्कर्षे भावोक्तौ दोषवारणे । विशेषण विशेष्यस्य नास्त्य-
युक्तगुणग्रहः ॥' इति गुणो विशेषणम् । किंतु वज्रहृदया वज्रवन्कठोरहृदया अत एव
विशिखैर्वाणेश्वरमेषां मेतुमशक्त्या तारासि । अतः हे राघव, मामेतादृशीमविद्धा
असह्य धन्वी धानुश्च कथं भवसि । न भवस्येवेत्यर्थः । वेध्यवेधने च समर्था
भवेत् । अतो मामवेध्यां विद्धा आत्मनो धन्विन्त्वप्रथा दृढीकृष्वेत्यर्थः ॥

इत्थमुपालम्भेऽपि तूष्णीं तिष्ठन्तमुद्धीक्ष्योत्प्रेमते—

क्षितिपतितनयानां हन्त गर्भेश्वराणां

किमु निरवधि मौग्ध्यं शौर्यवज्जन्मसिद्धम् ।

मम हृदि निरपाये वर्तमाने कपीन्द्रे

रघुवर ! यदमुष्मै तिष्ठसे चापपाणि ॥ १९ ॥

क्षितिपतीति । गर्भेश्वराणां गर्भमारभ्येश्वराणाम् । जन्मप्रभृत्यैश्वर्यसंपन्नानामित्यर्थः । क्षितिपतितनयानां राजकुमाराणां निरवधिं निमर्यादम् । महत्तरमित्यर्थः । मौग्ध्यं विचारमूढत्वम् । 'मुग्धं सुन्दरमूढयो' इति विश्वः । शौर्येण तुल्यं शौर्यं वदित्युपमा । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति' इति वतिप्रत्ययः । जन्मसिद्धं किमु स्वभावसिद्धं किम् । हन्तेति विपादे । 'हन्तं ह्येऽनुकम्पाया वाक्यारम्भविपादयो' इत्यमरः । कुतः । यद्यस्मात्कारणान् । हे रघुवर रघुनायक, निरपाये निरातङ्गे । इति हृदयविशेषणं कपीन्द्रविशेषणं वा । मम हृदि हृदयदेशे कपीन्द्रे बालिनि वर्तमाने तिष्ठति सति । अमुष्मै कपीन्द्राय चाप पाणौ यस्य स चापपाणि सन् । पुनः पुनः प्रवर्तुमिति भावः । 'सप्तम्युपमान-' इत्यादिना बहुव्रीहिः । 'प्रहरणार्थं परे निष्ठासप्तम्यो भवन' इति वक्तव्यात्पाणिशब्दस्योत्तरनिपातः । तिष्ठसे । आत्मानं प्रकाशयन्वर्तस इत्यर्थः । तस्मादसाध्यसाधने प्रयुक्तत्वात्कापि रात्र्युत्तमं शौर्यवन्नौरध्वमाजन्मसिद्धमिति भावः । सर्वथा मरीयहृदयविदारणं कर्तव्यमिति प्रलापवाक्यसमुदायार्थः । तिष्ठतेर्लट् । 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इत्यात्मनेपदम् । अत्र स्वाभाविकश्रीरामावस्थानस्य निजहृदयस्थबालिप्रहरणत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालकारः । बालिनीवृत्तम् ॥

एव विलपन्त्या हारायिताश्रुधारायास्ताराया परिदेवनरवेर्याप्सां
श्रुकणाभ्युक्षणैरक्षीणैर्निश्वासानिलैश्च कृताश्वास इव लब्धसंज्ञो
वाली निजनन्दन रघुनन्दने समर्प्याङ्गदमङ्गसङ्गिनी काचन काञ्चन
कैजं शोकावनतप्रीवाय सुप्रीवाय वत्या निजभुजबलप्रशान्तासुरोऽयं
प्रशान्तासुरभूत् ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण विलपन्त्या परिदेवयन्त्या हारा इवाचरन्त्यो हारा-
यिता अश्रुधारा वाष्पसपाता यस्यास्तस्याः । सप्रलाप इदन्त्या इत्यर्थः । ताराया
सबन्धिभिरक्षीणैरविच्छिन्नैरिति सर्वत्र संबध्यते । परिदेवनरवेर्विलपाकन्दैर्बाष्पाभ्यु-
क्षणाभ्युक्षणैरश्रुबिन्दुसेर्निश्वासानिलैर्निश्वाग्मातरैश्च । मृच्छितो जीवि सोपचारप्रायै-
रिति भावः । कृताश्वासः पुनरुज्जीवित इवेत्युत्प्रेक्षा । लब्धसंज्ञः उक्तविबेकशाली
वाली निजनन्दनमात्मजमङ्गद रघुनन्दने श्रीरामाय । अधिकरणविषयायाः सप्तमी ।
समर्प्य । बालोऽयं त्वया रक्षणीय इति तदधीनं कृत्वेत्यर्थः । तथा च रामायणम्—
'बालश्चाकृतबुद्धिश्च ह्येकपुत्रश्च मे प्रिय । तारेयो राम भवता रक्षणीयो महाबलः ॥
सुप्रीवे चाङ्गदे चैव निधत्स्व मतिमुत्तमाम् ॥' इति । तथाऽङ्गसङ्गिनीं कण्ठप्रालम्बिनीं
काचन कामपि काचनस्य हेममालाम् । इन्द्रदत्तामित्यर्थः । शोकावनतप्रीवाय

भ्रातृनिधनकारित्वप्रयुक्तशोकावनतरुधराय सुग्रीवाय दत्त्वा । तन्वधरायामासज्ये-
त्यर्थः । 'इमा च भालमाधन्त दिव्या सुग्रीव काञ्चनीम्' इत्यादि रामायणे । निज-
भुजवलेन स्वकीयबाहुपराक्रमेण प्रशान्ता विनिहता अमुरा यस्य तथोक्तः । महावीर
इत्यर्थः । अयं वाली प्रशान्तामुत्क्रान्तप्राणोऽभूत् । मृतोऽभवदित्यर्थः ॥

तत्र हा सकलभुवनबहुमतबाहुबलं गोलभगन्धर्वसिन्धुरपञ्चता-
करणपञ्चानन दशमुखभुजभुजङ्गभोगनिरोधाहितुण्डिकायितत्रालव-
लय वालिन, कैथं गतोऽसीति बाष्पाविलमुखा बलीमुखास्तस्य
रामाज्ञया यथाभिप्रेतं प्रेतकृत्यं सर्वं निर्वर्तयामासु ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्वाग्मिरणममये । हेति चेदे । 'अहहेत्यद्भुते खेदे'
इत्यमरः । सकलभुवनबहुमतबाहुबलं अक्षेपलोकशायनीयभुजशक्तिसंपन्नः । तथा
गोलभगामा यो गन्धर्वो देवयोनिविशेषः स एव सिन्धुरो गजराजस्य पञ्चतारुणप-
ञ्चानन निधनविधानमिह इति श्लिष्टपरम्परैतरूपकम् । तद्विनाशकैत्यर्थः । 'सिंहो
मृगेन्द्र पश्याम्य' इत्यमरः । तथा दशमुखमुखा रावणबाहु एव भुजङ्गभोगा
सर्पकायाः । 'भोगं सुखे दद्यादभृतावहेक्ष्य फणस्यायशो' इत्यमरः । तेषां निरोधे
नियन्त्रणे अहितुण्डिको व्यालप्राहो तद्वदाचरितमहितुण्डिरासिन् वालवलय लाङ्गूल-
मण्डल यस्य स तथोक्तेति संबोधनप्रत्ययः । अत्र रूपकोपमयो सङ्करः । 'विष-
वैद्यो जाह्नविको व्यालप्राहोऽहितुण्डिक' इत्यमरः । कथं गतोऽसि एतादृशवीर्यसंपन्न
भूतो मृतोऽसीति बाष्पाविलमुखा अश्रुपातवृत्तानना बलीमुखा वानरा रामाज्ञया
तस्य वालिनः । अभिप्रेतमनतिक्रम्य यथाभिप्रेतम् । यथार्हमित्यर्थः । प्रेतकृत्यं दह-
नादिप्रेतसम्भारं सर्वं निर्वर्तयामासु । चक्रुरित्यर्थः ॥

ततो जाम्बवत्प्रमुखा बलीमुखगणा दाशरथिनिवेशात्सुग्रीवं काञ्च
नफलशोदकैरभ्यपिञ्चन् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं जाम्बवत्प्रमुखा जाम्बवदादयो बलीमुखगणा वानरसङ्घा
दाशरथिनिवेशाच्छ्रीरामाज्ञावचनात्सुग्रीवं काञ्चनकल्शोदकैः शातकुम्भसमृत्ततीक्ष्णकै-
रभ्यपिञ्चन् । वानरसाम्राज्याभिषिक्तं चक्रुरित्यर्थः ॥

अभिषिक्ते सुग्रीवे रामश्यामपयोमुखा ।

अभिषेक्तु स्थिता मेघास्तन्महीं महिषीमिव ॥ २० ॥

अभिषिक्त इति । सुग्रीवे । तुल्यद्वन्द्वप्रधारणार्थकः । सुग्रीव एवेत्यर्थः । 'तु-
ल्यद्वन्द्वेऽवधारणे' इत्यमरः । राम एव श्यामपयोमुखः नीलमेघस्तेनाभिषिक्ते सति ।
मेघा जलदात्मन्महीं तस्य सुग्रीवस्य महीं महिषीं राज्ञीमिव । अभिषेक्तु स्थिता
प्रवृत्ता । श्रीरामजलदेन केवलसुग्रीवाभिषेके कृते जलदाना तन्महिष्यभिषेकप्रवृत्ति-
युक्तैवेति भावः । वर्षासमयः संप्राप्त इति फलितार्थः । रूपकोत्प्रेसयो सङ्करः ॥

१ 'बलानलशूलमायिताहितवल्गलितगन्धर्व' इति पाठः २ 'निरोधायाहि' इति पाठः
३ 'विलय कथ' इति पाठः ४ 'सर्वे' इति पाठः ५ 'तत्र' इत्यादि 'अभ्यपिञ्चन्'
इत्यत्र कचित्रास्ति

आर्यार्यान्वेपणा कार्या शरदीत्युक्तसविदा ।

कपीन्द्रेणार्थितो रामः किष्किन्धावर्तनं प्रति ॥ २१ ॥

आर्येति । आर्य स्वामिन् श्रीराम, शरदि शरत्काले । आर्याया सीताया अन्वेपणा गवेपणा कार्या कर्तव्या । तदानीं कार्यसौम्यार्थेति भावः । इत्येवमुक्तसविदा विज्ञप्तप्रतिज्ञानेन । 'सविदागू प्रतिज्ञानम्' इत्यमरः । कपीन्द्रेण सुग्रावेण कारणेन श्रीराम किष्किन्धावर्तनं प्रति किष्किन्धाप्रवेशमुद्दिश्यार्थितो याचितः ॥

ततः किं तत्राह—

न योग्या नगरप्राप्तिरित्युक्तवति राघवे ।

सुग्रीवप्रार्थनाप्यासीद्भरतप्रार्थनासमा ॥ २२ ॥

नेति । नगरप्राप्तिं पट्टणप्रवेशं योग्या अर्हा न भवति । पितृनिदेशपरिपालनार्थं वनवासिनो मम पट्टणप्रवेशानर्हत्वादिति भावः । तथा च श्रीरामायणम्— 'चतुर्दश समा सौम्यं ग्रामं वा यदि वा पुरम् । न प्रवेश्यामि हनुमपितुर्निर्देशपालकः ॥' इति इत्येष राघव उक्तवति सति । सुग्रीवप्रार्थनापि भरतप्रार्थनया समा सदृश्यभूत् । यथा भरतप्रार्थनया श्रीरामोऽप्योग्या न प्रविष्टवान्, तथा सुग्रीवप्रार्थनया किष्किन्धामपि न प्रविष्टवानित्यर्थः । उपमालकारः । तथाच भरतस्य सुग्रीवौपम्यं श्रीरामस्य दृष्टव्यतत्वं च गम्यते ॥

अथ वर्णनं वणयति—

दत्तार्जुनविक्रासेन धार्तराष्ट्राग्निरस्यता ।

तेन जीमूतकालेन देवकीनन्दनायितम् ॥ २३ ॥

दत्तेति । दत्तोऽर्जुनविक्रामं पार्यमानसो गतः । अन्यत्र ककुभतरपुष्पविक्रान्तं च येन तथोक्तेन । 'अर्जुनः ककुभे पापं कर्तव्यमयूराय' इत्यमरः । धार्तराष्ट्राञ्जीलचक्रचरणदृष्टविशेषात् । अन्यत्र धृतराष्ट्राप्यानि दुर्योधनादीन् । निरस्यता निराकुर्वता । 'राजहसास्तु ते चक्रचरणैर्लङ्घिते स्तिता । मर्दिनैर्मन्त्रिकाश्चास्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥' इत्यमरः । तेन प्रभान्तेन प्रसिद्धेन वा । जीमूतकालेन वर्षासमयेन देवकीनन्दनेन श्रीकृष्णेनेवाचरितं देवकीनन्दनायितम् । उक्तरीत्या श्रीकृष्णकल्पो वर्षासमयः प्रवृत्त इत्यर्थः । 'कर्तुं कथं सलोपथः । 'अहस्तावधायुः कथो दीर्घः' इति दीर्घः । अतो भावे कः । जीमूतशब्दो व्याख्यातः । श्लिष्टविशेषणे यमुपमा श्लेषो वा मतमेदात् ॥

अस्माकं रूपलक्ष्मीमसरुदपहसत्यात्मकान्त्या तदास्ता

भर्तारं नः सुरेन्द्रं किमपि न गणयन्वालिनं द्रुमजघान ।

इत्थं मत्तैव चैर झटिति घनघटा राघवस्याहवोत्था-

माशामाशाश्च रङ्गं स्तनितमिपमहासिंहनादान्वितेन ॥ २४ ॥

अस्माकमिति । अस्माकं रूपलक्ष्मीमाकारशोभायात्मकान्त्या निजदेहभासा

इन्द्रनीलसन्धाययेति भाव । अमृद्बहुवारमपहस्यपहास करोति तदपहसन्-
मास्ता तिष्ठतु । किंतु नोऽस्माकं भर्तारं स्वामिनं मुरेन्द्र देवराजं किमपि किंचिदपि
न गणयन् । न लक्ष्मीकुर्वन्निति भाव । अजर्यस्य नयन्दस्य मुष्मुपेति समासः ।
बलिनम् । तत्पुनरिति भाव । द्राक् हुतम् । अविचार्यत्वार्थः । जघान हिंसितवारः ।
'द्राक् मह्यं सपदि हुतम्' इत्यमरः । इत्यमनेन प्रकारेण वैरं विरोधं मत्वा झटिति
शीघ्रं घनघटा मेघटुन्दानि आहवोत्या युद्धसमुत्थिता राघवम्याशा वाञ्छाम् ।
उत्साहमिति यावन् । आशा दिशश्च । 'आशा दिगतिनृष्णयो' इति रत्नमाला । रक्ष्वा
निरुध्य । वर्षासमये अजयात्राया अनुपश्रुत्वादिति भावः । स्तनितमिषेण गर्जितव्या-
जैन महासिंहनादान्वितेनुश्रुक् इति सापह्नवीत्येता । सम्घराट्टतम् । लक्षणं तूकम् ॥

तत्र तस्मिन्समये—

उपचितजीवनधारा सत्पथभाजो निरस्तसंतापा ।

भूपा इध नयमेघा पौरस्त्यमहाबलाकुलिता ॥ २५ ॥

उपचितेति । उपचितजीवनधारा प्रवृद्धोदकसपाता । अन्यत्र उपचिता
जीवनधारा दानोदकधारा यैस्ते तथोक्ता । निरन्तरदानशीला । 'मर्वायुदकपू-
र्वाणि दानानि' इत्युदकधारापूर्वमत्वात्सर्वेषां दानानामिति भावः । अथवा उप-
चिता धर्माचरणादिना वर्धिता जीवनधारा आयुर्दैर्घ्यं यैस्ते तथोक्ता । तथा सत्पथ-
भाज आकाशमार्गसंचारिणः । अयत्र स-मार्गवातिनः । निरस्तसतापा निर्वाहित-
परितापा । अन्यत्र निरस्ताश्रितजनमनः परितापा । तथा पौरस्त्यमहाबलाकु-
लिता पौरस्त्य पूर्वदिग्भवः प्राण्य । अप्रत उत्पन्न इत्यर्थः । 'दक्षिणापश्चात्पुरस-
स्यद्' इति स्वप्नप्रत्ययः । तादृशो यो महाबलो धायुस्तेनाकुलिता उद्धता । अन्यत्र
रत्नयोरमेदात्पौरस्त्यस्य रावणस्य महाबलेन प्रभूतग्राहुपगारुमेगाकुलिता विह्वली-
कृता । नयमेघा नूतननलधरा । दिव्याकाशे भूपा रात्रौ न इव जाता इति शेषः ।
उदककीर्णैर्यमुपमा । आर्याट्टतम् ॥

तेन किल रघुपतिरतिमात्रप्रवृद्धमन्युः शतमन्युशरासनशारतर-
तारापथा धनरवमुखरितहरिन्मुखाभोगा कदम्बवनपधनार्कम्पनिरा-
ङ्गनरकादम्बकुटुम्बामन्युदकवलिताम्बरा शिलीन्ध्रसन्धपन्धुरग्व-
सुधरा पिकचकुटजनिचयस्वचितमहारण्या प्रावृपेण्या प्रक्रिया
प्रेक्षमाणो लक्ष्मणमिदमभाषत ॥

तेनेति । तेन जीमूतशलेन हेतुना । शिलेति सभावनायाम् । सभावितेन
जीमूतशलेनेत्यर्थः । 'वार्तासमाव्ययो क्लिप्त' इत्यमरः । रघुपतिः श्रीरामोऽति-
मात्रं निर्भरं प्रवृद्धो वृद्धिं गतो मन्युः शीवो यस्य तथोक्तः सन् । उज्जीवकृत्वाजैन-
यात्राप्रतिषेधकत्वाच्च क्रुद्धः सन्नित्यर्थः । 'अन्युर्दैर्घ्ये यतौ कुधि' इत्यमरः । शतम-

न्युशरासनेनेन्द्रधनुषा शारतरोऽत्यन्तशबल-गुणस्त्वारपथ आकाशो यस्या तां तथो
क्ताम् । धनरवैर्धनगर्जितैर्मुखारिता प्रतिध्वनिता हरिन्मुखाभोगा दिगन्तदुहरा यस्या
ता तथोक्ताम् । कदम्बवनपवनाकम्पेन नीपवनवायुसंचारेण निराडम्बराणि विहारा
टम्बरविधुराणि वादम्बउदुम्बानि कलहसमिधुनानि यस्यास्ताम् । 'तूल च नीपप्रि-
ककदम्बाश्च हरिप्रिये', 'वादम्ब कलहस स्यात्' इति चामर । अम्बुदकदम्ब-
मेघघट्टेन कवलित निगीणम् । आच्छादितमिति यावत् । अम्बरमाकाशं यस्मा
ताम् । शिलो-ध्रस्ववधेन कन्दलीकुसुमसगला बन्धुरा मनोहरा वसुधरा भूर्यस
ताम् । वसुनि धारयतीति वसुधरा । 'सङ्गाया मृतृवृजि-' इत्यादिना खच्छप्रत्यं
मुमागम । 'कन्दल्या च शिली-ध्र स्यात्' इति शब्दाणवे । विकचकुटजनिचयैर्वि-
कसितगिरिमल्लिकाकुसुमनिकुरम्बे कवचिता-याच्छादितानि महारण्यानि यस्या ताम्
'कुटजो गिरिमल्लिका' इति हलायुध । प्राक्षिपि भवा प्राट्टेष्याम् । 'प्राट्ट एष्य
इति एष्यप्रत्यय । प्रक्रिया परिपाटीं प्रेक्षमाण सन् लक्ष्मणमिदं वक्ष्यमाणवचन
मभाषतावोचत् ॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति । अयमित्यादिस्त्रोत्रपङ्केन—

अय काल कालप्रमथनगलामैरभिनवै-

रहंयूना यूनामपहरति धैर्यं जलधरै ।

स्मराधारा धारापरिचितजडा वान्ति सहसा

नभस्वन्त स्वन्तं कथमिव वियोग-परिणमेत् ॥ २६ ॥

अयमिति । अयं वर्तमान काले कर्षासमय कालप्रमथनगलामै मृत्युजयक-
प्लसच्छायै । धारिपूरितत्वादतिनीलैरित्यर्थ । 'कालो मृत्यो महाकाये समये यमकृ-
ष्णयो' इति विश्व । कुत । अभिनवैर्नूतनैर्जलधरै करणे । अहयूनामहकारिणाम् ।
तारुण्यमदगवैणाज्यमयानामित्यर्थ । 'अहयु स्यादहकारी' इत्यमर । 'अहशुभमो-
र्नुत्' इति दुस्प्रत्यय । यूना तरुणाना धैर्यं धीरत्वम् । निर्विकारचित्तत्वमिति यावत् ।
अपहरति विलोपयति । तरुणीप्रवणान्त करणान्करोतीत्यर्थ । 'मनसो निर्विकारत्व
धैर्यं सत्सपि हेतुषु' इति रसिक । तथा स्मराधारा । मन्मथोद्दीपका इत्यर्थ ।
धारापरिचयजडा धारिसर्पवत्सीतला । नभस्वन्त प्रावृद्धाता । 'नभस्वद्वातपवनप-
वमानप्रमञ्जना' इत्यमर । सहसा अकस्मात् । अतिवेगेनेत्यर्थ । 'सहसेलाकस्मि-
न्नाविमर्शयो' इति गणव्याख्याने । 'खरादिपाठादव्ययत्वम्' इति शाकटायन । वान्ति
प्रसरन्ति । अत स्वन्त सुखरूप । अतिदृढ इति यावत् । 'अन्तोऽह्यपि सिद्धे
मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके' इति वैजयन्ती । अथवा स्वन्तो दुरन्त । क्षयोन्मुख
इति यावत् । वियोगो विरहखेद । कथमिव कुतो वा । इवशब्दो वाक्यालक्षरे ।
परिणमेत्परिपाक गच्छेत् । अतिक्रान्तो भवेदिति यावत् । न परिणमेदेवेत्यर्थ ।
सत्यामुद्दीपनसामग्र्या तस्य दुस्तरज्वादिति भाव । छेवानुप्रासोऽलंकार । 'भवेद

व्यवधानेन द्वयोर्व्यञ्जनयुग्मयो । आवृत्तिर्यत्र स बुधैरेकानुप्रास इष्यते ॥' इति लक्षणात् । शिलरिणीवृत्तम् ॥

महासमरसूचक प्रतिदिशं मनोजन्मनो

मयूरगलकाहलीकलकल समुज्जृम्भते ।

पयोदमलिने दिने परपविप्रयोगव्यथा

नरेषु वनितासु वा दधति हन्त के का इति ॥ २७ ॥

महासमरेति । प्रतिदिशं दिशि दिशि मनोजन्मनो मन्मथस्य । जगदेकवीर-
स्येति भावः । महासमरसूचको महारणज्ञापको मयूरगलकाहलीकलकलो मयूरगला-
नीलकण्ठकण्ठा एव काहल्यो वाद्यविशेषास्वासा कलकल कोलाहल । केकारवा-
डम्बर इति यावत् । समुज्जृम्भते विजृम्भितो भवति । 'काहल मृशशृङ्गयोः । वाद्य-
भाण्डविशेषे तु काहलि काहल कल ॥' इति विश्वः । 'कोलाहल कलकल' इत्य-
मरथः । किमिति समुज्जृम्भित इत्यत्र आह—पयोदमलिने दिने । वार्दिकवामरेषि-
त्यर्थः । परपविप्रयोगव्यथा तु सहविरहवेदना नरेषु पुरुषेषु मध्ये वनितासु स्त्रीषु
वा मध्ये के नरा का वा वनिता दधति धारयन्ति । हन्तेति विपादे । तेषां
तासां च सहारकलस्य सप्राप्तत्वाद्विपाद इत्यर्थः । इत्येव समुज्जृम्भत इति संबन्धः ।
के मूर्ध्नि का इति कून्तीति केका मयूरवाणी । यथाहामरमिह—'केका वाणी
'मयूरस्य' इति । तादृशीं वाणीं पदस्यो विभज्य नरवनितावाचकत्वेनोत्प्रेक्षणादुरपेक्षा-
लक्ष्मरः । स च नरेषु के वनितासु का इति च यथारम्भमन्वयावध्यासरयालकारैणात्रैव
सकीर्यते । पृथ्वीवृत्तम् ॥

अम्मोधरोदरविनिर्गतवारिधारा-

संमर्दमासलसमीरसमीर्यमाणैः ।

आमोदवीचिनिचयैः कुटजप्रसूनै-

राकाशमेतदवकाशविहीनमासीत् ॥ २८ ॥

अम्मोधरेति । अम्मोधरोदरेभ्यो अल्धरगर्भगदरेभ्यो विनिर्गता विनि सृता
या वारिधारान्ताभिः सह समर्दे सप्राप्तकरणे मासलो बलवान् । वारिधाराविनेद-
कृतया प्रवृत्त इत्यर्थः । मास बलमस्यास्तीति मासल इति विग्रहः । विध्यादित्वा-
न्मात्वर्थीयो लक्षप्रत्ययः । 'बलवान्मासलोऽसल' इति श्रुतिकारः । 'बलवान्मासलोऽ-
सल' इत्यमरः । तेन समीरेण वायुना समीर्यमाणैरामोदवीचीना राधपरम्पराणां
निचयः समुदायो येषां तैः । अविच्छिन्नगन्धधुरैरित्यर्थः । 'आमोदो राधहर्षयो'
इति विश्वः । कुटजप्रसूनैर्गिरिमल्लिकार्जुनसुखैः । 'अयोऽयं कुटजः शक्रो वत्सको
'गिरिमल्लिका' इत्यमरः । एतपरिदृश्यमानमिव स्थितमाकाशं नमोऽवकाशविहीन-
नीरप्रमासीत् । अत्राकाशस्यावकाशविहीनत्वासबन्धेऽपि तत्संबन्धक्यनादतिशयोक्ति-
भेदः । यस्तत्तिलकवृत्तम् ॥

घनश्यामलपत्रस्य व्योमन्यग्रोधशाखिनः ।

प्ररोद्धा इव लक्ष्यन्ते वारिधारा घरां गता ॥ २९ ॥

घनेति । घरा भुव गता प्राप्ता वारिधारा रोधोन्तराले दण्डायमानतया प्रवृत्ता उदग्धारा घना भेषा एव इयानलपत्राणि नीलपत्राणि दम्य तस्य । अन्यत्र घनवच्छामलानि अथवा घनानि सान्द्राणि इयानलानि च पत्राणि यस्य तत्तथोक्तस्य व्योम्न आकाशस्येव न्यग्रोधशाखिनो वटवृक्षस्य । 'न्यग्रोधो बहुपाद्वट' इत्यमरः । प्ररोहो जटा इव लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते । तथा वारिधाराणां प्रवृत्तत्वाप्ररोहबोप्रेक्ष्य रूपकानुप्राणितेति सकरः । अत्र इवशब्द उपेक्षायां । 'इवेतीपदयोपनोत्प्रेक्षा-वाक्यालसरेषु' इति गगव्याख्यानम् ॥

अम्म पूरसुसपूर्णास्तटस्थतरपुष्पिणी ।

नदी पश्येह सौमित्रे प्रवृद्धाश्च दिने दिने ॥ ३० ॥

अम्म इति । हे सौमित्रे लक्ष्मण, इह प्राट्टट्टले अम्म पूरेण पय प्रवाहेण सुषु सपूर्णा सुसपूर्णा । तटे तिष्ठन्तीति तटस्थाना तीररहाणां तरुणा कदम्बकुटजा-दिवृक्षाणां पुष्पलयासु सन्तीति तटस्थतरपुष्पिणी । बायुवशात्तिपतितपुष्पव्याप्त इत्यर्थः । तथा दिने दिने प्रतिदिनम् । वीक्ष्यया द्विर्भावः । प्रवृद्धा प्रवृद्धि गता नदीश्च पश्य । अत्राय ध्वनि — अम्म पूरसुसपूर्णा । मदनरसातिरैकवर्तीत्यर्थः । तटशब्देनात्र निकट प्रतीयते । तटस्था निकटस्था । अनपायिन इति यावत् । ते तरवस्तस्वस्मिन्ना प्रिया यामा तात्त्विकम् । अत्र एव पुष्पिणी निवासनतीरिणि बहुव्रीहिर्भित्तविशेषणसमाप्तम् । अत्र प्रवृद्धा वेष्टितामावृद्धि गता नदी इव ५८०

अम्मोधिपाने सलिलेन साकमापीतमौर्वाभिषिखाकलापम् ।

तप्तोदरा वारिधरा वमन्ति विद्युल्लतोन्मेपमिषेण नूनम् ॥ ३१ ॥

अम्मोधीति । अम्मोधिपाने समुद्रजल्पानसनये मल्लिलेन साकमापीत निपी यमानमौर्वाभिषिखाकलाप वटवानलज्वालापाल कर्म । 'अर्वास्तु माडवो वटवा नल' इत्यमरः । वारिधरा मेघान्तप्तोदरा सततउरुक्षिडुहरा मन्त । विद्युन्मेपमिषेण तडित्वात्स्फुरणव्याजेन वमन्त्युद्गिरन्ति । बहिर्निर्गमनस्तीत्यर्थः । अत्र ललादिनिरसनवाचिना वमनशब्देनोपचारविर्गमनमात्रमुच्यते इति चारुवाचिघ्नः । तदुक्तं दण्डिना—'निष्प्रतोल्लाग्वान्तादिगौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिमुन्दगमन्यत्र प्राप्य-वक्ष्मा विग्राहते ॥' इति । नूनमिन्नुपेक्षायां । सा च सिद्धशब्देन विद्युन्तोन्मेप मपदुला सलन्वप्रतिपादनान्तापहवोपेक्षेति सकरः ॥

अथ जैनयात्रोपशोभि द्वास्तत्कालं सप्रात इति वक्तुं वर्षापगम चन्दति—

इत्थं प्रवृत्तेषु घनदिनेषु दाशरथिना कथमपि नीतेषु तदाकार-
कान्तिं गमितमिव शनैः शनैर्मधमण्डलं पाण्डुरमभूत् ॥

इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण प्रवृत्तेषु घनदिनेषु मेघाउत्तेतदिक्तेषु । वार्य-
यवासरोधिलय । दाशरथिना श्रारामेण कथमपि गरीयसा प्रदत्तेन । अत्यन्त-

प्रयासेनेवम् । नीतेषु गमितेषु समु । अत एव तदाकरन्ति तस्य श्रीरामस्याका-
रन्ति शरीरशोभाम् । विरहजनितपाण्डुरप्रभामित्यर्थः । गमिते प्रापितमिवेत्युपेक्षा ।
'सर्तर्गना दोषगुणा भवन्ति' इति न्यायादिति भावः । शनैः शनैर्दिनक्रमेण ।
धीष्माया द्विर्भावः । मेघमण्डल पाण्डुर धवलवर्णमभूत् । 'बलश्रो धवलोऽर्जुनः ।
'हरेण पाण्डुर पाण्डु' इत्यमरः ॥

तस्य चापव्यापारवेलाया न सनिधातव्यमित्यन्तरिक्षादन्तर्हित
किल पाशशासनशरासनम् ॥

तस्येति । तदा तस्य श्रीरामस्य चापव्यापारवेलाया शरासनोद्योगकाले न सनिधा-
तव्यं सनिधौ न स्थानव्यम् । त प्रत्यक्षे भवितव्यमिति यावत् । महद्यापारकाले खव्या-
पास्यानुक्तत्वादिति भावः । इति किल । इति मन्वेत्यर्थः । किलेत्यलौकिके । वस्तुतस्तु
न तथेति भावः । एवमुत्तरप्रापि व्याख्येयम् । अत एवोत्प्रेक्षा । अन्तरिक्षादाकाशा-
त्तत्सकाशात्पाशशासनशरासनमिन्द्रधनुरन्तर्हितमपगतम् । अदृश्यतागतमित्यर्थः ॥

रघुपतिचापघोषसमयो भवितेति किल

व्युपरतमुद्भूत घनघटाजनिनं स्तनितम् ।

ध्वसितमरद्भिर्गम्य विजित किल शान्तिमगा

त्परिचितकेतकीकुटजनीपवन पवन ॥ ३२ ॥

रघुपतीति । रघुपतिचापघोषस्य श्रीरामधनुष्कारस्य समय कालो भविता
भविष्यति । प्रत्यामन् इत्यर्थः । भुवो लुद् । इति किल । एव मन्वेत्युत्प्रेक्षा । उद्भू-
तमुद्भूतं घनघटाजनिनं मेघवृन्दसमुद्भूतं स्तनिजं गर्जितं व्युपरतं विनिवृत्तम् ।
प्रशान्तमभूदित्यर्थः । तथाम्य विरहिणः । श्रीरामस्य ध्वसितमरद्भिर्निवासमारुतैः ।
अविच्छिन्नतया प्रवर्तमानरिति शेषः । विजितं किल निजितं इवेत्युत्प्रेक्षा । परिचि-
तानि परिशीलितानि केतकीकुटजनीपवनानि केतकीनां कुटजानां गिरिमल्लिकानां
नीपानां वृद्धमृगानां च वनानि येन स तथोक्तः । पवनो वायुश्च शान्तिमगावुपर-
तोऽभूत् । उक्तं तत्कुटकम् । "हृदयमभिर्नर्जा भवजला गुरु तत्कुटकम् ॥"

तापोपशान्तिनटनात्कृतलोकहर्षा

धर्षानटी गगनरङ्गतलात्प्रयाता ।

अम्मोद्वाद्यमचिरेण शशाम सर्वं

निर्वापिताश्च सहसैव तडित्प्रदीपा ॥ ३३ ॥

तापेति । वर्षा प्रावृद्धेव नटी नर्तकी । 'त्रिया प्रावृद् त्रिया भूम्नि वर्षा'
इत्यमरः । तापोपशान्तिः सतापोपशमनमेव नटनं नाट्यं तस्मादेतौ । 'ताण्डव
नटनं नाट्यम्' इत्यमरः । कृतं उत्पादितं लोकानां जनानां प्रेक्षकाणां च हर्षं
आनन्दो यथा सा तथोक्ता सती । रज्यन्तेऽसिञ्चटा इति रङ्गो नाट्यस्थानम् ।

‘रज्ञौ तु स्थानरागौ च’ इति वैजयन्ती । तस्य तल प्रदेश । गगनमेव रत्नतल
तस्मात्प्रयातापगता । अमूदिति शेष । तथा सबमशेषममोर्द एव वाय वाणावेष्टु-
मृदनादि । सर्वाण्यप्यमोदवाधानीत्यर्थः । अचिरेण महत्या क्षणान् शान्तिं जगान् ।
तथा तडितो विद्युत् एव प्रदीपा दीपज्वालाश्च सहस्रा क्षिप्रमेव निर्वापिता-
प्रशाता इत्यर्थः । एव समस्तस्तुवर्ति मावयवर्णपक्वम् । वस्तुतस्तु रूपकोपनयो
साधनगणकप्रमाणाभावात्सदेहात्कार । वयन्तातिलकावृत्तम् ॥

क्रमेण बाहिनीजातं सकलं भाविनीं चानरबाहिनीपूर्तिमसहमान
मिथ तनिमानमभजत ॥

क्रमेणेति । सकलमशेष बाहिनीजात नदीव्यूहं कर्तुं । सर्वा अपि नद्य इत्यर्थः ।
भाविनीं भविष्यन्तीम् । ‘भविष्यति गम्यादय’ इति भविष्यत्तर्पे गिते । चानर-
बाहिनीर्गतिं कपित्तेनानरीपूरणसहमाननमृज्यमाणमिवैत्युपेक्षा । बाहिनीजातस्य
बाहिन्यन्तरपूर्त्तसहस्रं युक्तमेवेति भावः । क्रमेण दिनक्रमेण तनिमानं तनुत्वनमभजत ।
‘सेनानयोश्च बाहिनी’ इति वैजयन्ती ॥

तथा दुर्दिनापाये लङ्कायामपि राजहंसनि शङ्कसञ्चारो भविष्यतीति
मत्वा फिल भूम्यामपि समजनि राजहंसनि शङ्कसञ्चारः ॥

तथेति । तथा दुर्दिनानां मेघच्छन्नदिवसानां रावणहृतान्तर्दुष्टदिवसानां चापा-
येऽपगमे सति । एकेन शरदागमवसानं, अन्यत्र धौरामविकान्तिक्रमश्चेति भावः ।
‘मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्’ इत्यमरः । लङ्कायां रावणपुर्यामपि । सात्त्विकसञ्चारयोग्याया-
मपीति भावः । राजहंसयोश्चन्द्रसूर्ययोः । तथा राजहंसानां धौरामादिराजप्रेष्ठानां
कल्हसना चेति गम्यते । नि शङ्कसञ्चारो निर्भयप्रवृत्तिर्निराशङ्कविहारश्च । ‘राजा प्रभौ
नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्तयो’, ‘भागुर्यं सहस्रांशु’ इति विश्वप्रकाशमते । ‘राज-
हंसो नृपप्रेष्ठे कल्हस्यकल्हसयो’ इत्यन्यत्र विश्वः । भविष्यतीति मत्वा । किलेत्युपेक्षा ।
भूम्यामपि राजहंसनि शङ्कसञ्चारः कल्हसनिराशङ्कविहारे राजप्रेष्ठनिराधारजैत्रयानां
च समजनि सञ्जातः । जने कर्तारि लङ् । ‘दीपजन-’ इत्यादिना ऋषिणादेशः ॥

एव प्रोषितायामपि प्रोषितजनशेमुपीमुपि प्रावृषि ।

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण प्रोषितजनानां प्रवृत्तिनिरागार्थः । विरहिणामिति
यावत् । शेमुपीं प्रज्ञां धैर्यं मुष्णाति विरोपयतीति प्रोषितजनशेमुपीमुपि । ‘मुप-
स्तेये’ क्विप् । ‘बुद्धिर्गनीया विषणा धीः प्रज्ञा शेमुपी मति’ इत्यमरः । प्रावृषि
वर्षती प्रोषितायामपगतया सलामपि ॥

तत किं तत्राह—

कामक्षिप्तपृषत्कमिन्नहृदयच्छिद्रप्रणालीगल-

न्मैत्रीसारलघौ प्रैतिग्रचमर निर्वोदुमप्यक्षमे ।

सुग्रीवे चिरसंस्थिता शमयितुं रागाग्धता तादृशीं

किष्किन्धा द्रुतमाप कोपकलुषो रामाज्ञया लक्ष्मण ॥ ३४ ॥

कामेति । कामक्षिप्ता मन्त्रप्रयुक्ता ये पृथक्का वाणा । 'पृथक्काणविशिखा अजिन्नगणगाशुगा' इत्यमर । तैर्मित्र विदारित यद्धृदयं चित्तं वपश्च । 'हृदय जीविते चित्ते वक्षस्याभावभावयो' इति शब्दाभाव । तस्य छिद्रं रात्रमेव प्रणाली जलनिर्गमनमार्गः । 'प्रणालं पथसं पदव्याम्' इत्यमर । तथा गलनिर्गच्छन्मैत्री-सारं मरयन्धिराशो यन्म स तथोक्तः । अत एव लघौ नि सारे छिद्रे च । अवि-च्छिद्रमपकेलिपरतश्चनया विस्मृतसरयसुबन्ध इत्यर्थः । मैत्रा व्याख्याता । 'सारो वले स्थिराशे च' इत्यमर । अतश्च प्रतिश्रवः सीतावेश्याङ्गीकारः ॥ एव भरत-मपि । किमुतान्यदिति भावः । 'अङ्गीकाराभ्युपगमनप्रतिश्रवसमाधय' इत्यमर । निर्बोद्धुं समायितुममनेऽशक्ते सुग्रीवे चिरसंस्थिता चिरसलन्तारभ्य वर्तमाना तादृशी-मनिर्वाण्या रागेण स्त्रीसमोगामत्तया याग्यताऽविवक्षिता सा शमयितुं निर्वापयितुम् । स्त्रीलम्प्यता निर्दोषं प्रस्तुतकार्यं प्रवर्तयितुमित्यर्थः । कोपकलुषो रोपान्ताविशिष्ट-हृदयो लक्ष्मणो रामाज्ञया किष्किन्धा द्रुतमाप प्राप । शार्दूलविकटित द्रुतम् ॥

ततः सौमित्रिरिति दृष्टं प्रविष्ट इत्यङ्गदेन विज्ञापितोऽप्यनङ्गसगर-
पगतपरिश्रमाद्जातजागर सुग्रीवस्तद्दर्शनश्राससंचलितसकलप्लवंग-
घर्ल्लिकिलापितेन प्रबुद्ध सचिवयो म्लक्षप्रभाजनाज्ञो प्रभावेण
प्रकृतिं प्रपेदे ॥

तत इति । ततः सौमित्रिरलक्ष्मणोऽतिदृष्टोऽत्यन्तरोपाविष्टः सन् प्रविष्टः किष्किन्धा
प्रत्यागत इत्यङ्गदेन विज्ञापितोऽपि । अनङ्गसगरसगनपरिश्रमादतिरणसंश्रासखेदाद्धेतोः ।
'ध्रम खेदोऽध्वरत्वादे' इति लभ्यात् । अगतपागरोऽनुत्पन्नप्रबोधः सुग्रीव-
स्तस्य रोपावेशवती लक्ष्मणस्य दर्शनादुत्थास साध्वस तेन संचलिताना सभ्रान्ताना
सकलाना ममन्ताना प्रवगबलाना वानरसेनाना क्लिकिलपितेन क्लिकिलज्वन्या-
चरणेन हेतुना । क्लिप्तानुकरणशब्दः । प्रबुद्धो बोधः प्राप्तः सन् । म्लक्षः प्रभावधेति
नामनी ययोस्तयो सचिवयोमन्त्रिणो प्रभावेणोद्देगनेवर्तकरचनसामर्थ्येन प्रकृतिं
पूर्वावस्थां प्रपेदे प्राप । तथा च रामायणम्—'सोऽयं रोपपरीताशो दारि तिष्ठति
वीर्यवान् । वानरान्वानरपते चक्षुषा प्रदहन्निव ॥ तस्य मूर्ध्ना प्रगम्य त्वं सपुनः सह
बन्धुभिः । गच्छ सीत्रं महाभाग रोषो ह्यस्य निर्वर्त्यताम् ॥' इति ॥

तसिन्सुग्रीवे राघवरोपस्य कारणं निरूपयति सति संध एव
मुखरितर्हतिन्मुखोऽभूल्लक्ष्मणस्य ज्याघोपः ॥

१ 'सन्निवृत्त' इति पाठः २ 'तत्र' इति पाठः ३ 'मत्तीव रुष्ट' इति पाठः ४ 'जान-
याससुदुल्लिख' इति पाठः ५ 'कुठ' इति पाठः ६ 'तत्तत्तसिन्' इति पाठः ७ 'सद्य
एव' इति नास्ति कचिद् ८ 'दिहमुख' इति पाठः ९ 'लक्ष्मणज्याघोप' इति पाठः

तस्मिन्निति । तस्मिन्स्थया प्रवृत्तिमापन्ने सुग्रीवे राघवस्य प्राणप्रियसङ्गस्य
लक्ष्मणस्य श्रीरामस्य वा रोपन्तस्य कारणं निरूपयति । 'न मे दुर्व्याहृतं किञ्चिदपि
मे दुरनुष्ठितम् । लक्ष्मणो राघवभ्राता क्रुद्धः किमिति चिन्तये ॥' इत्यादि एतद्वचोच-
रीत्या पर्यालोचयति सतीत्यर्थः । मुखसेतुहरीन्मुखं प्रतिनादितदिगन्तरालो लक्ष्म-
णस्याधोपो गुणध्वनिरभूत् । निजागमनज्ञापनार्थं लक्ष्मणो घनुष्टकारं चकारेत्यर्थः ॥

तत्रासनं द्रुतमपास्य पतिः कपीना

तत्रासं नम्रवदनो घनचापधोपात् ।

सतोपमोक्षेमिव भूरि भजन्भुजंग

सतापनाशपिशुनात्तरणाभ्रधोपात् ॥ ३५ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्मनये कपीना पतिः सुग्रीवो ह्यत्र सीतमासनं सिंहम-
पास्य ह्यस्त्वा । आसनादुच्येत्यर्थः । घनचापधोपात्तत्वात्सुक्त्वनेनम्रवदनोऽवत-
तन सन् तत्रासं विभाय । कथमिव । सतापनाशपिशुनाग्नादिनितसज्जरोप-
न्तिसूचक्यरिति विशेषणं चापधोपोऽपि योज्यम् । तरुणाभ्रधोपाद्भूतनमेषगणितान्
भूयिष्ठं यथा तथा सतोपमोक्षमानन्दविधातुं भवप्राप्तुवन्निति विशेषणं सुग्रीवेऽ-
योज्यम् । भुजङ्गं सर्पं इव । 'सर्पं पृदातुंभुजङ्गो भुजङ्ग' इत्यमरः । अत्र तरु-
भ्रधोपस्य नीलकण्ठोल्लाससम्वात्तेषां च 'नालकण्ठो भुजङ्गभुज' इत्याभिधानाद्भुज-
भुक्त्वाच्च भुजङ्गत्रासहेतुत्वमवगन्तव्यम् । उपमात्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तत्र प्रतिश्रुतकैर्यप्रोत्साहनाय कुपितेन भ्राता प्रेषित इति मा-
तिना धार्यमाणधैर्यं सुग्रीवः सौमित्रिं सान्त्वयितुं तारां प्रेषितवान्

तत्रेति । तत्र विनामनसमये प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं यत्कार्यं सीतान्वेषणरूपकृत-
तस्य । 'अङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः । प्रोत्साहनाय प्रवचनायम् । कुपि-
तेन विलम्बाद्वृष्टेन भ्रात्रा रामेणैव लक्ष्मणं प्रेषितं प्रहितं । इत्युक्तत्वेति शेष-
माहतिना हनूमता धार्यमाणं धारणविषयीक्रियमाणं धैर्यं यम्यं तथोक्तं । मारुति-
वचनात्पुनर्लब्धधैर्यं सन्नित्यर्थः । सुग्रीवः सौमित्रिं सान्त्वयितुं सामवचनैरुपल-
यितुम् । 'सामसान्त्वयसुमे समे' इत्यमरः । तारां निवधू प्रेषितवान् । प्रथ-
मस्यैव दर्शने पुनः कोपोद्बोधो भविष्यति, स्त्रीदर्शने तु नैवमिति मत्वा तां प्रहित-
वानित्यर्थः । तथा रामायणम्—'त्वदर्शनविमुक्तात्मा न स कोपं करिष्यति ।
हि त्वापु मदान्मानं क्वचित्कुर्वन्ति दारुणम् ॥' इत्यादि ॥

द्राग्वारुणीभजननिहृतराजतेजो

निष्क्रान्ततारमुपशान्ततमोविकारम् ।

पूर्वाशया विशति सत्पथभाजि मित्रे

सत्यं निशान्तसममस्य निशान्तमासीत् ॥ ३६ ॥

द्रागिति । द्रागञ्जसा वारुणीभजनेन सुरसेवनेन निहृतमाच्छादितं राजं प्रभो

सुग्रीवस्य तेजः प्रतापो यस्य तत्तथोक्तम्, अन्यत्र वारुणीभजनेन प्रतीचीसगत्या निवृत्तमन्तर्हित राजतेष्वन्धप्रकाशो यस्मिंस्तत् । 'सुरा प्रत्यक्च वारुणी' इत्यमरः । 'राजा प्रभौ द्रुपे चन्द्रे' इति विश्वप्रकाशः । निष्क्रान्ता निर्गता तारा सुग्रीवपत्नी यस्मात्तत् तथोक्तम्, अन्यत्रापगतनक्षत्रम् । उपशान्तो निवृत्तस्त्वमोविकारो मोहविक्रिया, अन्यत्रान्धकारव्याप्तिर्यास्मिन्तथोक्तम् । अस्य सुग्रीवस्य निशान्तं गृहं कर्तुं । 'निशान्तं गृहशान्तयो' इति विश्वः । संपथमाजि सन्मार्गवर्तिन्याकाशमार्गसंचारिणि च मित्रे सुहृदि लक्ष्मणे अर्के च । 'मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्कः' इति विश्वः । पूर्वाशया पूर्वेप्रतिपाद्यकाङ्क्षया हेतुना पूर्वदिशा च विशति प्रविशति सति । सत्यं यथार्थम् । अत एवोत्प्रेक्षा । निशया रजन्या अन्तोऽवसानं तत्समं तत्तुल्यम् । प्रभातकल्प-मित्यर्थः । आसीत् । श्लिष्टविशेषणेषुपमा ॥

सा तु रामा रामानुजमासाद्य चैनमवोचत ॥

सेति । सा तु सैव रामा 'सुन्दरी रमणी रामा' इत्यमरः । 'यनादृतिस्तत्र गुणः' इति न्यायार्जिजगुणसपदा लक्ष्मणप्रसादनपाटवातिशयद्योतनार्थं रामेत्युक्तमित्यङ्गन्तव्यम् । रामानुज लक्ष्मणम् । रामवद्वृणप्राहिलप्रकटनार्थमित्य निर्देशः । आसाद्य प्राप्य । एन रामानुज प्रत्यवोचत उक्तवती च ॥

तत्प्रकारमेवाह—

प्राचीनं व्यसनं सुरेन्द्रतनयाज्जातं वने भ्राम्यत

सुग्रीवस्य निगकृतं खररिपोर्याणेन सालच्छिदा ।

अद्यास्य व्यसनं तु पञ्चविंशतिगदासीदुपेन्द्रात्मजा-

त्सौमित्रे ! तदपि प्रशान्तमभरज्जवाघोपमात्रेण ते ॥ ३७ ॥

प्राचीनमिति । सुरेन्द्रतनयाद्वालिनो जातमुपपन्नम् । अत एव वनेऽग्नये

भ्राम्यत संचरत । 'वा भ्रात्र—' इत्यादिना इयन्प्रत्ययः । सुग्रीवस्य प्राचीनं पुरा तनं व्यसनं विपदः । 'व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामनकोपजे' इत्यमरः । खर-रिपो खरामुरान्तकस्य श्रीरामस्य सुबन्धिना सालच्छिदा सप्तमालविदारिणा बाणेन निरकृतं निरन्तम् । वालिनं निहत्य तद्यसनं निरकृतमित्यर्थः । अथ इदानीं तु । इन्द्रमुपगतं उपेन्द्र इन्द्रानुजो विष्णुस्तस्यात्मगततनयात् । प्रद्युम्नरूपेणावदीणत्वादिति भावः । पञ्च अरविन्दादयो विशिखा बाणा यस्य तस्मान्मन्मयात् । महावीरादिति भावः । अन्यत्पूर्वविलक्षणं व्यसनम् । स्त्रीव्यसनमित्यर्थः । आसीत् । हे सौमित्रे ! तद्यमनमपि ज्वाघोपमात्रेण गुणध्वनिमात्रेण प्रशान्तं निवृत्तमभवत् । इन्द्रपुत्रकृत-व्यसनं लज्जानां निरस्तम् । इन्द्रानुजपुत्रकृतं व्यसनं तु तया निरस्तमिति कमोऽयं युक्त इति भावः । भवदीयचापघोषत्रवणोत्तरक्षण एव निवृत्तकामतश्च सुग्रीवो युष्मत्कार्यनिर्वाहपरतत्रतया वर्तते । अतस्त्वया महाराजपुत्रेण न कोपितव्यमिति फलितार्थः । अत्र श्रीरामस्य क्षरेण व्यमननिरासकत्वस्य तु चापघोपमात्रेणैवेति व्यतिरेको व्यज्यते । शार्दूलविक्रीडित इत्युक्तम् ॥

तदनन्तर तारासान्त्ववचनप्रशान्तकोपेन सौमित्रिणा साक तप
नतनय सविनयमाश्रित्य दाशरार्थं प्राञ्जलिव्यजिज्ञपत् ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तर ताराया सान्त्ववचनेनोक्तरूपसामवाक्येन
हेतुना प्रशान्तकोपेन निरुत्तरोपेण सौमित्रिणा साक लक्ष्मणेन सह तपनतनय-
सुग्रीव सविनय भयभक्तिप्रयुक्तविनयसहित यथा तथा दाशरार्थं श्रीराममाश्रित्वा-
धिगम्य प्राञ्जलि कृताञ्जलि सन् । व्यजिज्ञपत् विज्ञापयामास ॥

देव ! कपिवलमैखिलकुलाचलनिलयमनिलतनयेनाहूतं पुरहूत
इव पुलोमजापहारिणमनुह्लादं रावणं रणे निर्हेनिष्यसीति ॥

देवेति । हे देव स्वामिन् श्रीराम ! अखिलकुलाचलनिलय महेन्द्राग्रशेपकुलप-
र्वतनिकेतन कपिवलमनिलतनयेन हनूमताहूतम् । अत पुलोमजा शचीमपहरतीति
पुलोमजापहारिणम् । ‘पुलोमजा शचीन्द्राणी’ इत्यमर । अनुह्लाद नाम दानव
पुरहूत इन्द्र इवेत्युपमा । रावणम् । सीतापहारिणमिति शेष । रणे निहनिष्यसि
मिनाशयिष्यसीति अजिज्ञपदिति स्वन्ध । अत्रेन्द्रेणैप्सिता पौलोमी तत्पितु पुलो-
मनामोऽनुमत्यानुह्लादो जहार । इन्द्रस्त्वनुमन्तार पुलोमानमपहर्तारमनुह्लाद च
निहल्य ततत्त्वा प्रख्यानीतवानिति पौराणिकी कथान्नानुसंधेया ॥

तत ,

तत इति । ततस्तदनन्तरम् ॥

ककुभि कुलिशपाणेर्मैथिलीं ता विचेतुं

विनतमथ दिशाया मारुतिं प्रेतभर्तु ।

वरणदिशि सुपेण यक्षराजाञ्चिताया

हरिति शतबलिं च प्राहिणोद्धानरेन्द्र ॥ ३८ ॥

ककुभीति । वानरेन्द्र सुग्रीवस्त्वामपहृता मैथिलीं सीता विचेतुमन्वेष्टु कु-
शपाणेरेन्द्रस्य ककुभि केन सूर्येण कुभ्राति द्योतयतीति ककुप् तस्याम् । प्राच्या
स्वर्ध । विनत विनतारय वानरसेनाधिपतिम् । अवेति वाक्यारम्भे, अनन्तर ।
प्रेतभर्तुर्यमस्य दिशायाम् । दक्षिणस्या दिशीत्यर्थ । ‘आप चैव हलन्ताना यथा व
निशा दिशा’ इति वचनात् टाप् । मारुतिं हनूमन्तं च । अत्र युवराजस्याज्ञदस्य प्रा-
न्येऽपि कार्यसाधकत्वान्मारुतिग्रहणमिति भन्तव्यम् । तथा वरणस्य दिशि प्रती
सुपेण स्वस्य श्वशुरम् । तथा च रामायणम्—‘अथ प्रस्थाप्य च हरीन्सुग्रीवो ददि
दिशम् । अत्रवीन्मेघसकाश सुपेण नाम वानरम् ॥ ताराया पितरं राजा श्व
नीमविक्रमम् ॥’ इति । तथा यक्षराजाञ्चिताया कुबेरमिच्छिताया हरिति । उत्तर
दिशीत्यर्थ । शतबलिं शतबलिनामान वानरनायकं च प्राहिणोत् प्रेषयामास । मा
नीरुत्तम् ॥

तदनु दिनेषु केषुचिद्वृत्तेषु मासातिपातनासहो नियतमुदग्रदण्ड-
सुग्रीव इति सत्त्वरमितरदिगन्तरेपितेषु प्रतिनिवृत्तेषु प्लवङ्गवलेषु
पितृपतिहरिति प्रेषिता मारतिजाम्बवदङ्गदनलनीलप्रभृतयोऽप्यल-
ङ्घ्यसीतोपलङ्घ्यस्तनयनाशकुपितैकण्डुशापनि शेषितवर्गवरमपदि-
चित्तचारप्रान्तर कान्तार क्रान्त्वा कान्तारे कस्मिंश्चिदसुरमेकं निरीक्ष्य
रक्ष पतिरिति बुद्ध्वा युद्धसनद्धा बभूवुः ॥

तदन्विति । तदनु वानरप्रेषणानन्तर केषुचिदिनेषु गतेष्वतिकान्तेषु सत्सु ।
मासातिपातनस्य मासातिरुमणस्यासहोऽग्राहिष्णु । प्रेषणमनये रामायणश्लोक —
'ऊर्ध्वं माभान वस्तव्य वसन्वध्यो भवेन्मम' इत्येकमासमात्रस्य वधे कृतत्वादिति
भाव । पचायच् । कुत । नियत निश्चितमुदग्रदण्डश्चण्डनामन । 'दण्डोऽस्त्री
शासने राज' इति वैजयन्ती । सुग्रीव इति मत्वा । इतरदिगन्तरप्रेषितेषु दक्षिणदि-
श्यतिरिचदित्रयप्रहितेषु प्लवङ्गवलेषु विनतप्रमुपवानरमन्येषु सत्सु तूर्णं प्रतिनि-
वृत्तेष्वनधिगतसीताप्रतान्ततया प्रत्यागतेषु सत्सु पितृपतिहरिति दक्षिणस्या दिशि
प्रेषिता मारतिजाम्बवदङ्गदनलनीला प्रभृतयो येषां ते तथोक्ता । प्रवृत्तिप्रहणाद्-
जगवाक्षगवयादयोऽपि शृण्वन्ते । तेषु वानरोत्तमा अलङ्घ्यसीतोपलङ्घ्योऽप्राप्त
मैथिलीलाभा सन्तः । तनयनाशेन निनपुत्रनिवनेन कुपितस्य क्रुद्धस्य कण्डुनाम्नो
महर्षेः शापेन नि शेषिता विष्वसिताश्चराचरा जङ्गमस्थावरा मृगपक्षिरक्षगुरमादयो
यन्मिस्तत्तथोक्तम् । तथा च रामायणम्—'कण्डुर्नाम महाभाग सलवावी तपो-
धन । महर्षि परमार्थी नियमैर्दुःप्रवर्षण ॥ तस्य तस्मिन्वने पुत्रो बालको दश
वर्षिक । प्रणष्टो जीवितान्ताय क्रुद्धस्तत्र महामुनि ॥ तेन धर्मात्मना शाप इत्थं
तत्र महद्भनम् । अशरण्यं हरावर्षं मृगपक्षिविषजितम् ॥' इति । परिचितचार
प्रवृत्तप्राणिसचार तच्च तत्प्रान्तर निकटप्रदेशस्य तत्र निघते यन्मिस्तत्तथोक्तम् ।
अत्यन्तदुर्गमनिलय । 'प्रान्तर दूरस्थान्योऽन्वा' इत्यमर । तत्कान्तार विपिक
नान्त्वातिनम्य कस्मिंश्चिकान्तारे कुनचिदरण्य एकमसुर निरीक्ष्य रक्ष पती रावण
इति बुद्ध्वा शत्वा युद्धसनद्धा समरसनाहवन्तो बभूवुः ॥

निशिचरपतिरित्येवेत्य रोपादशनिनिपातनिमेन ताडनेन ।

असुरहितममु प्रहृत्य दैत्य सुरहितमेव चकार चालिखदु ॥ ३९ ॥

निशिचरेति । बालिसुरादयो निशिचरपती रावण इत्येवेत्य शत्वा । तस्मिन्नि
शेष । रोपात्सीतापहरणरूपाकूलकरणजनितकोपादेतोरशनिनिपातनिमेन दम्भो
लिप्रहारसदृशेन ताडनेन मुष्टिघातेन । असुरेभ्यो हितमसुरहितम् । 'चतुर्थी तदर्थ-'
इत्यादिना समास । मुरागामहितं चासु दैत्य प्रहृत्य निगृह्य सुरहितमेव चकारेति
विरोध । स चासुरहितमचेतन प्रहृत्य मुरागा हिन सुखं चकारेति परिहाराच्चेपा-

नुशणितो विरोधमासोऽन्तर । 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधमास इत्यते' इति लक्षणात् । पुष्पिताश्रितम् ॥

ततस्तारेयवचनात्तत इतो विचित्र्य निकटगिरिसानुशया सानुशया सलिलाशया जलचरपतङ्गपतनोत्पतनानुमीयमानपल्लवलोपशयं किमपि कुहरमवगाह्य कचन काञ्चनमयं मयमायानिर्मितं हिततपोभद्रायै सुराङ्गनायै हेमायै द्रुहिणेन वितीर्णं मेरुसावर्णिं द्रुहित्रा स्वयंप्रभया कृतावन वनोद्देशमविशन् ॥

तत इति । ततश्चदनन्तरं ताराया अपत्यं तारेयोऽङ्गद । 'स्त्रीभ्यो ङ्क्' । तस्य वचनादियोगवाक्याद्देशो । तत इत तत्र तत्र विचित्र्यान्विध्य निकटगिरिसानुषु समीपस्थगिरिप्रस्थेषु शेरत इति तयोका सानुशया । गहनसंचारानितप्रमातिरेकात्तत्र तत्र सनिशन्तीत्यर्थः । 'अधिकरणे शेषे' इत्यत्रप्रत्ययः । अत एव सानुशया ससतापा । 'भवेदनुशयो द्वेपे पश्चात्तापानुबन्धयो' इति विश्वः । वानरा सलिलेष्वशया वाञ्छया । पिपासयेत्यर्थः । जलचरपतङ्गानां हसकारणवादिनलवार्तिपक्षिविशेषाणां पतनोत्पतनैः प्रसीतोऽनंगविशिष्टैरनुमीयमानमभ्युद्यमानं यत् पल्लव सरस्तस्योपशयभाष्यम् । अन्तः स्थकासारमित्यर्थः । किमपि किंचित्कुहर भूविद्वरगर्ममवगाह्य प्रविश्य । कचन कमपि काञ्चनमयं हिरण्मयं मयस्यासुराशिरपितं मायया विचित्रशक्त्या निर्मितं रचितम् । तथा विहिततपोभद्रायै कृततपोविभ्रायै तस्मिन्नेव वने पूर्वं हेमया मयतपोभद्रस्य विहितत्वादिति भावः । हेमायै हेमाख्यायै सुराङ्गनायै अप्सरसे द्रुहिणेन नृत्यगीतसतोपिनेन विधाना वितीर्णं दत्तं स्वयंप्रभया तदाख्यया मेरुसावर्णिद्रुहित्रा पुत्रिकया कृतावन विहितरक्षणं वनोद्देशं वनप्रदेशमविशन् प्रविष्टवन्तः । हेमाया प्रियसखीत्वा मेरुसावर्णिद्रुहित्रे सा वनं दत्तवतीत्यनुसंधेयम् । उक्तं च रामावणे—'द्रुहिता मेरुसावर्णेरेह तस्या स्वयंप्रभा । इदं रक्षामि भवनं हेमाया वानरोत्तमा ॥ मम प्रियसखी हेमा नृत्यगीतविशारदा । तया दत्तवरा चास्मि रक्षामि भवनीतमम् ॥' इति ॥

तत कृतातिथ्याया स्वयंप्रभाया प्रभावेण विलादुत्तीर्णानां समयातिपातादापतिप्यति सुग्रीवश्चण्ड इति विकृतिमुपेत्य संगतमनो गदेनाङ्गदेन पवनतनयवचनप्रत्ययप्रत्यानीतप्रकृतिना सह प्रायोपवेशमुपेयुषा पूर्वगपुगयानां परिदेवनकथाप्रसङ्गे जटायुषो निधनं निशम्य विन्ध्यरन्ध्राद्विहितसपात संयातिर्नामा गृध्रस्तानेवमवादीत् ॥

तत इति । ततः प्रवेशानन्तरं कृतातिथ्याया । अतिविसत्कारेणोपचारितवत्या इत्यर्थः । स्वयंप्रभाया प्रभावेण सामर्थ्येन विलादुत्तीर्णानां निर्गतानां समयाति

१ 'उपशत्वम्' इति पाठ २ 'विलकुहरम्' इति पाठ ३ 'पिहिताशानभोभागं विहित' इति पाठ ४ 'पातेन पतिष्यति' इति पाठ ५ 'प्रत्ययानीत' इति पाठ ६ 'प्रसंगेन' इति पाठ ७ 'गृधराज' इति पाठ

पातात् अथधिकालातिममणादेतो । दण्ड्यन्ते निगृह्यतेऽनेनेति दण्ड शिक्षा । सुग्री-
वस्य कर्तुं दण्ड आपतिष्यति । कालातिक्रमणेनास्माद्यण्डशामन सुग्रीवो दण्डयि-
ष्यतीत्यर्थः । इति मत्ता विहृतिं विचरम् । प्रकृतिवैकल्यमिति यावत् । उपेक्ष
सुगतमनोगदेन सजातमनोव्याधिना । 'रोगव्याधिगदामया' इत्यमरः । अथ पर-
नतनयस्य हनूमतो वचनं तत्कालोचितवाक्यं तत्प्रत्यये । तद्विश्वासेन प्रत्यानीता पुन
समाहिता प्रवृत्तिः पूर्ववस्था येन स तयोक्तेनाह्वयेन सह । प्रायोपवेशो नाम दक्षि-
णाग्रेषु दर्भेषु स्थण्डिले मरणार्थं सकल्प्योपवेशनम् । 'प्रायो भृम्यन्तगमने' इत्यमरः ।
तमुपेयुषा प्राप्तवताम् । 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति कसुप्रत्ययान्तो निपातः ।
उद्ग्रसुग्रीवदण्डापेक्षया मरणमेव वरमिति सुमूर्पतामित्यर्थः । उक्तं च रामायणे—'उप-
स्थुद्योदकं विन्ध्ये प्राञ्जला समुपावेशनः । दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु उदकतीरं समाश्रिता ॥
सुमूर्पवो हरिश्चेष्टा एतत्सममितं मम ह ॥' इति । स्वर्गपुगवानां जाम्बवदादिवानर-
श्चेष्टानां परिवेदनकथाप्रसङ्गे—'रामस्य वनवासं च क्षयं दत्तारण्यस्य च । जनस्थानवधं
चैव वधं चैव जटायुषः ॥' इत्यादिविलापगोष्ठीप्रस्तावे जटायुषो निधनं मरणं
निशम्य श्रुत्वा विन्ध्यरन्ध्रद्विन्ध्यपर्वतकन्दराद्विहितसपातं कृतनिर्गमः । तत्परमशार्थं
वेतिष्कान्तं इत्यर्थः । सपातिर्नामा गृध्रो जटायुभ्राता तान् वानरान् । एव वक्ष्यमाणप्र-
कारेण अबादीदवोचत् । तथा च रामायणम्— सपातिर्नाम नाम्ना मुचिरपीयी विहगमः ।
भ्राता जटायुषः श्रीमान्प्रख्यातबलपौरुषः ॥ कन्दरादभिनिष्क्रम्य च विन्ध्यस्य महा-
गिरेः । उपविष्टाहरीन्दुष्ठा दृष्टात्मा निरमनवीत् ॥' इति ॥

तदेवाह—

के यूयमेक्षतवलेऽप्यभिधाय पापं
वत्से जटायुपि मम श्रवसी दहन्तः ।
तस्मात्पुरा किरणदाहितपक्षयुग्म
तिग्माशुमुष्णवचसा शिशिरीकुरुष्वे ॥ ४० ॥

क इति । अक्षतवलेऽप्रतिहतपरान्मेऽपि वत्सेऽनुने जटायुपि पापं निधनमभि-
धायोक्त्वा मम श्रवसी कर्णा । 'कर्णान्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्या श्रवणं श्रवः' इत्य-
मरः । दहन्तो भस्मीकुर्वन्त यूयं के । तस्मात् त्वयोदहनादेतो । पुरा पूर्वम् । सूर्य-
मण्डलं प्रत्युद्गमनकाल इत्यर्थः । किरणैर्निजगमस्तिभिर्दाहं दग्धं पक्षयुग्मं गरुड-
युगलं येन तम् । तिग्माशु चण्डभानुम् । उष्णवचसा । ततोऽप्यतितीक्ष्णवचनेनेत्यर्थः ।
शिशिरीकुरुष्वे शिशिरीकुरुष्वे । पञ्चदहनजनितदुःखादप्यतिरिच्यते युष्मद्वचननि-
तदुःखमिति भावः । सपाते सूर्यकिरणदग्धपक्षतया विन्ध्यपतनादिकथा श्रीरामा-
यणेऽनुसंधेया । अथ तिग्माशो शिशिरीकरणासवन्वेऽपि तत्सवधाभिधानादति-
शयोक्तिमेव । वसन्ततिल्कावृत्तम् ॥

ततस्तैः प्रस्तावितप्रवृत्तिः संपातिः प्रोपितायुषे जटायुषे निवापा
जलिं निर्वर्त्य पुरा कदाचिदामिषान्वेषणाय प्रेषितैर्न सुपार्श्वनाम्ना
समाज्ञातं महेन्द्रमहीधरन्ध्रविनिर्गतदशवदननीयमानजानकीपरिदे-
वनं जानान सूक्ष्मचक्षुः पुनरेवमवोचत् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं तैर्जनैः प्रस्तावितप्रवृत्तिरितिमारभ्य कथित-
त्तान्त । 'वार्ता प्रवृत्तिर्ज्ञानं' इत्यमरः । संपातिः प्रोपितायुषे मृताय जटायुषे
निवापाजलिं तर्पणाजलिं निर्वर्त्य । कृतवैत्यर्थः । 'निवापः पितृतर्पणम्' इत्यमरः ।
पुरा पूर्वं कदाचित्स्मिन्निधित्समयः आमिषान्वेषणाय नव्यविचयनाय । आहारानय-
नाथमित्यर्थः । प्रेषितेन ग्रहितेन सुपार्श्वनाम्ना निजसुतेन स्वतनयेन समाज्ञातं कथितं
महेन्द्रमहाध्वंसं महेन्द्राख्यबुलपर्वतस्य । महीधराध्वंसो व्याख्यात आरण्यकाण्डे
'महीधरकल्पं दृष्टवान्' इत्यत्र । रन्ध्राद्विलोमनिर्गतेन दशवदनेन एवमेव नीयमा-
नाया अपह्रियमाणाया जानक्या परिदेवनं विलापं जानानोऽनुबध्यमानः । ना-
स्त्यनुसदधान इत्यर्थः । 'ज्ञा अवगोचने' इत्यस्माच्छ्रनच् । सूक्ष्मचक्षुः सूक्ष्मदृष्टिः ।
पूर्वातरानुसंधानमुशल इत्यर्थः । संपातिः पुनरप्येवमवोचत् ॥

तदेवाह—

अलं कातर्येण । लङ्काभिधाना यातुधानराजधानीमधिषसति सीता-
दशवदननीता तत्र गच्छन्तु भवन्तः ॥

अलमिति । कातर्येण भयविद्वलत्वेनालम् । कातर्यं न कर्तव्यमित्यर्थः । 'अलं
भूषणपर्याप्तिशक्तिवाग्वाचकम्' इत्यमरः । उक्तं । दशवदननीता रावणापहृता
सीता लङ्काभिधाना यातुधानराजधानीं राक्षसनगरीमधिषसत्यधितिष्ठति । तत्रालं
इत्यर्थः । 'उपान्वय्यावृत्तः' इति कर्मलम् । ततस्तत्र लङ्का प्रतीत्यर्थः । भवन्तो
गच्छन्तु । 'शेषे प्रथमः' इति प्रथमः ॥

किञ्च,

तस्मिन्नेवं पल्लयान्तरं विद्यत इत्याह—किञ्चेति ॥

तदेव निरणोति—

दिवाकररूपोपमर्वा मन्दार्ति निशाकरो नाम मुनिर्निरस्यन् ।

जगाद यः कार्यमहार्थधैर्याः ! क्षणेन ता द्रक्ष्यथ रामपत्नीम् ॥४१॥

दिवाकरेति । दिवाकरेण सूर्येण यः श्लेषः पञ्चदशस्तस्माद्भवतीति तथोक्ता
मन्दार्तिः मत्पीडाम् । सतापमिति यावत् । निशाकरो नाम निशाकर इति नाम्ना
प्रसिद्धः, चन्द्रश्च प्रतीयते । मुनिरतीतानागतदर्शी निरस्यन् । यदा सीतान्वेषणार्थं
वानरा आगच्छेयुस्तदा तव पञ्चदशं पुनः प्रकृतं भवेदित्यादिवचनप्रत्ययैर्निराकुर्वन् ।
दिवाकरकृतसतापस्य निशाकरनिवर्तनं युक्तमेवेति भावः । हे अहार्थधैर्या अपरि-

हार्यधैर्यसंपन्ना वानरा । अतो धैर्यलाभो युष्माकं न युक्त इति भावः । वो युष्माकं
सार्थं जगदोमान् । तथा च रामायणम्—‘एष्यन्ति प्रेषितास्तत्र रामदूता ह्यवगमाः ।
आरयेया राममहिषीं त्वया तेभ्यो विहगम् ॥’ इति । तत्तस्मात्कारणाद्रामपत्नीं
सीतां क्षणेनाल्पशब्देन द्रक्ष्यथ प्रेक्ष्यथ । गत्यवचसो मुनेर्वचनं नावृतं भविष्यतीति
भावः । उपेन्द्रवज्राहतम् ॥

इति वृषाणं कृतसौहृदं तं संपातिमापृच्छय परापरशम् ।

प्रवृद्धहर्षा प्रथितप्रभावा प्रतस्थिरे त्रानरयूयनाया ॥ ४२ ॥

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण वृषाणं कथयन्तं कृतसौहृदं विरचितसंख्यं परापर-
शम् । पूर्वोत्तरपर्यालोचनचतुरमित्यर्थः । तं प्रसिद्धं संपातिमापृच्छय वयं साधयाम
इति पृष्ट्वा प्रथितप्रभावा प्रस्यातबलपौरुषा वानरयूयनाया अन्नदादिवानरश्रेष्ठा प्रवृद्ध-
हर्षा जानक्योत्तान्तध्वजगलाभादमन्दानन्दभारिता सन्तः प्रतस्थिरे प्रस्थिताः ।
‘समवप्रविभ्य स्थ’ इत्यात्मनेपदम् । कृतमुपजाति ॥

पर्याप्तप्रमदमुपेयुषा कपीना

पन्थानं दशमुखमार्गमार्गणाय ।

पात्रेयीकृतकपिराजशासनाना

पाद्योधिर्नयनपथातिथिर्नभूव ॥ ४३ ॥

पर्याप्तेति । पर्याप्तं परिपूर्णं प्रमदो हर्षो यस्मात्तम् । परिपूर्णानन्दकरमित्यर्थः ।
‘प्रमदसमदौ हर्षे’ इति निपातनात्साधुः । पन्थानं संपातिकथितमार्गमुपेयुषा प्राप्तवताम् ।
लघुप्रवृत्तितया सनुष्टान्तं करणानामित्यर्थः । तथा दशमुखमार्गमार्गणाय रावणपदव्य-
न्वेषणार्थं पात्रेयीकृतं सबलीकृतं कपिराजशासनं सुग्रीवाज्ञा यैस्तेषाम् । तीक्ष्णदण्डोऽयं
सुग्रीव इति तदाज्ञापीबनेन रावणगलन्वेषिणामित्यर्थः । ‘पात्रेयं सबलं नतम्’
इति यादवः । कपीना वानराणां पात्रोधिः समुद्रं नयनपथातिथिर्नमार्गगोचरो
वभूव । अत्र कपिराजशासने पात्रेयलक्षणाद्रूपकालंकारः । प्रहर्षिणीकृतम् ॥

सुत्रामपुत्रारिशिलीमुखानां स्मृत्वा गणस्तत्र घलीमुत्तानाम् ।

अपामपारस्य निधेश्च पञ्चादवाद्भुखो वक्रुमवाद्भुखोऽभूत् ॥ ४४ ॥

सुत्रामेति । वनीमुखानां गणो वानरयूयः सुत्रामपुत्रारैर्कलिनघनस्य धीरामस्य

शिलीमुखानां वाणानाम् । अमोधानामिति भावः । अपारस्य दुस्तरस्यापा निधेः
समुद्रस्य च स्मृत्वा । अमोधान् श्रीरामवाणान् दुस्तरं वारिधेयं च मनस्यनुसंधायेत्यर्थः ।

उभयत्रापि ‘अधीर्गदयेशा कमलि’ इति पट्टी । सा च शेषाधिकाराच्छेयत्ववि-
शायामेव । कर्मचक्रविज्ञायां तु द्वितीया भवतीति वेदितव्यम् । पश्चात् स्मरणानन्तरम् ।

अवाद्भुखोऽवनतवदनः सन् । वक्रुमाशयः कथयितुम् । न विप्रन्ते वाचो मुखेषु यस्य
सोऽवाद्भुखोऽभूत् नृकोऽभूत् । श्रीरामवाणानाममोघज्ञं पाद्योनिधेर्दुस्तरलं चानुसंधाय

किमत्र वर्तव्यमस्माभिरिति कर्तव्यतामौद्येन निरुत्तरोऽभूदित्यर्थः । कृतमुपजाति ॥

तदनु धानरसेनामेनामचार्यमाणकातर्यामित्थमवददद् ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरमचार्यमाणमपरिहार्यमाण कातर्यं भयविभ्रान्तत्व-
यस्यास्मानेना धानरसेना प्रति अद्भुत इत्य वक्ष्यमाणरीत्यावददवोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

किमिति भजथ मोनं धानरा ! मानहीना,

सगररचितकुण्डयोद्धने कुण्ठिताशा ।

अकलशभवलेह्य दु शमं वाडवाद्यै-

रनवधिमयशोर्णिध कि समर्यास्तरीतुम् ॥ ४५ ॥

किमिति । हे मानहीना अभिमानशून्या धानरा । प्राणसकटेऽपि मानो न परि-
ह्राज्य इति बोधयितुमेवमामन्त्रितमिति दृष्टव्यम् । सगररचितकुण्डयोद्धने सगरनि-
शातकुल्यप्रायसागरतरणे कुण्ठिताशा भद्रोत्साहा सन्त । किमिति कस्माद्धेतोमान-
निरुत्तरता भजथ प्राप्नुय । न चैतद्युक्तमिति भाव । कुत । कलशमवलेह्यमगस्ता-
स्त्राय न भवतीत्यलशमवलेत्रम् । किंच वाडवाद्यैर्वटवानलप्रसृतिभि । आद्य-
शब्दाद्भरणललादिभिरिति च गृह्यते । 'वाडवो वटवानल' इत्यमर । दु शम-
शमयितुमशक्यम् । 'ईपद्'— इत्यादिना खलप्रत्यय । अनवधिममर्यादम् । शतर-
हृत्सादियोजनपरिमाणरहितमित्यर्थ । प्रसिद्धसागरस्तु नैवभूत इति भाव । अ-
शोर्णिधमपकीर्तिसागरे तरीतुमुद्भयितुम् । 'वृतो वा' इति शीर्ष । समर्या शक-
्यम् । न समर्या एवेत्यर्थ । सागरमिम क्षुत्तर यदि न लब्धयेयुस्तर्हि दुस्तरौ दुष्कीर्ति-
सागर प्रसक्तो भवेत् । तथा च गीतायाम्—'सभावितस्य चाकीर्तिमरणादतिरिच्यते'
इति न्यायान्महाननघ स्यात् । तस्मात्तत्रैव सागरोद्ध्वन एव पुनरुत्साह कर्तव्य-
इति भाव । अत्र प्रसिद्धसागरादुपमानादुपमेयस्यावश सागरस्याधिक्यकथनाय
तिरेकालंकार । भालिनीवृत्तम् ॥

तत पारावारस्य पारीणतायामात्मशक्तेरियत्ता प्रत्येकं कथयत्सु
धानरयूथपेषु निर्दिष्ट्याजनेय प्रभञ्जनसंज्ञात जाम्बवानैभिहितवान् ।

तत इति । ततोऽद्भुतवनानन्तर धानरयूथपेषु गजगवयगवाक्षादिवानरयूथ-
नाथेषु । 'यूथनाथस्तु यूथप' इत्यमर । पारावारस्य समुद्रस्य पारीणताया पारण-
तत्वे । समुद्रपारोद्ध्वन इत्यर्थ । 'समुद्रोऽब्धिवरूपार पारावार' इत्यमर । प्रलेकम् ।
एकैकसिद्धित्यर्थ । विभक्त्यवशव्ययीभाव । आत्मशक्ते स्वसामर्थ्यस्येयत्तामेता-
वत्ताम् । दशविंशतित्रिंशदादियोजनोद्ध्वनविषया स्वसंभवनशक्तिमित्यर्थ । तथा
च रामायणे—'आवभाषे गजस्तत्र छवेय दशयोजनम्' इत्यादि कथयत्सु सत्सु ।
जाम्बवान्प्रभञ्जनसंज्ञात पवनतनयम् । पितृवदत्यन्तपवनद्योतनार्थमेतद्विशेषणम् ।

आञ्जनेयमञ्जनागर्भसंभूतं हनूमन्तम् । क्षेत्रातिशयद्योतनायमेतत् । निर्दिष्ट्या-
भिहितवान् । ननु 'भूतले सागरे वापि शैलेषूपवनेषु च । पातालस्यापि वा मध्ये
सममाच्छिद्यते गति ॥' इति पूर्वं मुग्धावसन्निधौ गजादिवानरयूथपैः स्वस्वशक्ते-
प्रत्यापितत्वात्, इदानीं 'श्लेखेय दशयोजनम्' इत्यादिना पुनः किमर्थं स्वस्वपन्न-
शक्तिन्यूनतामुक्तवन्त इति चेत्—सत्यम्, अधिकशक्तियुक्तं अप्येते रावणाधिष्ठित-
लङ्काप्रवेशसीतान्वेषण दुष्करमिति मत्वा तादृशकार्यसाधकस्य महाधीरस्य हनूमतः
प्रोत्साहनार्थं तथोक्तवन्त इति सर्वं समञ्जसम् ॥

उक्तप्रकारमेवाह—

हे वीरा यूयनाथा ! परिणतिपरुषः कार्यं आसीद्विपाद्
कस्मादस्माकमेतज्जलनिधितरणे शक्तिरेतावतीति ।
स्मृत्वा राह प्रतिज्ञामयमनिलसुतो लङ्घनायोन्मुखश्चे-
द्धेदं प्रादुर्भवैत्किं कथयत पयसामास्पदे गोप्पदे वा ॥ ४६ ॥

हे वीरा इति । हे वीरा शूरा, यूयनाथा यूयश्रेष्ठा, यूय चाह च वयं
तेषामस्माकम् । 'त्यदासीनि सर्वैर्नित्यम्' इत्येकशेषः । एतस्य जलधेतारणे लङ्घने
शक्तिः सामर्थ्यमेतावतीयती । दशयोजनादिमानविषयेत्यर्थः । इत्येवप्रकारेण परि-
णतिपरुषः फल्गुलविरसो विपादक्षेतोमङ्गः । छेद इति यावत् । 'विपादक्षेतसो
मङ्ग उपायाभावचिन्तनैः' इति लङ्घणात् । कस्माद्धेतोः कार्यं कर्तव्यं आसीत् ।
नायं कर्तव्य इत्यर्थः । अथवा कार्यं कृतवस्तुनि विषये परिणतिपरुष इत्यादि योज-
ना । कुतः । अयमेव इति हस्तनिर्देशः । अनिलसुतो हनूनाम् । अनिलवदेव
तरन्तीति भावः । राहः मुग्धीवस्य प्रतिज्ञाम् 'ऊर्ध्वं मासान् वस्तव्यं वसन्ध्वयो
भविष्यति' इत्येव रूपाम्, अथवा 'यथा मासाश्चिद्वृत्तस्ये ह्यस्य सीतेति वक्ष्यति ।
मनुष्यविभवो भोगे मुक्तः स विहरिष्यति ॥' इत्येवन्पा वा प्रतिज्ञावाच्यं स्मृत्या ।
लङ्घनाय समुद्रतरणायोन्मुखोऽभिमुखश्चेत् । उद्युक्तः स्याद्यहीत्यर्थः । तर्हि पयसा-
मास्पदे सागरे । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातनात्सुजायम् । गोप्पदे गोपा-
दन्पासे वा । मेदोऽन्तरं प्रादुर्भवेदुत्पणेत किम् । न प्रादुर्भवेदेवेत्यर्थः । कथयत ।
यद्यत्र प्रत्युक्तिर्विद्यते तर्हि कथयतेत्यर्थः । महात्मनोऽस्य यदि तृतीयां स्थाप्य
गोप्पदमिव सागरोऽपि क्षुत्तर इति भावः । अत्र सागरगोप्पदयोर्भेदसंबन्धेऽप्य-
संबन्धाभिधानात्संबन्धेऽसंबन्धरूपातिशयोक्तिः । सम्भारवृत्तम् ॥

उदपतदुपमोक्तं मण्डलं चण्डमानो
परिणतफलजुह्वा बालभावेऽपि सोऽयम् ।
तदनु कुलिशपातशृण्णगण्डाय तस्मै
घरमदिशदमेयं वायुतस्यै विधाता ॥ ४७ ॥

उदपतदिति । स प्रसिद्धोऽयं हनूनाम् बालभावेऽपि बाल्येऽपि परिणतफलजुह्वा

परिपक्वफलप्रान्ता चण्डभानो सूर्यस्य मण्डलमुपभोक्तुमभ्यवहर्तुमुदपतदुपतितवान्
तदनु उपतनान्तरं उल्लिखपातेनेन्द्रप्रयुक्तवज्राभिघातेन क्षुण्णमण्डाय भग्नहनु
प्रदेशाय तस्मै हनुमते विघातां ब्रह्मा वायोऽस्त्रपिनुस्तृप्त्यै परितोषार्थम् । तदानं
तनवप्रहरणकोपाद्वायुना स्वस्वचारसकोचेन त्रैलोक्यसतापस्य विहितत्वादिति भावः
अमेयमसन्धं वरं काङ्क्षितकल्पायुरक्षय्यत्वमजेयत्वं ब्रह्मास्त्रनारायणास्त्रपाशुपतास्त्रप्र
मृतिभिरमेयत्वं चादिशदत्तवान् । 'देवाद्भूते वरं श्रेष्ठे' इत्यमरः । वात्य एव वदुः
योजनोत्पतनदक्षस्यामुष्य वीरस्येदानीं क्रियदेतच्छतयोजनविस्तीर्णार्णवल्हनमिति
भावः । तथा च रामायणम्—'प्रसादिते च पवने ब्रह्मा तुभ्य वरं ददौ । अशस्त्र
वृष्यता तात समरे सत्यमिदमम् ॥' इति । अत्र वात्ये नभोऽस्त्रजङ्घालास्त्रास्त्रेदानीं
सागरतरणं क्रियदिति दण्डपूषिकयार्यान्तरस्थापादनादर्यापत्तिरलङ्कारः । 'दण्डपू
षिकयार्यान्तरस्थापत्तनमर्थापत्तिः' इति सर्वस्वसूत्रम् । मालिनीरृतम् ॥

इत्थं जान्मवता परापरविदा संधुक्षितप्राभव

कृत्वा वृद्धिमुपेयुषा स्ववपुषा त्रैविक्रम प्रक्रमम् ।

आरुह्याद्रितटं यथोचितमसौ समान्य सैन्याधिपा

नासन्नाथ संननाह तरितुं वारानिधिं मावति ॥ ४८ ॥

इति श्रीविदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे किष्किन्धाकाण्ड समाप्त

इत्यमिति । इत्यमुक्तप्रकारेण परापरविदा । पूर्वोत्तरकार्यपर्यालोचनचतुरा
ल्यर्थः । जान्मवता संधुक्षित समुपोद्बोधित प्राभव सामर्थ्यं यस्य स तथोक्त
वसी मावति । नयो विक्रमा यस्य त्रिविक्रमो वडिमथनवामनरूपो विष्णुस्तस्यै
त्रैविक्त्रम प्रक्रम प्रतापम् । आरुह्यभिरुद्धिमित्यर्थः । अत एव निदर्शनालङ्कारः । उपेयु
प्राप्तवता स्ववपुषा निगहारीरेण रुद्धिं कृत्वा । प्रवृद्धशरीरं सन्नित्यर्थः । अद्रितटं मां
न्द्रशैलसानुमारुह्य । आसन्नान्धसमीपस्थान्सेन्याधिपान्ददजाम्बवददिसेनाधिपतीन्
यथोचितं यथाहं समान्यं बहूकृत्य । अथानन्तरं वारानिधिं समुद्रं तरितुं लङ्घितुम्
विकल्पान् दीर्घः । संननाह संनाहं कृतवान् । शार्दूलविक्रीडितं कृतम् ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्ररुद्रमन्त्रमानसेन्दीवरसदोहमन्दानन्दलाभाभिवन्दिताख्यनम
नचरणारविन्दमकरन्दास्त्रादनरुन्दलितसारस्वतेनाखण्डतपःप्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डं
श्वरशाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतमस्य पञ्चान्यमुष्पापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवत
रान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिरालविद्यासारसर्वज्ञसर्वभौमस्य कोण्डोपगठितवर्कस्य तनूजे
गङ्गाश्रिङ्गागर्भरजाकरसुधाकरेण रामचन्द्रकुक्षेत्रेण विरचितं वा बम्भूरामायणम्
ख्यायां साहित्यमञ्जूपिमासमाख्यायां किष्किन्धाकाण्ड समाप्त ॥

रामचन्द्रार्चरविता रामचन्द्रपदार्पिता ।

किष्किन्धाकाण्डस्य व्याख्या पूर्णा मञ्जुविक्रमाभिधा ॥

सुन्दरकाण्डम् ।

ततो हनूमान्दशकण्ठनीना सीतां विचेतुं पयि चारणानाम् ।

महेन्द्रशैलस्य खगेन्द्रवेग प्रस्थादुदस्थात्प्रथमानवेगे ॥ १ ॥

तत इति । ततः सनाहानन्तरं खगेन्द्रस्य गहडस्य वेगो जघो यस्य स तथोक्त इत्युपमा । अत एव प्रथमानं पृथुतरं वेगो यस्य स तथोक्तः । 'प्रथमानं पृथुप्रथमं' इत्यभिधानात् । हनूमान् । दशकण्ठनीना रावणेन हृता सीता विचेतुमन्वेष्टु चारणानां सिद्धचारणगन्धर्वादीनां पयि सुखवर्त्मनि । गन्तुमिति शेषः । महेन्द्रशैलस्य प्रस्थात् सानुप्रदेशात् । 'सु' प्रत्ययः सानुरन्ध्रियाम्' इत्यमरः । उदस्थादुत्थितवान् । उत्पूर्वात् 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' इति धातोर्नुङ् । 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इत्यस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । 'ततो रावणनीपाया सीतायां शत्रुकर्शनः । इयेष पदमन्वेष्टु चारणाचरेते पयि ॥' इति श्रीरामायणसुन्दरकाण्डाष्टमोऽध्यायः कविना चमन्तुतमिल्लनु सधेयम् । वृत्तमुपजातिः ॥

तदानीमुदन्वदुल्लङ्घनदृढतरनिद्रितचरणनिष्पीडनं सोढुमक्षम इमाभृदेष नि शेषनि सरन्निर्गौघतया निरन्तरनिष्पतद्वाप्यैवर्ष इव इतस्ततो विततजीभूतवृन्दतया पारिप्लवशिथिलधम्मिल्ल इव, स्रक्स्थमोनकुञ्जरयूथतया सजातश्वयधुरिव, सौध्वसधावमानह्रिणगणचरणध्वस्तैररुरकोटिपाटनोद्धतधातुधूलीपालीपाटलितविकटरुडकतया क्षरितशोणित इव, तत्क्षणप्रसुद्धकण्ठीरवमुखरितकन्दरतया कृताकन्द इव, परिसरगङ्गरनिजिरीसनि स्रुतभरीस्रुपतया निर्गलितान्नमाल इव, घूर्णमानतरविटपकोटितडितजलद्वन्द्वस्यन्दितसीरनिकरकोरकिताकारनया समुपजातसेद इव, स्फटिकतटोपलपतनदलितकीचरुपिरसमूर्च्छितपवनफूत्कारपरिपूरितगगनतया प्रवर्धमानोर्ध्वश्वास इव चचसामविषय दौ स्थयमभजतः ॥

तदानीमिति । तदानीमुपानसमये उदकमस्यालीत्युदन्वानुदधिः । 'उदवानुदधिः सिन्धु' इत्यमरः । 'उदन्वानुदधौ च' इति निपातनात्साधु । तस्योद्घ्वनेऽतिव्रमणे निषये दृढतरमतिगण्डः यथा तथा निहिताभ्या निक्षिप्ताभ्या चरणान्ताभ्या यनिष्पीडनं तथोढुमक्षमोऽसमर्थ एव इमाभृन्महेन्द्रपर्वतः । 'महीप्रे सिखरिश्मामृदहार्यधरपर्वता' इत्यमरः । नि शेषः निरवशेषः यथा तथा नि सरनिर्गच्छः निर्नरौघः प्रवाहनिवहो यस्य स तथोक्तस्तथा । हेनौ तृतीया । एवमुनरनापि ।

- १ 'मान' इति पाठ २ 'पूर' इति पाठ ३ 'वृन्दसन्दतना' इति पाठ ४ सत्रा-
समान' इति पाठ ५ 'सस्रध्वमनया' इति पाठ ६ 'हरिणी' इति पाठ ७ 'हरतर-
चुर' इति नास्ति इति ८ 'वृत्तिवृत्ति' इति पाठ ९ 'कण्ठीरवकण्ठरव' इति पाठ
१० 'नि सरव' इति पाठ ११ 'पादित' इति पाठ

‘प्रवाहो निर्जरो शर’ इत्यमर । निरन्तरमविच्छिद्य विरामरहित वा निष्पततिर्ग-
मद्वाष्पवर्षमश्रुवृष्टिर्यस्य स तथोक्त इव । तथा तत इव तनतत्र विततजीमूतवृन्द
तथा विततीर्णमेघवृन्दतया । ‘घनजीमूतमुदिर’ इत्यमर । पारित्यक्तरत्न अत एव
शिथिलो विच्छिद्यो घमिष्ठ कचविचयो यस्य स तथोक्त इव । विच्छयश्चि-
वन्ध इवेत्यर्थः । ‘पारित्यक् तु तरत्नम्’ ‘घमिष्ठ सयता कचा’ इत्यमर । सत्र
स्यमान सत्रास प्राप्नुवान कुञ्जरयूथो गगनिबहो यस्य स तथोक्ततया सत्रात
समुत्पन्न श्वयधु शोफगुणो यस्य स तथोक्त इव । ‘शोफस्तु श्वयधु शोथ’ इत्य-
मर । साध्वसेन भिया धावमानाना पलायमानाना हरिणगणाना मृगयूथाना ये
चरणा पादास्तेषा सरतरत्नुरकोटिभिरतिनिशितशफाम्रै । ‘शफ ङीत्रे खुर पुमान्’
इत्यमर । पादनेन विदारणेनोद्धृता या धातुधूलीपात्य सिन्दूरदिधानुरज पुञ्जा-
स्ताभि पाटलितान्यरुणितानि विकटकटक्कानि निम्नोन्नतनितम्बदेशा यस्य स तथोक्त
तया । ‘कटकोऽङ्गी नितम्बोऽदे’ इत्यमर । क्षरितशोणितो नि स्तरफ इव ।
तक्षणे तन्मिश्रुत्पतनसमये प्रबुद्धैर्बोध प्राप्तै कण्ठीरवै सिंहे । ‘कण्ठीरवो मृगपि’
इत्यमर । मुखरिता वाचालिता कन्दरा गुहा यस्य स तथोक्ततया । ‘दरी तु कन्दरो
वा ङ्गी’ इत्यमर । कृताकन्दो विहितान्नोद्य इव । मुखरितशब्दो व्याख्यात । परि
सरणहरेभ्य पर्यन्तकन्दरेभ्यो निविरीध निविड नि सृता निर्गता । प्राणप्रयासेन
नि सृता इति यावत् । सरीसृपा व्याला यस्य स तथोक्ततया निर्गलितास्त्रमालो बहि-
निर्गतनाडीस्रततिरिव । ‘निविड निविरीध च दृढ गाढ प्रचक्षते’ इति वैजयन्ती ।
‘निर्विडज्वरीसचौ’ इति निशब्दाद्विरीसश्चप्रत्यय । ‘चक्री व्याल् सरीसृप’ इत्यमर ।
घूर्णमानाना परिभ्रममाणाना तरुणा विटपकोटिभि शाखाग्रैस्ताडिताद्विदलिताञ्जल-
वृन्दात्सन्दिता प्रसृतं सीकरनिकरैर्जलबिन्दुसदोहै । ‘सीकरोऽम्बुकणा स्मृता’
इति निघण्टु । कोरकित सजातकोरक आकारो मूर्तिर्यस्य ॥ तथोक्ततया । ‘विटप
पल्लवे पित्रे वित्तारे स्तम्भशाययो’ इति विश्व । समुपजातस्त्रेद सजातधर्मादक
इव । स्फटिकतटेपु स्फटिकमयसानुपु य उपलस्य एव प्रस्तरा । काठिन्यातिशय-
द्योतनार्थं स्फटिकग्रहणम् । ‘उपल् प्रस्तरे मणौ’ इत्यमर । तेषु पतनेन दलिताना
विदीर्णाना कीचकाना वेणुविशेषाणा सुपिरेषु रन्ध्रेषु समूर्च्छन्त प्रविरान्त ये
पवनास्तैरेव फूत्कारै परिपूरित गगन यस्य स तथोक्ततया । ‘वेणेव कीचकाले
स्थुये स्वनन्यनिलोद्धता’ इत्यमर । प्रवर्धमान समेधमान ऊर्ध्वधासो यस्य स
तथोक्त इवेति सर्वत्रोत्प्रेक्षा । वचसामविषय वक्तुमगम्य दौ स्य दुरवस्थत्वं ।
‘दुरवस्था तु दौ स्य स्यात्’ इत्यमरशेष । अभजत् प्राप ॥

कृत्वा मारुतिलङ्घनोत्थितरयात्तत्रानुयात्रा तत
पर्यायात्पंतिता महेन्द्रगहनक्षोणीरुहाणा तति ।
मध्येवारिनिधि प्रकाशितशिखा सेतो कृत्ते भाविन
सूत्रन्यासनिष्ठातशङ्कुनिवहभ्रान्ति पयोधौ दधौ ॥ २ ॥

कृतवेति । तत्र तस्मिन्समये मास्तेर्हनुमनो लङ्घनेनोत्तरणेनोत्थित उत्पन्नो यो
रयो वेगस्तस्मादेतोरनुयाया कृत्वा । अनुसृत्य गत्वेत्यर्थः । ततोऽनुयानानन्तर
पर्यायात्कामान्मथ्येवारिधि समुत्पन्थे । 'पारे मये पट्टा वा' इत्यव्ययीभावसमासः ।
पतिता महेन्द्रपर्वतस्य गहने ब्रह्मारण्ये वर्तमानानां क्षोणीरुहाणां तति पङ्क्तिः
प्रकाशिता प्रकटीभूता शिखा अग्राणि यस्या सा तथाभूता मती भाविन करे-
ष्यमाणस्य सेतो कृते निमित्त सूनव्यासे निखातानां चद्रूना निवहस्य भ्रान्ति
पयोर्वा सिन्ध्या दधौ धृतवती । 'म्याणुरात्रौ ध्रुव शङ्कु' इत्यमरः । उत्प्रेथान्कारः ।
धार्दुलविकोटित वृत्तम् ॥

पक्षाभिघातरयरेचितवीचिमाला-

त्पाथोनिधे पवननन्दनविभ्रमाय ।

उत्तुङ्गशृङ्गकुलकीलितनारुलोको

मैनाम्भूभृदुदजृम्भत संभ्रमेण ॥ ३ ॥

पक्षेति । पक्षयोरभिघातरयेगभिघातवेगेन रेचिता निरस्ता वीचिमाला यस्य
तस्मात्पाथोनिधे समुद्रान्मथ्येवारिधौपवननन्दनस्य हनुमतो विभ्रमायोत्तुङ्गशृङ्गकुलकी
लितनारुलोक उन्नतशिखरनिवहव्याप्तस्वर्गलोको मैनाम्भूनाम्भूनाकादि संभ्रमेण
वेगेनोदजृम्भत । वसन्तातिलकावृत्तम् ॥

तत किमिदं आह—

तत्र यात्राप्रत्यूह प्रत्यूह इति वक्षसा तमघ पातयित्वा प्रया-
न्तमेन सान्त्वयन्निहरण्यनाभो वभापे ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये यात्राया समुद्रलङ्घनप्रयाणस्य प्रत्यूहो विप्र प्रत्यू-
ह इति प्रत्यूह इति पर्वालोच्य त मैनाम्भूनाम्भूना वक्षःस्थलेनाथ पातयित्वा प्रयान्त
वेगेन गच्छन्तमेन हनुमन्त सान्त्वयन् सामवचनेरुपलभ्यन् य एष सोऽयं निरुण्यनाभो
निरुण्यप्रधानो मैनाम्भूना वभाप उवाच । 'नामि प्रधाने' इति विधुः । 'अन्तर-
न्ववपूर्वात्सामलोच्य' इत्यत्रान्तयोगविभागात्समासान्तोऽन्तरप्रत्ययः ॥

उक्तप्रकारमेव विशदयति—

सागरेण कृतज्ञेन तवाध्वर्यान्तिशान्तये ।

मास्ते ! प्रेरितोऽस्म्यद्य सौम्य ! विधम्य गम्यताम् ॥ ४ ॥

सागरेणेति । हे मास्ते, कृत्वा जानातीति कृतज्ञेन । 'आतोऽनुपसर्गे क' इति
कप्रत्ययः । 'अहमिच्छाकुनायेन सागरेण विवर्धितः । दृष्ट्वाकुमचिरादाय नावसीदितु-
मर्हति ॥' इति आरामायणोक्तरीत्योपकारज्ञेनेत्यर्थः । अतः सागरेण सागरनिर्मितेन

समुद्रेण तथाध्वश्रान्तयैऽध्वश्रमापनोदनायम् । अचेदानीं प्रेरित प्रचोदित । प्रेरित
इति पाठे प्रहित अस्मि । अत हे सौम्य खद्यो ! विभ्रम्याध्वश्रममपनीय । मयि
इति शेष । गम्यताम् ॥

नहि समुद्रप्रेषणमेवात्र निमित्तम्, किंतु मुह्यत्सवधादपि मदागमनमुपपद्यते
इत्याह—

त्वत्पित्राह परित्रात पूर्वं पर्वतमेदिन ।

तस्माद्योऽसि विपक्षोऽद्य सपक्ष इति मा भज ॥ ५ ॥

त्यदिति । हे मारुते । त्वत्पित्रा मारुतेन पूर्वंनह पर्वतमेदिन पर्वतपन्नच्छेदिन
इन्द्रापरित्रात परित्रात । त्वत्पितृसहायेनाह निर्वधविमुक्तोऽस्मीत्यर्थः । 'मौना
याना भयहेतु' इत्यादावनवात्पबनी । तस्मान्धारणाद्विपक्ष शत्रु पप्ररहितश्च
नास्ति । अदास्मिन्नवसरे सपक्ष मुह्यत्सवसहितश्चेति मत्वा मा भज । विभ्रमाद्यं
मयि निवृत्तेत्यर्थः ॥

एवं प्रार्थयमानमेनं समान्य कार्यगत्या गते सति हनूमति ॥

एवमिति । एवमुक्तीत्या प्रार्थयमान याचनानमेन मैनाक समान्य मानयि-
त्वा । 'यथा रामविनिर्मुक्त शर शस्त्रविक्रम । गच्छेत्तद्ब्रह्ममिष्यामि लब्ध्वा रावणपा-
लिताम् ॥' इति रामायणोक्तरीत्या प्रतिज्ञाया विहितत्वात्कार्यफलस्यात्यधिकबुद्ध्या
इहान्तरे मया न स्यात्तव्यमिति मन्नायायेत्यर्थः । कार्यगत्या स्वामिन्कार्यवशेन हनूमति
गते गतवति सति ॥

तत किं जान त्नाह—

अवलोक्य हिरण्यनाभमब्धौ बलमान बलमानमाधिबज्र ।

शतमन्युरपेतमन्युरासीत्पथमानात्मजसेवनादमुष्मिन् ॥ ६ ॥

अवलोक्येति । बलमानावलोक्यशीलान्मप्राप्ति विदारयतीति तथोक्त वज्र
दम्भोल्लिख्य स तथोक्त । यद्वा अवयोरैकत्वस्मरणात् बलम्य बलरुदामुरम्य मान
गर्वम् । 'गर्वोऽभिमानोऽहंकार' इत्यमरः । अप्राप्ति नाशयतीति तथोक्त वज्र यस्य
स तथोक्त शतमन्यु शतक्रतुरब्धौ बलमान हिरण्यनाभमवलोक्य । लक्ष्य लब्ध्वापी-
त्यर्थः । पथमानात्मजसेवनाद्धेतोरमुष्मिन्मैनाके विषयेऽपेतमन्युर्विगतमन्युरासीत् ।
श्रीरामकार्यार्थं प्रवृत्तस्य सेवनाय प्रवृत्तत्वाद्धैरमविगणशेषशान्तकोपोऽभूदित्यर्थः ॥

तदनु यथापुर लङ्कापुरं प्रति प्रधावतो हनूमत सरणिमरुणदरुण-
सारथे पदवीं विन्ध्य इव वदनं व्यादाय द्विरसनजननी रहसा
मुरसा ॥

तदन्विति । तदनु मैनाकनिर्गमनानन्तरम् । यथापुरं पुरा यथा । पूर्ववदित्यर्थः ।

‘यथासादृश्ये’ इत्यव्ययीभावे “हस्तो नपुसके प्रातिपदिकस्य” इति ह्रस्वत्वम् । लङ्कापुरं रावणराजधानां प्रति प्रधावतो वेगेन गच्छतो हनूमतः सरणिं मार्गमरणसारथेरन् रुमारथे सूर्यस्य । ‘सुरसूतोऽरणोऽनुर’ इत्यमरः । पदवीं निष्व इव सुरसा नाम द्रिसनजानी सर्वमाता रहसा तरसा । ‘रहस्तरसी तु रयः सद’ इत्यमरः । वदनं व्यादाय शतयोजनपरिमितं व्याप्तं कृत्वा रणम् । ररोधेत्यर्थः । ‘रधिर् आवरणे’ इति धातोर्लङ् ॥

ततः किमत आह—

उज्जृम्भितस्य तरसा सुरसा विजेतु
पादौ पयोधिकलितौ पयमानसूनुौ ।
तस्योत्तमाङ्गमभवद्गगनस्रवन्ती-
वीचीचयस्खलितमीरुरमालभारि ॥ ७ ॥

उज्जृम्भितस्येति । तरसा वेगेन सुरसा विजेतुमुज्जृम्भितस्य प्रवृद्धस्यास्य पयःमानसूनुर्हनूमतः पादौ पयोधिकलितौ समुद्रसन्धिस्तावभूताम् । तथोत्तमाङ्गं शिरस्तु । ‘उत्तमाङ्गं शिरः शीघ्रम्’ इत्यमरः । गगनस्रवन्त्या गयनापगया मन्दाकिन्या वीचीचयेभ्यस्तरंगपरम्पराभ्यः स्खलितानां विगलितानां सीरराणामम्बुकणानां मालासूनुौ विभर्तीति तयोक्तममरः । सरसावधाधिकं निजवपुर्यथा म्यातथाय निजसा मर्द्याश्चवर्धतेत्यर्थः । ‘स्रवन्ती निम्नगपगा’ ‘सीकरोऽम्बुक्णा स्मृता’ इति चामरः । ‘इष्टवेदाङ्गमाङ्गना चित्तलभारिणु’ इति मालाशब्दस्य ह्रस्वत्वम् । अत्र हनूमदुत्तमाङ्गस्य गगनस्रवतीसीरमालभारित्वात्सरन्ध्रेऽपि तत्स्रवन्धोक्तेरस्रवन्धे स्रवन्धरपातिशयोक्तिः । वसन्तनिलग्रहतम् ।

तनुं तनूकृत्य तदा हनूमान्कृत्वा प्रवेशं जठरे तटीये ।

ततो विनिष्क्रम्य स चक्रपाणेस्त्रिविक्रमस्य क्रममेव चक्रे ॥ ८ ॥

तनुमिति । तदा तस्मिन्समये तादृश्रूपधारणेन प्रसिद्धप्रभावो हनूमास्तनुं निजं शरीरं तनूकृत्वाहुष्टमात्रं कृत्वा । शीघ्रप्रवेशनिर्गमनसौकर्यार्थमिति भावः । तटीये सुरसासरन्धिनि जठरे जुलिजुहरे प्रवेशं कृत्वा प्रविश्य ततस्तदनन्तरं विनिष्क्रम्य वदनपिधानात्पूर्वमेव निर्गम्य । त्रयो विक्रमाः पादन्त्यास्ता यस्य । बलिवन्धनोद्युक्तस्येति । चक्रं सुदर्शनं पाणौ यस्य चक्रपाणेर्वाग्मनावतारस्य विष्णोः । ‘सत्तम्युपमाने’ इत्यादिना बहुमाहि । ‘त्रहरणार्थेभ्यः परे निशसप्तम्यौ भवतः’ इति मातृभ्यां परनिपातः । क्रमम् । तत्सदृशप्रकारमित्यर्थः । अत एव निदर्शना । चक्री बलिवन्धनोद्युक्तो वामनो यथा प्रवृद्धो भूत्वा पुनः प्रवृत्तिम्योऽभूतथायमपि तादृश्रूपो बभूवेत्यर्थः । तथा च रामायणम्—‘तद्दृष्ट्वा व्यादित त्वास्य वायुपुत्रः सुषुप्तिमान् । मुसक्षिप्यात्मनः कायं बभूवाहुष्टमात्रकः ॥ सोऽग्निपत्न्या तद्वक्त्रं निष्पन्नं च महान्व । अन्तरिक्षे स्थितं श्रामानिदं वचनमब्रवीत् ॥’ इति । वृत्तमुपजानि ॥

अनन्तरवृत्तान्तमहि—

भूयोऽपि सोऽयं रघुनाथदूतश्चिच्छेदं गच्छन्नखरैः खराग्रैः ।

नृसिंहरहः पथि सिंहिकाङ्गं छायानिरोधादुपपन्नमन्यु ॥ ९ ॥

भूय इति । सोऽयं सुरसाविजयप्रसिद्धपराक्रमसम्पन्नो रघुनाथदूतो हनुमान् ।
भूय पुनरपि गच्छन् पथि मार्गे छायानिरोधादनातपनिग्रहादेत्ये । 'छाया तनातपे
कान्ती' इति वैजयन्ती । उपपन्नमन्यु प्राप्तमन्यु । अत एव नृसिंहस्य रह इव रहो
वेगो यस्य स तथोक्तः सञ्चित्युपमा । सिंहिकायाः सिंहिनारयादछायाग्रहस्य राहु
मातुः । अतः क्लेशरः खराग्रैर्निक्षिप्तमूर्तेर्नखरैर्निक्षिप्तम् । 'नखं भ्यान्नखरोऽस्त्रियाम्'
इत्यमरः । चिच्छेदं विददार । यथा नृसिंहो हिरण्यमग्निपुगात्रं तथा अयमपि
सिंहिकाङ्गं चिच्छेदेत्यर्थः । 'तत्तत्स्वस्या नखं स्त्रीत्यैर्मर्माण्युद्धृत्य वानरः । उत्पन्नाताथ
वेगेन मनः सपातविनमः ॥' इति रामायणवचनम् । वृत्तं तु पूर्ववत् ॥

तदनु पारावारस्य पारे लम्बशिखरिणि लम्बमानः प्रतनुतरङ्गपु-
लङ्कापुरोत्तरगोपुरद्वारमासाद्य नितान्तचिन्तातन्तुसतानितान्तं कुरु-
णोऽभूत् ॥

तदन्विति । तदनु सिंहिकाङ्गमेदनान्तरमपारं पारमस्य दुरतरत्वात् पारावार-
समुद् । पदयोरभेदः । तस्य पारेऽपरतीरे । लम्बशिखरिणि लम्बारये गिरि-
'लम्बमानशिखरिणि' इति वा पाठः । 'स लम्बशिखरे लम्बे लम्बमानपयोधरे' इति
रामायणोक्तत्वात् । यद्वा लम्बपदतस्यैव लम्बमान इति नामान्तरम् । लम्बमान-
प्रपिष्टः सन् । प्रतनुतरङ्गपुरत्यन्तसूक्ष्मशरीरः सन् । परेषामप्रकाशार्थमिति भावः
लङ्कापुरस्योत्तरगोपुरद्वारमुत्तरपुद्गारम् । यद्यपि 'पुद्गारं तु गोपुरम्' इत्यमरः, तथापि
करिन्लम्बमर्णावतनादिवदपौनरस्यं द्रष्टव्यम् । आसाद्य प्राप्य । लङ्घ्य केन मार्ग-
मुपवेशेति ज्ञातुमिति भावः । नितान्तमत्यन्तं चिन्ता एव तन्तुसतानानि सूत्रवतन-
यस्यै सञ्चानितं बद्धमन्तं करणं यस्य स तथोक्तोऽभूत् । दुरतरचितानान्तातरङ्गो
बभूवेत्यर्थः । 'बद्धे सञ्चानितं भूतम्' इत्यमरः ॥

चिन्ताप्रसारमेवाह—

धानरसेना कथं तरेदिममन्तरायं वितन्त्यन्तमुदन्त्यन्तम्, तरतु-
नाम, कथमुपयातु यातुधानराजधानीमिमाम्, सर्वथा वितथमनो-
रथो दाशराथि, मोघीकृतार्णवलङ्घनं, केवलमहमभवम्, जीवितं व-
नं वेति न जानामि जानकीति तत्रमगवतीं सीतामवजिगमिपुराञ्च-
नेयं प्रच्छन्नसचारहेतोरस्तमयं गमस्तिमालिनं केवतमभिललापः ॥

१ 'लम्बमानशिखरिणि लम्बमानतनुर्लङ्कापुरद्वारमासाद्य नितान्तचिन्तातन्तुसतानितान्तं
करणं' इति पाठः २ 'जीवति' इति पाठः ३ 'जानकीम्' इति पाठः ४ 'तदस्त्र-
भवदीम्' इति पाठः

यानरेति । वानरसेनातराय सुरसाग्रहणादिरूप विघ्न वितवन् कुर्वाणम् ।
दुस्तरमित्यर्थः । इममेनमतिविस्तीर्णमुद्वन्त समुद्रं कः कुतो वा तरेच्छयेत् ।
तारितुमशक्योऽयमुदधिरिति भावः । यथान्यचित्ताग्र तरु नाम । यानुधानाना
राक्षसानां राजधानीं त्रिकूटोन्मिथामिमां लङ्कां कथमुपयातुं न प्राप्तवान् । सर्वथा
प्राप्तुमशक्येत्यर्थः । सर्वथा सर्वप्रयत्नेन परालोचनानां क्रियमाणाया सत्या दाशरथि
श्रीरामो वितथमनारयो व्यर्थसंकल्प एव । जहिमपि केवलमत्यन्त मोघीरुनं मिफली
वृत्तमपचलद्वा येन स ताटकोऽभङ्गमभूत् । यानरीशुदर्शनाद्यभागात्ताटसि बहु
प्रयत्नेन । जननी जीविता वा न वा इति न जानामीत्येव बहुधा सचिन्त्य
रूपा चितया किं प्रयोजनमिति निश्चित्य धैर्यमवष्टभ्य तत्र पुरे वनेषु च भगवतीं
महानुभावा सीतामाञ्जनेयो हनुमानवज्रिगमिपुरवगन्तुमिच्छुः सन् । प्रच्छन्नेन
रहस्येन सचारेहेतो सचारनिमित्तं गमस्तिमालिनं सूर्यस्यास्त्रमयं केवलमन्नमय
मेतन्मिललाप चरमे । 'रूपं कान्तो' इति धातोर्लिङ्गः ॥

तदनु शातमखस्यागस्त्यसन्निधौ निश्चितचापस्य प्रत्यासीदति
प्रयोजनयेलेति प्रचेतसे कथयितुमिव प्रतीचीं दिशं प्रविशति भग
वति भास्यति ॥

तदग्न्यिति । तदनु हनुमच्चिन्तानन्तरं शातमखस्य शतमखसन्निधौ । 'तले-
१ 'दम्' इत्यण् । अगस्त्यस्य सन्निधौ निश्चितस्य चापस्य वष्णवस्य वनुषः प्रयोजनवैला
कायावसरं प्रत्यासीदति रामागतोति प्रचेतसे वरुणाय कथयितुमिव भगवति महा-
त्मनि भास्यति सूर्ये प्रणाया दिशं प्रविशति प्राप्नोति सति ॥

गगनतलमिदमपरमहीधरकूटककान्तारसमुद्भवदावपायकशिखा-
श्रेणिभिः किं शोणितम्, अधरा समीपसमपतत्पतङ्गरश्मिदृढतरवे-
ष्टननिष्ठूतानलतटतपनोपलजालसमुल्लसद्वालापटलैः किमपाट-
लितम्, आहोस्विदागताय मित्राय महार्घमर्घ्यं प्रदातुं प्रमुदितचेतसा
प्रचेतसा तूर्णमैरणोदरोद्गीर्यमाणमाणिन्यकिरणे किमरणितम्,
आहोस्विच्छारापयतगङ्गिणीसलिलमपि रिसयितुमुज्जृम्भितस्य चरमसा-
गरौर्वाग्नेरचि पुञ्जेन किमिति रञ्जितमिति सकलजनस्य सदेहसंदोहं
सदधाने सध्यारागे समुदञ्चिते, सरस्मीरहश्रेणिषु पत्रपुष्पकपाटपि
धानासु प्रतिकुमुदमयन मकरन्दमिश्रामटत्सु मधुघृतद्विजेषु, विक-
चकुवलयकलिकामर्षणरूपायेषु स्थायतनवायुषु तत इत संचरत्सु
तिमिरेषु, कालागरधूमस्तोमश्यामलितेषु दिक्पालपुरगोपुरव्यूहेषु,

१ 'शातमखस्य निशेषचापस्य प्रत्यासीदति' इति पाठः २ 'निर्मिद' इति पाठः
३ 'आगस्त्य' इति पाठः ४ 'अणवोद्गीयमाण' इति पाठः ५ 'प्रसिद्धम्' इति पाठः
६ 'किमनु' इति पाठः ७ 'वष्ण' इति पाठः ८ 'सावधानेषु' इति पाठः

प्रतिकमलाकर प्रेक्षिते विन्धेपवेदनापूर्वरेके रथाङ्गविहगदीनककारे,
नक्षत्रमालालकृते गगनमतङ्गजे ॥

गगनतलमिति । इदं गगनतलमाशमण्डलम्परगद्दीवरकटकेष्वन्तर्गतानि
तन्त्रेषु याति कान्ताराण्यरण्यानि तन्त्रमुद्रकस्य तन्त्रगतस्य दावपावकस्य गवात्रे
शिखात्रेणिभिर्ज्वालाजाले शोणित किमरणीयत किम् । अत्रा नमीप निकट प्रति
समापतभागच्छन्त्य पतद् सूर्य । 'पतदौ पशिसूर्यो च' इत्यमर । तस्य रसमान
किरणानाम् । प्रप्रहाणमिति च गम्यते । दृढतरवेष्टनेनानिगाटसकलनेन निष्पुन
निर्यतोऽनलोऽग्निर्धृषा तानि यानि तटनपनोपलज्जानि तटवतिसूर्यकान्तमणिनि
करास्तेभ्य समुत्तमङ्गि सस्फुरद्भिर्ज्वालापटलेरचि पुञ्जरापाटलितमाममन्तादरणि
किम् । आहोस्त्रिदश यद्वा । 'आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च', 'स्त्रिदशे =
वितर्के च' इत्युभयत्राप्यमर । आगताय निजनिवास प्राप्तय मिनाय सूर्याय उद्भवे
च । 'मिन सुहृदि मिनोऽरे' इति विध । महार्घममृत्यम् । अर्घार्थ पूना
द्रव्यमर्घ्यम् । 'पादार्घ्याभ्या च' इति यत्प्रत्यय । 'मृत्ये पूजाविधावर्ध', 'पद
त्रिध्वर्धमर्घार्थे' इति चामर । प्रदातु प्रमुदितचतस्र सतुष्टान्त करणेन प्रचेतस
वरणेन तृण मित्रागमनननितसभ्रमात्सत्वरमणवोदरात्ममुद्रमभ्यादुद्गीर्णमाणान्युद्भि
यमाणानि यानि माणिन्यानि तेषा किरणैररुणित किम् । अत्र निष्पुनोद्गीर्णमाण
शब्दयोगीणाधत्वात् भाष्यत्व किन्तु सौन्दर्यावहत्वमेवेत्युक्तं प्राक् । आहोस्त्रिताराप
यतरङ्गिणीमणिक्मकाशगङ्गोदकमपि । 'ताराप-रोऽन्तरिक्ष च' इत्यमर । रसार्क-
तुमास्त्रादयितुम् । पातुमिति यावर । 'रसो गन्धरसे स्वादे' इति वैजयन्ती ।
उद्भृम्भितस्योद्भूतस्य चरमसागरार्वात्रे पश्चिमसमुद्रवर्तिवटवानलस्य । 'औदस्त
वाटवो वटवानल' इत्यमर । अर्थे पुञ्जेन ज्वालाजालेन । इहेदानीं रजितमरणीयत
किम् । इत्यनेन प्रसारेण सकलजनस्य । सर्वेषा जनानामित्यर्थ । सदेहसदोह
सशयातिशय स्रग्धाने समुत्पादयति सध्वारागे समुद्रक्षिते समुद्भृम्भिते सति । अत्र
गगनतलस्य निर्धारितानेन्द्रेतुनिमित्तारुणितत्वोत्प्रेक्षापादुत्प्रेक्षा । तदुज्जीवितध्व
सदेह इति सक्षेप । तथा सरसीरहप्रेणिष्वम्भोजराजिषु । गृहप्रेणिष्विति च गम्यते ।
पनपुटान्येव कपाटन्यरराणि तानि पिधानानि छदनानि यासा तासु । मुकुलितासु
सतीध्वित्यर्थ । 'कपाटमरर तुल्ये', 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छदनानि च' इति
चामर । 'कष्टि भागुरिरहोपमवाप्योरपसर्गयो' इत्यकारलोप । अत एव मधुवता
भृता एव द्विजा ब्रह्मचारिण इति रूपम् । तेषु प्रतिकुसुदभवन्म् । कुसुदरूपभने-
ध्वित्यर्थ । वीप्सायामव्ययीभाव । मकरदमिषामुद्दिष्टादितु । पुष्परसलम्भिषा-
टनतत्परेषु सत्स्वित्यर्थ । 'अप्रत्यारयाविनमरे भिक्षेत' इत्युपदेशात्पठापिनद्वय
हान्विहायात्र भिक्षाटनस्य युक्तत्वादिति भाव । सूर्यासमये मधुवतानां मुकुलितर-
सीरहपरित्यागेन विकसितकैरवसचारसमवायियमुत्प्रेक्षा गम्यमाना रूपकसङ्कीर्णा ।
तथा सायतना सायमवा । 'सायचिर-' इत्यादिना द्युरप्रत्ययस्तुङ्गमक्ष । ते च

ते वायव्ये तेषु । विक्चतुवलयकलिकाकर्पणेन विकसितकोरकसर्पणेन कषायेषु सुर-
भिषु सन्तु । 'कलिका कोरक पुनान्', 'रमद्वये कषायोऽङ्गा निर्यासे सौरमे रस'
इत्यमरायादवौ । तिमिरेष्वधमारेषु तत इत सचरन्तु व्याप्रियमाणेषु सन्तु । तत्रा
दिकपालपुराणामिन्द्राद्यष्टदिक्पतिपट्टणाना गोपुरव्यूहेषु पुरद्वारसन्निवेशेषु कलागरुधूम-
सौमेनाभिधानानर्थं परिकल्पितकृत्वागरुधूमपट्टलेन द्यामालितेषु मेघकीकृतेषु सन्तु ।
तथा प्रतिनमलाकरम् । कमलाकरेण्वित्यर्थः । रथाद्भविहगाना चक्रवाकपक्षिणाम् ।
'कोक्कश्चन्धन्वानो रथाद्वाहयनामक' इत्यमरः । विलेपयेदनाया विरहवेदनाया
पूर्वरङ्गे प्रारम्भभूते । दीनर्षेचारे दीनानन्दिते । त्रेमिलानुकरणशब्दः । प्रेङ्खिते
समुत्पन्ने मतिः । तथा गगनमतश्च आकाशगज इति रूपकम् । नभनमाल्या
नारनभ्रेभ्या सप्तविंशतिमोक्षिकहारवत्या चालकृते भषिते मतिः । 'सर्व नभनमाला
न्यात्मसप्तविंशतिमोक्षिकै' इत्यमरः ॥

अतश्चन्द्रोदयोऽभूदित्याह—

आविर्वभूव पूर्वाङ्गे शृङ्गे शृङ्गारजीवितम् ।

तमस्तमालकान्तारकुठार शशलान्छन ॥ १० ॥

आविर्वभूवेति । तमोऽधकार एव तमालकान्तार तापिच्छकानन तस्य कुठार
परगुरिति छिद्यपरम्परितरूपकम् । ध्वान्तविध्वंस इत्यर्थः । 'कलम्बन्धन्तमाल
'म्यानापिच्छ' इत्यमरः । शृङ्गारस्य शृङ्गारस्यस्य रसस्य आवित नावनभूत ।
तादस्येतोद्वापक वातदुजीवक इत्यर्थः । तदुक्तम्—'मलयानिलचन्द्राचान्तदस्था
परिकीर्तिता' इति । शशलान्छन चन्द्रः । पूर्वोद्गदयपरंतस्य । 'उदय पूर्वपर्वत'
इत्यमरः । शृङ्गे शिखर आविर्वभवोदजृम्भत ॥

तत्करास्तमसा रज्जा रेजिरे गगनाजिरे ।

शैवालचयसच्छन्ना सरसीष विसाङ्कुरा ॥ ११ ॥

तदिति । गगनाजिरे गगनाक्षणे । 'अद्गण चन्वराजिरे' इत्यमरः । तमसा अन्ध-
कारेण रज्ज्वाद्यस्मान्कराश्चन्द्रकिरणा भरति कासारे । 'कासार सरसी सर' इत्य-
मरः । शैवालचयसच्छन्ना शैवालशालान्छादिना विसाङ्कुरा मृणालकिसलय इव ।
'जलनीली तु शैवाल शैवालोऽथ कुमुदती', 'मृणाल विसम्' इति चामरः । रेजिरे
चकाशिरे । 'राजु बीर्भा' इति धातोलिङ् ॥

तस्मिन्प्रदोषममये सहसा हनूमा

नर्कातिच्छद्राजवनिकामपनीय शत्रो ।

आविर्वभूव मुमन परितोपणाय

लङ्काप्रवेशनयनाटकसूत्रधार ॥ १२ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्प्रदोषममये रजनीमुखवेलायाम् । 'प्रदोषो रजनीमुखम्'

इत्यमर । लङ्काप्रवेश एव नवो नवीनो नाटकमूत्रधारो नाट्यप्रवर्तनं प्रवर्तमानो
 हनूमान् । अत्र नवशब्दग्रहण लङ्कापुरस्य पुरुषान्तराप्रविष्टचरत्नसूचनार्थमिवा-
 न्तव्यम् । शत्रो रावणस्य सन्निधी कीर्तिच्छटा यशोवन्दमेव जवनिम् प्रतिकी-
 राम् । अपनीकापसार्य । तकीर्त्यपनयस्त्वन्मृश्यादिति भावः । 'वन्द जाल चकाल
 जालक पेदना न्छटा' इति वैजयन्ती । 'प्रतिस्तीरा जवनिम्' इत्यमर । हननं
 देवानां सामाजिकविविधानां च परितोषणाय । हृदयरञ्जनार्थमित्यर्थः । 'सुमना पुत्र
 मातुलो स्त्री देवपुत्रयो पुमान्' इति वैजयन्ती । सहसा शीघ्रमाविर्भव । लङ्का-
 पुरमध्यदेशप्रवेशाय प्रवृत्त इत्यर्थः । सूत्रं चतुर्विधाभिनयात्सनाट्यमूचना धार्य
 तीति सूत्रधारः । 'सूत्रं तु सूत्रे ग्रन्थमेवे तन्तुव्यवस्थयो' इति नानापरम्परानां ।
 सूत्रधारलक्षणं तु—'आस्तावन्गुणाच्चेतु क्वेरेपि च वस्तुन रङ्गप्रमाणं प्रा-
 सूत्रधार इहोदित ॥' इति । अथ तु द्विप्रकारः । एष पूर्ववत्प्रविधानपक्षः, इतरस्तु
 नटापरपर्यायं सूत्रधारसदृशगुणादृष्टिः । प्रस्तावनप्रयोजक इति चेत्तत् । लङ्का-
 'प्रयुज्य रङ्ग निष्क्रान्ते सूत्रधारे सहायुगे । तादृशं प्रविशेदन्व सूत्रधारगुणादृष्टिः ॥
 इति । अत्र समन्तास्तुर्वर्तमानयवत्परास्तरः । वसन्ततिलसदृशम् ॥

तत्काले लङ्काधिदेवतामात्मना सह विग्रहं विधातुं गृहीतयुवतिं
 विग्रहा मार्गप्रसारस्यार्गलीभूय भूयसा तर्जयन्तीं निजित्य तया वानर-
 रचिताजशोपश निजैनिलयविलय सरसिजासनशासनादावेदयन्त्य-
 विहितानुमतिर्मारुतिर्लङ्कायामविफलमेव मैथिलीं विचिन्वन्मूर्तं च
 चतिन प्रासादमाससाद ।

तत्काल इति । तत्काले पुरप्रवेशसमये मारुतिर्हनूमात्मात्मना सह स्वेन सह
 विग्रहं कल्ह विधातुं कर्तुं गृहीतो युवतिविग्रहो यया ताम् । आरूपवारिणीमित्यर्थः । अत्र
 अत एव मार्गप्रसारस्य मार्गसंचारस्यार्गलीभूय निष्क्रमता प्राप्तिः । गमनप्रति-
 भूत्वेत्यर्थः । 'तद्विष्क्रमोऽर्गल न ना' इत्यमर । भूयसा बाहुल्येन तर्जयते ।
 भर्त्सयन्तीम् । तर्जयते परस्मैपदत्वं 'तर्जयतिव केतुभि' इत्यादां का । विहितास्तु
 प्रयोगदर्शनासिद्धम् । तर्जयतेरनुज्ञातत्वे चक्षिको विस्मरणेनानदा । 'च' इति
 त्मनेपदस्यानिचित्यज्ञापनात्परस्मैपदमिति । अत एव 'तर्जयति भर्त्सयति' इति
 दृश्यते इति भट्टमठ । लङ्काधिदेवता लङ्काप्रिष्ठानदेवता निजित्य मुष्टिघातेन
 'मुष्टिनाभिजघनैस्त हनूमान्नीधमूर्च्छित' इति रामायणचक्रान्तरः । अथ स
 मनशाननद्रव्यनियोगवशात् । उपज्ञायत इत्युपज्ञा आयज्ञानम् । 'उपज्ञा शानमाश्रय' इत्य-
 मर । कर्मण्यश्रयः । वानरेण रचिता विहिता यावत्ज्ञावधीरण सोपज्ञा
 ज्ञान यस्य त तथोक्तम् । 'वानरद्वैतावधीरण तव यदा स्थापिता लङ्काया विनाश

इत्यादौ जातमित्यथ । निजनिजयविलस्य निजनिवेतननाशमावेदयन्त्या । 'इदं च
तथ्यं शृणु मे श्रुयन्त्या वै हरीश्वर । स्वयं स्वयमुवा दत्त वग्दानं यथा मम ॥ यदा
त्वा वानरं नृशिविद्विजमाद्वशमानयेत् । तदा त्वया हि निज्ञेयं रक्षसा भयमागताम् ॥'
इत्यादिरामायणोक्तरीत्या कथयन्त्येत्वर्थः । तथा लङ्काधिदेवतया विहितानुमति
होताङ्गीकारः सन् । 'इत्यामविकल्पमेवाप्रतिहतमेव मंथिलीं विचिन्वन् मृगयन् ।
नन्दनचरवर्तिनो रामममावभौमस्य रावणस्य आसाद हर्म्यमासस्यैव प्राप ॥

तत्र,

तत्रेति । तत्र तस्मिन् आसादामादनसमये ॥

एषा राक्षसस्तार्वभौमनगरी रक्षधमूरक्षिता

तस्येदं सदनं सुवर्णशिखरं विभ्राणमभ्रावलिम् ।

एतत्पुष्पकमाहृतं धनपतेरित्यादरामारुते-

स्तत्रादर्शयद्विन्दुटीपकिरणप्रद्योतितां निशा ॥ १३ ॥

पठेति । एषा रक्षधमूरक्षिता रामममेनाभिगुप्ता रामममार्वभौमनगरी रावण-
राजधानी । तथेदमेतत्तस्य रावणस्य सुवर्णं सुवर्णशिखरं हिरण्यमश्टद्वयमभ्रावलिं
विभ्राणं विभ्रन् । मेघपर्यन्तोत्पतमित्यर्थः । मृजं शानच् । सदनं गृहम् । तथैत-
द्धनपते । धनपतिं विजित्येत्यर्थः । 'त्यस्योपे कस्यचिन्नरणे पङ्कनी वान्या' ।
१ आहृतमपहृतं पुष्पकं पुष्पनाम्य विमानम् । इत्यनेन प्रसारेणादराच्छ्रीरामश्चार्ध-
रत्नदृप्तत्वपणितप्रीतिरुत्थान् । मार्गतेर्नूतनम् । इन्दुरेव दीपस्तस्य किरणैः प्रद्योतिता
परव्रक्षिता आशा दिशो यथा सा तथोक्ता निशा रात्रिरदर्शयत् । यथा कश्चित्कर्म-
२ एतदभ्यागतया रात्रौ दीपप्रमथ्य सर्वं द्रष्टव्यं प्रदर्शयति तद्वदनापीत्यर्थः । चन्द्रोदय-
दिनप्रकाशे सति मारुतिः सर्वं निर्वणयामासेति पठितोऽयम् । अत्र निशाया
नकारपठेऽपि तरुणभ्राभिधानादतिशयोक्तिमेव, स चैन्द्रोदयवर्तित्पक्षेण
३ तैः । शार्ङ्गलविकाडित इत्यम् ॥

तदि

क्षरणं ह्यसाक्षाच्चन्द्र एव मारुते साहाय्यकृतपरोऽभूदित्युत्प्रेम्भते—

मर । चैत्रे च,

'नगनीला' चेति । किंचेत्यर्थः ॥

चक्षुरिरेकारमेवाह—

आदित्यं कृतकृत्यं एष भविता सीतापतेरीदृशं

साहाय्यं विरचय्य कीर्तिर्मंतुलामादित्मुना सुनुना ।

इत्यालोच्य तदा किल स्वयमपि रयार्तिं ग्रहीतुं परा

लङ्काया रघुनाथदूतसरणो चन्द्रेण दीपायितम् ॥ १४ ॥

आदित्य इति । आदित्यं मूढं कर्ता । सीतापते श्रीरामस्य । एतेन क्षण-

मात्रमपि तद्विरहासहिष्णुत्व सूच्यते । ईदृशमित्यभूतम् । सीतान्वेषणरूपमित्यर्थः । साहाय्यं सहायकर्म । सहायकारित्वमिति यावत् । 'ब्राह्मणादित्वात्थङ्' । विरचय्य कृत्वा । 'त्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेशः । अनुत्थ निरूपमा कीर्तिं रयातिमादिस्तुना आदातुमिच्छुना, सजिघृक्षुणेत्थ । ददाते सन्नन्तादुप्रत्ययः । सूनुना पुत्रेण सुग्रीवेण वृतकृत्य कृतार्थो भविता भविष्यत्वेव । भवनेर्लुट् । इतीत्यमालोच्य किम् । मत्वे किमित्यर्थः । तदा तस्मिन्समये स्वयमपि परा रयातिं ग्रहीतुं सपादायेतु लङ्कायां राघुनाथदूतस्य हनूमतः सरणौ मार्गे चन्द्रेण दीपायित दीपेनेवाचरितम् । तद्वत्सर्प हनूमते प्रदर्शितमित्यर्थः । अहोरात्रपराशक्त्येन तुल्ययोरवयोरन्यतरस्य ध्यातिसंभवे मया तूष्णीं स्यात् नोपयुज्यत इति मत्वा चन्द्रेणाप्येवमाचरितमित्युत्प्रेक्षितत्वाद् उत्प्रेक्षालङ्कारः । दीपशब्दादाचारक्यञ्ज्वावे च । वृत्त पूर्ववत् ॥

एवमेव पर्यटनस्य प्रसुन्दरीसौन्दर्यमुद्रा निद्रयाप्यतिशय्य शय्यागृहे वृत्तसंवेशं देशयुषतिपरिवृतमवरोधधूजनमप्यनिरोधेन निरीक्ष्य तत्र वितथमनोरथो मारुतिर्विरचितवहुविधचिन्ताप्रकारं प्राङ्गाराद्वधुत सप्तशोरुवनिकायामपि मैथिलीमन्वेष्टुमिष्टदेवताप्रणतिमतनुत ॥

एवमिति । एवमेवोक्तप्रकारेणैव मारुतिः पर्यटनस्य चरन् । सीतानिरीक्षणमिति भावः । न विद्यते स्वप्नो निद्रा येषां तेऽस्वप्ना देवाः । 'आदित्या नमोऽस्वप्ना' इत्यमरः । तेषां या सुन्दर्यस्तासां सौन्दर्यमुद्रा रामणीयकृपाराष्ट्रा निद्रया निद्रावस्थयाप्यतिशय्यतिरूपः । ज्ञानदृश्या तु किं वक्तव्यमिति भावः । शय्यागृहे शयनमन्दिरे वृत्तसंवेशं विहितस्वापम् । निद्राणमित्यर्थः । 'स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेशः इत्यपि' इत्यमरः । देशयुषतिपरिवृतं देशान्तरपरिवेष्टितम् । 'तच्छान्तानगरं वैशो वैश्याजनसमाश्रयः' इत्यमरः । अवरोधधूजनं मदोदर्याघन्तं पुरस्त्रीजनं च । 'शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमरः । अनिरोधेनाप्रतिबन्धेन निरीक्ष्य दृष्ट्वा । तन्नाम पुरे वितथमनोरथं सीतादर्शनालाभादर्थमनोरथः । अत एव विरचिता बहुविधा नानारूपाचिन्ताप्रकारा निचारपरिपाठ्यो येन स तथोक्तः । 'किं नु भीताश्च वैदेही मैथिली जनकात्मजाः । उपतिष्ठेत् विवशा रावणं दुष्टचारिणम् ॥' इत्यादि श्रीरामायणोक्तनानाविधचित्तान्तात्तकरण इत्यर्थः । अत एव प्राङ्गाराद्वधुतं सन् । लङ्कितपासारं सन्निधयः । अशोरुवनिकायामपि रावणान्तं पुरोचितप्रमदावनेऽपि मैथिलीं सीतामन्वेष्टुं विचेतुमिष्टदेवतानां वसुधैवकुर्वीतमीष्टदेवतानां प्रणतिं नमस्करमतनुतामपीति । प्रारब्धकार्यमिष्टदेवतानामस्कारं चरन्त्यर्थः । तथा च रामायणम्—'वसू रद्रास्तथादित्यानश्विनौ मरतोऽपि च । नमस्कृत्वा गमिष्यामि रक्षसां शोकवृद्धये ॥' इति ॥

असौ जनकनन्दिनी तत इतो विचिन्वन्स्रणा-

दशोरुयनिकामगादपगतान्यमार्गभ्रम ।

परामभिलपन्गतिं शमधनो यथा निर्मम-

स्वयीमखिलकिल्बिषप्रशमनैरुदिव्यौषधिम् ॥ १५ ॥

असाविति । अमे हनुमाननन्दिना जानकीं तत इतो विचिन्वन्मृगयन् पगतोऽन्यमार्गभ्रमो मार्गान्तरसंचार ससारमार्गविभ्रान्तिश्च यम्य स तथोक्तः सन् । विशेषणमेतच्छमधनेऽपि योज्यम् । अणान्णमात्रेणाशोकवनिक्रमगात्प्रापत् । कथं सन्निव । ममैत्येतद्व्ययम् । ममत्वाद्वाञ्छिताद्रहितो निर्ममो नि स्पृह । शमो वैराग्यादिना निर्विकारचित्तत्वम्, स एव धन यस्य स शमधन । वैराग्यसपन्नो मुनिरित्यर्थः । परा गतिं मुक्तिमभिलपन्वाञ्छन् । अखिलकिल्बिषप्रशमने सकल्पापनिरासे एकदिव्यौषधिम् । समस्तपापक्षयकरीमित्यर्थः । त्रयीं यथा वेदत्रयीमिव । 'मामान्य विशेषे पर्यवस्यति' इति न्यायेन प्रकृतोपयोगित्वाद्वाप्रतिपादकोपनिषद्व्यामिबेल्लेखः । 'इति वेदान्तप्रणी' इत्यमरः । 'इववद्वायथाशब्दा' इति द्रष्टव्याचार्यानुशासगादुपमालकारः । स च त्रयामोषास्त्वरूपणाद्रूपकाल्पकारेणाग्नेन सङ्कीर्यते । पृथ्वीवृत्तम् ॥

ततस्तस्या नागपुनागतालहिन्तालतमालकृतमालसरलवकुलवज्रुलैतिलकामलककुटजलिकुचकतकरुकोलाङ्गोललयङ्गविकटकैतकीकदम्बोदुम्बररूपित्थाश्वत्थकुरुरम्बररुमाकन्दकुन्दतिन्दुकचन्दनस्यन्दनचम्पकचाम्पेयपनसवेतसपलाशापाटलारसालप्रियालुप्रायैरनेकैरनोरुहनिर्गहे परिवृताया परिभ्रमन्नभ्ररुपत्रिकेटविटपनिरिडितगगनप्रपञ्चा काचन काञ्चनमयीं शिंशपामारुरोह ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । नागा नागदन्तस्य, पुनागा वैववज्रभा, ताला स्तृणरात्राङ्गया, हिन्ताला धानाला, तमालास्त्रापिन्ड्या, कृतमाला आरम्बधा, सरला देवदारुविशेषा, वकुला केसरा, वज्रुला अशोरा, तिलका छुरका, आमलकास्तिष्यफला, कुटजा गिरिमिटिका, लिकुचा लङ्कुचा, कतका जलपङ्कशोधक-शीतभूमिविशेषा, कङ्गोलानि कोशफलानि ग्रन्थ्याविशेषा, अङ्गोला निकोचका, लवद्रानि देवउमुमानि, विकटता सुवारुक्षा, केतक्यस्तृणद्रुमविशेषा प्रसिद्धा, रुद्रम्बा नीपा, उदुम्बरा जन्तुफला, कपिथा दविफला, अश्वत्थाश्वलदला कुरुराजका रज्जुरष्टका, महवका पिण्डीतका समीरणा वा, मारुन्दाश्चूतविशेषा,

१ 'पुनाग' इति नास्ति क्वचिद् २ 'वज्रुल' इति नास्ति क्वचिद् ३ 'अङ्गोल' इति नास्ति क्वचिद् ४ 'केतका' इति नास्ति क्वचिद् ५ 'कदम्ब' इति पाठः ६ 'मामान्य' इति नास्ति क्वचिद् ७ 'रसाल' इति नास्ति क्वचिद् ८ 'प्रियाल' इति पाठः ९ 'परिवृताम्' इति पाठः १० 'विकट' इति नास्ति क्वचिद्

कृतानि विकलितायमाणीन्द्रियाणि यस्य स तथोक्त । तथा सरमहरिचन्दनचर्चया
सद्गुरक्तचन्दनलेपनेन च । 'गुणे रागे द्वे रम' इत्यमर । जानकीदर्शनेच्छया
च प्रकटित पकाशितो रागो लोहितमनुरागश्च यस्य ॥ तथोक्त । 'रागोऽनुरक्तौ
मात्सर्यं क्लेशदौ लोहितादिषु' इत्यमर । तथा परिवर्तितोपरि सनिवेशेनामुक्ता
या वैकुण्ठमालोरसि तिर्यक्प्रसारेतपुष्पमाला तथा च । 'वैकुण्ठं तु तत् ।
यत्तिर्यक्प्रसारेतपुष्पमाला' इत्यमर । मुकुटरत्नप्रभया कोटीरहीरत्नमणिदीप्त्या च तिर
रुहता न्यकृता नक्षत्रमाला सप्तविंशतिर्माण्डिकमाला तारकात्रेणिव येन ॥ तथोक्त
सन् । एतन् पट्ट्या, अपरत्र कात्तिप्रसारायेति भाव । 'सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्त
विंशतिर्माण्डिकै' इत्यमर । शनैः शनैर्मन्दप्रकारम् । मन्दमन्दनावेशवशादस्तिमन्धर
मित्यर्थ । अगोस्वनिरामविशत् प्रविष्टवान् ॥

रजनिचरमभागे चारसीमन्तिनीना

करतलकलिताभिर्दोषिकामार्जनीभिः ।

दिशि दिशि परिमृष्ट यत्तमस्तत्समस्तं

हृदयमवजगाहे केवल रागणस्य ॥ १९ ॥

रजनीति । रजनिचरमभागे रात्रिविपरिहृतिमन्त्रये । अपररात्र इत्यर्थ । चार
सीमन्तिनीना । चारनारीणाम् । 'नारी सीमन्तिनी वयू' इत्यमर । ५२८० नारि
भिर्हस्ततलपट्टाभिर्दोषिकाभिरेव मार्जनीभिः शोवनीभिः, दिशि दिशि प्रतिदिशम् ।
वीप्साया द्विशक्तिः । यत्तमोऽधवाशो मोहश्च परिमृष्ट परिशोभितम् । जातमिति
शेष । तत्तमस्तत् हृत्तम कर्तुं रावणस्य हृदय केवल हृदयमेवावजगाहे प्रविवेश ।
यथा लोके ब्रीकरघृतमार्जन्या परिमृष्टो भूपराग उन्नविष्मन्दिरान्तर, यथा वा
दिनरत्नराभिमृष्ट सवतोदिक् शारदमधरार गिरिगह्वर प्रविशति तद्वदित्यर्थ । शीपि
काधरवारनारीपरिवेष्टितो रावण परममोहाविष्टहृदयस्तदानीमशोऽस्वनिका प्रविष्ट इति
फलितार्थ । अत्र जानकीसंगतिहेतुस्त्वेन प्रसिद्धस्य रावणहृदयतम प्रवेशस्य शीपिना
मार्जनीपरिशोधनहेतुस्त्वेनोपेक्षणादुत्प्रेषा व्यञ्जनप्रयोगादम्बा । सा च तमम
श्लेषमितिनामेदाभ्यन्तमयमूलातिशयोक्त्या रूपरानुप्राणितया विव्यूहेति सकर ॥

तत किं तत्राह—

सोऽय मदान्धहृदयो रघुवीरपत्नीं

सीमन्तिनीति हतनीतिरवाप पाप ।

आमूलपल्लवितकोमलसल्लकीति

वैतानपावकशिखामिव धारणेन्द्र ॥ २० ॥

सोऽयमिति । मदेन दपेणान्ध प्रवेष्टश्च हृदय यस्य स तथोक्त । अत एव
हतनीतिर्नष्टमय । तुर्विनीति इति यावत् । तथा पापानि परदारमिमर्शकल्पपाप्यस्य
सतीति पाप । दुराचार इत्यर्थ । अर्शआद्यन्प्रत्यय । सोऽय रावण

सीमन्तिनी साधारण्योपिदिति मत्वेति शेषः । ननु निजकुलनिर्मूलनमूलभूता जानातीति भावः । रघुवीरपत्न्या श्रीरामधर्मभार्याम् । वारणेन्द्रो मतगजः । मूलादारभ्य आमूलम् । 'आङ् मर्यादाभिपिच्यो' इत्यव्ययीभावः । ततः पलवितशब्देन 'सुप् सुपा' इति समासः । आमूलपर्यन्ति सजातपर्यन्तः । तारनादित्वादितच् । कोमला अभिनवा च सन्की गन्धप्रियलताविशेषः सेनि । मत्वेति शेषः । 'सङ्की स्याद्गजप्रिया' इति हलायुधः । वितानम्याय वेतानो यज्ञियः । 'वितानो यज्ञविन्दारे लामेऽपि स्तुक्मणि' इति विश्वः । स चागौ पावस्व तस्य शिखा ज्वालामिवाप प्रापः । उपमालङ्कारः । अत्र रघुवीरशब्देन श्रीरामवीर्या सीतापातित्रयानि तदुर्नया-
चास्यामन्नमृत्युत्व सूचितमित्यवगन्तव्यम् ॥

एतद्दर्शनेन वैपमानतनुलता मैथिली कापुष्टपविषयपह्यवचनपा-
रूपर्येण विदीर्यमाणहृदया हृदयदेयिताशयप्रत्ययादमुमेव तृणमन्त-
रत कृत्वा स्थिता पर्यभापत ॥

एतदिति । एतद्दर्शनेनैतस्य रावणस्य कर्मणः दर्शनेनावलोकनेन वैपमाना कम्प-
माना तनुलता गात्रनगै यस्या सा तयोक्ता मैथिला उत्पितः । पुरुषः कापुष्टः ।
'विभाया पुरुषे' इति विनःपातुशब्दस्य सङ्केतः । तस्य विषयाणि गोचराणि ।
तुर्नोचितानीति यावत् । तादृशानि यानि परस्परवचनानि कर्णकटोरदुर्भाषणानि तेषां
पारस्पर्येण परस्परयाः । 'मा दृष्ट्वा नागनामोहं गृह्णमाना मन्तोदरम् । अदर्शनमिवा-
त्मानं भयाग्नेतु त्वमिच्छसि ॥ कामये त्वा विशालाक्षि बहु मन्यस्य मा प्रिये' ॥
इत्यादिरामायणोक्तरीत्या । अवान्यवचनप्रहेलिन्येऽर्थः । विदीर्यमाणहृदया विदीर्य-
माणान्तःकरणं सती । हृदयदेयितस्य प्राणेश्वरस्य श्रीरामस्याशये सर्वदा स्वजिघृष्ण-
रूपाभिप्राये प्रत्ययाद्विश्रामादेनो । अमुं रावणं प्रचेव । न तु व्यक्त्यन्तरं प्रतीत्यर्थः ।
तृणमन्तरतो मध्ये कृत्वा स्थापयित्वा स्थिता वतमाना सती । पर्यभापतः प्रत्युत्तारः ।
रावणस्य साक्षान्स्वभाषणानर्हत्वातृणव्यवधानकरणं द्रष्टव्यम् । यद्वा यथा धारामस्तृ-
णैर्नैव कानामुर निरक्षितवान् तथा तेनैव तृणेन त्वमपि निरनिष्यतीति ज्ञापनार्थ-
वा, पशुसन्तानस्य तवेदं तृणमेव भोज्यमिति बुद्ध्या वा, तृणदानेन श्रीरामपादयो-
पवेति बुद्ध्या वा, आत्मप्रशस्तापरस्य तवधर्म्यमेतत्तृणसदृशमिति बुद्ध्या वा, जगदेन-
धीरस्य श्रीरामस्यापराधाचरणेन अवान्साजुबन्धो विनशिष्यतीति तृणं छित्त्वा निवेद-
नार्थं वा, तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युत्तरं दत्तवतीत्यर्थः ॥

तत्प्रवारमेवाह—

अयि, सकलसमाचारप्रतिष्ठानिष्ट परमेष्ठी ननु कुलगुरुर्भवत-
परकलत्ररतिरपत्रपा जनयति हि गोत्रजातानाम् ॥

१ 'दर्शनवैपमान' इति पाठः २ 'विषयवचन' इति पाठः ३ 'दयितशीय' इति
पाठः ४ 'एताव मत्वा एतान्' इति पाठः ५ 'अयि भो' इति पाठः ६ 'कलत्रगात्रनेत्र
प्रसक्तिरप्यनिरपत्रपा' इति पाठः

अयीत्यादिना । अवि इत्यामन्त्रणेन तस्य नामाप्सुचारेतुमनर्हमितीत्य मेदे-
शितमित्यवगन्तव्यम् । सकृत् समस्त्या ये सभाचारान्तर्गतदर्शार्थमोचिता सन्-
गाचारास्तेषां प्रतिष्ठाया निष्ठा प्रतिष्ठा तापयं यस्य स तथोक्त । समस्तसदाचारे-
र्वहणधुरीण इत्यर्थः । परमे म्याने तिष्ठतीति परमेष्ठो ब्रह्मा । 'परस्य कनि' इति
कनिप्रत्यय औणादिक । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । 'म्याम्यिनस्तृणम्'
इति बक्तव्यात्पच् । भवन्त्येव कुलपुरुषानु कुलस्वामी ननु । वक्ष्यप्रवर्तः खल्वे-
त्यर्थः । ब्रह्मणो नात्वात्त्व महाकुलप्रसूत एव जातोऽसीति भावः । अस्तु । तत् किं
तानाह—परेति । परस्मैनेपु परदारेषु रतिरनुरागो यस्य ॥ तथोक्त । भवानिति
श्लेषः । 'रति स्मरप्रियाया च रागेऽपि सुरतेषु च' इति विश्वः । गोत्रनालाना
त्वद्वयोद्भवानाम् । 'गोत्र बभौ पुनान्शेते' इति भागुरि । अपन्ना लज्जा जननस्यु
त्पादयति । हिरवधारणे । श्लेषे प्रथमः । त्वरीयजुर्गुणितकर्मवशात्तद्व्या लज्जिता
भवन्तीत्यर्थः । सदाचारप्रतिष्ठानिष्ठपरमेष्ठिवशज्जेन त्वया तांलष्टेनैव वनितव्यम् ।
नत्येवभूतदुराचारेण सदाचाराणां त्वज्जोत्रानाना लज्जापननेन भविनव्यमिति भावः ।
'कलत्र श्रोतीभार्ययो', 'लज्जा सापन्नपान्यत' इति चामरः ॥

तथा च विमनेतिर्न्तव्यमित्याद्यङ्ग मयोपदिश्यमानमेतद्विदितं तवावश्यं कर्तव्यम्
तथाच श्रेयो भविष्यतीत्याह—

भूयोऽपि पञ्चवटीपरितरममुं जनमेनुकूलप्रभञ्जन इवानुकूल
कूलोपकण्ठं परिभ्रष्टा भावमिव यदि नयेथा, तर्हि तद्यापि द्रव्यं
नियतं मदीयो जीवितेश साक्षार्जावितेशोऽपि त्वयि दयालुर्भवेत् ।

भूय इति । अमुं जनमित्यामनिर्देशः । मामित्यर्थः । पुरुषबुद्धिरेव यदि
कर्तव्या, न तु बालबुद्धिरिति ज्ञापनार्थमित्थं निर्देशः । पञ्चवटीपरितर पञ्चव्याभ्रम
र्यन्तभुवम् । 'पर्यन्तम् परितर' इत्यमरः । अनुकूलप्रभञ्जनेऽनुकूलवापुरिव परि
भ्रष्टा प्रतिबलवानुवशादमार्गगता नाव कूलोपकण्ठं तीरप्रान्तमिव । इत्यनेकवेयमु
पमा । भूय पुनरपि नयेथा यदि प्रापयेथाश्चेत् । नयतिद्विचमम् । तर्हि मदीये
जीवितेशो मत्प्राणेश्वर धाराम । परमदयालुरिति भावः । 'जीवितेशो यमे कान्ते'
इति विश्वः । तद्यापि नारापहृणरूपापरावस्तुर्गपि । स्ववन्द्यस्मान्ये पश्यात्युक्त
प्राक् । नियतं निश्चितं दमते दया करिष्यति । महापराधी दुराचारोऽथ हत्वगत इति
न मारयिष्यतीत्यर्थः । वर्तमानसानीधौ कर्तमानप्रत्ययः । इत्थं शरणागते त्वयि
काराभारवद्दया करिष्यति । तादात्मिस्गुणगणनापरतज्ज्ञा एव दयालवो न पूर्वोपराध
पतन्त्रा इति भावः । अतः साक्षात्साक्षितेशः प्रत्यक्षोऽन्तकोऽपि त्वयि विषये दयालु-
र्दयावान्भवेत् । न मारयेदित्यर्थः । श्रीरामदयापात्रस्य कथं मरणमिति भावः ॥

नचैव मत्प्रत्यर्पणेन प्राणनाग्नानमेव फल्म, अपितु सकललोकलाघवीयश्रीराम-
मेत्रीपात्रमपि भविष्यसीत्याह—

दाशरथेरंजय्याया मैत्र्या पात्रमपि भवितासि ॥

दाशरथेरिति । दाशरथे श्रीरामस्य सन्निवन्त्या अन्त्याया नेतुमशक्याया
अगरेहार्याया । यावज्जीवनभाविन्या इति यावत् । 'जस्यो य शस्यते जेतु जेयो
जेतव्यमात्रके' इत्यमर । 'क्षयन्त्या क्षय्याथे' इति निपातनात्साधु । मैत्र्या
सरयस्य । मैत्री व्याख्याता । पात्र योग्यो भवितासि भविष्यति । अभ्युच्चयधार्वा
लामनव भवितेति भाव । 'योग्यभावनयो पात्रम्' इत्यमर ॥

विपक्षे दण्डमाह—

किंतु खरप्रमुखनिशाचरवलम्वनसमयरेचिरलग्नसान्द्रवसापङ्क्ति-
लमुखमार्यपुत्रस्य शिलीमुखं भवन्तमन्तरेण क श्रद्धीत निजहृदय-
गलितरधिरधारया प्रक्षालयितुम् ॥

किंतिवति । किंतु । महुकादन्यथाकरण इत्यर्थ । खरप्रमुखनिशाचरवलस्य
कोपयुक्तजरासुरप्रभृतिगणमत्सेनाया मदनमनये विष्वमवकाले रचिर यथा तथा ।
'सुचिर' इति पाठेऽतिचिरकालमारभ्य । अथा क्षमकया सान्द्रवमया मेदुर मेदो-
विशेषेण पङ्क्ति पङ्क्तिवत् । पिण्डादित्वादित् । मुख अग्र वदन च यस्य ॥ तथो-
क्तम् । आर्यपुत्रस्य श्रीरामस्य शिलीमुखं ग्रामम् । अलिं चेति प्रतीयते । भवन्त-
मन्तरेण त्वा विना । 'अतरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया । निजहृदयात्स्वीयवक्ष-
स्थलाङ्गलिता नि हृता या रधिरधाग तथा प्रक्षालयितु शोधयितु क श्रद्धीत
भक्ता कुर्यात् । तद्विच्छिन्नैमुखजालने स्वमेव श्रद्धावान् । नान्य इत्यर्थ । महुकान्य-
वाकरणे श्रीराम खरविदारणशणेन त्वरीय वने विदारयिष्यतीति भाव ।
'अदन्तरोरपमर्गवद्वृत्तिर्वाच्या' इति श्रुद्ध-दृश्य पूर्वनिपात ॥

आस्ता तावद्वामराणावार्ता । लक्ष्मणराणानां त्वयि निपतता को वा निवारयितेत्याह—

अथवा जनस्थानसमरादारभ्य समगमावावग्रहत्पिताना सौमि-
निपत्रिचातमाना शोषिताम्बुपारणा तंवापनयश्चेत्क समयो निवा-
रयितुम् ॥

अथवेति । अथवेति पञ्चान्तरे । जनस्थाने यत्समर खरादिराजसमारण रण
तस्मादारभ्य । तत प्रभृतीत्यर्थ । 'अन्यागदितरते' इत्यत्र 'आरभ्याद्ययोगेऽपि'
इति वचनापक्षे पञ्चमी । अत एव 'यथा क्षातिस्तथा प्रभृत्याग्रहायणी' इति भाष्य-
कारप्रयोगादेव प्रभृतिशब्दयोगोपपन्नमीति वेद्यत । समराभाव एवावग्रहो वृष्टिप्रति-
बन्ध इति रूपकम् । 'गृष्टिर्ष्वे तद्विघातेऽवग्राहवग्राहौ समो' इत्यमर । तेन तृप्ति-

१ 'अजेयस्य' इति पाठ २ 'सुचिर' इति पाठ ३ 'वसापङ्क्तिरिति' इति पाठ
४ 'तद्वद्गलितरोगीति' इति पाठ ५ तंवापनयपनयश्चेत् इति पाठ

तानां सांमित्रिपत्रिणा लक्ष्मणवाणानामेव चातकानां पञ्चविशेषाणाम् । 'पत्री रोप इषुर्दयो' इत्यमर । शोणिताम्बुपारणा तदक्षाम्बुपानं तत्वापनयश्चेत्प्रत्यर्पणभाव रूपदुर्नयो यदि तर्हि निगारयितुं कं समर्थं । न कोऽपीत्यर्थः । अमोघानां लक्ष्मण-
वाणानां गतिं ब्रह्मापि वारयितुं न शक्तः । अतस्तद्वाणा अपि त्वद्गुधिरं पास-
न्ताति भावः ॥

अथ निशिचरनायं पञ्चवाणीभिन्न

न हि जनकसुताया प्रापदेकापि वाणी ।

जनमुपनतमृत्युं पञ्चवक्त्रादिदृष्टं

विशति हृतविषाधेरोपधे किं नु शक्तिः ॥ २१ ॥

अथेति । अथ जानकीमापणानन्तरं पञ्चानामरविन्दादीनां वाणानां समाहारः पञ्चवाणी । त्रिलोकीवदनं प्रमिया । तथा त्रिभिन्नं विदारितम् । अत्यन्तकामोपह-
तमित्यर्थः । एतन्नाणभिन्नमैवावस्थां चक्षुः न शक्यते, पञ्चवाणभिन्नस्य तु किं
वक्तव्यमिति भावः । निशिचरनाय रावणं जनकसुताया एतादृशकानां वाचा मध्ये
कचिदपि वाणी वाचं न प्राप्नु । कामाद्यहृदयोऽयं न कामपि वाणीमभ्युपगच्छति ।
आप्रोतेऽहं । हिरवधारणे । 'हिरैताववधारणे' इत्यमरः । अत्र दृष्टान्तमाह—जन-
निनि । उपनतमृत्युमापनमरणम् । अत एव पञ्चवक्त्रेण पञ्चमुखेनाहिना सर्पेण दृष्ट-
जनं हृतविषाधे । निषदोषपरिहरणशक्ताया अपीत्यर्थः । ओषधे शक्तिः सान्त्वय-
विशति किं नु । न प्रविशत्येवेत्यर्थः । दृष्टान्तालंकारः—'यत्र वाक्यद्वये विम्बप्रति-
विम्बतयोन्यते । 'सामान्यधर्मो वाच्यस्तं स दृष्टान्तो निगद्यते ॥' इति लक्षणम् ॥

एव जनकदुहितुरवधीरणाफणितिमारुण्यं कोपपराङ्मुखो दश-
मुखस्तामभितो निवसन्तीरारक्षिकुराक्षमीरंदिश्य 'भवत्य, चतुर्भि-
रप्युपायैरेनोमवश्यं वदया कुरध्वम् । इयमननुकूला चेदिमा हताशा
प्रातरशनाय महानस्तं नयत' इत्यादिश्य निशान्ते प्रत्यासन्ने निशा-
न्तमेव प्रविवेश ।

एवमिति । एवमुक्त्वा जनकदुहितुं सीताया अवधीरणाफणितिमवमाननाव-
चनमारुण्यं कोपपराङ्मुखः कोपविह्वलो दशमुखस्तामभितः । तस्यां सीतायां सम-
न्तादित्यर्थः । 'अभितः परितः—' इत्यादिना द्वितीया । निवसन्तीर्धर्तमाना । आर-
क्षणं सरक्षणं प्रयोजनमासामिलारक्षिक्यः । 'प्रयोजनम्' इति ठक् ङीप् । तत्
'क्षिया पुवत्—' इत्यादिना पुवद्भावः । तावत् तां राक्षस्यश्च तां उद्दिश्य । भान्तीति
भवत्य । अघटितघटनानैपुण्यसंपन्नत्वेन प्रशस्ता हे राक्षस । 'भातेऽवत्'
श्लोणादिको ढवत्प्रत्ययः । 'उभितश्च' इति ङीप् । यूयं चतुर्भिरप्युपायैः सामदान-

मैददण्डरूपैश्चतुभिरपायैरप्येता सीतामवश्यं नियतं वक्ष्याम् । 'वशं गत' इति यत्प्र-
त्ययः । कुरन्वम् । येन केनाप्युपायेन वशीकुरन्वमित्यर्थः । अथेयं सीताऽननुकू-
लाऽनशना चेत्तर्हि हताशा नष्टबुद्धिमिमां सीतां प्रातरक्षयाय प्रातःकालभोजनार्थं
सुहानसं पाकस्थानम् । 'समानौ समत्वा तु पाकस्थानमहानसे' इत्यमरः । नयत
प्रापयत । एतमासं विशस्य पचनायमिति भावः । नयतिद्विक्रमः । इत्येवमादि-
श्याज्ञाप्य । निशांते निशांसने । प्रभात इत्यर्थः । प्रत्यासन्ने समापयति मतिः ।
निशान्तं दृष्टमेव प्रविशेत् प्रविष्टवान् । 'निशान्तं ग्रहशान्तयो' इति विश्वः ॥

तदनु क्षणदाक्षरीणां भीषणवीक्षणवाग्दोषोन्मेषणमुकुलितहृदयपु-
ण्डरीका पुण्डरीकयूथपरिवृतसारङ्गाङ्गनाभङ्गीमङ्गीकुर्वाणा गीर्वाण-
तरणीव शापयलाद्भिसुधा प्रपन्ना जनकनन्दिनी चिन्तामेयमकरोत् ॥

तदन्विति । तदनु रात्र्यण्प्रवेशानन्तरं क्षणदाक्षरीणां त्रिजटाप्रभृत्यारक्षि-
रामसीता पिशाचीनां च भीषणानि भयकराणि वीक्षणानि विलोकनानि यस्मिंस्तत्त-
द्योक्तं तस्माद्वाग्दोषोन्मेषणात् 'तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भयं यशस्विनि' इत्या-
दिदुर्वचनोच्चारणान् । तथा कगेव रात्रिस्तस्या उन्मेषणादाग्निर्भावेदितो । 'दोषा
रात्रिमुखे रात्रावत्रानव्ययमिष्यते' इत्यभिधानात् । मुकुलीकृतं संवृत्तं हृदयमेव
पुण्डरीकमम्भोजं यस्या सा तरोक्ता । राक्षसीपत्यभाषणवशाग्निर्भिन्नहृदयेत्यर्थः ।
'पुण्डरीकं मिताम्भोजम्' इत्यमरः । श्लेषसंज्ञिणोऽत्र रूपमालम्भारः । किं च पुण्डरी-
कयूथो व्याघ्रनमूटः । 'व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना' इत्यमरः । तेन परिवृताया उप-
निबद्धाया सारङ्गाङ्गनाया हरिणाङ्गनाया या भङ्गी परिपाटिन्नामङ्गाङ्गानुवर्त-
माना । प्राणप्रयाणपर्यन्तावस्थां प्राप्नुवानेत्यर्थः । उपमा । करोतेन्नाङ्गीत्येव शानच् ।
तथा शापयलाद्भिसुधा प्रपन्ना भूलोके प्राप्ता गीर्वाणतरणी मुरमुदरीव स्थिता जनक-
नन्दिनी । एव वक्ष्यमण्यरूपा चिन्तामकरोत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

नूनं विदितवृत्तान्ते जटायुपि गतायुपि ।

मामिहस्थामार्यपुत्रं किं नाधिगतवान्प्रभु ॥ २२ ॥

नूनमिति । विदितो ज्ञानो वृत्तान्तो मदपहारवार्ता येन तस्मिज्जटायुपि गता-
युपि मृते सति । आर्यपुत्रं श्रीराम इह तिष्ठतातीत्यस्याम् । अत्र लङ्कायां स्थिताम् ।
इहशब्दादव्ययान् 'मुपि स्थ' इति स्थप्रत्ययः । मामनविगतवान्किमज्ञातवान्किं
नूनम् । अन्यथा कथमयं नात्रागच्छेदिति भावः ॥

आहोस्वित्कन्यादमायया विपर्यस्तप्रकृते काकुत्स्थस्य किम्बनास्या
संजायते ॥

१ 'भीषणवीक्षणवाग्दोषाणां वाक्शब्दोपोन्मेषा मुकुलित' इति पाठ २ 'वसुधरान्'
इति पाठ ३ 'मामिहावन्विनामार्यपुत्रं किं नावजुष्यते' इति पाठ

आहोस्विदिति । आहोस्विन् यद्वा । बन्धादमायया राक्षसवचनाशक्त्या विपर्य-
स्तप्रवृत्तेर्विपरीतभावस्य । पूर्वविलक्षणामवस्था अप्रतिभ्येत्यर्थः । काकुत्स्थस्य श्रीरा-
मस्यानास्थानादर सनायते किं समुपवते किम् । मयीति शेषः ॥

अथवा, तदेवाह—

न केवलं मामहरदुरात्मा कृपा च रामस्य निसर्गसिद्धाम् ।

इदं न चेत्साश्रितवत्सलं किं भवेत्स तूष्णीं जगदेकवीरः ॥ २३ ॥

अथवेति । पक्षान्तरे ॥ नेति । दुरात्मा दुर्हृदयो रावणो मा केवलं मामेव नाह-
रन् इत्यन्तः । किंतु निसर्गसिद्धा स्वभावसिद्धा रामस्य कृपा परदुःखप्रहाणेच्छारूपा
दया चाहरत् । कयापि वा माययापहतशानित्यर्थः । ननु शयमेतन्निर्णीयत इत्याशङ्क्य
तत्र युक्तिं वक्ति—इदमेतत्कृपाहरणं न चेत्तर्हि सश्रितेष्वश्रितेषु वन्मलं निगद्य ।
निरन्तराश्रितरक्षणतत्पर इत्यर्थः । ‘श्रीमान्निगद्यस्तु वत्सलः’ इत्यमरः । ‘बन्धा-
साभ्यां कामवले’ इति लङ्प्रत्ययः । जगदेकवीरः । निग्रहानुग्रहसमर्थ इत्यर्थः । स
श्रीरामः तूष्णीं भवेत्किम् । उपेक्षापरतन्त्रो जायेत किम् । न भवेदेवेत्यर्थः । कृपा-
हरणाभावे कथमित्यर्थः समर्थस्यास्याश्रितेषु तूष्णींभाव इति भावः । अत्र कृपाहरणा-
स्य धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरनिश्चयोक्तिः । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥

इत्थं विलप्य रघुपुंगवमेवं सततं चिन्तयन्ती कृच्छ्रान्मूर्च्छां
मगमत् ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण विलप्य परिदेवनं कृत्वा रघुपुंगवः श्रीराममेव
सततं निरन्तरं चिन्तयन्ती मनसि भावयन्ती सती । कृच्छ्रात्प्राणसंक्रान्तामूर्च्छां
ओहमगमत् । श्रीरामरुवेदनेन रावणभर्मानुसयानेन च विसंज्ञाभूदित्यर्थः ॥

ततः किं तत्राह—

निशाचरीस्ता निरवद्यशीला निर्भर्त्सयन्तीर्निमृतां निवार्य ।

अस्वप्नलोकोत्सवमात्मदृष्टं दुःखप्रमेकं त्रिजटा जगात् ॥ २४ ॥

निशाचरीरिति । निरवद्यशीला निर्दुष्टस्वभावाम् । ‘अवद्यपण्य-’ इत्यादिना
निपातः । ता सीता निर्भर्त्सयन्ती परितर्जयती । भर्त्सयते परस्मैपदत्वं ध्यायता-
तम् । निशाचरी राक्षसीर्निमृता निधूल निवार्य निषिध्य त्रिजटा नाम काचिद्बुद्ध-
राक्षसी सीतापक्षपातिनी । अस्वप्नलोकस्य देवनिवत्स्योत्सवः हर्षजनकम् । श्रीरामा-
भ्युदयसूचकत्वादिति भावः । ‘उत्सृते हर्षमित्येष उत्सवः परिकीर्तितः’ इति रमाकरे ।
आत्मदृष्टमात्मनानुभूतमेकं दुःखं रावणविनाशसूचकत्वाद्दुष्टं स्वप्नं जगादोक्तवती ।
तथा च रामायणम्—‘स्वप्नो ह्ययं मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः । राक्षसनामभावाय
भर्तुरस्या जयाय च ॥’ इत्यादि । वृत्तमुपजातिः ॥

न केवल स्वयमेव वधितवती प्रियया, किंतु सीताया आलम्बनभूताप्यभवदित्याह—
किं च,

उपग्नवृक्षस्य परोक्षभावा-
दुपेत्य पृथ्वीं सुचिरं लुण्ठया ।
नक्तंचरस्त्रीमुखकश्चिताया
सीतालतायास्त्रिजटा जटाभूत् ॥ २५ ॥

किं चेति । तत्प्रकारमेवाह—उपग्नोति । उपग्नवृक्षस्यान्तिनाशयवृक्षस्य । तद्रूपस्य श्रीरामस्येत्यर्थः । 'स्यादुपग्नोऽन्तिकश्रवे' इत्यमरः । 'उपग्न उपाश्रये' इति निपातः । परोक्षभावादसानिध्यादेतो पृथ्वा भुवमुपेत्य सुचिरम् । अतिचिरकालमा-
रभ्येत्यर्थः । लुण्ठया विवर्तमानाया । किं च नक्तंचरस्त्रीणा रात्रसीना मुखैः पश्य-
वचने कश्चिताया वार्द्ध्यं प्रापिताया । निपीडिताया इति यावत् । तथा नक्तंचर-
स्त्रीणा शिथिल्यारयकीटकविशेषाणा मुखैर्बर्दने कश्चिताया कर्चिताया । नक्तंचर-
स्त्रीशब्द शिथिलीवाचकेन निष्पन्नोत्तरेषु सृज्य । सीताया एव लताया । त्रिजटा
जटा शिफा । पुनस्तथानालम्बनेत्यर्थः । अभूदासीत् । 'स्क्न्धशाखाशाले शिफानटे'
इत्यमरः । श्रारामविजयसूचकं उभयनिमित्तकथनेन सीतामाश्रासयामासेत्यर्थः । श्लेष-
पङ्क्तिर्लोड्य रूपकालङ्कारः । उपपातिरुक्तम् ॥

तदनन्तरमात्मत्यागाय स्पृहयन्त्या मैथिल्या मान्तिरियमनुपेक्ष-
णीया तपस्विनी नीतिममुञ्चतीति चिन्ता परिगृह्य नेदीयानस्या
यभूव ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं प्रिययाप्रकथनान्तरं मैथिल्या सीताया नाम-
त्यागाय देहत्यागाय । 'आमा जीवे धृतो देहे' इत्यभिधानात् । 'स्पृहेरीप्सित' इति
सप्रदानत्वाच्चतुर्थी । स्पृहयन्त्यामभिलषन्त्याम् । रात्रसीविरचितोपद्रवात्सहिष्णुत्वादिति
भारः । नारतिर्हनुमान् । तपस्विनी शोण्या । 'शोच्येऽपि च तपस्विनी' इत्यमरः ।
अनुपेक्षणीया नानादरणीया । न विलम्बकरणेन हिमनीयेति यावत् । इति मत्वेति
शेषः । नीतिममुञ्चतीम् । नानियुक्तमित्यर्थः । 'शे मुचासीनाम्' इति सुमागमः ।
चिन्तामेन समुखीभावविचारः परिगृह्य कृत्वा । अस्या मैथिल्या नेदीयानन्तिकवर्ती
यभूव । 'अन्तिकयाटयोर्नेदसाधौ' इति नेदादेशः ॥

ततः ,

तत इति । ततो नेदिष्ठान्नान्तरम् ॥

देव्या दशाननवचोमयवज्रदीर्घ-
कर्णान्तरघणप्ररोपणमेपज्जानि ।
विस्मयणार्थमयमन्वयसगतानि
रामाभिधीर्तनमधूनि शनैर्न्यपिञ्चत् ॥ २६ ॥

देव्या इति । अथ हनूमान्दशाननस्य रावणस्य वचोमय वाग्रूप यद्वज्रमायुध तेन वीणयोर्विदारितयो कर्णयोरन्तरे यानि व्रणानि क्षतानि तेषां विरोपणे चिकित्साया मेपजान्यापयानि । 'मेपजापयमेपज्यानि' इत्यमर । तथान्वयेन वशेन सगतानि । 'राजा दशरथो नाम रघुञ्जयवाजिमान्' इत्यादिवशप्रशसापूर्ववाणीत्यर्थः । रामो भिक्तीर्तनानि श्रीरामनामसन्नीर्तनान्येव मधूयमृतानि देव्या सीताया विस्मम्भणार्थम् । विश्वासोपादनार्थमित्यर्थः । 'समौ विस्मम्भविश्रामौ' इत्यमर । अथैनं सह नित्यममास सर्वेष्टिद्वता च वक्ष्य्या । अनैरव्यग्रं न्यपिबत् । श्रावितवानित्यर्थः । रूपशालार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तदनन्तरं समन्तात्प्रसारितनयना जनकतनया तस्यां शाखाया शाखामृगमुद्गीक्ष्य दुःस्वप्नबुद्ध्या चकितहृदया सलक्ष्मणाय रामाय भर्त्रे भद्रमाशंसमाना जनमिमं दुरापस्वार्पं स्वप्नं कथमाप्नुयादिति विचिन्त्यं मायया समायातनैर्ऋतपतिबुद्ध्या तस्मान्मास्तपुत्रा-
स्तत्रास ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं श्रीरामसन्नीर्तनानन्तरं जनकतनया सीता सन्तात । विधु विविधु चेत्यर्थः । प्रसारितनयना कुत एतत्प्रयुक्तमिति प्रवर्तितवती राती । तस्याम् । नेदिष्यामित्यर्थः । शाखाया शिवापाविष्टये । स्थितमिति शेषः । शाखामृगं वानरमुद्गीक्ष्य दुःस्वप्नबुद्ध्या दुष्टम्भोऽयमिति भ्रान्त्या । स्वप्ने वानरदर्श-
नस्याशुभसूचकत्वेन शास्त्रसिद्धत्वादिति भावः । तथा रामायणे—'स्वप्नो मया विवृतोऽथ दृष्टः शाखामृगं शास्त्रगणनिषिद्धः' इति चकितहृदया सभ्रान्तात् करणं अत एव सलक्ष्मणाय लक्ष्मणसमेताय । 'तेन सहेति तु न्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'वोपमर्षनस्य' इति सहस्रचदस्य सत्वम् । भर्त्रे प्राणेश्वराय श्रीरामाय । 'चतुर्थी चाशि-
ष्यायुष्य—' इत्यादिना चतुर्थी । भद्रं कुशलमाशंसमाना । 'स्वस्तस्तु रामाय सलक्ष्म-
णाय' इति कल्याणाशसनं कुर्वाणेत्यर्थः । 'श्वं धेयसं शिवं भद्रं कन्याणं मङ्गलं शुभम्' इत्यमरः । आङ्पूर्वाच्छसते शानच् । ततो दुरापस्वार्पं दुष्टप्रापनिद्रम् । 'स्वान्निद्रां शयनं स्वापः' इत्यमरः । एतेन जागराख्यां चतुर्थ्यां मदनावस्थां सूच्यते । तदुक्तम्—'दृक्कनं सङ्गसकपो जागरः कृशत्वं रतिः । हीत्वागोमादनूच्छान्तं
इत्यनङ्गदशा दश ॥' इति । इममीदृगवस्थापन्नं जनमित्यात्मनिर्देशः । स्वप्नं स्वप्नदशं कथं कुतो वाप्नुयात्सगच्छेत् । नाप्नुयादेवेत्यर्थः । तन्नान्तरायकत्वात्तस्येति भावः ।
तथा च रामायणम्—'स्वप्नोऽपि नायं न हि मेऽग्निं निद्रां शोभेन दुःखेन च पीडिताया' इत्यनेन प्रकारेण विचित्रालोच्य मायया वानरभूमिस्था समायात पुनरागतोऽथ नैर्ऋतपती रावण इति बुद्ध्या । तद्गोचरभ्रान्त्येत्यर्थः । तस्मात्तथाभूतो
न्मास्तपुत्रात् तत्रास विभायः । 'भीनार्थानां भयहेतुः' इत्युपादानत्वात्पथमी ॥

तत किं वनाह—

सोऽपि समवतीर्य वचनवैचित्र्याञ्जनकपुनीं प्रत्याययितुमाञ्जनेय
कृताञ्जलिर्व्यजिज्ञपत् ॥

स इति । स आञ्जनेयोऽपि समवतीर्य शाखाया सकाशादवरुण वचनवैचित्र्या-
त्तत्सालोचितनिजवचनरचनाविशेषचानुर्याञ्जनकपुनीं जानकीं प्रत्याययितुं समाश्वास-
यितुम् । ‘प्रत्याययन्’ इति शत्रन्तपाठ आञ्जनेयविशेषणम् । समाश्वासयन्नित्यर्थः ।
‘प्रत्ययोऽधीनशपज्ञानविदासहेतुषु’ इत्यमरः । कृताञ्जलिर्विरचितकरस्पुटं सनः ।
विनयलक्षणमेतत् । व्यजिज्ञपद्विज्ञापितवान् ॥

विज्ञापनप्रकारमेवाह—

कल्याणि ! त्वद्वियोगेन तीव्रवेगेन ताम्यत ।

राघवेन्द्रस्य दूतं मामन्यथा मा स्म मन्यथा ॥ २७ ॥

कल्याणीति । हे कल्याणि शोभने जानकि । एतेन सौभाग्याभिधायकेन
सबोधनेन श्रीरामस्य कुशलं सूच्यते । गौगदित्यान्वीप् । तीव्रवेगेन चण्डरवेण ।
हुनिरोधेनेत्यर्थः । ‘निम्न तीरण सर तीव्र चण्डमुग्ध पटु स्पृहम्’ इति हलायुधः ।
त्वद्वियोगेन त्वद्विरहेण हेतुना ताम्यतो ग्लायत । क्रिदयत इत्यर्थः । एतेन व्यापा-
न्ततरामक्तव्यत्वात् न कायेति सूच्यते । राघवेन्द्रस्य रघुनाथस्य वतः सवेदशहरम् ।
‘स्वात्सवेदशहरो वन’ इत्यमरः । मा मन्यथा प्रकारान्तरेण मा स्म मन्यथा । न
विचानीया इत्यर्थः । ‘मोक्षरे लङ् च’ इति चमरादाशीरये लङ् । ‘न माङ्गाने’
इत्यङ्गानाभावात् ॥

त्वया मह प्रस्थितचित्तवृत्ति-

विभावरीकोरुसमानधर्मा ।

यचोऽग्रनीमैधिलि । मन्मुत्सेन

त्वा कौशल कोसलराजपुत्र ॥ २८ ॥

त्ययेति । हे मैधिलि, त्वया मह प्रस्थिता प्रयाता चित्तवृत्तिर्यस्य स तयोक्तः ।
त्वदेनायत्तचित्त इत्यर्थः । अत एव विभावरी रान्या यः कोकश्चक्रश्चकारुलस्य
समानो धर्मो यस्य ॥ तयोक्तः । जतिपिरहातुर इत्यर्थः । ‘कोकश्चक्रश्चकारुल’
इत्यमरः । ‘धमादनिन्त्रकलात्’ इत्यनित् । कामलाया अनपदान्ता राजा कोसलराजो
दशरथः । तस्य पुत्र आरामो मन्मुत्सेन मङ्गरा त्वा कुलान्तेन कोसलम् । स्वाधेऽर् ।
यच क्षेमवचनमग्रनीमैधिलि । तुवो लङ् । ‘ध्रुविशक्ति-’ इत्यादिना द्विकर्म-
कत्वम् । ‘अस्यि च’ इति सीतया कर्मकम् । उपजातिवृत्तम् ॥

अथ प्रत्ययदर्शनात् लक्ष्मणवार्तामप्याह—

अपि च,

१ ‘प्रत्याययन्’, ‘प्रत्याययन्’ इति पाठौ

शिरसा तव सौमित्रिरकरोदमिवादनम् ।

अपृच्छत्सोऽपि भद्रं त्वामधिपञ्च वनौकसाम् ॥ २९ ॥

अपि चेति । तदेव विवृणोति—शिरसेति । हे कन्याणि, सुमित्राया अपत्यं पुमान्सौमित्रिर्लक्ष्मण । ‘बह्मादिभ्यश्च’ इतीन्द्रप्रत्यय । शिरसा मूर्ध्ना नमस्कारमभ्यरोह्यतवान् । अयं सुग्रीवमख्यमपि जातमिति सूचयन्नाह—अपृच्छदिति । स प्रसिद्ध वनौकसामधिपोऽपि च वानरेष्ट्वर सुग्रीवश्च । ‘मर्कटो वानर कीशो वनौका’ इत्यमर । त्वा भद्रं दुःशल्मपृच्छत् पृष्टवान्, दुःखादित्वाद्विकर्मकत्वम् ॥

एवमभिहितया तया संभूतविक्षम्भतया भयादपेतया तावदनु-
युक्त पवनतनयो वाल्मिरणकारण सुग्रीवस्य सत्यमाख्याय प्राचे-
तसचेत इव संततसंनिहितरामनाममङ्गलमङ्गुलीयकमस्यै प्रायच्छत् ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेणाभिहितयुक्तया । अत एव संभूतविक्षम्भतया सजातविश्वासतया हेतुना । ‘समौ विशम्भविश्वासौ’ इत्यमर । भयादपेतया । अपगतमाध्वसयेत्यर्थः । ‘अपेतापोट-’ इत्यादिना पञ्चमी । तया सीतया । तावत्त-
दानीमनुयुक्त । कथं सुग्रीवमख्यं जातमित्यादि पृष्टं सन् । ‘प्रश्नोऽनुयोगं पृच्छा च’ इत्यमर । पवनतनयो हनुमान् । वाल्मिरणकारणं सुग्रीवस्य (कर्तुं) सत्यं मैत्रीम् । ‘सत्युर्य’ इति यप्रत्ययः । आख्यायं सम्यक् वयित्वा प्राचेतमचेत इव वात्नीदिभ्यश्च इवेत्युपमा । संततसंनिहितेन निरन्तरसंनिहितेन रामनाम्ना मङ्गलं कथाणरूपम् । विलिखितश्रीरामनामवर्णावलीशोभितमित्यर्थः । अङ्गुलीयकं श्रीरामप्रेषितामभिज्ञानमुद्रि-
मामस्यै सीतायै प्रायच्छत्तवान् । ‘पाप्राध्मा-’ इत्यादिना दाणो यच्छादेशः ॥

सौरयावहस्य पवनात्मजनीयमान-

रामाङ्गुलीयकविलोकनवासरस्य ।

सत्यं कलाशततमीं भुवि नैव मेजे

पाणिग्रहोत्सवदिनं जनकात्मजाया ॥ ३० ॥

सौरयेति । जनकात्मजाया सीताया पाणिग्रहोत्सवदिनं विवाहमहोत्सव-
दिवसं (कर्तुं) सौरयावहस्य परमानन्दसरस्य पवनात्मजेन हनुमत्तः नीयमानमानीत
यद्गमाङ्गुलीयकं श्रीरामाभिज्ञानाङ्गुलिमुद्रिमां तद्विलोकनवामरस्य तत्सदृशनदिनस्य
शततमीं शतस्य पूरणीम् । तस्य पूरणे दृष्टो ‘नित्यस्रतादिमासार्धमाससप्तत्सराच्च’
इति मटागमे टित्त्वान्दीप् । कलामशम् । ‘कला स्यान्मालिकादृष्टो शित्पादावण-
मात्रके । ‘षोडशांशोऽपि चद्रस्य’ इति विश्वः । भुवि सत्यं यथार्थं नैव मेजे-
न प्रापैव । ततोऽपि सहस्रगुणाधिकान् दजनमत्वात्स्येति भावः । अत्र कलामचन-
रूपधेऽप्यसवन्योक्तेरतिशयोक्तिः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

ततस्त जानकी नि सीमहर्षा वभाषे ॥

तत इति । ततोऽद्भुतीयकप्रदानानन्तर जानकी नि सीमहर्षा निरतिशयानन्दा
सती त हनूमन् वभाष उवाच ॥

भाषणप्रसारेवाह—

महाभाग ! सर्वथास्य दुरात्मन प्रत्यासीदति मृत्युरेवमनलाभिघा-
नया विभीषणदुहित्रा स्वमात्रा प्रेषितया भाषित च । अयमप्यनार्यशी-
लस्तुरीयमुपायमन्तरेण नै मामार्यपुत्रस्य समर्पयिष्यति । नियतमह-
मपि मासादूर्ध्वं न शक्त्या प्राणान्छेषणान्धारयितुमिति ॥

महाभागेति । हे महाभाग परहितचरणभाग्यसंपन्न ! सर्वत्रा सर्वप्रसारेणास्य
दुरात्मन पापिष्ठस्य रावणस्य मृत्युरन्तरं प्रत्यासीदति प्रत्यासन्नो भवति । त-
त्प्र-
त्यासादन तथा निश्चितमित्यर्थः । नयेत्तन्मदभ्यूनमात्रम्, कित्वाप्तमुक्ताच्छ्रुतमपी-
त्याह—एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण । अनलेत्यभिधानं यस्यास्तस्या तथा स्वमात्रा
निजजनन्या अन्मपभषानिन्या सरमया प्रेषितया एतद्वार्ताकथनार्थं प्रहितया
विभीषणदुहित्रा विभीषणपुत्रिकया भाषित च कथितमपि । अतोऽनार्यशीलस्तुच्छ
भावोऽयं रावणोऽपि च तुरीय चतुर्थम् । ‘चतुरस्रयताशङ्कभरलोपध’ इति
छन्दस्य । आशङ्कभरलोपध । उपायमन्तरेण । दण्डोपाय विनेत्यर्थः । ‘अन्तरान्तरेण
शुक्ले’ इति द्वितीया । मामार्यपुत्रस्य राजपुत्रस्य धीरामस्य । आर्यपुत्रेति राजपुत्रा-
णामभिधानम् । ‘आर्यो त्राक्षणकुमारयो राजा च’ इति निपातनात् । न समर्पयिष्यति
न दास्यति । दण्डोऽप्ययमविलम्बेनैव प्रयोक्तव्य इति—विवृतमिति । अहमपि
नियत निश्चित मासादूर्ध्वम् । एतन्मामव्योपरिष्ठादित्यर्थः । कृष्णान्दीनाप्राणाधार-
यितुं निर्वोढुम् । ‘शक्नुय’ इत्यादिना तुमुप्रत्ययः । ॥ शक्त्या शक्ता न भवे-
यम् । अत ऊर्ध्वं जीवितं त्वङ्गामीत्यर्थः । इति वभाषे इति सूचकः । तथा च
रामायणम्—‘धारयिष्यामि मासं तु जीवितं शत्रुसदनं । मासादूर्ध्वं न जीविष्ये त्वया
हीना नृपात्मनः ॥’ इति ॥

एतदार्ष्यं मारतिमहानुभावे । मा भैषी । भवन्तीं बह्वेव तूर्ण-
मुल्लङ्घितसागरो रेंधुवरचरणसरसिजर्ममीपमुपयास्यामि । मामसमर्थं
न समर्थयेया इत्यभिहितवान् ॥

एतदिति । एतत्सीतावचनमाकर्ष्य श्रुत्या माघतिर्हन्मान् । हे महानुभावे
महामामर्ष्यसंपन्ने ! सामर्ष्यमत्र परमपात्रिजलप्रनुक्तमिति द्रष्टव्यम् । मा भैषीर्भय
मा प्राप्नुहि । भवन्तीं पूज्या त्वा बह्वेव सन्धे धारयन्नेव तूर्णमुल्लङ्घितसागर

१ ‘मृत्युस्तथैवम्’ इति पाठः २ ‘महा च स्वमात्रा’ इति पाठः ३ ‘ममायपुत्रस्य
न’ इति पाठः ४ ‘कृष्णान्’ इति नास्ति कचिद् ५ ‘राज्य’ इति पाठः ६ ‘समीपम्’
इति नास्ति कचिद् ७ ‘इत्येव मा ममर्थं समर्थयेया इत्यभिधाय’ इति पाठः

उत्तीर्णसमुद्रं सन् रघुनरस्य श्रीरामस्य चरणसरसि तमगीषं पादकमलसमीपमुपयाम्यामि
प्राप्यामि । मामसमर्थं न समर्थयेथा मा मन्यस्वेत्यभिहितवानुवाच ॥

किं च,

किं चेति । अपि चेत्पर्यं ॥

महामहीध्रसध्रीचीं सोऽयं वृद्धिमुपेयिवान् ।

यया नूनमपाराशि कुल्यातुल्या दंशा दधौ ॥ ३१ ॥

महामहीध्रेति । सोऽयं हनूमान्समामर्थ्यपरिज्ञानाय महता महोद्रेण गिरिणा
सध्रीचीं समाना वृद्धिमुपेयिवान्प्राप्तवान् । 'महीध्रे शिखरिष्मामृद्' इत्यमरः ।
यया देहदृष्ट्यापाराशि समुद्रं कुल्यातुल्यामल्पीकृतसरित्समाना दंशा स्थितिं दधौ
धृतवान् । 'कुल्यात्पा वृत्रिमा सरित्' इत्यमरः । हनूमदेहापेक्षया समुद्रोऽयं इव
प्रतीयत इति भावः ॥

अथ तमुवाच सा जनकराजसुता मुदिता

किमु तव दुष्कर चरणलङ्घितवारिनिधे ।

अपि तु मया सह लवणपुंगव ! यास्यसि चे-

न्नियतमपायिनी परिणमेद्भवत पदवी ॥ ३२ ॥

अथेति । अथ हनूमदेष्टुर्दिदर्शनानन्तरं जनकराजसुता सीता मुदिता सतुष्टा
सती तमाजनेयमुवाच—हे आजनेय, चरणाभ्यां लङ्घितस्त्रीणो वारिनिधि समुद्रे
येन तस्य तव दुष्करं कर्तुमशक्यं कार्यं किमु किमस्ति । किञ्चिदपि नास्तीत्यर्थः ।
अपि तु किमु । हे लवणपुंगव वानरोत्तम, मया सह त्वं याम्यसि गमिष्यसि चेद्भवत
इयं पदवी मागाऽपायिनी दुष्टा परिणमेद्भवेत्सकटयुक्ता भविष्यति ॥

अन्यच्च,

अन्यथेति । किं चेत्पर्यं ॥

पातिव्रत्यहुताशनेन यदि तं कुर्यामहं भस्मसा-

त्सत्यं दाशरथे शरस्य न भवेदात्मोचिता पारणा ।

किं चैतस्य यशोनिशापतिरपि प्रम्लानकान्तिर्भवे-

द्भ्रात ! शासितरावणे रघुपतौ यात्रा मम श्रेयसी ॥ ३३ ॥

पातिव्रत्येति । हे आजनेय, पातिव्रत्यहुताशनेन पातिव्रत्यामिना तं रावणं
भस्मसाद्भस्मीभूतं कुर्यां करोमि यदि तर्हि दाशरथे श्रीरामस्य शरस्य वाणस्यात्मो-
चिता स्वानुरूपा पारणा पूति । तृप्तिरेति यावत् । न भवेन्न भ्यात् । सत्यं
यथार्थम् । नात्र सदेह इत्यर्थः । श्रीरामबाणेनैव रावणहननं कर्तव्यमिति भावः-१,
श्रीरामम्यापरीत्यावहवाचं ममैतन्न युज्यत इति पश्चान्तरमाह—किं चेति । किं च ।
एतन्मात्रमेव न भवतीत्यर्थः । एतस्य दाशरथेर्यशोदानक्षात्रोद्भवात्ममारया-

यैव निशपति चन्द्रोऽपीति रूपम् । प्रमत्तनक्तान्ति प्रशङ्गशोभो भवेत् । स्वसामर्थ्येनैव सीता रावण विनाशितवती, रामस्त्वशक्त एव जात किमिलपकीर्ति सम्बिध्यतीत्यर्थः । अतः हे आत इत्यादरेणमन्त्रणम् । रघुपतौ रघुनायके शास्तिरावणे विध्वंसितरावणे । श्रीरामेण रावणे विध्वंसिते सतीत्यर्थः । मम यानां प्रतिप्रशङ्गः श्रेयसी प्रशस्या । श्रेष्टेति यावत् । 'प्रशस्यस्य थ' इति आदेशः । अतो मयैवमागन्तु न युज्यते । श्रीरामो यथा क्षिप्रमागच्छेत्तथा त्वया प्रोत्साहेतव्य इति भावः । उक्त-रूपकयोः संसृष्टिः । शार्ङ्गलविक्रीडित वृत्तम् ॥

एवं व्याहृत पवनसुनो विनीता सीतां पुनरागभाषे ॥

एवमिति । एवमनेन प्रकारेण व्याहृत उक्तं सन् । एतथेति शेषः । पवनसुतो हनुमान् । विनीता विनययुता सीता पुनरागभाष उक्तवान् ॥

तदेवाह—

मायामृगेण तव मैथिलि ! वञ्चितायाः
शास्त्रामृगेण पुनरागतिरित्ययुक्तम् ।

एषा कथापि भुवने विनीता यदि स्या
त्का नाम रामधनुषः प्रथिता प्रशस्तिः ॥ ३४ ॥

मायेति । हे मैथिलि ! मायामृगेण वनमृगेण वञ्चितायाः प्रतारितायाः । विप्रलब्धाया इति यावत् । तव । महाशुभावाया इति भावः । शास्त्रामृगेण वानरेण पुनरागतिः प्रत्यागमनमित्येतदयुक्तमनर्थम् । वञ्चनेनापहरणं पुनः सकोचेनागमनं चेत्येतत्समाविताशान्त्व न युक्तमिति भावः । राश्याः पुनः राजप्रागेणैवागमनं युक्तमिति भावः । किं चेष्टा उक्ता कथा वार्तापि भुवने जगति । 'विष्टपः भुवनं जगत्' इत्यमरः । विनीता विस्तृता प्रचुरा स्यात् यदि, तर्हि रामधनुषः श्रीरामचापस्य । जगत्प्रसिद्धस्येति भावः । क्व नाम क्व वा प्रशस्तिः परनिरामकत्वप्रयुक्तस्यापि प्रथिता प्रसिद्धा । स्यादिति शेषः । न स्यादेवेत्यर्थः । अतस्त्वयाल्पकालकेशसहिष्णुतया प्रस्थातव्यम्, श्रीरामेण पुनरागत्य रावणं जित्वा त्वं प्रत्यानेतव्याः स्वैरयमेव राज्ञान्त इति भावः । बभन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ सीताप्रशङ्गापूर्वकं निगमयन्वाह—

किं बहुना, इत्येतदेवं चिन्तितम् । यदर्हं राघवगृहिण्यास्तदेव निश्चितम् । यत्सदृशमीदृशस्य समाचारस्य तदेव प्रकाशितम् । यदनुगुणं रावणापराधप्रतिक्रियायास्तदेवानुमोदितम् । यदनुकूलं कुलवधूशीलस्य तदेव कथितम् । यदुचितं क्षत्रियाणीवाणीप्रेरकस्य

तदेवोपक्रान्तमिति बहुश प्रशस्य सर्वथा रामलक्ष्मणौ लङ्कामिमां
प्राप्ताविति जानेकि ! जानीहि । अनुजानीहीमं जन प्रस्थातुम् ॥

किमिति । बहुना किम् । कालयापनकरैरेवैर्वचनैरुत्तमिलय । कुत । इत्ये-
तत्प्रकृतमिदं चिन्तितं पर्यालोचितम् । समयोचितवेनैतदेव विचारितमिलय । 'इति
हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु' इत्यमर । किमेतदिल्लत आह—यदित्यादिना । राघवस्य
रघुवशोद्भवस्य श्रीरामस्य गृहिण्या धर्मपत्न्या यदर्हं युक्तं तदेव निश्चितं निर्णीतम् ।
ईदृशस्य । अनिवार्यस्येत्यर्थः । समाचारस्य पातित्रयधर्मस्य यत्तदृशं तुल्यं तदेव
प्रशंसितमभिव्यञ्जितम् । रावणापराधप्रतिक्रियायां यदनुगुणमनुरूपं तदेवानुमोदितं
भ्युपगतम् । तुल्यधृतीत्यस्य कुलस्त्रीत्वभावस्य यदनुकूलं समानं तदेव कथितमुक्तम् ।
धनियाणी क्षत्रजुलोद्भवा । 'अर्थद्वित्रिंशद्भ्यां च' इति ङीप् आनुगागमश्च । तस्या
वाणीप्रक्रमस्य वचनपरिपाठ्या यदुचितं तदेवोपक्रान्तमारब्धम् । इत्येव बहुशो बहुवारं
प्रशस्य प्रस्तूय हे जानकि ! सर्वथा सर्वप्रसारेण । प्रकरवचने याल् । रामलक्ष्मणौ
लङ्कामिमां प्राप्तां प्रविष्टौ जानीह्यवबुध्यस्व । तथैव जनम् । मामित्यर्थः । प्रस्थातु
पुनर्गन्तुम् । प्रपूरणशब्दवदुपसमणं धात्वर्थस्य बाधः । अत एव । 'प्रस्थानं गमनं
गमः' इत्यमरः । अनुजानीह्याज्ञापय ॥

अथ च पुनः प्रष्टव्यं किंचिदवशिष्टं विद्यत इत्याह—

किं च,

किं चेति ॥

तदेवाह—

काकुत्स्थेन विदितपूर्वमभिज्ञानं किमपि दीयतामिति ॥

काकुत्स्थेनेति । काकुत्स्थेन वसुत्सवशोद्भवेन श्रीरामेण विदितपूर्वम् । पूर्वं
विज्ञातमित्यर्थः । 'मुप्सुपा' इति समासः । किमपि किंचिदभिज्ञानं ज्ञापकवस्तु दीयता
प्रतिपाद्यतामित्यावभाष इति सन्धः ॥

ततः किं जातं तत्राह—

सा तु दीर्घं निश्वस्य निश्चित्य पुरा खलु चित्रकूटतैट्ठवने तरणतर-
तररमणीयतया मन्दीभवञ्चन्दनवैभवे रघुनन्दनेनोपधानीकृताङ्गाया
मम पयोधरपरिसरे खरतरनखराग्रविरचितविदारणं धाराधरनामानं
कारु रघुपतिर्व्यलोकयत् ॥

सेति । सा सीता । तुशब्दोऽप्यर्थः । दीर्घं निश्वस्य । वक्तव्यार्थस्मरणबीजोद्बो-
धकचिन्तानुवादः सविपादमभिनीयेत्यर्थः । निश्चित्य । तदुक्तम्—'सदृशादृष्टचिन्ताया

१ 'जानकि, जानीहि' जनमिममनुजानीहि प्रस्थातुम्' इति पाठः २ 'किमप्यभिज्ञानं दीयताम्' इति पाठः ३ 'नटवन' इति पाठः ४ 'मन्दीकृत' इति पाठः ५ 'रघुनन्दनोपधानीकृतोत्सङ्गाया' इति पाठः ६ 'अवलोकयत्' इति पाठः

स्मृतिवीजस्य बोधका इति । अथ प्रत्यभिज्ञानारयाविकामाह—पुरेति । पुरा पूर्वम् । खलुशब्दो वाक्यालकारे । तरणतरैरत्यन्ततरुणैस्तरभिर्वृक्षै रमणीयतया सुन्दरतया हेतुना । अथवा तरुणतरास्तरवो यस्मिन्ततोक्तम्, अत एव रमणीय च उच्ये भावस्तथा तथा । मन्दीमवनदनवेगमभिन्दोद्यानसोभाग्यातिशयो यस्मात्तस्मिन्स्त-
गोक्त इत्यनिशयोक्ति । चित्रकूटतटवने चित्रकूटाचलतटविपिने रघुनन्दनेनोपधा-
नीकृत उपनहोऽङ्गोऽङ्ग उत्सवो यस्यास्तस्या । ‘उपधानं तूपनहं’ इत्यमर ।
मम पयोधरपरिसरे कुचप्राप्ते खरतरनखरामेरतिनिशितनखमुग्धोर्विरचित विदारण
खण्डन येन त तथोक्त धारावर इति नाम यस्य त काक काकामुर रघुपति श्रीरामो
व्यलोक्यदपश्यन् ॥

तत निमकरोदित्यत आह—

कुशरूपकुशेशयासनाख

विजहौ वासविचायसे स वीर ।

अथ तत्कृपया हृताक्षिमात्र-

चिरजीवी स दधौ यथार्थसजाम् ॥ ३५ ॥

कुशेति । स वीर श्रीरामो वासवस्यापत्य पुमांवासवि । ‘अत इन्’ । स
‘वासौ वायमश्च तस्मिन्निन्द्रपुत्रे काकामुरे कुशरूपकुशेशयासनाख दर्भरूपद्रव्याख
विजहौ प्रायुद्ध । अथ प्रयोगानन्तर स तादृगवस्थापन्नाक्षिरकालावां कञ्चस्त्वस्य श्रा-
मस्य कृपया दयया हतमतिमात्र यस्य स तथोक्त सन् । यथायसना चिर जीव-
तीति चिरजीवी इत्यन्वयनामधेय दधा । एतदभिज्ञान श्रीरामाय कथयेति वाक्य-
शेष । सोऽय ब्रह्मास्मानुव्रुत सन् शरण्यान्तराभावात्तमेव परमकाव्यमिह श्राराम
दारण गत्वा पुनस्तत्कृपयाऽमोघाय ब्रह्मावाय नेनमेक दत्त्वा मुक्तोऽभूदित्यर्थ । ‘चिर-
जीवी चैकदष्टिमौनुलि पिकवर्धन’ इत्यमर । तथा रामायणम्—‘स दर्भं सन्ध-
राद्ब्रह्म ब्राह्मेणाक्षेण शोचयन् । स वीर इव कालमिर्जज्वालभिमुखो द्विजम् ॥ स
त प्रसीत विशेप दर्भं त वायस प्रति । ततश्च वायस दर्भं सोऽम्नरेऽनुपगम ह ॥’
इति औपनन्दसिंह कृतम् ॥

इत्य वाचस्पत्यकर्मभिरान दत्त्वा सप्रति वस्तुरप दानु प्रावतेतेत्याह—

सैषा परिचितकथास्मरणाद्विगुणितदुर्दशा केशपिनद्धमपरमिदम-
भिज्ञानमुन्मुच्य ॥

सेति । सैषा सीता परिचितकथास्मरणेन पूर्वानुभूतवृत्तात्तस्म्यत्या द्विगुणिता
‘द्विरावृत्ता दुर्दशा दुरवस्था यस्या सा तथोक्ता सती केशपिनद्ध चितुराण्छादितम् ।
‘अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनाणि च’ इत्यमर । ‘वष्टि भागुरिरापोमवाप्योरप-
सर्गयो’ इत्यपेरकारलोप । नक्षते कर्मणि क । अपरमयादिद वक्ष्यमाणमभि-
ज्ञानम् । चूडामणिमिलय । उन्मुच्य विवृण्व ॥

चूडामणिं कपिवरस्य ददौ दशास्य-
सत्रासपुञ्जितरपाग्निदश कृशाङ्गी ।
आदाय तत्प्रणतिपूर्वमसौ प्रतस्थे
माणिक्यगर्भवदनोरगतुल्यवाह ॥ ३६ ॥

चूडामणिमिति । कृशानि विरहवेदनावशान्कार्यावस्थापनान्यद्धानि यस्या
सा कृशाङ्गी तन्वी सीता । 'अङ्गाग्रकण्ठेभ्यश्चेति यक्तव्यम्' इति ङीप् । दशास्या-
द्रावणाद्य सत्रासो भीतिस्तेन पुञ्जित पिण्डीभूतो यो रपाग्नि क्रोधाग्निस्तस्य दशेव
दशावस्था यस्य स तथोक्तम् । रुपेलत्र हलन्ताद्विक्रपाद्याप् । अत्रोत्प्रेक्षितानुप्राणित
निदर्शना । चूडामणिं शिरोरत्न कपिवरस्य वानरोत्तमस्य हनूमतो ददौ श्रीरामायै-
तमपि प्रदर्शयेति दत्तगती । अत्र कपिवरस्येति सबन्धसामान्ये षष्ठी । यत 'कर्मणा
यमभिप्रेति स संप्रदानम्' इति संप्रदानसज्ञा न भवति । स्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वपस्या-
भावात् । नहि स्वीय धनमस्मै दीयते किन्तु प्रत्यभिज्ञानप्रदर्शनमात्रेण मणिदानव्य-
पदेश । तथा च नन्वेवमपि रजकस्य बलं ददाति प्रत पृष्ट ददातीत्यत्रापि प्राप्नो-
तीति चोद्यमुद्गाढ्य । नैतदस्ति । दान हि नाम पूज्यानुग्रहकान्मया ब्रह्मपरित्याग
परस्वत्वापादन च । तच्चेह नास्तीति न्यासकारेणोक्तम् । ननु भाष्यकारमते तु चतुर्थ्यैव
भाष्यम् । तथा च कैयटकारे कैश्चिदन्वर्थसंज्ञाविधानाद्ददातिविषय एव संप्रदानसङ्गे-
त्यभ्युपगतम् । दान च स्वस्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वापत्तिपर्यन्तमिति प्रत्यारयातमुभय-
मुक्तमन्यत्र भाष्यकारेण संज्ञाभ्युपगमात् । तथा च क्रियाग्रहणस्य गत्यर्थकर्मणि
विहितस्य सूत्रस्य च प्रत्यारयान कृतम् । तथा स्वत्वनिवृत्त्यभाववद्ददाते प्रयोगो
दृश्यते । 'न शश्वस्य मतिं दद्यात्' इति 'सण्डिकोपाध्याय शिष्याय चपेटिका ददाति'
इति च संप्रपञ्चमुपपादितत्वादिति । अतः कपिवरस्तत्प्रणतिपूर्वं तस्या सीताया नमस्का-
रपूर्वकमादाय स्वीकृत्य । मणिमिति शेषः । माणिक्य गर्भे यस्य तन्माणिक्यगर्भं वदनं
वक्रं यस्य तेन तथोक्तनोरगेण संप्रेण तुल्य सदृशो बाहुर्वस्य स तथोक्त संप्र-
तस्थे प्रस्थितवान् । उपमा । अस्याश्च पूर्वोक्तात्कारेण ससृष्टिः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

ततः कृतकृत्य एव निर्गत्य निजागमन निशाचरपते प्रकाशयितुम-
शोकवनिता प्रवर्भञ्ज प्रभञ्जनात्मजः ।

तत इति । ततः प्रस्थानानन्तरं प्रभञ्जनात्मजो वायुसूनु कृतकृत्य कृतार्थं
सन् निर्गत्य सीतासानिध्याग्निष्कम्भ निजागमन निशाचरपते रावणस्य प्रकाशयितुं
प्रकटयितुमशोकवनिता प्रवर्भञ्ज ममर्दः । उत्पाटयामासेत्यर्थः ॥

तदेवाह—

स्वरुल्लै शारङ्गनामवनतिमतीव प्रकटय
जमार्गेण भ्राम्यन्परिकलितमङ्गं सुमनसाम् ।

॥ 'सत्रासपूजिनमहाशिशिष' इति पाठः २. 'तम्' इति पाठः ३ 'क्षय निशाचरपते
प्रकटयितुम्' इति पाठः ४ 'वर्भञ्ज' इति पाठः

द्विजानां सत्रासं श्रुतिमधुरवाचा विरचय-

न्नयं लङ्कोचाने दशवदनलीलामतनुत ॥ ३७ ॥

स्वेति । स्वकृत्येर्निजवङ्गमणिक्रियाभिः शायानां ह्यमाणाभतीवात्तन्तमवनाते भुमत्वं प्रकटयन्प्रवर्तयन् । अन्यत्र स्वकृत्येर्निजव्यापारैः शायानां वेदमेदानामतीवावर्तितं मम्मरिजवेचनं प्रकटयस्फुटीकुर्वन् । 'शाखा वेदप्रमेदेषु', 'वाहावद्विद्विमाद्वयो' इत्युभयत्रापि यादव । तथाऽभागेणायमागेण आम्यसचरयन् । अयत्र लोचविहङ्गमागेण वर्तमान । 'वा आस-' इत्यादिना विरूपान्त्र्यप्रकाशः । सुमनसा पुष्पाणाम् । अन्यत्र देवानां च । परिकलितभङ्गः । विरचितव्यायाम इत्यर्थः । 'सुमना पुष्पमालत्यो ह्री देवबुधयो पुमान्' इत्युभयत्रापि वैयन्ती । तथा श्रुतिमधुरवाचा धीमान्दक्षवाचा द्विजानामण्डालाम् । अयत्र श्रुतिमधुरवाचाभावायमनोहरवचनानां द्विजानां विप्राणां सत्रासं भयं विरचयन्कुर्वन् । 'श्रुतिं धोत्रे तयात्राये', 'दन्तविप्राण्डजा द्विजा' इत्युभयत्रापि विश्वप्रकाशामरो । अयं हनूमान् लङ्कोचानेऽशोकवनिकायां दशवदनलीलां रावणविभ्रममतनुत । अत्रान्यलीलायां अयत्रासंभवात्तत्सदृशीं लीलां मिति सादृश्यतेपादसंभवद्रस्तुसुबन्धस्था दिदर्शना । सा चोक्तश्रेयानुप्राणितेति सफरः । शिखरिणीकृतम् ॥

तदनु सरभसमारक्षिकरक्षोगणनिवेदितप्रमद्वनकवनकुपितदशवदनप्रेषितान्पितृपतिकिकरभयंकरणिकेकरान्प्रहस्तपुत्रेण जम्बुमालिना सह निहत्य चैत्यतोरणमुपगतवति हनूमति ॥

तदन्वयः । तदन्वगोस्वनिशमद्धानन्तरं सरभसं सवेगम् । 'रभसो वेगहर्षयो' इति विश्वः । भारक्षो वनपरिपालनं प्रयोजनमप्यारक्षिकः । 'प्रयोजनम्' इति ठक् । स चासौ रक्षोगणश्च । अशोकवनपरिपालनराक्षसनिबह इत्यर्थः । तेन निवेदितं विज्ञापितं यत्प्रमदवनरुद्धं वानरकृताशोकवनभङ्गः । 'स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तं पुरोचितम्' इत्यमरः । 'ह्यासो सहासन्दसोर्वहुतम्' इति हलः । तेन हेतुना कुपितेन क्रुद्धेन दशवदनेन रावणेन प्रेषितान्प्रहितान्पितृपतिकिकरभयंकरणिकेकरान् । अशीतिसहस्रसङ्ख्याकाभिर्जविकरानित्यर्थः । तत्र च रामायणम्—'तेषामशीतिसाहस्रं किकराणां तरस्त्रिशम्' इति । 'मेघार्तेभयेषु कृत्र' इति रक्षो मुगायमः । प्रहस्तपुत्रेण प्रहन्तारयमन्त्रिप्रवर्तनयेन जम्बुमालिना सह निहत्य मारयित्वा । हनूमति चैत्यतोरणं प्राप्ताद्वारोपरितनभागमुपगतवन्व्यभिनिश्चिः सति ॥

पुनरपि निशमितामितनिश्चिचरणमारणो रावणं सचिवान्पञ्च

- १ 'लोचोचाने' इति पाठः २ 'आरक्षक' इति पाठः ३ 'प्रमदावन' इति पाठः ४ 'प्रदुषित' इति पाठः ५ 'किकरान्' इति नास्ति कश्चिद् ६ 'मुपागतवति' इति पाठः

पञ्चाननपराक्रमान्प्रहसनप्रमुखान्वलीमुखं जीवग्राह गृहीध्वमिति प्राहिणोत् ।

पुनरिति । पुनर्भूयोऽपि निशमित हतशेषे श्रावितममितनिशिचरणमारणम्-
शीनिमहस्ररयाऋक्षसनिवहसहरण यस्य तथोक्तं सन् । रावण पञ्चाननपराक्र-
मान्सिंहतुल्यबलान्प्रहसनप्रमुखान्प्रहसनावीनपञ्च सचिवान्मन्त्रिसुतान्वलामुख वानरं
जीवग्राह गृहीध्वम् । जीवतीति जीव । इगुपधलक्षण कप्रत्यय । जीवन्त गृहीत्वा ।
जीवग्राह गृह्णन्वित्यर्थः । द्रुतवधस्य शास्त्रनिषिद्धत्वाजीवतस्तस्य विलोकनकौतुकाद्वेति
भावः । 'समूल-' इत्यादिना णमुत्प्रत्ययः । कपादित्वादनुप्रयोगः । इति । उक्त्वेति
शेषः । प्राहिणोत् प्रेषितवान् । 'हि गता' इति धातो 'हिनुमीना' इति णत्वम् ॥

तत्र तानपि तोरणपरिधेण पञ्च पञ्चता नीत्वा मुहुर्मुहुर्दाशरथि-
द्वैतोऽहमित्यात्मानमुद्धोपयन्त हनूमन्त नियन्तुं नियन्ता निखिलरक्ष
सामभ्यक्षमक्षकुमारमभ्यक्षिपत् ॥

तत्रेति । तत्र चेत्यतोरणे तानपि पञ्च सचिवास्तोरणपरिधेण तोरणस्थगलेन
पञ्चता मरण नीत्वा । निहत्येत्यर्थः । मुहुर्मुहुः पुनः पुनरह दाशरथिद्वैत इत्येवमात्मा-
नमुद्धोपयत्तम् । 'दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्रिष्टकर्मण' इति वारवारमात्मानं
प्रश्लेषयन्तमित्यर्थः । हनूमन्त नियन्तु निप्रहीतु निखिलरक्षसा नियन्ता सरलराक्षस-
सार्वभौमो रावणोऽभ्यक्ष पुरोवर्तिन समर्थ बाधकुमारमक्षारयनिजतनूजमभ्यक्षिपत् ।
प्राहिणोदित्यर्थः ॥

रक्ष सघट्टचूर्णाकृतकनकमहाभित्तिचेत्योत्थधूत्वा

नक्षत्राणामकाले सरणिमरणयन्त्रीरलक्ष्म्या समेत ।

रक्ष शूराख्यशारान्क्षितितलफलके क्षेपणीया हनूमा-

नक्षत्रीडा विधातुं दशमुखनगरीचत्वरे तत्त्वरेऽसौ ॥ ३८ ॥

रक्ष इति । रक्ष सघट्टेन राक्षसताडनेन । 'वक्ष सघट्ट-' इति पाठे वक्ष स्थल-
स्पर्शनेन चूर्णाकृता क्षोदिता कनकमहाभित्ति काशनमयोक्षततुष्टानि यस्य
तत्तथोक्तं यच्चैस्य प्रासादस्तदुत्थया तदुत्पन्नया धूत्या परागेणारलेऽनियतकाले नभ-
प्राणा सरणिमाकाशमरणयन्त्रणीकुर्वन्वित्यतिशयोक्तिः । अरुणशब्दात् 'तत्त्वरोति-'
इति प्यन्तान्ट शब्दादेशः । अत एव वीरलक्ष्म्या विजयश्रिया समेतोऽसौ हनूमान् ।
रक्ष शूरा राक्षसयोधा इत्याख्या यासां तास्तथोक्ता शूरा अक्षोपकरणानि यस्या
तामिति बहुव्रीहिर्गर्भो बहुव्रीहिः । क्वचिदपचयविवक्षायां शारशब्दस्य व्रीहिल्लिङ्गप्र-
योगः 'व्री स्यान्क्विन्मृणात्यादि विवक्षापचये यदि' इत्याभिधानात् । क्षितितल-
मेव फलकं तस्मिन्क्षेपणीया प्रवर्तनीयामक्षत्रीडामक्षकुमारसहरणखेला पाशधूतकेलि

च दशमुखनगरीचवरे लङ्कापुरप्राङ्गणे विधातु कर्तुं तवरे त्वरा कृतवान् । 'रक्ष-शूरा-
स्त्र्यशारान्निवितलफलके क्षेपणीयान्' इति पाठे रक्ष शूरा इत्यारया येषां तावदाशान-
क्षेपकरणानि क्षितितलफलके क्षेपणीयानिवातनीयाम् । विधायेति शेषः । अन्यत्समा-
न्त्रम् । अत्र शारशब्दस्माकरान्तत्वेन मुल्लिङ्गताया कविरेव प्रमाणम्—'पणोऽङ्गेषु ग्लहोऽ-
क्षास्तु देवना पाशान्-वते' इत्यमरः । श्लेषसद्वीर्णोऽन रूपमलङ्कारः । सगंधरावृत्तम् ॥

तत्क्षणं क्षणदाचराणां मिषतामेव निष्पादितैरङ्गनिष्पेपकृत्यश्चैत्य-
प्रासादमुत्पादितस्तम्भजातजातवेदसा दग्ध्या भूयोऽप्युपाश्रिततोरण
समीरणसुतो बभूव । एनमपि वृत्तान्तं श्रुत्वा कुपितस्य निशाचरप-
तेर्युगपदेव निपेतु पुत्रे सुग्रामजिति संमितिहेतोर्विशतिदृष्टयः ॥

तत्क्षणमिति । तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे क्षणदाचराणां राक्षसानां मिषता पश्य-
तामेव सताम् । मिषतः क्षणदाचराननाद्वेलेत्यर्थः । 'पश्वी चानादरे' इति पश्वी । रक्ष-
रणरक्षे निष्पेपकृत्यमभविनाशकृत्य निष्पादित निर्वर्तित येष स तथोक्तः । तथोक्ता-
दितस्तम्भजातेन समुत्पादितस्तम्भसम्भूतेन जानवेदसामिना । स्तम्भसभ्रमणजनिता-
मिनेत्यर्थः । चैत्यप्रासादं चैत्यगोपुरं दग्ध्या समीरणसुतो हनुमान्भूय पुनरप्युपाश्रित
तोरणं समीरित्तोरणान्तरो बभूव । पूर्वतोरणस्य तदा दग्धत्वात्तोरणान्तरसमाश्रितत्वं
अत्र दृश्यम् । तथा च रामायणम्—'प्रासादस्य महान्तस्य स्तम्भ इमपरिप्लवम् ।
'उत्पादयित्वा वैगेन हनुमान्पवनारत्मजः ॥ ततस्तं भ्रामयामास शतवारं महाबलः ।
तत्र चाग्निं समभवत्प्रासादं चाप्यदह्यत ॥' इति । एनं वृत्तान्तमक्षकुमारविनाशवार्ता-
मपि श्रुत्वा कुपितस्य निशाचरपते रावणस्य विशतिदृष्टयो विशतिसंख्याका अपि
दश संमितिहेतोः । युद्धार्थमित्यर्थः । 'समित्ताजिसमिद्युधः' इत्यमरः । 'पश्वी
हेतुप्रयोगे' इति पश्वी । पुत्रे निनतनूजे सुग्रामजित्वाजिति युगपदेवकारमेव निपेतु
प्रमत्तुः । त्वमेवाम्य साधने समर्थो नान्य इति गौरवाद्वाभ्यामेवैव निखिलाभिरपि
दृष्टिमी रावणं पुनर्मिन्द्रजिनमद्राक्षीदित्यर्थः ॥

ततः क्व तत्राह—

अनिमिषभुवने वा व्योम्नि वा भूतले वा

समरमुपगतं त्वां वीक्षितुं कः समर्थः ।

इति नुतिवचनेन श्लाघयन्मेघनादं

प्लवगमिह नयेति ग्राहिणोद्राक्षसेन्द्रः ॥ ३९ ॥

अनिमिषेति । तत्रावश्यं निमेषाणि येषां तेऽनिमिषा देवाः । इगुपधलम्भग-
कप्रलयः । तेषां भुवने स्वर्गे वा व्योम्न्यन्तरिक्षे भुवल्के वा भूतले वा समर-
मुपगतं रणोन्मुखं त्वां वीक्षितुं द्रष्टुम् । युद्धार्थं तु किं वक्तव्यमित्यर्थः । कः समर्थः
शक्तः । न कोऽपीत्यर्थः । भूर्भुवः स्वर्गेषु नरचारणसुराणां सर्वेषामपि जगदेक-

वीरेण त्वया निर्वृत्तत्वादिति भावः । इत्येवभूतेन नुतिवचनेन स्तुतिवाक्येन मेघनाद-
मिन्द्रजित श्लाघयन्प्रशमयन्राशसेन्द्रो रावणं स्वर्गं वानरमिहान नय प्रापयेति ।
उक्तत्वेति शेषः । प्राहिणोत्प्रेषितवान् । मालिनीकृतम् ॥

नेतु शोकरसं निशाचरपतेर्हन्तु चमूं रक्षसा
तस्यान्त पुरयोपिता रचयितुं मानं विना रोदनम् ।
सूर्याचन्द्रमसो प्रवेशविकला लङ्कापुरीमग्निना
शुद्धा कर्तुममुष्य चासवजिता जातो रणस्तोरणे ॥ ४० ॥

नेतुमिति । निशाचरपते रावणस्य शोकरसं विषादं नेतुं प्राणयितुम् । तथा
रक्षसा चमूं राक्षससेनां हन्तुं नाशयितुम् । तथा तस्य रावणस्यान्त पुरयोपितोऽवरोध-
वध्वत्तासां मानं विना । निर्मर्यादमित्यर्थः । 'पृथग्निना-' इत्यादिना तृतीया । विकल्पा-
स्पृष्टे द्वितीया । रोदनमश्रुमोचनं रचयितुं कर्तुम् । तथा सूर्याचन्द्रमसोर्देवाकरनिशा-
करयोः । अहोरात्रं स्वप्नप्रसारणेन जगच्छोधकयोरिति भावः । 'देवताद्वन्द्वे च' इति
धीर्घः । प्रवेशविमला प्रवेशरहिताम् । रावणभयात्सम्यग्प्रवृत्त्यभावादिति भावः ।
लङ्कापुरीमग्निना बालानलेन शुद्धा पविना कर्तुं चेत्यर्थः । अमुष्य हनूमतो वामवर्जितै-
र्नृजिता सह तोरणे चैत्योपरितनद्धारदेशे रणो जातः । अवश्यभाविनो रणस्य ब्रह्म-
णापि निवारयितुमशक्यत्वादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं कृतम् ॥

संप्रामदुर्दिने तस्मिन्नहर्षं शरयर्पिणि ।
वर्हीय मेघनादेन मेघनादेन मारुतिः ॥ ४१ ॥

संप्रामेति । शरान्वाणान्धराणि नीराणि च वर्षतीति तथोक्तेः । 'शरोवद्याधम-
सारे बाणे काण्डतृणान्तरे । शरं नीरे च' इति नानार्थरत्नमाला । तस्मिन्पूर्वाक् संप्राम-
दुर्दिनं मेघच्छन्नमिव तस्मिन् । 'मेघच्छन्नेऽद्धि दुर्दिनम्' इत्यमरः । मेघनादेन पर्जन्य-
वर्जितेन वर्हीं मयूर इव । 'मयूरो वर्हिणो वर्ही' इत्यमरः । मेघनादेनेन्द्रजिता मारुति-
र्हन्तुमाजह्य तुतोष । आत्मतुल्यवीरभट्टयुद्धलाभादिति भावः । तस्मिन्मुत्पत्यन्तरमेव
मेघवज्रदनशीलत्वान्मेघनाद इति वक्ष्यन्ति । श्लेषसंनिधेयमुपमा ॥

तदनु यातुधानबलप्रधाननिधनमुद्धो विविधायुधैस्तथ्य विमृश्य
विजयश्रीसंगतगन्ध गन्धवहनन्दनं सदानन्दाख्येण वचन्ध दशकन्ध-
रात्मज ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं यातुधानबलप्रधाननिधनेन राक्षससेनायाश्च वि-
नाशेन क्रुद्धः कुपितो दशकन्धरात्मज इन्द्रजिद्विविधायुधैस्तथ्य नानाविधास्त्रव्यथता
विमृश्य ज्ञात्वा विजयश्रिया वीररत्नम्या हेतुना संगतगन्धं संगतगन्धम्, विजयश्रिया
संगतगन्धं प्राप्तसदन्वमिति वा । 'गन्धो गन्धक आमोदे', 'लेशे सन्धगर्वयो-
इत्युभयत्रापि विश्वप्रकाशः । गन्धवहनन्दनं मारुतिं सदानन्दाख्येण चतुर्भुवाख्येण
वचन्धः । अयमवध्य इति मत्वा निगृहीतवानित्यर्थः । तथा च रामायणम्—'अव-

भ्योऽयमिति ज्ञात्वा तमन्नेणावितत्त्वविद् । निजग्राह महाबाहुर्मास्तात्मजमिन्द्र-
जिन् ॥' इति ॥

तेन दिव्यास्त्रेण विवशशरीरमेनं पिशिताशना शैणवल्कलैर्वग्न्धु ॥
तेनेति । तेन दिव्यास्त्रेण ब्रह्मास्त्रेण विवशशरीर परवशगात्रमेन हनूमन्त पिशि-
ताशना राक्षसा शणवल्कलैः । वल्कलविशेषपरचितगज्जुभिरित्यर्थः । वग्न्धु । 'त
तस्ते राक्षसा दृष्ट्वा निर्विचेष्टमरिदमम् । वग्न्धु शणवल्कलश्च हुमचीरेश्व सहतम् ॥'
इति श्रीरामायणवचनम् । नन्विन्द्राद्यवध्यस्य महाबलवतो हनूमत कथं राक्षसह-
तगन्धनमिति चेत्सत्यम् । पितामहवरदानानुसंधानात् रावणदर्शनकुतूहलनया च
स्वयमेव निरङ्ग इत्यल्पातिप्रसङ्गेन ॥

स भारतेर्नैर्ऋतपाशजन्मा यन्योऽभवद्वन्धविमोक्षहेतु ।

पुरा पुलस्त्यान्वयपांसनेन यन्दीकृताना सुरसुन्दरीणाम् ॥ ४२ ॥

स इति । स नैर्ऋतपाशेभ्यो जन्म यस्य तथोक्तः । राममरञ्जित इत्यर्थः ।
'अवज्यो बभूवार्जिर्जन्मायुगपद' इति श्रामनः । भारतेर्हनूमतो बन्धः । पुरा पूर्वं
पुलस्त्यान्वयपांसनेन पुलस्त्यब्रह्मपुत्ररूपेण रावणेन यन्दीकृतानामुपग्रहीकृतानाम् ।
कारागृहनिर्द्वानामित्यर्थः । 'प्रग्रहोपग्रहौ बन्धाम्' इत्यमरः । सुरसुन्दरीणां देवता-
श्रीणां बन्धविमोक्षहेतुर्बन्धविमोचनकारणमभवत् । रुद्धादाहादिनोत्तरन तथावदर्थ-
भाविष्यादिति भावः । दृष्टमुपपाति ॥

तदनन्तरमितरहननान्महतया निहुतस्य दिव्यास्त्रस्य प्रभावं विभा-
वयन्धिमात्रीचरपतितेनृज पवनतनय निजपितृसमीपमुपनिनाय ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं बन्धनानन्तरम् । हन्यतेऽनेनेति हननम् । कर्मणि
शुद्धः । इतरहननस्यान्यदृतबन्धनस्यामहतयाऽमहिष्णुतया निहुतस्य तिरोहितसाम-
र्थ्यस्य दिव्यास्त्रस्य ब्रह्मास्त्रस्य प्रभावं सामर्थ्यं विभावयन्पर्यालोचयन् । विभावरीचर-
पतिनाम् । इन्द्रजिपवनतनय हनूमन्त निजपितृसमीपं रावणविकटमुपनिनाय प्रापि
तवान् । दिव्यास्त्रस्मैतरसबन्धासहिष्णुवमुक्त श्रीरामायणे—'न बद्धस्तेन बन्धेन
विमुक्तोऽत्रेण वीर्यवान् । अत्ररन्ध्रं स चान्य हि न बन्धमनुवर्तते ॥' इति ॥

सोऽयं ददर्श दशबन्धरमन्धकारि-

लीलाद्रितोलनपरीक्षितवाह्वीर्यम् ।

यन्दीकृतेन्द्रपुरवाग्वधूकराग्र-

व्याधूतचामरमरच्चलितोत्तरीयम् ॥ ४३ ॥

स इति । सोऽयं हनूनाबन्धकारेण्बन्धकासुरसंहारस्य शिवस्य लीलाद्रि क्रीडा-
शाला कैलासस्य तोलनेनोच्चालनेन परीक्षित परिशोधित बाहुवीर्यं भुजशक्तिर्यस्य

१ 'शैण' इति पाठः २ 'दधनमोक्ष' इति पाठः ३ 'पाशेन' इति पाठः
४ 'निजाकृतस्य' इति पाठः ५ 'तनय' इति पाठः ६ 'शैवम्' इति पाठः-

तम् । अप्रमेयराहुपगन्मशालिनमित्यर्थः । किं च व वीरुतातामिन्द्रपुरवारवधूनाम्
 पसरया पराप्रैर्व्याधूनाना चामराणा प्रकीर्णकान्ध मस्ता चलिमुतारीय सव्यान दम्
 त तथोक्तमिति स्वभावोक्तिः । 'स्वभावोक्तिरसौ चारु अथावदस्तुवर्णनम्' इति लम्-
 णात् । 'चामर ॥ प्रकीर्णकम्', 'सव्यानमुतारीय च' इत्यमरः । दशकधर राव-
 ददशः । इत प्रमृति श्लेषपक्षक वयन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ त्रिभिर्देशवन्धर विचिनाष्टि—

आपाटलाधरपुटान्तविराजमान

दष्टग्रामह प्रसरदारदारीरकान्तिम् ।

संध्याम्बुदान्तरितमध्यसुधामयूख-

रेखाभिराममित्र वासवनीलशैलम् ॥ ४४ ॥

आपाटलेति । आपाटलस्य समन्ताद्रचवर्गस्याधरपुटस्याधरदलस्यान्तैः नित्ये
 विराजमान प्रकाशमान यद्वाणां दन्तविशेषाणा महस्तेजस्तन्म प्रसरेण प्रसारेण
 दारा कृष्णवर्णरक्तसितवर्णा दारीरकान्तिर्देहयोगेना दम्प्य सः । 'कृष्णरक्तसित दार' ।
 इति यादवः । अत एव संध्याम्बुदेन संध्याकालमेवेन । संध्याप्रदण्डमनाम्बुदस्य रक्त-
 वणद्योतनार्थम् । अन्तरितमन्तर्हित मध्य यस्या सा तथोक्ता या सुधामयूखरेरा
 चन्द्रकला तयाभिराम सुन्दर वामवनीलशैलमिन्द्रनीलचलमिव स्थितमित्युपमा ॥

संग्रामकेलिपरिघट्टनभग्नमय

दिग्दन्तिदन्तकृतमुद्रभुजान्तरालम् ।

छायात्मना प्रतितरङ्गविराजमान

शीताशुमण्डलसनाथमिवाम्बुराशिम् ॥ ४५ ॥

संग्रामेति । पुन संग्रामकेलिषु रणविहारेषु परिघट्टनेन व्याघातेन भग्ना द
 लिता अत एव भग्ना सलीनाश्च ये दिग्दन्तिदन्ता दिग्गददङ्गनास्ते कृता वि-
 चिता मुद्राधिहानि यस्य तथोक्त भुजान्तराल वम् स्थत यस्य तम् । अत एव छाया-
 रमना प्रतिबिम्बरूपेण । 'अथा त्वनात्पे चन्तौ प्रतिबिम्बार्ज्जययो' इति वेङ्ग-
 यन्ती । प्रतितरङ्ग तर्ज्जे तर्ज्जे विराजमानेन शीताशुमण्डलेन चन्द्रबिम्बेन मनाथ
 सहस्रतमम्बुराशिमिव स्थितमित्युपमा ॥

निश्रेयसप्रणयिनीं पदवीं निरोद्धुं

त्रैलोक्यपापपरिपाकमिवान्तरूपम् ।

सूर्येन्दुपापकमहासि तपोवलेन

जित्वा यथेच्छमभिषिक्तमिवान्धकारम् ॥ ४६ ॥

निश्रेयसेति । नितरा श्रेयो निश्रेयो मुक्तिः । 'मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिश्रे-
 यतामृतम्' इत्यमरः । अचतुरादिसूत्रेणाजन्तनिषातः । तस्य प्रणयिनीम् । मोक्षप्रा-
 प्तिसमित्यर्थः । पदवीं मार्गं निरोद्धुमविरुमातरूप मूर्तिमन्त्र त्रयो लोकत्रैलोक्य

त्रिभुवनम् । चातुर्वर्णादितान्त्रायै ध्येत् । तत्र यानि पापानि तेषां परिपाक परि-
पक्वमिव स्थितमित्युपप्रेक्षा । तथा सूर्येन्दुपावसाना महासि तेजाति । 'तेजो धाम
महो विभा' इत्यमर । तपोवलेन तप सामर्थ्येन । बन्धवारस्येति भाव । यद्येच्छं
उच्छन्द जिगमिषिषु पट्टवद्धमन्वकार ध्वान्तमिव स्थितम् । इत्यनुपात्तगुणनिमित्त-
स्वरूपोपप्रेक्षा पूर्वोपप्रेक्षया ससृज्यते ॥

सोऽपि नृपगेममिवीक्ष्य समीरपुत्रं
चित्रीयमाणहृदय पिशिताशनेन्द्र ।
कैलासशैलचलनागसि शापदायी
नन्दीश्वर स्वयमुपागत इत्यमंस्त ॥ ४७ ॥

स इति । स पिशिताशनेन्द्रो रावणोऽपि समीरपुत्रं वायुनन्दनं इव हनूमन्त-
ममिवाभ्यामिमुखं दृष्ट्वा चित्रीयमाणमाश्चर्यं प्राप्नुवानं हृदय यस्य स तथोक्तं सन् ।
कैलासशैलचलनं कैलासपर्वतोद्धारणं तदेवागोऽपराधः । 'आगोऽपराधो मनुष्यः'
इत्यमर । तस्मिन्शापदायी । न केवलं मन्त्रोद्धारोद्धारणमात्रम्, अपि तु यस्मात्स्व-
वानरमुखतया मामधिक्षिप्तवानसि तस्माद्भानरेणैव स्व विपत्तिं गमिष्यसीत्येवरूपशा-
पप्रदातेत्यर्थः । नन्दीश्वरं शिवपार्षदः । 'श्रीमृत्तिरितिस्तुष्टिन्दिनन्दिनो नन्दिके-
श्वरे' इत्यमर । स्वयं साक्षात् । उपागतो वानररूपेण समागत इत्येवप्रकारेणाम-
हमन्यत । तथा च रामायणम्—'विभेष मगवान्दी भवेसाक्षादिहागत । केन
शक्तोऽसि कैलासे मया सचलिते पुग ॥' इति ॥

ततः प्रहस्तेन विहितनिविधानुयोगं प्रत्यभाषत रावणं मारुति ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं प्रहस्तेन रावणमन्त्रिणा विहितनिविधानुयोगो विर-
चितनानाविधप्रश्नः । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमर । कुत्रत्यं कुतो वा समा-
गतं केन वा प्रेषितं इत्यादि पृष्ठं सन्निवृत्तम् । मारुती रावणं प्रत्यभाषतावोचत् ।
एतेन प्रश्नं प्रहस्तमलङ्गीकृतवानित्यवगम्यते ॥

भाषणप्रकारमेवाह—

अयंमहमहर्षतिजुलतिलकस्य सन्यसधस्य पितृनियोगसमुपगतव-

तकालिकण्टकस्य दुर्वृत्तक्षत्रवंशवत्तपवनसारथ्येस्तपोनिधेर्जामदश्यस्य
भुजबलापलेपलोपहेतोः श्रीमतो दाशरथ्यद्वृतोऽहं सीतामार्गमार्गणाय
दिशिदिशि तपनतनयप्रेषितानां वानराणामेकतमं समुद्रलङ्घनजहा-
लस्तव नगरप्रमदवनमीमनि रघुवरधर्मदारान्प्रणम्य प्रतिष्ठासुमेदीय-

१ 'पुत्रामनवेक्ष्य' इति पाठ २ 'अयमहमाधपति' इति पाठ ३ 'बेरूप्यस्य' इति
पाठ ४ 'वत्तानल' इति पाठ ५ 'समुद्र' इति पाठ ६ 'सरत्तसमुखात्'
इति पाठ ७ 'प्रमदवनगात्रि' इति पाठ
२५ च० रा०

मागमनं प्रकाशयितुं प्रमथिताशोरुवनिकानोकहनिवहस्त्वदर्शनकुत
हलेन केवलमनुभूतनैर्कतलूतातन्तुसनहनस्तव परिसरमुपासरम् ॥

अयमिति । अयमहमहा पतिरहर्पति सूर्य । अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफ-
तत्कुलतिल्बस्य तद्वशभूषणस्य । महाकुलीनस्येत्यर्थः । सत्यसधस्य सत्यप्रतिज्ञस्य
'सधावधौ प्रतिज्ञाया च' इति वैजयन्ती । अत एव पितुर्दशरथस्य नियोगेनाज्ञ
समुपगतवनवासनिरतस्य प्राप्तवनसंचारतत्परस्य । शुर्वाज्ञापरिपालकस्येत्यर्थः । त-
र्क्षार्पकारातिबाधितया मदनपीडितया शूर्पणखया प्राप्त यद्वैरूप्य लक्ष्मणकृतकर्ण-
सामेदरूपविरूपित तस्मात्कुप्यन्ति कोपं प्राप्नुवन्ति यानि खरप्रमुखनिशिचरबला-
यराक्षुरप्रभृतिराक्षससैन्यानि तान्येव पलाञ्जलानि निष्फलमोहिद्राशयः । 'पला-
ञ्जली स निष्फल' इत्यमरः । तेषां कल्पान्तानल प्रलयकालामिरूपं शिलीमु-
षाणो यस्येति श्लिष्टपरम्परितरूपकम् । भगिनीवैरूप्यजनितकोपाभियातखरादिषु
सविश्वस्येत्यर्थः । 'शूर्पकारातिबाधितशूर्पणखाप्राप्तवैरूप्यस्य' इति पाठे शूर्पकाराति-
बाधितशूर्पणखया प्राप्त वैरूप्य यस्मात्तस्येति पृथग्विशेषणम् । इदं च तदीयद्वय-
तोदनार्थमित्यवगन्तव्यम् । तथा कपटहरिणस्य मायाभृगस्य हननसमये सहारकाले
परिसुषितानां शौर्येणापहतानां दाराणां भार्यायां सीतायां अन्वेषणे परिमार्गणकाले
तद्विषये वा सजातं समुपपन्नं मुग्धीवस्य सरयु मैत्री यम्य तथोक्तस्य । एतेनैत-
ममोद्धाटनं धीरामस्य सहायसपन्नलं सूचितमित्यवगन्तव्यम् । तथा समुत्खातं स-
त्पादितं बाल्येव कष्टं सूच्याकारद्वुमाद्विशेषो येन तथोक्तम् । एतेन लज्जित-
नृबालिसहारकस्य स्वदीयसहरणमीपत्करमिति सूचितम् । 'वेणौ द्वुमाद्वे रोमाद्वे
क्षुद्रशत्रौ च कष्टक' इति विश्वः । दुर्द्वितानां दुर्मार्गवर्तिना क्षत्राणां क्षत्रियाणां वश-
कुलं वर्गो वा स एव वशवनं वेणुविषिनमिति श्लिष्टरूपकम् । तस्य पवनसारथेर्देवा-
नलस्य । दुर्विनीतक्षत्रियकुलविनाशकस्येत्यर्थः । 'वशो वेणौ कुले वर्गे' इति यादवः ।
तपोनिधेस्तपःशीलस्य जामदग्न्यस्य जमदग्निपुत्रस्य परशुरामस्य । गर्गोदिलाद्यन् ।
गर्गोदिराकृतिगणः । तस्य यद्वज्रबलं तस्याबलेषो दर्पः । 'दर्पोऽबलेष' इत्यमरः ।
तस्य लोपे नाशो हेतुः कारणम्, तस्येत्यर्थः । एतेन परशुरामभुजबलनिवारकस्यास्य
त्वद्विंशतिभुजबलनिवारणं तृणप्रायमिति सूचितम् । श्रामतः सकलगुणसंपत्तिमतः ।
अथवा राज्यलक्ष्मीसमृद्धस्य धीरलक्ष्मीसमेतस्य वा निरुपमशान्तिपन्नस्य वा सीता-
लक्ष्मीपतेर्वा । 'शोभासपत्तिपञ्चासु लक्ष्मी श्रारपि कथ्यते' इति शाश्वतः । दशर-
थेर्दशरथमहाराजतनयस्य धीरामस्य दूतो दासः सदेशहरः । 'स्वतःदेशहरो हन' इत्यमरः ।
किंच सीतामार्गस्य मार्गणायान्वेषणाय । दिशिदिशि प्रतिदिशम् । घोप्तायां
द्विर्भावः । तपन्तनयप्रेषितानां सुभावप्रहितानां वानराणां मध्यं एकतमोऽन्यतम-
सर्वेऽपि वानरा मत्तुल्या मदधिकाश्च, तदेकेनैव नयैतादृशकार्यं कृतम्, ते सर्व-
मिच्छिताथेर्किं भविष्यति वा न ज्ञायत इति भावः । समुद्रलङ्घने जह्वालोऽस्तिजवः ।
नभोमार्गेणोत्तीर्णणव इत्यर्थः । एतेन मम किमप्यसाध्यं नास्तीति सूचितम् ।
'जह्वालोऽस्तिजवस्तुलौ' इत्यमरः । तव नगरे लङ्कायां यत्प्रमदवनमशोकवनं तत्सीमनि

तत्प्रदेशे रघुवरधर्मदाराञ्च्रीरामधर्मभार्याम् । 'भार्या जायाश्च पु भुवि दारा' इत्य-
मर । प्रणम्य नमस्कृत्य । प्रतिष्ठासु प्रम्यानुमिच्छु सन् । तिष्ठते सन्नन्तादुप्र-
स्य । मदीयमागमनम् । मम लङ्कापुरप्रवेशमित्यर्थः । भवत प्रसाशयितु प्रकट-
त्वे प्रमथित प्रकपण भग्नोऽशोकानिकोक्तहनिवह प्रमदवनवृक्षपण्डो येन स
तथोक्त । तथा त्वदर्शनकुतूहलेन केवल भवदवलोकनकुतूहलेनैव । न लसमर्थत-
येत्यर्थः । नैर्ऋता राक्षसा एव लतास्तनुवाया कीटकविशेषा । 'लता स्त्री तन्तु-
वायोर्गताभमर्कटका समा' इत्यमर । तासां तन्तवो रज्जवः । त एव तन्तवो
नाभिकोशो यस्य सूक्ष्मसूत्राणीति श्लिष्टरूपकम् । तेषां तत्प्रायस्तादित्य निदेशः । तैर्य-
त्सनहन बन्धन तदनुभूतमनुकृत येन न तथोक्त मन् । तव परिसर प्रान्तदेशमु-
पासरम् । प्राप्नोऽस्मात्त्वर्थः । 'पर्यन्तभू परिसर' इत्यमर ॥

आनाकलोकपरिकीर्तितसञ्चरित्र-

मग्नोपरुद्ध रघुवशपते कलत्रम् ।

वैतानवेदिजनित पद्मानवन्धु

वल्ग्वेण बद्धुमविनीत 'कथं यतेथा ॥ ४८ ॥

आनाकेति । आनाकलोक स्वर्गलोकपर्यन्तम् । उपलक्षणमेतत् । सकल्लोके-
ष्वित्यप । 'आकाशे त्रिदिवे नाक' इत्यमर । परिकीर्तित परिष्ठापित सञ्चरित
लघुसमाचारो यस्य तत्तथोक्त रघुवशपते रघुकुलनायकस्य श्रीरामस्य कलत्र भा-
र्याम् । पूजयामिति भावः । अत्र लङ्कायाम् । अयोध्यास्थल इति भावः । उपरुद्ध
निरुद्ध । हे अविनीत दुविनीत । शास्त्रनिषिद्धाचारतत्परत्वादिति भावः । वैतान-
वेया यागीयपरिष्कृतभूमौ जनितमुपद्रवम् । 'वेदि परिष्कृता भूमि' इत्यमर ।
पद्मानवन्धुमग्निं बध्ना बद्धु बन्धन कर्तुं कथं यतेथा यज्ञ कृतवान्मदे । न यतेथा
एषैत्यप । असंगतत्वादिति भावः । अतः परमपात्रेव्रता सीता श्रीरामाय प्रत्यर्प्यं
कुशली भव । अन्यथा महाननर्थ स्यादिति तात्पर्यार्थः । वसन्तविलकावृतम् ॥

वक्ष्यान्तर विद्यत इत्यार—

किं च,

किं चेति । अपि चेत्यर्थः ॥

मेह्वन्ती पिशिताशया रणमुद्ये मौमित्रिपत्रिक्षतं

त्वद्वात्र परितः पतत्रिपरिपच्छत्रच्छर्वि मागमत् ।

द्राम्पौलस्त्य ! पुलस्त्यवशविलये समाविते त्वत्कृते

कान्ताना नयनान्तधान्तमलिल मा भूत्रिवापोदकम् ॥ ४९ ॥

मेह्वन्तीति । हे पौलस्त्य रावण ! मौमित्रिपत्रि तत् लङ्मणशरविदारित तद्वात्रं
परितः । लच्छरीरस्य समन्तादित्यर्थः । 'अग्नित परितः—' इत्यादिना द्वितीया ।
पिशिताशया मासतृष्ण्या मेह्वन्ती प्रमरन्ती पतत्रिपरिपच्छद्वादिपक्षिनिवहदण्डच्छवि-

मातपनशीभा मागमज प्राप्नुयात् । 'माळि लुङ्' इत्यादिपि उट् । पुपादित्वाच्चेध-
कादेश । तथा त्वत्कृते त्वचिमित्त द्रविक्षप्रमेव पुलस्त्यवशस्य विलये विशेषतो
नाशे । मूलतो हानाविलयर्थ । समाविते सप्राप्ते सति । कान्ताना स्त्रीणा नयनान्त-
वान्तसलिलमथुजल निवापोदक पितृतर्पणोदक मा मूत् । लदक्षस्य स्वरूपतो विलये
तर्पणप्रदातुरभावात्तदेव तर्पणजल मास्त्विलयर्थ । पूर्ववद्भुद् । मदुकान्यथाकारम एव-
मेव भविष्यतीति भाव । शार्दूलविनाडित उतम् ॥

बद्धादरोऽपि परदारपरिग्रहे त्व-

मिक्ष्वाकुनायककलत्रमनार्य ! मा गा ।

वाताशनोऽहमिति किं विनतासुतस्य

श्वासानिलाय भुजग स्पृहयालुतालु ॥ ५० ॥

यञ्जेति । हे अनार्य मूढ ! विवेकशून्येत्वं । त परदारपरिग्रहे परब्राह्मणमे-
बद्धादरो विहितास्योऽपीक्ष्वाकुनायककलत्र शौरमनार्य मा गा मा प्राप्नुहि ।
अन्वया विनिपात स्यादिति भाव । 'माळि लुङ्', 'न माङ्योगे' इत्यङगमप्रति-
पेय । कुत । अह वाताशनो वायुमक्ष इति भुजग सपो विनतासुतस्य गरुडस्य
श्वासानिलाय । श्वासमारुतानानार्यमित्यर्थ । 'स्पृहेरीप्सित' इति सप्रदानत्वाच्चतुर्थी ।
स्पृहयालु स्पृहावत्तालु ककुद् यस्य स तथोक्त । भवति किमिति शेष । न भव-
त्येवमर्थ । अत ईक्ष्वाक्यकरणे प्रयत्न माकार्पीरिति भाव । स्पृहयतेरदन्तत्वाच्च-
रादि णिचि 'स्पृहिष्पृहि-' इत्यादिना आलुचप्रत्यय । अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च,
लघूपधगुण । 'ताड ककुदम्' इत्यमर । दृष्टान्तालकार । वसन्तविलकादृतम् ॥

वाटुचन्दननिपङ्गकोटरादुद्धृतो रघुपते शरीरेण ।

प्राणवायुमविनीत ! तावक कालयापनमपास्य पास्यसि ॥ ५१ ॥

वाङ्मिति । बाहुरेव चन्दन पाटीरक्षुमस्तस्य निपङ्ग इपुधिरेव कोटर निष्कृह ।
'निष्कृह कोटर वा ना' इत्यमर । तस्मादुद्धृत आङ्गो रघुपते शर एवोरण ।
हे अविनीत दुविनीत ! तावक त्वरीयम् । 'तवक्रममकावेकवचने' इति तवकादेश ।
प्राण एव वायुम्न कालयापन कालविलम्बमपस्य त्यक्त्वा । क्षिप्रमेवेत्यर्थ । पास्य-
त्यपहरिष्यसि । समस्तवस्तुवर्तिसावयनरूपकम् । रथोद्धतादृतम् । 'राक्षराविह रथो-
द्धता लगौ' इति रुक्मणात् ॥

निगमयति—

किं बहुना,

मायामृगे समरनाटकसूत्रवारे

शास्त्रामृगे च भरत प्रतिकूलवाले ।

दृष्टोद्यमस्य रघुनायकसायकस्य

मुक्त्वा प्रणामकचच कचच किमन्यत् ॥ ५२ ॥

किं चहुनेति । तत्प्रकारमेवाह—भायेति । तमस्मेव नाटक रूपविशेष-
स्य सूत्रधारे । तत्प्रवर्तक इत्यर्थः । सूत्रधारोऽब्धो व्याख्यात । मायामृगे त्वत्प्रे-
मितकुहनात्मकद्वारेण । तथा भक्त प्रतिरूपा नियामक चाल लाडूल यस्य तस्मि-
न्मायामृगे घातिनि च दृष्टोद्यमस्य परीक्षितव्यवसायस्य । अमोघस्येत्यर्थः । एतेन
त्वद्विज्ञानशीघ्रमिति सूच्यते । रघुनायकसायकस्य श्रीरामवाणस्य प्रणामो नम-
स्कार एव क्वचमुपलब्धस्तु सुकृत्य । तद्विनेत्यर्थः । अन्यस्वच विम् । न किमपी-
त्यर्थः । प्रणामपूर्वकं सीता श्रीरामाय समर्प्य शरण्यं त शरणं गत्वा प्राणत्राण
सुखमेवमिप्रायः । 'उरदृष्टं कङ्कटकोऽजगरं क्वचोऽभियाम्' इत्यमरः । वसन्त
दिलक्ष्मणम् ॥

देवं निशम्य क्रुपितं पिशिताशनेन्द्र
प्राणानमुप्य हरतेति भयानवादीह ।

आजन्मशुद्धमतिरत्र विभीषणस्तं

दूतो न वध्य इति शास्त्रगिरा ररोध ॥ ५३ ॥

एवमिति । एवम् । उक्तप्रकारः । वचनमित्यर्थः । निशम्य श्रुत्वा क्रुपितं क्रुद्ध
पिशिताशनेन्द्रो रावणोऽमुप्य प्राणान्हरत । एनं वानर मारयतेत्यर्थः । इत्येव भय
विक्रान्तवादीवाज्ञापितशत्रुः । ततः किं तत्राह—अत्रान्तरे आजन्मशुद्धमति
स्वभावपरितुष्टबुद्धिर्विभीषणो रावणानुजन्त रावणं दूतो न वध्यो वधाहो न भवतीति
शास्त्रगिरा शास्त्रवचनेन रुग्णो निवारयामास । तथा च रामायणम्—'रानधर्म-
विरुद्धं च लोकदृष्टेयं गर्हितम् । तव वासदत्तं धीरं कवेरस्य प्रमापणम् ।' इति ।
इतः पूर्ववत् ॥

रावणोऽपि विभीषणभाषणमङ्गीकृत्य 'सुगृहानामङ्गेषु लाडूलमेव
घरम् । तदेव कार्पासवाससा संश्रितं वैद्विषात्कृत्यचत्वरं चत्वरं धो-
पानुद्धोष्य सप्रहारं नगरं परितः संचारयत' इति राक्षसानादिवेशः ॥

रावण इति । रावणोऽपि विभीषणस्य भाषणं शब्दोपहितवचनमङ्गीकृत्य हव-
ज्ञाना वानराणामङ्गेष्ववयवेषु लाडूलमेव बालमेव वरं श्रेष्ठम् । प्रियमिति यावत् ।
'देवाद्भूते वरं श्रेष्ठं' इत्यमरः । अतः कार्पासवाससा । कार्पासतन्तुनिर्मितवज्रैरि-
त्यर्थः । शीघ्रप्रज्वलनार्थं कार्पासग्रहणं द्रष्टव्यम् । संश्रितमावेष्टितं तदेव लाडूल
वदिसात्कृत्य वीतिहोत्राधीनं कृत्वा । अग्निं प्रज्वालयेत्यर्थः । 'अग्निर्वैद्वानरो वद्विर्वा-
निहोत्रो धननयः' इत्यमरः । 'द्वये त्रा च' इति चक्राण्यन्तातिप्रत्ययः । चत्वरं
'चत्वरं प्रतिचत्वरम् । प्रतिवीथिमित्यर्थः । वीथ्यायां द्विर्भावः । धोपान् 'वीथ्यां शो-
कवनिवृत्तमङ्गरी वानरोऽयं रज्ज्वो निबद्धो वध्यते' इत्यादि धोपानुद्धोष्य सप्रहारं
संश्रिताङ्गं नगरं परितः । नगरस्य समन्तादित्यर्थः । 'अमितं परितः' इत्यादिना
द्वितीया । संचारयत आम्न्यतेत्यनेन प्रकारेण राक्षसानादिवेशाज्ञापयामास ॥

तेषु तथा कुर्वाणेषु ।

तेऽपि निति । ततस्तेषु राज्ञेषु तथा रावणोक्तप्रकारेण कुर्वाणेषु विदधानेषु हनूम
पाङ्गुल कार्पासवासोभिरावेष्ट्याभिसाल्वयेत्सु सत्सु । करोतेऽन्ताच्छीन्ये शानच् ॥

निर्णयाविषयमस्य बालत कर्णिकारनिकुरुम्भकर्तुर ।

निर्निमेषगणभाग्यसंचयादुन्मिमेप भगवानुपवृध ॥ ५४ ॥

निर्णयेति । कर्णिकारनिबुद्धस्त्वत्कनरुपुष्पप्रसूनमञ्जरीवत्कर्तुर शबलवर्ग
एतेन सुखस्पर्शतः सूच्यते । 'कर्णिकार कञ्जकार कोक कनकपुष्पक । पीतपुष्प
किङ्किरात पीतभद्रो मृदुह्रम ॥' इति प्रतापमार्तण्ड । भगवान्पूज्य । उप
वृधत इत्युपवृधो ज्वलन । 'अहरारीना पत्यादिषु' इति रेफादेश । निर्निमेष
णाना देवमद्धाना भाग्यसंचयाद्भाग्यवैयस्यसृद्धेर्हेतो । लङ्कादाटे तेषामानन्दसम्भव
दिति भाव । अस्य हनूमतो बालतो लाङ्गले । सप्तम्यर्थे तसि । निगयाविष
निर्णयाद यथा तथा । उन्मिमेप प्रज्ज्वाल । अनानुप्रासालकार । रथोद्धतारुत्तम्
तत निमत आह—

एतद्वृत्तान्तमारक्षिकराक्षसीगणैर्गर्वादीर्णवर्णितमाकर्ण्य दूयमान
मानसा जानकी हुताशनमुपस्थाय 'शीतो भव हनूमत' इति प्राञ्जलि
प्रार्थयत ॥

एतदिति । आरक्षिकराक्षसीगणैर्गर्वादीर्ण गर्वोद्विक्त यथा तथा वर्णित कथितमे
सद्वृत्तान्त हनूमत्पाङ्गुलप्रज्वलनवार्तामाकर्ण्य दूयमानमानसा धृतप्यमानान्त करण
जानकी हुताशनमभिमुपस्थायोपास्य हनूमत शीतोऽदाहको भव इत्येवप्रकारे
प्राञ्जलि प्रणता सती प्रार्थयताभ्यर्थितवती । तथा च रामायणम्—'मन्त्रालामिमुखं
तस्य सा तदासीन्महाकपे । उपतस्थे विशालाक्षी प्रयता हृम्यवाहनम् ॥' इति ॥

धोरस्य राघवकलत्रतपोमयाग्रे

मा भूवमिन्धनमह क्षणमित्यवेत्य ।

शैत्य वितत्य दहन पवमानसूनो-

यालाग्रसीन्नि मणिदीप इवावतस्थे ॥ ५५ ॥

धोरस्येति । धोरस्य दारुणस्य राघवकलत्रतपोमयाग्रे सीतापातिप्रत्यक्षपानलस
क्षणम् । क्षणमात्रेणैत्यर्थ । इन्धन दाढ्यदाह । अह मा भूव न भूवासम् । 'माहि
लुब्' इत्याशिषि लुब् । इत्यनेन प्रकारेणावेत्य मत्वा दहन सीतयोपासितोऽग्नि
शैत्य वितत्य वित्तार्य पवमानसूनोर्हनूमतो बालाग्रसीन्नि लाङ्गलाग्रभागे मणिदीप
इवावतस्थे स्थितवान् । तदसतापकर्त्तव्येनातिष्ठदित्यर्थ । सप्तमालकार । वसन्त
विलङ्घितम् ॥

तदनु पवनतनयोऽपि 'पुरमिदं न खलु सुव्यक्तं नक्तमालोक्यम् ।
तस्मादनलसाक्षिरुमेव पुग्मखिलमालोकयामि' इति यामिनीचरगणं
परिचिततोरणपरिप्रेण जघान ॥

तदन्विति । तदनु बालप्रज्वनानन्तरं पवनतनयो हनुमानपि नक्तं रात्राविद-
मेतत्पुरं लङ्कापट्टणं सुव्यक्तं स्फुटतरं बालोक्य खलु न दृष्टवानस्मि किल तस्मात्सु-
ध्यक्तदर्शनाभावादेतो बललोऽग्निं भाक्षी साक्षाद्दृष्ट्वा यस्मिन्वर्मणि तद्यथा तथा ।
दाहकपूर्वमेवेत्यर्थः । 'साक्षाद्दृष्टिं सङ्गम्याम्' इतीतिप्रत्ययः । अगिर कृञ्ज पुर
लङ्कापट्टणमालोकयाम्यालोकयिष्ये । वर्तमानसामोप्ये वर्तमानप्रत्ययः । इति । मत्वेति
शेषः । यामिनीचरगणं विरन्धकः राक्षसनिबहः परिचिततोरणपरिप्रेणः । पूर्वं येन
राक्षसाजग्निकान् तेनेव परिप्रेणेत्यर्थः । जघान । विनशितवानित्यर्थः ॥

सीताभिधानकमला प्रभवे प्रदातु

लङ्काण्येव क्षुभितमन्यतन्गमीमम् ।

वेधा समन्य किल रज्जुभुजगराज-

भोगावृतेन पथनात्मजमन्दरेण ॥ ५६ ॥

सीतेति । वेधा व्रज्या सीतेत्यभिधानं यस्या सा च सा कमला च ता सीता-
हविणी लक्ष्मीम् । 'राघवत्वेऽभवत्सीता इक्षिमणी कृष्णजमति' इति विष्णुपुराणव-
चनात् । प्रभवे श्रीरामहविणे विष्णवे प्रदातु क्षुभितानि क्षोभं प्राप्नोति यानि
सेन्यानि राक्षससेनासैन्येन तरङ्गहर्मिभिर्ममि भयकरं लङ्काणरक्षम् । रज्जुरेव भुजग-
राजभोगो बाष्पुर्निःकायस्तदावृतेन तद्देष्टेन पवननामपेनैव मन्दरेण मन्थनावलेन
ममन्यं किललोडयामास खरिवस्तुप्रेषा । सा च समन्ववस्तुवर्तिसावयवदत्पक्षेण
सर्करीपते । 'मन्थानं मन्दरं कृत्वा योवत्र कृत्वा च वसुभिः' इति विष्णुपुराणे ॥

अथ दद्यामानाया लङ्कायाम् ॥

अथेति । अयानन्तरं लङ्काया दद्यामानाया भस्मीभवन्त्या सत्याम् ।

रक्ष स्त्रीवदनारविन्दरजनी विश्वभरार्हिणी-

वर्षारम्भदशा दशाननयश कादम्बरदाग्निनीम् ।

वैधन्योचितवेपनिश्चितमनोलङ्कावधूदीजटा

वैदेह्यास्त्रिजटासमा समकिरद्भूम्या हनुमान्दिवि ॥ ५७ ॥

रक्ष इति । रक्ष स्त्रीणां राक्षमाकृतानां वदनान्येवारविदानि तेषां रचनीम् ।
तत्सङ्कोचकरमित्यर्थः । विश्वं विमर्ताति मिश्रभरा भूमिः । 'सताया मृतृगजि-'
द्व्यादिना खच्छप्रत्यये मुमागमः । सैव वार्हिणी मयूरी तस्या वर्षारम्भदशाम् । तदुल्ला-
सकारिणीमित्यर्थः । 'कादम्बं कल्हसं स्यात्', 'कादम्बिनी मेघमाला' इति चामरः ।
तथा वैधव्यस्य विधवात्सलोचितोऽप्यनुगुणो यो वेपो नेपथ्यं तत्र निश्चितं मनो
यस्या सा तथोक्ता सा च सा लङ्का च सैव वधूटी वीरवधूस्वस्या जटा ग्रथितकेशपा-

शरूपाम् । क्षिपमेव रावणसहस्रस्य जायमानन्वादिति भावः । 'क्षुपा आया वधूर्त्वा
स्याद्वधूरथ मुनासिनी' इति प्रतापमार्तण्डः । वैदेह्यास्त्रिजटासभा त्रिजटाकल्पाम्
तथाश्वासकारिणीमित्यर्थः । धूम्या धूमसहस्रम् । 'पाशादिभ्यो य' इति यप्रत्ययः ।
हनूमान्दिव्यन्तरिक्षे समकिरत् । प्रवर्धयामासेत्यर्थः । निरतिरय कीर्यमाणकर्मक
यथा—'रजःकिरति गारुत' इति । कुञ्चित् करणकोऽपि यथा—'जगतीरहोऽपचकिं
कुसुमै' इति । दृश्यते च धातूनामथमेदात्कारकप्रत्ययभेदः । अत्राश्लिष्टपरम्परित
रूपकालकारः । शार्दूलविप्रीडितं दृष्टम् ॥

पुनन्नामेव वणयति—

अपि च,

एतद्विक्रमवीक्षणैर्जनितामानन्दयाप्नोद्गतिं
रक्षोनाथभयात्पिघातुमनसा विद्याधराणां मुदा ।
व्याजव्याहृतये यथा परिणमेद्भूम्या तथोज्जृम्भते
खलोकेऽपि कलिन्दशैलतनयाकलोलशङ्कावहा ॥ ५८ ॥

अपि चेति । विचेत्यर्थः ॥ तत्प्रकारमेवाह—एतदित्यादि द्वाभ्याम्—एत
दिति । एतस्य हनूमतो विक्रमवीक्षणेन पराक्रमावलोकनेन जनितामुत्पन्नामानन्द-
याप्नोद्गतिमानन्दाश्रुप्रसार रक्षोनाथभयाद्वावणभयात् । एतत्परिणते रावणोऽस्मा-
न्पीडयिष्यतीति साध्वसवशादित्यर्थः । पिघातुमाच्छादयितुं मनो येषां तेषाम् । उ-
क्ताममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । विद्याधराणां नमस्कारणां देवयोनिविशे-
षाणाम् । 'विद्याधरोऽसुरोयशः' इत्यमरः । मुदा सतोषेण व्याजव्याहृतये रावण-
विपत्तिप्रवृत्तयः यथा परिणमेत्परिणतिं प्राप्नुयात् । रावणस्य महती विपत्तिप्राप्ता,
तस्माज्जेतव्यमिति कथयितुं यथा पर्याप्त्यादित्यर्थः । यद्वा व्याजव्याहृतयेऽपदेश-
प्रकाशनाय । 'व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च' इत्यमरः । यथा परिणमेत् एतेषामभूदयो
धूम्यावशाज्जातं न त्वन्यतोऽभूदिति प्रत्याययितुं स्वयं यथा पर्यवसिता भवेदित्यर्थः ।
अथवा व्याजव्याहृतये व्यपदेशकप्रवृत्तयः यथा परिणमेत् । अस्माकं नेत्रेषु धूम्या-
प्रसारादभूदयो न त्वानन्दादिनेति कथयितुं यथोपयुक्त्यादित्यर्थः । तथा धूम्या
उज्जृम्भतेऽवर्धते । खलोऽप्यर्थः । कीदृशी धूम्या । खलोके खर्गलोकेऽपि
कलिन्दशैलतनयाकलोलशङ्कावहा कलिन्दीसमुत्तुङ्गतरङ्गप्रान्तिजननी । अत्र स्वत-
सिद्धस्य धूम्यापि उज्जृम्भणस्य व्याजव्याहृतिपरिणामपरत्वेनोत्प्रेषः । सा च कलोलशङ्का-
वहेति भ्रान्तिमत्ता नैरपेक्ष्यात्सयज्यते । उक्तं पूर्ववत् ॥

आदौ नीलाशुकश्रीस्तदनु मरकताम्रद्वनीवीविभूति
कस्तूरीपङ्कमङ्गी क्षणमपि विरुचेन्दीवरस्त्रजसपत्नी ।
पञ्चास्त्रिगन्धाञ्जनाभा जघनकुचकटीकण्ठनेत्रेषु जाता
दिक्कान्तानां तदानीं दशमुखनगरीदाहसंभूतधूम्या ॥ ५९ ॥

आदाविति । दशमुखनगरीदारसभूतधूम्या लङ्कादहनसभूतधूमसहस्रदानीं
तस्मिन्काले दिश एव कान्तास्त्रासामिति रूपकम् । जघनानि च कुचाश्च कक्षश्च
कण्ठाश्च नेत्राणि चेति द्वन्द्वः । तत्तत्स्थानीयप्रदेशेष्वित्यर्थः । अत्र यद्यपि प्राण्यङ्गत्वा-
देकवद्भावेन भाव्य तथापि महाविमापया विकृतपोऽपि द्रष्टव्यः । यद्वा दिक्कान्तान-
घनादीनां तत्तद्देशपरत्वेन साक्षात्प्राण्यङ्गत्वाभावाच्चैकवद्भावः । आदौ प्रथमम् । क्षणम् ।
क्षणमात्रमित्यर्थः । एतच्च सर्वत्र समुच्यते । अनन्तरं तदपायादिति भावः । नीलाशु-
कस्य नीलाम्बरस्य श्रीरेव श्रीर्यस्या सा तथोक्त्या जाता । तदनु तदनन्तरं मरकता-
ब्ज्या गारुभतमणिखचिता । 'गारुभत मरकतम्' इत्यमरः । नीवीविभूती रशना
सपत्निर्यस्या सा तथोक्त्या जाता । ततः कस्तूरीपद्मस्य मृगमदकर्मस्यैव भग्वी परि-
पाटी यस्या सा तादृशी जाता । अयानन्तरं विक्रान्दीवरस्रजः प्रफुल्लनीलोत्पलमा-
लिकायाः सपत्नी सदृशी जाता । 'झातिसोदरवन्धादिशब्दाः सादृश्यवाचकाः' इत्या-
हुः । पश्चादनन्तरं क्षिप्रधाजनस्य मृदितरञ्जलस्य आग्नेयाभा यस्या सा तथोक्त्या
जाता इति सर्वत्रोपमा । अत्र जघनकुचेत्याद्युद्देशकमानुसारेण नीलाशुकश्रीरेत्यन-
न्तरं कस्तूरीपद्मभग्वीत्युद्देशे कर्तव्ये तयानुक्त्यान्सर्वत्रभोजेन क्रमोऽत्र न विवक्षितः ।
अन्यत्र नमसमवात्स एवाङ्कारः । न चोक्तोपमाहपकोक्तेरज्ञातिभावेन स्वीर्यत
इति संक्षेपः । समधरा इतम् ॥

हा तात हा जननि हा सुत हा सहाय

हा पौत्र हा प्रियसखि । कः नु हा हतोऽस्मि ।

इत्यादि पौरपरिदेवनभारवाग्भि-

रापूरि रावणपुरी शिखिना परीता ॥ ६० ॥

हा तातेति । हेति सर्वत्र विधादे । 'हा विषादश्रुगर्निषु' इत्यमरः । हा तात
जनकः । 'तातस्तु जनकः पिता' इत्यमरः । हा जनाने मानः, हा सुतः पुनरु, हा
सहायः सहचरः, सहोदरेति वा । हा पौत्रः, प्रियसखिः प्रियभावे । कः नु कुत्र वा ।
गतासीति शेषः । तत्र हा हतोऽस्मि नष्टोऽस्मि इत्यादिरेवमादि पौरपरिदेवन-
भारः पुरजनविलापातिशयोक्त्या ताभिर्वाग्भिराक्रोशवचनैः शिखिनाभिना परीता
व्याप्ता रावणपुरी लङ्कापुरी आसमन्तादापूरि आपूरिता । 'पूरी आप्यावती' इत्यस्मा-
त्कर्मणि कृत् । 'विष् भावकमणो' इति विष् । वसन्तविलाकारुणम् ॥

यैर्वृन्दारकमुन्दरीजनमुखे नीराजन निर्मित

निर्मेधे गगनेऽपि यैर्विरचिता सौदामिनीसहतिः ।

ते द्वित्राण्यपि घासरानि न गता निर्माणमौर्वानल-

ज्वालादम्बरममुधौ विदधिरे वालानलोद्यत्कणा ॥ ६१ ॥

यैरिति । यैर्वालानलोद्यत्कणैर्वृन्दारकमुन्दरीजनस्य मुरमुन्दरीवृन्दस्य मुखे वदना-

प्रभागे नीराजनसारत्रिक निर्मितम् । नीराजनत्वेन परिणतमित्यर्थः । अत्र सुरसुन्दरीणा कल्याणकाल सप्राप्त इति सूचनार्थमित्य निर्देश इति मन्तव्यम् । तथा यैनि मेघे मेघरहितेऽपि गगने सौदामिनीसहस्रविंशुलताश्रेणिर्विरचिता । तथात्वेन परिणतमित्यर्थः । अशक्यकरणोऽपि रावणवध एवमेव समधिप्यतीति सूचनार्थमित्य निर्देशः । ते बालानलोयत्कणा हनूमच्छाद्रूलाभिषमुत्थितस्फुलिङ्गा । द्वे त्रीणि वा द्वित्राणि । 'सख्ययाव्ययासज्ज' इत्यादिना बहुव्रीहि । 'बहुव्रीहौ सख्येये टजबहुगणात्' इति उच्यते समासान्तः । तान्यपि वासराणि । तावत्स्वपि वासरेष्वित्यर्थः । 'वा तु ह्रीवे दिवसवासरी' इत्यमरः । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । अम्बुधौ निर्वाण शान्तिं न गता न प्राप्ता सन्तः । ननर्थस्य नशब्दस्य 'सुप्सुपा' इति समासः । और्वानलज्वालाडम्बर दड्ढामित्रीलासभ्रम विदधिरे चकुः । क्षिप्रमेव सकलराक्षससहायभिद्योतकवैपरीत्य-वृत्तिसूचनार्थमित्य निर्देश इति मन्तव्यम् । अत्रामिक्कणाना नीराजननिर्माणसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकथादाससम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः । शार्दूलविनीडित इतम् ॥

आदीप्यमानपथनात्मजवालसङ्का-

दङ्कारशेषविभयामवलोक्य लङ्काम् ।

व्योम्नि स्थिता निशिचरा स्वगृहाणि नूनं

निर्वापयन्त इष नेत्रभवै पयोभिः ॥ ६२ ॥

आदीप्यमानेति । आदीप्यमानो जाज्वल्यमानो वा पथनात्मजवालस्तस्य सप्तात्सपर्कादितो । अङ्कार एव शेषः शिष्टांशो यस्य स तथोक्तो विभवः समृद्धिर्व्यवस्थाम् । कात्स्न्येन दग्धमित्यर्थः । लङ्कामवलोक्य । व्योम्न्यन्तरिक्षे स्थिता निशिचरा राक्षसा स्वगृहाणि दह्यमानानि निजमन्दिराणि । यद्यपि 'गृहा पुंसि च भूम्णेव' इत्यमरस्तथापि महाकविप्रयोगबाहुल्यादविरोधो द्रष्टव्यः । नेत्रभवै पयोभिर्वाणोदकैर्नूनं निक्षिप्तं निर्वापयन्तः प्रशमयन्त इव । अलक्ष्यन्त इति शेषः । उग्निकालकारः । यथा दह्यमानः गृहादिकमुन्नतदेशमारुह्य जले प्रशमयन्ति तद्वदित्युत्प्रेषार्थः । वमन्त-तिलकारुतम् ॥

चक्रे शक्रजिदाक्षया रणमुखे यत्कर्म रक्षोगण-

स्तत्कर्तुं क्षणदाचरक्षितिभुजा युक्तोऽप्यशक्तो भवेत् ।

सप्तार्चिश्च हनूमता परिचिती लङ्कामधाक्षीद्यया

तत्पित्रा मरुता युतोऽपि न तथा दाहक्रियाया पटुः ॥ ६३ ॥

चक्र इति । रक्षोगणो राक्षसनिबहः शक्रजिदाक्षयेन्द्रजिज्ञिदेशेनोपलक्षितः न तु साक्षाच्चक्रे चकार । तत्कर्म क्षणदाचरक्षितिभुजा राक्षससार्वभौमेन रावणेन युक्तोऽपि साक्षात्सहितोऽपि कर्तुमशक्तोऽसमर्थो भवेत् । न शक्रयादित्यर्थः । तदपेक्षया पुनरामार्थस्यैव बलिष्ठत्वादिति भावः । समावनाया लिङ् । एव सप्त अर्चापि यस्य

सप्ताचिरग्निश्च हनूमता परिचितः प्रवर्णितः सगतो वा यथा लङ्कामघाहीददाह । तथा
तत्पित्रा हनूमज्जनकेन मरुता वायुना युतः सहितोऽपि दाहक्रियाया दहनकृत्वे पटु-
समर्थो न भवेत् । वायुपरिचयापेक्षया तत्पुत्रपरिचयस्यात्यन्तजृम्भणहेतुत्वादिति
भावः । वायुसाहचर्यादप्यधिकं लङ्का ददाहेति परमार्थः । अत्र पूर्ववाक्ये रावण-
सहितस्य राक्षसगणस्येन्द्रजिदाज्ञाकृतमर्मकरणसामर्थ्यसंबन्धेऽपि समावयनात् तदसब-
न्धाभिधानात्संबन्धेऽसंबन्धस्यातिशयोक्तिः । तथा उत्तरवाक्ये वायुसखस्य सप्ता-
चिपो हनूमत्परिचयसंबन्धोदाहृत्यकरणपाटवसंबन्धोक्त्यतिशयोक्तिः । अनयोर्द्वय-
न्तर्दाद्यान्तिकतया सापेक्षत्वात्परिहरः । शार्दूलविक्रीडित इत्यम् ॥

तस्मिन्हनूमद्वगणिप्रसवे हुताशे

शुद्धिं विधाय पतिमेव समेतुमैच्छत् ।

लङ्केश्वरेण रणकेलिकुतूहलेन

बाहोर्बलादपहता सुरराजलक्ष्मी ॥ ६४ ॥

तस्मिन्निति । रणकेलिकुतूहलेन युद्धक्रीडासमुच्चयेन लङ्केश्वरेण रावणेन बाहु-
बलाद्दुःपराक्रमादपहता सीता सुरराजलक्ष्म्यारिन्द्रमाघ्राज्यधीर्हनूमानेवारणिरग्निम-
न्यनदारविशेषः । 'निर्मन्यदारुणि स्वरणिर्द्वयो' इत्यमरः । स प्रभवः कारणं यस्य
तस्मिन् । तममुत्पादित इत्यर्थः । हुतमध्यातीति हुतारानेऽस्मा कर्मण्यम् । शुद्धिं
संस्कारं विधाय । पापिष्ठरावणसंपर्कजनितपापं विशोध्येत्यर्थः । पतिं निजमर्तारमि-
न्द्रमेव समेतुं सगन्तुमैच्छदिति स्म । यथा कुतश्चित्कारणान्काचन साध्वी दुःत्र-
विदपवित्रम्यले स्थिता परिणामकारे संस्कारपरिमुखा सती पुनर्निजमर्तारमेव जिग-
रिषति तद्वदित्यर्थः । इच्छतेर्लट् । 'आङ्नादीनाम्' इत्याज्यम । 'आटश्च' इति
शुद्धिः । अत्र सुरराजलक्ष्म्या इच्छेच्छासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्त्यतिशयोक्तिः । एतेन
रावणस्य विनिपात आसन्न इति सूच्यते । वसन्ततिलसङ्गतम् ॥

निगमयति—

वाचामिदानीं किमु निस्तरेण लङ्कापुरीं रावणबाहुगुप्ताम् ।

काकुत्स्थदूतोऽयमुपेत्य चक्रे कृतान्तदूनस्य मुखप्रवेशाम् ॥ ६५ ॥

वाचामिति । इदानीनाम्यवसरे । संस्कारोचितशाल इत्यर्थः । वाचा विश्व-
रेण वचाप्रपञ्चनः । 'वित्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य वित्तरः' इत्यमरः ।
किमु । ॥ निमपीत्यर्थः । एकं त्वं काकुत्स्थदूतो हनूमानुपेत्यागत्य रावणबाहु-
गुप्ताम् । दुःप्रवेशामित्यर्थः । लङ्कापुरीम् । कृतान्तदूताय । यमकिंकराणामित्यर्थः ।
'कृतान्तो यमसिद्धान्तः' इत्यमरः । मुखप्रवेशां मुखेन प्रवेष्टुं शक्यां चक्रे । अनाप्रा-
तनिघनगन्धानां लङ्कापुरम्यथावधानानां निघनं विधाय तद्वारा पूर्वमसमावित-
प्रवेशान्यमकिंकराखसामर्थ्येन प्रवेशयामासेत्यर्थः । एतेनोत्तराध्यायेत्या निराघाट-
संचारलं सूच्यते । वृणमुपपाति ॥

पौलस्त्यपातकिसमागमजायमान-

मेन पुनान इव घानरयायजूक ।

निर्वर्तिताक्षविजयो निजवालवह्नौ

हुत्वा पलाशसमिध सुगतिर्वभूव ॥ ६६ ॥

पौलस्त्येति । घानरो हनूमानेव यायजूको यज्ञकर्ता । ‘इज्याशीलो यायजूक’ इत्यमर । ‘यज्ञपदशा यद्’ इति यज्ञतेर्यङन्तादृक्प्रत्यय । पौलस्त्यो रावण एव पातकी ब्रह्महत्यादिपातकवान् तस्य समागमेन सगत्या जायमान सपद्यमानमेव । ‘तत्सयोगी च पञ्चम’ इति न्यायात्समावित्तदुरितमित्यर्थः । ‘कल्प कृजिनैर्नोऽपमहो दुरितदुष्कृतम्’ इत्यमर । पुनान इव विशोधयन्निव । पापनोदन दुर्वाण इवेत्युत्प्रेक्षा । पूज शानच् । निर्वर्तिताक्षविजयो विरचिताक्षकुमारनिधन, कृतेन्द्रिय यश्च सन् । ‘अक्षो रथस्यावयवे पादके आक्षमिन्द्रियम्’ इति विश्व । निजवाले यो बह्निर्हुताशनस्तस्मिन् । पल मासमश्नन्तीति पलंगा । ‘पलोऽस्त्री पल्ल मासम्’ इत्यभिधानात् । पलाशा राक्षसास्त एव पलाशसमिध पलाशवृक्षसमिधो हुत्वा सुगतिरप्रतिहतगमन दोभनलोकश्च बभूव । अत्र श्लेषोत्प्रेक्षानुप्राणित सावयवकृ-
पकालकार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

लङ्कादाहेऽप्यनार्ता रघुपतिदयिता चारणोक्त्या विदित्वा

सानन्दस्ता प्रणम्य प्रतिगमनविधौ प्राप्य तस्या नियोगम् ।

आरुह्यारिष्टशैल निधिमपि पयसा स्वैरमुत्तीर्य वेगा

श्वके गत्वा महेन्द्रं प्लवगकुलपतीन्पूर्णकामान्हनूमान् ॥ ६७ ॥

लङ्केति । लङ्कादाहेऽपि रघुपतिदयिता श्रीरामप्रेयसी सीता चारणानां नभश्च-
राणां गन्धर्वादीनामुक्त्या बचनेनानार्तामपीडिताम् । अनष्टामिति यावत् । विदित्वा
ज्ञात्वा । अतएव सानन्द ससतोपस्ता सीता प्रणम्य नमस्कृत्य प्रतिगमनविधौ
प्रतिप्रयाणविधाने निषये । ‘विधिर्विधाने दैवेऽपि’ इत्यमर । तस्या सीताया
नियोगमाज्ञा प्राप्य । तत आरिष्टशैलमरिष्टारय परपारस्थपर्वतमारुह्य पयसा निर्धि-
समुद्रमपि स्वैर यथेच्छम् । अप्रतिहतमिति यावत् । उत्तीर्योल्लङ्घ्य महेन्द्रमद्रदाद्यधि-
ष्ठित महेन्द्रपर्वतं गत्वा हनूमा प्लवगकुलपतीन्द्रदजाम्बवन्ललीलादिप्लवगेश्वरान्पूर्ण-
कामान्सपूर्णांमनोरयाश्वके । अत्रानिविस्तरकथनयोग्यस्याश्वस्य सश्लेषेणोक्ते सश्लेषो
नाम गुण । तदुक्तं विद्यानाथेन—‘सश्लेषार्थाभिधानं यत्सश्लेषं परिकीर्तितं’ इति ।
सगंधरावृत्तम् ॥

अथ यथार्हं सैन्याधिपान्संमान्य भारतिस्तैरनुयुक्तं स्ववृत्तान्तम-
खिलमाख्यातवान् ॥

अथेति । अयानन्तरं भारतिर्हनूमान्यथार्हं यथायोग्यं सैन्याधिपजाम्बवद्व-
दादिसेनापतीन्संमान्य मानयित्वा । ते सैन्याधिपैरनुयुक्तः । ‘कथं दृष्टं त्वया देवी

कथं वा तत्र वर्तते' इत्यादिना पृष्टं सन् । अग्निलम्बशेषं स्ववृत्तान्तमाख्यातवान् । उत्प-
तनादि सीतादर्शनलङ्कादाहान्ता निजवार्तामशेषा कथयामासेत्यर्थः ॥

तदनु पवनतनयवचनमुदिता वानरवरूथिनी यूथनाथानुयाता
तद्दर्शनजनितमानन्दमानन्दशरधौ दाशरथौ सुग्रीवे च सविभज्येव
विवक्षितुमहमहमिकया धावन्ती मध्येसरणि दधिमुखकृतावनं मधुवन
हनूमदनुमत्याभिभूय मधुपानसुखमनुवभूव ॥

तद्वन्विति । तदनु तदनन्तरं पवनतनयवचनमुदिता हनूमद्व्याकृतपुष्टा वानरवरू-
थिनी कपिमैत्र्यम् । 'वरूथिनी बल सेन्यम्' इत्यमरः । यूथनाथानुयाता जाम्बवदादि-
यूथाधिपानुयाता । तदा तद्दर्शनजनितं सीतावलोकनसमुत्पन्नमानन्दमानन्दशरधावानन्द-
सागरे । निरुत्थनिरतिशयानन्दपरिपूर्णं इत्यर्थः । दाशरथौ श्रीरामे सुग्रीवे च सविभज्य
सम्यग्विविच्य विवक्षितुं द्रष्टुमिति फलोत्प्रेक्षा । सीतावलोकनवार्ताकथनेन श्रीरामसुग्री-
वानन्दयोरन्तरं परीक्षितुमित्यर्थः । अहमहमिकया परस्परहकारेण । अहमहमिका
व्याख्यातारण्यकाण्डे । धावन्ती धावनाया । अतिवेगेन प्रवृत्ती सतीत्यर्थः । मध्ये
सरण्या मध्येसरणि । मार्गमध्य इत्यर्थः । 'पारेमध्ये यष्ट्या वा' इत्यव्ययीभावः । तत्स-
नियोगावेकारान्तत्वं च मध्यशब्दस्य । दधिमुत्सेन दधिमुत्सारयेन सुग्रीवमातुलेन
ज्ञानेन कृतमवन रक्षणं यस्य तद्वक्तव्यम् । 'अथ रक्षणे' कर्तरि ल्युट् । तथा च रामा-
यणम्—'यद्रभति महावीर्यं सदा दधिमुत्तं कपि । मातुलं कपिसुरयस्य सुभावस्य
महात्मनः ॥' इति । मधुवनं मधुनामकसुग्रीवोद्यानवनम् । मधुप्रचुरत्वान्मधुवनमित्य-
न्वर्थसंज्ञा । हनूमदनुमत्या हनूमदातयाभिभूयाकम्य मधुपानेन क्षौद्रपानेन यत्सुखं
तदनुवभूव । यथेष्टं मध्वपिबदित्यर्थः । 'मधु मये पुष्पगन्धे क्षौद्रैऽपि' इत्यमरः ॥

अथाब्रवीद्विरिवरतुङ्गमद्भद

कृताञ्जलिर्वधिमुख एष रोषवान् ।

धलीमुखान्मधुभजने शिलीमुखा

न्भवानिमान्भटिति निवारयेदिति ॥ ६८ ॥

अथेति । अयानन्तरं रोषवान्मधुवनान्तर्जनितरोषवानेष दधिमुखो वनपालक-
सदा कृताञ्जलिविरचितरसपुष्टं सन् । प्रार्थनारक्षणमेतन् । विरिवरतुङ्गम् । महोच्चत-
मित्यर्थः । अद्भदं युवराजमब्रवीन् । विमिति । भवान्मधुभजने मधुपाने पुष्परसात्वादे-
च शिलीमुखान्तरात् । 'अलिबाणां शिलीमुखौ' इत्यमरः । स्पष्टलक्ष्यः । इमान्वली-
मुखान्वधीन् । 'वपिष्ठवङ्गस्वगशास्त्रासृगवलीमुखा' इत्यमरः । शटितलक्षणा । निवार-
येदित्युच्यते । इत्येवमब्रवीदिति पूर्वेण सवन्धः । अन्यथा महोपशान्तं सुग्रीवो दण्ड-
विध्यतीति भावः । रोषे प्रथमः । युष्मदस्मादतिरिक्तस्य भवन्त्यन्त्यं रोषत्वादिति ।
रविरावृत्तम् । 'चतुर्ग्रहेर्यति रविरा जभस्तम्य' इति लक्षणम् ॥

अयमप्येनमवोचत् ॥

अयमिति । अयमद्वादोऽप्येन दधिमुख प्रत्यवोचदुक्तवान् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

दशमुखपुरमध्ये वीक्षिता मैथिलीति

अवणमधु वितीर्ण येन वीरेण मह्यम् ।

दधिमुख ! यदि सोऽय मापते को निरुन्ध्या-

न्मधु पियतु येथेच्छं वाहिनी वानराणाम् ॥ ६९ ॥

दशमुखेति । दशमुखपुरमध्ये लङ्कापुरमध्ये मैथिली सीता वीक्षिता दृष्टेत्येवभूत
अवणमधु श्रोतादृत येन वीरेण मह्यं वितीर्णं दत्तम् । 'विश्राणन वितरण स्पर्शनं प्रति
पादाम्' इत्यमरः । हे दधिमुख, सोऽयं वीरो मापते यथाशावचनं वदति चेत् क
को वा निरुन्ध्यान्निवारयेत् । न कोऽपि निवारयितुं शक्नुयादित्यर्थः । 'शक्तिं लिङ्' च
इति लिङ् । सकलवानरजीवातुभूतमैथिलीकयामधुप्रदस्येहकाधुपाननिवारणं कथं युक्तं
स्यादिति भावः । अतो वानराणां वाहिनी सेना यथेच्छमिच्छासदृशम् । 'यथेष्टम्' इति
वा पाठः । मधु पियतु । मालिनीकृतम् ॥

ततः किं जातं तत्राह—

तदनु भययशसमुपगतदधिमुखवचनविदितमधुवनकदनपेरिगण्डि-
तजनकदुहितृदर्शनजनितप्रमदभरभरितस्तपनतनयस्तत्र तनुविह्वलि-
मतनुत दधिमुखागमननिमित्तसपत्तिम् ॥

तदन्विषति । तदन्वद्दवचनानन्तरं भययशेन भयपारतव्येण समुपगतस्य समी-
पमागतस्य दधिमुखस्य वचनेन विदितं ज्ञातं यन्मधुवनकदनं वानरकृतमधुवनोद्भूतं
तेन परिगणितं परिसंख्यातम् । निश्चितमिति यावत् । यज्जनकदुहितृदर्शनं सीताबलो-
कनं तज्जनितेन तदुत्पादितेन प्रमदभरेण हर्षातिशयेन भरितं सङ्गतभरः । आनन्द-
परिपूर्णं इत्यर्थः । भरितं इत्यत्र तारकादित्यादितच् । प्रमदेत्यत्र 'प्रमदसमदौ हर्षे' इति
प्रत्ययान्तो निपातः । तपनतनयः सुपीवस्तत्र तस्मिन्समये दधिसुखागमनमेव निमित्त-
सपत्तिः कारणतामग्री यस्यान्ता तनुविह्वलिं मुखविकासनेनविस्फारस्वन्धोऽमनरोमा-
श्चत्वादिगानचेष्टामतनुताकरोन् । मधुवनकदनश्रवणात्सीतादर्शनं निर्णाय परमानन्दभरि-
तोऽभूदित्यर्थः ॥

अनन्तरं कपिसेनापि निवृत्तवर्तिन्यभूदित्याह—

आरह्याद्रिमथावरुह्य विपिनान्यासाद्य नानाफला-

न्यास्वाद्य भुतमारचय्य वदनैरापाद्य वाद्यक्रमान् ।

- १ 'यथेष्टम्' इति पाठः २ 'विवशसमुपगत' इति पाठः ३ 'परिभणित' इति पाठः
४ 'तत्र' इति नास्ति कचिद् ५ 'तदभिमुखा' इति पाठः ६ 'आस्वाद्य' इति पाठः
७ 'आस्फोट्य' इति पाठः

आलिङ्ग्य द्रुममक्रमं मदवशादाधूय पुच्छच्छटा

मारादाविरभूदहंप्रथमिकापीना कपीना चमू ॥ ७० ॥

आरह्येति । अत्र मार्गस्थ पर्वतमाख्याथावस्थ । पर्वतारोहणवरोहणकीडामनु-
भूयेत्यर्थः । विपिनान्यरण्यान्यासाद्य प्रविश्य । नानापत्तानि पनसरसाद्यादिविविधफल-
न्याख्याद्य भुक्त्वा । हुतम् । चत्विगतानौत्यर्थः । आरच्य कृत्वा । 'त्यपि लघुपूर्वात्'
इत्यादेशः । वदनैर्मुखैर्वाद्यक्रमान् छिण्दिमादिवाद्यध्वनिप्रकारान् आपाद्य वादयित्वा ।
तथा द्रुमम् । द्रुमानित्यर्थः । अक्रममपगतक्रमम् । मोहनोद्धावनादिजुगुप्सिताचरणेना-
पगतमर्यादमित्यर्थः । आलिङ्ग्यालिङ्ग्य । मदवशान्मधुपानजनितदर्पवशात्पुच्छच्छटा
लाङ्गूलजालम् । 'वृन्द जाल चक्रवाल जालक पेटका च्छटा' इति वैजयन्ती । आधूय
चालयित्वा । अहं प्रथमोऽहं प्रथम इति यस्या क्रियाया सा अहंप्रथमिका । मयूर-य-
सकादित्वात्समात् । स्वार्थे कप्रत्ययः । तथा पीना पूर्णा । एतन्पूर्विक्या धावमानेत्यर्थः ।
कपीना चमूर्वानरसेना । आरात् समीपे । 'आरादूरममीपयो' इत्यमरः । आविरभूत् ।
आलक्षितेत्यर्थः । अत्र कपिस्वभाव्येन यथावद्वस्तुवर्णनान्त्वभावोक्तिरलङ्कारः । शार्दूल-
विक्रीडित वृत्तम् ॥

ततः किं तत्राह—

निद्राक्षयादरुणितेन समीरपुत्र

सौमित्रिनेत्रयुगलेन निपीयमानः ।

चूडामणिं करतले कलयन्वन्दे

पादारविन्दयुगलं भरताग्रजस्य ॥ ७१ ॥

निद्रेति । समीरपुत्रो हनूमान्निद्राक्षयान्निद्राभावात् । यावद्वनशस्य निद्राहारयोर-
भाव इति भावः । अरुणितेन पाटलितेन सौमित्रिनेत्रयुगलेन लक्ष्मणनयनयुग्मेन निपी-
यमानः । अत्यादरेणावलोक्यमानः सञ्चित्यर्थः । एतेन श्रीरामापेक्षयापि लक्ष्मणस्य
भूयान्हनूमदागमनप्रतीक्षणादरोऽविद्यतेति सूच्यते । चूडामणिं सीताया अभिज्ञानभूतं
शिरोरत्नं करतले कलयन् । श्रीरामादीनां यथा चक्षुर्गोचरः स्यात्तथा धारयन्नित्यर्थः ।
सीता इष्टा समागत इति प्रथमवचनेनैव ज्ञापनार्थमिति भावः । भरताग्रजस्य श्रीरामस्य
पादारविन्द इवेत्युपमितगमासो न तु रूपम् । अन्ययोत्तरपदप्राधान्ये तत्र वन्दना-
योगात् । तथोयुगलं वन्दे नमश्चकार । वसन्तानिष्कावृत्तम् ॥

अक्लेशसंभूतगतागतभ्यां विंतीर्णविस्तीर्णमहारण्यचोऽपि ।

आनन्दसिन्धौ पृतनासमक्षमक्षस्य हन्ता नितरा ममज्ज ॥ ७२ ॥

अक्लेशेति । अक्षस्य हन्ताक्षजुमारमारको हनूमानक्लेशेनानायासेनैव संभूते
सजाते ये गतागते यातायाते ताभ्यां विंतीर्णो विस्तीर्णो विस्तीर्णमहाणवः पुरुषा-
न्तरदुस्तरमहासमुद्रो येन ॥ तथोचोऽपि । अक्षो समीपे समक्षम् । समीपार्थे-

अव्ययीभाव । 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य' इत्यच्प्रत्यय । वृत्तनाया वानरसेनाया समक्ष पुरतः । नितरामलन्तम् । अव्ययादाम्प्रत्यय । आनन्दसिन्धवानन्दसागरे ममञ्च मग्नोऽभूत् । ईदृग्महाकपिवीरवाहिनीमध्येऽहमेव महोदधिसुखं सीता इष्ट्वा पुनरागतोऽस्मीत्येवभूतभाषणप्रवर्तकमहाभागप्रसन्नोऽभवमित्यमन्दानन्दमुद्रितलितान्त करणोऽभूदित्यर्थः । अत एव विरोधाभासोऽञ्जसारः । वृत्तमुपजातिः ॥

आनीतचूडामणिसनिधानादावि प्रमोदेन रघूद्वहेन ।

तत्रानुयुक्त पवनात्मजन्मा विशापयामास कृतप्रणाम ॥ ७३ ॥

आनीतेति । आनीतस्य हनूमताहतस्य चूडामणे सीताशिरोरत्नस्य सनिधानात्सा निध्याद्वेतो । आवि प्रमोदेन प्रादुर्भूतानन्देन रघूद्वहेन रघुनन्दनेन तत्र तस्मिन् सीत वृत्तान्ते विषयेऽनुयुक्तं पृष्टं पवनात्मजन्मा हनूमान्वृतप्रणामो विहितनमस्कारः सः विशापयामास । सीताक्लेकनवार्ता कथयामासेत्यर्थः । पूर्वभागमनानन्तरर्तव्यतय विहितो नमस्कार इदानीं शुभवार्ताकथनपारम्भसतोपातिरेकादिति वेदितव्यम् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

विज्ञापनप्रकारमेवाह—

लङ्कापुरोपवनसीङ्गय राजपुरी

मालोक्य निशिचरीगणवाध्यमानाम् ।

केनापि पातकयशेन सुपर्णलोके

बन्दीकृतमिव भुजगमराजकन्याम् ॥ ७४ ॥

लङ्केति । अथ विज्ञापनानन्तरं मङ्गलाचारे वा । 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकालस्य ध्वयो अथ' इत्यमरः । लङ्कापुरस्य रावणराजधान्या उपवनसीङ्गयज्ञानवनप्रदेशे अशोकवनिराम्य इत्यर्थः । निशिचरीगणवाध्यमाना रक्षकराभसीनिवहपरितप्यमानाम् । अत एव केनाप्यनिर्वाच्येन पातकयशेन पापानुबन्धेन सुपर्णलोके गरुडलोके बन्दीकृतम् । कारागारबद्धमित्यर्थः । भुजगमराजकन्या नागकन्यामिव स्थिता राजपुरीं जानकीम् । आलोक्यमवलोकितवानस्मि । उपमालकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

देव्यास्त्वदीयान्वयकीर्तनेन त्वन्मुद्रया च व्यपनीय शोकम् ।

वार्तामभिज्ञानमयीमैयाच प्रस्थानुकाम परिपूर्णकाम ॥ ७५ ॥

देव्या इति । त्वदीयान्वयकीर्तनेन भवदीयवक्ष्यशक्त्या त्वन्मुद्रया भवदीयप्रत्यभिज्ञानाहुलिमुद्रित्या च देव्या सीताया शोकविपादव्यपनीयनिरम्यः । अत एव परिपूर्णकाम सपूर्णमनोरथप्रस्थानुकामः । पुनरागन्तुमना सन् । 'तु काममनमोरथि' इति तुमुनो मकारलोपः । अभिज्ञानमयीमभिज्ञानरूपाम् । तादृष्ये मयटि बीप् । वार्ता वृत्तान्तमयाच याचितवानस्मि । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

ब्रह्मात्मविश्रुतजयन्तकृत्या कथामभिज्ञाप्य वने प्रवृत्ताम् ।

चिर रदन्त्या जनकेन्द्रपुत्र्या चूडामणिः प्रेषित एष तुभ्यम् ॥७६॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मात्माद्भूम्याद्विभक्तस्य विशेषतः सीतस्य जयन्तस्य जयन्तासुरनाम्ना
वाससुरस्य कृत्यं मनोहेयनत्पक्रिया यस्यां ताम् । वने चित्रकूटतटविषिने प्रवृत्ता
सम्भूता वामारयायिकामभिज्ञाप्य अभिज्ञानवेनोक्त्वा । चिर चिरकाल रदन्त्या
पूर्वावृत्तायन्मरणवशादश्रूणि विमुच्यन्त्या जनकेन्द्रपुत्र्या जानस्या एषोऽयं चूडामणि-
शिरोरत्न तुभ्यं प्रेषितः । वायूप चाभिज्ञानद्वयं प्रहितमित्यर्थः । श्रुतामुपनाति ॥

निगमयति—

किं बहुना,

किं नहुनेति । बहुना वाक्यपादेन किम् । न किमपीत्यर्थः ।

तथापि किञ्चिद्वक्तव्यमवशिष्टं विद्यत इत्याह—

देव ! तस्या प्रतिष्ठासूनसूनैरौरुपालितान् ।

मुद्रयित्वा प्रपन्नोऽहं तंवाभिज्ञानमुद्रया ॥ ७७ ॥

इति श्रीविदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे सुन्दरकाण्ड समाप्तः ।

देवेति । हे देव स्वामिनः । प्रतिष्ठाम् । प्रस्थातुमिच्छन्, उत्कृष्टमिच्छाणां नित्यं ।
तिष्ठते सज्जन्तादुप्रत्ययः । तवायाशैरुपालितानां च त्वं त्वं मनःप्रतीक्षयैस्यां पालि-
तान्मुत्तान् । शिवभागवतप्रसंगम् । तस्यां सीताया अस्त्रप्राणान् तवाभिज्ञानमुद्रया-
भिज्ञानपाहुलीमुद्रया तयैवाभिज्ञानमुद्रया मुद्राफलस्येति श्लिष्टरूपम् । मुद्रयित्वा ।
निरचेत्यर्थः । अहं प्रपन्नः । आगतोऽस्मीत्यर्थः ॥

इति धाम परमयोगीन्द्रवृन्दमानमेन्द्रीवरसदोहमन्दानन्दलाभाभिनिर्दुतस्तुतन्द-
नरणाविन्दमकन्दस्वादनमन्दस्निग्धस्वतेनाखण्डतपःप्रचण्डमुक्तिप्रकाण्डमण्डलेधर-
शाण्डिल्यमहासुनिगोत्रावतमस्य पद्मान्वयसुधापारावारपरिजातस्य धन्वतर्कवतारान्तर-
स्यामुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यामारमर्बुजगर्वाभौमस्य कोण्टोपण्डितवर्यस्य तनूजेन गङ्गा-
मधिकर्गर्भराजाकरमुधाकरेण रामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचिताया चम्पूरामायणन्याख्याया
साहित्यमञ्जरीकासमारयाया सुन्दरकाण्ड समाप्तः ॥

रामचन्द्रावरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।

व्याख्या सुन्दरकाण्डस्य पूर्णा मञ्जरीकाभिधा ॥

युद्धकाण्डम् ।

इत्थ निजचित्रकवितानमानितसकलकदिमनाजेन तत्रमवना भोजराजेन निविष्ट
पक्षकण्टसबद्ध चम्पूरमायणप्रपन्नं परंपुरयितुकमेन लक्ष्मणनाम्ना पण्डितवैष्णव-
शिष्टो युद्धकाण्डो निजप्राप्तवैभवानुसारेण रचित । सोऽय मयेतानीं व्यक्रियते ॥ १ ॥

अथ तत्रभवान्कवि न्वकिञ्चिदपि नम्य ग्रन्थस्य निष्पत्त्युपरिपूरणाय मिष्टाकारसमाप्त-
विशिष्टेष्टगुणचरणारोपेन्दभोजनहारानन्तरणम्प मञ्जल निबध्नाति—

दृष्टे यत्र यदृच्छयापि वचसा देवी पुरो वर्तते

सारस्यं महद्भ्युदेति सद्गतिं प्रागल्भ्यमुज्जृम्भते ।

जायन्ते सकला कला अपि नृणा जागर्ति कीर्तिर्नवा

चेत हिंसाति तत्र देशिकपदाम्भोजे च भोजे मम ॥ १ ॥

दृष्ट इति । यत्र यन्मिन्देशिकपदाम्भोजे च यदृच्छया लोन्धापि ।
अत्यादरेण श्रेष्ठिमु वक्तव्यमिति भाव । दृष्टेऽन्लोकिते मति । नृणाम् । मनुष्यना-
त्रस्येत्यर्थ । एतच्च सर्वत्र सवध्यते । वचना देवी मरुत्वती पुरो वर्तते । उपासना-
दिप्रयत्न विनैव स्वयं सनिहिता भवतीत्यर्थ । तथा महद्गन्धम् । कार्यकरणपर्याप्त-
मित्यर्थ । सारस्यं कविनारमजवम् । अभ्युदेत्यभ्युद्य प्राप्नोति । मनुष्य-
इत्यर्थ । 'अभ्युपैति' इति पाठ अभिमुपैत्येन संनोपनाच्छतीत्यर्थ । तथा सन्ति ।
राजविद्वत्समास्तित्यर्थ । प्रागल्भ्यं सकलविशेषविवरणप्राप्तञ्चमुज्जृम्भते विद्वन्मित्र-
मवति । तथा सकला समस्ता अपि कला इतिहासान्नायासतु पट्टिविद्या जायन्ते-
ऽध्ययनपरिशीलनाभ्यासाभावेनैव तत्त्वतोऽव्युप्यन्ते । तथा नवापूर्वा कीर्तिं सम्प-
मारया जागर्ति विलसति । तत्र तन्मिन्देशिकपदाम्भोजे गुरुररणारविन्दे भोजे
भोजराजे च मम चेतो मन । हिंसाति । उत्तरीत्या बहुभेदस्करत्वान्मानक मनन्त्र-
हेतुपुष्प भवतीत्यर्थ । चतु पट्टिकलास्तु—'इतिहासगनादाश्च काम्यालकारनाद-
कम् । गायकश्च कविश्च च कानशास्त्र हरोदरम् ॥ देशभाषलिपिकान लिपिकर्तृ च
वाचकम् । सर्वाणि चापदानानि स्वरशास्त्र तु शास्त्रम् ॥ मनुदिक रजशास्त्र रथा-
श्वगतिर्कौशलम् । मद्रशास्त्र सूटकर्म भूरहाणा च दोहदम् ॥ नववाने वातुवाद
खन्धाबादो रमन्त्य च । जालवाद्दोऽग्निसन्तप्तम् खदन्तम्मो जलम् च ॥ वाच सन्मो
वय सन्मो वदयस्फेमेव च । विद्वेषगोच्चादन च मारण बलवदनम् ॥ पदसि
श्ववानुर्व पादुकासिद्धिरेव च । मृत्सिद्धिर्घटिकासिद्धिरैन्द्रजालिकनेव च ॥ अञ्जन
नरदृष्टिस्तु वधन स्वरवधनम् । मणिनत्रौपधाना च सिद्धयश्चोरकर्म च ॥ इन्तलो-
हादमृद्धारवेष्टुवनाञ्जनक्रिया । अटनररणी दूरकरणी नृमयारति ॥ वागिज्य
पाशुपाल्य च इपिराहवकर्म च । लाघवकुटनेपादिनुद्धकारणकौशलम् ॥ चतु पट्टि-

१ एतत्पूर्वम् 'आर्गाव पदगानवेन जनकह्नापान्पुत्राक्षिरौह मृतमिवानुरागमवृ-
क्षीय प्रमोदशान्वित' । यो लोकवचकपदक दशमुख मोहदुर्नैच्छदन्तात्तोऽय वीरवराग्रगणेन
कथाशानि सदा पातु न ॥ इति श्रीको इत्यनेन वचिह् २ 'विद्यतु' इति पाठः

कलधेता म्नाविद्धि प्रसीमिता ॥' इति । अनुप्रासोऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितवृत्तम् ॥

सप्रति स्वाह्वार परिहरति—

भोजेन तेन रचितामपि पूरयिष्य-

शरूपीयमापि वचसा कृतिमत्युदाराम् ।

न श्रीडितोऽहमधुना नवरत्नहार

सङ्गेन किंतु हृदि धार्यत एव तन्तु ॥ २ ॥

भोजेनेति । तेनासाधारणमहिमास्पदनया प्रसिद्धेन भोजेन । अपिरनिशयार्थः । रचिता प्रणीतामृतएवात्युदाराम् । रमालक्षरायुःसिनशब्दार्थस्य चटनोज्ज्वलिततया-त्यन्तगन्भीरमित्यर्थः । कृतिं कथ्यन् पीयमास्य पेन । ईषन्मात्रगौरवरुडितैर्मापी-त्यर्थः । 'द्विवचनविभज्य-' इत्यादिनेयस्प्रत्ययः । वचसा पूरयिष्य-पूरिता करिष्य-हमधुनास्मिन्काले । अनुनेति निपातनाम्नाधु । श्रीडितो लज्जिनो न जातः । क्वाय सर्वज्ञमोजप्रबन्धः, २ च वा मदीयेऽतिपष्टेन वचनेन तपरिपूरणमिति लज्जा न गतोऽस्मीत्यर्थः । कुत एतदित्याशङ्क्य तन्तुर्नान्तर न्यस्यति—किंतु । तथाहीत्यर्थः । तन्तु सूत्रं नवरत्नहारसङ्गेन नूतनमागिज्यहारसमागमेन हृदि बभूवि मानसे च धार्यत एवासज्यत एव । तन्तु परिहीयत इत्यन । कुत । अत एव तन्ताभ्येन मद्रचनम्यापि महाननपरिग्रहो भविष्यतीति भावः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । वसन्ततिलकादृतम् ॥

एव निजवारन्यापारस्वावसानं सपाद्येक्षणा चिकीर्षितमाह—

मुद्रामुद्रितजीविता जनकजा मोहाकुलं राघवं

चूडारत्नविलोकनेन सुचिर निध्याय निध्याय च ।

प्रारेमे हृदि लक्ष्मण कलयितुं पौलस्त्यविध्वंसनं

धीरं पूरयितुं कथा च विमलामेकेन काण्डेन स ॥ ३ ॥

मुद्रेति । मुद्रया श्रीरामाभिज्ञानमुद्रिकया मुद्रितं स्थापितं जीविता यस्यास्ता जनकजा जानकीम् । तथा चूडारत्नविलोकनेन चूडामणिदर्शनेन मोहाकुलं मोह-यत्कुलं राघवं च सुचिरमनयकालम् । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । निध्याय नितरा-ध्यात्वा । मनस्यनुसंधायेत्यर्थः । 'धै विन्त्यायाम्' इति घातोर्निर्पूर्वान्त्वो त्यबादेशः । तथा निध्याय दृष्ट्वा च । 'निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमरः । तथा च जनकजां ध्यात्वा राघवं दृष्ट्वेति यथाक्रममन्वयावध्यासरयालङ्कारः । धीरो धैर्यशाली स प्रसिद्धो लक्ष्मणः सौमित्रिरेकेन काण्डेन वाणेन । 'काण्डोऽस्त्री दण्डवाणावर्णवस-रवारिषु' इत्यमरः । पौलस्त्यविध्वंसनं रावणसंहारं कलयितुं कर्तुं हृदि प्रारेभ उप-चक्रमे । मनसि निर्गारितवानित्यर्थः । तथा धीरो विद्वान्स लक्ष्मणो लक्ष्मणनामा कविरेकेन काण्डेन युद्धकाण्डेन विमला निध्मल्लङ्का कथा रावणसंहाररूपोपायान

पूरयितुं हृदि प्रारम्भे मनस्युपशान्तवान् । अत्र रामलक्ष्मणयोरभयोरपि
त्वेकलप्रकृतगोचरश्लेषालकार । 'प्रकृताप्रकृतोभयगतमुक्त चेच्छब्दमात्रसाधर्म्यम्
श्लेषोऽयं श्लिष्टत्वं सर्वत्राद्यद्वये नान्त्ये ॥' इति लक्षणात् । शार्दूलविनीडितं वृत्तम् ॥

कथा पूरयितुं प्रारम्भ इत्युक्तम् । सप्रति तामेव कथां प्रस्तौति—

आनन्दमन्थरमनन्तरमाञ्जनेया

दाकर्ण्य वृत्तिमनघा जनकात्मजाया ।

दृष्टिर्दशाननरूपा परुषायमाणा

चाणासनोपरि दधे प्रभुणा रघूणाम् ॥ ४ ॥

आनन्देति । अनन्तरं चूडामण्यभिशानप्रदर्शनानन्तरमानन्देन मन्थरं निर्भरं यथा
तथा आनन्दपरिपूरितमित्यर्थः । आञ्जनेयादञ्जनातमयाद्धनूमत् । 'आर्यातोपयोगे'
इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । अनघा निर्दुष्टा अनरात्मजाया वृत्तिं वर्तनं जीवनं वा । 'वृत्तिं
वर्तनंजीवने' इत्यमरः । आकर्ण्य श्रुत्वा । रघूणा प्रभुणा धीरामेण दशानने रावणे रघो
रोपेण परुषायमाणोऽग्रयमाणा दृष्टिर्चाणासनोपरि कार्मुकोपरि दधे तिचिक्षिपे । महावीर
स्वाभाव्याच्छरासनाक्लोकनसहस्रैव सुग्रीवादिभ्यो जैत्रयात्रासनाहमाज्ञापयामासेत्यर्थः ।
वसन्ततिलनामुक्तम् ॥

अथ सुग्रीवोऽपि दशग्रीवकुपितराघवावलोकनद्विगुणितरणो-
त्साहः साहाय्यसमयमनुपालयन्नन्धुमिव सिन्धुमवधार्य धार्यमाण-
धैर्यादगाधमतिरधिरुढत्रिकूटशृङ्गा लङ्कामधिगन्तुमद्गदमुदन्लनी-
लप्रमुखमप्यखिलानीकं समनीनहत् ॥

अथेति । अथानन्तरं सुग्रीवोऽपि दशग्रीवैः कुपितस्व राघवस्यावलोकनेन द्विगु-
णितो द्विरावृत्तो रणोत्साहो रणप्रयत्नो यस्य स तथोक्तः । 'लोहोत्तरेषु कार्येषु स्थेया-
न्प्रयत्न उत्साहः' इति लक्षणम् । साहाय्यस्य भावः साहाय्यं सहायकम् । ब्राह्मणादि-
त्यात्ययम् । तस्य समयं सुविदमपि । सीताप्रकृत्युपलब्ध्वानन्तरं तदपहारिणं वेरिणं
सहस्रं पुनस्तामानेप्यामीति पूर्वविहितप्रतिज्ञामित्यर्थः । 'समया शपथाचारकालसि-
द्धान्तसुविदः' इत्यमरः । अनुपालयन्नुवर्तमानः । अगाधमतिर्गम्भीरमतिधैर्यादीर-
त्वादन्धुः कूपमिव सिन्धुमवधार्यः । तथा सुतरां निश्चितेत्यर्थः । 'पुसेवान्नु प्राहि कूपः'
इत्यमरः । अधिरुढः त्रिकूटशृङ्गं यथा ताम् । त्रिकूटाचलशृङ्गाप्रवर्तिनीमित्यर्थः । लङ्का-
मधिगन्तुमद्गदमुदन्लनीलः प्रमुखा प्रधाना यस्य तत्तथोक्तम् । अखिलमप्यनीकं
बानरसैन्यम् । 'अनीकं तु रणे सैन्ये' इति विश्वः । समनीनहत्सनाहयामास । नहतेर्गो-
चरानुपपादसोऽभ्यासादीर्घश्च ॥

१ 'द्विगुणीकृतः' इति पाठः २ 'साहाय्यकमनुपालयन्' इति पाठः ३ 'धैर्यादगाधमतिः'
इति पाठः ४ 'शिखरम्' इति पाठः ५ 'वस्त्रिमुखानीकम्' इति पाठः ६ 'समनीनहत्'
इति पाठः

वारिदादपि च रामनामत. पूरिता पुनरपाङ्गधारया ।
तत्क्षण प्रति चचाल दक्षिण बाहिनीशमखिलापि बाहिनी ॥ ५ ॥

वारिदादिति । रामनामतो रामाभिधानात् । तद्रूपादिलब्ध । वारिदाजलदा-
दप्यपाङ्गधारया कटाक्षरेखया तथैव धारया पुनर्भूयोऽपि पूरिता ममप्रीकृताप्या-
यिता च अखिला कृत्स्नापि बाहिनी वानरसेना सैव बाहिनी नदी । 'सेनानद्योश्च
बाहिनी' इति वैजयन्ती । तन्मण तस्मिन्नेव क्षणे दक्षिण बाहिनीश प्रति दक्षिण-
समुद्रमुदिरय दक्षिण्यगुणयुक्तसेनानायक चेति गम्यते । चचाल प्रतप्ते । श्लेषसर्पिणं
समस्तवस्तुवर्तिसावयवत्पक्षम् ॥

तत्क्षणे समचलितश्रुतसमुदये कुमुदामोदकारिणि शरभाधिकप्र-
सादशीले नीलेन्दीवरानन्दिनि दशाननदिशाक्रमणव्यग्रतेजसि समा-
रूढतारानन्दनलक्ष्मणानुगते सैरयमुदयसानुमन्तमिष हनूमन्तमधि-
रोहति निशाचरसिमिरधोरणनिस्तन्द्रे रामचन्द्रे समन्तत कन्दलि-
तयहुलहरिजालकोलाहलभरितहरिदन्तरो निरन्तरास्कन्दितनिकटका-
न्तारावलिर्घलीमुखजलमहाम्नुधि ससंभ्रममुदजृम्भत ॥

तत्क्षण इति । तस्मिन्क्षणे । तत्काल इत्यर्थः । मम तुल्य चलित प्रस्थित
श्रुतसमुदयो जाम्बवदादिभूतगण, अन्यत्र नक्षत्रमण्डल यस्य तस्मिन् । 'जम्बा-
भूतमण्डल', 'नक्षत्रमण्डल' इति चामर । कुमुदस्य कुमुदनाम कपिसेना-
पतेरामोद सतोपम्, अन्यत्र कैरवोत्पलस करोतीति कुमुदामोदकारिणि । 'कुमुद कैरवे
रक्तपट्टजे कुमुद कपौ' इति विश्व । शरमे शरभाख्यमेनापतावधिकप्रसादशीलेऽस्य
न्तानुप्रहतम्परे, अन्यत्र शरस्याश्ववालाखनृणविशेषस्य कुमुदस्य भा शोभा तस्या
अव्यधिकप्रसादशीलेऽस्तिनिमलम्बभावे । नीलेन्दीवरारय सेनानायक । अत्रवा
नील इन्दीवरमिव तदानन्दिनि तत्परितोषसारिणि, अन्यत्र नीलोत्पलविक्रसन्तिनि ।
'नील कपीशोऽग्निमेवे कृष्णे ना तद्वति त्रिषु' इति नागार्थरत्नमाला । दशाननदिशा-
क्रमणे रावणदिगवस्कन्दने व्यग्र चट्टल तेज प्रतापो यस्य तस्मिन्, अन्यत्र दृग्-
सरयाकान्याननानि मुक्त्वानि यामा तास्तामा दिशानाम् । दग्दिशुस्त्वानामित्यर्थः ।
आक्रमण आवरणे व्यग्र वेगवसेनो ज्योतिर्यस्य तस्मिन् । 'तेजोऽनले प्रभावे च
ज्योतिष्पार्चिपि रेतमि' इति वैजयन्ती । समारूढ समधिष्ठितनारानन्दनोऽङ्गदो येन
तेन लक्ष्मणेन सोमित्रिणा अनुगतेऽनुसृते, अन्यत्र समारूढा प्रतिदिनमेकैस्तराग
धिष्ठाननियमात्ममविधिना यास्तारा अधिन्यादिनष्टत्राणि ता नन्दयतीति तथोक्तः । म
चासा लक्ष्मणानुगतो लब्धनेनानुसृतश्च तस्मिन् । 'लक्ष्मणा' इति तृतीययानुगतश-
ब्देनालङ्कृतमास । निशाचरा राक्षसास्त्रिमिराणीव, अन्यत्र शावरान्धकाराणि तेषा

वारणे विध्वंसने निस्तत्रे जागरके । रामश्चन्द्र इवेत्युपमितसमास ।
 मिवेति स्पष्टोपमातिज्ञात् । तस्मिन् । उदयसानुमन्तमुदयाचलमिव हनुमन्तः ।
 सत्वरमधिरोह्यधितिष्ठति सति समन्ततः सर्वत्र कन्दलितः समुपगम्य बहुले भूयिष्ठश्च
 यो हरिजालकोलहलो वानरसङ्घकलकलो धुमधुमध्वनिश्च तेन भरितानि
 हरिदन्तराणि यस्य स तथोक्तः । निरन्तरं नीरन्ध्रमास्कादिता आक्रान्ता निकटकान्ता
 रावलिः समीपारण्यधेणिर्येन स तथोक्तः । समानमेतत् । क्लीमुखनलमहाम्बुधिर्वागरते
 नासमुद्र इवेत्युपमितसमासः । ससभ्रम साटोपम् । उदजृम्भतोऽम्भितोऽभूत् । 'शर-
 भाधिकप्रसादशीले' 'रक्ष्मणानुगते' इत्यत्र च शब्दश्लेषः । वस्तुतः शब्दमेवेन अपह-
 यावभासेऽपि अनुकाष्ठवदेन शब्दस्य प्रतीतिः । अयनाथश्लेषः । एकनालाबलम्बिकल-
 द्वयवदमिषपदेनार्थद्वयप्रतीतिरेतरसवीर्ययमुपमा ॥

उन्नासकासरमुदञ्चितपञ्चवक्त्र

विभ्रस्तहस्ति विशारदचमूययूथम् ।

आलोललोचनतरङ्गकुरङ्गशाव-

मासीदसीम विपिन कपिनर्मघोदै ॥ ६ ॥

उन्नासेति । असीम निर्मर्यादम् । अतिविपुलमित्यर्थः । 'सीमसीमे क्रियामुमे
 इत्यमरः । विपिनमरण्यम् । कर्तुः । कपीना नर्मघोषैर्जत्रयात्रोत्सवकीडोद्घोषैः
 'नीडा लीला च नर्म च' इत्यमरः । उन्नासा भयविभ्रान्ता कासरा वनमाह्वया
 यस्मिंस्तथोक्तम् । 'लुलायो महिषो बाहद्विपत्कसरसंरिभा' इत्यमरः । उदबिता
 उन्नान्ता पबवक्त्रा सिंहा यस्मिंस्तथोक्तम् । 'मिहो मृगेन्द्र पञ्चास्य' इत्यमरः ।
 विभ्रन्ता विभीता हस्तिनो गणा यस्मिंस्तथोक्तम् । विगता शरारणा व्याघ्रादिहिं-
 सनन्तूया चमूरूणा मृगाणा च यूथा विवहा यस्मिंस्तथोक्तम् । 'शरारघातुको
 हिंस्र' इत्यमरः । आलोला साध्वसादिश्लेष्म लोचनतरङ्गा दृष्टिपरम्परा येषां ते
 कुरङ्गशावा हरिणशिशवो यस्मिंस्तथोक्तः चासीत् । वसन्ततिलगादृतम् ॥

सैन्यैस्ततो रघुपति सरितां निवेश

वेशन्तयन्विरलयन्विपिनान्तराणि ।

आरहा शैलमपि सह्यमसदृशतं

मन्दानिलैकनिलय मलयं जगाम ॥ ७ ॥

सैन्यैरिति । ततो नर्मघोषानन्तरं रघुपतिः सैन्यैर्वागरसेनाभिः सरितां नदीनां
 निवेशं विद्यासम्भानम् । निवेशं शिबिरोद्धाहविन्यासेषु प्रकीर्तितः इति विश्वः ।
 वेशन्तयः वेशन्तः कुर्वन् । सेनासमर्द्धदत्तसरासि कुर्वन्विलयः । 'वेशतः पञ्चल-
 चात्पसर' इत्यमरः । वेशन्तशब्दात्तत्परोतीति प्यत्ताट् शत्रुदेशः । तथा विपि-
 नान्तराणि गहनान्तरालानि विरलयन्विरलयन् कुर्वन् । वानरसेनासाटोपवादीविघटिनः

तत्तुष्मपापाणतया सुगमनानि कुर्वन्निर्त्यर्थ । पूर्ववच्छतृप्रत्यय । सद्यः सद्यारयमप्य-
सयो विरहिणा दुष्प्रसहो वातो यस्मिन् शैल मार्गसंबद्ध पर्वतमारुह्य ततो मन्दानिलै-
कनिलय मन्दरगन्धवाहैकनिकेतन मलय मलयारय शैल जगाम । वृत्त पूर्ववत् ॥

गत्वा रामस्तमर्द्रि सौमित्रिमिदमवादीत् ॥

गत्वेति । रामस्तमर्द्रि मलयपर्वत गत्वा सौमित्रि प्रतीतं वक्ष्यमाणप्रकारं वचनम-
वादीदुक्तवान् । वदेदुक्त्वा 'सिचि वृद्धि परस्मैपदेषु' इति वृद्धि ॥

उक्तप्रकारमेवाह—

अमी तदस्मीपनिर्झरतरङ्गरिङ्गत्पयो-

जडीकृतपटीरभूत्कुटीरसंसारिण ।

मनो विधुरयन्ति मे मलयमेखलामेदुरा

दुरासद्वनप्रियप्रियतमारुता मारुता ॥ ८ ॥

अमी इति । तदस्मीपेषु सानुप्रदेशेषु ये निर्झरा प्रवाहा । 'प्रवाहो निर्झरो
झर' इत्यमर । तेषां तल्लेभ्यो रिङ्गिङ्गि स्वरान्तरं पयोभिरम्बुभिर्जडीकृतानि
शिशिरीकृतानि । 'सुपीम शिशिरो जड' इत्यमर । अभूततद्भावे च्चिप्रत्यय ।
तथाभूतानि यानि पटीरभूत्तद्वन्दनतन्व एव कुटीराणि गृहाणि तेषु संसारिणो
संसारितावस्थानशीला । ताच्छीन्ने णिनि । मलयमेखलासु मलयशैलनितम्बप्रदेशेषु
मेदुरा सान्द्रा । 'मेखला स्वङ्गवन्धे स्यात्कान्ता शैलनितम्बयो' इति विश्व । दुरासदा-
न्मुहीपकत्वाद्दुःसहानि वनप्रियप्रियतमाना बोक्त्रिज्जनानां स्तानि कूजितानि येषु
तयोक्ता । 'वनप्रिय परभृत बोक्त्रि पिक इत्यपि' इत्यमर । अमी प्रवर्तमाना
मारुता अनिला मे मम मनो विधुरयन्ति विह्वलयन्ति । विकल्पीकुर्वन्तीत्यर्थ । यमका-
नुशासयोः सृष्टिः । पृथ्वीवृत्तम् ॥

इत्यालपन्करणमेव निरुद्धवेल

शैल महेन्द्रमधिगत्य महीमहेन्द्र ।

आनर्तमुद्रितमिवान्वयभूपतीना

मक्षय्यकीर्तिनिधिमम्बुनिधिं ददर्श ॥ ९ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण करण दीनमालपन्व्याहरन् । एष महीमहेन्द्रो भूदे-
वेन्द्र धीरामो निरुद्धवेल्मातृतममुद्रकूलम् । 'वेला कूले च जलधेर्वेला कालविक्रा-
रयो' इति विश्व । महेन्द्र शैल महेन्द्राख्यकुलपर्वतविशेषम् । 'महेन्द्रो मलय सद्यः
शक्तिमानृक्षपर्वत । मिध्यश्च पारिषान्ध सप्तैते कुलपर्वता ॥' इति विष्णुपुराणव-
चनात् । एतेन पूर्वोक्तसद्यमल्ययोरपि कुलपर्वतविशेषत्वमवगन्तव्यम् । अधिगत्य
प्राप्य । आवर्तवैलप्रमेमुद्रित चिह्नितम् । प्रतिबद्धमिति यावत् । 'स्यादावर्तोऽम्भसा
भ्रम' इत्यमर । अन्वयभूपतीना सगदिनिपुलभुभुजाम् । क्षेत्रेण शब्द

क्षय्य । 'क्षय्यजग्यौ शक्यार्थ' इति निपात । ततो नञ्समास । त कीर्ति
निधिं यशोनिधानमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । अम्बुनिधिं समुद्रं ददर्श । अत्रावर्तेषु समुद्रा
रोपणाद्रूपमालसारः । ॥ चोकीत्प्रेक्षया ससृज्यते । वसन्ततिलकादृतम् ॥

दृष्ट्वा च तमद्भुतामकृष्टमना रामस्तदिदमाचष्ट ॥

दृष्टेति । तमम्बुनिधिं दृष्ट्वा चाद्भुताकृष्टमना आश्चर्याविष्टहृदयः सन् रामस्तदिदं
वचनमाचष्टावोचत् ।

तत्प्रसारमेवाह—

द्रष्टुं नालमगाधतां फणिपतिः सीमान्तरेखा दिशो

द्वीपाः सैकतमण्डलानि तदयं दूरे गिरा वारिधिः ।

येषामेव सुखादखानि नखरैर्येनाथवा पुरितः-

स्तेषां न कुलभूभुजामविहतस्थेभ्यो महिभ्यो नमः ॥ १० ॥

द्रष्टुमिति । (हे सुग्रीव, उल्लोललोलवेष्टित चञ्चलतरङ्गवेष्टित कलोलिनीनां
नदीनां वन्धु पतिः समुद्रस्तं द्रष्टुं प्रेक्षितुमर्हसि । यद्यस्मात्कारणात्) फणिपतिः पाला
लुङ्गहरवासीति शेषः । अगाधतामन्तलस्पर्शताम् । गाम्भीर्यमित्यर्थः । 'अगाधमतल
स्पर्शः' इत्यमरः । द्रष्टुं नालं न पर्याप्तम् । 'पर्याप्तवचनेष्वल्परथेषु तुमुन्' । दिशः सीमा-
न्तरेखा मर्यादावसानभूप्रदेशः । सिक्तानां समूहः सैक्तानि सिक्तानि । 'सैक्त्वा
सिक्ततामयम्' इत्यमरः । 'सिक्तताशर्कराभ्यां च' इत्यणप्रत्ययः । तेषां मण्डलानि
श्रेणयो द्वीपाः सिंहलादयो द्वीपविशेषाः । तत्तस्मात्कारणादयं वारिधिर्गिरा दूरे । वर्तत
इति शेषः । अनिर्वाच्य इत्यर्थः । अत एव वारिधिर्येषां न कुलभूभुजानस्तत्कुलप्रसूत-
पूर्वराजन्यानाम् । सगरकुमारानामित्यर्थः । नखरैः सुखादनायासेनाप्यान्यवदारितः ।
रत्नतेजोऽहः । 'भावकमणो' इति चिण् । अथानन्तरं येन वा । अस्तत्कुलभूभुजा
भगीरथेनवेत्यर्थः । पुरितः आप्यायितः । 'गङ्गा सागरपूरणा' इति पुराणवचनात्तस्याश्च
कापिलानलद्रव्यसगरतनयसत्तर्पणार्थं महाप्रयत्नपूर्वकमनेनानीतत्वादिति भावः । तेषां
नकुलभूभुजाः सगरकुमारभगीरथप्रभृत्यसदन्वयभूपतीनामविहतस्थेभ्योऽप्रतिहतमर्यादा-
वृत्तान्तम्यायिन इत्यर्थः । स्थिरशब्दस्य दृढादिपाठात् 'वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्
च' इति चरारादिमानिच् । 'प्रियस्थिरः' इत्यादिना आदेशः । महिभ्यो माहात्म्याय
नमो नमस्कारः । 'नमः स्वस्तिः' इत्यादिना चतुथा । शार्दूलविक्रीडिन उतम् ॥

अथ हरीन्द्रोऽपि महेन्द्रोपात्तकान्तारशोभिनि लोभनीयमलयजा-
तानिले वेलोपवनदेशे रघुपतेर्निदेशेन निवेशयामास चलमखिलम् ॥

अथेति । अथानन्तरं हरीन्द्रः सुग्रीवोऽपि महेन्द्रोपात्तकान्तारेण निरुद्धार-
ण्येन शोभत इति तयोक्तेः । लोभनीया मनोहारिणस्ते मन्त्रयजातानिला यस्मिंस्त-

सिन्धेलोपवनदेशे समुद्रकूलोद्यानप्रदेशे रघुपतेर्निदेशेनाज्ञयास्त्रिं बल निवेशयामास ।
प्रतिशपयामासेत्यर्थः ।

सरसपटीरकुञ्जानसञ्जवनाभिपत-

म्भृगमदगन्धगन्धवहमेदुरितेऽम्बुनिधे ।

तटनिरुटे लुण्ठयनसतालरसालफलै-

रदिनमदा विचेरुदरभरयो हरय ॥ ११ ॥

सरसेति । सरसाना सान्द्राया पटीरकुञ्जाना चन्दननिरुञ्जाना वने, शयवा
सरसा पटीरकुञ्जा यस्मिन्तास्मिन्वने, सवन ममसवेगशील मन् । 'लुचरुम्य-'
इत्यादिना लुच् । अभिपतन् प्रमगन् । तथा मृगमदन्य कस्तूर्या गन्धो वस्य स तथोक्तश्च
यो गन्धवहोऽनिलन्देन मेदुरिते । तत्रचुर इत्यर्थः । एतेन मुखसचारोगयत्न सून्यते ।
'मृगनाभिर्मृगनर वस्तूरी' इत्यनर । अम्बुनिधे समुद्रस्य तटनिरुटे कूशेपान्ते
उठन्नि पचेन्मिमतञ्च वृन्ताभिपत्य भुवि लुठन्नि पनसाना तालाना रमालाना च
पक्षेहेतुना उन्तितमदा उन्मपहर्षा । कुत । उदर विभ्रतीत्यदरभरय म्योदरपूरका ।
'फलेत्रहिरामभरिथ' इत्यन चकारमानर्घ्यादुदरभरिरिति निपातनात्साधु । हरय
कपयो विचेर । तत्तफलभक्षणत्परतया तत्र विजहुरित्यर्थः । वृत्त्यनुप्रासालंकारः ॥

अत्र रावगृत्तान्तमाह—

जनन्तरमैपरमहाम्भोधिमित्र चलितमम्भोधिरोधस्यम्भोधिरिलह्व-
ननिष्टह्वललाघ्र रात्र्यानीन्मनीकोन्मुखं चारमुपादधधार्य धार्यमा-
पहृदयातङ्ग पङ्करीनचरण इवैरात्रणो रात्रणो निधेयैमपरमजानजान
कीमप्यधिमोक्तुकाम कामर्परतन्त्रो मन्त्रिभि मम समाजमाजगाम ॥

जनन्तरमिति । तत्रनन्तर सेनानिवेगान्नन्तरमम्भोधिरोधनि समुद्रकूले चलि-
तमपरमहाम्भोधिमित्र स्थितमिन्दुप्रेषा । तत्रम्भोधिरिलह्वने समुन्तरणे निष्टह्व-
लाघ्रव निराधाटपाटव यस्य तत्तथोक्तनर्वाभोन्मुख ग्णोन्मुख रात्र्यानीक आराम
सेयम् । 'अनीक तु रणे नैव्ये' इति ह्यनुप । चारन्नुवाट्टटपुरपवचनादवधार्य
श्रुत्वा रात्रणो धार्यतातो हृदयातङ्गो मनोवेदना यम्य स तथोक्तः । अत एव पङ्करीन
चरण कर्मनिमित्तमाद ऐरावण इन्द्रगज इवैरुपना । अपरमन्त्रद्विधेन तर्तव्यम
जाननवपुष्पनान । तर्हि जानकीपरित्याग नक्षत्रादुनिरासक करोच्चित्तन आह-
धमपरतन्त्रो मन्त्रपराधीनोऽत एव जानकीनप्यविमोक्तुस्त्रयोऽपरिद्विक्तुमना सन् ।
मन्त्रिभि मम प्रहस्यगमालै सह समाज समामण्डपमाजगाम प्राप ॥

रहस्तदानीं रजनीचरेन्द्र ग्रहस्तमुप्यानिदमात्रभाषे ।

इदं तु मे वाञ्छितमीक्षित वो चदन्तु यद्वैरिजनोचितं न ॥ १२ ॥

१ 'जल्पे' इति पाठः २ 'देरसुरित' इति पाठः ३ 'अभरन्नि चलि मन्त्राम्भोधिर्'
इति पाठः ४ 'वृत्तस्यैव रोदसात्पङ्कज' इति पाठः ५ 'परन्' इति पाठः ६ 'परवत्रिन्'
इति पाठः ७ 'एवार्' इति पाठः

रह इति । तस्मान्ना तस्मिन्समये रजनीचरेन्द्रे रावणो रह एकाते । मन्त्र
वादस्य रहसि कर्तव्यवादिति भावः । 'रहस्योपाशु चालिङ्गे' इत्यमरः । प्रहस्तमु
ख्यान् प्रहस्तप्रमुखान्मन्त्रिणः । इदं वक्ष्यमाणं वचनमावभाष उवाच । भाषणप्रकार
मेवाह—इदमिति । इदमेतत् । जातक्या अपरित्यागरूपमित्यर्थः । तुशन्द्रे
उवधारणाथम् । मे मम वाञ्छितममिलयित चो शुष्माकमीक्षितम् । शुष्माभि
प्रत्यक्षतो दृष्टमित्यर्थः । 'मतिबुद्धि—' इत्यादिना वर्तमाने कप्रत्ययः । 'कस्य च कं
माने' इति षष्ठा । अतः नोऽस्मात् यत्कृत्य वैरिजेने प्रत्यासन्न उचितं युक्तं तद्वद्वु
सम्प्रगिचार्य कथयन्तिवत्यर्थः । उपेन्द्रवञ्जरात्तम् ॥

अमी च पुनराशयज्ञा व्यज्ञापयन् ॥

अमी चेति । आशयः जानन्त्या अपरित्यागरूपं रावणाभिप्रायं जानन्त्या
आशयज्ञाः । एतेनेतेषामैच्छित्भाषणतत्परत्वमेव, न तु नीतिशालाथबोधनप्रवृत्ति
तात्पर्यमिति सूच्यते । अत्र 'आतोऽनुपमर्णे क' इति कप्रत्ययः । अतः एवा
भगवान्नात्यायन—'अस्मारादनुपसर्गात्कर्मोपपदात्को भवति विप्रतिषेधेन' इति वार्तिक
व्याख्याने भाष्यकारेणार्थशब्दमुदाहृत्य व्यर्थत्वममथनात् । अमी प्रहस्तादिमन्त्रिण
पुनः शब्दो वाक्यान्तरः । व्यज्ञापयन् विज्ञापयामासु ॥

विज्ञापनप्रकारमेवाह—

देव ! जीवत्सु भवदाज्ञापरेष्वनुचरेषु परमस्मात्सु कस्मादयमपवादो
दुरथापोरभुजपञ्जरानीता सीता जातु न जहातु नाय इत्यभिदधानेषु ।

देवेति । हे देव राजन् । 'देव सुरे घने राज्ञि' इति विश्वः । भवदाज्ञापरेषु
शुष्मक्षिदेशान्तरणतत्परेष्वस्मात् मादशेष्वनुचरेषु । महावीरेष्वित्यर्थः । परं जीवत्सु
प्राणभारितया वर्तमानेषु सन्सु । अयमपवादः सीताहरणायाक्षेपः । कस्मात् कुतो
हेतोः । नवेदिति शेषः । न कुतोऽपीत्यर्थः । 'अवर्णाक्षेपनिर्वादादपरीवादापवादवत्
इत्यमरः । जतो नायः स्वामी । भवानिति शेषः । दुरथापेन परेया दुष्पापेणोरभुज-
पञ्जरेण महाभुजमण्डलेनानीतामपहृता सीताम् । जातु कदाचिदपि । महास्रष्टे
ऽपीत्यर्थः । न जहातु न त्यक्तु । 'गृहीतं न परित्यजेत्' इति वचनादिति भावः ।
आशिषो लोटि शेषे प्रथमः । श्लेष्मभिदधानेषु वदत्सु सन्सु ॥

ततो रम्भोपहितहर्षाङ्गसम्भवशापमम्भोजभव चैतदुपालम्भान्तरा
यमावेदयन्तमग्रजन्मानमसमानविनयविज्ञानभूषणो विभीषणः सरो-
पमिदमवादीत् ॥

१ 'विज्ञापयामासु' इति पाठः २ 'परं चात्मासु' इति पाठः ३ 'अवापो' इति पाठः

४ एतदनन्तरम् 'प्रधानेषु' इति ऋचिर्द्वयं ५ 'तल' इति नास्ति ऋचिर्द्वयं ६ 'हठात्कारसम-
वमम्भोत्सम्भवशापमारायमावेदयत्' इत्यत्र दुर्नयं तमग्रजन्मानं सुमानयन्विनयः' इति पाठः

तत इति । ततस्तदनन्तरं रम्भोपहितो रम्भानिवन्धनो नलकूबरमिहितशापो
हराद्वसुभव कैलाभोद्धरणे नन्दीश्वरविरचितशाप । ततो द्वन्द्वे 'सर्वो द्वन्द्वो विभा-
यैवद्ववति' इति एकवद्भाव । यद्वा रम्भोपहितो रम्भापतिर्नलकूबर स च हराद्व-
सुभव कारण यस्य तम् । बलदन्त्यनारीग्रहणे मूर्धा शतधा भविष्यतीति रम्भानि-
वधननलकूबरशापम्, चनरैस्त्वच्छविलयो भविष्यतीति नन्दीश्वरशाप चेत्यर्थः ।
तयाम्भोजभवशाप पुत्रिमथ्यत्वारयाप्सरोनिमग्नव्रजशाप चैतस्या सीताया उपाल-
म्भान्तरात् सभोगप्राप्तिविघ्नमावेदयन्त प्रह्लादिभ्यः कथयन्तमप्रजमानं ज्येष्ठभ्रातर-
रावणम् । विनयो महसु प्रह्रीभावः, विज्ञानं शास्त्रज्ञमिवेकः । असमानेऽसाधारणे
विनयविज्ञाने एव भूषणं यस्य तयोक्तो त्रिगीपणं सरोषं सामर्थं यथा तथेदं वक्ष्य-
माणप्रकारं वचनमवादीदुष्वाच । अम्भोजभवशापं श्रीरामायणे—'अथ सञ्जुपितो
देवो मामिदं वाक्यमब्रवीत् ॥ अथ प्रसृतिं यामन्या वलनारीं गमिष्यसि । तदा ते
शतधा मूर्धा भविष्यति न सुशय ॥ इत्यहं तस्य शापस्य भीतः प्रसभमेव ताम् ।
कारोपये वल्गुसीता वैदेही शयनं मम ॥' इति ॥

विभीषणोक्तप्रकारमेवाह—अहहेत्यादिचतुर्भिः —

अहह विधिनियोगादथ नक्तचरेन्द्र

त्वमसि परकलत्रे दुर्निवारानुरागः ।

अरुणदवशिखायामामिपप्राप्तमोहा-

दविरलकृतजिह्वाचापल केसरीव ॥ १३ ॥

अहहेति । अहहेति खेदे । 'अहहेत्यद्भुते खेदे' इत्यमरः । हे नक्तचरेन्द्र रामसे-
श्वर, अश्वेदानी त्वं विधिनियोगाद्वैववशापरकलत्रे परदारेषु दुर्निवारो निवारयितुम-
क्योऽनुराग आसक्तिर्यस्य स तयोक्तोऽसि । परदारानुपके महापातकत्वेन शास्त्रनिषि-
द्धत्वात्ततो विनिपात एव न धेव इति भावः । कथमिव । अरुणाया रक्तवर्णाया दव-
शिखाया वनवह्निज्वालायाम् । 'वने च वनवह्नी च दवो दाव इतीष्यते' इति शाश्वतः ।
आमिपप्राप्तमोहा मामपिण्डभ्रातिवशान् । 'आमिपश्चास्त्रिया मासस्तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि'
इति वैचयती । अविरल बहुल यथा तथा कृतम् । अथनाऽविरल विरल सपञ्चमान
कृत विरलकृतम्, तत्र भवतीलविरलकृत बहुलीकृतं जिह्वाचापल रसनेन्द्रियप्रिवृतृष्णा
यस्य स तयोक्तः । 'श्रेष्ठान्य कृपादिभिः' इति समाम् । केसरी सिंह इवेत्युपमा ।
सा च भ्रान्तिमतात्वेन सङ्कीर्यते । दवाग्निज्वालाखादनस्य केसरिणो यादृशी अवस्था
तादृश्येव तनापीत्यर्थः । माग्नीवृतम् ॥

आकर्ण्य किन्नरमुखादनघे स्वयंशे

काकुत्स्थदारहरणोपगत कलङ्कम् ।

हाहेति मीलितदृशं करयोर्युगं त

दष्टौ श्रुतीरपि कैव पिदधातु धातु ॥ १४ ॥

आकर्ण्येति । अनघे निर्दुष्टे स्वयंशे निचान्वये काकुत्स्थदारहरणोपगत श्रीराम

वन्द्यवृत्तवाचेति भावः । अत्र तात्पर्यमिनाऽन्यत् तत्राभिप्रेक्ष्यते नैव ह्युत्तमिर्गुणना-
रामाणां गुणमन्त्रस्तुत्रं । आरामस्य तद्विनाऽपि द्विवन्मात्र इत्यन्तर्निगूढाभिप्रायः ।
अस्मिन् नन्दिनाप्यम्, वानरैरुपरोपहृष्टिर्भविष्यतीति नन्दीधरस्यापि च नरवने नरगृहिन-
पानुरैरपि । नरादिनान्दम्याज ते विनाश इति व्रज्यर चत्वरं । न च्छर्यसि
यदि न मनुष्ये यदि भानुसदधाति चेत् तर्हि देवयोगो देवातिर्दुर्गो नेतुमशक्यः ।
'इषड्' इत्यादिना ग्यप्रत्ययः । नन्दीधरस्यापि नयनानुशुषेन वानराणां नन्दोप-
रिण श्रीरामस्य च प्रत्यासन्नबाह्व्यामन्त्रस्य मृत्युरिति भावः । माटिनीवृतम् ॥

इत्यादिनेत्या सहित हितमभिप्रेक्ष्यन्तं निजमनुजमनयाय प्राप्तिरयम-
रातिपथः शिक्षणीय इति शसन्त नृशस तमेत्युदाचरणगेपमीपणो
निमीपणो विहाय विहायसि समुत्पन्नन्तमनूपतद्विधनुभिर्मरमान्यै
सममतीत्य वारिणि दूरत एव सन्नितर्कमुद्धातान्मुग्धीनादीनन्तरिक्ष-
गत एवमाचष्टे ॥

इतीति । इत्यादिरस्मादित्या नीतिनातिग्राह्यसमनयार्ता तथा सहित सपद
यथा तथा हितमभिप्रेक्ष्यन्तम् । आल्पतमिजम् । कतरि क्षप्रत्ययः । 'मतिरुद्धि-'
इत्यादिमूले चक्षराद्वर्तमानानयान् । अनुज निमीपणमरज्ञादावुचितभाषाग-
मः । 'सिद्धासमाननाय' इत्यमरः । अरातिपथः क्षत्रुपत्पातोऽयं प्रातिर्दश
शिक्षणीयो दान्यः । इत्येव शसन्त वन्त नृशस पापिष्ठम् । 'वृणो घातु-'
कूर पापो वृत्तस्तु वक्षः' इत्यमरः । त राशमस्तुदाचरणेन सममेदकरान-
दुदाचारदुर्भाषगादिना यो रोषोऽमयलेन मीपणो भयम् । अस्तुदेत्यत्र 'विन्द
रथोस्तुद' इति गच्छि 'अस्तुद' इत्यादिना मुमागमः । निमीपणो विहाय
एवमा विहायस्यागते समुत्पन्नमुद्धच्छत् । 'पुण्यासन्नविहायसी' इत्यमरः । अनूप
तद्विधनुमलोत्पन्नद्विधनुभिर्मरमान्यैरनगादिनाभिभिः समम् । अमा सद सुगुटु खान्पु
भरतीत्यमाला इति निषहः । 'मन्त्रा धीमच्चिरोऽनात्' इत्यमरः । अमाशब्द-
दम्ययात्त्वप् । 'अनश्च हरिश्चैन सपति प्रमदन्त्या । एते निमीपणमायाध्वजागे
बुद्धियुक्ता ॥' इति आरामायणे । वारिभिर्मतीलोच्छ्रयः । दूरत एवांतरिक्षगत
जाघरो गच्छन्नेव स्थित सन्नितम् । सन्नितम् 'कोऽयं क्षिमन्यागमनप्रयोजनम्'
इति सप्तदेहमुद्राक्षनुजमित्कन्यागमुद्रागदीनानरवरान्यति । एव वक्ष्यमाणप्रका-
रेणाचष्टेऽनोचत् । एते वानरा ममाभिप्रेष्यमानप्राक्महायामो रागस्य चोत्त-
न्यया करिष्यन्ति । अन्ये गम्यमाधयण्यनिप्राक्मेतेभ्यो निप्रेष्य एतपुदयस्वरमुने-
नैव राम ममापिष्यामीत्यानिप्रेष्यामवीक्ष्यन् । अत्र श्रीरामायणचनम्—'अय-
एवविम ब्रूनाडाभयमेतद्विहाचर । अस्मि सुदृते न भवेत्ता तु शिकुलपामनम् ॥
इत्येव पुनितो आत्रा न्यायगदी निमीपणः । उपपन्न गदापानिधनुर्भि मद्र

राक्षसै ॥' इति । ननु 'ज्येष्ठभ्राता पिता चैव यश्च विद्या प्रयच्छति । त्रयस्ते पितरो ज्ञेया वर्मभेदत्र कारणम् ॥' इति, 'जनिता चोपनेता च यश्च विद्या प्रयच्छति । अन्नदाता भयत्राता पथेते पितर स्मृता ॥' इति ज्येष्ठभ्रातृत्वेन पितृसाम्यमापाद्यापि त्यागानहं रावण परित्यज्य रामसमीपमागमन विभीषणस्य विरुद्धमिति चेत्, स्वल्पम् । 'विहितस्याननुग्रहान्निन्दितस्य निषेवणात् । आनेग्रहाद्येन्द्रियाणां नर पतनं नृच्छति ॥' इत्याद्युक्तपतनहेतुना रावणे परिपूर्णत्वात् 'न पतितै सह सव्यवहारो विद्यते' इति पतितस्य परित्यागाभिधानात्, 'गुरोरप्यवन्मिप्तस्य कार्यार्यमजानत । उत्पथ प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥' इत्यादिना अपयप्रवृत्तस्य गुरोरपि परित्यागवर्णनाच्च न दोष इत्यलमितिप्रपञ्चेन ॥

'एवमाचष्टे' इत्युक्तम्, तत्प्रसारमेवाह—

पौलस्त्यमग्रजनुप परुष वदन्त
सत्यज्य वान्वयजन च विभीषणोऽहम् ।
राम विराममिह विद्विषतामवाप-
मापन्नदैव्यहरण शरण ममेति ॥ १७ ॥

पौलस्त्यमिति । अग्रजनुपमग्रजमानम् । ज्येष्ठभ्रातरमित्यर्थः । अनुर्जनन जन्तानि' इत्यमरः । एतेन सस्य रावणसन्ध्येन दोषवत्त्वमुक्तं भवति । अनेन 'त्पाया नेव सिध्यन्ति ह्यपाया बहुशस्तथा । इति या गवैहानिश्च सैव नार्पण्य' मुच्यते ॥' इत्युक्तद्वयनार्पण्यरूपमज्ञं प्रदर्शितम् । परुष वदन्तमश्नुदभाषणशील पौलस्त्य पुलस्त्यवशोद्भव रावण च । एतेन महाकुलप्रसूतत्वेऽपि दुरद्वेषवशात्पापाचारतया परिहार्यत्व सूच्यते । तथा बाधवन्न पुनर्मित्रकल्पादिनन्धुवर्गं च सत्यज्य त्यक्त्वा । एतेन प्राणिनू बनिरसनरूपमज्ञं प्रदर्शितम् । विभीषणारूढोऽहम् । एतच्छेकस्तव राहित्येन तेषां विश्वासोत्पादनाय स्वनामसरीर्तनमित्यवगन्तव्यम् । विद्विषता शत्रूणाम् । विरमयतीति विराम विनाशकम् । दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनधममिरार्थः । आपन्नाया तापत्रयनिपीडितानां दैन्यहरण दुर्गतिनिरासकम् । सुरनरतिर्यगात्मना सनया प्राणिना समाश्रयणीयमित्यर्थः । रमयताति राम नाम्नेव सन्तुलनानन्दकर मम शरण रक्षकमिति । मत्वेति शेषः । 'शरण गृहरक्षितो' इत्यमरः । अवाप प्राप्नोत् । 'रक्षिष्यत्यनुकूलाच्च इति या मुहता मतिः । तत्र विश्वासो भवेच्चक्रे सर्वदुष्कृतनाशकम् ॥' इत्युक्तविश्वासरूपकमज्ञं प्रदर्शितम् । तथा च—'आनुकूल्यस्य सकृत्प्राप्तिकृत्यस्य वर्जनम् । रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरण तथा ॥ आत्मनिक्षेपनार्पणे पद्धिषा शरणागति ॥' इति भगवच्छास्त्रोक्ता यथायोगाज्ञा शरणागति प्रदर्शितेति द्रष्टव्यम् । ननु इक्ष्वाकुवशजस्य राज्ञो रामभद्रस्योक्तगुणसंपन्नत्वेन परत्वं विभीषणेन वक्ष्यमुक्तमिति चेत्, 'बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूपतिः । महती देवता केषां नररूपेण तिष्ठति ॥ नागपि बुरते काव्य नागुरो बिन्दते बलम् । नादेवाशो दक्षालञ्च नाविष्णु पृथि-

वापति ॥' इत्यादिवचनैर्भूपतेर्विष्णुरूपत्वावगमेन 'ब्रह्मा स्वयम्भूश्चतुरान्नो वा' इत्यादि-
हनुमद्वचनाद्रामस्य ब्रह्मादिभ्योऽधिकशक्तिरूपत्वेनावगतत्वात् 'परमापद्रुतस्यापि धर्मं मम
मतिर्भवेत् ॥ या या मे जायते बुद्धियस्तु येष्वाश्रमेषु च । मा मा ममातिधर्मिष्ठा त
त्र धर्मं च पाल्य ॥' इति प्राथितेन ब्रह्मणा 'धर्मिष्ठस्व सदा वन्म तव चैतद्भविष्यति'
इति दत्तवस्त्वेन च राम सकलनग्नद्रक्षणार्थमिच्छावशेऽवतीर्णं परमधर्मं परम-
पुरोहितं श्रीमन्मारायणं ज्ञात्वा तथोक्तवानिति सर्वं रमणीयम् । वन्मन्तिल्लघटितम् ॥

अनन्तरमतिरुहणं समीरयन्तं समीरयुवा च संप्रत्यभिज्ञं विज्ञापितं
निशाचरपतेरनुज निशाम्य तदागमनाय किं कारणमिति शङ्कापरवशे
निवेदयति हरीशे द्वाशरथिरिति दयमानमानसं स्मयमानो मधुर-
मिदमवादीत् ।

अनन्तरमिति । अनन्तरमतिरुहणमत्यन्तदैन्ययुक्तं यथा तथा समीरयन्तम् ।
'सबलोन्महारण्याय राघवाय महानने । न्यवेदयत मा क्षिप्रं विभीषणमुपस्थितम् ॥'
इति भाषमाणमित्यर्थः । 'वाचा धममवाप्नुहि' इति न्यायेनाङ्गेशेन भवता महानुप-
कारं प्राप्स्यतीति निवेदयन्तमिति भावः । तथा समीरयुवा हनुमता च संप्रत्यभि-
ज्ञम् । लङ्काप्रवेशसमये मयाय दृष्टो धर्मिष्ठोऽस्सन्पक्षपातेनोपकारमेवाचरितवानित्या-
दिप्रत्यभिज्ञासहितमित्यर्थः । विज्ञापितं निवेदितम् । निशाचरपतेरनुजं विभीषणं
निशाम्य दृष्ट्वा । 'शमो दर्शने' इत्यनं शमो दर्शनाथ अमित्वाङ्गस्वादेशाभावः ।
तस्य निशाचरपतेरगमनाय । आगमनस्येत्यर्थः । किं कारणं को हेतुः । इतीत्यं
शङ्कापरवशे वितर्कतत्परे । 'शङ्का वितर्कमययो' इति विश्वः । हरीशे मुप्राग्वे-
निवेदयति रावणावरजोऽयं विभाषणं शरणार्थितया समागत इति विज्ञापितवति
सति द्वाशरथि श्रीरामोऽस्ति दयमानः निरवधिपरदुःखग्रहाणेऽतत्परत्वाद्दयामापद्यमानः
मानसं यम्य ॥ तथोक्तः । तथा स्मयमानः । 'सितपर्वाभिभाषा च राघव' इति
वचनाद्वा नागान्छत्रं रावणान्दनुज एव शरणागतश्चेत्सतोष एवेति वा । शरणागत-
एव चेन्नो वा को वा भवतु पुनर्निवेदनं किमर्थं शरणागतरक्षणदीक्षितस्य मम निकट-
इति मन्दहासं कुर्वाण इत्यर्थः । मधुरं संवेपा श्रवणानन्दरुम् । इदं वक्ष्यमाणप्रकार-
वचनमवादीदुवाच ॥

तत्प्रकारमेवाह—

अभयागतो मंदपयाति चेन्मुखा

रघवो भवन्ति लघवो न किं सखे ।

अनुजोऽयमस्तु तनुजोऽथवा रिपो

करुणापदं हि शरणागतो जनः ॥ १८ ॥

१ 'संप्रत्यभिज्ञापितम्' इति पाठः

२ 'निशाम्य तदा तदागमनाय' इति पाठः

३ 'अस्ति दयमानस्मयमानो' इति पाठः

४ 'अभाषण' इति पाठः

५ 'अयमपयाति' इति पाठः

अभयेति । हे सखे सुग्रीव, अभयागतोऽभयार्थमागतो जन । मन्मतं समाशात् । मुधा व्यर्थम् । अप्राप्तमनोरथं सन्नित्यर्थः । अपयाति चेत् अपगतो यदि । रघवो रघुवशोद्भवा गजान । अत्र रघुसन्धेन यदुसन्धवत्तदपत्त्ये रक्षणः । जनपदशब्दानामतश्चापत्वात् । रघवो नीचा न भवति किम् ? । नवन्त्येवेत्यर्थः । न केवलं शरणागतसुरक्षणरमुख्येनाह रघु, किंतु पूर्वेषामपि सफलजनशरणार्थं नामस्मृजुलभूपतीनामपि नच्यापदस्त्वेन मूलच्छेदो भवामीति भावः । अतोऽयं शरणार्थी रिपो दानो रावणस्यानुजो वास्तु । अथवा तनुजस्तनयो वा अस्तु । शरणगतो जनः कृष्णपदं हि दयापात्रं यत्तु । अतस्तत्रवक्ष्यमानयत्तेत्याशयः । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् । 'सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी' इति रक्षणात् ॥

तदनु हृदयविदा हनूमता सरयमानीतो विनीतोऽयनाशरपतिर-
बन्धत दाशरथिम् ॥

तदन्विति । तदनु धीरामवचनानन्तरं हृदयविदाऽऽशयाभिज्ञेन हनूमता सरयं सत्वरमानीतं प्रापितोऽयं शरणाथां आशरपती राक्षसेधुरो विभीषणो विनीतः सन् दाशरथिमेव दत्तं नमस्तृणवान् । 'रामस्य कोपः कथ्यात्कथ्यादोऽस्य आशर' इत्यमरः ॥

रामस्तमाह विनत रजनीचरेन्द्र

दत्तं मयाद्य भवते दशकण्ठराज्यम् ।

अस्मिन्नुदाहरणमग्रजराज्यभोक्ता

सानुषुवः सुवनमण्डलसार्वभौमः ॥ १९ ॥

राम इति । रामो विनतः प्रणतः रजनीचरेन्द्र विभाषणमाह ब्रूते स्म । आहोति गलन्तत्वेन ब्रूतित्वं भ्रान्तम् ^(१) । तदुक्तं वामनेन—'आह ब्रूतिना गलन्तत्वं भ्रमान्' इति । उक्तप्रकारमेवाह—हे विभीषण । अयेदानीं मया भातीति भवते तुभ्यम् । भातेर्दधतुप्रत्ययः । दशकण्ठराज्यं रावणमाघ्राज्यं दत्तं वितीर्णम् । अत्र भविष्यदर्धत्वेऽपि भूतत्वेन निद्ववत्कृत्यानुवादः । एतेन श्रीरामस्य सत्यप्रतिज्ञापरिपालनधौरेयत्वमुक्तम् । तत्र च रामायणवचनम्—'नित्यं रावणं युद्धे सप्रहस्तं संबान्धवम् । राजानं त्वां करिष्यामि लङ्कायां राक्षसेधुरम् ॥' इति । नवमं घातयित्वा कथं तत्राज्यं भोक्तुमुचितमित्याशङ्क्य तत्र दृष्टान्तमाह—अस्मिन्निति । अस्मिन्नर्थेऽयं न स ज्येष्ठभ्रातुर्वालिनो राज्यभोक्ता राज्यानुमदकः । अनुसृत्य सुवर्दीननुष्ठानं अमाल्यभृत्यादयस्तैः सह सानुषुवः । 'वेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'वोपमर्शनस्य' इति सहानन्दस्य समासः । सुवगमण्डलसार्वभौमः कपिराष्ट्रचक्रवर्ती सुग्रीवः । सर्वभूमेरीधरः सार्वभौम इति विग्रहः । 'तस्येधुरः' 'सर्वभूमिपृथिवीभ्याम्' इत्यण्, 'अनुशक्तिकारीनां च' इत्युभयपदरुद्धिः । उदाहरणं निदर्शनं दृष्टान्तः । उपमानमिति यावत् । अतो नात्रानौचित्यशङ्का कार्येति भावः ।

नाय दृष्टान्तालंकार । विम्बप्रतिविम्बभावेनौपम्यस्य गम्यत्वेन बाधार् । किंत्वा
हरणशब्देन तुल्यत्वाभिधानादुपमालंकार । अन एव दृष्टान्तोदाहरणनिदर्शनरूपा
शब्दा न प्रयोक्तव्या पौनस्त्यापत्तेरित्येकवचनकार । वसन्तनिलकावृत्तम् ॥

—उक्तमर्थान्तरन्यासेनोपपादयति—

तथाहि,

तथाहीति । स एव प्रकार इत्यर्थ ॥

तत्रकारमेवाह—

श्रेय पदात्पदमुपैति विधे प्रसादा-

प्रायस्तदय फलितं हि विभीषणे तु ।

रेखातपत्रसहितं पदमस्य गृह-

चैकातपत्रसहित पदमेव मेजे ॥ २० ॥

श्रेय इति । श्रेयो राज्यादिक कर्तुं । विधे प्रसादात् दैवानुग्रहान् । 'विधिर्विधाने
दैवे च' इति विध । प्रायो भूना । 'प्रायो भूयन्तगमने' इत्यमर । पदान् म्याना-
हरणाच्चेति गम्यते । 'पद व्यवमितानागम्यानलक्ष्माङ्गिस्तुपु' इत्यमर । उपैति
प्राप्नोतीति यत् इत्यध्याहार । यत्तदोर्निष्पन्नत्वात् । न्यायवचनमित्यर्थ । अथ
इदानीम् । विभीषणे तु विभीषण एव । तुल्यत्वं व्यवच्छेदार्थक । फलितं फलवत् ।
चरितार्थं जातमित्यर्थ । 'तारकादिवादितच्' हिरण्यधारणात् । कुत । यत्
यस्मात् एव विभीषण । रेखा । जानपदाकाररेखेत्यर्थ । तत्पहितं महापुरुषत्वा
लक्षितमस्य श्रीरामस्य पद चरणम् । स्थान चेति गम्यते । गृहं स्त्रीद्वयम् । एकात
पत्रसहितमेकं तपत्रमुक्तम् । नि सपत्रमित्यर्थ । पद साम्राज्य मेजे प्राप । अन श्रेयस
पदान् पदान्तरप्राप्तिरिति एतत् फलितं जातमिति युक्तमुक्तमिति भाव । श्लेषानुप्रागि
तोऽयं विशेषेण सामान्यसमयवत्पदोऽर्थान्तरन्यासोऽलंकार । वसन्तनिलकावृत्तम् ॥

अनन्तरकृतान्तमाह—

असौ पुनरग्रत एव भरताग्रजापाङ्गसुधातरङ्गाभिषिक्तोऽपि पुन-
रुक्तराज्याभिषेक सकलविम्बम्भभाजनतया सुग्रीव इवापरो दश-
ग्रीवबलमखिलमावेद्य सद्य एव लङ्कापुरसमास्कन्दनाय सेनासमुत्त-
रणहेतुं सेतुं विधातुमार्तापथ्यं वारानिविमितिं सविनयमेनं विज्ञा-
पितवान् ॥

असाविति । असौ विभीषण । पुन शब्दो वाक्यालम्बरे । अप्रतोऽनुपदमेव भरताग्रतस्य श्रीरामचन्द्रस्यापाङ्गसुघातरत्नै कटाक्षामृतलहरीभिरभिषिक्तोऽपि पुन रक्तराज्याभिषेक पुनर्विरचितसाम्राज्याङ्गमूढाभिषेक श्रीरामेण करुणाकटाक्षालोचनपूर्वक लङ्काराज्येऽभिषिक्त इत्यर्थः । सकलनिष्ठम्भभावनतया समग्रविश्वासपात्रतया । 'समौ विष्ठम्भविश्वासौ' इत्यमरः । अपर सुग्राह इव स्थित सैन इत्युत्प्रेक्षा । अखिल समग्र दशग्रीवबल रावणशक्तिं सैन्य वा । 'बल सैन्य बल स्थौल्य बल शक्तिर्बलोऽसुर' इति शाश्वतः । आवेष्ट । 'अव य सर्वभूताना गववोरगरक्षसाम् । राजपुत्र दशग्रीवो वरदानात्स्वयमुव ॥' इत्यादिना विशाप्तेत्यर्थः । सद्योऽविलम्बेनैव लङ्कापुरस्य समासदनाय समानमणार्थ सेनाया वानरसैन्यस्य समुत्तरणहेतु समुद्रोद्भवनासाधन सेतु विवातु बहु वारानिधिं नीरनिधिम् । 'आप स्त्री भूम्नि वार्वारि' इत्यमरः । आराधय प्राप्तय । इत्यनेन प्रसारेण सविनय मप्रश्रय यथा तथैव श्रीराम प्रति विशापितवान् ॥

तत श्रीराम विमकाषादित्यत्राह—

अथ वारानिधिं ध्यायन्नम्भोधिहृदयेऽथ ।

व्यानशो दर्भशयन वेदीमिव हुताशन ॥ २१ ॥

अयेति । अथ विभीषणविज्ञापनान्तर श्रीरामो वारानिधिं ध्यायन् प्रमादनां चिन्तयन् । अम्भोधिहृदयेऽम्भोधितीरे शेते इति तयोक्तं सन् । 'अधिरूपे शेते' इत्यत्रत्यय । 'शयवासवास्तिष्वमालात्' इत्यलङ्कारः । दर्भशयन दर्भरूपशयन वेदिं परिष्कृतभूमिम् । 'वेदि परिष्कृता भूमि' इत्यमरः । हुताशनोऽग्निरिव व्यानशो । अत्राविशिष्टे इत्यर्थः । उपमालङ्कारः । तेन प्रार्थनावैवम्यऽपि पश्चरातरेण कार्यं निर्वाहकत्वं शुचित्व च द्योत्यते । तत्र च रामायणवचनम्—'एवमुक्तं कुशास्तार्यं तीरे नदनदीपते । सविवेश तदा रामो वेद्यामिव हुताशन ॥' इति ॥

तत्र च कुशास्तरणमध्यमध्यासीने देवे रामभद्रे नियन्त्रित इव नि येमवशाग्निशास्त्रयमपि निध्यानवति प्रसाद नासत्साद यादसापति ॥

तत्रेति । तत्राम्भोधितीरे च कुशास्तरणमध्यम् । दर्भशयनमप्यप्रदेश इत्यर्थः । 'अधिसीद्भ्यासा कम' इति कर्मत्वम् । अध्यासीनेऽधिष्ठिते देवे स्वामिनि रामभद्रे नियमवशान्निष्ठापारतकृत्याग्निशस्त्रिते नियमित इव । वस्तुतस्तु सकलनियन्तृत्वात्तस्य न तथात्वमिति भावः । निशास्त्रयमपि । तिसृषु निशास्त्रपीत्यर्थः । 'अत्यन्तसंयोगे द्वितीया' । निध्यानवति नितरा ध्यानतः परे सत्यपि यादसा जलचतुना पतिर्नल निधि । 'रत्नावरो जलनिधिर्वाय पतिरपापति' इत्यमरः । अ एव प्रसादमनुपहम् । अभिमुखमिति यावत् । नासमाद न प्राप । तथा च रामायणवचनम्—'तस्य रामस्य सुप्तस्य कुशास्तार्ये महीतले । नियमादप्रमत्तस्य निशास्त्रिभ्योऽनिचक्रमु ॥' इति ॥

१ 'च' इति नास्ति कश्चित् २ 'निध्यानवति देवे रामभद्रे' इति पाठः ३ 'नियन्त्रितशस्त्र' इति पाठः ४ 'निध्यानवति' इति नास्ति कश्चित्

ततश्च श्रीराम किं कृतवानित्याह—

व्यापारयन्त्रय विलोचनकोणमब्धौ

कोपारुण कुटिलितभ्रुकुटीविटङ्क ।

आदातुमैहत धनु प्रथमो रघूणा

पैतामहप्रथमसर्गसमापनाय ॥ २२ ॥

व्यापारयन्त्रिति । अत्र निशात्रयानन्तर कोपारुणम् । मया प्रार्थनायां कृतायामपि मत्सामर्थ्यापरिज्ञानेन तूष्णीं स्वन्धभावेनैवायमनादृत्य तिष्ठतीति समुत्पन्नकोपसरक्त-
मिल्लप । विलोचनकोण नेत्राबलम् । अब्धौ व्यापारयन्प्रमारयन् कुटिलितो वक्रीकृतो
भ्रुकुटिर्भ्रूभङ्गो विटङ्क इव यस्य स तथोक्त । रघूणा प्रथम श्रीरघुनायकः । पिता-
महस्यान पैतामहो यः प्रथमसर्गः अप्सष्टिरित्यर्थः । 'अप एव सप्तर्षादौ' इति
ब्रह्माण्डपुराणवचनात् । तस्य समापनाय संक्षेपाय । विवमनायेत्यर्थः । धनुरादातुम्
पेहतेच्छन् । वमन्ततिलकावृत्तम् ॥

आदाय च दुराप चापमाणेपयत विशिखमनलशिखम् ॥

आदायेति । दुराप परेषां दुष्प्राप चापमादाय चानलशिखं विशिखमग्निदाह-
माणेपयतानुसंधितवान् ॥

नाथो विमोक्तमुदयुक्क न यावदेयं

पाथोनिधेरुपरि पावकरूपमस्त्रम् ।

सतापिनी नयनवारिमिषेण तानं

मन्दाकिनी किमुत वारुणमाललम्ब्ये ॥ २३ ॥

नाथ इति । एषोऽयं नाथो रघुनायकः पाथोनिधेरुपरि । 'कश्चिन्मुदक पाथः'
इत्यमरः । उपरि पावकरूपमस्त्रमाग्नेयास्त्रं यावद्यदा विमोक्तुं नोदयुक्कं नोद्युक्तवान् । ताव-
त्तदानीमेव मन्दाकिनी वियद्रुह्ना सतापिनी स्वप्रियतमस्य महाविपत्तिं संप्राप्तेति सता-
पवती सती । नयनवारिमिषेण नेत्राभ्युव्याजेन । वारुणं वरुणदेवताकं सलिलालम्ब-
लम्ब्ये किमुत स्हातवती किम् । अत्र पतिविपत्तिनिमित्तिरस्य मन्दाकिनी चापस्य
चाप्यत्वमपदुलं वारुणास्त्रवेनोत्प्रेक्षा । तथाग्नेयास्त्रप्रयोगसतापयो कार्यकारणयोर्भिन्न-
देशवादसंगत्यलङ्कारः । 'कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादसंगतिः' इति लक्षणात् ।
अयं चोक्तोत्प्रेक्षानुगत इति सकरः । वमन्ततिलकावृत्तम् ॥

रपा विशिखमुच्छिद्यं जहति राघवे लाघवा-

दजायत रजायतश्वसितनक्रचक्राकुलम् ।

रसातलवलत्तिमि स्तिमितकुम्भिकुम्भीनस-

प्रतिष्ठगिरिकन्दर तरलमन्तर वारिधे ॥ २४ ॥

रपेति । राघवे श्रीरामे रपा रोपेणोच्छिद्यमुद्रतज्ज्वाल विशिखं बाणम् ।

आग्नेयात्रमित्यथ । 'वृणिज्वाले अपि क्षिप्ते', 'पृथक्वाणविशिखा' इति चामर ।
 लघ्वाद्भस्त्रलाघवाज्जहति त्यजति सति । जहाते शतृप्रलय । वारिधेरन्तर
 मय्य (कर्तुं) । 'अन्तर परिधानीये बाहो स्वीयेऽन्तरात्मनि । किंतु मध्येऽवकाशो
 वा' इति वैजयन्ती । रुजा उपताप । 'ह्या रमुना चोपताप-' इत्यमर । 'पिङ्गि-
 दादिभ्योऽट्' । अथवा रुजेति वेदनाभेद । तथायतान्यनिरीक्षाणि शसितानि
 निश्चामा यस्य तथोक्तेन नरुचक्रेण कुम्भिकपरपर्यायनलप्राहव्युद्देताकुल सकुलम् ।
 'नरस्तु कुम्भीनस' इत्यमर । रसातले पान्ताते बलतो बलमानास्त्रिमय
 शतयोजनविस्तृतमात्रा भीमविशेषा यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । 'राजीव गजुलस्तिमि' इत्य-
 मर । अत्र बलतेरनुदात्तत्वेऽपि चक्षुषो छित्करणेन तस्यनिलत्वज्ञापना परस्परद्वय
 योग । अत एव 'बलतेरात्मनेपदमनिरामेत्यनिलत्वज्ञापनात्' इति वामन । क्षिप्तिना
 निधेष्टा कुम्भिनो जलक्षरिणो यस्मिंस्तत् । कुम्भीनर्म सर्पविशेष । कुम्भीनसो लोहि-
 ताहि' इति वैजयन्ती । प्रविष्टानि निरिन्दराणि मेमागदिपर्वतविलानि यस्मिंस्तत्
 योक्त च तत्तरल विघूर्णतनवायत जातम् । पृथ्वीकृतम् ॥

तत्क्षणं च जलनिधि क्षन्ता च युगान्तानलस्य सहनोऽपि गरल
 दहनोष्मणां सोढापि घाडवगाढावेलेह्यस्य तितिक्षुरपि भार्गवतीक्ष्ण-
 परशो परिशोषयन्तमन्तरङ्गमङ्गारमयं शरवरा निमिषमपि न विपेहे ॥

तत्क्षणमिति । तत्क्षणं तत्संक्षेपे । अत्यन्तसंयोगे द्विताया । अयं जलनिधिश्च
 वारिनिधिरपि । युगान्तानलस्य प्रलयकालाग्रे । 'कर्तुं कर्मणो हृति-' इति कमणि
 पठ्यते । एवमुत्तरनापि द्रष्टव्यम् । क्षन्ता च सहनशीलोऽपि । 'क्षमूर् सरने तृच ।
 गरलदहनोष्मणा नियतात्मदुःखनिवासस्य शोषाक्षीविषस्य विषज्वलनपरितापाना वा
 सहनो मर्षेण । वाडवस्य घटवानलस्य यद्वाटालेह्य निरन्तरदृढतरासादनम् । 'गाढाव-
 लेप्यम्' इति पाठे दृढदाहगर्ब । 'ज्वलेपस्तु गर्बे स्यात्प्रेने दूषणेऽपि च' इति विश्व ।
 तस्य सोऽपि । सहतेस्तृच् । भार्गवतीक्ष्णपरशोर्नामद्वयनिश्चितकुठारस्य । ब्राह्मणेभ्य
 स्रवसर्वसहा दत्त्वा स्वनिवासप्राधायासमये प्रयुक्तस्येति भाव । नितिषु जागृतिशी-
 लोऽपि । क्षमते मज्जतादुपलभ्य । ज्वातरमयमग्निस्वरूपमन्त परिशोषयन्तमप्रमेयमपि
 रिन्देद्यमानभाव शरवरमस्रोत्तम निमिष निमेषमात्रमपि । किमुत चिरकालमिति
 भाव । न विपेहे न चक्षमे । स्वतो दुःमस्य तत्रापि कोपावेदो न धीरामग्रेति-
 म्याक्षस्य च क्षन्तेति भाव ॥

शरणमथ शरव्ययानिदानं जलनिधिरपि जगाम राममेव ।

परपकुलिशपातमेव किं वा जलधरमर्धयते न जीवलोक ॥२७॥

शरणमिति । अथामहानान्तरम् । एष जलनिधिः समुद्रः शरव्ययानिदानं शरज-
 निताल्यन्तसतापशरणम् । 'निदानं त्वादिकारणम्' इत्यमर । राम श्रीराममेव शरण

रक्षस्म । 'गरण गृहरक्षिणो' इत्यमर । जगाम प्राप । गमेर्लिट् । कुत एतदित्या-
शङ्क्य तत्र दृष्टान्तमाह—पर्येति । जीवलोच प्राणिममूह पर्योऽस्य कुलिशपातो
यस्मात्तम् । जलवरमेव नार्थयते न याचते किम् । जलमिति शेष । याचत एवे-
त्यर्थः । अतोऽस्यैतच्छरणगतित्वं युक्तमिति भावः । 'अर्थं यात्रायाम्' इति धातुः ।
'अथेमेऽर्थयतेरर्थायाते यात्रावरोधयो' इति वचनान् । वैषम्येण दृष्टातालकाः ।
पुष्पिताप्रावृत्तम् ॥

आगत्य चानुपदमुपदीकृतचित्ररत्नराशिजलराशिर्विनीतवैषोपजात-
नुतिभिर्नतिभिरभ्यनन्दयद्गुणनन्दनम् ॥

आगत्येति । आगत्य शरणं प्राप्य च जलराशिः । अनुपदमनन्तरमुपदीकृत उपाय-
नीकृतचित्ररत्नराशियन स तथोक्तः सन् । 'उपायवमुपग्राह्यमुपहारस्तपोपदा' इत्यमरः ।
विनीतवैषोऽनुदत्तारः । विनयप्रदोभाव इत्यर्थः । उपजातनुतिभिरन्वितस्त्वोन्न-
तिभिर्नमस्कारैश्च रघुनन्दनमभ्यनन्दयदतोपयत् । उपायनस्तुतिनमस्कारैः श्रीरामस्य
कोपोपशमः चकार । 'प्रणिपात्प्रतीकारः सरम्भो हि महात्मनाम्' इति भावः । अत्र
नतिभिरिति बहुवचनं तस्मात् भक्तिभ्रष्टातिशयपूर्वकत्वं द्योतयति । तथाविधानामेव श्रेय-
स्करत्वात् । तथा च श्रुतिः—'भूविष्टा ते नम उर्कि विधेम' इति ॥

तदनु सहितममोघ वैधात्रमल कुञ्ज च वनचरधामनि महतीमनि
विनिपात्यताम्, सद्यते मया सलिलावष्टम्भ, संप्रत्येव नलो विद
धातु सेतुमित्यभिदधानो मन्दमन्दमन्तरधात् ॥

तदन्विति । तदनु रघुनन्दनाभिनन्दनानन्तरं सहितं यनुपि योजितममोघमम्यर्थं
वैधात्रमलं प्रह्लादं वनचरणामाभीरप्रमुखाणां पापात्मना धामनि निवासस्थाने कुञ्जं च
वासीध्वम्हसीमनि मरुदेशे विनिपात्यतां विसृज्यताम् । मया सलिलावष्टम्भं सलि-
त्प्रतिबन्धं सङ्घते मृष्यते । सप्रतीदानीमेव नलः सेतुं विदधातुं विरचयतु इतीत्यम-
भिदधानो भाषमाणः । सागर इति शेषः । मन्दमन्दं मन्दप्रकारम् । 'प्रकारे गुणवच-
नस्य' इति द्विर्भावः । कर्मधारयवद्भावात्सुपो लङ् । अन्तरधादन्तर्गतोऽभूत् ॥

ततः किं तत्राह—

आदिष्टा रघुनन्दनेन हरयोऽप्यष्टासु दिशुः क्षणा-

त्रैलोक्याश्चितमूलमध्यशिखरान्धात्री वरनाहरन् ।

यै क्षिप्तैः सलिले नलेन जलधिर्यातोऽपि जम्बालता

निर्गच्छन्नचिराय निश्चरण्य पूरैः पुपूरे पुनः ॥ २६ ॥

१ 'नूतनरत्न' इति पाठः २ 'वारिराशि' इति पाठः ३ 'वैषविशेषोपजातनतिभिनु-
तिभिः' इति पाठः ४ 'अलं वैधात्रम्' इति पाठः ५ 'कुञ्जचन वनधामनि विनिपात्य सांघ्यो-
मया सलिलविष्टम्भ' इति पाठः ६ 'गुणवेन' इति पाठः

आदिष्टा इति । हरयो वानरा रघुनन्दनेनादिष्टा सेतुनिबन्धनार्थं पर्वतानाहर-
न्त्वित्याज्ञाता सन्त । अष्टास्यपि दिशु । स्थितानिति शेषः । त्रयो लोकैर्लोक्यम् ।
पातालमर्त्यस्वर्गलोका इत्यर्थः । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वाधे ष्यङ् । तत्राश्रिताणि सगतानि
मूलमध्यशितराणि येषा तानित्यतिशयोक्तिः । वरन्तीति घरा । पचाद्यच् । वानीव-
रान् पर्वतान् क्षणादाहरन्वानीतवन्तः । ततो नलेन मलिले क्षिप्तैर्वानीधरेर्जलधिर्जल-
निविर्गम्बालता पङ्क्तताम् । 'निपद्हरस्तु जम्बाल पङ्क्तोऽस्त्री आदन्दमो' इत्यमरः ।
यातोऽपि । निर्वरपय पूर्णगिरिप्रवाहैः । 'पचाहो निर्वरो हर' इत्यमरः । अचिराय
शीघ्रमेव निर्गच्छन् । उपचय प्राप्नुवन्वित्यर्थः । पुनर्भूयोऽपि पुनरे पुरितः । पूरे
कमणि लिट् । अत्राभ्युधे पङ्कितत्वनिर्यरपय पूरितत्वाद्यवधेऽपि तत्सचन्धाभिधानाद्
सबधे सबधरूपातिशयोक्तिः पूरोक्त्या सद्यज्यते । शार्दूलविनीडितं वृत्तम् ॥

अथ जलधौ निपेतुरतिदूरनिपातदल-

जलचरजीवजीवनदगन्धमहोपधय ।

स्फुटितधराविराजदहिपुगवफूत्करण-

धुभितगुहागृहोत्थितमहाहरयो गिरय ॥ २७ ॥

अथेति । अथानन्तरं जलधौ जलनिधौ । अतिदूरनिपातेनास्य तविप्रवृष्टपातेन
सुद्रावगाहनेन वा दत्ता विशीर्यमाणानां जलचराणां नकादिनलनत्तना जीवाश्च
प्राणिनां जीवनदं पुनरुज्जीवको गन्ध आमोदो याया तास्तथोक्ता महोपधय सर्जीवि-
न्यादिल्लतांशेशा येषां ते तथोक्ता इति बहुव्रीहिः । स्फुटिता निपातेन यो विगलेन
दलिता या धरा समुद्राधारभूमिस्तस्या विराजता प्रकाशमानानामहिपुगवानां पाताल-
वासिनां महोरगाणां च फूत्करणैर्मुसनिश्वासरुते धुभिता शोभ प्रापिता । अत एव
गुहागृहेभ्यः कन्दरमन्दिरान्तरालेभ्यः उचिता निर्गता महाहरयो महासिंहा येषां ते
तथोक्ता गिरयः पर्वता निपेतु पतन्ति स्म । अत्र पूर्वोक्तैरवाक्यमर्थयोरसबधे सबध-
रूपातिशयोक्तयोः सद्यष्टिः ॥

अलक्षितमहीधरग्रहणमस्फुटक्षेपण

विचित्रघटनं ततो विरचितो नलेनामुना ।

अयोधि हरियूथपैरधिदयोधि सेतुमहा-

न्भुवो भुज इवाभयं निजतनूभवो लम्भयन् ॥ २८ ॥

अलक्षितेति । ततः गिरिनिपातानन्तरमिलथः । अलक्षितमदृष्टं महीधरग्रहणं
पर्वतस्त्रीकरणं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा । अस्फुटक्षेपणमप्रकाशनिक्षेपणं
यथा तथेत्यतिशयोक्तिः । तथा विचित्रा आश्चर्यवती घटना यस्मिन्कर्मणि तद्यथा
भवति तथा । अमुना नलेनाविषयोधिः पयोधो इति विमत्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।

विरचितो निर्मितो महान्त्यायत सेतुर्हरेयूपै कपिश्रेष्ठैर्निजतनुभुव स्वपुत्रिकाया
सीताया अभय भयाभासम् । अर्थाभावेऽव्ययीभाव । लम्पयन्प्रापयन् । भुवो
भूदेव्या भुज इवेत्युपेक्षा । अबोधि युद्धम् । युध्यते वर्तते लुह् । 'दीपजन-'
-इत्यादिना न्लेधिगादेश । पृथ्वीकृतम् ॥

अनन्तरमन्तर्मुखा इव बलीमुखा प्रबोधेनेव सेतुपथेन ससार-
मिव दुस्तर तरगिणीपतिमतीत्य सद्य एव प्रकाश गिरीश सुवेलम
वलोकयन्तो मुहुरविदन्परमानन्दम् ॥

अनन्तरमिति । अनन्तर सेतुनिर्माणानन्तरमतर्मुखा आत्मनिष्ठा योगिन इव
बलीमुखा वानरा प्रबोधेन तत्त्वज्ञानेनेव सेतुपथेन । 'रूपम् -' इत्यादिना समाप्ता-
न्तोऽप्रलय । ससार पुनस्मिन्नकृत्नादिबभ्रुषा सद्यतिमिन दुस्तर तरितुमश-
क्यम् । 'ईषद् -' इत्यादिना स्वप्रलय । तरगिणीपति समुत्तमतीत्य तीर्था सद्यस्तदा
नीमेव प्रकाश चक्षुर्गोचर भास्वर च । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुति ।
सुवेल सुवेलोद्य पर्वत शोभनमर्थाद च । 'वैलाब्धितीराब्धिनुद्यो कालमर्यादयोरपि'
इति नानार्यरत्नमालायाम् । गिरीश पर्वतश्रेष्ठ परमेश्वर च । अवलोकयन्त पश्यन्त
साक्षात्कुर्वन्तश्च । मुहु पुन पुन परमनिर्वान्यमानन्द सन्तोष ब्रह्मानन्द चाविदङ्ग-
लभन्त । अनेकेवेयमुपमा श्लेषसङ्कीर्णः ॥

बलधिततददेशैर्वाहिनीना निवेशै

रविरलयनरेखामध्यमध्यास्त राम ।

कपिकलकलशीर्यत्कन्दरामन्दिरान्त

अलितकुपितसिंहप्रस्तवेलं सुवेलम् ॥ २९ ॥

बलधितेति । रामो बलधिततददेशैरावेष्टितमानुप्रदेशैर्वाहिनीना कपिमेना-
नाम् । 'सैनानयोश्च वाहिनी' इति वैनयती । निवेशै शिमेरैरविरलानि सान्द्रान्नि
वनरेखामध्यानि वनश्रेण्यन्तरालानि यस्य त तथोक्तम् । 'पङ्क्तिश्रेणीरेखास्तु राजय'
इत्यमर । कपिकलकलैर्वाहनरकोलाहलै शीर्यता विदीर्यमाणाना कन्दरामन्दिराणा
गुहागुहाणामन्तर्मध्यप्रदेश । 'अन्तर्मध्ये तथा प्राप्ते स्वीकारार्थेऽपि दृश्यते' इति
विष्णु । ततश्चलिता कोलाहलसहिष्णुनया निर्गता । तथा कुपिताश्च ये सिंहास्ते-
भ्यस्तृप्ता मीता वेल लम्पयन्ता तटवर्तिज-तवो यस्य त सुवेलमध्यास्ताधिष्ठितवान् ।
'अधिशीलस्थासा वम' इति कर्मन्वम् । मालिनीकृतम् ॥

तदनुदशमुखोऽपि^१ शुक्रमुखादतिरुद्धितजलधिमधिगतसुवेलारामं
रामं निशम्य सम्यगवगमनाय रघुनायकचलमनुप्रायातयोर्विदि-
तविभीषणप्रेरणाकुपितकपिलोकनियन्त्रणनितान्तखिन्नयोर्विपन्नाधा
रदाशरथिविमोक्षितप्राणयो शुक्रसारणयोर्वचसा प्रासादमुदग्रमा

१ 'अविन्दत महान्त्यायनन्दन्' इति पाठ २ 'अपि' इति नास्ति कचिद् ३ 'प्रहितयो'
इति पाठ ४ 'विषविभीषणावेदितकुपित' इति पाठ ५ 'प्रासादाग्रम्' इति पाठ

साद्य प्रत्येकशस्तदावेद्यमानान्प्रवर्धमानान्समरसंनाहमतीन्प्रवगसे
नाधिपतीनतिधीरतया सावधीरणमवेक्षमाणः प्रतिपक्षवलप्रशसि
नाहुभाचप्युपेक्षमाणः शार्दूलप्रभृतिभिः प्रणिधिभिरप्यवगताशेषवृ-
त्तान्ततान्त सुचिरमनुचिन्तयन्नन्तिकासीनमतिविनयप्रह्व विद्युज्जि-
ह्वमुपह्वरे किमप्यभिधाय सौघादवततार ॥

तदन्विति । तदनु सुवेलाधिष्ठानानन्तरं दशमुखो रावणोऽपि शुनमुखाच्छु-
कारयद्वत्प्रणिधिवचनादतिलङ्घितजलधिं सेतुमार्गेणातिशक्तवारिधिमधिगतसुवेलाराम
मधिष्ठितसुवेलाचलोद्यानं राम निश्चम्य श्रुत्वा । सम्यगवगमनाय सम्यक्परिज्ञानायम् ।
रघुनायकस्य बलमनु सैन्यमुद्दिश्य प्रयातयोर्गतयो । तथा विदितं तद्वृत्तान्तज्ञानमभ्या-
स्तीति विदितं । अर्श आद्यन्प्रत्ययः । स चासां विभीषणश्च तस्य प्रेरणेन रावण-
प्रेयितावेतौ गूढपुरुषो गृहीध्वमिति चोदनया कुपितस्य क्रुद्धस्य कपिलेभ्यः वानर-
निबहस्य नियन्त्रणेन । तत्कृतनिबन्धनेनेत्यर्थः । नितान्तखिन्नयोरखत्खेदमाप-
न्नयोः । ततो विपन्नाधारेणार्तरक्षकेण दाशरथिना विमोक्षितप्राणयोस्त्व्याजितजीव-
नयोः शुक्मारणयोर्गूढपुरुषयोश्चसां वचनाद्वानरबलं स सम्यग्दृष्ट्वा निबन्धमुक्तो पुनः
रावामागताविलेखभूतवाक्यात् । उदग्रमुक्तं प्रासादं हर्म्यमासाद्याधिरुह्य पल्लवशो
भागतस्ताभ्यां शुनसारणाभ्यामावेद्यमानान् ज्ञाप्यमानान् प्रवर्धमानान् वृद्धिं प्राप्नुवानान्
समरसंनाहमतीन्पुद्गलस्रज्जा बुद्धियेषां तान् उपगसेनाधिपतीन्मुप्रीवाह्नरादिसेनानायका-
नतिधीरतयात्यन्तगम्भीरतया हेतुना सावधीरणं सावज्ञमवेक्षमाणोऽवलोक्यमानः ।
तथा प्रतिपक्षस्य बलपक्षसिनौ क्षतुसैन्यस्तावकोः । उभावपि शुनमारणा च ।
उपेक्षमाणः । 'रिपूणां प्रतिक्लानां युद्धार्थमभिधावताम् । उभाभ्यां मदशं नाम
वक्तुमप्रसवे स्तवम् ॥' इत्यादिना यद्वर्तमानं इत्यर्थः । तथा शार्दूलप्रभृतिभिः
प्रणिधिभिर्गूढपुरपैरवगताशेषवृत्तान्तो ज्ञातायिलमन्वयप्रवृत्तिः । 'यार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः'
इत्यमरः । अत एव तान्ति खिन्नः । सुचिरमनल्पकालमनुचिन्तयन्नन्तद्विजये क उपायो
भवेदिति विचारयन्नन्तिकासीनं निकटवर्तिनमतिविनयप्रह्वमत्यन्तविनयेन नम्रं विद्यु-
ज्जिह्वं नाम कचिन्महामायाविनं राभसं प्रति उपह्वरे रहति । अव्ययमेतत् ।
किमपि कचिद्वचनमभिधाय । मायारिपतं रामशिरं सवनं प्रदर्श्य सीतां प्रलोभ-
येत्येवभूतं वाक्यमुक्तवेत्यर्थः । सौघादवततारावहृदवान् ॥

तत्क्षणं क्षणदाचरो निदेशान्निशाचरपतेर्दाशरथिशिरं सशर-
घनुरपि निर्माय मायानुभावादाहवानीतमित्यभिधाय निधाय च
पुरो निदाघातिशयसतापिनीं चासन्तीमिव वैद्युतानलध्विरकाल-
विरहविह्वलीकृतामाकुलीचकार मैथिलीम् ॥

१ 'प्रवर्धमान' इति पाठः २ 'पुवगम' इति पाठः ३ 'तापुमौ' इति पाठः ४ 'प्रण-
यिभि' इति पाठः ५ 'वृत्तान्तं सान्तस्ताप' इति पाठः ६ 'क्षणदाचरोऽपि' इति पाठः
७ 'विरकालविह्वलम्' इति पाठः

तत्क्षणमिति । तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे क्षणदाचरो विद्युज्जिह्वो निशाचरपतेर्निदेशा-
द्वावणाहावशाद्धेतोर्मायाभवाच्चित्तमोहनशक्तिमामर्ष्याहाशरथे श्रीरामस्य शिरः सशर-
सत्राण धनुषापि यदुभयं निर्माय प्रसृत्याहवायुदादानीतमितीत्यमभिधायोक्त्वा पुर-
स्तादाया अग्रे निधाव निक्षिप्य च निदाघातिभयेन घर्मातिशयेन ग्रीष्मकालप्रयुक्तोष्मा-
धिक्येन सतापिनी परितप्यमानाम् । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्वादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि'
इति विश्वः । वामता माश्वीलताम् । 'वामती माश्वीलता' इत्यमरः । वैद्युनानल-
द्वैद्युपमा । शिरकालपिरहेण बहुकालवियोगेन विह्वलीकृता मैथिनीमानुलीचनारादुली-
कृतवान् । तदेतन्नराश्रमोपरि मुसलप्रयानप्राय चण्डभायुसतप्राय दावानलव्येष्टमानरूप-
चाभादिति भावः ॥

ततः प्रयुद्धाच्च सा मुग्धा पुनस्तव्यमिति विचार्य तदनार्यं पर्यदेय-
यत पतिदेवता ॥

तत इति । ततश्चदनन्तरं पतिदेवता पतिप्रता सा मभिली मुग्धा मूर्च्छिता पुन-
प्रयुद्धा बोधं प्राप्ता सती । अनार्यं मायिकं तन्मधनुः शिरस्तद्वत् यशस्यमिति विचार्य
पर्यदेवयतं व्यल्पापीम् । 'विलापः पारदेवनम्' इत्यमरः ॥

तत्प्रसारमेवाह—

रक्षोवरोधवसातिं रजनीचरीणा

रक्षोपरोधमपि रावणभर्त्सनं च ।

सर्वं सहै यदुपलम्भधिया स पव

सर्वंसहै भयति ! जीवति हन्त सीता ॥ ३० ॥

रक्ष इति । रक्षो रावणस्यावरोधवसतिमन्तं पुरावस्थानम् । अत्यन्तदुरवस्थापा-
दिनीत्यर्थः । 'शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमरः । रजनीचर्यश्च रजनीचराश्च तेषाम् ।
अतिभयकराणामिति भावः । 'पुमान्निष्ठा' इत्येकशेषः । रक्षया गुह्या य उपरोधो
निर्गन्धस्तमपि रावणस्य त्रिलोककण्ठकस्य भस्मन तर्जनं चेति सर्वं यस्य श्रीरामस्यो-
पलम्भधिया प्रादुरागतया सहै मृष्यामि । 'सहै मपणे' लट्स्तब् । स श्रीराम एवमित्य-
भूतः । छिन्नशीर्षा आन इत्यर्थः । अद्यापि । सर्वं सहत इति सर्वसहा । हे सर्व-
सहै वसुमति । 'सर्वमहा वसुमती' इत्यमरः । भातीति भवती । हे भवति पूज्ये ।
'भातेर्भवतु' इत्योणादिको उभयतुप्रत्ययः । 'उगितश्च' इति ङीप् । सीता । स्वः
स्मिन् । जीवति प्राणान् वारयति । हन्तः । एतदृश्यात्मकालमेव प्राणनिष्क्रमणेन
भाव्ये तथा न भूतमित्यत्यन्तविरोध इत्यर्थः । सर्वसहाया सर्वमाशित्वाश्रितमावृत्त्वाच-
त्ता सर्वोध्येत्यत्र विलापो युक्त एवेति भावः । अत्र पूर्वोत्तरवाक्यस्थशिरानुप्राससमक-
ल्पशेषयोः सन्निधिः ॥

इत्येवमत्याहितमत्या समेतमेता सद्य आस्ताद्य 'सखि वैदेहि !

देहि' मे वच' । मम वचो विधेहि । कथमियं दशा । दशाननरुता
माया हि सेयम् । मा याहि मनसि वैधुर्यम् । अखिलजगतीधुर्यभुज-
बलाभिरामे रामे किमिदमनार्यमपिचार्यम्' इति भाषमाणा नवीना-
सारनिष्यन्दिनी कादम्बिनीव घर्मोद्वेगिनी केकिनी सरमा चिरमा-
श्वासयामास ॥

इतीति । इत्येवमुक्तप्रकारेण अल्पाहितमत्या विभीतबुद्ध्या । यद्वा अल्पाहिते जावि
तानपेक्षितव्यापारे या मतिस्त्वया समेताम् । तादृग्वुद्धिमतीमित्यर्थः । 'अल्पाहित महा-
भीति कर्म जीवानपेक्षि च' इत्यमरः । एता सीता सद्योऽविहम्बेनव । अन्यथा
महाननर्यं स्यादिति भावः । आसाद्य सनिधाय । हे सरि प्रिये । 'सरयशिषीति
भाषायाम्' इति ऋप् । हे वेदेहि मैयिलि । मे मध्य वचो देहि । मा प्रति वदस्वैत्यर्थः ।
तथा मम मे वच । मया वक्ष्यमाण वाक्यमित्यर्थः । विधेहि कुरु । मरीयवचन
श्रुत्वा समाहितमनस्तत्र भवेत्यर्थः । किं तद्वच इत्यत आह—इयं वर्तमाना दशा
व्यामोहावस्था कथं कुत । न कथमपीत्यर्थः । किंतु सेव शिरोधनुराद्याहरणक्रिया
दशाननेन महामायाविना रावणेन कृता प्रयुक्ता माया हि । चित्रं यत्त्वेतत्सर्वं विदु-
ष्यस्वैत्यर्थः । हिरवधारणे । अत मनसि वैधुर्यं वेङ्गव्यं मा याहि मा प्राप्नुहि । कुत ।
अखिलजगतीधुर्यं सकललोकधुरधरम् । 'धुरो यङ्कु' इति यत्प्रत्ययः । यद्भुजानल-
बाहुपरान्मस्तेनाभिरामे कम्पीये रामेऽनार्यं नुच्छमिदमेतन्निष्ठरक्षेदादिहृल्य विचार्य
किं विचारितुं योग्यं किम् । न विचार्यमेवेत्यर्थः । अत्यन्तविह्वलत्वादिति भावः ।
इत्यनेन प्रकारेण भाषमाणा सरमा विभीषणपत्नी नवीनासारनिष्यन्दिनी पत्युप्रजल-
धारावापिणी कादम्बिनी मेघमाला । 'कादम्बिनी मेघमाला' इत्यमरः । घर्मोद्वेगिनी
प्रीप्सोष्परिक्लिष्टाम् । 'उद्वेगस्तिमिते क्लेशे भवे मन्थरगामिनि' इति शब्दार्णवः ।
केकिनीतिव मयूरीतिव चिरमाश्वासयामास उपललितवती । उन्नीवितवतीत्यर्थः ॥

अथ निगदितनीति मुञ्च मुञ्चेति सीता-

मविरतरणकण्डूभीषणो रावणोऽयम् ।

मनसि न बहु मेने मन्त्रिण माल्यवन्तं

दिवि परममरीणा मण्डलं माल्यवन्तम् ॥ ३१ ॥

अथेति । अथ मायाप्रयोगानन्तरमविरतरणकण्डू बहुलतरसमराभिनिवेशेन
भीषणः । नन्द्यादित्वाष्ट्युद् । अथ रावण सीता श्रीरामपत्नीं परमपतिव्रताम् । मुख
मुखाभीक्ष्ण्य लज्ज । आभीक्ष्ण्ये द्विर्भावः । अन्यथा महाननर्यो भविष्यतीति भावः ।
इत्येव निगदितनीतिमुक्तनीतिवचनं माल्यवन्तं माल्यवन्तं नाम मन्त्रिण मनसि बहु

गुरु यथा तथा न मेने न बुध्यते सः । किंनु दिवि स्वर्गे । 'वी' स्वर्गनमसोरपि' इति विध्य । मालैव माल्यम् । 'चातुर्वर्ण्यदित्वास्वाये' ध्वज् इति क्षीरस्वामी । तद्वत्तम् । पुष्पह्वयलङ्घनमित्यर्थः । अमरीणां मण्डल पर मुरमुन्दरीनिकरमेव । 'मण्डल त्रिषु' इत्यमरः । बहु मेने । सीतामपत्तिखज्य श्रीरामेण रणे निहत सन् स्वर्गं गन्तुमेच्छदित्यर्थः । अनुप्रासश्लाघा च सृष्टिः । मालिनीकृतम् ॥

अथ रामोऽपि कामोचितवेपविभीषणामाल्यविदितरक्षोनगररक्षो-
दन्तो हृदन्तोपजातममरसरम्भधीरम्बुधिमेखलालङ्कारमणैर्लङ्कायाः
प्राग्द्वारस्थाय प्रहस्ताय पर्यस्ताहितप्राणानिलं नील दक्षिणद्वाररक्षि-
णोर्महोदरमहापार्श्वयोर्विश्वत्रयविजयधौरेयं तारेयं प्रत्यग्द्वारपाल-
नाधिकृत पाकशासनजिते पराक्रममिव तनूमन्त हनूमन्तमन्तव्यूह-
विहितरक्षाय विरूपाक्षाय रक्ष प्रवगक्तश्चाधिपतीन्प्रतिनिधीन्विधाय
विधाय च सज्यं धनुर्धनुजेन सम समीकामिमुखेन दशमुखेन गुप्त-
मुत्तर गोपुरमुत्तरङ्को वलैरुपररोध ॥

अथेति । अथानन्तर रामोऽपि कामोचितवेषा इच्छासदृशवेपधारिण विहित-
प्रतिभूमिका इत्यर्थः । तथाभूतेभ्यो विभीषणामाल्येभ्योऽनलादिविभीषणमग्निभ्यो
विदितो विज्ञातो रक्षोनगरस्य रावणराजधान्या लङ्काया रक्षोदन्तो रक्षणवार्ता यस्य
तथोक्तः । तथा रामायणे श्रीराम प्रति विभीषणवचनम्—'अनलश्च हरिश्चैव सपाति
प्रमदस्तथा । गत्वा लङ्का गमामास्ता पुरीं पुनरिहायता ॥ भूत्वा चाङ्गुनय सर्वे
प्रविष्टाश्च रिपोर्वलम् ॥' इत्यादि । अत एव हृदन्ते हृत्प्रदेशे उपजाता समरे सर-
म्भधी कोपबुद्धिर्यस्य स तथोक्तः । 'सरम्भ सभ्रमे कोपे' इत्यमरः । अम्बुधि-
मेखलालङ्कारमणे । भूतधानीभूषणायमानाय इत्यर्थः । 'भूतधात्र्यधिमेखला'
इत्यमरः । लङ्काया प्राग्द्वारे तिष्ठतीति तथोक्तम् । 'सुपि स्थ' इति कप्रत्ययः ।
प्रहस्ताय प्रहस्ताख्याय राक्षससेनापतये पर्यस्ताहितप्राणानिल निरस्तशत्रुप्राणवायुम् ।
चातुर्दन्तकर्मिल्यर्थः । नील नाम वानरसेनापतिं प्रतिनिधिम् । निधायेति सर्वत्र
सव्यवृत्ते । तथा दक्षिणद्वारं रक्षत इति तद्विजिणोर्महोदरमहापार्श्वयोर्विश्वत्रयविज-
यधौरेयं त्रैलोक्यविजयपुरश्चर तारेय तारातनयमद्भुतम् । 'स्त्रीभ्यो ङक्' इति ङक् ।
उभयत्रापि टक्येयादेशः । प्रत्यग्द्वारपालान् प्रतीचीद्वारसंरक्षणमधिकरोतीति तद्वि-
द्वे । करोते क्तिप् । पाकशासनजित इन्द्रजिते । कृपातो कर्मणि कप्रत्ययः ।
पाकशासनजिति विषये तनूमन्त गूर्तमन्त पराक्रममिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । हनू-
मन्तम् । तथा अन्तर्व्यूहे मध्यगुल्मे विहितरक्षाय कृत्वसरक्षणाय विरूपाक्षाय
राक्षससेनाधिपतये च रक्ष प्रवगक्तश्चाधिपतीन्विभीषणमुप्रीवजाम्भवतः । श्वरग-
क्षेपेन 'कलक' इति साहित प्रकृतिभावः । प्रतिनिधीं प्रतिभद्वान् विधाय कृत्वा ।
निमुज्येत्यर्थः । तथा धनुश्च सज्यमारोपितगुणं विधाय । धनुजेन सम दक्षणेन

सह । बलेर्बानरसेनैरत्तारद्वयं समुद्रतः सन् । समीकाभिमुखेन समरोमुखेन च
लेन गुप्तं रक्षितमुत्तरमुत्तरदिगवस्थितं गोपुरं पुरद्वारमुपगरोधारात्सीत् । एतद्दि स्म

अत्याकुला हरिवलैरवलोक्य लङ्का

दत्तागलेषु दशकन्धरकिङ्करेषु ।

आरक्षकैस्त्वरितमन्तराजधान्या

मुद्रादिताभिरदमावि कवाटिकाभि ॥ ३२ ॥

अस्याकुलामिति । हरिर्बलैर्बानरसेनैरत्तारद्वयं लङ्कामवलोक्य
दशकन्धरकिङ्करेषु रावणमूल्येषु दत्तागलेषु समुद्रतः स्यादेषु । वानराणामन्तर्पवेश-
निरोधार्थं कवाटान्छादितद्वारेषु सत्स्वित्थं । 'कवाटमरर तुल्ये' इत्यमरः ।
अन्तराजधान्या यमपुर्यां कवाटिकाभिः कवाटं कर्तुमि । गारादित्वान्गीप् ।
अत एवोक्तमरकोशे—'आ स्यात्सचिन्मृणाल्यादिविपक्षापचयो यदि' इति । बाहुय
पतीति । ततः स्वार्थं क । 'केऽण' इति ह्रस्वः । आसमन्ताद्भङ्गतीत्यारभ्य
रैर्द्वारपालकैः । 'नन्दिप्रदि-' इत्यादिना पञ्चाद्यच् । 'आरपिर्' इति पाठः
आरक्षा प्रयोजननेषामारक्षिके । 'प्रयोजनम्' इति ठञ् । त्वरितं शीघ्रम् । 'जवोऽऽ
शीघ्रं त्वरितम्' इत्यमरः । मुद्रादिताभिर्विपदिताभिरदमाभ्युद्धतम् । 'भुवो नात्रे'
इति छङ् । 'विष्णवावन्मणो' इति चिष् । समनन्तरमेव महारणे निपत्य पुनः
रागन्तूणां राक्षसानाम् । अत्रैकमेव द्वारं चेन्महासकटं भविष्यतीति धिया अमत्रा-
रपालका सर्वाण्यपि द्वाराणि शीघ्रमुद्रादितकवाटानि चकुरित्यर्थः । राक्षसानां पापि
ष्टानां यमपुरप्रवेशनैरत्यादिनि भाः । मृत्युस्तेषामतिसनिहितोऽभूदिति फलितार्थः ।
लोके तावदहं स्वरक्षणार्थं केवलं तृणाभ्याप्रियते । भवितव्यस्त्वविपत्त्यादिनं त्वाव-
श्यन्तया त्वयमेव भवति न चैतज्ज्ञानद्वयो मृगं पशव इव शोभ्या इति तात्पर्यार्थः ।
अत्र सुयमनीकवाटोद्घाटनासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । वसन्ततिलकादृतम् ॥

तत्क्षणं लक्ष्मणाग्रजं सुग्रीवेण सह सुबेलाबलकूटमधिरुदलि
कूटायनीधरचूडामणिं सिंहलद्वीपकमलकर्णिका निर्माणकौशल
विश्वकर्मणो निवेशदरीं निशाचरहरीणां मनवरतवन्दीकृतामरपुर-
ध्रौवाप्पतदीमादृकोपेवनसीमान्तरा निरन्तरसेवासमागतदिग्ग-
लकुलमातङ्गमदाम्बुपङ्क्तिं लङ्कामवलोकमानस्तत्र
'चेकत्र समुन्नतं सौधमधिवसन्तं सतमसमिव सदेहबन्धमान्तिकच-
रोदस्तविमलमुक्तातपत्रनिभात्सतारकेण विभावरीपतिनेव सेव्य-
मानं चैमानिकवधूविधूयमानार्धवलचामरद्वयशोभितमभितश्चलितम-

१ 'तत्क्षणं च' इति पाठः २ 'कौशलीम्' इति पाठः ३ 'अनारत' इति पाठः
४ 'उपवनसीमान्ता मीमान्तरात्' इति पाठः ५ 'दिग्गलमातङ्ग' इति पाठः ६ 'च'
इति नास्ति कश्चिन् ७ 'मिषात्' इति पाठः ८ 'धवल' इति नास्ति कश्चिन् ।

न्दाकिनीपरीयाहमिवाञ्जनाचलमखिलजगदिजयवर्णावलीमतिनिर्णा-
यकैरनेकपिथसमीकाभिधातमश्रमगैरावणनिपाणकुलिशाग्रैरेत्कीर्ण-
विशालवक्षश्चालफलकमानीलतया लसन्त्रयमाच्छादितोभिनव-
पेहितवत्पादलपट सध्वारागन्धुरं कधरमिव ददर्श दशकन्धरम् ॥

तत्क्षणमिति । तक्षण तस्मिन्ने कक्षणाग्र आरम्भ मुप्रवेण सह । उप-
सक्षणमेतत् । भवैरपि वान सहैययं । मवेलाचकूट सुवेलावगिरिगिरिसरमधि
स्टोडभिष्टित सन् । त्रिकूट इत्यवनीधर पर्वतो राणा च गम्यते । तस्य चूडा
मणि गिरोरक्षम् । त्रिकूटाचन्क्षितोभूषणस्मान्मिलय । रूपमलकार । सिंह
लक्षण इत्यद्वारद्वारेषु प्रतिष्ठो यो द्वीपोऽतरीपम् । 'द्वीपोऽक्षियान्तरीपम्' इत्य-
मर । द्विगता आपोऽस्मिन्ने द्विप इति विग्रह । सुसुपेति वनास 'अम्भू-'
इत्यादिना समासान्तोऽकार । 'यन्तस्यसर्गभ्योऽप ईदृ' इतीकारादेश । स एव
कमल तस्य कर्णिका बीजकोशिकाम् । परमशोभाग्रहतया तन्मन्वर्तिमीमित्यथ ।
अनैकदेशवर्त्यश्चिद्रपरम्परितरपम् । विश्वकर्मा गीर्वाणशिल्पिन । 'विश्वकर्मा
दिनकरे तथा गीर्वाणशिल्पिनि' इति वैजयन्ती । निर्माणकौशल रचनाचातुर्यम् ।
विश्वकर्मेणा योक्त्वकांशल निर्मितामित्यथ । अत्र कौशलान्तकार्ययोर्भेदेऽप्यभेदो-
क्तैरतिशयोक्ति । एतेनास्यासाधारणान्यमाष्टकसम्बन्ध स्मर्यते । निशाचरा राक्ष-
सल एव हरय मिहास्तेषा निवेशदरी नियतनिवासगुणमिति रूपम् । अनवरत
निगन्तर बन्दीकृता उपगृहीता या अमरपुराध्य सुरमुन्दर्यस्यान्व बाधनैराम्बुभि ।
'आपो तेनाम्बुयूसां' इत्यभिधानात् । नयेव माता येषा तानि नदीमातृसारी ।
नगम्बुजीवदेभूतानालम् । देशो नक्षत्रमुद्राम्बुसपन्नीहिपान्ति । स्यान्नदीमा-
तृकां देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ इत्यमर । तानुपवनसीमानन्तराण्युद्यानप्रदेशान्त-
रालानि पश्यास्याम् । बन्दीकृतमुरमुद्रीवापाम्बुप्रवाहपरेतोरुपेतोद्यानवनमध्यप्रदे-
शमित्यथ । अनाद्यवधे सन्प्रसूतातिशयोक्ति । निगन्तरमावरत सेवार्थं राव-
णोपाननाय समागतस्य सप्राप्तस्य दिक्पालकुलधेऽतिदिगीधरसङ्घस्य ये मातृणा
ऐषवतादिमत्तगणान्तेषा मदाभ्युना पट्टिल पट्टवान् वागाद्वणोसदो बहिर्भक्त-
त्वरप्रदेशो यस्यात्तामिति पूर्ववन्निशयोक्ति । उत्पन्नो भुक्तसयोगे वक्ष्यस्युष्येतले-
ऽपि व' इत्युपलम्भात् । पट्टिलेन पिच्छादित्वा नवर्थाय इत्यर्थः । आशेरन्
'बहिर्दक्षपथेभ्यश्च' इति वक्तव्यात् । लक्ष्मिवलोऽमानोऽवभमानन्त लक्ष्म्या
कनकमणि प्रवेशे समुक्तमनुजान सौधम् । प्राणदमित्यथ । 'उपान्वध्याह्वस'
इति कर्मकम् । आनेवसन्मणिनिष्ठन्तम् । सदेहस्य भूविमसतमस त्रिषणधका-
रमिव स्थितमिदमुद्रेश । 'ध्याते गादेऽन्धतमस क्षणेऽन्धतमस तम । त्रिषणधका-
रमसम्' इत्यमर । 'देहवद्धम्' इति पाठे गृहीतशरीरमित्यर्थः । 'वाहिताप्या-
दियु' इति निष्ठाया परनिपात । वाहिताभ्यादिशकृतिगण । अन्तिकचरेण पार्श्व-
वतिना उदत्तमुन्निष्ठ अद्विमलमुष्णतया सन्धतमाकिञ्छन् तन्निभातया-

भात् । 'व्याजे निमे ना सहस्रे त्रिष्वधो वाक्शलिङ्गवा' इति नानार्थरत्नमाला ।
 सतारकेणाश्वि-यादिनक्षत्रयुक्तेन विभात्रीपतिना चन्द्रेण सेव्यमानमुपास्यमानमिवेति
 सापहवोत्प्रेक्षा । विमानेन सचरन्तीति वैमानिना देवा । 'चरति' इति ठक् ।
 तेषां वधूभ्यां रमणीभ्यां विधूयमानं पार्श्वद्वयेऽपि सवीज्यमानं यद्वलचामरद्वन्द्वं
 पाण्डुरबालव्यजनगुगल तेन शोभितं प्रकाशमानमत एवाभित उभयत । उभयपार्श्व
 योरित्यर्थः । चलितौ प्रसृतौ मन्दाकिनीपरीवाहौ गङ्गाप्रवाहौ यस्य त तथोक्तम् ।
 'जलोन्मुखा परीवाहा' इत्यमरः । अञ्जनाचलं कञ्जलशैलमिव स्थितमित्यभूतो
 ममा उत्प्रेम्ना वा मतमेदात् । अञ्जलिजगता समस्तलोमानां वा विजयवर्णावयो
 विजयशपाकाक्षरविन्यासास्तन्मतिनिर्णायकैः । तद्वद्भ्रान्तिजनकैरित्यर्थः । अतएव
 भ्रान्तिमदलकारः । अनेकविबसमीकेष्वसत्यातरणेष्वभिघातं सप्रहारेनमानि सुभूर
 प्रविष्टानि अत एव भ्रमानि विदलितानि यान्यैरावणविपाण्डुलिशाप्राणीन्द्रगज-
 न्तवज्रमुखानि तैरुत्कीर्णं विक्षिप्तं विशालं यद्वत् स्थलं तत्फलकमिव यस्य तम् ।
 आनीलतया लम्बच्छाया समन्ताद्विनीलतापिञ्जलगुच्छसमानं शान्तिमभिनवलोहितवत् प्रस
 प्रशोभितवत्पादलोऽरण्यो यः पटः स आच्छादितोऽवसितो येन त तथोक्तम् ।
 'दधिरेऽसृजलोहिताक्षरकम्पतजशोणितम्' इत्यमरः । अत एव सध्यारागेण बन्धुर मुन्द-
 रम् । 'बन्धुरं मुन्दरे नम्रं' इत्यमरः । कन्धरमम्बुधरमिव स्थितमित्युत्प्रेम्ना उप
 वा । 'पुंसि कः कश्चिरोऽम्बुनो' इत्यमरः । दशकन्धर रावणं ददृश ॥

कोपाकुत्पतितस्तदा हरिपति कोटीरमुत्पादितं

चक्रे नैर्ऋतनायकस्य सुहृदोचक्रे च वैभीषणम् ।

बुद्धा ततःप्रथमाचमानकुपितेनैतेन बुद्धा ततो

मायामस्य जगाम कोमलगुणग्रामं स रामं पुनः ॥३३॥

कोपादिति । तदा रावणदर्शनममये हरिपतिर्वानरेध्वरं सुग्रावं कोपात्तद्वर्ण-
 नजनितामर्षाद्धेतोरुत्पत्तिः । रावणाधिष्ठितसौवमुद्दिश्येति शेषः । 'हत्तं च रावण
 मुद्धे दर्शनादवधारय' इति श्रीरामायणवचनान् । श्रीरामसतिधौ स्त्रोक्तमर्थं समथ-
 यितुं सत्वरमुत्थित इत्यर्थः । नैर्ऋतनायकस्य रक्षपते रावणस्य । 'नैर्ऋतो यातु-
 रक्षसी' इत्यमरः । कोटीरं मुकुटमुत्पादितं चक्रे । आकृष्य भुवि निपातयामासेत्यर्थः ।
 'आकृष्य मुकुटं चित्रं पातयित्वापठद्भुवि' इति रामायणवचनम् । तथा वैभीषण
 विभीषणसबन्धिनः कोटीरं सुहृदोचक्रे सुष्टु दृढीकृतवान् । अभूततद्भावे निव ।
 रावणकोटीरविघटनेन विभीषणकोटीरसघटनं निश्चितं चमारेत्यर्थः । अत्र भविष्य-
 द्यत्वेऽपि सिद्धवत्सुखादुत्साहप्रयोगः । अथ नृप्रपञ्चस्य तत्सुखितेन मृद्वं प्रथम
 आद्यस्तत्प्रथमः । तावपर्यन्तं बुध्नापि भङ्गाभावात्तेनावमानेनावयथा हेतुना कुपितेन
 कुपेन । एतेन रावणेन सह बुद्धा मुष्टितत्प्रहारेर्ध्वचित्रगतिविशेषैर्युद्धं कृत्वा ततोऽस्य
 रावणस्य माया मायाबलसमाप्रयारम्भं बुद्धा ज्ञात्वा पूनर्भूयोऽपि कोमलगुणग्रामं
 रमणीयमकलसद्गुणभिरामं श्रीरामं जगाम प्राप । तथा च रामायणम्—'एतस्मि-

नन्तरे रक्षोमायाबलमथात्मन । आरब्धुमुपसर्पेदे ज्ञात्वा वै वानराधिप ॥ उत्पपात
तदाशरा जितवाशी जितकुम्भ ॥' इति । अत्रातिविस्तरेण वक्तव्यार्थस्य संक्षेपेण
कथनासंक्षेपो नाम गुणः । लक्षणं सूक्ष्मम् । शार्दूलविनीडितं वृत्तम् ॥

ततो विरेचिततत्साहसोपालम्भविधिना दाशरथिना सैमन्ध
मन्त्रिभिः समादिष्ट साधिष्ठभुजशौर्यशाली वालिनन्दन सलीलं
सालमुल्लङ्घय लङ्का प्रविश्य निःशङ्को नृशंसमिति शशंस निशि-
चरपतिम् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं तस्य सुग्रीवस्य यरसाहसं रावणोपर्युत्पतनरूपम-
विचारकृत्य तस्योपालम्भविधिर्निन्दानुचनरचना स रचितः वृत्तो येन तयोक्तेन । तथा च
रामायणम्—'असमन्ध मया सार्धं तदिदं साहसं कृतम् । एव साहसयुक्तानि न
बुर्वन्ति जौधरा ॥' इति । विरेचितमुग्रीवोपालम्भेनेत्यर्थः । 'यः सनिद उपालम्भः'
इत्यमरः । दाशरथिना श्रीरामेण (कर्त्रा) मन्त्रिभिः सुग्रीवविभीषणाद्यमात्यै सह समन्ध
दूतप्रेषणस्य राजधर्मत्वात्सम्यग्विचार्य समादिष्टः । 'गत्वा सौम्यं दशग्रीवं ब्रूहि मद्-
चनादिदम्' इत्यादिनापि साधिष्ठेन वाटतरेण भुजशौर्येण बाहुपराक्रमेण शाल्वेऽ-
मीक्ष्यमिति तथोक्तः । 'बहुलमाभीक्ष्ये' इति णिनि । साधिष्ठेति । 'अन्तिकबाढयो-
र्जैदसार्धं' इति साधदेन । वालिनन्दनोऽङ्गदः सलीलं सविलासम् । सोत्पतनपाटव-
मैल्लयः । सालः प्रकारमुल्लङ्घयतिरन्ध्रः । 'प्राकारो वरणं सालः' इत्यमरः । लङ्का
प्रविश्य निःशङ्को निर्भीकः सन् नृशंसं पापिनं तं निशिचरपतिं रावणम् । इति
वक्ष्यमाणप्रकारेण शशंसोवाच ॥

तत्राश्वमेधाह—सोऽहमिलादिपथभिः । तत्रादौ वस्तुतः कस्य वा वृत्त इत्या-
शङ्कयामाह—

सोऽहं प्लवङ्गमपतेस्तनयस्त्वदीय

निश्वासगन्धनिजवालधिमण्डलस्य ।

कालस्य दूषणखरत्रिशिरोमुखाणां

पौलस्त्यः । मा रघुपतेरवधेहि दूतम् ॥ ३४ ॥

सोऽहमिति । हे पौलस्त्यः । सः प्रसिद्धोऽहं त्वदीयनिश्वासानां तावकोच्छ्वासानां
गन्धः आमोदः सवन्धो वास्यास्तीति तथोक्तम् । निजवालधिमण्डलः स्वकीयवालवलयः
यस्य तस्य । बालेन त्वा निबध्य कक्षे निक्षिप्तवत् इत्यर्थः । 'गन्धो गन्धकः आमोदे
लेशो सबन्धगवजो' इति विश्वः । प्लवङ्गमपतेर्वालिनस्तनयः । तथा मा दूषणखरत्रि-
शिरसो मुखानि मुरग्या येषां तेषां राक्षस्यणाम् । 'मुषं तु वदने मुरगे तोने द्वारा
भुपाययो' इति यादवः । कालस्यातकस्य । 'कालो दण्डधारः श्राद्धदेवो वैवस्वतो-

१ 'विरेचित' इति नास्ति कचिद् २ 'सोपलम्भ' इति पाठः ३ 'समामन्ध' इति
पाठः ४ 'सममादिष्ट' इति पाठः ५ 'उल्लङ्घयन्' इति पाठः ६ 'निःशङ्क' इति नास्ति
कचिद् ७ 'रोषि' इति पाठः

‘उत्तर’ इत्यमर । रघुपते धीरामस्य दूतमवधेहि जानीहि । निरुत्तरूपकधनाप
देशेन तदीयममोद्घाटनमित्य कृतवानित्यथ । वसन्तविलकावृत्तम् ॥

रक्ष पते ! रघुपतेर्नयन तृतीय-

मास्कन्दनीयमिति हा मनुषे कलत्रम् ।

अम्भोजमित्यलिकसम्भवमस्ति शमो-

मन्दाकिनीमधुकरस्तु यथा मदान्ध ॥ ३५ ॥

रक्ष इति । हे रक्ष पते ! रघुपतेस्तृतीय नयनम् । तृतीयनेत्रहपमित्यथ ।
अत एव रूपफलकार । एतेन रामस्यात्यन्तप्रेमास्पदत्वं रावणस्यातिदुरात्मत्वं च
सूच्यते । कलत्र भार्यां सीताम् । ‘कलत्र श्रेणिभार्ययो’ इत्यमर । आस्कन्दना
यमाक्रमणीयमिति मनुषेऽवबुध्यसे । हा । आत्मविनाशहेतुभूतेयमिति न जानातीति
विषाद इत्यर्थः । ‘हा विषादशुगर्तषु’ इत्यमर । कथमिव । मृष्टेनान्धो विवेकशून्यो
ऽत एव मन्दाकिनीमधुरो विषद्वन्नासचरणशीलो मृग । तुशब्दो व्यक्तेरदर ।
शमोऽम्भोजमित्यलिकसम्भव ललाटस्थम् । ‘ललाटमलिक गोधि’ इत्यमर । अत्र
अस्यात्मनः नेत्रमम्भोजमिति यथा मनुषे तद्वत्प्रोऽयात्मविनाशहेतुभूतमेतदिति न
जानातीत्यर्थः । मन्दाकिनीग्रहण कनकमलसम्भवेन तत्सादृश्यललाटनेत्रेऽम्भोज
आन्तिजानान्तमित्यवगत्यम् । उपमालङ्कार । इतः तु पूर्ववत् ॥

वक्तव्यान्तरमपि विद्यत इत्याह—

किं च,

एकं हैहयसम्भवात्परिभवोऽग्लान द्वितीय पुन-

र्देत्येन्द्राविनयात्तृतीयमपि मे ताताहिताद्वेकतात् ।

इत्य त्वचरितैः पितामहमुत्खान्येरु विनैवाभव-

स्तच्चैकं न विधेहि दाशरज्ये देया त्वया मेधिली ॥ ३६ ॥

किं चेति ॥ तदेवाह—एकमिति । हे देवेन्द्र, हैहयसम्भवात्कार्तवीर्यकृता
परिभवात् कारागारनिक्षेपपतिरस्माद्विदितो । ‘अनादर परिभव परीभावस्तिर
स्त्रिया’ इत्यमर । एक पितामहमुख ग्लान खिन्नम् । मत्तुलनदनस्य परिभव
संप्राप्त इति तेनोद्दीनमभूदित्यर्थः । तथाविनयाशोऽविद्विष्टाचरणरूपत्वदीयदुर्नयाद्वि-
तीय मुख ग्लानम् । तथा मे मम तातेन पित्रा कालिदा आहिताद्विरचितद्वैहता-
द्वालेन निबध्य कक्षनिक्षेपणरूपाद्विकारात्तृतीयमपि मुख ग्लानम् । इत्थमनेन प्रका-
रेण त्वचरितैस्तान्तरुदुर्व्यापारैः पितामहस्य चतुर्मुखस्य मुखानि वदनानि । एतमेव
विना त्रीणि मुखानि ग्लानान्यभवन् । वधूश्चरित्यथ । तच्च तदप्यवशिष्टमेक मुख-
मित्यथ । एवमुक्तरीत्या ग्लानं न विधेहि न कुरुष्व । अतस्त्वया मेधिली
दाशरज्ये देया दातु योग्या । अन्यथा तन्मुखमपि मुखनयावशिष्टमपि
ग्लानं भविष्यतीत्यर्थः । कूटस्थत्रयणो रज्ज्वाविमुखता विदधतस्ते विग्नीवि

तमिति भावः । अत्र पितामहमुत्पन्नमन्वत्तत्र चेदपि तत्रैव बोद्धव्यमिति ।
शार्दूलविशीडितं वृत्तम् ॥

कौबेरस्य तु पुष्पकस्य हरणं कैलासविशेषण

दिक्पालात्ममणं च जल्पसि मुहुः किंवा यज्ञस्तावता ।

वेपः 'सयमिना विधाय विज्ञने देवीं वने जानकी

वेगादाहरता त्वयाद्य रचितं वीरव्रतस्योचितम् ॥ ३७ ॥

कौबेरस्येति । पुनरेत्येव कौबेरम् । 'तत्त्वेदम्' इत्यण् । तस्य पुष्पकस्य
पुष्पकस्यविमानस्य हरणमपहरणं च । ज्येष्ठप्रातर जित्वा तदीयपुष्पकहरणेन
महापौरस्य कृतमिति सोढुष्येति । कैलासविशेषणं हरनिवासरीलोत्तमा बाहुबल
य विद्यत इति श्वाभिरोहरणं तदधस्ताद्वितीयं कञ् निरूपितवानसीति मर्मोद्घाट-
नोक्तिः । दिक्पालात्मनिन्द्रादिदिक्ष्वेदापालरानामानमणमात्कन्दनं च साक्यनिरास-
पूर्वकं लोकं परिपालयन्ता साधूनामिन्द्रादीनां चापराधवारिणस्त्वयं दुरात्मन् किं बलव्य-
मित्याहताभिषेकोक्तिः । मुहुः पुनः पुनर्जल्पसि कथयति । तावता पुष्पकादाहरणादिना
किं वा यज्ञं कीर्ति । न किमपीत्यर्थः । वृत्तः । सयमिना अन्यामिना वेपः कथाय-
व्यनतद्विधाकरणम् नैपथ्यं विधाय स्वीकृत्य । वपटसन्वासी भूयेत्यर्थः । विज्ञने वने
निर्गमनार्थे देवीं पूज्या जानकीं वेगात् श्रीगमदर्शने सद्य एव निपतो भवेदिति
सुन्दरमयवचनमादाहरता त्वया अवेदानीं वीरव्रतस्य वीरधर्मस्योचितमतुस्तु रचितं
इत्यम् । सकललोकेश्वर्या जानकीं श्रीगमात्मनश्च चारैणापहरता त्वया सम्पत्पौरस्य
प्रकटितमित्यर्थः । इति पूर्ववत् ॥

निगमयति—

किं ब्रूता,

पूजोपहाररचनाय पुरा पुरारे

दिक्ष्वेषु मूर्धसु नयस्ववशेषित यत् ।

वेपस्तद्वत् कुतुर्का दशम शिरस्ते

रामो बलिं रक्षयितु रणदेवताये ॥ ३८ ॥

किं ब्रूतेति । ब्रूतव्यं किमित्यर्थः ॥ पूजेति । पुरा पूर्वं पुरारेरीधरस्य
पूजामुपहाररचनाय नैवेद्यारण्यं नवमु मूर्धसु शिरसु दिक्ष्वेषु सप्त यन्त्रिंशः ।
दशममित्यर्थः । अवशेषितमवशिष्टं कृतं तत्ते । दशममित्यर्थः । देवो वीरस्य
श्रीगमोऽवेदानीं रणदेवताये रणक्षत्र्यै बलिं पूजोपहारं रक्षयितुं
कुतुर्का कुतुक्त्वात् । सापराधं निवेद्य पुनर्जन्मप्रदाने क्षिप्रमेव रामस्त्वा
निर्गमिष्यतीति भावः । 'बलिं पूजोपहारे च करे दैत्यान्तरेऽपि स' इति नानार्थ-
रत्नमाला । वसन्तश्रीलकावृत्तम् ॥

अनन्तरमरंतुदाभाषणरोपणेन रावणेन 'गृह्यता गृह्यतामयम्' इति सरयमादिष्टानवलम्बितभुजप्रकोष्ठानाशराश्चतुरश्चतुरोऽय भुजगानिव विहगाधिपो गृहीत्वा 'दिवि समुत्पत्य चैताभिपाल्य पादेन तर्प्यासाद्-
शृङ्ग रिपो शिरोमद्गमिव विभिन्दन्नविन्दन्कमप्यात्मन प्रतिर-
पङ्क्तिपण्डोपकण्ठभुव पङ्क्तिरथभुवो विवेश निवेशम् ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरमङ्गदवचनानन्तरम् । अहं तुदतीत्यस्तुद मर्म स्फुक् । तेन भाषणेन हेतुना रोपणेन रोपयता । 'कर्तरि ल्युट्' । रावणेनाय वानरो गृह्यता गृह्यतामिति चापलाग्निरक्ति । 'सभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम्' इति काशिका । रोपातिरेकाच्च सभ्रम । इत्यनेन प्रकारेण सरय सत्वरमादिष्टाना-
ज्ञानान् अत एवावलम्बितौ गृहीतौ भुजप्रकोष्ठौ कूर्पराद्य प्रवेशौ च यैस्तान् । 'कक्ष्या-
न्तर प्ररोष्ठश्च प्रकोष्ठ कूर्परादयः' इति शाश्वत । चतुरश्चतु सरयाकानाशरा राक्ष-
सान् । चतुरस्तत्कालकर्तव्यपुद्गिक्वगलोऽयमङ्गदो विहगाधिपो गराम्भुजगान्सर्पा-
निव गृहीत्वा दिव्यन्तरिक्षे समुत्पत्योत्प्लवितानाशराभिपाल्य भुवि पातयित्वा च
पादेन तत्प्रासादशृङ्ग रावणसौवर्गिस्वर रिपो रावणस्य शिरोमद्ग शिरोविदारणनिवे-
त्युत्प्रेक्षा । विभिन्दन् विदारयन् । तथात्मन कमपि प्रतिरथ प्रतिभटम् अविदन्नलभ
मान सन् । पङ्क्तिपण्डोपकण्ठभुवो रावणनिस्तप्रदेशात्पङ्क्तिरथभुवो दशरथनन्दनस्य
निवेश शिविर निवेश प्रविष्टवान् ॥

रघुतनयस्ततो विदितरावणदुर्विनयः ।

कुपितमना मनागिष दधे कुटिला भ्रुकुटिम् ।

अथ परिवव्शुराशरपुर हरय सरयं

युगविगमे यथा युगपदम्बुधिमेतर्प्यक्षिप्त्वा ॥ ३९ ॥

रघुतनय इति । ततोऽङ्गदप्रवेशानन्तर रघुतनयो रघुनन्दनो विदितोऽङ्गदव-
चनाद्विशतो रावणदुर्विनय सीताप्रत्यर्पणभावहूपरायणदुर्नीतिर्येन स तथोक्त । अत एव
कुपितमना कोपाविष्टचित्त सन् । मनाग्धीरोदात्तत्वादीपा । इवशब्दो वाक्यालंकारे ।
'इतीपदर्थोपमावाक्यालंकारेषु' इति गणव्याख्यानम् । भ्रुकुटिं भ्रूभङ्ग कुटिला वक्रा
दधे वृत्तवान् । अगानन्तरं हरयो वानरा युगविगमे प्रत्ये युगपदेनवारमेवाम्बुधिर्माय-
शिखा यथा वडवानलज्वाला इव । 'ओवस्तु वाडवो वडवानलः' इत्यमरः । 'इववद्वा-
यथाशब्दौ' इति दण्ड्याचार्यानुशामनात् । मरय सत्वरम् आशरपुर लङ्का परिवव्शु
परिवेष्टयामासु । उपस्तरुरित्यथ । उपमालमार ॥

१ 'इममस्तुदभाषण' इति पाठ २ 'गृह्यतामय निगृह्यतामिति' इति पाठ ३ 'भुवि
निपाल्य' इति पाठ ४ 'पादाहतेन' इति पाठ ५ 'तत्' इति नास्ति कचिद् ६ 'प्रामा-
दशृङ्गमपि भिन्दन्' इति पाठ ७ 'कमपि' इति नास्ति कचिद् ८ 'पङ्क्तिपण्डोपकण्ठभुव'
इति नास्ति कचिद्

ततो मदपरिप्लवग्वीरसाराविण

क्षणधुमितकोणपप्रकरपाणिकोणाहत ।

रवैरधिकमैरवैरुपरोध रोदोन्तर

तरङ्गितघनाघनस्तनितवन्धुभिर्दुन्दुभि ॥ ४० ॥

तत इति । ततो लङ्घोपरोधानन्तरम् । समन्ताद्राव सराव । कोलाहल इति यावत् । 'आरवारावसराव-' इत्यमर । तस्य भाव साराविणम् । 'अभिविधो भाव इत्यु' इति भावार्थे इत्युष् । 'अग्निनुज' इति स्तार्गेऽणप्रत्यय । भाविहृदि । 'इनग्रनपले' इति प्रकृतिभाव । मदपरिप्लवगना दपोद्विक्ताना इवगवीराणा घनर वीरभद्राना साराविणभणे कोलाहलकाले तदुत्सवे वा । 'निर्ग्यापारस्थितो काल विशेषोत्सवयो क्षण' इत्यमर । धुमित क्षोभ प्राप्तो य कोणपप्रकरो राक्षस- निवह । 'राक्षस कोणप क्रन्याद्' इत्यमर । तस्य पाणिकोणेन हस्तप्रदेशेन । अथवा पाणौ य कोणे वाद्यवादनदण्डविशेष । 'कोणो वीणादिवादनम्' इत्यमर । तेना- हतस्ताडितो वादितो दुन्दुभी रणमेरी । 'मेरी स्त्री दुन्दुभि पुमान्' इत्यमर । अधिकमैरवैरुपरोधनामीपणैस्तत्क्रितमभिच्छिन्न यद्घनाघनस्तनित वर्पुकाब्दगर्जित तस्य बन्धुभि । तत्त्वद्वैरित्यय । अत एवोपमा । 'ज्ञातिमोदरवधादिशब्दा माहृद्य वाचका' इत्याहुः । 'शनघातुकमसंभवपुंवाब्दा घनाघना' इत्यमर । रवैर्माह्वार । रोदोन्तर घावामूमीमथ्यकुहरुपरोधावृणोन् । राक्षसमप्रसरनाहमेरीसाह्वार सर्वेन व्याप्तोऽभूदित्यर्थ । अत्र दुन्दुभिराणा रोदोत्तरोपरोधावन्येऽपि तत्सबन्धोपे- रतिशयोक्ति । पृथ्वीवृत्तम् ॥

तेन समन्तत कन्दलयता दलयतेव जगन्ति दुन्दुभिनिर्घोषेण रोपेण च प्रेर्यमाणा बुद्धा केसरिण इव गिरिकन्दरान्मन्दिराभ्रिर्गत्य गत्यन्तगयसंधायकान्यपत्यानीवानिमित्तान्येविलोकमाना रिमाना- धिगतविदुषसीमन्तिनीमि सह विजिहीर्षयेव प्रस्थानसमयपरिवला- नमुखी मुमुखीरप्यगणयन्तो निरन्तरज्वलितकोपानलनयनकोणाह- णालातशतनिपातविश्रासचलितनिजवारणनिवारणायेशपरवशा दि- शामुखमुंखरशिवावाभ्रेडितध्वेलितार्कुलकुलमहीध्रा शृङ्गायतपक्ष- विशेषाकुलपताकानीकसमुत्तुङ्गशताङ्गसघातपरिगता नितान्तनिशि- तक्रुतान्तदृष्टापटलपरतरनखरर्पट्टसप्रासपरलुगदामुंसलपरिघदुघ्न

- १ 'परिप्लव' इति पाठ २ 'सरम्भण' इति पाठ ३ 'तेन च' इति पाठ ४ 'बुद्धा' इति नास्ति अचिद ५ 'अनवलोकमाना' इति पाठ ६ 'जानिवारणानेषपरवशानिनाशया' इति पाठ ७ 'मुखीर' इति पाठ ८ 'व्याकुलीकृत' इति पाठ ९ 'विशेषकृत- पतारानिवायपुनरकममुत्तुङ्ग' इति पाठ १० 'नितितान्त्रान्तदृष्टातरतर' इति पाठ ११ 'पट्टीस' इति पाठ १२ 'मुमलशक्तिनीमसुद्धरपरिघदुघ्न' इति पाठ

धारिणो दाहणाजगरसतानसवीता इव विन्ध्यकूट्य व्यूढातिकराल-
कालायसकङ्कटा विकल्पा इव कल्पाम्बुदाना व्यक्तय इव कालरात्रेर्वि-
वर्ता इव कलिकालस्यापि भयंकरा संगराङ्गणमवतरन्तः, समीरयन्तो ।
वीरवादानादाय शरासनमासारैरिव गिरिमम्भोवरा दूरापातिभि-
शिलीमुखैर्वलीमुखवलमखिलमशोभयन्त रक्षोभटा ॥

तेनेति । समन्तत सर्वत्र कन्दलयता व्यामुक्ता, अत एव जगन्ति भूभुव-
स्वर्लोकाद् दलयता विदारयतेत्युत्प्रेक्षा । तेन पूर्वाकेन दुन्दुभिनिर्घोषेण रोपेण वान-
रसाराविणजनितामपेण च प्रेर्यमाण, अत एव गिरिकन्दरात् । गिरिदरीभ्य-
इत्यर्थः । 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री' इत्यमरः । बुद्धा सुतोषिता केसरिण-
सिंहा इत्युपमा । मन्दिरा मन्दिरेश्वर्यो निर्गत्य निष्क्रम्य गल्यतरायसंघायकानि क-
प्रजसौत्वादिनिषेधवचनपादग्रहणादिना गमनविघ्नकारीणि । 'विघ्नोऽन्तराय प्रत्युह'
इत्यमरः । अपत्यानि नन्दनापीत्युपमा । 'आहुर्दुहितर सर्वेऽपत्य तोत्र तयो समे'
इत्यमरः । अनिमित्तानि प्रतिकूलवातादिदुःशुभान्पविजोक्तमाना । न गणयन्त
इत्यर्थः । समरपारवत्यादिति भावः । नजर्यस्य नशब्दस्य सुप्तुवैति समासः । तथा
विमानाधिगता व्योमथानाधिष्ठिता विबुधसीमन्तिन्य सुरसुन्दर्यस्ताभि सह विजिही-
र्षया विहरणेनृद्येवेति हेतुप्रेक्षा । रणाभिमुखनीताहताना सुरसुन्दरीसभोगलभाविदि-
भावः । विपूर्वाद्धरते सज्जन्ताल्पियामक्रान्ते टाप् । प्रस्थानसमये रणप्रयाणकाले
परिम्लानमुखीर्विपण्णवदना । एतच्च दुर्निमित्तमिति भावः । 'स्वाङ्गाद्योपसर्जनादद्य-
योगोपधात्' इति ङीप् । मुमुखीनिनव-रूपि अगणयन्त । अनाद्रियन्त इत्यर्थः । तथ
निरन्तरमविच्छिन्न ज्वलित प्रज्वलन् कोप एवानलो येषा ते तथोक्ता नयनकोण-
नेनातास्त एवारुणालातशतानि । अनेकारुणोल्कानीत्यर्थः । 'अलातसु मुक ह्येव
नपुसकमिद द्वयम्' इति प्रनापमार्तेण्डः । तेषा निपातात्प्रसारादिनासौ भयम् ।
उत्सुर्दर्शने वारणा विभ्यन्तीति प्रसिद्धिः । तस्माच्चिता विमार्गगता ये निजवारणा
आग्नीयगतास्तेषा निवारणवृक्षे मार्गप्रवर्तनवृत्त्ये परवशा प्रमत्ता । अनवधाना
इत्यर्थः । तथा दिशामुखेषु दिगन्तरालेषु मुखरा दुर्निमित्ततयागुभसूचकवादनतपरा-
या शिवा नोष्टारत्वासा रवामेष्ठितानि । द्विस्त्रिरुक्वाणीत्यर्थः । 'शिवा हरीतरी
क्रोष्टा' इति वेजयन्ती । 'आधेडित द्विस्त्रिरुक्' इत्यमरः । स्वेलिता सिंहनादा ।
'स्वेला तु सिंहनाद स्यात्' इत्यमरः । कर्तरि कः । तैरादुला सडुला दुल्महीध्रा
दुल्परिता येषा ते । शूद्राणा काना ये आयता मितृना पशान्तेपा विज्ञेयै प्रेरणे
राडुलानि सडुलानि पशामानीकानि पनाकायुक्तमैन्थानि येषा ते तथोक्ता । 'अनीक
तु रणे सैन्ये' इत्यमरः । कङ्काधिष्ठितपतामवन्त इत्यर्थः । 'आसत्रमृत्थोर्निर्गटे चरन्ति
शूद्रादयो मूर्ध्नि गृहोर्ध्वभागे' इति प्रसिद्धिः । तथा समुत्तुङ्गा अत्युन्नता ये शताङ्ग
सधाता आयतम्यन्दनवृन्दानि तत्परिगता । तद्धारटा इत्यर्थः । 'शताङ्ग सन्दनो

रथ' इत्यमर । तथा नितान्त निशितानि तीक्ष्णानि यावि कृतान्तस्य यमस्य दद्यापटलानि दन्तविशेषफलानि खरतराश्च तद्वन्नखरा निशिता येन पट्टमा विशाल-
चनिवेदापट्टविशेषा । प्राप्य त इति प्राप्ता कुन्तापरपर्याया क्षेपणीया आयुध-
विशेषा । तदुक्तं कृतिकारेण—'अस्तीरे च कारके सञ्ज्ञायाम्' इत्यमर प्राप्य त इति
प्राप्ता इति । परशव कुलारा, गदा प्रसिद्धा, मुमलानि अयोप्राणि, परिघा अयो-
भयदण्डविशेषा । 'परिघ परिघातन' इत्यमर । द्रुघणा मुद्ररापरपर्याया अधोभया
गदा । 'द्रुघणे मुद्ररपनो' इत्यमर । कृपाण करबाल्धेति द्वन्द्व । 'कौक्षेयको
मण्डलाग्र करबाल कृपाणक' इत्यमर । तानायुधविशेषान्धारयन्ति तान्छीत्ये-
नेति तथोक्ता । तान्छीत्ये णिनि । तथा क्षारणा भयकरा येऽनगरसताना महाकाय-
सर्पविशेषनिश्चायास्ते खचीता सवेष्टिता त्रिन्व्यूटा विध्याचलशिवराणीवेनुपमा ।
'दूटोऽस्त्री शिखर शृङ्गम्' इत्यमर । अतिकराला अत्यन्तभीषणा कालायमकद्वृटा
लोहमयोरदृढास्ते व्यूटा आयुक्ता यैस्ते तथोक्ता । 'कराले दन्तुरे तुक्ते भीषणे
वैदृतेऽपि च' 'उरच्छद कद्वृटम्' इति वैजयन्ती । तथा रन्पाम्बुदाना प्रलयकाल
मेघाना विक्रमा इव । काशरात्रे प्रलयकालरात्रेर्व्यक्तयो मूर्तय इव । कलिकालस्य
महाघोरकलियुगमनस्य विवर्ता परिणामविशेषा इव प्रतीयमाना इत्युत्प्रेम्भा । तथा
कालस्य च यमस्यापि भयकरा भयप्रदा इत्यतिशयोक्ति । 'भेषर्तिभयेषु कृज' इति
राशि सुमागम । सगराङ्गण युद्धमुदमवतरन्त प्रविशन्तो वीरवादान् 'जिग्धि भिन्धि'
इत्यादिवीरालापान् समीरयन्त उच्चारयन्तो रक्षोभया राक्षसयोवा क्षारासनम् ।
काशुकाणाल्यर्थ । आदाय स्वीकृत्याम्भोघरा मेघा आसारधरासपातै । 'धारासपात
आसार' इत्यमर । गिरिमिवेत्युपमा । दूरापातिभिरत्यन्तदूरप्रमारिभि शिलीमुखैर्बाणै-
रखिल बलीमुखैश्च वानरसैन्यमशोभयन्त । शोभमनयजित्यर्थ ॥

ततो युननखायुधस्तरपरिनुटस्तोमर

शिलानिहतमुद्र शिखरिभिधमचछिप ।

स्वपक्षविजयैपिमिर्दिवि सुरासुरैरैतुरै

रलक्षि हरिरक्षसामतिभयंकर संगर ॥ ४१ ॥

तत इति । ततो प्रवेशोभयानन्तर नखैर्वानरमखैर्पुता विक्षिप्ता आयुधा राक्षस
प्रयुक्तवाणपट्टायायुधा यस्मिन्स तथोक्त । तद्यमि परिचुटन्त परितो विशीर्यन्त-
स्तोमरा दण्डविशेषा यस्मिन्स तथोक्त । शिलानिर्निहता विदलिता मुद्रा यस्मिन्स
तथोक्त । शिखरिभि शर्वलेपिच्छा विदारिता मण्डपिषा मत्तगता यस्मिन्स तथोक्त ।
अनवातिभयकरोऽनिदारणो हरिरस्यसाम् । वाराणा राक्षसाना चेल्यर्थ । सगरौ
रज स्वपक्षयोर्वानरराक्षससङ्घोर्विजयमिच्छन्त्याकाङ्क्षन्त इति तथोक्तेरत एवातुरैरत्य-
व्यप्रचित्तैर्दिव्यन्तरिक्षे स्थितै सुरासुरैर्देवदानवैरलक्षि दृष्ट । 'विष् भावकर्मणो'
इति विष्णु । 'विणो लुक्' इति लुक् । सुरासुरैरेत्यत्र 'येषा च विरोध शाश्वतिक'

इति न द्वद्वैम्बद्वाव । यत एषा कार्यत एव विरोधो व्याघ्रादिवज्र शाश्वतिक
इत्याहु । अत्रा सुँ सगता अमुरा । मयूरव्यमरादित्वात्ममास उत्तरपदलोपथ ।
न तु मुराथ अमुराश्चेति द्वन्द्व । अत्र हि-‘यिषा च विरोध शाश्वतिक’ इत्येक
वद्वाव स्यात् । पृथ्वीवृत्तम् ॥

इत्थ प्रवृद्धयुद्धसरम्भयोरम्भयत्रयो सन्ध्यासमय प्रवृत्त इत्याह—

क्रमेण च कुपितकपिवीरंदूरीकृतनैर्ऋतवीरंभुजप्रतापानल इवास्त
भजति भानुमति, मथितायुधिकगलनालप्रणालीपरीवाहलोहितनदी-
पूर इव दूरंमन्तरितहरिदाभोगे सध्यारागे संमुदञ्चिते, विक्रान्त
हरितखारान्तदन्तावलविपुलकुम्भस्थलमुक्तमुक्ताकलाप इव विजृम्भ
माणे वियति तारागणे, रणरभसचलितरथतुरगपदातिगजपदाहत-
विश्वंभरान्तरालजनुपि रजसीष भुवनमास्कन्दति तमसि, तामसी-
चरेष्विव सशोकेषु यामिनीविरहविहगेषु, आशरकरेष्विव सकोशेषु
तामरसेषु, दाशरथिवल इव प्रमदाकरे कुमुदाकरे ॥

क्रमेणेति । किं चेति चार्थ । क्रमेण कालक्रमेण कुपिते राक्षससहस्रकुब्जे
कपिवीरैर्वानरभटैर्वरीकृतो द्रुत प्राप्तो यो नैर्ऋतवीराणां राक्षसयोवानां भुजप्रतापा-
नलो बाहुप्रभावाभित्सम्भिन्न भाऽनुमति सूर्येऽन्तमदर्शन भजति सति । अन्तमित्य
कारान्तमव्ययम् । ‘अन्तमदर्शने’ इत्यमर । सूर्यपक्षेऽन्तमस्ताचलम् । ‘अन्तस्तु
चरम क्षमावृत्’ इत्यमर । तस्यायुध प्रहरणमेवामित्यायुर्विसा । ‘प्रहरणम्’ इति
ठक् । मथितानि छिन्नानि यान्यायुधिकानां गलनालानि तान्येव प्रणाल्यो जलनि-
र्गमामार्गास्ताभ्य परिवहति प्रवृत्तीति तत्परीवाही यो लोहितनदीपूर शोणित
सरित्प्रवाहस्तस्मिन्निव सध्यारागे । दूरम् । सर्वत्रेत्यर्थ । अन्तरित आन्ध्रादितो हरि-
दाभोगो दिग्निस्तारो येन तस्मिन्स्थोके सति । दिक्षु व्यापियमाणेषु सत्स्वित्यर्थ ।
विक्रान्ता पराक्रमवतो ये हरय उपयन्त एव हरय सिंहा इति श्लिष्टरूपकम् ।
‘यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहाऽनुगजिषु । शुवाहिरपिमेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥’
इत्यमर । तेषां नखेराश्रतानि विदारितानि यानि दन्तावलानां महागजेन्द्राणां
विपुलकुम्भस्थलानि तैर्मुक्तस्तक्तो यो मुक्ताकलापो मौक्तिकप्रकरस्तस्मिन्निव तारागणे
नक्षत्रमण्डले वियत्यागते । ‘वियद्विष्णुपदं वा तु पुण्याकाशविहायसी’ इत्यमर ।
विजृम्भमाणे सति । गजानां मुक्तामरत्वमुक्तम्—‘करी द्रवीभूतवराहशङ्खमत्स्याहि-
शुक्तयुद्धववेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्तयुद्धवमेव भूरे ॥’

१ ‘विदूषिण’ इति पाठ २ ‘वीर’ इति नास्ति कचिद् ३ ‘भजति भानुमति मथिता
शुभवाद्युधानाल’ इति पाठ ४ ‘प्रणालपरिवाहि’ इति पाठ ५ ‘विदूरम्’ इति पाठ
६ ‘समुदञ्चिते’ इति नास्ति कचिद् ७ ‘विद्यति विजृम्भमाणे’ इति पाठ ८ ‘तारागणे’
इति पाठ ९ ‘गजतुरगपदातिपदाहृतविश्वंविश्वमरा’ इति पाठ १० ‘यामिनीविरहविह-
गेषु आशरकरेष्विव सकोशेषु तामरसेषु’ इति नास्ति कचिद्

इति । तथा रणभस्मेन समरसभ्रमेण चरितं प्रवृत्तं यद्वपुःपदातिर्गन्धम् । सेना-
त्वाद्भस्मैस्त्वद्भावं । तस्य पदैराहतमवदति यद्विध्वमगन्तरालं रणक्षोणीमथ तत्र
जलुर्जन्म यस्य तन्मिन्त्रजतिं धृत्वाविव तमस्य चकारे भुवनं जगदास्त्रन्दलाकमिति
॥ ३॥ अत्र 'हस्त्यद्वरयपादात् सेनात्तं म्याकुतुष्टयम्' इत्यभिधानात्क्रमेणैव गण-
दीनां वक्तव्यमेव तथा नोक्तमिति बोध्यं यद्यपि, तथापि क्रमो नात्र विवक्षित इति
बहुपुष्पकेध्वेनमेव दर्शनात् । ननु 'यवावाग्निहोत्रं जुहोति, यवागू पचति' इत्यत्र
पाठमन्तानुपपत्तायैवमो यथा स्वीकृतस्तद्भद्राणि यथायोग्यमन्वयोऽङ्गीक्रियामिति
चेत्सत्यम् । अपौरुषे वेदवाक्ये यथा तथा वाऽस्तु । पुत्रास्ये तु श्रवणानन्तरमेव प्रयो-
ज्युस्तारतम्यानभिज्ञप्रतीतेरन्वयविरम्यामहिषु बाहोपोऽनं दुर्बार इत्यलमिति प्रसङ्गेन ।
तथा तामसीचरेषु रात्रिचरेष्विव । 'तमिस्रा तामसी रात्रि' इत्यमरः । यामिनी-
विरहविहगेषु चक्रवाकपक्षिषु । उभयत्रापि 'पुमान्निष्पया' इत्यकशेषः । मशोकेषु
रात्रिपादेषु सन्त्यु । एवञ्च मराविपक्षिप्रत्यासत्तेरन्वयः विरहादुत्पित्वाचेति भावः ।
तथाशरकरेषु राक्षसभट्टहस्तेष्विव तामरसेषु पट्टेहरेषु सप्तोत्तरेषु सत्रापायाकेवल
तपिधानेषु सन्त्यु । अन्यत्र मञ्जुश्वरेषु सन्त्यु । 'कोकोऽङ्गी कुन्तले' खड्गपिधानेऽश-
वदिन्ययो' इत्यमरः । तत्र दाशरथिनस्ते श्रीरामसैन्ये इव कुमुदाकरे कैरवास्त्रे-
प्रमदाकर उन्नासभाजि सति । नात्र तुल्ययोगिना । प्रतापान्तरभानुमदासीना केवल
प्रभतेऽप्योपन्यस्य गम्बत्वेन तदनुमानाच्चापि श्रेयः । केवलप्रहृतश्रेये विशिष्ट
राशोपात् । तस्मादुपमानोपमेयमाधारणधर्ममाद्दयप्रतिपादनात् चतुर्णां प्रयोगेण-
यमनेकेवचनद्वयमपि पूर्णोपमा श्रेयसङ्कीर्णा ॥

ततः किं तत्राह—

आसारधारा विकिरन्द्धारणामाश्वासयन्मानसमाशरणाम् ।

धीरो हरीन्सपति मेघनादो विव्याध हंसानिव मेघनाद ॥ ४२ ॥

आसारेति । शरणां बाणानाम्, अन्यत्र उदकानाम् । आसारधारा धारासपात-
परम्परा । 'धारासपात आसार' इत्यमरः । विकिरन् विकीरयन् । अन्यत्र प्रवयसिति ।
तद्धेता सत्त्वनुत्पद्यते । अत्र एवाशरणं रात्रिमानाम् । 'राक्षस बोधनं कृत्यात्तद्व्या-
धोऽस्य आसार' इत्यमरः । अथशरमन्तान्तरवत्यर्कत्वे तुल्ययेत्याशरणाम् ।
आतरादिपक्षिविशेषाणामित्यर्थः । मानसमाश्वासयन् । एकत्र भयनिवारणेन, अपरत्र
'सर्वसहायतेतमस्यु न चातक्यनाम्' इति भूततम्य तेषामविषयत्वादभौमाभ्युदयानेनोजीव-
यक्षित्यर्थः । धीरो रणराशौ मेघनाद इन्द्रजित् । उत्पत्तिस्तमय एव मेघनददत्तान्मेघनाद
इति व्युत्पादयन्ति । मेघनादोऽप्रनिर्घोषो हमानिव सपति युद्धे हरीन्वानराविव्याध
॥ ४२ ॥ श्रेयसङ्कीर्णैर्युष्मा । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

रणे तदनु दारणे रथसमङ्गदो रावणे-

दुर्मेण महताहताखिलधुरीणयानवज्र ।

शितेन शतकोटिना शिखरिक्कूटमिन्द्रो यथा

ममन्थ च रथं मनोरथमपि क्षणाद्रक्षसाम् ॥ ४३ ॥

रण इति । तदनु तदनन्तरम् । दारणे मीषणे रणे । अद्भुतो महता महोन्नतेन
 क्रमेण रभस वेगयुक्त यथा तथा । 'रभसो वेगहर्षयो' इति विश्व । अशोभाय
 प्रत्यय । रावणे रावणामनस्येन्द्रजित् । 'अत इन्' । अखिल समस्त । पुर वहतीति
 धुरीणो धुरधर । 'ख सर्वेषुरात्' इत्यत्र योगविभागात् खप्रत्यय । तादृशो यो
 दानत्रो रथाधुनिवह स आहतो मारितो येन न तथोक्त सच्चित्तयर्थ । नापेक्षतेऽपि
 गमकवात्म्यमात्रम् । इन्द्र शितेन शीघ्रेण जनकोटिना दम्भोन्मत्ता शिखरिक्कूट यथा
 पर्वतशिखरमिव रथं रावणिन्यन्दन रक्षसा मनोरथ विषयामिलापनपि क्षणाक्षण
 मात्रेण ममन्थ दमज्ज । अत्र रथमनोरथयो केवलप्रवृत्तयोरेव मथनरूपसमान
 धर्मेणौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रवृत्तगोचरा तुल्ययोगिता । सा चोपोपमया
 ससृज्यते । पृथ्वीरुतम् ॥

वियसले तदनु निलीय मायया

स लक्षयन् रघुतनयं सलक्ष्मणम् ।

अजिह्वगानधिगतजिह्वागाकृती-

नमर्पत समिति ववर्प रावणि ॥ ४४ ॥

वियदिति । तदनु रथमथनानन्तरं स रावणिरिन्द्रजिन्मायया कैतवेन विप्र-
 सले नभसले निलीय । निगूढतया स्थित्वेत्यर्थ । रघुतनय रघुनन्दन सलक्ष्मण
 लक्षयन्शीतुर्वन् । 'लक्ष्य लक्ष शरव्य च' इत्यमर । 'तत्करोति-' इति ष्यन्ताद
 शानादेश । अधिगतजिह्वागाकृती-प्रातपद्मगसरान् । 'उरग पङ्गो भोगी जिह्वा
 पवनाशन' इत्यमर । अजिह्वमकुटिल गच्छन्तीत्यजिह्वागान्सरानमर्पत कोपात् ।
 समिति युद्धे ववर्प । नागपाशाब्जाणि प्रयुक्तवानित्यर्थ । रुचिराकृतम्—'चतुर्महैर्यति
 रुचिरा जगौ रुचगा' इति लक्षणात् ॥

लक्ष्मणानुगतं रामचन्द्रं राहुभयंकरा ।

ववन्धुर्दारुणतमा वन्धच्छिदममी शरा ॥ ४५ ॥

लक्ष्मणेति । लक्ष्मणेन विहेन सोमित्रिणा चातुर्गतमित्यर्थेऽप्येव । एकनालावल्-
 म्बिफलद्वयवदेकशब्देनाथद्वयप्रतीते । वन्धच्छिदं समारनिवर्तक रानधन् इव त
 राहुभयंकरा दारुणतमा अत्यन्तदारुणा अमी शरा नागपाशरूपा ववन्धू ररधु ।
 शरकार्यं वेधनम् । पञ्चकार्यं वेधनम् । ततो वेधनं चक्रुर्मेत्यर्थ । अत्र राहुभयंकरा
 इति समस्तोपनालिद्वादामचन्द्रमित्यत्रोपमित्यस्मात्प्राथम्यं युक्तम् । अत एवोक्तच्छेदसंकी-
 र्णैर्यमुपमा । वन्धच्छिदं ववन्धुर्मेत्यत्र विरोधामात्मस्य गम्यन्वात्राशया ससृष्टि ॥

तत्र किं जातं तत्राह—

यावद्याति पुर पुरदरजयी यावद्दशास्याह्वया

सीता पुष्पकवासिनी रघुसुतौ दृष्ट्वा पुरं शोचति ।

तावत्ते दलितः सुपर्णगरता चातेन वाताशना

दीप्तौ चन्द्रदिवाक्रान्तिविव तमोमुक्तो ततो राघवौ ॥ ४६ ॥

यावदिति । यावदत्रा पुरंदरजयी इन्द्रजित् । 'जिहृक्षि-' इत्यादिना इनि-
प्रलेव । पुर लङ्का-याति । रघुमुतौ रामलक्ष्मणौ नागपाशबद्धौ । अतः कृतकृत्योऽ-
स्मीति गन्तव्यलक्ष्य । तथा यावदशास्याज्ञया रावणनियोनेन पुष्पकवाहिनी पुष्प-
कारयविमानारुढा सीता पुरोऽग्रे रघुमुतौ नागपाशबद्धौ रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा शोचति
विपीदति । यत्प्राप्त्याशयेय वर्तते तावेव निबद्धाविति प्रदर्शयतेति रावणेन नियुक्तै
राक्षसैः । पुष्पकमारोप्य सीतायास्तदानीं तत्रानीतत्वादिति भावः । तावन् तदानीमेव
ते पूर्वोक्ता वाताशना नागपाशा सुपर्णगरता गरुडपक्षाणां चातेन दलितः निर्भन्ना
इति वेगातिशयोक्तिः । ततस्तदन्तरं राघवौ रामलक्ष्मणौ तमोमुक्तौ राहुमुक्तौ ।
'राहौ ध्वाते शुणे तमः' इत्यमरः । चन्द्रदिवाकरो चन्द्रमूर्याविव दीप्तौ सुप्रकाशौ ।
अमृतमिति शेषः । उपमालङ्कारः । शार्दूलविनीडित इत्युक्तम् ॥

दुर्वारे तदनु द्वयोश्च बलयोरञ्जृम्भमाणे रणे

धूम्राक्षं भुजतः प्रकम्पनमथ द्वेधा व्यधात्मासति ।

तारेयोऽपि च घञ्जदंष्ट्रमचलाङ्गीलः प्रहस्त बला-

स्तत्सर्वं दशकंधराय चक्रितैरुक्तं च सक्तचरैः ॥ ४७ ॥

दुर्वार इति । तदनु नागपाशमोक्षानन्तरम् । द्वयोश्च बलयोर्बानरराक्षससैन्ययो
दुर्वारे निपात्यितुमशक्ये रणे उज्जृम्भमाणे प्रवर्तमाने सति । मासतिर्मासता
स्मरन् इत्युक्तम् । 'अतः इन्' । भुजतः । भुजबलप्रयुक्तश्चात्र सालप्रहारेणेत्यर्थः ।
'धूम्राक्षस्य शिरोमध्ये गिरिभृद्गमपातयन्' इत्यादि रामायणवचनादिति भावः ।
धूम्राक्षः प्रकम्पनमपि । तस्य नाम कम्पन इति च वदन्ति । धूम्राक्षप्रकम्पननामानौ
राक्षससैन्यायराविल्लथ । द्वेधा द्विप्रकारेण व्यधादकरोः । विदारयामासेत्यर्थः ।
तथा तारेयान्तरासुतोऽज्ञदोऽपि । 'अग्निश्चो दक्' । अचलान् । अचलेनेत्यर्थः । घञ्जदंष्ट्र
द्वेधा व्यधात् । तथा नीलोऽग्निमुक्तो वानरसेनापतिर्लामिन्मुपशक्ते प्रहस्त नाम
राक्षससैन्यापतिं द्वेधा व्यधात् । 'प्रहस्तस्य शिला मूर्ति नीलस्तूणमपातयन्' इत्यादि
रामायणवचनम् । तत्सर्वं धूम्राक्षवधायोपयुक्तान्तं चक्रितैर्भयसम्पन्नैर्नक्तचरैर्हृतशेषै
राक्षसेर्दशकंधराय रावणायोक्तं वक्षितं च । अत्र सङ्क्षेपो नाम गुणः । कृत पूर्ववत् ॥

अथ तदानीमनीकिनीनाथवधजंनितकोपोदयादायोऽनोत्कण्ठो

दशकण्ठः सकलजगदण्डमरितमयानकजयानकनिनदधधिरिताशेष-
'शेषाहिलोचनो रोचिष्णुजिष्णुकोदण्डधरः सलिलधरः इव सुमेरु-
शृङ्गसमुच्चुङ्गः रथमलकुर्वन्सर्वतश्चलितः सकलचतुरङ्गसयातया लङ्क-

१ 'गलिता' इति पाठः २ 'जनिता' इति नास्ति कश्चित् ३ 'जवानकमयानक' इति पाठः

४ 'सगन्ता' इति पाठः

येव स्वयमनुगम्यमानः कमादतिक्रम्य पुरतोरणं पुरतो रणप्रचलितं
मालोकयन्निखिलमपि कपिकुलम् ।

अथेति । अथ सेनापतिनिवनकथनान्तरम् । तदानां तस्मिन्समये । अनन्तरं
किनीनाथानां राक्षससेनापतीनां वधेन विध्वसनेन जयितो यः कोपोदयोऽनर्पावि-
र्भावस्तस्माद्धेतोः । आयोवनोत्प्लुष्टं समरोमुको दशकण्ठो रावणः सकलतण्डुल-
शेषप्रह्लाण्डगोलके भरितः परिपूर्णो भयानको भयवरश्च यो जयानकनिन्दो जयदु-
न्नुभिध्वनिस्तेन यधिरैतानि यधिरीकृतानि पूरितान्यशेषाणि समस्तानि च शेषाहि-
लोचनान्यादिशेषचक्षुषि च येन स तथोक्तः, तस्य । ननु प्रवस्वानुन्नुभिध्वनिना
तलोचनपूरणं युक्तमिति भावः । अत्रोक्त्याशङ्क्येऽपि तत्संबन्धोक्तिरतिशयोक्तिः ।
रोचिष्णुजिष्णुशोदण्डधरो हीन्यमानजैत्रधनुर्धरो विस्फुरदिन्द्रधनुरङ्कितश्च । सलिलधरो
नीलमेघ इव । मुमेरभट्टवत्समुत्तुङ्गमन्युत्त रयम् । अलङ्कुर्वन्निभूपयन् । अधिरुट-
सन्निरयः । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । तथा सर्वतः
समन्ततश्चालितो युद्धसन्निधौ प्रवृत्तः सकलः समग्रश्चतुरङ्गसंघो हस्तधरथपादात्
रूपचतुरङ्गमलं यस्य स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्ता तथा हेतुना स्वयं साक्षाद्भूयानुगम्य-
मानोऽनुस्रियमाण इवेत्युपेक्षा । नृमात्कमेण पुरतोरणं पट्टणमहिर्दारम् । 'तोरणोऽस्त्री
बहिर्दारम्' इत्यमरः । अतिक्रम्योत्तमं पुरतः पुरस्ताद्वर्णप्रचलितं युद्धार्थं प्रसर्पन्निखि-
लमपि कपिकुलं वानरघलमालोकयन्पश्यन् ॥

जेतारमाहवमुखे दशदिक्पतीनां

दृष्ट्वा पुरो दशमुखं रघुनन्दनस्य ।

श्लाघावशेन न चचाल शिरः परं त-

त्सन्येतरं भुजशिरोऽपि समीक्ष्य लक्ष्यम् ॥ ४८ ॥

जेतारमिति । आहवमुखे रणाग्रे दशदिक्पतीनामिन्द्रादिदिक्पालकानां जेता
रम् । 'कर्तृकर्मणो हृति' इति कर्मणि पठ्यते । ऊर्ध्वाधोदिग्भ्यां दिशा दशसंख्याकान्व-
वेदितव्यम् । दशमुखं पुरोऽग्रे दृष्ट्वा श्लाघावशेन अतो महानयमिति प्रशंसावशेन
रघुनन्दनस्य श्रीरामस्य शिरः परमुत्तमादमेव न चचाल । किन्तु तत्प्रसिद्धम् । आत्मा-
न्तरपमित्यर्थः । लक्ष्यं रावणरूपशरव्यं समीक्ष्य दृष्ट्वा सन्येतरम् । दक्षिणमित्यर्थः ।
भुजशिरो भुजाग्रमपि चचाल । तद्दर्शनसमय एव श्रीरामदक्षिणभुजं शरचाप-
व्यापारतत्परोऽभूदिति किं वक्तव्यमस्य घन्वत्यमिति भावः । एतेनास्य महावीरत्वं
सूच्यते । 'स वीरो यस्य वै वीर्यमरिणो युधि वप्यते' इति लक्षणात् । अत्र शिरो
भुजशिरश्चलनयोर्वैचल्यप्रवृत्तत्वात्तुल्ययोगिता । वगन्तवित्माहृतम् ।

अथ मदगजितैरधिकतर्जितदिक्करीभिः

दंष्ट्रावदनस्तदा दशदिगन्तरमन्तरयन् ।

स्मरमुखे सखेलपदचङ्क्रमतो विदधे

हरिउलमाकुलं जलधिमादिवराह इव ॥ ४९ ॥

अथेति । अथानन्तरं तदा तस्मिन्वानरसेनाभियोगसमये दशरदनो रावणोऽ-
विक्रमलान्तर्गतं मीपिना दिक्किरणे वैलैर्मदगात्तर्मदप्रपुलसिहगर्ददशदि-
गन्तरम् । दशदिगवद्वानिलय । अन्तरयन् आच्छादयन् । अन्तरशब्दादन्तर्धा-
नार्थात् 'तन्करोति-' इति ध्यन्ताच्ञ शब्दादेशः । 'अन्तरमवद्वशावधिपरिधानान्त-
र्धिर्भेदतादर्थ्ये' इत्युभयत्राप्यमरः । स्मरमुखे रणप्रसङ्गे सखेलपदचङ्क्रमतः सखि-
लासरादिविन्द्यासर्वविद्याजलधिमादिवराह इव हरिउल वानरसमूहमाकुलं क्षुब्ध
विदधे चक्ररः ॥

अनन्तरमनीकास्कन्दकन्दलितामर्पं चरन्त गिरीन्हरीणामधिपति-
मतिनिपुरेण मुष्टिना गाढमभिघ्नन्त हनूमन्तर्ममन्दतरलाघवानान्त-
र्ध्वजकिरीटाञ्चल नीलमपि वानरसेनापतिं निखिलमपि वानरवलं
निखिलजगज्जिता महता वलेन वातुल इव तुल्लराशिमपसारयन्नधि-
रतशरासारवर्षिणमभ्यमिश्रीण सौमित्रिमपि शस्त्या महत्या गाढ-
मुत्तसि विव्याध क्रव्यादाधिपति ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरमनीकास्कन्दनेन वानरसेनाकुलीकरणेन कन्दलित-
मर्पं समुत्पन्नकोधम् । अत एव गिरीन्वर्षन्त हरीणामधिपतिं मुष्टीव चातिनिपुरेणाख्य-
तच्छरेण मुष्टिना । मुष्टिश्चन्द्र पुल्लोऽप्यस्ति । यथाहमरासिंह — 'सन्नि-
म्यादरञ्जितु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना' इति । गाढमलन्तमभिघ्नन्त प्रहरन्त हनूमन्तर्मम-
न्दतरलाघवेनापचङ्क्रमणपाटवेनाक्रान्त आक्रमणविपरीकृते ध्वजकिरीटाञ्चले केतु-
शोदीराग्रे येन तम् । निजचङ्क्रमणलाघवेन ध्वजकिरीटाग्रदेशावाप्तान्तस्मिरय । अर्ध-
बाणद्विजलशब्दो द्रष्टव्यः । यद्यप्यजलशब्दो बलदशासु वर्तते । अत एवमरासिंह —
'नल त्वगुक्ताते स्यात्' इति । तथापि अन्तिमपदेशसाधर्म्याङ्गीकृतेति । नीलमपि
गिरिरय वानरसेनापतिं च निखिलमपि वानरवलं निखिलजगज्जिता सकलभुवन-
मधिना । 'जगतीं भुवने भूमी' इति विश्वः । महता वलेन निजपराक्रमेण वातुलो
माला । 'वाताच्च' इत्यूलप्रत्ययः । तुल्लराशिमिवापसारयन्नधिरस्य । क्रव्यादाधिपती
राक्षसेधरो रावणोऽविरतशरासारवर्षिण निरन्तरवाणपरम्परावर्षिणमभ्यमिश्रीणामभि-
मुख्येनाभिन्ना भुष्टु गच्छतीत्यभ्यमिश्रीणम् । 'सोऽभ्यमिश्रोऽभ्यमिश्रोऽप्यभ्यमिश्राण
इत्यपि' इत्यमरः । सौमित्रिं लक्ष्मणमपि । बाह्यादिन्वान् इन् । बाह्यादिरावृत्तिरयम् ।
महत्या शक्त्या ब्रह्मरथशक्त्या उत्तसि गाढमलायतं विव्याध निघनान् ॥

१ 'अभिनिघ्नन्तम्' इति पाठः २ 'अमन्दलाघव' इति पाठः ३ 'वानरसेनापतिं
निखिलमपि वानरवलम्' इति चास्ति कश्चिद् ४ 'तुल्लराशिमपि' इति पाठः
५ 'अभ्यमिश्रीणामभिनिघ्नन्तम्' इति पाठः ६ 'महत्या' इति चास्ति कश्चिद्

अवकीर्य दाशरथिरश्रुक्षरैरनुजं पुलस्त्यतनुजं च शरैः ।

युगपद्वघात्करुणवीररसौ युधि शौरुहर्षशवलं च बलम् ॥ ५० ॥

अवकीर्येति । दाशरथि- श्रीराम । अश्रुक्षरैर्वाष्पप्रवाहैरनुजं शक्तिविद्धं लक्ष्मणम् । तथा शरैर्बाणैः पुलस्त्यवशोद्धव रावणं चावनीर्य विक्षिप्य । लक्ष्मणोऽपि रक्षित्वा, रावणं विद्धा चेत्यर्थः । युधि युद्धे करुणवीररसौ शोकोत्साहौ स्थायिनौ रसविशेषौ युगपदेववारमेव व्यधादमरोत् । तथा बलं वानरसेन्यं शोकहर्षाभ्यां शयलं संकीर्णं व्यधात् । लक्ष्मणोऽपि तजितनिर्गतशोकेन शोकं, रावणप्रहरणेन हर्षं इति विवेकः । नन्वन्योन्यविजातीययोः करुणवीररसयोः कथं युगपद्विधानमिति चेत्, 'रसो कार्यवशात्सर्वे मिलन्त्येव परस्परम्' इति सर्वेषां रसानां कार्यसम्भवाददोष इति संक्षेपः । प्रमिताक्षराकृतम् ॥

आधूय मोहमहितोन्मथनाय याव-

त्सौमित्रिर्लम्बिषति सयति तावदेव ।

पौलस्त्यमेव परिभूय पर तदीया

प्राणान्मुमोच दयया न मुमोच याणान् ॥ ५१ ॥

आधूयेति । सौमित्रिर्मोहं मूर्च्छामाकूय निरस्य सयति युद्धेऽहितोन्मथनाय शान्तविष्वक्मनाय यावच्छोन्मिषत्यवबुध्यते, तावत्तदानीमेव । 'यावत्तावच्च सार-
त्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमरः । एव श्रीरामः पौलस्त्यं रावणं परिभूय तिर्य-
स्त्वेत्यर्थः दयया तिर्यग्गृह्यथा तदीयान् रावणसबन्धिनः प्राणांश्च पर प्राणानेव मुमोच
तत्याज । बाणास्तु न मुमोच । प्रथममेव स्मियं हतव्यः । ततो गृहं गत्वा पुनरा-
गच्छत्वित्युपेक्षितवानित्यर्थः । वसन्ततिलकाकृतम् ॥

प्राप्य तत्प्रथमं युद्धे पराजयमुदेजयन् ।

दशाननं पुरीं प्राप दिनदीपदशाननं ॥ ५२ ॥

प्राप्येति । दशाननस्तत्रैव प्रथमं तत्प्रथमं पूर्वम् । यदा दशाननं सभावितावाविति
भावः । पराजयं श्रीरामादपनय प्राप्य उदेजयन् प्ररम्भमानः । उत्पूर्वान् 'एज् वम्पने'
इति धातोः शतृप्रत्ययः । अतएव दिनेऽहनि यो दीपस्तस्येव दशं येषां तां मान-
नानि यस्य न तथोक्तं । तेनोहीनवदनं सन्तित्यर्थः । पुरीं प्राप लङ्कां प्रविवेश ॥

प्रायोधयत्तदनु पङ्क्तिमुखं शयालुं

कालं विनापि च कथंचन कुम्भकर्णम् ।

आदेशात् स च विभोरपुनः प्रोद्य

सवेशयाम समराङ्गणमाजगाम ॥ ५३ ॥

प्रायोधयदिति । तदनु पुरप्रवेशानन्तरं स पङ्क्तिमुखो दशमुखः शयालुः निद्रा-
उत् । 'स्वप्नकृत् शयालुर्निद्राउर्निद्राणशयितौ समा' इत्यमरः । 'शीघ्रो बान्य' इत्या-
उच् । कुम्भकर्णं कालं विनापि । असल इत्यर्थः । नञ्प्रवरदानात्तस्य पाप्माति

कावचिद्वरनिदानन्तरमेकस्मिन्नेव प्रयोधनियमादिति भावः । एतच्चोत्तरव्यञ्जे स्पष्टम् ।
 'पृथग्विना-' इत्यादिना तृतीया । विक्रपात्पञ्चे द्वितीया । कथञ्चन केनचित्प्रयासेन
 'वोध्यद्वोध्यमास' । स च कुम्भकण्ठं विभो रावणस्योद्देशेन आहावचनात् ।
 'जन्मास्तदि' । 'जक्तिरामायणं वाक्यमादेशो वचनं वच' इति शब्दानांवे । न
 विद्यते पुनः प्रयोधो यस्मिन् तथोक्तो यः सवेशो रीर्षः निरा । मरणमिति यावत् ।
 तद्वामं तत्स्थानं तद्दृष्ट्वा । पूर्वसवेशपात्रे तु पम्मासेन वा पुनः प्रयोधो नायते
 न त्वन कदाचिदपीति भावः । 'स्यञ्चिद्रा दयनं स्वापं स्वप्नं सवेश इत्यपि' । 'धाम
 देशे गृहे स्थाने तेनो जन्मप्रकाशयो' इत्यमरविद्यप्रकाशौ । समराङ्गण युद्धभूमिमा-
 जगाम प्राप । वसन्तनिलस्रष्टुतम् ॥

आगतं च तमज्जनाचलनिकाशमोकाशतलभ्रमितत्रिशूलं शूलधर-
 मिव जगत्क्षयोद्युक्तं नक्तचरं निशान्त्य शाम्यत्सहजमुज्जतेजोविशेष-
 मशेषास्तु दिक्षु धायमानं पदमानचलितजलदपारिप्लवं प्लवगयलमङ्गदो
 घोरमवादीत् ॥

आगतमिति । आगतं चेतनुवादः । अज्जनाचलनिकाशं कञ्चलं चेतनमिति-
 रुपमा । आकाशतलभ्रमितत्रिशूलं गगनतलवर्तितत्रिशूलम् । अत एव जगत्क्षय
 युक्तं स्रष्टु शूलधरं बालामिन्द्रमिव स्थितं तं नक्तचरं कुम्भकर्णं निशान्त्य दृष्ट्वा
 शाम्यदमं प्राप्नुवन्सहजमुज्जतेजोविशेषं न्यामानिस्काहुप्रभायविशेषो यस्य तत्तथो-
 क्तम् । अत एवाशेषास्तु दिक्षु । प्रतिदिशमिलयं । अवमानं पलायमानम् । अत एव
 पदमानचलितजलदपारिप्लवं समीरणसमीरितवारिवाहतरलम् । 'पारिप्लवं तु तरलम्'
 इत्यमरः । प्लवगवलं कपिसन्मङ्गदो घोरमुदारमवादीदुवाच ॥

तत्रकारमेवाह—

कपय कैरुसेयानां कापि सेयं विभीषिका ।

मा भूदभूतपूर्वं व प्राकृतं भयवैकृतम् ॥ ५४ ॥

कपय इति । हे कपय, सेयं परिदृश्यमाना इयं कैरुसेयानां कैकुलीगभ-
 सभृतानां कपये । 'काम्यो टक्' । कापि काचा विभीषिका मित्रासभूमिका । अनो
 यो युष्माकं पूर्वं भूतं भूतपूर्वम् । ततो नन्वस्मान् । अदृष्टचरमित्यर्थः । मुमुषेति
 मगास । प्राकृतं लोकसाधारणं प्रवृत्तिविद् वा । भयवैकृतं पलायमानादिभयव-
 न्तित्तविकारो मा भूतं भूयत् । प्रवृत्तजनैरेव मद्यवीर्येषुष्माभिर्न मेतव्यमित्यर्थः ।
 'मादि छ' इत्यादिपि लुक् ॥

अथ हरयोऽपि सरयमनुनयसगतमङ्गदवचनमवधारयन्तो धार-
 यन्तः समैरसंनाहं दिदृन्नागा इव प्रतिनिवृत्ता प्रमत्तमिवैराग्येण

१ 'जकिराभ्रमित' इति पाठ २ 'जवलेव' इति पाठ ३ 'पारिप्लव' इति पाठ
 ४ 'अभूतपूर्व' इति पाठ ५ 'सताशादिगयागा' इति पाठ ६ 'प्रमत्तमिव' इति पाठ
 ३० च० रा०

रावणानुजं विन्ध्याचलमिव युगान्तानिला समन्ताद्वाहतैर्गिरिभिस्त-
रुभिरप्यवाकिरन् ॥

अयेति । अथानन्तर हरयः कपयोऽप्यनुनयसगनः तत्कालोचितप्रार्थनासहितः
मङ्गदवचनमवधारयत आर्पणयत । अत एव सरयः सत्वरः समरसनाहः रणोत्सहः
धारयन्तो दधाना दिङ्नागा दिग्गजा इवेत्युपमा । प्रतिनिष्टा प्रत्यागता प्रमत्त-
मरावणमिव स्थितम् । अप्रकम्प्यपराक्रममित्यर्थः । रावणानुजः कुम्भकर्णः युगान्त-
निला प्रत्यकालवायवो विन्ध्याचलमिव समन्तात् । सकलदिग्भ्य इत्यर्थः । आहतै-
रानीतैर्गिरिभिस्तारुभिरप्यवाकिरन् । अभिवृष्टिरित्यर्थः । अत्र किरतेर्दृष्टार्थत्वाद्विर-
रणा करणत्वम् । विक्षेपार्थे तु कर्मत्वम् । एव सिञ्चतीत्यादीनामपि । सिञ्चयेराष्ट्री-
करणार्थत्वाद्भवद्रव्यस्य करणत्वम् । यत्र तु क्षरणत्वमयः, तत्र श्वद्रव्यस्य कर्मत्वम्
यथा—‘अमृतं सिञ्चति, अमृतेर्वा वपुः’ इत्यादि बोध्यम् ॥

क्षिता सयति पुष्पिता क्षितिर्दृष्टे रक्षसो वक्षसि
प्रस्त्रिन्ने पटवासपासव इवालीयन्त चूर्णीकृता ।

मुक्ता ये धरणीधरा मुहुरमी तद्वाहुसंघटना-

त्प्रत्यावृत्य पुनः प्रहर्तुरभवन् खेदाय मेदाय च ॥ ५५ ॥

क्षिता इति । य इत्यध्याहारः यत्तदोर्नित्यसत्त्वात् । पुष्पिता सत्तातपुष्पा-
तारकादिन्वादितच् । विशेषणमेतत्पटवासत्वोपयोगार्थं द्रष्टव्यम् । ये क्षितिर्दृष्टे
वृक्षाः । क्षिप् । सयति युद्धे क्षिता विदीर्णा । वानररिति शेषः । ते क्षितिर्दृष्टे ।
प्रस्त्रिन्ने क्रोधानुमादस्वेन्द्रैः । त्विद्यतेर्निष्ठातमारम्य नराः । रक्षसः कुम्भकर्णस्य
वक्षसि । अतिकठोर इति भावः । चूर्णीकृता मन्तः । पटवामपासव इव पिष्टातप-
रागा इव । ‘पिष्टात पटवामक’ इत्यमरः । अथवा पटवासो नानाविधमुमादिसु-
गन्धद्रव्यपरिमलितगन्धचूर्णम् । ‘पटवासो गन्धचूर्णं मुमाद्यैरविवक्षितम्’ इत्यभि-
धानात् । अलीयन्तादित्यर्थः । तत्र ससक्ता बभूवुरित्यर्थः । ‘लीङ् श्लेषणे’ लटि
तच् । तथा ये धरणीधरा परन्ता मुहुः पुनः पुनर्मुक्ता क्षिता अमा वरणीधरान्मस्य
कुम्भकर्णस्य बाहुसंघटनाद्वाहूपमर्णदेनो प्रत्यावृत्य प्रातिलोम्येनागत्य प्रहर्तुः परप्रह-
र्तुरेव खेदाय मेदाय चाभवन् । अत्र पूर्वार्धे क्षितिर्दृष्ट्याहृतत्वासन्धेऽपि तत्स-
वन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तथा रक्षोवन्धसम्प्राप्त्याट्टियं व्यन्यते । तद्वजाविता चेयं
पटवामपासव इवेत्युपमेति सकरः । उत्तरार्धे तूक्तार्थासन्धेऽपि तत्सवन्धोक्तेरति-
शयोक्तिः । तथानर्थोत्पातेरूपो त्वेयमालंकारश्चेति सकरः । ‘विरुद्धार्थस्योत्पत्ति-
र्यत्रानयस्य वा भवेत् । विरुद्धघटना वा म्याद्विपमालंकारवृत्तिरिति वा’ ॥ इति लक्षणम् ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

उल्लङ्घनं त्रिशूलमुपरिभ्रमयन्नमय-

न्नयमवनीमनीकमदखेलनदुर्ललितम् ।

सपदि बभञ्ज नीलमृपभ शरभं च बला

दहरत गन्धमादनमरुन्ध गवाक्षमपि ॥ ५६ ॥

ज्वलदिति । अयं कुम्भकर्णो ज्वलदनल प्रज्वलज्वलन् त्रिशूलमुपर्युपरिष्टाद्वा-
-भ्यश्चालयन्नवनी भुव नमयश्चालयन् । निजपादघातेन बम्पयन्नित्यर्थः । अनीकमदेन
युद्धाभिनिवेशदर्पेण यत्खेलन लील्य तेन दुर्लभितो दुर्बलसितः सन् । सपदि सद्य एव
बलाञ्जिजबाहुपराक्रमशील रूपभ शरभं चेति त्रीन्वानरसेनापतीन्बभञ्ज ममर्द् । तथा
गन्धमादनमहरत । प्राहरदित्यर्थः । गवाक्षमप्यरुन्ध ररोध । न्यवभ्रादित्यर्थः ॥

ततश्च सहजभयचापलाधिगतलाघवं राघवं शरणमभ्युधानं धान-
रानीकमाश्वासयन्विश्वधाधिरुविपुल्लभुजवीर्यो विकीर्य द्विपति सर्वत
पर्वतान्विधाय च विचित्रमतिचिर युद्ध नक्तचरविमुक्तधोत्रीधरावलि
कुलिशदारित इव कुलभूधरो धरायामचेतनः पपात हरिकुलपतिः ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं च । सहजे अपि कुलस्वाभाविकजैसगिके ये भयचा-
पले तान्भ्यामधिगतः प्राप्तं लघु च येन तत्तथोक्तम् । अत एव राघवः शरणं रक्षकम् ।
'शरणं गृहरक्षिप्रौ' इत्यमरः । अभ्युधानं प्राप्नुवानम् । 'अग्नौ व्याप्तौ' शानच् ।
वानरानीकं वारसैन्यम् । 'अनीकं तु रणे सैन्ये' इति विश्वः । आश्वासयन् ।
विश्वधाधिरुविपुल्लभुजवीर्या लोकोत्तरमहाबाहुपराक्रमशाली हरिकुलपतिः सुग्रीवो
द्विपतिः कुम्भकर्णे सर्वतः समन्तापर्वतान्विकीर्य विशिष्य । तथा विचित्रमाध्वर्यकर
युद्धमतिचिरमत्यन्तं विधाय । ततो नक्तचरेण कुम्भकर्णेन विमुक्ता विशिष्टा धात्री-
धरावलिः पर्वतश्रेणिर्धस्य स तथोक्तः । कुम्भकर्णहस्तविमुक्तपवनानाहत इत्यर्थः ।
अत एवाचेतनो नि सञ्जः सन् । कुलिशदारितो वज्रायुधविदलितः । 'हादिनी वज्र-
मस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरपि' इत्यमरः । कुलभूधरः कुलपर्वत इवेत्युपमा । धराया
पपात । तथा च रामायणम्—'स तत्तदा भग्नमवेक्ष्य शङ्कं चुकोप रक्षोऽधिपतिमहामा ।
उत्पाट्य लङ्घामल्यात्स शृङ्गं जघान सुप्रोवमुपैत तेन ॥ स शूलशृङ्गाभिहतो विचक्षो
नेतुः प्रहृष्टा शुधि यातुधाना ॥' इति ॥

ततः किं जातमन आह—

परिगृह्य त इदिति बाहुपञ्जरे

चलिते पुर तदनु रावणानुजे ।

जविनीतवालिंकृतमद्य न प्रमो-

रयशः प्रमृष्टमिति दृष्टमाशुरैः ॥ ५७ ॥

परिगृह्येति । तदनु पतनानन्तरं रावणानुजे कुम्भकर्णेऽदित्यज्ञप्ता तं सुग्रीवं
बाहुपञ्जरे । दोर्मण्डलेनेत्यर्थः । अधिकरणविवक्षायाः सप्तमी । परिगृह्य गृहीत्वा ।

पुर लङ्का प्रति चलिते प्रवृत्ते सखविहीतेनामपितेन वालिना कृतं नोऽस्माकं प्रभो
स्वामिनो रावणस्यायशः । बालेन निगम्य वक्ष्यनिक्षेपणम्पटलजनितापनीतिरित्यर्थः ।
अवेद्यनी प्रमृष्ट शोधितम् । अस्मस्वामिविरोधिवात्यनुजगम्य तदनुजेन कुम्भकर्ण
तथा नीतत्वाजिराट्पतमित्यर्थः । उक्तं त्वम् । मन्वेति शेषः । आशरे राक्षसैर्ह
सनुष्टम् । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् । लक्षणमुक्तम् ॥

तेन विचित्रबुधमुपरिमलशिशिररव्योपचारसचेतनोद्गीवसुग्रीव
नखमुखाकलितशूर्पणखामुखानुकारो दारुणाकार सचमत्कार प्रोक्ता
मुत्प्लुत्याक्षिगतमेनमनालक्ष्य वैलक्ष्यत प्रतिनिवृत्तो वृत्तोरविषम
तारकेक्षण क्षणदाचर प्रतिक्षणमतिक्षीरतया प्रतिपक्षवलमि
स्वयलमपि भक्षयन्नलक्षयन्सौमित्रिमद्रिशिखर विमुञ्चन्नेवायमलम्
राममाजगाम ॥

तत्रेति । तत्र लङ्कापुरे विचित्रा विविधा बुधमुपरिमल पुष्पगन्धा मेधु
तयोक्ता शिशिरा जलसेनादिना शीतलशब्देन रव्योपचारा पुरवीक्षीप्रमायननि
यासैः सचेतन ससहोऽत एवोद्गीव जनतकधरः सुपीवस्तस्य नखमुखैर्नगाग्रैरा
लितो विरचित शूर्पणखाया मुखानुकारो मुखसादृश्य यस्य स तयोक्तः । सुग्रीव
खनिर्मितम्पणनाम दल्यर्थः । अत एव दारुणाकारो भयकराट्पति । सचमत्कारं च
त्कारलक्षितं यथा तथा । चमदित्यनुकरणशब्दः । चमत्कारलक्षणं तु—‘मुखं खादु
तानन्दैर्दर्शयित्विविक्रिया । चमत्कारं ससीत्कारं शरीरोत्पलनादिभिः ॥’ इति
प्राच्यर सालम् । ‘प्राकारो वरणं साल’ इत्यमरः । उत्प्लुत्योद्गमः । अक्षिगतं च
गाचरं द्वेष्ट्यम् । ‘द्वेष्ट्ये त्वजिगतो वध्य’ इत्यमरः । तमेनमीदृशदुर्देशाकारिण सुग्रीव
मनालक्ष्यादृष्ट्वा निगतं लक्ष्यं यस्य स विलक्ष्यो विद्वलस्तस्य भावो वैलक्ष्यम् । प्राच्येण
दित्वात्पठ्यम् । ततो हेतोः प्रतिनिवृत्तं सन् युद्धान् प्रत्यावृत्तः । वृत्ते वर्तुगका
उदङ्गी पृथुले विषमतारके न्यूनातिरिक्तमनीनिके च ईक्षणे नेत्रे यस्य स तयोक्तः
विरूपीप्राक्ष इत्यर्थः । ‘निस्तुलं वर्तुलं वृत्तम्’ इत्यमरः । सोऽयं क्षणदाचर क्षणचर
कुम्भकर्णः । ‘त्रियामा क्षणदा क्षपा’ इत्यमरः । प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे । क्षीयते माद
तीति क्षीवो मत्तः । ‘मत्ते गाण्डोत्कटक्षीवा’ इत्यमरः । ‘क्षीवु मदे’ इति धातो
‘अनुपमर्गात्कुलक्षीवकृतोत्पद्य’ इति निष्ठान्तो निपातः । तस्य भावस्तथा । ‘स्त-
तया’ इति पाठे विमूढतया प्रतिपक्षवलं क्षणुषन्यमिव स्वयलमपि भक्षय
सौमित्रिमभ्युद्गत लक्ष्मणं लक्षयन् मपरान्मस्याय क्रियानित्यलक्षीकुवजद्रिशिख
गिरिभ्यश्च विमुञ्चन्नेव प्रयुञ्जान सन्ने । अक्षसा इडिति राम श्रीराम प्रत्याजगा
प्राप । अन्युज्जगामेत्यर्थः ॥

१ ‘तत्र च’ इति पाठः २ ‘शिशिरोपचार’ इति पाठः ३ ‘दारुणाकार’ इति पाठः
वचिद् ४ ‘प्राकारम्’ इति नास्ति वचिद् ५ ‘समुत्प्लुत्य’ इति पाठः ६ ‘प्रतिनिवृ
विप्लोत्तारकेक्षण’ इति पाठः ७ ‘स्वपक्षलम्’ इति पाठः

विच्छिद्यशुमथार्धचन्द्रमुखतो वीरो रघूणां पति-
र्गणानत्र मुमोच वालिदलनान्मारीचमर्मच्छिद ।
आलोक्याय स तान्विदारितखरोरानस्मिन्नकिञ्चित्करा
न्वायन्यं पुनरेन्द्रमप्यरिवधूवैधव्यधुर्य दधे ॥ ५८ ॥

विच्छिद्येति । वीर शूरो रघूणा पति श्रीरामस्तत्कुम्भरुणविमुक्तमदिशिराम् ।
अर्चद्रमुत्त । अर्चदारयबाणविशेषाप्रणेत्यर्थः । विच्छिद्य विभिश । अत्र
कुम्भरुणे वालिदलनान् वालिविनाशमान् मारीचस्य मर्म छिन्दतीति तथोक्तम् । मारी-
चमारकानित्यर्थः । विदारित खरो येस्ताश्च बाणान् मुमोच प्रयुज्जे । अत्र वालिदल-
नस्य मारीचमर्मच्छेदस्य सरविदारिणधक्केरूपेऽपि बहुवचनप्रयोगस्तद्वर्ग्यागमनेकस्या
दुपपद्यते । तथा विदारितजरावित्युत्तरार्धस्थितचेऽप्येस्वान्यबाण बाणयस्यशीर्णदोषः ।
अथानन्तर स रामस्ता बाणानस्मिन्कुम्भरुणऽकिञ्चित्करानमर्यकरान् । मोघानिति यावत् ।
आलोक्य दृष्ट्वा । एतेनास्य बाणायपेक्षया मरामावर्धयस्यपत्तय सन्त्यते । बाणव्य-
बायुदेवताकदिन्यास्त दधे प्रयुक्तवान् । बाहुच्छेदार्थमिति भावः । पुनर्भयोऽप्यरिवधूवैधव्ये
शत्रुत्वावधव्ये धुय धुरधरम् । शत्रुनाशरमित्यर्थः । 'धुरो यद्धुरो' इति याप्रत्ययः ।
नेन्द्रमिद्रेवतान्मप्यस्त दधे । तच्छिरःछेदार्थमिति भावः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

रामास्त्रादिलितेषु राक्षसपतेरङ्गेषु तुङ्गो भुज
प्रागेको निपपात मन्दर इव प्रत्यर्थिसेनाम्बुधौ ।
सिन्धो निपतित परोऽपि ददशे सेतुद्वितीयो यथा
छिन्न व्योम्नि शिरस्तुरीयमभवत्कूट त्रिकूटस्य च ॥ ५९ ॥

रामास्त्रादिति । ततस्तदनन्तरम् । रामास्त्रान् । रामास्त्रेतित्यर्थः । राक्षसपते
कुम्भरुणस्याङ्गेषु बाह्यावयवेषु दलितेषु छिन्नेषु तुङ्ग उन्नत एको भुजो बाहु प्राक्प्र-
थम प्रत्यर्थिसेनाम्बुधौ शत्रुसैन्यसमुद्रे इत्युपमितममास । मन्दरो मन्दराचल इवे-
त्युपमा । पपात । सिन्धो समुद्रे निपतितः प्रविनष्टः । परोऽपि भुजो द्वितीयः सेतुर्यथा
सेतुरिव ददशे इत्युपेक्षा । तच्छिन्न विदारित शिरः शीर्षं च व्योम्न्याकरो त्रय-
कूटा यस्य तस्य त्रिकूटस्यावर्धनाङ्गो रुद्धाधिष्ठानभनस्य पवतस्य तुरीय चतुर्थम् । 'चतु-
रदृश्यतावायक्षरलोपः' इति छप्रत्ययः । कूट शिखरमभवदिति गम्योत्प्रेक्षेति निवृत्त्या
समुत्प्रे । वृत्त पूर्ववत् ॥

तदनु तदनुमोदभरितहरिरलकोलाहलाकर्णनविदितकुम्भकर्णवध-
परिम्लानमुखेन दशमुखेन सहोदरमहोदरग्रहापार्श्वौ सहायौ विधाय
समादिष्टा कुमारा नरान्तरुदेवान्तकातिकायत्रिशिरसः शिरसादाय
पितुर्निदेश निवेशमिव पितृपते प्राविशन्नमी समीकभुवम् ॥

१ 'भिन्दच्छिरः' इति पाठः २ 'वालिविपदः' इति पाठः ३ 'शिखरः' इति पाठः
४ 'उदलितेषु' इति पाठः ५ 'त्रिशिरसः पितुर्निदेशः' इति पाठः

तदन्विति । तदनु तदनन्तर तेन कुम्भकण्वधेन योऽनुमोदस्तेन भारेताना
पूर्णाणा हरिबलाना वानरसैन्याना कोलाहलम्य कलकलस्याकणनेन विदितो विज्ञात
कुम्भकण्वधो येन स तथोक्त स चासौ परिम्लानमुख शोभाहीनवदनश्चेति विशेषणम-
मास । तेन दक्षमुखेन रावणेन सहोदरौ महोदरमहापाश्र्वा नाम राक्षससेनानायको
सहार्था रक्षकौ विनाय कृत्वा समादिष्टा आज्ञप्ता नरान्तको देवान्तकोऽतिकायत्रिशिरा
इत्युत्क्राभिधानाधत्त्वार कुमारा पितृ रावणस्य निदेशमाज्ञा शिरसादाय गृहीत्वा ।
अमी कुमारा पितृपते प्रेरनारत्न्य । 'वर्मराज पितृपति समवर्ती परेतराद्' इत्यमर ।
निविश्यतेऽत्रेति निवेश स्थानमिवेत्युपप्रेक्षा । समीकभुव रणभूमिं समाविशन् प्राविशान् ॥

अजनि पुन समीकमनयोदभयोर्बलयो-

रवदलिते मुखेऽपि यदनुज्झितरोपभरम् ।

अमरमृगीदृशमपि यदाशयपूर्तिकर

समरसमुत्सुकेन मुनिना यददृष्टचरम् ॥ ६० ॥

अजनीति । पुनर्भूयोऽप्यनयोदभयोर्बलयोर्बानरराक्षससैन्ययो समीक युद्धमजनि
जातम् । जने कर्तरि लुङ् । 'दीपजन-' इत्यादिना न्छेधिणादेश । कीदृश समीक-
मित्यत आह—यत्समीक मुखेऽवदलिते सति । अन्योन्यमुखमङ्गे जाते सत्यपीत्यथ ।
अनुज्झितोऽत्यक्तो रोपभरोऽमर्पातिरेको यस्मिन्तत्तथोक्तम् । सैनिकानाममर्पातिशयेन
पुन प्रवर्धमानमित्यथ । अमरमृगीदृश मुरमुदरीणामप्याशयपूर्तिकर मनोरथपरिपू-
रकम् । महावीरोपसर्गारकत्वेन प्रत्नेनमेकैस्वरलाभादिति भाव । तथा यत्समरसमु-
त्सुकेन समरोऽकण्ठितेन । कलहप्रियेणेति यावत् । मुनिना नारदेन अदृष्टचरमदृष्टपूर्वम् ।
'भूतपूर्वे चरद्' । इत्यभतस्य पूर्व यदाकदाप्यजातत्वादिति भाव । तादृश युद्धम
जनीति सबन्ध ॥

ममाथ शोलाद्य वालिनन्दनो नरान्तक सयति वानरान्तकम् ।

हनूमता सोऽपि हत सुरान्तक पुरान्तकेनेव यथा पुरान्तक ॥ ६१ ॥

ममाथेति । अथानन्तर वालिनन्दनोऽदृष्ट सयति युद्धे वानरान्तक वानरनाशक
नरान्तक शोलात् । शीलेनेत्यर्थ । ममाथ विदारयामास । तथा हनूमता स प्रसिद्ध
पुरान्तको देवान्तकोऽपि पुरा पूर्वं पुरान्तकेन त्रिपुरत्रयिना शत्रुना । इवशब्दो
वाक्यालक्षरे । 'इवेतीपदार्थापमो प्रेक्षावाक्यालक्षरेषु' इति गणव्याख्याने । अन्यथा
यथेतीवार्थवाचिना शब्देन पोनस्त्यदोषो दुर्वार स्यात् । अन्तको यथा मृत्युरिव ।
हतो मारित । उपमायमकयो ससृष्टि । वशस्थवृत्तम् ॥

अनन्तरमसमसमरशीलेन नीलेन निहते महोदरे मारतिमयित-
शिरसि त्रिशिरसि विशसितेषु महापाश्र्वादेषु बाहिनीपतिषु
निर्भरविपादरोपपरवशो निशौचराकार इव तमोनिकाय संमर-

मतिक्राय समागत्य वृत्रासुर इव सुगम्गा सुमित्रासुतेन सह
वितेने विचित्रमायोधनम् ।

अनन्तरमिति । अनन्तर नष्टान्तकदेवान्तकवचानन्तरमसमस्मरन्तीरेनासाधार-
णरणकर्मचरणतत्परेण नीलेन महोदरे निहते सति । तथा त्रिगिरसि मासतिमथित-
शिरसि रत्नमङ्गिचमस्तके सति । तथा महापार्श्व आदिर्येषां तेषु बाहिनीपतिषु राक्षससे-
नानायकेषु विशसितेषु विनाशितेषु मृत्यु । ऋषमेणेति शेष । निर्भरविपादरोपपर-
वशः ससुक्कटरोपशोकाक्रान्तान्त करणो निशाचराकारो राक्षसदेहवासी तमोनिकायोऽ-
न्यद्वारपटल इव । स्थित इवेत्युपेक्षा । अतिक्राय समरमागल्य । सुगम्गा यामवेन
सह । 'सुगम्गा गोमभिद्रुजौ यामवो दृग्रा रपा' इत्यमर । दृग्रासुर इवेत्युपमा ।
सुमित्रासुतेन लक्ष्मणेन सह विचित्रमाद्यर्थकरमायोधन वितेने । जन्यमकरोदित्यर्थ ॥

स च सुचिर नियुध्य तमवध्य ईतीशवरा-

दनिलगिरा विबुध्य पुनरस्त्रमधत्त निधे ।

दलितमनेन तद्दिनि ममुत्पतित जगता-

मतनुत राहुभीतिमधिकामतिक्रायशिर ॥ ६२ ॥

म इति । स मोर्मात्रश्च सुचिरमनिविरल नियुध्य युद्धं कृत्वा तमतिक्रायनी-
शवराद्वररादवध्यो कविद्रुमस्तस्य इत्येकमनिलगिरा बायुवचनेन विबुध्य ज्ञात्वा ।
पुन मव्यो वाक्यालंकारे । विधेरत्र ब्रह्मण्यमधत्त प्रायुद्ध । अयानेन ब्रह्मालेण
दलित विच्छिन्न सन् दिव्यन्तरिक्षे समुपतित समुद्रव तत्प्रसिद्धमतिक्रायशिरौ जगता
लोहनामधिका बहुला राहुभाति राहुरयमिति भ्रान्तिममुपश्रुत्वा भीतिमतनुताकरोत् ।
अत्रातिनायगिरसि राहुध्रमाद्भ्रान्तिमदलंकार । 'कविसमतसादृश्याद्रिपदे पिहिता-
म्बनि । आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान्मत ॥' इति लक्षणात् ॥

अनुनीय रावणिरथो विधुर पितर दधत्पृथुसमीकधुरम् ।

स रथी समेत्य सधनु शैरथी चलितश्चमूभिरेभिदाशरथी ॥ ६३ ॥

अनुनीयेति । अयानन्तर न प्रसिद्धो रावणिरिन्द्रजिद्विधुर सहोदरकुमारवधधव-
णजनितशोकविह्वल पितर रावणमनुनीय । 'न सात मोह परेगन्तुमर्हति' इत्यादिना
समाधाय पृथुसमीकधुर महारणभार दधद्धान । युद्धसन्नद इत्यर्थ । 'नाभ्यस्ताच्छतु'
इति मुगभाव । रथो रथाखण्ड । सह घनुया सधनु कार्यकधारश्च सन् शरथी तूणीरौ
समेत । इवेत्यर्थ । शरा इषवो धीयन्तेऽन्यथोरिति शरथी । 'कर्मण्यधिकरणे च'
इति किरप्रत्यय । 'तूणीषामद्भूतूणीरभिपज्ञा इषुविद्भ्यो' इत्यमर । चमूभिः सेनाभिः
सह । अत्र सहज्वालाप्रयोगेऽपि तदर्थगम्यतायाम् 'वृद्धो यूना' इति शाफनातृतीया ।
दाशरथी अभि । रामलक्ष्मणगौराभिमुखेनेत्यर्थ । 'अभिरभागे' इति कर्मप्रवचनीय-
त्वाद्वितीया । चलित श्रुत । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥

आगत्य समरमरातिजयमनोरथाय रथाभिरक्षां रक्षांसि परितः
प्रकल्प्य प्रतप्य च हविषा प्रदक्षिणशिखं शिखावन्तं मन्त्राधिगतवि-
विधशस्त्राणि दधानस्तिरोधानं गगनगत एव निशितमुखैः शिलीमु-
खैर्निर्माय निखिलमर्माहर्त निखिंशक्रमः क्रव्यादो व्याध इव हरीन्वि-
धुरीचकार ॥

आगत्येति । समर युद्धभुवमागत्य प्रविश्य । अरातिजयमनोरथान् । शत्रुजय-
नोरथसिद्धयमित्यर्थः । रथाभिरक्षाम् । निजरथगुप्तिमुद्दिश्येति शेषः । परितः सम्-
न्तात् रक्षांसि राक्षसजीरान्प्रकल्प्य नियोज्य । हविषाज्जादिना । प्रगतो दक्षिण-
प्रदक्षिणम् । तिष्ठद्भुप्रसृतित्वादव्ययीभावः । प्रदक्षिणं शिखा ज्वाला यस्य तम् ।
धृतिज्वाले अपि शिखे' इत्यमरः । एतेनास्य जयप्रदत्वं सूच्यते । तदुक्तम्—'इत्थं
प्रदक्षिणगतो हुतभुद्भुपस्य धात्रीं समुद्ररक्षणा वशना करोति' इति । शिखावन्तमग्निं
प्रतप्य सुतप्यं च । मन्त्राधिगतविविधशस्त्राणि मन्त्रमन्त्रार्थसुप्राप्तनानाविधानाणि
रत्नानो धारयन् । निरोधानेनान्तर्धानेन गगनगतोऽन्तरिक्षवर्ती सन्नेव निशितमुखै-
स्तीक्ष्णाग्नेः शिलीमुखवर्णैः । निखिलमर्माहर्तमशेषचमूखमन्त्रेण निर्माय कृत्वा । निर्ग-
तस्त्रिंशतोऽहुतिभ्य इति निखिंशः खड्गविशेषः । 'तृण्य खड्गे तु निखिंशचन्द्रहामा-
सिरेष्ट्य' इत्यमरः । क्रमः परीपाटी यस्य स तथोक्तः । खड्गवद्भिन्नेदं सप्तितर्धः ।
क्रव्यादान्मक्षिणो व्याधोऽनुव्यध इवेत्युपमा । 'व्याधो भृगवधात्रीवो भृगुयुष्टं व्यधश्च म'
इत्यमरः । हरीन् पानरान् विधुरीचकार । भृच्छतानकरोदित्यर्थः ॥

सहस्रक्षमणं तमपि दाशरथिं पठ्यो निदाघ इव पद्मसरः ।

विकलाशय विधुरसत्त्वमयं विरचय्य धाम च जगाम शनैः ॥६५॥

सहेति । अयं रावणिः सह लक्ष्मणेन सहस्रक्षमणम् । 'तेन सहेति तुल्ययोगे'
इति बहुव्रीहिः । 'वोपमर्नान्य' इति विररात्महंसवन्दस्य सत्त्वाभावः । तं दाशरथिं
श्रीराममपि परपत्नीभ्यो निदाघो प्राप्सकालः । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेन
म्बुनोरपि' इति विश्वः । पद्मसरः कमलाकरः शरीर्विकलाशयः व्याकुलमानसम् । अन्यत्र
फलपिताधारप्रदेशः च । 'आशयः स्यादभिप्राये मानमाधारयोरपि' इति विश्वः । वि-
धुरसत्त्वं विस्लिष्टशक्तिम्, अन्यत्र विह्वलचलजन्तुः च । 'विधुरः प्रालम्बेते स्यात्कष्टविशि-
ष्टयोरति' इति वेदवती । विरचय्य कृत्वा । 'त्यपि लघुपूर्वात्' इत्यादेशः । शनैः
मन्दं मन्दम् । कृतकृत्यत्वादिति भावः । धाम गृहं जगाम प्राप । श्लेषसकीर्णयमुपमा ।
प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥

क्षतार्कभवतेजसि क्षपितरामचन्द्रद्युतौ

विमुच्य सति निर्गते विशिष्यवृष्टिमसिन्धने ।

१ 'अधिसमरम्' इति पाठः २ 'रथाभिरक्षायै' इति पाठः ३ 'प्रदक्षिणशिखावन्तम्'
इति पाठः ४ 'मन्त्राधिगतानि विचित्राण्यम्बाणि' इति पाठः ५ 'तिरोधानगत' इति पाठः
६ 'शरै' इति पाठः

अदीप्तनलमस्फुरत्कुमुदमस्तनीलोत्पलं

समुत्तरलजीवन समभवत्तदा बाहिनी ॥ ६५ ॥

क्षतेति । सतारुभवनेजसि निर्वापितमुग्रीवप्रनापे स्तिरस्त्रनसूर्यजनितप्रसरे च । अपिता सञ्चिता राम एव चन्द्रस्य पुनि शोभा येन तस्मिन्नाग्रेते अस्मिन्धो महामनीन्द्रजिलेव घने मेघे । विनिखट्टिं शरसपात तामेव त्रुष्टिं विमुन्य लसन्वा निर्गते सति । तदा तस्मिन्समये बाहिनी नदी सेना च । 'सेनानयोध बाहिनी' इति वचयन्ती । अदीप्तोऽप्ररागो नलो नलारय कपिनायक, अन्यत्र नला पोटगल-
रुगनृणविशेषा यस्मिन् । 'नत्र पोटगले राक्षि पितृगत कपीश्वरे' इति विश्व । अस्फुरत्कवीर्यमान कुमुद कपि, अयनास्फुरन्त्यनुसृति कुमुदानि नरवाणि यस्मिन् । 'कुमुद कैवे रक्तपङ्कजे कुमुद कपो' इति विश्व । जस्तो नष्टप्रायो नीलो नील-
रयकपिनायक एवोत्पलम् । यद्वा अम्भो नीलोत्पलं नीलोत्पलनामानौ कपिनायकौ, अयत्र विनष्टकृष्णेदीपणौ च यस्मिन् । 'नील कपीशेऽग्निमेदे कृष्णे ना तद्वानि त्रिषु' इति नानाधरजमाला । समुत्तरलमतिचञ्चल स्थितिबिधुर जीवन जीवितम् । अन्यत्रोद्भोजितजल यस्मिन्कमणि तद्यथा भवति तथेति सर्वत्र क्रियाविशेषणम् । समभवत् । उक्तीत्या शरजिताभूदित्यथ । श्लेषसरीणमावयवत्परम् । प्रध्वीकृतम् ॥

अचलमथ सलीलमोषधीना हरति हनूमति जाम्बवतियोगात् ।

विचलितमभयद्वल त्रिशल्य विबुधमनोऽपि विधूतशोकशह्यम् ६६

अचलमिति । अत्र सेनामूर्धनान्तर हनूमति जाम्बवत परावरज्ञस्य ऋष रात्र्य नियोगाभिदेशवचात् । ओषधीनामचल सजीवियाद्योषधिपवन सलील-
मनायास यथा तथा आहरत्तानीतवति मति । बल वानरसेन विशय शय्यरहित मन् । विचारतमभवत् । पुनर्युद्धसमृद्धोसाहमभूदित्यथ । तथा विबुधाना श्रीराम-
जयकाङ्क्षिणा मुराणा मनोऽपि । 'विबुधा मुरपण्डिता' इत्यमर । विधूत बिह्व शोक एव शब्द यस्य तत्रोक्तम् । वानरमन्यप्ररोधेन विबुधा सतुष्टान्त करणा बभूवुरि-
त्य । अत्र सयविबुधमनसो केवलप्रवृत्तत्वात्तु ययोगिताभेद । पुष्पिनाम्राकृतम् ॥

पुंमन्ते महजतेजोभरितेन दानानलेनेव वानरवलेन दह्यमाना दरीमिव पुरीमपहाय पञ्चाननमिव पङ्कथानननिदेशतश्चलितमखिल भुवनप्रकम्पनमकम्पनमाहतपृथ्वसङ्घ मज्जद्वमद्वभुजप्रतापानलशल भावुमायपि निशम्य निशम्य च द्विविदमैन्दावदारितौ महारथौ शोणिताक्षर्विरूपाक्षवपि कोपाक्षान्तिभ्या पुरुषसरम्भौ कुम्भनिबुम्भौ महावीरो समुत्तम्य चाह सुबाहुमारीचाविव राघवभुजाभ्या सुग्रीव-
हनूमद्व्यामद्भुत युद्धमतनिपाताम् ॥

१ 'तेन पुन' इति पाठ

२ 'विहाय' इति पाठ

३ 'पञ्चाननमिव' इति पाठ

४ 'अग्निरिपुप्रवर्णन' इति पाठ

५ 'प्रवृद्ध च' इति पाठ

६ 'शूपायौ' इति पाठ

७ 'कोपाक्षान्तपरय' इति पाठ

८ 'बाहु' इति पाठ

पुनरिति । पुनर्भूयोऽपि सहजतेजोभरितेन नैसर्गिकप्रभावपरिपूर्णेन । अथ
स्वाभाविकार्थं सपन्नेन । 'तेनोऽनले प्रभावेऽहि ज्योतिष्यार्चिषि रेतसि' इति वैषयती
दावानलेन वनवह्निरेव वानरवलेन दह्यमाना भस्मीक्रियमाणा दरीं गिरियुहामि-
पुरीं लङ्कामपहाय लक्त्वा पद्मानन सिंहमेवेत्तनेकेवेयमुपमा । पद्मानननिदेशतो
रावणाज्ञावचनाचलित युद्धाय प्रवृत्तमखिललोमानशेषभुवनानि प्रकम्पयति निपीडयति
निजभुवनरत्नेनेति तथोक्तमकम्पनमकम्पनाख्य राक्षससेनानायकम् । तथाहृत्शब्दमङ्ग
निहतवानरनिबद्ध प्रजङ्घ चेतुभावपि राक्षसावद्धदमुचप्रनाय एवानलस्तस्मिन्नात्मो
पततां निशम्य । अद्भुतगुह्यपरानमहताचारण्येत्यर्थः । 'समा पतद्गशल्भा' इत्यमर
तथा मन्दद्विविदाभ्यां मन्दद्विविदाख्यवानरपतिभ्यामवधारितौ विनिर्हतां महारथौ
'आत्मानं सारथिं चाध्वान् रक्षन् युध्येत यो नर । स महारथसञ्ज्ञ म्यादित्ताहुर्नातिको
विदा ॥' इत्युक्तलक्षणौ शोणिताक्षविरूपाक्षां शोणिताक्षविरूपाश्वनामानौ राक्षमसेना
नायकावपि निशम्य दृष्ट्वा । कोपात्तान्तिभ्याममर्षेर्प्याभ्यां परपोऽत्युद्धत सरम्भे
युद्धसभ्रमो ययोस्तौ । 'अक्षान्तिरीर्ष्यासूया तु', 'सरम्भ सभ्रमे कोपे' इति चामर
कुम्भनिकुम्भौ नाम कुम्भभरणपुत्रा महावीरौ (स्तार्तां) बाहू निजहस्तौ समुत्तम्भ-
साटोपमुखर राघवभुजाभ्यां धीरामबाहुभ्यां सुगुह्यमासीचाविव । विश्वामित्रयाग
सरक्षणवैलायामिति भावः । राघवस्य भुजाभ्यां भुजप्रायाभ्यां मुग्धीवहनूमभ्यां सहा
द्रुतमाश्वर्षजनक युद्धमतिनिपाता दृढवन्तां कुम्भ सुप्रावेण निकुम्भो हनूमतौ
यथानममन्वशाद्यवासस्यालसारः । ॥ चोक्तोपमया ससृज्यते ॥

भूमौ ततः प्लवगराजभुजेन विद्ध-

मालोक्य कुम्भमंसहो विरहं तदीयम् ।

शोकादगादनिलसूनुहतो निकुम्भ-

स्तप्तमयुक्तममरीत्स्तनकुम्भमेव ॥ ६७ ॥

भूमाविति । ततस्तदनन्तरं प्लवगराजभुजेन सुग्रीवराहुना विद्धं प्रवृत्तमत ए-
भूमौ पतितमिति शेषः । कुम्भमालोक्य दृष्ट्वा तदीयं विरहं वियोगं न सहत इत्य-
सहोऽसहिष्णुः । पचाद्यच् । 'न लोक-' इत्यादिना पष्ठीप्रतिषेधः । अनिलसूनुना
हनूमता हतो निकुम्भः शोकाद्भानृविरहजनितविषादाद्धेतोः । तप्तमयुक्तं कुम्भना-
मयुक्तममरीत्स्तनकुम्भममराज्ञानुचकुम्भमेवागान् । आतृविरहामहतया तप्तमय-
सप्तममरीत्कुचकुम्भं प्रापेत्यर्थः । अत्र रणमिमुखमरणहेतुस्म्यामरीत्कुचकुम्भसंगमस्य
शोनहेतुत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा व्यञ्जनाप्रयोगाद्गम्या । वपन्ततिलसादृशम् ॥

ततः कुपितरावणाकारणं रणवाहनियुक्तं युक्तमखिलचाहिनीभि-
राहवाटोपमुखर खरात्मजं मकराक्षमैक्ष्माकशरोऽपि विपक्षमपि
सपक्ष एव समक्षमनयत्जनयितुः ॥

तत इति । तदनु कुम्भनिकुम्भवधानन्तरम् । कुपितेन कुब्जेन रावणेनाका-
रणमाह्वानं यस्य तम् । रावणेनाहूतमित्यर्थः । 'हूतिराश्वरणाह्वान' इत्यमरः । तथा
रणवाहे समरक्रियादिर्वाहे विषये नियुक्तमाज्ञापितमत एवाखिलवाहिनीमिर्युक्तम् ।
'चतुरस्रैस्तैर्ममेतमित्यर्थः । आहूतदोषमुन्वरणादम्बरारभटसमुद्भूतसिंहनादं खरामस्य
खरतनय मकराक्षमैश्चापसेश्चापुवशोद्भवस्य श्रीरामस्य शरो बाणौ विपक्षं शत्रुपक्षमपि
त संपन्न एव बभूवुः सञ्जेवेति विरोधः । न च सगरुदेवेति परिहाराद्विरोधाभासः ।
जनयितुर्जननस्य खरस्य सम्पन्नं समीपमनयत्प्रापयामास । मकराशोऽपि निहत इत्यर्थः ॥

कृत्वा मूर्धनि शासनं पितुरयो गत्वा रणं रावणि

हुत्वा तत्र महाभुजो हुतभुजं धृत्वा महास्त्राणि च ।

स्थित्वा व्योमनि मायया शरच्चयं त्यक्त्वा च भित्त्वा चम्

बुद्ध्वा राघवकोपमाप सहसा लङ्कामलं कातरः ॥ ६८ ॥

कृत्वेति । अथो मकराक्षवधानन्तरं महाभुजः । अपरिच्छिन्नभुजबलशालीत्यर्थः ।
रावणिरिन्द्रजित्पितुः रावणस्य शासनमाज्ञां मूर्धनि शिरसि । 'विभाषा हिदयो'
इति विरुन्दादलोपाभावः । कृत्वा । धृत्वेत्यर्थः । रणं रणरत्नं गत्वा । तत्र रणरत्ने
हुतभुजनसिंहे हुत्वा । महान्नाणि दिव्यास्त्राणि च धृत्वा । माययान्तर्धानशक्त्या व्योम-
न्यतरिक्षे । पूरवदलोपाभावः । स्थित्वा । शरच्चयं बाणपरम्परा च त्यक्त्वाऽमिष्टाय ।
चम् वारसेना भित्त्वा । ततो राघवस्य कोपकोपोदयं बुद्ध्वा ज्ञात्वा । अलमत्यन्तं
कातरो भीतः सन् सहसा शीघ्रम् । 'खरादिपाठादययन्चम्' इति शाकटायनः ।
लङ्कामापः प्रविवेश । शार्दूलविमादित इत्यमरः ॥

अथ निडुम्भिला होनुकाम प्रत्यग्द्वारेण निर्गन्धमिन्द्रजित्स्वयमनविधातुः राम-
लक्ष्मणयोर्युद्धोद्देशं दृष्ट्वा तन्निवारणार्थं मायां प्रकटितवानित्याह—

ततः प्रतीचं प्रतिहागदयं प्रतिहारिको निर्गत्य निरुत्यासिना
काचिदाञ्जनेयस्य पुरतो मायामयीं मैथिलीमाकुलीरुतमानसे तस्मि-
न्नाकस्मिकमिदमन्धमपि तद्व्यमेव त्रिगुण्यं चिरायं नियुज्य निराशो
निवृत्ते 'विडेपिपंशुविशमनारम्भिनिकुम्भिला संमामाद्य सद्य एव
प्रावर्तयत सत्रमतिविचित्रम् ।

तत इति । ततः पुरप्रवेशानन्तरम् । प्रतिहियेवे विमोह्यतेऽनेन परमात्मसमिति
प्रतिहारं कैतव स प्रयोजनमस्य प्रतिहारिकः । मायावीत्यर्थः । 'प्रयोजनम्' इति
ठक् । अयमिन्द्रजित्प्रतीचं प्रतीहाराप्रत्यग्द्वारान् । 'ब्रीह्याद्वारं प्रतीहार' इत्यमरः ।

१ 'स प्रतिहारिक' इति पाठः २ 'मनसि' इति पाठः ३ 'बुद्ध्वा' इति पाठः ४ 'त्रिगुण्यं
चिराय' इति पाठः ५ 'प्रतिनिवृत्ते' इति पाठः ६ 'विद्विषि' इति पाठः ७ 'विप्राणांशु'
इति पाठः ८ 'आमाद्य' इति पाठः ९ 'प्रावर्तय' इति पाठः

निर्गत्य । आज्ञनेयस्य हनूमत पुरतः पुरस्तादधिना खड्गेन मायामयीं मिथ्यारूपा
 नाचिन्मथिलीं सीतां निवृत्त्य छित्त्वा । अतः आबुलीकृतमानसे व्याजुलितान्तं करणे
 तस्मिन्नाज्ञनेये । इदं सीताववृत्तमासस्मिन्मन्मादागतम् । इन्द्रजालमिवेत्यथ ।
 अतश्चममत्यमपि तथ्यं सत्यं विबुध्य ज्ञात्वा । 'सत्यं तथ्यमृतं सम्बन्धमृनि त्रिषु
 तद्वति' इत्यमरः । चिरायं चिरकालम् । विमर्शप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । 'चिरायं
 चिररानाय' इत्यमरः । नियुक्तं युद्धं कृत्वा । निराश आशारहिते निवृत्ते निर्गते सति
 विद्वेषिण एव पशवन्तेषां विशसने विदारण आरम्भ उद्योगोऽस्यास्ताति तथोक्तः । यद्वा
 विद्वेषीति शब्दे । इन्द्रजित्पशुनिशसनमारभते तान्ध्यात्येनेति तथोक्तं सन् । निजु
 म्भिला निजुम्भिलारयहोमायगुप्तिस्थलविशेषमात्माद्य प्राप्य सद्यस्तदानीमेवातिविचित्र
 मलयताकृतं सन् परमारणयागं प्रवर्तयत प्रवर्तयामास । उपरान्तवानित्यथ ॥

तदनु हनूमतः प्रतिनिवृत्तादुर्वृत्तान्तमिममकारुण्यं विंद्दीर्णमानसो
 मानसचर इव राजहंसो घञ्जनिर्घोषाद्विपादाकुलो राजहंसः ससदि
 निपत्य सौमित्रिणा समाश्वास्यमानः सकरुणः निश्चयस्य विश्वस्य
 पतिरपि विधुरो व्यलापीत् ॥

तदन्विति । तद्विषयजितो निकुम्भिलप्रवेगानन्तरं प्रतिनिवृत्तात्प्रत्यागतो हनूमतः
 इमं दुर्वृत्तान्तं मैथिलीवधरूपवार्ताम् । 'वार्ता प्रवृत्तिर्दृष्टान्तः' इत्यमरः ।
 आकर्ण्य श्रुत्वा । विंद्दीर्णमानसो विदलितहृदयः अत एव घञ्जनिर्घोषात्कुर्वन्
 'स्फूर्णैर्दुर्वजनिर्घोषः' इत्यमरः । विंद्दीर्णमानसः । तस्य तदुद्वेजकत्वादिति भावः ।
 मानसचरो मानससरोवरी । 'मानसः सरस्विः स्वाते' इत्युभयत्रापि विश्वः । राजहंसः
 नलहंस इव त्रिपादाकुलः । 'विपादश्चेतमो भद्र उपायाभावचित्तने' इत्युक्तलभ-
 णविपादपर्याकुलः सन् । राजहंसो नृपश्रेष्ठो रामः । 'राजहंसो नृपश्रेष्ठे कादम्बरक-
 हंसयो' इति विश्वः । ससदि वानरसमितौ । 'सभासमितिससदः' इत्यमरः । निपत्य
 भुवि पतित्वा सौमित्रिणा समाश्वास्यमानः । 'शुभे वर्त्मनि तिष्ठन्तं त्वामार्यं विजिते
 त्रियम् । अनधेभ्यो न शत्रोति प्रातुः वमो निरथरः' ॥ इत्यादिनीतिवचनैः समा-
 धीयमानः करुणः धीनः निश्चयस्य विश्वस्य प्रपन्नस्य पतिरपि । सङ्कलोकनिप्रहानुग्रह-
 समयोऽपीत्यथ । स रामो विधुरो विशिष्टः सन् । व्यलापीत् विल्लाप । 'विधुर-
 प्रास्रपेते स्यात्कष्टविशिष्टयोरपि' इति वैयाकृत्यम् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

जज्ञे तदब्रमवती जनकस्य यज्ञे
 देव्याश्चिराय धरणेरणे शिरोरेव ।

वशे मनोरपि वधूरभवत्किमन्य-

द्रामस्तथापि विधिना रचितो विरामः ॥ ६९ ॥

जज्ञ इति । तत्तथा । तेन प्रहारेणेत्यथ । अभवती पूज्या सीता । अभवती

१ 'वृत्तमेतद्राकर्ण्य' इति पाठः २ 'विंद्दीर्णः' इति पाठः ३ 'राजहंसः' इति नास्ति कश्चिद्
 ४ 'विधुरम्' इति पाठः ५ 'शिरसीव' इति पाठः ६ 'तथापि' इति पाठः

व्याख्याता । जनकस्य राज्ञो यज्ञेऽरणोनिमन्यादाविविशेषात् । शिवा अग्निज्वालेवे-
त्युपमा । एतेन परमपतिव्रतात्वमयोनिव च सूच्यते । 'वृष्णिज्वाले अपि शिखे'
इत्यमर । वरणेदेव्या हलमुखादृथया भूदेयाधिरास्य चिरकालेन जहे प्रादुर्बभूव ।
तथा मनोर्वैवस्वनमनोर्वशे कुले । सत्सल्लोकश्चाप्य इति भाव । वधू सुपा । दशरथ-
महाराजस्येत्यर्थ । यद्वा वधूर्जाया । आत्मन इति शेष । अभवत् जाता । 'वधूर्जाया
सुपा स्त्री च' इत्यमर । अन्यत्विमुपपत्तिगृहप्रविष्टगृहयोरत्यन्तश्चाध्यत्व वक्तव्यम् ।
अन्यत्विमपि नास्तीत्यर्थ । राम इत्यात्मनिर्देशोऽप्यण्डितमहत्त्वद्योतनार्थ । विधिना
दैवेन । 'विधिर्विधाने दैवे च' इत्यमर । विगता रामा सुन्दरी यस्य स विरामो
विगतभार्यो रचित इत । दैवयोगो न कस्यापि लङ्घनीय इति भाव । 'सुन्दरी
रमणी रामा' इत्यमर । वसन्ततिल्कावृत्तम् ॥

यज्ञो मुधा भवति यत्र समीरसूनो-

नाल नलोऽपि नवसेतुनिबन्धनाय ।

दूरे च पावकशरो दुरतिक्रमोऽयं

तत्केन शोकजलधिस्तथ लङ्घनीयः ॥ ७० ॥

यज्ञ इति । यत्र शोकजलधौ समीरसूनोर्हन्तमतो यज्ञ उच्छृणोत्साहो मुधा
अर्थो भवति । येन तरितुं शक्यो न भवेदिति भाव । तथा नलोऽपि प्रसिद्धसेतु-
निर्मातापि नवसेतुनिबन्धनाय नूतनसेतुनिर्माणाय नालं न पर्याप्त । सोऽपि तरणो-
पायकरणसमर्थो न भवतीत्यर्थ । 'नमः स्वस्ति-' इत्यादिना चतुर्थी । तथा पावक-
शरधामेयास्त्रमपि दूरे । वर्तत इति शेष । सोऽप्येन शोपयितुं न शक्त इत्यर्थ ।
तत्तस्मात्कारणात् । दुरतिक्रमो दुस्तरोऽयं वर्तमान तव शोकजलधिस्तत्किमित्तकोऽयं
शोकसागर । केनोपायेन लङ्घनीय । उक्तोपायै प्रसिद्धार्णवस्तरितुं शक्य । अयं तु न
केनायुपायेन तरितुं शक्य इत्यर्थ । अत एवोपमानात्प्रसिद्धार्णवादस्याधिक्यकथनाभ्य-
तिरेकालंकार । 'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः ॥ एव स ' इति लक्षणात् । वृत्त पूर्ववत् ॥

इत्यादि परिदेवमानमेन विदितामुरमायाविशेषो विभीषण समा-
गत्य 'देव, भवतोऽपि किमिदमस्थाने कुर्यामवस्थान्तरम् । निरन्त-
रायं मत्पनिवर्तनाय पुरदराणि कृत कृतकमेवैनद्वयधारय । धारय
मनसि धैर्यम्' इत्यभिधाय तद्व्याधाय पुरोवाय लक्ष्मण तत्क्षणादेव
निकुम्भिला वलैः सहोपहृगोद्य ॥

इतीति । इति एवमादि परिदेवमानं विलपन्तम् । 'विलापः परिदेवनम्' इत्य-
मर । एन श्रीराम विदितामुरमायाविशेषो विज्ञातपक्षसमोहनव्यापारविशेषो विभी-

१ 'शरान्' इति पाठ २ 'जाह्नवमाया' इति पाठ ३ 'दीनमवस्थानम्' इति पाठ
४ 'कृत्रिममेदित्यवधार्य' इति पाठ ५ 'पुरोवाय' इति नास्ति कश्चिद् ६ 'तत्क्षणादेव
पुरस्कृत्य निकुम्भिलामुपहृगोद्य' इति पाठ

पण समागत्य सनिधिं प्रत्यागत्य । देव स्वामिन् श्रीराम, भवतोऽपि । मायानियन्तु परमपुरुषस्थापीति भावः । अस्थानेऽशोचनीयस्थाने । सीतावधस्य मायिकत्वादिति भावः । करुण दीनम् । करुणशब्दादच् । इदमेतदवस्थान्तरं दशामेदं किं किमर्थम् । दुर्दशापन्नत्वेन वर्तितव्यमित्यर्थः । किंतु निरन्तराय निर्विघ्नं यथा तथा मखनिर्वर्तनाय स्वविनयहेतुसन्निपादनार्थं पुरंदरारिणेन्द्रजिता कृतमाचरितमेतत्सीतावधरूपवृत्त्य कृतक कृत्रिमम् । असत्यमेवेति यावत् । अवधारय जानीहि । अतो मनसि यथं निर्विकारत्वम् । 'मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सत्त्वपि हेतुषु' इति रसिका । धारय स्वीकृत्य । इत्येवमभिधायोक्त्वा तस्येन्द्रजितो वधाय सहारार्थं लक्ष्मण पुरोधाय पुरस्कृत्य तत्क्षणादेव तस्मिन्क्षणे निडुम्बिला निडुम्बिलाख्यस्थानं बलैर्गानरसैन्यै सहोपद्रोहं निरुद्धवान् ॥

हरिकुलारवतश्चलितस्ततो गिरिदरीकुहरादिव केसरी ।

अपरिपूर्य रणाहवमाहव स विदधे बलशासनशासन ॥ ७१ ॥

हरीति । तत उपरोधानन्तरं स प्रसिद्धो बल नाम वानरं शास्तीति बलशासन इन्द्रस्त शास्तीति बलशासनशासन इन्द्रजित् । उभयत्रापि कर्तरि ट्युद् । हरिकुलारवतः कपिसैन्यकोलाहलाद्येतोगिरिदरीकुहरात्पर्वतगुहागोलकात्केसरी सिंह इव चलितो निर्गतः सन् । रणा वानरसमर्द्धतामर्षेण । आसमन्तांशुहोत्सस्त्रिभिराहवो यागः । 'ऋदोरप्' इति जुहोतेरप्प्रत्यये गुणायादेशौ । तमपरिपूर्याममाप्यैव । आह्वयन्ते शत्रवोऽक्षित्वाहव युद्धम् । चकार । 'आक्षि युडे' इति ह्यतेराक्पूर्वादप्रत्ययः । सप्रसारणम् । 'आहव सगरे यागे' इति विश्वः । विदधे चरारः । द्रुतविलम्बितवृत्तम् । 'द्रुतविलम्बितमाह नभो भरो' इति लक्षणात् ॥

वातूल इव तूलानां धानराणां रणाजिरे ।

विद्रावणस्ततो मायाविद्रावणस्ततोऽभवत् ॥ ७२ ॥

वातूल इति । ततस्तदनन्तरं माया परव्यामोहकम्यापारं वेत्तीति मायाविद्रावणस्तुत इन्द्रजित् । तूलानां वातूलो वातसमूह इवेत्युपमा । 'वाताच्च' इत्यूलप्रत्ययः । रणाजिरे रणाक्षणे । 'अङ्गण चत्वरजिरे' इत्यमरः । धानराणाम् । विद्रावयतीति विद्रावणो निरासकोऽभवत् । शरवणेन धानरान्गान्दिक्षीवाश्चकारेत्यर्थः ॥

अनुपदमनीकोन्मयनसरम्भं सवर्तसमयदुर्दान्तं कृतान्तसिव समराङ्गणं समापतन्तं स्यन्दनगतं सैक्रन्दनजितं गन्धवहनन्दनस्कन्धवर्ती सौमित्रिं प्रवर्तितनिश्चितशरधारं शतधारपाणिरिधं जम्भमस्तम्भयत् ॥

१ 'अनीविनीनायतिधनसर' इति पाठः २ 'आपतन्तम्' इति पाठः ३ 'त सङ्गदजितम्' इति पाठः ४ 'गन्धवाह' इति पाठः ५ 'शिततरशरधारिभि' इति पाठः

अनुपदमिति । अनुपदमनन्तरम् । अनीसोन्मथने वानरसैन्यनिदारणे
सरम्भ कोप सभ्रमो वा यस्य तम् । 'सरम्भ सभ्रमे कोपे' इति शब्दान्तव । सर्वत-
समयदुर्दान्त प्रत्यक्कालोद्भूतम् । 'सर्वत प्रत्यक् कल्प' इत्यमर । कृतान्त यममिव
'स्थितमित्युपमा । 'कृतान्तो यममिद्वान्त' इत्यमर । स्यन्दनगत रथारूढ सकन्दन-
जितमिन्द्रजित गन्धर्वहनन्दनस्य हनूमत स्वन्धवर्तो स्वन्धारूढ सोमिन्द्रिर्क्ष्मण ।
प्रवर्तिना प्रयुक्त निशितास्तीक्ष्णा शरधारा शरपरम्परा येन स तथोक्त सन् । जम्भ
जम्भाख्यमसुर शतधार पाणौ यस्य स शतधारपाणि । इन्द्र इवेत्युपमा । 'प्रहरणा-
थस्य परे निष्ठासप्तम्यो भवत' इति निष्ठाया परनिपात । 'शतकोटि स्वरु शम्भ'
इति वज्रपर्यायेष्वमर । अस्तम्भयदुपरुषेध । 'स्तम्भु रोधने' इति धातोर्णिजन्ताल्ङ् ॥

विकस्वरमदोत्कट प्रचुरवीरवादोद्भूत

पतद्भुटितकङ्कट प्रतिहतास्त्रमस्त्रेण च ।

जगत्त्रयभयावहं जयपराजयागोचर

वितेनतुरभाविभाविष तैदा रण दारणम् ॥ ७३ ॥

विकसरेति । विकसरो विकसनशील । प्रतिपद प्रवर्धमान इति यावत् ।

'विकसी तु विकसर' इत्यमर । 'स्वेषभासपिसकसो वरच्' इति वरच्प्रत्यय ।

तेन मदेन दर्वेणोन्कटमुद्रित प्रचुरवीरवादे 'त्रिन्धि भिन्धि' इत्यादिप्रभूतवीरालापे-

रुद्भूतमुज्ज्वलितम् । 'प्रभूत प्रचुर प्राज्यम्' इत्यमर । पतन्त पतमाना कृतान्भुटिता

छिन्ना कङ्कटा उरश्छिन्ना यस्मिन्नाम् । 'उरश्छिद कङ्कटक' इत्यमर । तयास्त्रेण ।

दिश्यास्त्रित्यय । प्रतिहतानि प्रतिरुद्धान्यस्त्राणि यस्मिन्ना तथोक्त । च जगत्त्रयभयावह

त्रैलोक्यभयकरम् । 'शुभावहम्' इति पाठे त्रिलोक्यण्टकस्त्रेन्द्रित्तो विनाशहेतुला-

घ्नुभकरम् । जयपराजययोरगोचरमविषयम् । तुल्यजल्लादिति भाव । अत एव

दारण परस्परभयकर रण कलहम् । 'अत्रिया समरानीकरणा कलहविप्रहौ' इत्य-

मर । तदा तस्मिन्ममये सौमित्रीन्द्रजितौ इभौ मत्तगजाविष । वितेनतुश्चक्रुः ।

उपमानालङ्कार । पृथ्वीवृत्तम् ॥

शतधारकठोरशिखैर्विशिखै शतधा विरचय्य शरासगुणम् ।

विदधे विजुधेशजितं समरे हतसारयिमन्यय दाशगथिः ॥ ७४ ॥

शतधारेति । अथानन्तर दाशरयिर्दशरथपुत्रो लक्ष्मण । 'अत इन्' । समरे

युद्धे शतधारकठोरशिखैः कठोरवज्रायुधतीक्ष्णाग्रेर्विशिखैर्गणे शरासगुणमिन्द्रजि-

त्कार्मुकज्याम् । 'गुणस्त्वागृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु' इत्यमर । शतधा शत-

प्रकारेण । शतशकलितमित्यय । विरचय्य कृत्वा । 'त्वपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेश ।

'विजुधेशजितमिन्द्रजितमपि हतसारयिं विदधे चकार' । 'सुत क्षत्ता च सारायि'

इत्यमर । तोटकवृत्तम् । 'तोटक स' इति च्छन्द । 'इह तोटकमम्बुधिसै प्रमितम्'

इति लक्षणमुक्त वृत्तरत्नाकर ॥

यदुचितमहो मायाशीलस्य यद्भुजशालिन

सदृशमथ वा युक्तं नक्तचरेन्द्रसुतस्य यत् ।

शतमखजित शौर्यं यद्भानुरूपमथात्मन-

स्तदकृत रुपामन्दो मन्दोदरीतनयो रणे ॥ ७५ ॥

यदिति । अहो निवृत्तगुणो हतसारयिष्येत्याश्चर्यम् । मायाशीलस्य परव्यानोदक-
व्यापाराचरणतत्परस्य यत्कृत्यमुचितमनुगुणम् । तथा भुजशालिनो बाहुपरम-
शालिनो यत्सदृश समानम् । अथवेति पक्षान्तरे । नक्तचरेन्द्रसुतस्य सकललोकजैत्र-
राषणमुतस्य यद्युक्तमर्थम् । अथवेति वाक्यारम्भे । शतमखजित इन्द्रजित आत्मन-
स्वस्य यच्च । 'वा स्याद्विक्तपोपमयोरेवाथ च समुच्चये' इत्यमर । शौर्यं शूरत्वमनुरूप-
समर्थं तत्कृत्य शौर्यं च रणे रुपा रोपेणामन्द । महारोपान्तर इत्यर्थ । मन्दोदरी-
तनय इन्द्रजित् । अकृत कृतवान् । कुजो लुब्धं तद् । 'तनादिभ्यस्तयासो' इति
सिचो लुक् । मायाशीलत्वादियुगसपन्नस्य स्वस्य यदुचितं तत्सर्वमपि रणपाण्डित्य-
मकरोदित्यर्थ । हरिणीवृत्तम्—'रभयुगहयैन्सं श्रौ स्तौ गो यदा हरिणी तदा' इति
लक्षणात् । अत एवाद्यपदे द्वितीयवृत्तिस्थाने अपदस्थयत्याख्यमकृतकृतयोऽप्या-
लकारिका न मन्वृषु । 'कुत्रचिपदमध्येऽपि यतिमिच्छन्ति सूरय । यदि पूर्वापरो
भागौ न स्यातामेकवर्णौ ॥' इति तिलकवचनमपि समाधानं न शक्यात् । तथापि 'न
तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनवित्तमाराधयेत्' इत्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनाददोष । निरङ्कुश-
खल्लु कवयः सर्वपयिका भवन्ति ॥

एव मन्दोदरीतनयस्य लक्ष्मणेन सार्कं युध्यमानस्य त्रिदिनानि
व्यतीयुः ॥

एषमिति । स्पष्टोऽर्थः ॥

अनुपदमंभिषेणनवति विभीषणे 'तेनाविनीतेन मुक्ता शक्तिमर्धच-
न्द्रेण दारयन्नपारयन्सोढुमदसीयमविनयममर्षाकुल सौमित्रिरमोघ
मौघवनममुञ्चदस्त्रम् ॥

अनुपदमिति । अनुपदमनन्तरम् । विभीषणेऽभिषेणनवति सेनभाभिगमनवति
सति । 'यत्सेनयाभिगमनमरा तदभिषेणनम्' इत्यमर । 'सत्यापपाश-' इत्यादिना
सेनाशब्दाणि । 'स्थादिभ्यश्चासेन चाभ्यासस्य' इति सकारस्य पलम् । भीषणेन
भयकरेणाविनीतेन दुर्विनीतेन तेनेन्द्रजिता मुक्ता प्रयुक्ता शक्तिमायुधविशेषमर्धचन्द्रेण
बाणविशेषेण दारयन्निविदन् । अमुग्य इन्द्रजित इदमदसीयम् । 'लदादीनि च'
इति वृद्धसंज्ञाया 'रुक्छ' । अविनय दुर्वनय सोढुमपारयन्नशक्तुवन् । अमर्षाकुल
क्रोधाविष्ट सौमित्रिर्लक्ष्मण । अमोघम् । शत्रुशिररुद्धेदकमित्यर्थ । माघवनमैन्द्रम् ।
'तस्येदम्' इत्यण् । अस्त्रममुञ्चत् प्रायुक्तम् ॥

१ 'एव व्यतीयुः' इति वाक्य कचिन्नास्ति २ 'अभिषेणं अभिषेणनवति' इति पाठः
३ 'अविनीतेन' इति नास्ति कचित् ४ 'माघवतास्त्रमुञ्चत्' इति पाठः

पतति स तत्प्रथममस्त्रमुज्ज्वलं

सशिरस्त्रमिन्द्रजयिन शिरस्तत ।

अनु पुष्पवृष्टिरेनघा दिवौकसा

मथ बाष्पवृष्टिरभरारियोपिताम् ॥ ७६ ॥

पततीति । प्रथममादानुज्ज्वलं वीर्यं तत्प्रतिद्वमस्त्रमैन्द्रास्त्रं पतति स न्यपतत् । इन्द्रजितीति शेषः । 'लट् स्ते' इति मूलायै लट् । ततोऽत्रपातानन्तरं सशिरस्त्रं सशीर्षणमिन्द्रजयिन शिरः पतति स । अनु पश्चात् शिरः पतनानन्तरम् । 'पश्चात्सादययोरनु' इत्यमरः । अनघा निर्दुष्टा । 'ह्रस्वोऽनोऽनोऽनोऽनोऽनो' इत्यमरः । यौर्दिबमोक्तं स्थानं येषां ते दिवौकसो देवाः । आद्ये पृषोदरादित्वात्साधुः । द्वितीये 'त्रिदिक् स्वर्गेऽन्तरिक्षे च' इति विश्वः । तेषां पुष्पवृष्टिः । तदपवर्तितप्रसूनवर्षमिष्यधः । पतति स । अथानन्तरम् अभरारियोपिता रावणान्तं पुरस्त्रोणा बाष्पवृष्टिः नेत्रा-
न्धुवर्षं पतति स । अत्र पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति हेतुत्वात्कारणमात्राद्व्यालंकारः । 'पूर्वपूर्वं प्रति यथा हेतुः स्यादुत्तरोत्तरम् । अतः कारणमात्राद्व्यालंकारमुच्यते ॥' इति लक्षणात् । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥

श्रुत्वा शक्रजित सुतस्य निधनं शोकेन रक्ष पते

हान्तं नि श्वसदश्रुपूरभरितं क्रन्दद्य फूत्कारि च ।

कोपेनाथ विपाटल कुटिलितभ्रूवल्लि वृत्तेक्षणं

जज्ञे ददृघ्ननौघमदृष्टितोद्विक्तं समस्तं मुपमम् ॥ ७७ ॥

श्रुत्वेति । सुतस्य शक्रजित इन्द्रजिनो निधनं मरणं श्रुत्वा रक्ष पते रावणस्य समस्तं मुपमम् । दद्यापि मुयानीत्यर्थः । शोकेन हान्तं परिम्लानम् । नि श्वसद्दहाद्या-
निधासदृशः । अश्रुपूरभरितं बाष्पप्रवाहपारंपूर्णम् । क्रन्दद्य क्रोशयुक्तं च । फूत्कारि च । फूदिति । मुपमास्तानुकारी शब्दः । अथेति वाक्यारम्भे । कोपेन शत्रुकृतापकारेण 'मनः प्रज्वलनं क्रोधः' इत्युक्तलक्षणेन क्रोधेन विपाटलमत्यक्षं च । कुटिलिता वल्ली-
कृता भ्रूवल्लयो यस्य तत्तथोक्तम् । वृत्तानि विघूणनाद्वर्तुलाकाराणीक्षणानि यस्य तत् । दद्या दत्तैर्निपीडिता घना रम्बमानाश्च ओष्ठा अधरोष्ठा यस्य तत्तथोक्तम् । अदृष्टि-
त्वेन अतिशयिहासेनोद्विक्तमुद्विक्तं च जज्ञे जातम् । अक्षेपाणि रावणमुत्तानि कण-
णरीरद्वयानुभाववितृम्भितान्यभूवन्निख्यः । अत्र हान्तन्वादीनामनेकगुणानां समुचितत्वात्समुच्चालंकारः । 'गुणक्रियायोगपथं समुचयः' इति सामान्यलक्षणम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अनन्तरमपक्रान्तासुषु विक्रान्तेषु पुरंदरारिमुखेषु नन्दनेषु निर्द-
तेषु कुम्भकर्णादिषु आद्येषु, विघ्नस्तेषु प्रहस्तपूर्वेषु सचिवेषु, व्यापा-
दितेषु विरूपाक्षप्रभृतिषु सेनापतिषु, विंकीर्णं भवति निखिले घले

१ 'अवनौ' इति पाठः २ 'इत्तिदोदृत्तम्' इति पाठः ३ 'विक्रातेषु' इति नास्ति कचिद्
४ 'विनिहतेषु' इति पाठः ५ 'न्यतीतेषु' इति पाठः ६ 'अपि विगदनेन विशीर्णं' इति पाठः

समन्तत कंरुणपरिपूरितपौरवधूजनपरिदेवनोत्तरङ्गाया लङ्कायामा-
तङ्गातिशयरोपणो रावणस्तत्क्षणमिद्वाकुलनायकदयिता धरणी-
सुता जिघासुरैन्तिकगतमन्त्रिणा निवार्यमाणः सारयिना विधिना
च चोदितरथो दाशरथिविजयविहितसगर संगराङ्गणमधततार ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरं शोकपैदरसावेधानन्तरम् । विक्रान्तेषु महाशरेषु ।
'शरो वीरश्च विक्रान्त' इत्यमरः । पुरदारिमुखेष्विन्द्रजित्प्रमुखेषु नन्दनेषु पुत्रेषु
पन्नान्तामुषु निर्यतप्राणेषु । मृतेषु सत्स्वित्त्वर्थः । 'पुषि भूङ्गसव प्राणा' इत्यमरः ।
कुम्भकण आदियेषा तेषु । आदिशब्देन महोदरादयो गृह्यन्ते । भ्रातृषु सहोदरेषु
निहतेषु नष्टेषु सत्सु । प्रहस्तपूर्वेषु प्रहस्तादिषु सन्निवेषु मन्त्रिषु विष्वक्तेषु । मारितेषु
सत्स्वित्त्वर्थः । विरूपाक्षप्रभृतिषु सेनापतिषु व्यापादितेषु विनाशितेषु सत्सु । निखिले
बलवति बले सैन्ये च विरूपाक्ष भवति विस्त्रिते विष्वक्ते सति । लङ्काया समन्तत
सर्वत्र कंरुणापरिपूरित शोकपरिपूर्णा य पौरवधूजन पट्टण्णोजनस्तस्य परिदेवनेर्वि-
कापैरुत्तरङ्गायामुद्रिक्तयाम् । तद्भूमिग्राया सत्यामित्यर्थः । आतङ्गातिशयेनापद्भूयस्त्वेन
रोषणो रोपवान् । 'कुध मण्डाथभ्यश्च' इति युक् । रावणस्तत्क्षण तस्मिन्क्षण इक्ष्वाकु-
कुलनायकस्य श्रीरामस्य दयिता भार्या धरणीसुता सीता जिघासुरैन्तुमिच्छुः । हन्ते
समन्तादुप्रलय । अन्तिकगतमन्त्रिणा समीपस्थसचिवेन निवार्यमाण एतदन्याय-
मिति निविध्यमानः । तथा सारयिना विधिना च चोदित प्रेरितो रथो यस्य स
तथोक्तः । दाशरथिविजये विहितसगरः कृतप्रतिज्ञः सन् । सगराङ्गण रणभुवमवतार
प्रविवेक्षः । 'अथ प्रतिज्ञाजिसविदापत्सु सगर' इत्युभयनाप्यमरः ॥

कोपादसौ परिघतोमरकुन्तयष्टि-

चापाशुगर्हुघणशक्तिरूपाणपाणिः ।

एकोऽप्यनेकमुखयाहुतया सवन्धु-

लौको यथा समिति लोचनगोचरोऽभूत् ॥ ७८ ॥

कोपादिति । कोपात्समराभिनिवेशाद्देतो परिघा अयोमयगदा, तोमरा दण्ड-
विशेषः, कुन्ता प्रासा, यष्टयो लघुडा, चापा कार्मुकानि, आशुगा बाणा,
हुघणा मुद्गरा, शक्तय आयुधविशेषा, वृपाणा खड्गाश्च पाणिषु यस्य ॥ तथोक्तोऽसौ
रावणः । एकः सकलविनाशात्सहायशून्योऽप्यनेकमुखानि बाहवश्च यस्य स तथोक्त-
स्तस्य भावस्तथा तथा हेतुना सबन्धुलको यथा बन्धुजनसहित इवेत्युरपेक्षा ।
'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । 'श्ववद्वायथाशब्दौ' इति दण्डी । समिति रुदे
लोचनगोचरः । प्रत्यक्षोऽभूदित्यर्थः । वानराणामिति शेषः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

१ 'वरुणपरिहरित' इति पाठः २ 'तत्क्षणमेव इयश्च इव हरिणीं धरणीसुताम्' इति पाठः

३ 'अन्तिकगतेन' इति पाठः ४ 'सारयिना च' इति पाठः ५ 'चोदितः', 'सचोदितरथः'

इति पाठौ ६ 'सगरभुवम्' इति पाठः ७ 'परिववष्टिकुठारकुन्त' इति पाठः ८ 'बुद्धिः'

इति पाठः

अलक्ष्यत स रक्षसामधिपति कृपाण मुहु
प्रेसह्य विनिपातयन्प्लवगमण्डलीमालिपु ।

अयं तत्र तत्रायमित्यभिसमीकमेकैकशो

वरानिव विनिर्दिशन्नमरवारवामध्रुवाम् ॥ ७९ ॥

अलक्ष्यतेति । स रक्षसामधिपती रावण छवग्मण्डलीना वानरसमूहाना मालिपु
शिर सु प्रसह्य बलात्कृपाण चन्द्रहास मुहु पुन पुनर्विनिपातयन् प्रवर्तयन् । विदार-
णार्थमिति भाव । तत्रायमेव , तथा तत्रायमित्यनेन प्रकारेण । अभिसमीकम् ।
युद्ध इत्यर्थ । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव । अमरवारवामध्रुवा मुरसुन्दरीणामेकैकश
प्रत्येक वरान् प्रियतमान् विनिर्दिशन्निबालक्ष्यतेत्युत्प्रेक्षा । पृथ्वीरत्नम् ॥

तैत्क्ष्णमक्षौहिणीविश्वोभकन्दलितरूपमतिपरुषैर्विशिष्यै केतनं वि-
दलितमर्धचन्द्रनिकृत्तधन्वानमस्त्रधारान्निवारितसारथिमतिविसाय-
नीयकरलाघव राघवानुजर्ममर्षवेगमुक्तया शक्त्या मुहूर्तमिव मूर्च्छा-
समीलितमुपराग इव कलाघरमाततान यातुधानपति ॥

तत्क्ष्णमिति । तत्क्ष्ण तस्मिन्क्षणे । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । अक्षौहिणीना-
मनेकाक्षौहिणीसत्याकाना वानराणाम् । अक्षौहिणीसत्या तु—‘प्रयुत नवसाहस्र
‘षाशत्रिंशत भटा । पादात पष्टिसाहस्र पद्मती दशबाजिन ॥ एकविंशतिसाहस्र-
‘शतानामष्टसप्तति । द्विरदा स्यन्दना यत्र साक्षौहिण्युच्यते बुधे ॥’ इत्यक्षौहिणी-
सत्यामाहु । तथा च महाभारते—‘एको रथो गजधैको नरा पद्म पदातय । त्रयश्च
तुरगास्तज्जै पत्तिरित्यभिधीयते ॥ पत्ति तु त्रिगुणामेता विदु सेनामुख बुधा ।
त्रीणि सेनामुखान्येको गुप्त इत्यभिधीयते ॥ त्रयो गुप्ता गणो नाम बाहिनी ॥
गणास्त्रय । स्मृतास्त्रिस्तु बाहिन्य पृतनेति विचक्षणै ॥ चमूस्तु पृतनास्त्रिस्तु
स्वस्त्रिस्तुस्वनीहिनी । अनीहिनी दशगुणामादुरक्षौहिणीं बुधा ॥’ इति । यथाहा-
मरासह—‘एवं चैकरथा त्र्यश्वा पत्ति पद्मपदातिश्च । पर्यङ्गैस्त्रिगुणै सर्व क्रमा
दास्या यथोत्तरम् ॥ सेनामुख गुप्तगणौ बाहिनी पृतना चम् । अनीहिनी दशा-
नानिन्यक्षौहिण्यश्च सपदि ॥’ इति । विश्वोभेण विश्वसनेन कन्दलितरूप समुत्पन्नको-
पम् । अत एवातिपरुषैरक्षौहितैर्विशिष्टैर्वाणै । केतनं विदलितं विदल्यन्तम् ।
कर्तारं क्त । अर्धचन्द्रेण बाणविशेषेण निकृत्त छिन्न धनुयेन तम् । ‘धनुषश्च’
इत्यनङ्गदेश । अस्त्रधारया शरपरम्परया । ‘अस्त्रिधारा’ इति पाठे खड्गधारया ।
विदारितो विदलितः सारथिर्येन तम् । विसापयतीति विसायनीयम् । ‘इत्यनुष्टो-
‘बहुलम्’ इति वर्तयनीयप्रत्यय । अतिविसायनीयमत्रार्थकर करलाघव इत्य-
‘पादव यस्य ॥ राघवानुज ॥’ इत्यनेन यातुधानपती रावणोऽमर्षवेगेन क्रोधरयेण मुक्तया

१ ‘प्रहस्य’ इति पाठ २ ‘अभिसमीकम्’ इति पाठ ३ ‘तदनन्तरम्’ इति पाठ

४ ‘अक्षौहिणीश्वोभ’ इति पाठ ५ ‘अतिपरवशिशिखदलिनध्वनम्’ इति पाठ ६ ‘अमर्षा-
‘वे’ इति पाठ ७ ‘निमीलित’ इति पाठ ८ ‘कमलाकरम्’ इति पाठ

मपि काल न वृथा नयतीरेत्यथ । रघुवीरपङ्क्तिमुखस्यो श्रीरामरावणयोरश्रान्तम
विच्छिन्न यथा । असीमा निर्मर्यादो रण आसीत् । शार्दूलविकीडित वृत्तम् ॥

अथ तयोरेविश्रान्तविमुक्तदिव्यास्त्रयोराखण्डलवृत्रनिभयोराहूनेषु
मार्गणेष्वभङ्गरपरस्परविवरमार्गणेषु, अविच्छिन्नेषु धनुर्गुणेष्वव्याह
तसहजसाहसर्गुणाधीनेषु, धुरीणेषु, यानेषु निरपायसमराभियानेषु,
निर्मिन्ने सायुगीने च रथे निर्वैकल्यविजयमनोरथमजायत यंशोधन-
मायोधनम् ॥

अथेति । अथानन्तरम् । आखण्डलवृत्रनिभयो सहस्राक्षट्टनासुरयोरित्युपमा ।
'आखण्डल सहस्राक्ष' इत्यमर । तयोद्धमयो रामरावणयोरविश्रान्तविमुक्तदिव्या-
स्त्रयोरविच्छिन्नप्रयुक्तमहास्त्रयो सतोरभङ्गर भङ्गरहित यथा तथा परस्परविवराण्यन्यो-
न्यमर्मस्थानानि मार्गयन्त्यन्वेपथ्यन्तीति तयोक्तेषु । कर्तरि ल्युट् । अभङ्गरेल्लन
'भङ्गमास-' इत्यादिना घुरच् । मार्गणेषु सायकेषु 'मार्गणौ सायकार्यिनौ' इत्यमर ।
आहूनेषु विच्छिन्नेषु सत्सु । 'त्वादिभ्यश्च' इति निघ्नानत्वम् । तथा धनुर्गुणेषु चाप-
मौर्वीषविच्छिन्नेषु विदलितेषु सत्सु अव्याहतोऽप्रतिहत सहजो नैसर्गिकश्च य
साहसगुणस्तरुधर्मीनेषु तदायत्तेषु सत्सु । 'अधीनो निघ्न आयत्त' इत्यमर । धुरीणेषु
धुरधरेषु । 'ख सवंधुरान्' इत्यन योगविभागात्प्राप्त्यय । यानेषु श्रीरामरथाधेषु
निरपायसमराभियानेषु सत्सु सायुगीने सयुगे सावो । युद्धसमर्पे इत्यर्थः । 'सायु-
गीनो रणे साधु' इत्यमर । रथे रावणस्यन्दने निर्भिन्ने नितरा विदारिते सति ।
निर्वैकल्य वैकल्यरहित विनयो मनोरथो मनोभिलाषो यस्मिन्नयथा तथा । यथा एव
धन यथा तथा । आयोधन युद्धमजायत जातम् । 'युद्धमायोधन अन्यम्' इत्यमर ॥

तूणीमुखात्वरितमुद्धरणे गुणेन

सयोजनेऽप्यथ शरस्य विमोचने वा ।

यत्र व्यलोकि तद्धीन इवातिवेगा-

ल्लोकेन राघवकरधिरमालुलोके ॥ ८४ ॥

तूणीमुखादिति । तूणीमुखाधिपङ्कटुहरत्वरित शीघ्रम् । 'जवोऽथ शीघ्र
त्वरितम्' इत्यमर । शरस्य वागस्योद्धरणे आकर्षणे गुणेन मौर्व्या सयोजने सधाने ।
'मौर्वी ज्या शिजिनी गुण' इत्यमर । अथानन्तर विमोचने मोक्षे वा । यत्र यस्मिन्
व्यापारे राघवकरो लोकेन द्रष्टृजनेन व्यलोकि दृष्ट । 'लोकं दर्शने' लुकि चिण् ।
अतिवेगाद्देगातिशयादेतोस्तद्धीनस्तस्यापासयत्त इवेति वेगातिशयोक्त्यनुप्राणितोत्प्रेक्षा ।
धिर चिरकालमालुलोके । सविमर्शाश्चर्यानुसंधान दृष्ट इत्यर्थः । कर्मणि लिट् ।
वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

१ अथातमुत्त 'इति पाठ २ 'विजय' इति पाठ ३ 'वाग्गणेषु विच्छिन्नेषु' इति पाठ
४ 'गुणनिष्कृतेषु' इति पाठ ५ 'समराभिहितनिर्मिन्ने' इति पाठ ६ 'परस्परगवन्त्य'
इति पाठ ७ मुञ्जवयवशोधन 'इति पाठ ८ 'यत्रावलोकितश्चास्त्र' इति पाठ

जघादीरितवीरवादमहरद्रामो यदहोः क्षणा-

त्तेनेगाङ्कुरता मुयेन जगदे शेषं च लङ्घापते ।

साम्ये सत्यपि चास्शारमुभयोर्धानुष्कमायात्रिनो-

विच्छिन्नाननदर्शनात्समभवद्बीडा रणे रात्रये ॥ ८५ ॥

अर्धेति । रामोऽर्धादीरितवीरवादमवोक्तवीरालाप यशवणमुखमखैरहरविच्छेद । क्षणात्क्षणमात्रेणाङ्कुरता वन्दलता तेनैव लङ्घापते रावणस्य मुयेन शेष पूर्वोक्तवीर-
लापान्निग्रार्धं च जगदे उक्तम् । अतो घनु प्रहरण येषां ते धानुष्का धन्विन ।
'धन्वी धनुष्मान्धानुष्क' इत्यमर । 'प्रहरणम्' इति ठर् । 'इमुमुकान्तात्' इति
कप्रत्यय । तेषां मध्ये मायाविनोर्विचित्रशक्तिसपत्नयो । 'अस्मायामेवाप्तजो विनि' इति
विनिप्रत्यय । अथवा धानुष्कै च तौ मायाविनौ चेति विशेषणसमास । तयो-
रुभयो रामरावणयोश्चारयन्नुप शारा युद्धगतिविशेषा अस्त्रप्रयोगा वा यन्मिन्द्र-
मणि तद्यथा भवति तथा । साम्ये सादृश्ये सत्यपि रणे युद्धे विच्छिन्नाननदर्शनाद्वा
मात्रनिदग्निमुग्रावलोकनाद्वावणे ग्रीडा लज्जा समभवत् । जीवतैव मया सकललोक-
ममत्र छिन्नानि शिरसि पुनर्दृश्यन्ते । विद् मे जीवितमित्यात्मनिन्दापूर्वक रावणो
लज्जितवानित्यर्थ । शार्ङ्गलविनीडित उक्तम् ॥

दशाननशरक्षतिक्षरदसृग्मरीनुद्धुदै-

स्तरङ्गितमहेन्द्रकद्रुदसदृशचक्षुः पथा ।

रणे रघुकुलोद्भव क्षणममानि वैमानिकै-

र्यया दशशतेक्षणो बलरूपा कपायेक्षणः ॥ ८६ ॥

दशाननेति । दशाननशरे रावणप्रयुक्तवाणैर्यानि क्षतानि प्रहरणानि तेभ्य
क्षरन्त्या विगलन्त्या असृग्मर्या रक्तप्रनादस्य युद्धदेरास्फोटैस्तरङ्गित सजाततरङ्ग ।
समभिव्याप्त इति यावत् । तरङ्गित इत्यत्र तारकादिलादितच् । तस्मिन्महेन्द्रक-
द्रुद इन्द्रदत्तकवच सहस्र चक्षुः पथा सहस्रसरयारनेनगोलका यस्य स तथोक्त ।
'रूपम्' इत्यादिना समासान्त । रणे रघुकुलोद्भव श्रीराम विमाने चरन्तीति
वैमानिकैर्दशै । 'चरति' इति ठर् । बले बलामुरे रूपा रोपेण कपायेक्षण सरकलो-
चन । दशशतेक्षणो यथा महस्याक्ष इत्येत्युपेक्षा । क्षण क्षणमात्रम् । अनन्तरं तत्स-
वन्धाभावादिति भाव । अमान्यवयुद्ध । मन्यते कमणि उक् । इन्द्रकवचसवन्धा-
त्तत्र सहस्राक्षेण सदृशशोणितयुद्धदसवन्धाच्च तथालेनोत्प्रेक्षित इत्ययम् । एतेन स्मरण
भव्यते । पृथ्वीरुताम् ॥

तदनु वारुणेन वेश्वानर वैननेयेन यातघयं वायव्येन चारिदं
प्राभाकरेण तामिस्र माहेन्द्रेण दानव माहेन्द्रेण वेष्णव च परस्पर-

१ 'चातुरीभिर्मयो' इति पाठ

२ 'विच्छिन्नाननदर्शनेन समभूत्' इति पाठ .

३ 'रघुकुलोद्भव' इति पाठ ४ 'वेश्वारेण' इति पाठ ५ 'वैष्णवीदेन माहेश्वर
च' इति पाठ

कुलविशसनहेतो कूटधर्मानुवृत्ते-

दंशमुख ! मम यावज्जीवमासीत्कलङ्क ॥ ८९ ॥

अयीति । अयि दशमुख हे रावण ! स्मानि तुल्यतयानुभोक्तव्यानि च तानि मुखदुःखानि च तैरन्वितम् । मद्दिनाभावेन सुखदुःखानुभवतत्परमित्यर्थः । बहुवचनमिदं कलत्रादिव धूम्रमूहम् । तथा सहज सहोदर भवन्तमपि साहसेनाविवेकेन मुखं तस्य जतम् । तथा कुलविशसनहेतोर्वंशक्षयकरस्य कूटधर्मे सहज आतर परित्यज्यान् समाश्रयणरूपकपटसमाचारेऽनुवृत्तिरनुसरणं यस्य । मम यावज्जीव जीवितपर्यन्तम् 'यावद्वधधारणे' इत्यव्ययीभावः । कलङ्क स्वस्यामवधारणार्थं आतर घातितवानित्येव रूपोऽपवाद आसीत् । 'कलङ्कोऽद्वापवादयो' इत्यमरः । मालिनीवृक्षम् ॥

आर्यस्य रक्षितुमसूनुज स एकः,

प्राणानमुञ्चत पर युधि कुम्भकर्ण ।

त्यज्जीवहृत्स्वयमहं निजजीवहेतो

रद्यापि हन्त सहते हतको विधिर्माम् ॥ ९० ॥

आर्यस्येति । आर्यस्य पूज्यस्य भवतोऽसूनु प्राणान् रक्षितुं प्रातुमनुज स प्रसिद्ध एव कुम्भकर्ण पर कुम्भकर्ण एव प्राणान्युधि समित्यमुञ्चतास्यजत् । एव धन इति भावः । अहं तु निजजीवहेतोः । आत्मप्राणप्राणार्थमित्यर्थः । 'पृष्टी हेतुप्रयोगे' इति पृष्टी । स्वयं साक्षात्स्वजीवहृत्स्वप्राणापहारी । अतः । अयेदानीमपि । हतको पा इत्युपालम्भोक्तिः । 'सादृश्ये क' । विविदेव मामेवंविदशोहिण सहते मृष्यति हन्त ईदृगनुचितफारिणोऽपि मम मारणवेमुख्येन तृष्णा तिष्ठति विधिरिति विपाद इत्यर्थः वसततिलशृङ्गम् ॥

इत्येवमस्मिन्विलपति विदितवृत्तान्ता शुद्धान्तात्करणमारटन्ती भिरन्तरितयूथपाभिः करिणीभिरिव तरुणीभिः सहै संमागल मध्येसमरमापतितमशनिहतमिव मन्दर देशकधर नाथ निरीक्ष्य निहतोपग्रेव लता निपतन्ती विलपन्ती नाथ नाथेत्यपरिमेयविपाद निर्पादाहतदयितविधुरीकृतकुररीवामन्दं चक्रन्द मन्दोदरी ॥

इतीति । इत्येवमनया रीत्यास्मिन्विभीषणे विलपति सति । विदितो विज्ञापितो वृत्तान्तो रावणसहोदरानां यस्या सा तथोक्ता । अत एवान्तरितयूथपाभिर्विनष्टयूथनाथाभिः करिणीभिः कुञ्जरीभिरेवेत्युपमा । करुणशब्दात्कृपणवचनान् अर्शआद्यच् । करुण श्रोतृणां शोकजनकमारटन्तीभिराक्रोशतीभिस्तरुणीभिः सह अन्तःपुरस्त्रीभिः सायम् । शुद्धात्तद्वक्तरोवात्समागलः । 'शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमरः । मध्येसमर

समरस्य मध्ये । रणमध्यदेश इत्यर्थः । 'पारे मध्ये पद्मा वा' इत्यव्ययीभावः । तत्स-
नियोगादेनारत्व मयश्चन्दसः । अशानिहत वज्रविदारित मन्दर मदराग्यपर्वतमि-
त्युपमा । आपतिन निपतित नाथ प्राणेश्वर दशकधर रावण निरीक्ष्य निहतोपमा
‘छिन्नोपाश्रयदृष्टा । ‘स्यादुपगोऽन्तिकाश्रये’ इत्यमरः । एतेव निपतन्ती भुवि
निपतिता निषादेनाहतो विद्धो दयित प्रियो यस्या सा । अत एव विधुरीकृता विह्वली-
कृतेति विशेषणमासः । अथवा निषादाहतदयितेन विधुरीकृता विलिष्टीकृता ।
‘विधुर प्रत्यपेते म्यान्वृष्टिश्चिष्टयोरपि’ इति वज्रयन्ती । अभूततद्भावे चिव । ‘अम्य
त्वां’ इति दीर्घः । कुरीवोत्क्रोशयगाहनेव । ‘उत्क्रोशकुरौ समौ’ इत्यमरः ।
अपरिमेयविषादा निरवधिकशोका सती मन्दोदरी रावणाग्रमहिषी । नाथ नाथेति
प्रिय प्रियेति । वीसाया दिर्भावा । अमन्दमुखश्चक्रद विचुकुशे । विल्लपेल्यर्थः ॥

सत्प्रकारमेवाह—

या वीक्षिताजनि पुरा यमराजधानी
वीर ! त्वया सकलदिग्विजयोत्सवेपु ।
तामद्य दुर्विधिषलेन समस्तलोक-
साधारणः पुनरुपैष्यसि हा किमेतत् ॥ ९१ ॥

येति । हे वीर ! पुरा पूर्वं त्वया सकलदिग्विजयोत्सवेपु समस्तदिग्विजययाना-
महोत्सवेपु या यमराजधानी यमपुरी वीक्षिता दृष्टाजनि जाता ता यमराजधानी-
मयेदानीं दुर्विधिषलेन दुष्टदेववशेन समस्तलोकासाधारणः सकलजनसाधारणः सन्
पुनर्भूयोऽप्येक उपैष्यसि प्राप्स्यसि । एतदवस्थान्तरं किम् । हेति विषादे । ‘हा
विषादशुर्गतिषु’ इत्यमरः । वसन्ततिष्कादृष्टम् ॥

जनकः स्वयं दनुजवशनायको
दयितो जगत्रितयजैश्रशासनः ।
तनयः पुरदरजयीति गर्विता
विधिनाहमेवमधुना विडम्बिता ॥ ९२ ॥

जनक इति । जनको मम पिता मयः । स्वयं साक्षान् दनुजवशनायको दानव-
कुलश्रेष्ठः । तथा दयितः प्रियन्म । जेत्रेव जैत्रम् । जेनृशब्दात्तृचतात्प्रसादित्वा-
त्स्वार्थेऽण्यत्ययः । जगत्रितयस्य त्रैलोक्यस्य जैन जयशील आत्मनमाहा यस्य स
तथोक्तः । तथा तनयः । पुरदर जयतीति पुरदरजयीन्द्रजिन् । इत्येवप्रकरेणाह गर्विता
सजातगर्वा । जातेति शेषः । अनुनेदानीं तु विधिना देवेन । एव परिदृश्यमानप्रसा-
देणाह विडम्बितानुवृत्ता । सर्वसमर्थेणैकैः परिशेषितास्मात्यर्थः । तथा च रामायणे—
‘पिता दानवराजो मे भर्ता मे राक्षसेश्वरः । पुत्रस्तु शक्रनिपता इत्यहं गर्विता
मृशम् ॥’ इति । मधुमाविणीवृत्तम् ॥

राजन्यधर्मविदुषोऽपि रघूद्वहस्य

हत्वा यथाप्रजमथानुजपट्टबन्ध ।

आरभ्य वालिनमसशयमाविरासी-

दिक्ष्वाकुवंशसहजः कथमेव धर्मः ॥ ९३ ॥

राजन्येति । राज्ञोऽपत्यानि पुमासो राजन्या क्षत्रिया । 'राजधनुरायण' इति
यत्प्रत्ययः । राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणं साधु । तेषां धर्मविदुषो धर्मज्ञस्यापि रघूद्वहस्य
श्रीरामस्य यथा यद्वदप्रजं हत्वा । अथानन्तरमनुजपट्टबन्धोऽनुजस्य साम्राज्याभि-
षेको वालिनमारभ्य असशय नि सदेहम् । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । आविरासीत्प्रा-
दुरभूत् । एषोऽयं धर्मः कथं जुतो वा । इक्ष्वाकुवंशस्य परमधर्मोऽस्येक्ष्वाकुकुलस्य
सहजो नियतः । न सहज एवेत्यर्थः । अतः इक्ष्वाकुकुलावनसस्य श्रीरामस्यायं न धर्मः
इति भावः । वसततिलकाराट्टाम् ॥

अहह निहता लङ्का बालानलेन हनूमत

परमधनिजापातिमत्यानलेन भवानपि ।

सुखमहमिहासीना शोकानलेऽपि यदीदृशे

प्रभवति न मा हन्तुं प्रायः स एव चित्तानलः ॥ ९४ ॥

अहहेति । अहहेति खेदे । 'अहहेल्लङ्घते खेदे' इति विश्वः । तदेवाह—हनू-
मतो बालानलेन लङ्का परमत्यन्तं निहता दग्धा । अवनिजाया सीताया पातिव्रत्यं
पतिव्रतधर्मं एवानललेन भवानपि निहतः अहं निवेदनीमीदृशोऽनिर्वाच्ये शोकानले
सति यद्यपि सुखं निर्विचारमासीनावस्थिता । दाहकाले कथमासीनेत्यत आह—स एव
सोऽयं चित्तानलश्चित्ताभिः प्रायो भूना मा हन्तुं नाशयितुं न प्रभवति समर्थो न भवति ।
कथमन्यथात्मानं न दहतीति भावः । हरिणीवृत्तम् ॥

तदहमिदानीं सायंदिने भगवतः सवितुः प्रमेव प्रविश्य जातवेदस-
श्चन्द्रिकेव चन्द्रमसः तडिदिव तडिद्वन्तं भवन्तमनुसरन्ती निर्वापयामि
निरन्तरविरहदहनदह्यमानमात्मानम् ॥

तदिति । तत्तस्मात्कारणादिदानीमहं सायंदिने सायंकाले । सायमिलज्ययं दिन-
शब्देन सुप्तुपेति समस्यते । भगवतः पूज्यस्य सवितुरादित्यस्य प्रभाद्युतिरिव जात-
वेदो हिरण्यं यस्मात् जातवेदसमग्निम् । 'जातवेदास्तनूनपान्' इत्यमरः । प्रविश्य ।
सवितृप्रभाया सायमग्निप्रवेशे 'आदित्योऽन्तमयज्ञग्निमनुप्रविशति' 'अस्तयमग्निं वा
आदित्यं सायं प्रविशति' इत्यादिश्रुतिरेव प्रमाणम् । चन्द्रमसं चन्द्रं चन्द्रिणं कौमुदीव
तथा । तडितोऽस्य सतीति तडिद्वान्मेषः । 'तमौ मत्वर्थे' इति भट्टशाय पदकार्यं
न भवति । किंतु 'वय' इति मतुपो मकारस्य वकारः । अपदत्वान् जडत्वम् ।

१ 'बालिनमय कथम्' इति पाठः २ 'शोकानलेन' इति पाठः ३ 'चित्तानलः' इति
पाठः ४ 'सायतनसमय इव सवितुः' प्रभा भगवति प्रविश्य' इति पाठः ५ 'जातवेदसि'
इति पाठः

तडिद्विद्युदिवैद्युपमा । भगन्तमनुमर अनुवर्तमाना चिताविरोहणेनानुगच्छती सती
निरन्तरविरहदहनेनाविच्छिन्नवियोगाग्निना दह्यमान ताप्यमात्मात्मान देह निर्वापयामि
सुगयामि । त्वया साध प्रमिद्धाग्निप्रवेगमतरा तादृग्विरहशोकानलपतितसतापस्य
निर्वाणसम्भवात् । 'आर्ताते मुदिते दृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या नारी
मा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥' इति स्मरणान् पतिप्रतापमत्वाचेति भाव । एतेन प्रसिद्धा-
नलापेक्षया विरहानलस्यात्यन्तसतापमरुत सूच्यते ॥

इत्यादिकरुणपरिदेवनवती प्रजावती निवृत्य निर्वर्त्य च निजाज्ञया
निशाचरपतेर्यथाविधि समेधं पितृमेधं सविधमेधमानविषादं विमी-
षणमशेषराजाधिपतिं विधातुमखिलतीर्थैर्हृतैरम्भोभिरम्भोधर इव
दौषदहनाकुलं वनस्पतिं रघुपतिरभ्यपिञ्चत् ॥

इतीति । इत्यादि एवमादि रुणापरिदेवनवती श्रोतृणा शोकजनकविलापवती
प्रजावती भ्रातृजाया मन्दोदरीम् । 'प्रजावती भ्रातृजाया' इत्यमर । निवृत्त्यारोह-
णाग्निभिर्वेशानिषिष्य निजाज्ञया । 'मरणारानि चेष्टाणि निरुक्त न प्रयोजनम् ।
क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥' इत्यादिरामायणोक्तरीत्या स्वनिदेशवचनेन
निशाचरपते रावणस्य यथाविधि यथाशास्त्रम् । मेधा बुद्धिविशेष । श्रद्धेति यावत् ।
ज्ञेया सहित यथा तथा पितृमेध पितृयन्त्रम् । 'प्रजापतिरभ्यमेधमसृजत्' इत्यादौ मेध-
शब्दस्य यागपरत्वेन व्याख्यानात् । निर्वर्त्य कृत्वा च । सविधम् । समीप इत्यर्थः ।
एधमानविषाद प्रवर्धमानमेध विमीषणमशेषराज्याधिपतिं लङ्कासङ्गमाम्राज्याधिपतिं
विधातुं कर्तुं रघुपति श्रीरामोऽखिलतीर्थैर्हृतैरम्भोऽशेषपुण्यतीर्थैर्भ्य आहृतैरानीतैरम्भो-
भिर्दौषदहनाकुलं वनवाहिसतापित वनस्पतिं दृश्यम् । 'वनस्पतिर्बृहन्माने दिना पुष्पै
पल्लवैर्' इति विश्व । अम्भो रतो मेध इव । अभ्यपिञ्चदभ्यपिञ्चवान् ॥

अथ दशरथनन्दनाभिषेका-

दधिगतराज्यपदो विमीषणोऽयम् ।

अनुदिनमभिवृद्धमण्डलोऽभू-

दरणकरामृतपूर्णो यथेन्दु ॥ ९५ ॥

अथेति । अथानन्तर दशरथनन्दनाभिषेकच्छ्रीरामविरचितमूर्धाभिषेकादधिगत
प्राप्त राज्यपद साम्राज्यस्थान यस्य स तथोक्तः । 'पद व्यवसितराजम्यानलक्ष्माद्वि-
स्तुप्तु' इत्यमर । अयं विमीषणोऽनुदिनं दिने दिने । वीर्यायामव्ययीभावः । अरुणकरा
सूर्यकिरणा एव अमृत तेन पूरणमाप्यायन यस्य स तथोक्तः । इन्दुर्यथा इन्दुरिव ।
अभिवृद्ध प्रवृद्ध मण्डल राष्ट्रं विभ्यश्च यस्य स तथोक्तोऽभूत् । इन्दोररणकरयुक्तं वमुक्तं

१ 'निशाचरपतेर्यथाविधि निजाज्ञया पितृमेधमयेन सविधम्' इति पाठः २ 'तीर्थोपहृतै-
रम्भोभि' इति पाठः ३ 'दावानलाकुल' इति पाठः ४ 'पूरणादिवेन्दु' इति पाठः

बराहमिहिरेण—‘सलिलमये शशिनि रवेदावितयो मूर्च्छितास्तमो नेशम् । क्षपन्नि
दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरम्यान्त ॥’ इति । श्लेषसङ्कीर्णयमुपमा पुष्पिताग्रावृत्तम्—
‘अयुजि नयुगरेफनो यमारो युजि च नचा चरगाश्च पुष्पिताग्रा’ इति लभणात् ॥

तत ,

तत इति । ततो विभीषणाभिषेकानन्तरम् ।

सीतामुदीक्ष्य निभृतेन विभीषणेन

नीतामुदारगुणरूपवती सतीनाम् ।

देवस्य तत्क्षणमभूद्दशकण्ठकृष्टा-

मानन्दशोकरसयन्धुरमन्तरङ्गम् ॥ ९६ ॥

सीतामिति । निभृतेन निधितेन । करणत्रितयपरिशुद्धेनेत्यर्थः । विभीषणेन
नीता समीपं प्रापिता सतीना स्त्रीणां मध्य उदारानि गम्भीराणि गुणरूपाणि गुणा
सीशीत्यादयो रूप सान्दर्भ्यं चास्या सतीनि तयोक्ता निष्कलङ्का दशकण्ठकृष्टा
रावणापहृता सीतामुदीक्ष्य दृष्ट्वा तक्षणम् । तस्मिन् क्षण इत्यर्थः । देवस्य स्वामिन
श्रीरामम्यान्तरङ्गमन्तःकरणमानन्द सीतादर्शनजनितहर्षं शोक ईदृशीमिमां दृष्ट्वा
दुराचारो रावण कथं तूष्णीं म्यास्यतीति दुःखम् । अथवा एतावन्तं कालमलम्बन्-
परिङ्क्षिष्टेयमभूदिति विपादः । तावेव रमौ ताभ्यां बन्धुर परिपूगमभूत् । वमन्त-
निलसावृत्तम् ॥

अनन्तरमरन्धतीव पवित्रचारित्रनिघेरधिदेवता पतिदेवतेयमना
दिपुंसोऽपि परस्य मर्त्यधर्मेण प्रत्यायनाय नायकस्य पुरं पुरदरमुखा-
न्वर्हिमुखांश्चान्पुरस्कृत्य भगवन्तमरविन्दासनमिन्दुकलेव पुनरुदेप्यन्ती
तपनमिव दहनमनुजगाहे ॥

अनन्तरमिति । अनन्तर श्रीरामस्यानन्दशोकवेसानन्तरमिव सीता अरन्धती
वसिष्ठधर्मपत्नीवैद्युपमा । पवित्रचारित्र परिशुद्धममाचार एव निधिर्निक्षेपस्तस्याधि-
देवताधिष्ठानदेवता । निल निरतिशयनिर्मलचारपरिपूरितेत्यर्थः । तथा पतिदेवता
परमपतिव्रता । परस्य परमाननोऽनादिपुंस पुराणपुरुषम्यापि नायकस्य पत्न्यु श्रीरा-
मस्य पुरो मर्त्यधर्मेण । स्वयं मर्त्यत्वेनावतीर्णत्वादिति भावः । प्रत्यायनाय विश्वासो
त्पादनायम् । ‘प्रत्ययोऽधीनज्ञापयज्ञानविश्वासहेतुषु’ इत्यमरः । पुरदरमुखान्द्रादी
न्वर्हिर्हुताशो मुखं येषां तान्देवान् । ‘वर्हि कुशहुताशयो’ इति विश्वः । ‘अग्नि-
मुखा वै देवा’ इति श्रुतेः । तथा भगवन्तं पूज्यं षड्गुणधर्मसम्पन्नं वा । अरविन्दा-

- १ ‘तत’ इति नास्ति कश्चित् २ ‘नीताम्’ इति पाठः ३ ‘सीतान्’ इति पाठः
४ ‘सीतवतीम्’ इति पाठः ५ ‘दशकधरादे’ इति पाठः ६ ‘तदनन्तरम्’ इति पाठः
७ ‘निधि’ इति पाठः ८ ‘पुनोऽपि मर्त्यधर्मेण’ इति पाठः ९ ‘पुर’ इति नास्ति कश्चित्
१० ‘अवजगाहे’ इति पाठः

सत ब्रह्माण च पुरस्कृत्य पुरोयाय । तासांशीकृत्येवम् । तेषां तदा सनिहितत्वादिति भावः । इन्द्रमुला चन्द्रस्तेव पुनर्भूयोऽपि उदेयन्ती सती तपन सूर्यमिव । दहन-मग्निमनुजगाहे प्रविवेश । इन्द्रमुलाया बुद्ध्या तपनप्रवेश आगमतिद्ध ॥

प्राविक्षद्विचिंषि पर निजशुद्धिहेतो-
दंष्ट्री विंशुद्धचरिता जनकस्य पुत्री ।
अहश्चिर हि यदपावनवस्तुसङ्का-
त्यक्त स्वय तदमुना दमुना यमूय ॥ ९७ ॥

प्राविक्षदिति । विंशुद्धचरिता परमपवित्रचरिता देवी पूज्या जनकस्य पुत्री जगद्गी निजशुद्धिहेतोः । आत्मविशुद्ध्यधनेष्वेत्यर्थः । 'पठ्यी हेतुप्रयोगे' इति पठ्यी । अर्चयि च्चलने प्राविक्षत्प्राविष्टवती । विशतेर्लुङ् । 'शल् श्लुपभादनिट् क्त्वं' इति क्त्वादेशः । दमुना च्चलनस्तु । 'सप्तार्चिर्दमुना शुक' इत्यमरः । चिरम् । चिरकालमारभ्येत्यर्थः । अपावनवस्तुनादपवित्रवस्तुसंपर्कात् । स्वयं सर्वमक्षकृत्वादिति भावः । यदहो दुरितम् । सपादितमिति शेषः । 'अहो दुरितदुष्टृतम्' इत्यमरः । तदित्यस्य तृतीयाधेयं । तेनेत्यर्थः । अहम्वा स्वयं लक्षो विमुक्तो बभूव । आत्म-विशुद्ध्यर्थं प्रविष्टाया परमपवित्रताया जनकपुत्र्या तत्संपर्कत्वस्य सकलदुरितविमुक्ति-द्वारा परिशुद्धोऽभूदिति महदेनशब्दार्थमित्यर्थः । अत्र दमुनसो दुरितसंबन्धनाद्वि-मुक्तयोरसंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिमेव । एतेन ज्वलनापेक्षयाप्यसन्त-पवित्रवमया व्यज्यते ॥

विशुद्धशीलमनलेन सङ्काद्विदेहजा तत्र विलोक्य सीताम् ।

प्रभा पुन प्रत्युपसीव पूषा प्रेत्यग्रहीत्सोऽग्रसरो रघूणाम् ॥ ९८ ॥

विशुद्धेति । तत्र तस्मिन्समये रघूणामग्रसरो रघुनायकः ॥ आरामेन मनलेन सङ्कादप्रसङ्गादेतो विशुद्धशीला परमपावनममाचाराम् । विशेषणमेतत्प्रभायामपि योज्यम् । विदेहजा जनकमहाराजपुत्रीम् । कुलीनामेत्यर्थः । अयोनिजामिति च गम्यते । सीता विलोक्यात्वादरेण दृष्ट्वा पूषा सूर्यः । प्रत्युपस्थुष काले । 'उप प्रत्युपसी अपि' इत्यमरः । प्रभा निजशोभासिव । पुनः प्रेत्यग्रहीत्परिगृहीतत्वात् । उपमालङ्कारः । एतेनानयोरसन्तापिनाभावसंशयो व्यज्यते । वृत्तमुपजातिः ॥

अथ दशरथिरधिगतनिजप्रशंसाविधिना विधिना पुर प्रददयमान
१ विमानगत महारथं दशरथं प्रणिपत्य प्रपद्य शिरसि तदनुशासनं

१ 'पवित्र' इति पाठः २ 'जनकेन्द्रपुत्री' इति पाठः ३ 'जनलानुपद्वाय' इति पाठः
४ 'पर्यग्रहीतामसर' इति पाठः ५ 'दशरथीरधिगत' इति पाठः ६ 'प्रददयमानम्'
इति पाठः ७ 'विमानाधिगतमहारथम्' इति पाठः ८ 'प्रतिपद्य च', 'प्रानेय' इति पाठौ.

पाकशासनवरप्रत्युत्थिवितै प्रमुदितैर्हरिभिरनुगम्यमान प्रमोदमान
मना सुप्रीवेण सह भाषमाणं विभीषणं सकरणमालोक्यन्ननुजेन
सीतया च सममयोध्यामभिगन्तुकाम कामचर विमानवरमाररोह
कमपि कौत्रेरम् ॥

अथेति । अथ सीतापरिग्रहानन्तरम् । दशरथि श्रीरामोऽध्यात प्राप्तो नि-
प्रगसाविधिरात्मस्तुतिविशान येन ॥ तथोच्येन । 'मवात्रारायणो देव धामा
श्चक्रायुध प्रभु । एकशृङ्गो वराहम्भ भूतमप्यसपन्नजित् ॥' इत्यादिनामान स्तु-
तेत्यर्थः । विविना प्रह्वणा पुरोऽग्रे प्रदर्श्यमानम् । एषोऽयं तव पिता दशरथस्त्व
दृशनार्थमागत इति हन्निर्देशेन लोचनगोचरीक्रियमाणमित्यर्थः । विमानगन व्यो-
मानारूढम् । 'व्योमयान विमानोऽस्त्री' इत्यमरः । महारथ महामान दशरथः प्री-
त्य नमस्कृत्य तस्य दशरथस्यानुशासनम् । 'कृतं कर्म यश श्रय प्राप्त ते शत्रु-
सूदन । भ्रातृभि सह राज्यव्यो दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥' इत्यात्मनचनमित्यर्थः । शिरसि
प्रपद्य प्राप्य । अभ्युपगम्येति यावत् । पादशामनवरेणेन्द्रतवरेण प्रत्युत्थावितै-
रनुप्राणितैः । अत एव प्रमुदितैरनुगम्यमान प्रमोदमानमना प्रहृष्यमाणान्तं करण ।
तथा सुप्रीवेण सह भाषमाणं सौहार्देन किमपि सत्पन्तं विभीषण सकरणं सदयमा-
लोक्यन्वदयन् । अनुजेन लक्ष्मणेन सीतया च सममयोध्या निजराजधानीमभिगन्तु-
कामो जिगमिषु सन् । 'तु काममननोरपि' इति तुमुनो मध्यरलोपः । कमप्यनिर्वान्य
कौत्रेर कुत्रैरसबन्धिनम् । 'तस्यैदम्' इत्यण् । कामचर खैरचारिण विमानवर
पुष्पकारयन्व्योमयानप्रेष्टमाररोहाधिष्ठितवान् ॥

आरुह्य पुष्पकमयं विदितानि तानि

लङ्कोपकण्ठदशकण्ठरणाङ्गणानि ।

सिन्धुं गभीरमपि सेतुनिबन्धनं च

सदर्शवन्मृगदृशं स जगाम रामः ॥ ९९ ॥

आरुह्येति । सोऽयं राम पुष्पकमारुह्य तानि पूवाकचरितानि विदितानि प्रसिद्धानि
लङ्कोपकण्ठे लङ्कापुरनिकटे यानि दशकण्ठरणाङ्गणानि रावणममरभूमयन्तानि च ।
गभीरं गाम्भीर्यगुणयुक्तं सिन्धुमपि मसृष्टं च सेतुनिबन्धनं च मृगीदृशं सीताया
सदर्शयस्तदेतदिति प्रदर्शयष्यगाम । वसन्ततिलकवृक्षम् ॥

उपरि यथा यथा मणिविमानमुदञ्चति न-

स्तरणि तथा तथा विपुलतामुपयाति नमः ।

महिचलये तु पल्वलमवेक्ष्य महाम्बुनिधिं

पवनभुवे निवेद्य च हसन्ति परे हरयः ॥ १०० ॥

१ 'प्रमुदितै' इति नास्ति कचित् २ 'समाप्राणो' इति पाठः ३ 'ज्वल्लोक्यन्'
इति पाठः ४ 'च सीतया' इति पाठः ५ 'राम' खेचरम्' इति पाठः ६ 'किमपि'
इति पाठः ७ 'मृगदृशम्' इति पाठः

उपरीति । हे तरुणि मैत्रिलि, नोऽस्माकं भवन्धि मणिविमान रत्नसंचितव्यो-
मयान् । यथा यथा येन येन प्रक्षरेण । नोपसाया द्विर्भाव । उपर्युध्वमुदमति
गच्छति तथा तथा तेन तेन प्रमारेण । पूर्ववद्विर्भाव । नमोऽन्तरिक्षम् । त्रिपुलता
विशालतामुपयाति । अनन्तत्वात्तथा प्रतीयत इत्यर्थः । महिबलये भूमण्डले तु ।
'इयापो सृजाच्छन्दसोर्बहुलम्' इति महीशब्दस्य ह्रस्वः । महाम्बुनिधिं महासमुद्रं
पल्लवमल्पसरं प्रायमवेक्ष्य दृष्ट्वा । पल्लवमिवेतु प्रेक्षाः । अवपूर्वादीक्षते क्तवो त्यगा-
देशः । दूरस्थस्य महतोऽप्यल्पतया प्रतीतेऽन्त्रेकप्रसिद्धत्वादिति भावः । पवनभुवे हनूमते
निवेद्य प्रदर्श्य च परे अन्ये वानरा उच्यन्ते ॥ कृत्स्नोऽप्यम्बुनिधिरेव प्रतिभाति,
तदेकदेशोऽहमेव तव का प्रतिष्ठितमिमांशेण परिहसतीत्यर्थः ॥

अथ तत्तत्स्थानानि प्रदर्शयिष्ये सीता संबोधयति—

प्रिये विदेहराजनन्दिनि, विनतानन्दनमप्यतिशेते विमानवेगः ॥

प्रिये इति । हे प्रिये, विदेहराजनन्दिनि जनकनन्दिनि सीते, विमानवेगो
व्योमवाहनरथो विनतानन्दनं गरुत्मन्तमप्यतिशेते । ततोऽप्यतिवेगेन गच्छतीत्यर्थः ।
'गरुत्मान् गरुडस्ताक्ष्यां वैनतेय खगेधर' इत्यमरः ॥

तदेव प्रतिपादयति—

तथा हि,

तथा हीति । प्रतिपादनप्रकारमेवाह—

यद्यदूरे पुर पश्यन्निच्छामि तव शसितुम् ।

तत्तदन्वगपि द्रष्टुमपि वक्तुं न पार्यते ॥ १०१ ॥

यद्यदिति । पुर पुरस्तात् । दूराद्यद्वस्तु स्थानं वा पश्ये तव शसितुं कथयितुं
निच्छामि तत्तद्वस्तु स्थानं वा अन्वक्तुं पश्चाद्द्रष्टुमपि तथा वक्तुमपि न पार्यते न शक्यत
इति वैगतिशयोक्तिः । तथापि वक्ष्यामि शृण्विति वाक्यशेषः ॥

तरुणि घरणीसुते, पश्य श्रूयमूकोऽयम् । विम्याधरे, पम्पासर
इदम् । कम्बुकण्ठि, कम्बुनिधेनमूरियम् । करभोष्ट, खरादिकल्ह-
स्थानमिदम् । मधुरालापिनि, मम पर्णशालेयम् । मत्तेभगामिनि,
मायामृगमृगयावनमिदम् । कुटिलायतकरारि, गोदाघरीयम् । कुम्भि-
कुम्भस्तनि, कुम्भसमवायतनमिदम् । विधुमुखि, विराधविध्वंसन-
भूमिरियम् । कञ्जलोचने, महामुनेरत्रेराश्रमपदमिदम् । विदेहराज-

१ 'तथा हि' इति नास्ति कश्चित् २ 'द्रष्टुं तत्क्षणेनावधार्यते' इति पाठः ३ 'निबधनम्'
इति पाठः ४ 'स्थलम्' इति पाठः ५ 'इन्द्रमुखि, विराधविध्वंसनवनमहीयम्' इति पाठः
६ 'विपुलविजोचने' इति पाठः

पुत्रि, चित्रकूटोऽयमिति विविधा कथाः कथयन्नेवायमञ्जसा भागी
रथीपरिसरगत भरद्वाजमुने. प्रशान्तं पावनं तपोवनमयासीत् ।
अभापत च मैथिलीम् ॥

तरुणीति । हे तरुणि सुन्दरि, धरणीमुते भूपुत्रि सीते, अय परिदृश्यमानं
ऋष्यमूको ऋष्यमूकाख्यपर्वतस्य पश्यावलोक्य । हे विम्बाधरे विम्बोष्ठि, पम्पासर
इदम् । यत्र मया रावणापहरणसमये यस्य तीरे त्वद्विरहवेदनया बहु विलपितमिति
भाव । हे कम्बुकण्ठि शङ्खसदृशग्रीवे, 'अङ्गगानरुष्टेभ्यश्च' इति ङीप् । एतेन
महाभारत्यलक्षणसपत्तिं सूच्यते । तदुक्तं सामुद्रिकशास्त्रे—'स्यादोमवर्जितसुरो मृदु-
लान्नाना ग्रीवा च कम्बुनिचिता च मुखानि दत्ते' इति । कम्बुनिचिता त्रिरेखा-
व्याप्तइत्यर्थः । इयमेषा कचन्धस्य कचन्धख्यदानवस्य निवनभूर्विध्वसनस्थानम् ।
येन सुभावसदृश्य तत्प्राप्तिसाधनमुपदिष्टमिति भावः । करभाविबोर यस्यास्तस्या
सञ्जुद्धि हे करभोर । 'ऊत्तरपदादौपम्ये' इत्युक्तप्रत्ययः । अत एव हस्तः । 'मणि
वन्धादारुनिष्ठ करस्य करभो वहि' इत्यमरः । इदं खरादीनां कल्हस्थानं युद्धभूमिः ।
एतदादि त्वया दृष्टचरमिति भावः । हे मरुतालपिनि मनुभाषिणि, इयं मम पर्ण-
शाला । अयमावयोरदृष्ट इत्यर्थः । हे मतेभगामिनि मन्दयाने, इदं मायामृगस्य
मायामृगरूपधारिणो मारीचस्य भृगयावनम् । तद्वसनकाननमित्यर्थः । इटिलाउ-
चिता गता । तथाभूताया एव मोहनत्वात् । आयता रीर्षा च क्वरी केशपाशो
यस्यास्तस्या सञ्जुद्धि हे इटिलावतक्वरी, 'क्वरी केशपाश' इत्यमरः । 'जान-
पद-' इत्यादिना ङीप् । इयं गोदावरी । हे कुम्भिभुम्भस्तानि करिकुम्भपृथुलकुचं ।
'स्नाद्वाचोपसर्जनादसयोगोपधात्' इति ङीप् । इदं कुम्भसंभवायतनमगस्त्याधमः ।
'अगस्त्य कुम्भसंभव' इत्यमरः । हे विधुमुखि चन्द्रानने, पूर्ववत् ङीप् । इयं
विराधस्य विध्वसनभूमिर्विनाशस्थानम् । हे कञ्जलेचने पद्मनयने, इदं महामुनेर्मुनि-
पुगवस्यानेराधमपदं तपोवनस्थानम् । हे विदेहराजपुत्रि जनकनन्दिनि, अयं चित्र-
कूटपर्वतः । इत्यनेन प्रकारेण विविधा नागाप्रसारा कथा आन्यथाच । 'चित्ति-
पूजिवधितुम्बिचर्चश्च' इत्युक्तप्रत्ययः । कथयन्ससन्नेवाम श्रीरामोऽञ्जसा श्रुतं भागी-
रथीपरिसरे गङ्गाप्रातभुवि । 'पर्यन्तभू परिसर' । भरद्वाजमुनेः स्वग्निः । प्रशान्त
प्रसन्नम् । निर्वैरमित्यर्थः । पावनं पवित्रं चेति मिथो विशेषणविशेष्यभावविवक्षायां
'विशेषण विशेष्येण बहुलम्' इति समासः । तपोवनमाधममयासीत् । प्राविशदित्यर्थः ।
यातेर्लुङ् । 'यमरमनमाता सकच' इति सगागमः । 'अस्तिविचोऽपृक्ते' इतीडागमः ।
मैथिलीं चाभापतावोचत ॥

उक्तप्रकारमेवाह—

प्रसुप्तयैर्हिणश्वासपारणासुंकृती हरिः ।

कण्डविनोदनोत्कण्ठी कण्ठीरचनलैर्मृग ॥ १०२ ॥

प्रसुप्तेति । हरिभुञ्ज । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहाशुवाजिषु । शुक्राहिकपि-
मेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥' इत्यमर । प्रसुप्तस्य निद्रालोर्गर्हिणस्य मयूरस्य ये
स्वासा नि श्वासमारुतासेषा पारण्या भोजनेन मुहृती धन्य । 'मुहृती पुण्यवान्धय'
। 'न्यूरो बहिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गमुक्' इति चामर । बर्हिणभुजङ्गयो सहज-
वरे सत्यपि महामुनिमहिम्ना प्रसन्नत्वादाधमस्य निर्भयसानिध्यसम्भवादिति भाव ।
तथा मृगो हरिण कण्ठीरवनवै सिंहनखरै कण्डूविनोदनोत्कण्ठी कण्डूल्यपनोद-
नोत्सुक । पूर्ववद्भाव । सहजमपि वैर सत्यज्य खैर विहरन्ति मृगपनगादय इति
मुनिर्महातप सामर्थ्यं सन्यते ॥

तत्र भरद्वाजविहितविधिधातिष्य तदैव पदवीं दवीयसीमंति-
लङ्घय पुनरयोध्यासविधमासीदन्नप्रत एव हनूमदावेदितोदन्तमर-
न्धतीजानिपुर सरमजस्रमौनन्दराप्पाकुलितालोकैरमात्यादिलोकै
परिगतमतिपावनतपोधनत्रतमाजानभक्तिभरितमागच्छन्तं भरतमव-
लोकयन्नर्तिवन्तस्ततया तद्विमानादधरोद्वेगय देवो दशकण्ठरिपुह-
दकण्ठत ॥

तत्रेति । तत्राश्रमे भरद्वाजेन विहित कृत विविधातिष्य नानाप्रकारातिथिस-
त्करो यस्य स तथोक्त । तथैव दवीयसीं दूरतराम् । 'स्यूलदूर-' इत्यादिना पूर्व-
गुणस्यादिपरलोपो । 'द्विचनविभज्य-' इत्यादिना ईयमुन् अवादेश । 'उगितथ'
इति ङीप् । पदवीं मार्गमतिलङ्घयानिकम्ब्य पुनर्भूय । वास्यालसारे वा । अयो-
ध्याया सविध समीपमासीदन् प्राप्तुवन् । अप्रत पुरस्तादेव हनूमता आवेदितो निवे-
दित उदन्त श्रीगमागमननृपान्तो यस्य तम् । अत एव अहन्गती जाया यस्य स
अहन्धीजानिर्वसिष्ठ । 'जायाया निङ्' इति निगदेश । पुर सरोऽप्रेसरो यस्य
तथोक्तलम् । शेषिक कप्रत्यय । तथा अत्र निरन्तर आनन्दनाम्पराजुलिता
आलोक्य दर्शनानि येषां तै । 'आलोक्य दर्शनोद्भोतो' इत्यमर । अमात्यादिलोकै
मुन्यादिमन्त्रिपते परिगत परिवेष्टितमनिपावनमलन्तपरिशुद्ध तपोधनत्रत जटाव
स्करधारणकन्दमूलाशनाय शयनत्रयचर्यादितप स्वाचारो यस्य तम् । भक्ति पूज्यै-
धनुगग । आनानभक्त्या स्वभावसिद्धभक्त्या भारत पमिपूर्णम् । निवभक्षितपर-
मित्यय । 'भक्तिनिषेवणे गणे रचनायाम्' इति शब्दागवे । आगच्छन्तमायान्त
भरतमवलोकयन्नालोकयन् । अतिक्मलत्वेन हेतुना । 'श्रीमान्निगद्यस्तु वत्मन्'
इत्यमर । 'वत्साभ्यां कामधले' इति लच्प्रत्यय । ततस्तद्विमानात्पुष्पादधरो-
द्वेगय देव स्वामी दशकण्ठरिपू रावणान्तक श्रीराम उदकण्ठतोत्कण्ठिवान् ।
ऐच्छदित्यय ॥

१ 'विनिपातियेय' इति पाठ २ 'अनील' इति पाठ ३ 'उदन्तसमागच्छन्तम्'
इति पाठ ४ 'आनन्दाशुबलविह्वलिना गेवैरनायलोत्रै' इति पाठ ५ 'आगच्छन्तम्'
इति नास्ति क्वचित् ६ 'अन्तमना विमानाधरोद्वेगाय दशकण्ठ' इति पाठ

तदानीं सीतामामञ्चितवाञ्छीराम इत्याह—

यानं मदाशयमवेत्य यथा यथैत

तारापथादवतरत्यवनीकुमारि ! ।

आसेदुषीं सविधमद्य तथा तथा भू

रत्यादरेण भवतीमनुगच्छतीव ॥ १०३ ॥

यानमिति । हे अवनीकुमारि सीते ! एतदम्भदविष्टित यान पुष्पं कर्तुं मदाशय ममावरोहणमिप्रायमवेत्य ज्ञात्वा यथा यथा तारापथादन्तरिक्षात् । ‘अत्यादरा’ इति वा पाठः । अत एवावतरत्यवरोहति । तथा तथा भूस्त्वन्माता भूदेवी । अयोदानीं सविध समीपमासेदुषीमत्यादरेणात्यन्तपुत्रिकाप्रेम्णा भवती पूज्या त्वाम् । ‘भातेईवतु’ इति ङवतुप्रत्ययः । पूर्ववदनुगच्छन्त्यभ्युद्गच्छतीवेत्युत्प्रेक्षा । यथा दूरादागता पुनीं माता अत्यन्तादरेणाभ्युद्गच्छति तद्वदित्यर्थः । वसन्ततिलगा वृत्तम् ॥

इत्थं वदन्निन्दुमुखीं सलील देव ह्रवगाधिपदत्तहस्त ।

विभीषणावेदितया पदव्या विमानतो मन्दमवाहरोह ॥ १०४ ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रसारेण । ‘इदमस्थमु’ इति थमुप्रत्ययः । इन्दुमुखी सीता इति सलील सखिलास वदन् । देव स्वामी श्रीराम ह्रवगाधिपेन मुप्रावेण दत्तहस्तो राजलक्षणत्वाद्वितीयं हस्ताबलम्बो यस्य स तथोक्तः सन् । विभीषणावेदितया इत आगम्यता देवेनेति निर्दिष्टया पदव्या मागेण । पथ करणत्वं व्याख्यातं पार् । विमानतो विमानात् । पञ्चम्यास्तमि । मन्दं शनैरवाररोहावहद्भवान् ॥

प्रणीतमणिपादुकं प्रणतमग्रतः पादयो-

रदस्य भरत जवानुपनयन्भुजाभ्यन्तरम् ।

उदीक्ष्य च तप कृशं वपुर्मुप्य वात्सल्यत

करेण स मुहुः स्पृशन्न विरराम रामधिरम् ॥ १०५ ॥

प्रणीतेति । प्रणीते श्रीरामचरणसन्निधानं प्रापिते मणिपादुके पूर्वं राज्यपरिपालनपुरस्कारार्थमानीते माणिन्यपादुके येन तं पादयोरग्रतः पुरस्तात्प्रणतं नमस्कृतं भरतः जवादादरातिशयप्रयुक्तयादुदस्योऽग्नौ । भुजाभ्यन्तरमुपनयन् । गात्रमालिङ्गञ्जित्यर्थः । तथा तपसा व्रतोपवासादिना कृशं क्षीणममुप्य भरतस्य वपुः शरीरमुदीक्ष्य दृष्ट्वा च वात्सल्यतः सोदरस्नेहान्करणं मुहुः पुनः पुनः स्पृशन् परिमार्जयन् स रामधिरं न विररामं न विरतोऽभूत् । तदुपलम्बिता पर्येषानन्यमलं प्रावर्ततेत्यर्थः । ‘व्याहृतिभ्यो रम’ इति परस्मैपदम् । पृथ्वीवृत्तम् ॥

पश्यन्ननन्द भरतः परिरभ्य दोभ्यां

सौमित्रिमार्यसमदुःखं हंशीकृताङ्गम् ।

सोऽय सुखोपनतरायपराङ्मुखाय

तस्मै पुन सहजभक्तिद्वन्द्वताय ॥ १०६ ॥

पश्यन्निति । भरत आर्येण पूज्येन श्रीरामेण सम दुःख दुःखानुभवो यस्य स जत एव वृत्तीकृतमत्र शरीर यम्येति बहुव्रीहिर्गर्भितो विशेषणसमास । अथवा आर्यममदुःखेन वृत्तीकृतमत्र अन्तर्मध्येनानुभूतवन्त मोक्षिन्नि लक्ष्मण पश्यन्तोभ्यां बाहुभ्यां परिरभ्याल्लिङ्ग्य ननन्द । आर्यसहवासेनाय धन्योऽभूदिति अनुतोष । तथा सोऽय सोमित्रिश्च सुखेनोपनते खय संप्राप्ते राज्ये पराङ्मुखाय । आदररहितायेत्यर्थः । कुत । सहजभक्त्या दृढ गाढ व्रत थीरमागमनपर्यन्तमयोध्या न प्रवेद्यामीत्यादिरूपनियमो यस्य तथोक्त्या तस्मै भरताय । पुन शब्दो वाक्याल्लङ्कारे । ननन्द । नग्राज्यदानतत्पर भरत इष्ट्वा पर जहपेत्तयम् । गुणानां परमादरास्पदत्वादित्यमयो ना भिनन्दन युक्तमिति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ भरतोऽपि पुरतोऽभिर्ग्रादितपुरतः पौरुषनिघ्नेन शत्रुघ्नेन समं देवीं प्रणम्य जनरुनन्दिनीमुन्मनीकृत्य सावरोधवधूकान्मुप्रीवद-
शप्रीवानुजादीन्यथोचिताभिरुपचर्याभिरभ्यर्हितवसिष्ठमामन्त्रितमन्त्रि-
लोकमनुग्रहालोकानुगृहीतपौरवर्गमग्रजन्मान विमानगतमेव सबहु-
मानमौनन्दयन्नयदपनीतरुज निजाश्रमपदम् ॥

अथेति । अथानन्तर भरत पौरुषनिघ्नं पुरुषकाराधीनेन । 'अधीनो निघ्न आयत्त' इत्यमरः । शत्रुघ्नेन समं सह पुरतः प्रथममभिवादिनो नमस्कृत पुरतः परमपुरुष धारामो यन्मि-कर्मणि तद्यथा तथा देवी जनरुनन्दिनीं सीतां प्रणम्य । तथा यथोचिताभिर्यथार्हाभिरुपचर्याभिरुपचारे । उपपूर्वाच्चरते क्यन्न्तात् 'अप्रत्य-
चात्' इति क्रियाप्रत्यये टप् । अवरोधवधूभिरन्तः पुरस्त्रीभिः सहितान्मावरोधव-
धूकान् । 'तेन सहति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'नयूतश्च' इति कप् । मुप्रीवदश-
प्रीवानुजादीन् मुप्रीवविभीषणौ आदीन् येषां तावानरानुन्मनीकृत्योत्सुनचित्तान्दृष्ट्वा ।
'अभूततद्भावे निष' । 'अस्य चो' इति दीर्घः । 'अर्धमनश्चक्षुः' इत्यादिना
सलोपः । अभ्यर्हितं पूजितं वसिष्ठो येन तम् । आमन्त्रितं संबोधितो मन्त्रिलोक-
मन्त्रिजनो येन तम् । अनुग्रहालोकनेन कर्णकटाक्षवाग्मणेनानुगृहीतोऽनुग्रहविष-
यीकृत पौरवर्गं पुरजननिबहो यन तमग्रजन्मान ज्येष्ठभ्रातरः श्रीराम विमानगत-
विमानाण्डमेव सरहुमान सगौरवमानन्दयन् । अपनीता श्रीरामागमनादपगता रुजा
उपतापो यस्य त तन्नोक्तम् । 'स्त्री रघुना चोपताप' इत्यमरः । निजं स्वकीयमा-
श्रमपदं निदिप्रामारयमावाप्तस्थानमनयत्प्रापयामास ॥

नत्र च सामित्रिसीतासखो दाशरथिरतिलोभनीयवात्सल्या

१ 'मवाचमुखाय' इति पाठः २ 'अभिवादितपूर्वनोपच्छन्ननिघ्नेन' इति पाठः ३ 'समं
मविनयं प्रणिपत्य जनवेन्द्रपुत्रीमुन्मनीकृत्य' इति पाठः ४ 'मुप्रीवद' 'प्रीवानुजादीन्मावरोध-
वधूकान्' इति पाठः ५ 'अभ्यर्च्याम्यावि' 'पुरोहितमामन्त्रितमन्त्रिलोकमालोकानुगृहीत' इति
पाठः ६ 'विमानत एव' इति पाठः ७ 'अनयदपनीतजनपरिश्रमं निजाश्रमम्' इति पाठः

कौसल्यामतिशयितदुःखातिरेका कैकेयीमतिक्रममन्त्रेहपरिष्वक्ता सौ-
मित्रिमातरमपि क्रमादभिवादयन्निजावलोकनरसनिरताभिरेताभि-
र्वेनिताभिः कलाभिः पूर्णिमाचन्द्र इव पयोनिधिर्वाचिकाभिरित्
प्रतिक्षणं परिरम्भ्यमाणो निर्भरानन्दमविन्दत ॥

तत्रेति । तत्र भरताश्रमपदे सौमित्रिसीतासखो लक्ष्मणसीतासमेत । 'राजाह
सखिभ्यष्ट्व' । दाशरथि श्राराम, अत्यन्त लोभयतीत्यस्तिलोभनीयम् । पुनर्दर्शन-
भिलाषनिशेषजनकमित्यर्थः । तद्वात्सल्यं ज्ञेयो यस्यास्ता वीसल्या च । अतिशयितो
बहुलो दुःखातिरेको यस्यास्ताम् । सर्वानर्थमूलाहमस्मीति समुत्पन्नदुःखभरानन्तामि-
त्यर्थः । कैकेया च अतिक्रमेण क्रममतिक्रान्तेन स्नेहेन परिष्वक्ता निमग्नोदरेमपरिपूर्णां
सामित्रिमातरमपि सुमित्रा च क्रमाद्ब्रह्मातुनमादभिवादयन्नमस्तुर्वन् । निजावलोकने
आत्मदर्शने यो रसोऽनुरागस्तस्मिन्निरताभिस्तत्पराभिरेताभिः पूर्वाङ्गाभिर्वेनिताभिः
तमङ्गीभिः कलाभिरक्ष । 'कला शिल्पे कालभेदे चन्द्रांशे कलना कला' इति वेज-
यन्ती । पूर्णिमाचन्द्र इव । वीचिकाभिरिति पयोनिधिः समुद्र इवैव गुणमाह्वयम् ।
प्रतिक्षणं परिरम्भ्यमाण आरातिशयात्क्षणे क्षण आश्लिष्यमाणो निर्भरानन्दममन्दा-
नन्दमविन्दतालभन । परमानन्दभरितान्तःकरणोऽभूदित्यर्थः ॥

अधाखिलजैनेक्षणेष्वितरघूद्बहस्यादरा-

डिधातुमभिपेचन विचरित गुरोराज्ञया ।

अनीयत समन्ततो हरिगणेन तीर्थं पुन

समाकुलितमन्थर विजहता गतिं मन्थराम् ॥ १०७ ॥

अथेति । अधानन्तर गुरोवसिष्ठस्याज्ञया निदेशेनाखिलजैनेक्षणेष्वितरघूद्बहस्यादरा-
नेरीक्षित सानन्दमबलोचित स चासौ रघूद्बहश्च तस्य श्रीरामस्यादराद्विचरित विशि-
ष्टाचारयुक्तमभिपेचन मूर्खाभिपेक्ष विधातुं कर्तुम् । मन्थरा मन्दा गतिं विजहता
त्यजता । ससन्नम प्रवृत्तेनेत्यर्थः । जहाते शत्रुप्रत्ययः । हरिगणेन वानरसमूहेन
समाकुलिता सश्रुभिता मन्थरा कन्यीदासी यस्मिन्सद्यथा भवति तना । तत्र तस्या
कृतवप्रयोगानवकाशादिति भावः । समन्ततः । सकलदिग्भ्य इत्यर्थः । तीर्थं पुण्य-
क्षीमलिल पुनर्भूयोऽपि । वाग्वालकारे वा । अनीयतानीतम् । पृथ्वी वृत्तम् ॥

अलंकृतः कृतमभिपेक्षमादरा-

दमात्यसहृतिमिरवाप्य राघवः ।

पुरोन्मुखं पुनरयमानशो रथ

मनोरथं स च भरतो महारथ ॥ १०८ ॥

१ 'अवदा' शब्दजनितशोरातिरेकाम् इति पाठः २ 'अङ्गत्रिय' इति पाठः ३ 'सुमित्रामपि
इति पाठः ४ 'निजावलोकनरसनिरताभिश्च' इव पयोनिधिर्वाचिकाभिः
प्रतिक्षणं परिरम्भ्यमाणभिः स लक्ष्मणः केवलमानन्दधुरमविन्दत' इति पाठः ५ 'जगत्पतेरपि
इति पाठः ६ 'विचरता' इति पाठः ७ 'विशङ्क हृदि मन्थरा न भवता गतिम्' इति पाठः

अलंकृत इति । अयं राघवो रघुशेखरश्च श्रीरामोऽमालसहस्रिभिर्मन्त्रिवर्गे ।
तत्र तेषां सुरयत्वादिति भावः । आदरात्मत्कारान्तरं विरचितमभिप्रेक्ष्यवाच्यम् ।
मूर्धाभिषिक्तं सन्नित्यर्थः । अथालंकृतो जटापटलविमोचनपूर्वकं विविधविचित्रमणि-
हारोदिव्याभ्ररादिभिर्विभूषितः पुनः पुरोन्मुखः । अयोध्यापुरप्रवेशमिमुखं सन्नित्यर्थः ।
रथनानन्दो प्रापः । पुष्पकविहाय रथमास्तोऽभूदित्यर्थः । 'अधोतेय' इत्यभ्यास-
दीर्घमुदाहरणम् । तथा महारथो महामा प्रसिद्धो भरतश्च । मनोरथं श्रीरामाभि-
षेककल्पनिजवाञ्छितार्यसिद्धिमानन्दो । श्रीरामाभिषेकेण परिपूर्णमनोरथोऽभूदित्यर्थः ।
रक्षिराट्पुत्रम्—'चतुर्ग्रहेरिह रक्षिराजमौ रत्नम्' इति लक्षणम् ॥

तत्र च सेवाविचक्षणाभ्यां शत्रुलक्ष्मणाभ्यामभितो विधूतज्यजन
परिजनाचारनिरतभरतोदस्तमिर्मलमुक्तातपत्रो विचित्रोपहितनैपथ्य
चारारुढशताङ्गमोतङ्कैराशरप्लवङ्गवाहिनीपतिभिर्नुगम्यमानं प्रवर्त्य-
मानं श्वेतौक्षतशुभ्रसुमलाजोपचारपौरपुरन्धीकदम्बरसम्मचलितमञ्जीर-
मणिकाञ्चीघलयज्ञांचालिता वाद्यमानमाङ्गलिकैर्तूर्यघोषणा वैरोधिरु-
विविधरवभ्रवणसमयोच्चलितसामोदपौरसराद्या सौधान्तरगवाक्ष
चलिततण्डणीजनेक्षणरेखानीलोत्पल्दामतोरणाभिरामरैर्द्वयान्तरामयो-
ध्यामाजगाम रामचन्द्र ॥

तत्रेति । क्व चेति चार्थः । तत्र तस्मिन्मये सेवाविचक्षणाभ्यानुचाराव-
रणताराभ्यां शत्रुलक्ष्मणाभ्याम् । ज्येष्ठरनिष्ठमात्रेऽनं न विवक्षितः । लक्ष्मणा
पेक्षयापि शत्रुलक्ष्मणादतिशययोग्यार्थः वा । तथा च महाकविप्रयोगः—'शत्रुलक्ष्मण
मुखैरपचर्यमाणः सामान्यभोगनिरतो भरतो बभूव' इति । अभितः । उभय
पार्श्वयोरित्यर्थः । विधूते वीजिते व्यजने आगरे यस्य स तथोक्तः । परिजनाचारनि-
रतेन मूलचनोचितचारतपरेण भरतेनोदन्तमुत्तिष्ठन् विनलस्वच्छं च मुक्तातपत्रं
माचिकच्छन्तं यस्य स तथोक्तः । विचित्रमाश्रयकरं विविधसन्निवेशं वा । यथा
तथोपहितेन विरचितेन नैपथ्येन दिव्यभूषणाभ्ररप्रनुष्णनदवप्रमाणेन चारं
सुन्दरं । तथा शताङ्गा रथा, मातङ्गा गणा, ते जाट्या अभिष्टिता यैस्तैः ।
'शताङ्गं सन्तो रथ' इत्यमरः । आशरप्लवङ्गवाहिनीपतिभिर्विभीषणीपणमुधीवप्रमुख-
राक्षसवानरसेनानाथैर्वनुगम्यमानोऽमुल्लिखमाणश्च मन् । रामचन्द्रः श्वेताभ्यनला कुमु-
माना राजानां चोपचारो निज्ञेयगणोपचारः प्रवर्त्यमानो महालाचारतया नित्य-
माणो वैस्तानि तथोक्तानि यानि पौरपुरन्धीकदम्बानि पट्टण्नीनिवहास्तेषां सर-

- १ 'लक्ष्मणाभ्याम्' इति पाठः २ 'विधूयमानधवलवात्यजन' इति पाठः
३ 'मणिघिमल' इति पाठः ४ 'उपपातमनुत्तेजचारमि' इति पाठः ५ 'यानत्रैरल्लुनै'
इति पाठः ६ 'वाहिना' इति नास्ति कश्चित् ७ 'शेषाक्षत' इति पाठः ८ 'मौरम' इति
पाठः ९ 'मङ्गमजीर' इति पाठः १० 'वाचाटिनदशद्विगन्तरान्' इति पाठः ११ 'मेरी'
मृदङ्गपल्लादिव विविधारव' इति पाठः १२ 'तर्णीवयाश्वमेध' इति पाठः १३ 'रथ्या'
तथाविधाम्' इति पाठः

म्मेण सभ्रमेण चलितैर्क्षणावधानायमानेर्गञ्जीरमणिकाधीवलयनूपुरमणिस्वरशनाङ्क-
 णेर्वाचालिता मुखरिताम् । 'तत्करोति-' इति ध्यन्तात्मणि क्त । वाद्यमानानि
 ताड्यमानानि माद्वलिकतूयाणि भङ्गलवाद्यानि तद्धोषणाम् । तथा बबोधिकविविधर-
 वाणा कर्तव्यार्थविवोधरजननानाविवशब्दाना च स्तुतिपाठकशब्दाना वा । श्रवणसमये
 आकणनकाले उचलिता प्रचलिता सामोदा मानन्दाश्च ये पौरा पुरजनास्ते
 सनाथा सकीर्णम् । 'माद्वलिम्' 'बबोधिम्' इत्यत्र 'प्रयोजनम्' इति ठक् । सोधा-
 म्तरगवाक्षे प्रसादमध्ययातावनश्चलिता प्रसन्ना यास्तरणीजनेक्षणरेखा मुन्दरी
 जननेत्रपङ्क्तयस्ता एव नीलोत्पलदामतोरणानि तेरभिरामाणि रम्याणि रथ्यान्तराणि
 प्रतोत्यभ्यन्तरालानि यस्यान्नामयोध्यामाजगाम । प्रविवेशेत्यर्थः ॥

सांकेत समुपेयिवान्स विजयी ससेवितो भ्रातृभि

सुग्रीवप्रमुखानपि प्रियसखान्स्वे स्वे पदे स्थापयन् ।

स्वच्छन्द सुचिर सुखान्यनुभवन्देव्या तया सीतया

राम पालयति स कीर्तिविभवैरामोदिनी मेदिनीम् ॥१०९॥

सांकेतमिति । विजयी जयशील । 'जिहृक्षि-' इत्यादिनेनिप्रत्यय । यद्वा
 प्रशस्तो रावणविजयोऽस्यास्तीति विजयी । प्रशसायामिवि । स प्रसिद्धो राम
 सांकेतमयोध्याम् । 'सांकेत' स्यादयोध्यायाम्' इत्यमर । समुपेयिवान् प्रविष्ट ।
 'उपेयिवाननाधाननूचानश्च' इति क्लृप्तप्रत्ययान्तो निपात । तथा भ्रातृभिरनुजर्म-
 रतादिभिः ससेवित उपचर्यमाण । तथा सुग्रीवप्रमुखासुग्रीवादीन्प्रियसखान्प्रिय-
 मुहद । 'राजाह सखिभ्यष्टचू' । स्वे स्वे पदे । निष्कि-यादिप्रतिनियतस्थानेष्वित्यर्थः ।
 वीप्साया द्विर्भाव । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति विस्फाप्तिस्मादेशाभाव ।
 स्थापयन्प्रतिष्ठापयन् । तथा देव्या सीतया सम स्वच्छन्द यथेच्छ सुखान्मेहिभो
 गाननुभवन् । दानधात्रोद्भवा कीर्तिस्तस्या विभव सामध्ये समृद्धिभिरामोदिनीमा-
 नदवती मेदिनी भुव सुचिरमनिचिरकाल पालयति स्म परिपालितवान् । 'लट् स्मे'
 इति भूतार्थे लट् । शादूलविनीडित वृत्तम्—'सूर्याग्नेमसजस्तता सगुरव शादूल
 विनीडितम्' इति लक्षणात् ॥

अथ कवि राज्यवर्णनारयानपूर्वक काण्टसमाप्तिं लोकेनाह—

साहित्यादिकलावता शनगरग्रामावतसायिता

श्रीगङ्गाधरश्रीरसिन्धुविधुन्ता गङ्गाभ्यिकासुनुता ।

प्राग्भोजोदितपञ्चकाण्डविहितानन्दे प्रगन्धे पुन

काण्डो लक्ष्मणसूरिणा विरचित पष्ठोऽपि जीयाच्चिरम् ॥११०॥

इति श्रीलक्ष्मणकविविरचिते चम्पूरामायणे युद्धकाण्ड समाप्तः ॥

साहित्येति । साहित्य साव्यनाटकालकारादिमुदाहरणविद्या तदादि प्रमुख
यामा ता । कला विद्या अस्य सन्तीति साहित्यादिकलावता । सकलविचारहस्याभिज्ञे-
नेत्यर्थः । अत्र कर्मधारयस्याप्युद्देशकरत्वात्सर्वेदधिकेशीलादिविवेकबुद्धिः । शनगर-
मेति ग्रामस्तत्सावनसवदाचरितोऽवतराथितो भूषणायमान । उपमानार्थकाचारक्य-
जन्तात्कर्तरे च । स चासा श्रीगङ्गाधरधीरश्च श्रीयुक्तो गङ्गाधरनामा पण्डितः ।
'धीरो मनीषी ह प्राज्ञ सरयावान्पण्डित कवि' इत्यमरः । स एव सिन्धु समुद्र-
स्तस्य विधुना चद्रेण । पुत्रत्वाद्गुणसकरत्वाच्च तद्रूपेणेत्यर्थः । अत एव श्लिष्टपरम्परि-
तरूपकम् । 'विधुर्विष्णो चन्द्रमसि' इत्यमरः । गङ्गाशिवसन्तुना गङ्गाशिवरागर्भसभूतेन
लक्ष्मणसूरिणा लक्ष्मणाख्यविदुषा । प्राक्पूर्वं भोजेन राज्ञोदितेर्विरचिते पञ्चभिर्बाल-
काण्डादिमुन्दरकाण्डाते काण्डावहित आनन्दो विद्वत्प्रमाणे येन तस्मिन्नित्युत्तरपद-
समासः । वन्द्ये चम्पूरामायणारये काये पुनर्विरचितः ऋणीत पष्ठ पण्णा पूरण काण्डो
युद्धकाण्डोऽपि चिर जीयात् । सर्वात्मकेण वर्ततामित्यर्थः । सार्द्धलविकीकृत इत्यमरः ॥

पर्वेण विदुषा मतानि विविधान्यालेन्य तत्सारम-
प्याकृष्येयमगण्डपण्डितपरीतोपाय सदाभेता ।
यद्यत्र प्रतिभाति दूषणमिदं विरायता भूषण
तत्रापि प्रतिभाति चेन्नतु परामृश्य ह्यवश्य बुधैः ॥
लोकेषु प्रतिभाति मयमजगतत्र निलिङ्गाह्वयो
देशान्तर तथाद्रिमौलितनयावीर पर तत्र च ।
ग्राम काञ्चलुरीति तत्र महित श्रीरामचन्द्र मुषी
श्रीमानुद्धताममुष्य वसिताकन्या रघूणा पति ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्द्रीवरसदोहान्दलागाभिनन्दिनरघुनन्दनचर-
णारविश्मन्तरन्दास्वादनवन्दलितमारम्भतेजास्त्रिण्डिततथ प्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेश्वर-
शाण्डिल्यमहासुनिगोत्रावतमस्यापञ्चाववात्रमुधापासावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवतारा-
न्तरस्यायुवेदप्रमुचनिलविलासमारमर्हमावभौमस्य धन्वन्तकोदण्डवर्षस्य तनूजेन
गङ्गाशिवरागर्भराजकरमुधाकरेण रामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचिताया चम्पूरामायणव्याख्याया
माहित्यमञ्जूषिकासमाख्याया युद्धकाण्डः समाप्तः ॥

रामचन्द्रार्थरचिता रामचन्द्रपदापिता ।
व्याख्या धीयुद्धकाण्डस्य पूर्णा मञ्जूषिकाभिधा ॥

१ अस्य श्लोकस्य स्थाने—

'कोलाकाख्यमहाग्रहारमहिमास्फेन सरयावता
मूषन्वेन विज्ञारदेन विधुना श्रीमोमनाथोदये ।
प्राग्भोबोदितपञ्चकाण्डमहिमान्दे श्वरये पुन
काण्डो निर्मित एकचतुपतिना पष्ठोऽपि श्रीयाधिरम् ॥

इति पाठः कश्चित् ।

श्लो०	का०	श्लो०	श्लो०	का०	श्लो०
एतद्विक्रमवीक्षणैः जनि	सुन्दर	५८	क्षीराम्भोधेर्जठरमभितो	बाल	११
एते बद्धिधरे वीरा	बाल	३३	खण्डनाय वमुधावधू	अयोध्या	८९
एव निशम्य कुपित	सुन्दर	५३	खरपक्षि क्षरासने	अरण्य	२८
एव भर्त्रा भर्त्सिताप्यार्द्र	अयोध्या	२३	खरवधपरिश्रुद्धे	अरण्य	२९
एना पुराणनगरी	बाल	१९	गद्गा सप्ताकृतिर्नाता	बाल	८९
एवविधे प्रियतमे	किष्किन्धा	१५	गच्छता दशरथेन निर्वृति	अयोध्या	१
एषा निष्कृष्टमतिरात्म	अयोध्या	७०	गद्यानुबन्धरममिश्रित	बाल	-
एषा रालससार्वभौम	सुन्दर	१३	गुणमनिमिषचापे कचि	बाल	१०९
कटुभि कुलिशपाणे	किष्किन्धा	३८	घनश्यामल्पत्रस्य	किष्किन्धा	२९
कन्याद्वयममुष्यासीत्	बाल	५६	घमे निदाघकिरणस्य	अयोध्या	४९
कपय कैकमेयाना	युद्ध	५४	घोरस्य राधवक्त्रजतपो	सुन्दर	५९
करतलैरपचायमधेक्षणै	किष्किन्धा	३	चक्रे शक्रजिदाज्ञया रण	सुन्दर	६३
कल्याणवादसुखिता	अयोध्या	३१	चुलङ्गतसमुद्रास्त्रादने	अरण्य	१९
कल्याणि त्वद्वियोगेन	सुन्दर	२७	चूडामणि कपिवरस्य ददौ	सुन्दर	२६
काकुत्स्थोऽप्यथ रक्षसा	अरण्य	३४	छन्दोमयीना निलयस्य	बाल	१०
कातारमाजि मयि केन्य	अयोध्या	३०	छायाह जनकास्तीता	बाल	१०८
कामक्षितपृथक्त्वमिज	किष्किन्धा	३४	जह्ये तदत्रभवती	युद्ध	६९
कारुण्य निरवधि यत्तव	किष्किन्धा	१४	जनक स्वस्तीशासम्	बाल	१०५
किं नागतले श्रवसो	अयोध्या	१७	जनक स्वय दनुजवश	युद्ध	९२
किमिति भजय मौन	किष्किन्धा	४५	जन्नीतिविहीना मे	अयोध्या	७१
कुशरूपकुशेशवासनाञ्ज	सुन्दर	३५	जेतारमाहवमुखे	युद्ध	४८
कुशस्तम्भेऽपि सभृतम्	किष्किन्धा	७	ज्योत्स्ना बिनापि	सुन्दर	१८
कृतासमञ्जनिर्यासम्	अयोध्या	३५	ज्वलदनल त्रिशूलम्	युद्ध	५९
कृत्वा मारतिलद्वनोत्थित	सुन्दर	२	त एते तपसा दीप्ते	बाल	७०
कृत्वा मूर्धनि शासनम्	युद्ध	६८	ततस्तनयवृत्तान्त	बाल	७४
के धृगमक्षतपले	किष्किन्धा	४०	ततस्तस्योपान्ते जनक	अयोध्या	७८
केशरस्त स्त्रहस्तेन	अयोध्या	७५	ततो गोकर्णमामाद्य	बाल	७५
कोपादर्सा परिधतोमर	युद्ध	७८	ततो सुतनखायुध	युद्ध	४१
कोपादुत्पतितस्तदा	युद्ध	३३	ततो भरतशत्रुत्रौ	बाल	११०
कोवेरस्य तु पुष्पकस्य	युद्ध	३७	ततो गाविनि सप्राप्ते	बाल	४३
कौसरयाय प्रथममदिशत्	बाल	२३	ततो मदपरिष्वग्वध	युद्ध	४०
कन्यादवपुषा सोऽयम्	बाल	६८	ततो महर्षिर्वनकस्य राज्ञ	बाल	१०२
अतार्कभवतेजसि क्षपित	युद्ध	६५	ततो हनूमान्दशकण्ठ	सुन्दर	१
क्षितिपतितनयानां हन्त	किष्किन्धा	१९	तत्करास्त्रमसा रुद्धा	सुन्दर	११
क्षिता सयति पुष्पिता	युद्ध	५५	तत्काले पिशिताशनाश	बाल	४१

श्लो०	का०	श्लो०	श्लो०	का०	श्लो०
तत्र तत्पत्रसङ्घट्ट	सुन्दर	१६	तोयादानमनादपुष्कर	अयोध्या	५७
तत्र बालिकरनुज	किष्किन्धा	११	त्रैविध्यं श्रूयता वत्स	बाल	६३
तत्र सत्र परिनातु	बाल	३६	त्वत्पिनाह परित्रात	सुन्दर	५
तत्र सीताविवाहार्थम्	बाल	१०१	त्वदभिलषितपूर्णा वञ्चित	अरण्य	३७
तत्राभूत्कृतिकाप्रीत्ये	बाल	६२	त्वया मया च कर्तव्य	अयोध्या	८१
तत्रासनं द्रुतमपास्य	किष्किन्धा	३५	त्वया मह प्रस्थितचित्त	सुन्दर	२८
तत्राविध्यं चक्रे भरत	अयोध्या	७६	दत्तार्जुनविकाषेन	किष्किन्धा	१३
तदनु जनकपुत्रीयात्रया	अरण्य	२५	दशमुखपुरमये वाञ्छिता	सुन्दर	६९
तदनु धनुःबन्धेना	अरण्य	४३	दशमुखरपमाशु ध्वज	अरण्य	३१
तदनु शूलमखण्डय	अरण्य	३	दशरथात्मजयुग्मनिरी	अरण्य	१६
तदेनामेनसो मुक्ता	बाल	९३	दशशतनयनेऽपि वीर्य	अरण्य	७
तनयविरहवार्तामात्र	अयोध्या	१३	दक्षाननशरधनिक्षर	युद्ध	८६
तनु तनुकल्य तदा हनुमान्	सुन्दर	८	दिलापेऽपि दिव याते	बाल	७६
तपनपवनयोर्ये श्रातवान्	किष्किन्धा	६	दिवाकरलोपमवा मदार्ति	किष्किन्धा	४१
तमेनम न जायन्त	बाल	३१	दु खे मुने च रण एव	बाल	९४
तया तटिन्या जाह्नव्या	बाल	८८	दुर्वारे तदनु द्वयोश्च	युद्ध	४७
तयोरेकस्य सरम्भो	अयोध्या	११	दृष्टे यत्र महच्छापि	युद्ध	१
तरगाकृष्टमालेण्ड	बाल	७९	दृष्ट्वा राममनेकजन्मरचितै	अयोध्या	४८
तस्मिन्धने वरपुग निर	अयोध्या	१२	देव तस्या प्रतिष्ठासून्	सुन्दर	७७
तस्मिन्निष्ठ प्रायना	अयोध्या	४९	देव त्वत्तनयस्य कुन्तलभरं	अयोध्या	५४
तस्मिन्नुजृम्भितांश	अरण्य	१५	देवे स्थितेऽपि तनय तव	अयोध्या	६
तस्मिन्प्रदोषमये	सुन्दर	१२	देव्या दशाननवचोमय	सुन्दर	२६
तस्मिन्महापथधिया वदन	अरण्य	१०	देव्या यस्या वसनमुदधि	बाल	१००
तस्मिन्हनूमदरणिप्रभवे	सुन्दर	६४	देव्यास्तवकीयान्वयनीतं	सुन्दर	७५
तस्या विदेहदुहितु पद	अयोध्या	५५	द्रष्टु नालमगाधता फणि	युद्ध	१०
तस्येदमाश्रमपद सरसी	अरण्य	८	द्राक्षारणीभजननिष्ठुत	किष्किन्धा	३६
तात खडाचा व्यवहृत	अयोध्या	२६	न केवल मामहरादुरात्मा	सुन्दर	२३
ताते पितृवन याते	अयोध्या	७२	न गणयति यदि त्व	युद्ध	१६
ता नदी त्रिभुवा हन्वा	बाल	५७	न योग्या नगरप्राप्ति	किष्किन्धा	२२
तापोपशान्तिनटनात्	किष्किन्धा	३३	नव कठिनकर्षणवृद्धित	बाल	१०५
ताभावमहशरय	बाल	१२	नामान्तात्रिदिव परै	अयोध्या	६०
तानुमो च भगुवत्सम्भवो	बाल	११३	नायो विमोक्षुमुदयुक्त	युद्ध	२३
तासु प्राचीं गतास्तिथ	बाल	८६	नारायणाय नलिनायत	बाल	१६
तिष्ठन्क्षत्रार्हृत्ता	बाल	९५	नाह मुकेतुतनया न च	किष्किन्धा	१८
तूष्णीमुपास्वरितमुदरणे	युद्ध	८४	निद्रासयादरुणितेन	सुन्दर	७१

श्लो०	का०	श्लो०	श्लो०	का०	श्लो०
निर्णयाविषयमस्य बालत	सुन्दर	५४	प्राप्य तत्प्रथम युद्धे	युद्ध	५२
निर्भिन्नसालन्दकोऽस्मि	किष्किन्धा	१३	प्राबोधयत्तदनु पङ्क्तिमुख	युद्ध	५३
निशाचरीस्ता निरवद्य	सुन्दर	२४	प्रारम्भयानस्य रघूद्वहस्य	अयोध्या	४६
निशिचरपतिरित्यनेस्य	किष्किन्धा	३९	प्राविशदर्विपि पर	युद्ध	९७
निश्रेयसप्रणयिनीं पदवीं	सुन्दर	४६	प्रिये जनकमन्दिनि प्रकृति	अयोध्या	३२
नून जनेन पुरुषे महति	बाल	११५	श्रेष्ठती पिशिताशया	सुन्दर	४९
नून विदितइताते	सुन्दर	२२	बद्धादरोऽपि परदारपरि	सुन्दर	५०
नृपमुपविमुत्वेन खेन	अयोध्या	४५	बलेन तपसा लब्धे	बाल	३१
नेतु शोकरस निशाचर	सुन्दर	४०	बहुभिरिह किमुक्ते	अयोध्या	७३
नैषामवस्त्वभिह शील	अयोध्या	२१	बाहुचन्दननिवत्तकोटराद	सुन्दर	५१
न्यग्रोपपत्रसमता कमल	बाल	२७	ब्रह्मास्त्रविस्तज्यन्त	सुन्दर	७१
पद्मभिघातरयरेचित	सुन्दर	३	भरतस्तदनु प्रार्थ्य	अयोध्या	८१
पतति स्म तत्प्रथम	युद्ध	७६	भरतस्तेषु कैकेया	बाल	३१
परिगृह्य त शटिनि	युद्ध	५७	भीतो भूभरत किमन्व	अयोध्या	२१
परिणतिपरुषाणा	अयोध्या	६६	भूमौ तत हवगाराज	युद्ध	६१
पर्याप्तप्रमदसुपेयुषा	किष्किन्धा	४३	भूयोऽपि सोऽव रघुनाथ	सुन्दर	९
पर्याप्तभाग्याय भवान्	बाल	३४	भोजेन तेन रचितामपि	युद्ध	३
पश्यन्ननन्द भरत परि	युद्ध	१०६	मध्य तनुत्वादविभाव्य	बाल	२८
पश्येदानीमुदधिपरिखा	युद्ध	१५	मन्दमदमपमद्वलिनवा	बाल	२६
पातित्रल्यहुताशनेन	सुन्दर	३३	मम सुरनरगीतरयातिभि	अयोध्या	३
पानेन हीनजलमग्नि	अरण्य	१३	ममाद्य शलादय वालि	युद्ध	६१
पुरा मनोरथा नाम	बाल	५५	मयूरीव महानाग	अयोध्या	६१
पुरीमयोध्यामध्यास्त	बाल	६४	मलयगिरिचलोऽयम्	किष्किन्धा	९
पूजोपहाररचनाय	युद्ध	३८	मही चूतवनादिव क्षुटि	सुन्दर	१५
पौलस्त्यपातकिममागम	सुन्दर	६६	महामहीप्रमग्रीचीम्	सुन्दर	३९
पौलस्त्यमप्रजनुप परुष	युद्ध	१७	महासमरसूचक प्रति	किष्किन्धा	२५
प्रणीतमणिषादुक प्रणत	युद्ध	१०५	मातुराश बहन्मूर्ध्ना	अयोध्या	२५
प्रतिदिनमनदातैर्ब्रह्म	बाल	४५	मातुलो गृहडस्तेषाम्	बाल	७३
प्रत्यर्पिताला कपिपुत्रेन	किष्किन्धा	१७	मा निषाद प्रतिष्ठा त्वम्	बाल	६
प्रभामिवाकीं तमसा	अरण्य	१२	मा भूत्त्वत्पदपद्मयो	अयोध्या	२९
प्रह्लादस्य व्यसनममित	बाल	१५	मायामृगेण तव मैथिलि	सुन्दर	३४
प्रसुप्तवर्हिणश्चासपारणा	युद्ध	१०२	मायामृगे भमरानाटन	सुन्दर	५२
प्रविश्य विपिन महत्	अरण्य	१	मारीच तीचमतिराहव	बाल	५०
प्रात्मन्धरेति महिषीति	अरण्य	२२	मुद्रमुद्रितजीविताम्	युद्ध	३
प्राचीन व्यसन सुरेन्द्र	किष्किन्धा	३७	मुनिर्मुशाधोपशानि	बाल	४४

श्लो०	का०	श्लो०	श्लो०	का०	श्लो०
मुनिशापकृतोत्पत्ति	अयोध्या	५९	राम राममुपाश्रयिष्यति	अयोध्या	१४
मेघ्योध्वमार्गपरिमार्गण	अयोध्या	५१	रामस्तमाह विनत रजनी युद्ध		१९
मृक्ष मुकेतुर्द्वहिण	बाल	३९	रामाकर्षणममकामुक	बाल	१०४
यत्कीर्तिस्तिलकायते	बाल	१०६	रामानुसाररसनिरगत	अयोध्या	४६
यन्नो मुधा भवति यत्र	युद्ध	७०	रामाश्रमाद्विगतलक्ष्मण	अरण्य	२८
यत्र कान्ता न पश्यति	अरण्य	१४	रामास्त्रादलितेषु	युद्ध	५९
यत्र कान्तैर्वियुक्ताना	किष्किंध्या	२	रामे बाहुबलं विवृण्वति	बाल	१०३
यथा यथा राघवराज	अयोध्या	४३	रामे विदेहसुतया तरु	अयोध्या	५०
यदुचितमहो मायाशीलस्य युद्ध		७५	रुद्रापि शान्तमनुगच्छति	अयोध्या	३४
यद्बाहुराहुरसनायित	बाल	७०	रुपा विशिखमुच्छिख	युद्ध	२४
यद्यद्वरे पुर पश्यन्	युद्ध	१०१	रैसारथाऽसरसीरुह	अयोध्या	२८
यद्यस्ति वीरुकमपूर्व	अरण्य	३८	लक्ष्मणानुगतं गमचन्द्र	युद्ध	४५
या तु न पदवी सैषा	अरण्य	४	लक्ष्मीं तनोतु नितरा	बाल	१
यान भद्राद्यनमवेल यथा युद्ध		१०३	लक्षाद्वाहेऽप्यनार्ता	सुन्दर	६७
यामेवाहुर्निशिचरकुलो	अयोध्या	९	लक्षापुरोपवनसीम्बध	सुन्दर	७४
भावयति पुर पुरदर	युद्ध	४६	लज्जावशाद्विशदस्मर	बाल	११६
यथा वीक्षिताग्नि पुरा यम युद्ध		९१	लक्ष्म्याम्बुनिधेरमुष्य	अरण्य	१८
युगप प्राप्तयुगयो	बाल	११४	लोकांतरप्रणयिन शत्रुर	अरण्य	४०
युष्मद्वातामुधास्वाद	किष्किंध्या	८	वत्स कठोरहृदये नयना	अयोध्या	१५
यैर्द्वारकसुन्दरीजनमुखे सुन्दर		६१	वनचर इव साक मैथिली	अयोध्या	६४
योग वितन्वति हनूमति किष्किंध्या		९	वनमुवि तनुमाननाण	अयोध्या	२५
योगेन लभ्यो य पुमान् बाल		३५	वनमेतद्गते रामे	बाल	९१
रक्ष पते रघुपते युद्ध		३५	बलवितचित्रचापवति	युद्ध	८२
रक्ष पता पतति लब्ध युद्ध		८८	बलयिनतटदेशैर्बाहिनीना	युद्ध	२९
रक्ष सघट्टचूर्णीवृत्तकनक सुन्दर		३८	वरास्त्रज्ञा हृदयहारि	बाल	५२
रक्ष स्त्रीवदनारविन्द सुन्दर		५७	वाच निशम्य भगवान्	बाल	५
रक्षोवध प्रकृत इत्यत्र अरण्य		६	वाचामिदानीं किमु	सुन्दर	६५
रक्षोवरोधवसति युद्ध		३०	वाणीविलासमपरत्र	बाल	७
रघुतनयन्यतो विदित युद्ध		३९	वातूल इव तूलाना	युद्ध	७०
रघुपतिचापघोषममयो किष्किंध्या		३२	वारिदादपि च राम	युद्ध	५
रजनिचरमभागे वार सुन्दर		१९	वाल्मीकिनीतरघु	बाल	४
रणे तदनु दारुणे रमस युद्ध		४३	वासस्त्वचा भवतु किंचन	अयोध्या	२०
रहस्यदार्ता रजनीचरैश्च युद्ध		१२	विकस्वरमदोत्कटम्	युद्ध	७३
राक्षसाशिक्षत शिष्य अरण्य		३२	विच्छिन्नागुमयार्ध	युद्ध	५८
राजन्यधमविदुषोऽपि युद्ध		९३	विद्ययेव त्रयीदृष्टा	बाल	११७

श्लो०	का०	श्लो०	श्लो०	का०	श्लो०
त्रिपिनमवजगाहे	अरण्य	२४	सहस्रक्ष्मण तमपि	युद्ध	६४
विद्यत्तरे तदनु निलीय	युद्ध	४४	सबल्ले दास्यरथो	अयोध्या	३०
विलङ्घ्य विविधान्देशान्	अयोध्या	८४	साकेत समुपेयिवाप्त	युद्ध	१०५
विशिखे विशिखे तस्मिन्	अरण्य	१	सागरेण वृतज्ञेन	सुर	४
विशुद्धशीलामनलेन	युद्ध	९८	साधारणी भित्तिभुजा	विश्विन्धा	१६
विस्तीर्णावविपिनहरिणे	अयोध्या	८५	सापि सन्नाचिपा क्षिप्त	बाल	११
शृण्वन्ती शृण्वन्ती	अरण्य	१७	माहिन्यादिकलावता	युद्ध	११०
बेलोद्भूतमेतेषा	अयोध्या	८०	सिद्धायको महामाल्य	अयोध्या	२१
व्यापारयन्त्र विलोचन	युद्ध	२२	सीतापते किसलयं परि	अयोध्या	५१
शतधारकठोरनिखै	युद्ध	७४	सीता पुरा गगनचारिणि	अयोध्या	३
शरणमथ शरव्यया	युद्ध	२५	सीताभिधानरुमला	सुन्दर	५१
शस्त्राशक्ति समुत्पन्नोऽपि	युद्ध	८७	सीतामाहर्तुकामा	अरण्य	११
शिरसा तव सौमित्रि	सुन्दर	२९	सीतामुदीक्ष्य निश्चयेन	युद्ध	९
शिवयोयुज्जतोर्ध्वं	बाल	५८	मुञ्चोचिताना मुञ्चक	अयोध्या	३
श्रुत्वा शक्रजित सुतस्य	युद्ध	७७	मुन्नामपुन्यमिषिणीमुखा	विश्विन्धा	४१
श्रेय पदात्पदमुपैनि	युद्ध	२०	मुक्ताङ्गुराहवोन्मत्त	बाल	५
स एष सानुज प्राया	अयोध्या	८३	मुमुक्षु मन मुमिता	अरण्य	२
सकान्तवर्णान्तरगाधि	बाल	४९	सैवारात्मानुगतपोरमनो	अयोध्या	५१
सप्रामकेलिपरिघटनमग्न	सुन्दर	४५	सैवैस्ततो रघुपति	युद्ध	१
सप्रामदुर्दिने तस्मिन्	सुन्दर	४१	सैपा मागीरधी जहो	बाल	८१
स च मुन्विर् नियुध्य	युद्ध	६२	सोऽपि गात्रा विल तत्र	बाल	७
सतापन्न सकल	बाल	१३	सोऽपि श्वगममिवीक्ष्य	सुन्दर	४१
स ता सता बुद्धिमिव	विश्विन्धा	१	सोऽय ददर्श दशकन्धर	सुन्दर	४१
सह्यविल्वमपल्यसगत	अयोध्या	१६	सोऽय मदान्धहृदयो	सुन्दर	२०
सत्योद्या गिरमिह	अयोध्या	२०	सोऽह श्वक्वमपते	युद्ध	३१
सन्नस्य पूर्वममुतस्त्र	विश्विन्धा	१७	सौरुयावदस्य पवनात्मज	सुन्दर	३०
स दण्डकाया वृतदण्ड	अरण्य	२३	स्वकृत्वे श्वात्मानामव	सुन्दर	३५
स पितरमनवेक्ष्य तत्र	अयोध्या	६३	स्वत सिद्ध यन्मिजितर	अयोध्या	७९
स पुनीयन्तपञ्जीक	बाल	६५	स्वयमपि शरभज्ञ	अरण्य	४१
सप्राणा चेज्जनवतनया	अरण्य	३९	हरिकुलारवतश्चलित	युद्ध	७१
समभूतसमये तस्मिन्	अरण्य	३०	हा कष्टमन नहि सा	अरण्य	३६
स मारुतैर्नैकृतपाशजया	सुन्दर	४२	हा तात हा जननि हा	सुन्दर	६१
सरमपटीरकुञ्जवन	युद्ध	११	हा नाथ इ चिरायसीति	अरण्य	२९
सर्वे सपर्वतामुर्वी	बाल	६९	हत्वादे शिखराणि तानि	बाल	४८
			हे वीरा युधनाथा परि	विश्विन्धा	४६